

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

**TANISPAY ŞİNJİN'İN IRIS EKELGEN İJEMCİ ADLI HİKÂYESİ
VE
ALTAY TÜRKÇESİNDE İSİM
(İnceleme-Metin Aktarımı-Tıpkıbasım)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah ELCAN

**OCAK-2012
TRABZON**

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

**TANISPAY ŞİNJİN'İN IRIS EKELGEN İJEMCİ ADLI HİKÂYESİ
VE
ALTAY TÜRKÇESİNDE İSİM
(İnceleme-Metin Aktarımı-Tıpkıbasım)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah ELCAN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. A. Mevhibe COŞAR

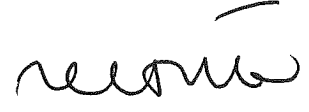
OCAK-2012

TRABZON

ONAY

Abdullah ELCAN tarafından hazırlanan “Tanıspay Şinjin’in Irıs Ekelgen İjemci Adlı Hikâyesi ve Altay Türkçesinde İsim (İnceleme-Metin Aktarımı-Tıpkıbasım)” adlı bu çalışma 23.01.2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR

Prof. Dr. Osman Kemal KAYRA

Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. .../.../....

Prof. Dr. Yusuf ŞAHİN

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Abdullah ELCAN

04.01.2012

ÖN SÖZ

Altay Türkleri, Güney Sibirya bölgesinde Altay dağları eteklerinde yaşayan ve dilleri Unesco'nun “Kırmızı Kitabı”nda “Tehlikedeki Diller” listesinde yer alan bir Türk topluluğudur.

Bu çalışmada Altay Türkleri'nin çağdaş edebiyat metinlerinden biri olan Tanıspay Şinjin'in *İris Ekelgen İjemci* “Mutluluk Getiren Umut” adlı eseri temelinde Altay Türkçesinde isim kategorisi ile fiil dışındaki diğer kelime türleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışma giriş ve sonuç bölümlerinin dışında üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Altay Türkleri, dil ve edebiyatı ile Tanıspay Şinjin'in hayatı, sanatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Altay Türkçesinde isim kategorisi ile fiil dışındaki diğer kelime türleri *İris Ekelgen İjemci* adlı eser temelinde isim, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç ve ünlem alt başlıkları halinde incelenmiştir. İkinci bölümde adı geçen eser Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Üçüncü bölümde eserin Latin Alfabesine aktarımı yer almaktadır. Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirmeye gidilmiştir.

Ardahan Üniversitesi tarafından Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) kapsamında desteklenen bu çalışma esnasında Altay Cumhuriyeti'ne gidilerek üzerinde çalışılan eserin yazarı ile görüşülmüş, gerekli kaynaklar temin edilmiştir.

Beni Altay Türkçesi üzerine çalışma yapmaya sevkeden Ardahan Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ'a; çalışmam boyunca yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. İbrahim DİLEK ve Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK'e; üniversiteye adımımı attığım ilk günden bu güne maddi-manevi desteğini her an hissettiğim danışman hocam Doç. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR'a teşekkürlerimi sunarım.

Ocak-2012

Abdullah ELCAN

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI
ÖZET	XII
ABSTRACT.....	XIII
TABLolar LİSTESİ	XIV
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XIV
GİRİŞ	1-11
Altay Türkleri	1
Altay Türkçesi.....	5
Altay Edebiyatı	8
Tanıspay Şinjin, Hayatı, Sanatı, Eserleri	10
İris Ekelgen İjemci, “Mutluluk Getiren Umut”	11

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ALTAY TÜRKÇESİNDE İSİM KATEGORİSİ.....	12-119
1.1. İsim	13
1.1.1. Görev ve Anlamları Bakımından İsimler.....	14
1.1.1.1. Özel İsim.....	14
1.1.1.2. Cins İsim	15
1.1.1.3. Somut İsim	16
1.1.1.4. Soyut İsim	16
1.1.1.5. İş ve Eylem Gösteren İsimler.....	17
1.1.2. Yapıları Bakımından İsimler	18
1.1.2.1. Basit İsim	18
1.1.2.2. Türemiş İsim	18
1.1.2.2.1. İsimden İsim Türeten Ekler	19

1.1.2.2.2. Fiilden İsim Türeten Ekler	26
1.1.2.3. Birleşik İsim.....	37
1.1.3. İsim Çekim Ekleri	38
1.1.3.1. Çokluk Eki	38
1.1.3.2. İyelik Ekleri	42
1.1.3.3. Aitlik Eki.....	43
1.1.3.4. Hal Ekleri	43
1.1.3.4.1. Yalın/Nominatif Hal	44
1.1.3.4.2. İlgi/Genitif Hali.....	44
1.1.3.4.3. Yükleme/Akuzatif Hali	45
1.1.3.4.4. Yaklaşma/Datif Hali	45
1.1.3.4.5. Bulunma/Lokatif Hali	47
1.1.3.4.6. Çıkma/Ablatif Hali	48
1.1.3.4.7. Vasıta/İnstrumental Hali	49
1.1.3.4.8. Eşitlik/Ekvatif Hali	49
1.1.3.4.9. Yön Gösterme/Direktif Hali	50
1.1.3.5. Soru Eki	51
1.1.3.6. İsimlerde Bildirme	51
1.1.3.6.1. İsim Fiilinin Şimdiki (Geniş) Zaman Çekimi	52
1.1.3.6.2. İsim Fiilinin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi	52
1.1.3.6.3. İsim Fiilinin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi	53
1.1.3.6.4. İsim Fiilinin Şart Çekimi	53
1.1.4. İsim Tamlaması.....	54
1.1.4.1. Belir(ti)li İsim Tamlaması	54
1.1.4.2. Belir(ti)siz İsim Tamlaması	55
1.1.4.3. Takısız İsim Tamlaması.....	56
1.1.5. İsimlerin Cümledeki Görevleri	56
1.1.5.1. İsimden Özne	57
1.1.5.2. İsimden Nesne ve Tümleç.....	57
1.1.5.3. İsimden Yükleme.....	58
1.1.6. İsimlerde Küçültme.....	58
1.1.7. İsimlerde Cins	59
1.1.8. Renk İsimleri.....	60

1.1.9. Yansımali (Ses Taklidi) İsimler	60
1.2. Sifat	62
1.2.1. Görev ve Anlamları Bakımından Sifatlar	63
1.2.1.1. Niteleme Sifatları	63
1.2.1.2. Belirtme Sifatları	65
1.2.1.2.1. Gösterme/İşaret Sifatları	65
1.2.1.2.2. Sayı Sifatları	66
1.2.1.2.2.1. Asıl Sayı Sifatları	67
1.2.1.2.2.2. Sıra Sayı Sifatları	68
1.2.1.2.2.3. Üleştirme Sifatları	68
1.2.1.2.2.4. Kesir Sayı Sifatları	69
1.2.1.2.3. Soru Sifatları	69
1.2.1.2.4. Belirsizlik Sifatları	70
1.2.2. Yapıları Bakımından Sifatlar	71
1.2.2.1. Basit Sifatlar	71
1.2.2.2. Türemiş Sifatlar	71
1.2.2.2.1. İsimden Sifat Türeten Ekler	71
1.2.2.2.2. Fiilden Sifat Türeten Ekler	72
1.2.2.3. Birleşik Sifatlar	73
1.2.3. Sıfatlarda Karşılaştırma ve Derecelendirme	73
1.2.3.1. Eşitlik Derecesi	74
1.2.3.2. Aşırılık Derecesi	74
1.2.3.3. En Üstünlük Derecesi	75
1.2.4. Sıfatlarda Küçültme	75
1.2.5. Pekiştirme Sifatları	75
1.2.6. Sifat Tamlaması	76
1.3. Zarf	77
1.3.1. Görev ve Anlamları Bakımından Zarflar	78
1.3.1.1. Zaman Zarfları	78
1.3.1.2. Yer ve Yön Zarfları	79
1.3.1.3. Durum Zarfları	80
1.3.1.4. Miktar Zarfları	81
1.3.1.5. Soru Zarfları	82

1.3.2. Yapıları Bakımından Zarflar	83
1.3.2.1. Basit Zarflar	83
1.3.2.2. Türemiş Zarflar	83
1.3.2.2.1. İsimden ve Sıfattan Türemiş Zarflar	84
1.3.2.2.2. Fiilden Türemiş Zarflar	84
1.3.2.3. Birleşik Zarflar	85
1.4. Zamir	87
1.4.1. Görev ve Anlamları Bakımından Zamirler	88
1.4.1.1. Şahıs Zamirleri	88
1.4.1.2. Dönüşlülük Zamirleri	89
1.4.1.3. Gösterme/İşaret Zamirleri	90
1.4.1.4. Belirsizlik Zamirleri	91
1.4.1.5. Soru Zamirleri	92
1.4.2. Yapıları Bakımından Zamirler	93
1.4.2.1. Basit Zamirler	93
1.4.2.2. Türemiş Zamirler	94
1.4.2.3. Birleşik Zamirler	94
1.5. Edat	95
1.5.1. Görevleri Bakımından Edatlar	95
1.5.1.1. Vasıta ve Beraberlik Bildiren Edatlar	96
1.5.1.2. Sebep Bildiren Edatlar	96
1.5.1.3. Benzerlik Bildiren Edatlar	97
1.5.1.4. Yön ve Sınırlama Bildiren Edatlar	97
1.5.1.5. Zaman Bildiren Edatlar	98
1.5.1.6. Başkalık Bildiren Edatlar	98
1.5.1.7. Aitlik veya İlgili Olayı İfade Eden Edatlar	99
1.5.1.8. Görelilik Bildiren Edatlar	99
1.5.2. Kullanılışları Bakımından Edatlar	99
1.5.2.1. Yalın Hal İsteyen Edatlar	99
1.5.2.2. İlgi Hali İsteyen Edatlar	99
1.5.2.3. Yönelme Hali İsteyen Edatlar	100
1.5.2.4. Vasıta Hali İsteyen Edatlar	100
1.5.2.5. Yükleme Hali İsteyen Edatlar	100

1.5.2.6. Çıkma Hali İsteyen Edatlar	101
1.5.2.7. Yükleme ve Çıkma Hali İsteyen Edatlar	101
1.5.3. Yapıları Bakımından Edatlar	101
1.5.3.1. İsim Kökenli Edatlar	101
1.5.3.2. Fiil Kökenli Edatlar	102
1.6. Bağlaç	103
1.6.1. Görev ve Kullanımları Bakımından Bağlaçlar	104
1.6.1.1. Sıralama Bağlaçları	104
1.6.1.2. Denkleştirme Bağlaçları	104
1.6.1.3. Karşılaştırma Bağlaçları	105
1.6.1.4. Cümle Başı Bağlaçları	106
1.6.1.5. Sona Gelen Bağlaçlar	107
1.6.2. Yapıları Bakımından Bağlaçlar	108
1.6.2.1. Basit Bağlaçlar	108
1.6.2.2. Birleşik Bağlaçlar	109
1.6.2.3. Birlik Halinde Kullanılan Bağlaçlar	109
1.7. Ünlem	111
1.7.1. Nitelik ve Görevleri Bakımından Ünlemler	112
1.7.1.1. İçe Dönük Ünlemler	112
1.7.1.2. Dışa Dönük Ünlemler	115
1.7.1.2.1. Seslenme Ünlemleri	115
1.7.1.2.2. Sorma Ünlemleri	116
1.7.1.2.3. Gösterme Ünlemleri	117
1.7.1.2.4. Cevap Ünlemleri	117
1.7.2. Yapıları Bakımından Ünlemler	119
1.7.2.1. Gerçek Ünlemler	119
1.7.2.2. Ünlem Olarak Kullanılan Kelimeler	119

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUTLULUK GETİREN UMUT	120-256
---------------------------------------	----------------

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. IRIS EKELGEN İJEMCİ.....	257-393
SONUÇ	394
KAYNAKÇA.....	396
EK.....	400
ÖZ GEÇMİŞ	485

ÖZET

Türk Lehçeleri tasnifinde Kuzey-doğu Türk Lehçeleri içerisinde yer alan Altay Türkçesi, Güney Sibiryta bölgesinde yaşayan Altay Türklerinin edebi dilidir. Bu çalışmada Altay Türklerinin çağdaş yazarlarından Tanıspay Şinjin'in *Iris Ekelgen İjemci* adlı eseri temelinde Altay Türkçesinde isim kategorisi incelenmiştir. İsim kategorisi ile ifade edilmek istenen fiil dışındaki diğer kelime türleridir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İsim kategorisi başlığı altında Altay Türkçesinde isim, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç ve ünlem konuları Türkiye Türkçesi gramerciliğinin bakış açısı doğrultusunda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Konu ile ilgili Altay Türkçesi ile yazılan gramer kitaplarından da faydalanmış ve aynı konulardaki farklı yaklaşımlara dikkat çekilmiştir. Metinde verilen örnekler *Iris Ekelgen İjemci* adlı eserden seçilmiş ve verilen örneğin hangi sayfada olduğu [] köşeli parantez ile gösterilmiştir. Sayfa numaraları çalışmanın numaralarına göre değil orijinal metne göre verilmiştir.

İkinci bölüm *Iris Ekelgen İjemci* adlı eserin "Mutluluk Getiren Umut" başlığıyla Türkiye Türkçesine aktarılmasından oluşmuştur. Eserde Sovyet Dönemi Altay toplumunun günlük hayatı Maaday isimli karakter ve onun ailesi etrafında anlatılmaktadır. Bu çalışma ile ilk kez Altay Türklerine ait bir edebi eser Türkiye Türkçesine tam olarak aktarılmış olmaktadır.

Üçüncü bölüm ise *Iris Ekelgen İjemci* adlı eserin Kiril Alfibesinden Latin Alfibesine aktarılmasından oluşmuştur.

Anahtar Sözcükler: Altay Türkleri, Altay Türkçesi, İsim Kategorisi, Tanıspay Şinjin, Iris Ekelgen İjemci

ABSTRACT

Classification of Turkish dialects, in the North - East of the Altai Turkish, literary language of Altai Turks living in the South Siberia. In this study, The Turks of Altai on the basis of work by contemporary writers Tanıspay Şinjin's *Iris Ekelgen Ijemci*, Altai Turkish name category were examined. Desired to be expressed in other words outside the category names are types of verb.

Work consists of three main parts. Name the first section under the category title Altai Turkish Language names, adjectives, adverbs, pronouns, prepositions, conjunctions, and tried to be evaluated in accordance with an exclamation point of Turkey Turkish Grammar. Altai Turkish grammar books on the subject written with the same issues and different approaches have been noted. Examples of selected works by *Iris Ekelgen Ijemci* issues and on which pace is example given in [] are shown with this mark. Pace numbers in this study according to the numbers, not pace numbers are given according to the original text.

The second section of the work by *Iris Ekelgen Ijemci*, “Happiness Brings Hope” to Turkey Turkish transfer of title has occurred. In this work, there are the life of Altai Society in the Soviet period, Maaday who is characters of this book and his family. This is the first time working with the Altai Turks from Turkey Turkish fully tranferred to a literary work.

The third section of the work by *Iris Ekelgen Ijemci*. Cyrillic Latin script consists of the transfer.

Key Words: Altai Turks, Altai Turkish, Noun Categorry, Tanıspay Şinjin, Iris Ekelgen Ijemci.

TABLÖLAR LİSTESİ

<u>Tablo Nr.</u>	<u>Tablonun Adı</u>	<u>Sayfa Nr.</u>
1.	Şahıs Zamirlerinin İsim Hal Ekleriyle Çekimi	89
2.	Dünüşlölük Zamirinin İsim Hal Ekleriyle Çekimi	90
3.	Gösterme/İşaret Zamirinin İsim Hal Ekleriyle Çekimi	91

KISALTMALAR LİSTESİ

bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Red.	: Redaktör
S.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğçerleri
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Altay Türkleri

Altay Türkleri günümüzde Güney Sibiryâ bölgesinde Rusya Federasyonu'na bağılı Altay Cumhuriyeti'nde (Respublika Altay), dağınlık olarak da Altay Krayı (Altayskiy Kray) içinde yer alan Novosibirsk, Barnaul, Biysk şehirlerinde ve Kemerova Oblastı'nda (Kemerovskaya oblast) yaşamaktadırlar (Killi Yılmaz, 2011: 25).

Altay Cumhuriyeti, Kazakistan ve Moğolistan bozkırlarının ve Sibiryâ ormanlarının birleştiiği yerde bulunan Altay dağlarının eteklerinde yer almaktadır. Altay Cumhuriyeti'nin yüz ölçümü 92.902 km²'dir. Topraklarının %85'i dağılıktır ve 1/4'ü ormanlarla kaplıdır. Cumhuriyet, Rusya Federasyonu içerisinde Tuva Cumhuriyeti, Hakasya Cumhuriyeti, Kemerova bölgesi ve Altay Krayı ile Federasyon dışında ise Kazakistan, Çin ve Moğolistan ile sınırdadır (Somuncuoğlu, 2002: 141).

Altay Türklerinin bugün yaşadığı topraklar, tarih içinde oldukça önemli hükümdarlıkların kurulduğu bir coğrafyadır. Türklerin en eski tarihi buluntularından sayılan Pazırık kurganları Altay Özerk Cumhuriyeti'nin sınırları içindedir. Bölge önce Hunların, sonra ise Göktürk Kağanlığı, Uygur ve Kırgız devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır. 10. asrın başlarına doğru Kitan dönemi, 12. asrın sonlarında geçici Nayman egemenliği bölgeye hâkim olur. Daha sonra Cengiz Han önderliğinde kurulan Moğol devleti bölgeye hâkim olmuştur. 15. asırdan 18. asrın ortalarına kadar bölge halkı ve Altaylılar vergilerini Cungarya'ya vermişlerdir. 18. asrın ikinci yarısından itibaren Ruslar bölgeye girmeye başlamıştır. 20. asrın başlarına kadar Ruslar bütün Sibiryâ'da olduğu gibi Altay Türklerinin yaşadıkları topraklarda da bir taraftan bilhassa bölge halkının geçim kaynağı olan ormanları kontrol altına alarak Altay Türklerinden ağır vergiler almak suretiyle ekonomiyi ellerine geçirmişler, diğeri taraftan ise misyoner faaliyetleri yoluyla dinî ve kültürel baskı kurmuşlardır (Dilek, 2003: 13).

1756 yılından sonra Altay Türkleri, Rus kontrolü ve hâkimiyetine girmek zorunda kalmışlardır. 1861’de serflerin serbest bırakılmasından sonra Rus çiftçileri Altay dağlarına yerleşmeleri için teşvik edilmişlerdir. Ruslar 1919 yılında bölgedeki kontrolü tamamen ele geçirmişlerdir. 1922 yılında SSCB’ye bağlı olarak Oyrot Otonom Bölgesi kurulmuş, 1948 yılında ise Oyrot adı değiştirilerek Gorno-Altayskiy adı verilmiştir. 3 Temmuz 1991 tarihinde de statüsü Rusya Federasyonuna bağlı Gorno-Altayskiy Respublika (Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti) adıyla bir cumhuriyet olarak belirlenmiştir. Ülke yönetim meclisi El-Kurultay adlı meclistir. Altay Türkçesi ve Rusça ülkenin resmî dilleridir (Dilek, 2003: 13).

Cumhuriyet; Mayma, Çoy, Çamal, Şebalin, Turaçak, Oñdoy (Onguday), Kan-Oozı, Ulagan, Köksuu-Oozı ve Koş-Agaş olmak üzere on coğrafi bölgeye ayrılmıştır. Bu coğrafi bölgeler Rusça “Rayon”; Altayca “Aymak” olarak adlandırılır. Cumhuriyet’in başkenti, ülkenin kuzeydoğusunda bulunan ve 1830 yılında kurulan eski adı Ulalu olan Gorno-Altaysk’tır. (Dilek, 2003: 13).

Çağdaş Altay Türkleri Çin kaynaklarında Yueçiler olarak geçen eski İskitlerin yerine geçen eski Türk “Tele” ve “Tukyu” boylarından olan eski Uygurlar, Kimek-Kıpçaklar, Yenisey Kırgızları, Oğuzlar v.b. boylardan meydana gelmişlerdir (Pustagaçev, 1997: 299).

Güney ve Kuzey Altay Türkleri olarak iki gruba ayrılan Altay Türklerinin güney grubunu Altay kiji, Telengit ve Teleüt; kuzey grubunu ise Tuba, Kumandı ve Çalkandu Türkleri oluşturmaktadır (Dilek, 1998a: 451).

Altay kijiler: Eskiden “Oyrot” olarak tanınan Altay kijiler Altay dağlarının asıl sakinleridirler. Oñdoy, Şebalin, Kan-Oozı, Mayma, Köksuu-Oozı aymaklarında ve Kadın, Ursul, Sema, Pesçanaya, Çarış, Mayma nehirlerinin kenarlarında yaşarlar. Mayma nehri kenarında oturanlar “Mayma kiji” diye de bilinir. Kendilerini “Altay kiji” olarak tanımlayan boy, sayıca en kalabalık olan gruptur (Güner Dilek, 2006: 130).

Telengitler: Telengit boyu; Ulagan, Koş-Agaş, Çoluşman, Çuy, Argut ve Başkaus bölgelerinde yaşamaktadır. Çuy nehri havzasında yaşayanlar kendilerini “Çuy kiji” olarak

da adlandırır. Telengitler, Ruslar tarafından 18. yüzyılda “Uranhay, Uranhay Kalmukları şeklinde adlandırılmalarından başka, 1856 yılına kadar hem Ruslara hem de Çinlilere vergi ödedikleri için “iki vergi verenler” anlamına gelen Rusça “Dvoedantsı” adıyla da bilinirler. Telengitlerin bir kısmı da Tölös adını alır (Güner Dilek, 2006: 130-131).

Teleütler: Bu Altaylı Türk boyu, Altay Cumhuriyetinde Şebalin ve Mayma aymaklarında az sayıda, Altay Kraya bağlı Çumışsk'ta ve yoğun olarak Kemerova Oblastı Belovsk ilçesinin Küçük ve Büyük Bayat ırmakları havzalarındaki Çoluhoy, Şardu, B. Ulus köylerinde yaşamaktadırlar. Ruslar tarafından “Ak Kalmuklar” adıyla da anılmışlardır (Güner Dilek, 2006: 131).

Tubalar: Çuy ve Turaçak aymaklarında, Kadın ve Biy nehirlerinin ortasında, Uymen, Pija, Büyük ve Küçük İşa, Sarı ve Kara Kokşa nehirleri boylarında yaşarlar. Ruslar tarafından “Çernevıh (Kara) Tatar” diye adlandırılan Tubalar, kendilerini Tuba kiji, Yış kiji şeklinde tanımlarlar (Güner Dilek, 2006:131).

Kumandılar: Dağlık Altay Cumhuriyeti içinde yoğun olarak Biy nehri boylarında, Turaçak aymağında, Altay Krayında yer alan Solton ve Starobardinsk aymakalarında ve Biysk şehrinde yaşamaktadırlar. Yukarı Kumandı (Örö Kumandı) ve Aşağı Kumandı (Aldına Kumandı) olmak üzere iki kola ayrılmaktadırlar (Güner Dilek, 2006: 131).

Çalkandular: Lebed nehri ve onun kolu olan Baygol çayı boylarında yaşarlar. Kıyısında yaşadıkları ırmağın adından dolayı (Lebed “kuğu”) Kuu-kiji diye de tanınan bu Türk boyuna mensup insanlar kendilerini Çalkandu kiji/Şalkandu kiji/Şakşılı kiji şeklinde adlandırır (Güner Dilek, 2006: 131).

Ayrıca Altay Türkleri kendi aralarında çeşitli söök/uruklara da ayrılırlar. Aynı söök içinde veya kardeş söökler arasında evlilik yasaklanmıştır. Sööklerin oluşu bir Altay efsanesinde şöyle anlatılır: “Tanrının dokuz oğlu varmış, bu oğullar önce kendi kız kardeşleri yle evlenmişler. Diğer bütün söökler de bunlardan türemiş. Bu oğulların adları (ki bu adlar aynı zamanda söök adlarıdır) şunlardır: Kıpçak, Mayman, Todoş, Toñjoon, Komdoş, Cüs, Togus Küzen, Kerdaş” (Dilek, 2003: 14).

Altay Türklerinin demografik durumu 2010 yılı itibariyle şu şekildedir¹:

Altay Türklerinin bütün Rusya'daki nüfusu 74.218 kişidir. Telengit, Tuba ve Çalkandu Türklerinin sayısı bu rakama dâhildir. Buna göre Telengitler 3.712; Tubalar 1.965; Çalkandular 1.181 kişidir. Bu sayı içerisinde Altay Türklerinin alt gruplarından olan Kumandı ve Teleüt Türkleri dâhil edilmemiştir. Kumandaların nüfusu 2.892; Teleütlerin nüfusu ise 2.643 kişidir.

Altay Cumhuriyeti'nin nüfusu 206.168'dir. Toplam nüfusun %56,6'sını 114.802 kişi ile Ruslar; %33,9'unu 68.814 kişi ile Altay Türkleri oluşturmaktadır. Altay Türkleri içerisinde Telengitler 3.648; Tubalar 1.891; Çalkandular 1.113; Kazaklar 12.524; Kumandılar 1.062; Almanlar 700; Şor Türkleri 47; diğer milletler 4.747; milliyetini söylemeyen kişiler 3.432 kişidir.

Sovyetler Birliği zamanında değişik Altay boyları aynı idari birimin çatısı altında toplanmış ve Altay kijenlerin dili temel konuşma dili ve edebi dil haline getirilmiştir. Altaylar içinde en kalabalık grup olan Altay kijenlerin oynadıkları merkezi rol bugün sorgulanmakta ve Altay Türklerini oluşturan çeşitli gruplar biri birinde farklı olmaya devam etmek ve hatta ayrılmak istemektedirler. Rusya'nın nesli tükenen halklar için yürüttüğü destekleme politikası buna vesile olmaktadır. Böylece bugün için zaten Ruslar ve Altay Türkleri olarak ikiye ayrılmış olan Altay Cumhuriyeti toplumu bir de Altay Türkleri arasındaki sorunları yaşamaktadır (Somuncuoğlu, 2002: 147).

Altay Türkleri 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rus-Ortodoks misyonerleri tarafından yoğun bir Hıristiyanlaştırma faaliyetine maruz bırakılmışlardır. Çarlık ve Sovyetler Birliği dönemlerindeki büyük baskılara rağmen kamlık inancını (Yuguşeva, 2001:142) devam ettirmişlerdir. Günümüzde de *Ak Cañ* adı verilen ve Eski Türk inanç ve geleneklerini ihtiva eden bir dini anlayışa mensupturlar.²

¹ Nüfus bilgileri için bk.: “Официальный сайт Всероссийской переписи населения 2010 года. Информационные материалы об окончательных итогах Всероссийской переписи населения 2010 года.” <http://www.perepis-2010.ru/> (30.12.2011)

² Altay Türklerinin dini inanç sistemleri için bk. Asena, Ahmetcan (2011), Nikolay Şodoyev'in Diliyle Altay Bilik, İstanbul: Pan Yayıncılık.

Altay Türkçesi

Altay Türkçesi, Güney Sibiryâ bölgesinde Rusya Federasyonu'na bağılı, günümüzde nüfus yoğunluğu bakımından Altay Cumhuriyeti'nde, dağınık olarak da Altay Kray içinde yer alan Novosibirsk, Barnaul, Biysk şehirlerinde ve Kemerova Oblastında yaşayan Altay Türklerinin konuşma dilidir (Güner Dilek, 2006).

Altay Türklerinin konuşma dili altı ağza ayrılmaktadır³. Bunlar:

Güney Altay Ağızları: Altay kiji ağzı, Telengit ağzı ve Teleüt ağzı.

Kuzey Altay Ağızları: Tuba ağzı, Kumandı ağzı ve Çalkandu ağzı.

Altay Türkçesinin ilk yazı dili bölgeye Hıristiyanlığı yaymak için gelen misyonerler tarafından Kiril alfabesiyle “Teleüt” ağzının esas alınmasıyla oluşturulmuştur. Çoğunlukla kilise kitaplarında kullanılan bu yazı dili ile V. İ. Verbitsky ve arkadaşları tarafından Altay Türkçesinin ilk gramer kitabı “*Grammatika Altayskogo Yazıka*” (Kazan, 1869) ve Verbitsky'nin “*Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurskogo Yazıka*” (Kazan, 1870) kitapları yayınlanmıştır. Bolşevik ihtilaline kadar sadece bazı kilise kitaplarında ve yukarıda adı geçen eserlerde kullanılan bu yazı dili yerine 1922 yılında “Altay kiji” ağzının esas alındığı ve Kiril alfabesiyle yazılan yeni bir yazı dili oluşturulmuştur⁴. 1928'e kadar kullanılan bu alfabeden sonra 1928 ile 1938 yılları arasında Latin alfabesi kullanılmıştır. 1938 yılında tekrar Kiril alfabesine dönmüş, 1940'dan itibaren bu yazı diliyle sistemli bir şekilde Altay Türkçesi gramerleri, okul ve tarih kitapları, Altay sözlü edebiyat ürünleri, edebi eserler ve Rus klasikleri tercüme edilerek yayınlanmıştır (Dilek, 2002: 149).

Türk Lehçelerinin tasnifi içerisinde Altay Türkçesi ve ağızlarının durumuna ilişkin değerlendirmeler mevcuttur.

³ Altay Türkçesi ağızları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Güner Dilek, Figen (2005), Altay Türkçesi Ağızları, Gazi Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

⁴ Altay Türkçesinin yazı dili haline getirilmesi ile ilgili bk. Güner Dilek, Figen (2004), “Altay Türkçesinin Yazı Dili Haline Getirilmesi”, 1552 ve Sonrası: Kazanın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri, 15 Ekim 2002, Ankara: TDK Yay., 73-78.

Lars Johanson tarafından yapılan en son tasnifte Türk Lehçeleri başlıca altı gruba ayrılmıştır. Bu altı grup geleneksel lehçe tasniflerinin dışına çıkılmadan ve seslik ölçütler ile coğrafi bölümlenmeler ön plana çıkartılarak oluşturulmuştur. Buna göre:

1. Güney-batı kolu: Oğuz Türkçesi
2. Kuzey-batı kolu: Kıpçak Türkçesi
3. Güney-doğu kolu: Uygur Türkçesi
4. Kuzey-doğu kolu: Sibirya Türkçesi
5. Ogur-Bulgar Türkçesinin temsilcisi Çuvaşça
6. Argu Türkçesinin temsilcisi Halaçça (Akar, 2005: 46).

Johanson, Kuzey-doğu grubunun alt gruplarını da şu şekilde sınıflandırmaktadır:

Kuzey-doğu grubu:

1. Kuzey Sibirya Lehçeleri Yakut (Saha) ve Dolgan
2. Farklı Güney Sibirya grupları olarak:
 - a. Sayan Türkçesi: Tuva (Soyot, Uranhay) ve Tofa (Karagas)
 - b. Yenisey Türkçesi: Hakas, Şor ve nisbi ağızları olarak Sagay, Kaça, Kızıl
 - c. Çulım Türkçesi: Küerik
 - d. Altay Türkçesi: Altay (Oyrot) ve öteki ağızlar olarak Tuba, Kumandı, Kuu, Teleut, Telengit (Akar, 2005: 47).

Karl H. Menges, Güney Sibirya Türk Şiveleri (1994: 115) adlı çalışmasında Altay Türkçesi ve ağızlarını, Abakan veya Hakas şiveleri ile Tuva veya Soyon şiveleri ile birlikte Asıl Sibirya veya Güney Sibirya Türk şiveleri olarak değerlendirmektedir.

Claus Shönig (1997: 48) de Güney Sibirya Türk Şivelerini kendi içerisinde ayrıntılı olarak değerlendirmiştir. Buna Göre:

Kuzey Doğu Türkçesi

- I. Güney Sibirya Türkçesi:
 1. Sayan Türkçesi: Tuva, Tofa (Karagas), Taco

2. Altay Türkçesi
 - a. Güney ağızları: Altay, Telengit, Teleüt
 - b. Kuzey ağızları: Kumandı, Tuba, Çalkandu.
 3. Yenisey Türkçesi
 - a. Hakasça: Beltir, Sagay, Kaç, Kızıl, Koybal
 - b. Şorca: Mrass ve Kondom ağızı
 4. Çulım Türkçesi: Orta Çulum, Aşağı Çulım ve Küerik ağızı
- II. Lena Türkçesi: Yakutça ve Dolganca

Bu gün Dağlık Altay Cumhuriyeti'nin resmi dili Altayca ve Rusçadır. Altay Türklerinin hemen tamamı iki dillidir. Rus hâkimiyetine giren bütün Türk topluluklarında olduğu gibi, Altay'da da baskın kültür, dinde ve dilde bütün gücünü göstermiştir (Güner Dilek, 2007b, 710). İki dillilik baskın kültürün dili lehine işlemekte ve Altay Türkçesi yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bulunmaktadır. Nitekim Unesco'nun "Kırmızı Kitabı"nda (Unesco Red Book on Endangered Languages) "*Tehlikedeki Diller*" listesinde Altay ağızlarının tamamını yer almaktadır (Güner Dilek, 2007b, 711).

Altay Türkçesi okullarda sadece ders olarak okutulmakta, eğitim Rusça ile yapılmaktadır. Bununla birlikte Gorno-Altaysk Pedagoji kolejlerinde ve Altay Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi, Altay Dili ve Edebiyatı Bölümünde Altayca ve Rusça eş zamanlı olarak okutulmaktadır. Altay diliyle yazılmış okul kitapları, gazete, dergi ve bilimsel çalışmalar yayımlanmaktadır. Radyo ve televizyonlarda ise çok kısıtlı saatlerde Altay Türkçesi ile yayın yapılmaktadır (Güner Dilek, 2006: 150).

Yazı dilinin Altay kiji ağızına dayandırılması, güney ağızlarını kuzey ağızlarına göre daha çok korumuştur. Buna karşılık Kuzey Altaylıların sayıca az olmaları ve Rusların nüfus bakımından yoğun olduğu bölgelerde oturmaları, Ruslarla evlilik gibi etkenler kuzey ağızlarının kaybolmasını ve Kuzey Altaylılarının asimilasyonlarını daha da hızlandırmıştır (Güner Dilek, 2006: 150).

Rusya Federasyonu'nun nesli tükenmekte olan halk için yürüttüğü destekleme politikaları Altay Türkleri gibi birbirinden kültürel ve dilsel olarak çok az ayrılan alt etnik grupların/boyların birleşiminden oluşan ve uluslaşma sürecinin tamamlanmadığı

toplumları çözülmeye götürmektedir (Killi Yılmaz, 2011: 56). Hayatın her alanında baskın olan Rusça karşısında mevcut haliyle bile direnemeyen Altay Türkçesi, ağızlarının ayrı bir dil olarak kabullenilmesi ve empoze edilmesi durumunda çok kısa bir sürede kaçınılmaz sona ulaşacak, kaybolacaktır (Güner Dilek, 2006: 152).

Altay Edebiyatı

Altay Türkleri bütün türleriyle çok zengin bir halk edebiyatına sahiptirler. Nüfusun çok az olduğu bir Türk boyunda bu kadar zengin bir sözlü edebiyatın olması hatta bu edebiyatın bu güne kadar yaşatılması şaşırtıcıdır (Dilek, 2003: 19).

Modern Altay Edebiyatı teşekkül edene kadar Altay Türkleri edebi ihtiyaçlarını tabii olarak çok canlı bir şekilde yaşamaya devam eden bu zengin sözlü edebiyat mahsulleri ile karşılaşmışlardır. Bu sözlü ürünler kay-çörçök (destan), çörçök (masal), tabışkak (bilmece), kep sös (atasözü), kojoñ (şarkı, türkü), kabay kojoñ (ninni), kep-kuuçın (efsane)lardır (Dilek, 1998a: 452).

Modern Altay Edebiyatı ise 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşmaya başlamıştır. Bu edebiyatın ortaya çıkmasında iki önemli unsur vardır. Bunlardan birincisi misyonerler ve onların açtıkları okullardır. Altay Edebiyatının ilk temsilcileri bu okullardan yetişmiştir. İkincisi ise Radloff, Verbitskiy gibi Türkologların bölgeye gelerek çalışmalar yapmış olmalarıdır (Dilek, 2003: 252).

Modern Altay Edebiyatı dört dönemde ele alınmaktadır. Bunlar:

1. Bolşevik İhtilâli Öncesi Altay Edebiyatı
2. 1930-40'lı yıllardaki Altay Edebiyatı
3. 1950-60'lı yıllardaki Altay Edebiyatı
4. 1970-90'lı yıllardaki Altay Edebiyatı (Dilek, 2003: 254).

Modern Altay Edebiyatının belli başlı şahsiyetleri şunlardır⁵: Mihail Vasilyeviç Çevalkov, Miron Vasilyeviç Mundus-Edokov, Pavel Vasilyeviç Kuçiyak, Pavel Aleksandroviç Çagat-Stroyev, Çalçık Añçinoviç Çunijekov, İvan Petroviç Koçeyev, İvan Vasilyeviç Şodoyev, Sazon Saymoviç Surazakov, Arjan Oyiñçinoviç Adarov, Lazar Vasilyeviç Kokışev, Aleksandra Federovna Saruyeva, Aleksandr Yanganoviç Eredeyev, Erkemen Matinoviç Palkin, Boris Ukaçinoviç Ukaçin, Kügeey Çırbıkınıviç Tölösöv, Çıbaş Börükoviç Kayinçin, Pasley Samık, A. Modorov, Bayram Surkaşev, S. Sartakova vd.

Altay Türkçesi üzerine Türkiye’de yapılan çalışmalar çok azdır. Türk Dili Kurumu tarafından yayınlanan *Altayca-Türkçe Sözlük* N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova tarafından hazırlanan *Oyrotsko-Russkiy Slovar* isimli Rusça sözlüğün Emine Gürsoy-Naskali ile Muvaffak Duranlı tarafından Türkçeye aktarılıp yayına hazırlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Ayrıca Doç. Dr. Figen Güner Dilek *Altay Türkçesinde Fiil* adlı çalışmayı yüksek lisans; *Altay Türkçesi Ağızları* adlı çalışmayı da doktora tezi olarak hazırlamıştır. Doç. Dr. Eyüp Bacanlı da *Altay Türkçesinde Zaman Şekilleri (Çekim Eklerinin Zaman, Kip ve Görünüş Bakımından İncelenmesi)* isimli çalışmayı yüksek lisans tezi olarak hazırlamıştır. Her iki araştırmacının Altay Türkçesiyle ilgili makale ve bildirileri de bulunmaktadır.

Altay Türklerinin folkloru ve edebiyatı ile ilgili araştırmalar ise İbrahim Dilek imzasını taşımaktadır. İbrahim Dilek tarafından hazırlanan *Altay Destanları* üç cilt halinde Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkmıştır. *Altay Masalları* isimli çalışma da TDK tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca Kültür Bakanlığı yayınları arasından çıkan *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* isimli eserin yirmi dördüncü cildi Dilek tarafından *Altay Edebiyatı* başlığıyla hazırlanmıştır. İbrahim Dilek’in Altay Türklerinin folkloru ve gelenekleri ile ilgili çok sayıda makale ve bildirisi de bulunmaktadır.

⁵ Bu yazar ve şairlerin hayatı ve eserleri için bk. Dilek, İbrahim (2003), *Altay Edebiyatı, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (Red. Nevzat Kösoğlu), C.24, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tanıspay ŞİNJİN

Hayatı, Sanatı ve Eserleri

İyi bir kayçı⁶, yazar ve bilim adamı/folklorist olan Tanıspay Şinjin, 29 Haziran 1936 yılında Oñdoy aймаğının Ulegem köyünde dünyaya gelmiştir (Konunov, 2010: 47). Küçük yaşta anne ve babasını kaybeden Şinjin, önce bir müddet ağabeyinin yanında kalmış sonra yetiştirme yurduna yerleşmiştir (Baştıkova, 1986: 3).

1956 yılında liseden, 1962’de Altay Dili ve Edebiyatı Enstitüsünden mezun olan Şinjin, 1970 yılına kadar ortaokul ve liselerde Altay Dili ve Edebiyatı öğretmeni; 1970-1973 yılları arasında öğretmenleri geliştirme kurumunda uzman olarak çalışmış ve Altay ilkokul öğretmenleri için birkaç rehber kitap kaleme almıştır (Baştıkova, 1986: 3).

1973 yılından itibaren Altaistik Enstitüsünde folklorist olarak çalışmaya başlayan Şinjin burada Altay sözlü kültür ürünlerinin derlenmesi faaliyetlerinde yer almıştır. Kalkin, Yalatov, Çernoeva gibi Altay’ın ünlü kayçılarının hayatları ve sanatları hakkında yazılar kaleme almış, Yalatov’dan derlediği 36.094 mısradan oluşan “Cañar” isimli destanı üç cilt halinde yayımlamıştır (Konunov, 2010: 47).

Şinjin’in ilk şiirleri 1954 yılında *Altaydın Çolmonı* gazetesinde; Toyuşev’le birlikte kaleme aldığı *Bis Keldibis* “Biz Geldik” isimli ilk eseri 1964 yılında yayımlanmıştır (Baştıkova, 1986: 4).

Küçük yaştan itibaren Altay sözlü kültürünü iyi bilen kayçılar arasında yetişen Şinjin’in iki ağabeyi de kayçıdır. Şinjin 12-13 yaşlarında on üçe yakın destan bilmektedir. Şinjin’in kayladığı Altın-Saadak, Ay-Mergen, Kan-Şigey adlı destanlar kitap olarak da basılmıştır (Konunov, 2010: 48).

Şinjin aynı zamanda Altay Baatırlar adlı dizinin 10., 11., 12., ve 13. ciltlerini hazırlamıştır (Konunov, 2010: 48).

⁶ Altay Türklerinde kayçı ve kayçılık geleneği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Dilek, İbrahim (1998b), “Altay-Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N. U. Ulaşev”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 5, Bahar 1998, Ankara; 309-361; Dilek, İbrahim (1997), “Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye’deki Aşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler”, *Sibirya Araştırmaları* (Haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Simurg Yay.. 195-201

Tanıspay Şinjin, bazı eleştirmenler ve meslektaşları tarafından çocuk yazarı olarak nitelendirilmektedir (Baştıkova, 1986: 6).

Şinjin'in Altayca ve Rusça kaleme aldığı yirmi civarında bilimsel eserin yanı sıra on civarında edebi eseri bulunmaktadır. Şinjin'in edebi eserleri şunlardır: *Bis Keldibis* "Biz Geldik", *Eneniñ Erkezi* "Anne Şefkati", *Altın Bozogo* "Altın Eşik", *Cerimniñ Kojoñı* "Vatanımın Şarkısı", *Bir Katap Caygıda* "Yazda Bir Defa", *Çañkır Özöktiñ Baldarı* "Mavi Vadinin Çocukları", *Turluma Keliger* "Evime Geliniz", *Ak Kulun* "Ak Tay", *Kırlık Suulardıñ Kojoñdori* "Dağ Sularının Şarkısı", *Künniñ Közi* "Güneşin Gözü", *Iris Ekelgen İjemci* "Mutluluk Getiren Umut".

Iris Ekelgen İjemci "Mutluluk Getiren Umut"

29 Haziran 1936 yılında dünyaya gelen ve küçük yaşta anne ve babasını kaybeden Şinjin'in *Iris Ekelgen İjemci* adlı eserinde de yetiştirme yurduna verilen ve daha sonra başka bir aile tarafından evlatlık edinilen Kara isimli çocuğun varlığı ve yaşamı ile örtüşen yönler vardır.

1986 yılında *Iris Ekelgen İjemci* adıyla küçük boy bez ciltli olarak basılan kitap iki uzun ve üç kısa hikâyeden oluşmaktadır⁷ ve toplam 280 sayfadır. Çalışmaya konu olan, burada *Mutluluk Getiren Umut* adıyla aktarılan birinci hikâyeye 40 bölümden oluşmakta, bu bölümlerin her biri içinde bir vaka tamamlanmaktadır. Anlatıcının hâkim bakış açısına sahip olduğu eserde Kara'nın babası Maaday'ın hikâyesi anlatılmaktadır. Eserde kahramanlar mutlu sona ulaşmaya kadar yaşananlar geri dönüşlerle anlatılırken Maaday, aile bireyleri ve ilişkide buldukları insanların hikâyelerine şahit olunmaktadır.

Askerliğini İkinci Dünya Savaşı sırasında yapan Maaday üzerinden savaş anıları; yan olaylar dolayısıyla da Altay toplumunun Sovyet yönetimi dönemindeki yaşam biçimi, dünya algısı ve günlük yaşamları ile ilgili gözlemlere ulaşılabilmektedir.

⁷ Diğer uzun hikâyeye "Oñbogon Cıldar"; kısa hikâyeler ise "Teñerideñ Tüşken Emeen, Kalaştıñ Cıdı ve Kıytıs la Mıytıs" adlarını taşımaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ALTAY TÜRKÇESİNDE İSİM KATEGORİSİ

Kelime tek başına varlık, kavram veya hareket ifadesi taşıyan ya da müstakil bir anlamı olmayıp söz diziminde kelimeler arasında çeşitli bakımlardan ilgiler kuran ses veya ses topluluklarıdır (Özkan ve diğerleri, 2006: 527).

Türk Dilinde kelimelerin tasnifi konusunda birbirinden farklı görüşler ortaya atılmış; ortak bir tasnif geliştirilememiştir.⁸ Muharrem Ergin (2003: 216)'e göre kelimeler anlamlı veya görevli olmaları bakımından isimler, fiiller ve edatlar olmak üzere üçe ayrılır.

Zeynep Korkmaz (2003), Muharrem Ergin'in tasnifini daha da genişleterek kelimeleri Anlamlı Kelimeler, Görevli Kelimeler, Görevli- Anlamlı Kelimeler olarak üçe ayırmış; daha sonra bu üst başlıkları içeren sınıflandırmayı şöyle yapmıştır:

I. Anlamlı Kelimeler:

1. Adlar ve Ad Soylu Kelime Sınıfları: Adlar, Sıfatlar, Zamirler, Zarflar
2. Fiiller ve Fiil Soylu Kelime Sınıfları: Fiiller

II. Görevli Kelimeler: Edatlar, Bağlaçlar

III. Anlamlı – Görevli Kelimeler: Ünlemler

Tahir Nejat Gencan (2007: 183) ise kelimeleri dilbilgisi bakımından ad, sıfat, adıl, eylem, belirteç, ilgeç, bağlaç ve ünlem olmak üzere sekiz türe ayırır.

⁸ Türk Dilinde kelime türlerinin tasnifi sorunu ve çözüm önerileri için bk. Yener, Mustafa Levent (2007), "Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine", **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/3, Summer 2007, s. 606-623.

Doğan Aksan (2007: 84) da kelimeleri ad, önad, belirteç, adıl, ilgeç, bağlaç, ünlem, eylem olmak üzere sekiz bölümde toplar.

Türkçede kelime türlerini monografik bir çalışma çerçevesinde ele alan Sözcük Türleri (Atabay ve diğerleri, 2003) isimli çalışmada kelimeler yine ad, sıfat, adıl, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem ve eylem olmak üzere sekiz bölümde incelenmektedir.

Altay Türkçesinin dilbilgisi kitaplarında ise kelimeler anlamlı olmaları, yardımcı anlamlı olmaları ve görevli olmalarına göre üç başlık altında on grupta toplanmaktadır (Surazakova ve diğerleri, 2003: 13; Tıbıkova ve diğerleri, 2010: 96). Bunlar:

Anlamlı kelimeler: Adalgış (isim), cartalgış (sıfat), toolomo⁹ (sayı ismi), soluma (zamir), glagol (fiil), kabulbas (zarf)

Yardımcı anlamlı kelimeler: Ulanı (edat), kolbooçı (bağlaç), bölüğeş (bağlama edatı)

Görevli kelimeler: Kıygılı (ünlem)

Bu çalışmada Altay Türkçesindeki kelimeler, “İsim Kategorisi” başlığı altında fiil dışarıda bırakılmak üzere yedi başlıkta ele alınıp değerlendirilecektir.

1.1. İSİM (ADALGIŞ)

İsim Türkiye Türkçesi gramerlerinde şöyle tanımlanmaktadır:

İsimler canlı, cansız bütün varlıkları ve mefhumları tek tek veya cins cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimeler (Ergin, 2003: 218); evrendeki canlı cansız bütün varlıkları, insan tasavvurundaki somut ve soyut bütün kavramları, tek tek ya da tür olarak karşılayan sözler (Korkmaz, 2003: 195); tanıtmak için varlıklara verilmiş (takılmış) sözcüklerdir (Gencan, 2007: 184).

⁹ Altay Türkçesi gramerlerinde sayı isimleri “toolomo” başlığı altında ayrı bir tür olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmada sayı isimleri “Sıfat” başlığı altında incelenecektir.

Benzer şekilde; gerçekte veya tasavvurda bir varlığa ad olan kelimelere ad denir (Banguoğlu, 2007: 319); aynı zamanda isimler, evrendeki bütün canlı ve cansız varlıkları, duygu ve düşünceleri, durumları, bütün bunların birbiriyle olan ilgilerini karşılayan kelimelerdir (Atabay ve diğerleri, 2003: 25).

Altayca dilbilgisi kitaplarında isim şu şekilde tanımlanmaktadır: “*Nesneyi belirtip kim, ne sorularına cevap veren kelime türüne isim denir* (Surazakova ve diğerleri, 2003: 16).”

ada “baba”, *ene* “anne”, *salkın* “rüzgar”, *cadruk* “yumruk”, *süünçi* “sevinç”, *ijemci* “umut”, *amıralta* “tatil” vb.

İsimler anlamlarına, yapılarına ve cümledeki görevlerine göre bölümlenebilir.

1.1.1. Görev ve Anlamlarını Bakımından İsimler

1.1.1.1. Özel İsim (Ös Adalgış)

Tek bir kişiyi, tek bir varlığı veya topluluğu gösteren isimlere özel isimler adı verilir. Özel isimler diğer varlıklar içinde tam benzeri olmayan varlıklara sonradan verilen isimler, takma adlardır. Dolayısıyla varlık ile özel isim arasında herkes tarafından bilinen bir ilgi yoktur. Bu sebeple, ayırt etmek üzere özel isimler büyük harfle başlanılarak yazılırlar (Özkan ve diğerleri, 2006: 529).

Altay Türkçesinde özel isimlerin belli başlı kullanım yerleri şunlardır:

Yer adları: *Germaniya* “Almanya” [18], *Rossiya* “Rusya” [18], *Moskva* “Moskova” [18], *Caş-Tura* “Biysk” [77], *Kan-Oozı* “Altay Cumhuriyetinde bir aymak adı” [106], *Kızıl Maanı* “Altay’da bir kolhoz adı”, [13], *Ceti-Codo* “Altay’da bir köy adı” [14] vb.

Şahıs adları: *Maaday* [14], *Torkoçı* [1], *Erte* [14], *Çinçey* [23], *Mekeş* [25], *Kara* [27], *İris* [126], *Kuyka* [27], *Cazu* [27], *Bazım* [39], *Muksum* [18], *Kelegey* [15], *Sabır* [81] vb.

Dil, din, mezhep, tarikat adları: *Altay Til* “Altayca”, *Orus Til* “Rusça”, *Kommunist* “Komünist” [20] vb.

Millet, kavim, boy adları: *Altay* “Altay” [19], *Orus* “Rus” [20], *Mongol* “Moğol” [20], *Nemets* “Alman [20], *Toñjaan* “Altay’da bir soy adı” [152] vb.

Kurum ve kuruluş adları: *Komsomol* “Komünist Gençlik Birliği” [66] vb.

Kitap, dergi, gazete vb. adları: *Iris Ekelgen İjemci*, “Uzun hikâye” [6]

Olay adları: *Ada-Töröl Uçun Ulu Cuu* “II. Dünya Savaşı” [156] vb.

1.1.1.2. Cins İsim (Tekşi Adalgış)

Aynı türden varlıkları veya yalın kavramları gösteren isimlerdir. Varlıkların genel, ortak adlarıdır. Cins isim ile varlık veya kavram arasında herkesçe bilinen bir bağlantı vardır. Cins isimler, özel isimler gibi sonradan verilmiş, takma adlar değil; varlık veya kavramların dildeki gerçek karşılıklarıdır (Özkan ve diğerleri, 2006: 530).

Altay Türkçesinde cins isimlerin başlıca şu çeşitlerine rastlanır:

Vücut parçaları ve organ isimleri: *baş* “baş” [79], *kol* “el” [15], *but* “ayak” [10], *buur* “karaciğer” [49], *cürek* “kalp” [64], *erin* “dudak” [31] vb.

Akrabalık isimleri: *ada* “baba” [5], *ene* “anne” [5], *aka* “ağabey” [6], *karındaş* “küçük erkek kardeş” [11], *ece* “abla” [13], *sıyın* “kız kardeş” [11], *ceñe* “yenge” [40], *ceste* “enişte” [169] vb.

Hayvan, bitki isimleri: *iyt* “köpek” [62], *takaa* “tavuk” [101], *sıgın* “maral ” [79], *bozu* “buzağı” [26], *ölöñ* “ot” [29], *agaş* “ağaç” [80], *calbrak* “yaprak” [58] vb.

Araç isimleri: *çalğı* “orak” [146], *turmuuş* “tırmık” [114], *ayak* “tabak” [12], *iyne* “iğne” [164], *armakçı* “ip” [62], *eer* “eyer” [77] vb.

1.1.1.3. Somut İsim (Çokım Adalgış)

Beş duyudan biri veya birkaçı ile kavranan, algılanan maddi varlıklara verilen isimlerdir (Özkan ve diğerleri, 2006: 530).

Cıldar sayın kijiniñ kılık-cañı kabulıp turatani çın emtir. “Yılların, her **insanın** huyunu değiştireceği doğruymuş. [5]

Kaa-jaa la bulut biyik tuulardıñ üstinde körünet. “Ara sıra yüksek **dağların** üstünde **bulut** görünüyordu.” [18]

Kuřtardıñ, ançada la küükterdiñ ünderi bu cañırtula kojo keendiktiñ kerezi le çümi oşkoş. “**Kuşların** özellikle de guguk kuşlarının sesleri bu canlanmayla birlikte gelen güzelliğin gizli süsü gibiydi.” [42]

Ağaş turalar cajıl aęařtardıñ kiyninde cajınıp turgulagan oşkoş. “Ağaş **evler**, yeşil **ağaşların** arkasında saklanmış gibiydiler.” [33]

Cazu la Bazım, Torkoçınıñ akazı la ceñezi, bıştak sıgıp, boorzok edeeçiler boldı. “Cazu’la Bazım, Torkoçı’nın ağabeyi ile yengesi, **peynir** sıkıp **börek** yapacaklardı.” [91]

1.1.1.4. Soyut İsim (Kebizindü Adalgış)

Zihinde belli bir görüntü canlandırmayan, beş duyu organıyla algılanmayan, varlığı düşünce yoluyla kabul edilen isimlerdir (Özkan ve diğerleri, 2006: 530).

Kança kire alkış, maktaş, süüş, süünçi kereginde kojoñdor cañarlanbadı deer. “Kaç kere alkış, **övgü**, **aşk**, **sevinç** hakkında şarkılar söylendi.” [55]

Uçı-uçında ijemci cılıyan. “Sonunda **umut** kayboldu.” [106]

Men Karaga, Aysuluga cañıs la **su-kadık**, **ırıs**, **süünçi** küünzep cadım. “Ben, Kara’ya, Aysulu’ya yalnız **sağlık**, **mutluluk**, **neşe** diliyorum.” [161]

Maadaydın sanaazı, küünü kanattalıp çıktı. “Maaday’ın **aklı, gönlü** kanatlanmış uçuyordu.” [51]

1.1.1.5. İş ve Eylem Gösteren İsimler

Bu gruba giren isimler, herhangi bir varlık veya nesneyi gösterme yerine, bir oluş, hareket veya durumun adıdır. Fiillerdeki oluş ve kılışlar her zaman bir ad biçimi ile adlandırılırlar (Korkmaz, 2003: 214).

Altay Türkçesinde mastar eki olarak $-A_4r$ kullanılır. Bunun yanında bu ek üstüne yaklaşma hali ekiyle $-A_4r(G_2A_4)$ genişlemiş örnekleri de vardı (Güner Dilek, 2007a: 1063). $-ş$ ve $-t$ ekleri de hareket isimleri yapar.

*Cañıs la caandap kalgan baldardı **alar** argabıs bar.* “Yalnızca büyük çocukları **alma** imkânımız var.” [34]

Karanın **keleri** cañıs ta Kaydarovtordın ortozında emes, ce bütkül curtka carlana bergeni ertezinde ile boldı. “Kara’nın **gelmesi**, ertesi gün yalnız Kaydarovlar arasında değil bütün köyde yayılmıştı.” [122]

*Toolu künderdeñ kışkı turluga **köçörgö** iltamça **beletener** kerek.* “Sayılı günlerde kışlık evine **göçmek** için hızlıca **hazırlanmak** gerekti.” [165]

Ol ne bolup turganın ta kanayda oñdop turgan, **bilerge** küç. “O, ne olduğunu nasıl anlasın, **anlaması** zordu.” [25]

*Korkıştu **adış** baştala berdi.* “Korkunç **atış** başladı.” [96]

*Bozu **suraştıñ** kiyninde kuuçın ne kereginde bararın Mayna ozolondıra sezıp iygen.* “Buzağıları **sormanın** ardından konuşmanın ne hakkında olacağını Mayna önceden hissetmişti.” [73]

*Sen meniñ baldarımdı **bazıtka** ürederge turuñ!..* “Sen benim çocuklarımı **gezmeye** alıştıyorsun!” [143]

1.1.2. Yapıları Bakımından İsimler

İsimler yapıları bakımından ek almamış, ek almış ya da birlikte kullanılmış olarak biçimlenirler ve bu yapı özelliklerine bağlı olarak üç bölümde incelenirler.

1.1.2.1 Basit İsim (Tegin Adalgış)

Basit isimler, kök durumunda olan ve herhangi bir türetme ekiyle genişletilmemiş bulunan tek kelimededen ibaret isimlerdir. Türemiş ve birleşik isimlerin dışında kalan bütün isimler basit isim grubuna girer (Korkmaz, 2003: 219). Basit isimler, isim hal eklerini de almazlar; yalın haldedirler (Atabay ve diğerleri, 2003: 31).

*Mında **col** canı caar burılattan burılçıktıñ boyında boro toozınga bastırğan **ciraalar** la **kargananiñ** ortozında üç militsioner le toolu ulus turdılar.* Burada, **yol** tarafına kıvrılan dönemecin boyunda, gri toza bulanmış **çalılarla akasyaların** arasında üç polisle kalabalık halk bekliyordı.” [24]

*Üstim döön **suu** urgulayt.* “Üstüme **su** döküyorlardı.” [21]

***Kiji** le kiji tuştajar, **tuu** la tuu, ol lo, turgan la boylori.* “**İnsan** insan ile karşılaşır, dağ dağ ile...” [162]

*Katap bolzo, on tört **kün** emes, **ctl** bolordoñ maat cok.* “Bir daha olursa on dört **gün** değil, **yıl** olmadan kurtulmak yoktu.” [8]

1.1.2.2. Türemiş İsim

Türemiş isimler, isim kök veya gövdelerine yapım ekleri getirilerek kurulan ve yeni bir kavrama karşılık olan isimlerdir. İsim türetme ekleri işlev bakımından belirli görevler yüklenmiş olduklarından, kök ile yeni kurulan isim arasındaki anlam ilişkisi ekte var olan

işlevle süregelmekte; ancak, türemiş kelime eskisinden farklı yepyeni bir anlam kazanmış bulunmaktadır (Korkmaz, 2003: 223-224).

Türemiş isimler, isimden isim ve fiilden isim türeten yapım ekleriyle kurulur. Altay Türkçesinde isimden ve fiilden isim türeten ekler şunlardır:

1.1.2.2.1 İsimden İsim Türeten Ekler

+A₄k: İşlek olarak kullanılan bu ek, iki veya daha çok heceli olup *l, n, t, s, ş, y* ve seyrek olarak da *r* ile biten kelimelere gelmektedir. Çoğunlukla küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapan ek, *kumak* “kum” örneğinde madde ismi yapmaktadır (Güner Dilek, 2007a: 1019).

Cajıl orom kup-kuu nemediy, onu cotkon boro kumakla böktöy sogup salganına tüñey. “Yeşil sokak solmuş gibiydi, sanki fırtına, sokağı gri **kumlarla** örtmüştü.” [46].

Ay altında bir terek; Altınak bürin caykadı. “Ay altında bir kavak; **Altın** yapraklarını salladı” [100]

+A₄ş: Bu ek yalnızca iki veya daha fazla heceli olup *ñ* ve *k* sesleriyle biten isimlere gelmektedir. Küçültme ve sevgi ifade eden isimler yapar. *+çAk* ekli küçültme ifade eden isimler üzerine gelerek kendinden önceki küçültme ekinin fonksiyonunu güçlendirir (Güner Dilek, 2007a: 1019).

Ekinçi canınañ, ol kayıñaştı kırdañ kezip ekelgen. “Diğer yandan o **küçük kayın ağacını** dağdan kesip getirdi.” [98]

A biyik cerlerdegi kar cañı alışkan ciitterdiñ aylındağı ak köjögödiy ap-apagaş. “Ama yüksek yerlerdeki kar, yeni evlenen gençlerin evlerindeki beyaz perde gibi **bembeyazdı.**” [101]

eñ kiçinegeş stıynı Mariya “en **küçük** kız kardeşi Mariya” [169]

+**A₂t**: Yer adı yapar, işlek değildir (Güner Dilek, 2007a: 1020).

Çin da, Kara suuniñ caradında, caan emes kıskaçak cajıl ölöñdü calañda, uulçaktarla kojo futbol oynop turdı. “Gerçekten de Kara, nehrin **kıyısında**, küçük, kısa yeşil otlarla kaplı alanda, çocuklarla birlikte futbol oynuyordu.” [113] (car: kıyı, sarp yar)

+**(I₂)çA₂k**: Küçültme ve sevgi bildiren işlek bir ektir. Ek, özellikle ünlüyle biten bir veya iki heceli kelimelere ve ünsüzle biten tek heceli kelimelere gelmektedir (Güner Dilek, 2007a: 1020).

Çin da, Kara suuniñ caradında, caan emes kıskaçak cajıl ölöñdü calañda, uulçaktarla kojo futbol oynop turdı. “Gerçekten de Kara, nehrin kıyısında, küçük, **kısacık** yeşil otlarla kaplı alanda, çocuklarla birlikte futbol oynuyordu.” [113]

Uulçakka eki caş tolordo, kızıçak çıkkın. “**Oğlancık** iki yaşını doldurunca **kızcağız** doğmuştu. [13]

+**çI₂**: Meslek, uğraşı ifade eden isimler yapar. Bunun yanı sıra bir şeye meyilli olma¹⁰, düşkün olma anlamı ifade eder. Bir iki örnekte de alet ismi yapar (Güner Dilek, 2007a: 1020).

Ol kerekti üredüçi Maadayga aytkın. “**Öğretmen**, o işi Maaday’a anlattı.” [67]

Kolhoztıñ eñ taldama işçileri. “Kolhozun en seçkin **işçileri**.” [22]

Meniñ enem – komıçı. “Benim annem **kopuzcu**.” [12]

Ce bir topçı çeçilgen bolzo, artkanın çeçer öy baza kelip cat. “Ama bir **düğme** çözüldüğünde diğerlerini de çözecek vakit geliyor.” [129]

¹⁰ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *uykuçı* “uykucu”, *tögünçi* “yalancı” (tögün: yalan) vb.

+çI₂k: Sevimlilik ve küçültme ifade eden isimler yapan işlek bir ektir¹¹. Bazen bu isimler eşya ismi de olabilir. Ayrıca bu ekin meslek ismi yaptığı da görülür (Güner Dilek, 2007a: 1020).

Caan ulustiñ aytkanın cançıkka sal. “Büyük insanların söylediklerini **torbaya** koy.” [27] (can: yan, yan taraf; cançık: kurşun torbası)

Karuulçiktar ozo baştap key döön atkandar. “**Nöbetçiler** ilk önce havaya doğru ateş ettiler.” [17] (karuul: koruma, nöbet)

+çI₂l: Bir şeye düşkün olma anlamı ifade eder (Güner Dilek, 2007a: 1020).

Maaday ötkön kandu cuuda baştapkı küñneñ ala uçına cetire turujıp, ezen canıp kelgen cuuçıldardiñ birüzi. “Maaday bu kanlı savaşın ilk gününden son gününe kadar savaşıp sağ salim dönen **savaşçılardan** birisi.” [93] (cuu: savaş, çarpışma, dövüş. cuuçıl: savaşçı, savaşıl)

Onıñ köstöri sook to, karıkçıl da. “Onun gözleri hem soğuk hem de **karanlıktı.**” [23] (karık: karanlık)

+D₂A₄ş: Eşlik, ortaklık, bağlılık ifade eden isimler yapar, çok işlek değildir (Güner Dilek, 2007a: 1020).

Erteni maşınadañ tujürgelekte, törögöndör, ayılđastar cuulıp keldiler. “Erte’yi arabadan indirmek üzereyken akrabalar, **komşular** toplandılar.” [25] (ayıl: ev)

Karındaş tabılğan. “**Kardeş** bulundu.” [78]

+G₂Ay: İşlek bir ek değildir. Akrabalık ismi yapar. Ayrıca vasıf ismi¹² de yapar (Güner Dilek, 2007a: 1020).

¹¹ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *bürçük* “küçük ağaç sürgünü, tomurcuk” (bür: yaprak)

¹² Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *kubagay* “solgun yüz: sararmış et” (kuba: solgun, soluk, açık sarı).

Kün örgöödö kudagay; Kömür çaçın sıymandı. “Güneş sarayındaki **dünürcü**; Kömür saçlarını sıvazladı.” [100] (kuda: dünür)

+G₂I₂: Aitlik eki *-ki* uyuma girer ve özellikle zaman ifade eden isimlere gelerek, bir yere ait olma bildiren sıfatlar yapar, oldukça işlektir (Güner Dilek, 2007a: 1020).

Erten turagı key ap-arı. “Sabahki hava tertemiz.” [15] (erten tura: sabahleyin)

Kışkı kün ayas ta bolzo, sook. “Kış günü, hava açık da olsa soğuktu.” [86]

+L₂L₄k: İşlek bir ektir, isimlerden mücerret isim, yer ismi, eşya ismi¹³ ve sıfat yapar (Güner Dilek, 2007a: 1020).

Kuşardıñ, ançada la küükterdiñ ünderi bu cañirtula kojo keendiktiñ kerezi le çümi oşkoş. “Kuşların özellikle de guguk kuşlarının sesleri bu canlanmayla birlikte gelen **güzelliğin** gizli süsü gibiydi.” [42] (keen: güzel, hoş, iyi)

Karındaştık Pol’şada slujit’ etken. “**Kardeşlik** Meydanı’nda görev yaptı.” [66]

Özöktö kar anda-mında oydıкта la cadat. “Nehir yatağında kar, orada buradaki **oyuklarda** vardı.” [170] (oy: derin, çökük yer)

+L₂U₂: Sahiplik, kendinde bulundurma, ihtiva etme ifade eden isimler, sıfatlar yapan işlek bir ektir (Güner Dilek, 2007a: 1021).

Caş balalu kijile köp uruşpa – dep, ceñezi baza tokınatkan. “Küçük **çocuklu** kadınla çok kavga etme – diyerek yine yengesi onu sakinleştirdi.” [7]

Maaday bu nökörlörine körö, etti-kandu, caan. “Maaday arkadaşlarına göre **etli kanlı**, iri biriydi.” [22]

¹³ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *inyelik* “örgü şişi: iğnelik” (inye: iğne), *sözlik* “sözlük” vb.

Cañi cil cırgaldu, süünçilü ötkön. “Yeni yıl **neşeli, sevinçli** geçti.” [90] (cırgal: neşe, sevinç, kutlama; süünçi: sevinç)

+mtI₂k: Renk isimlerine gelerek “o renk gibi” anlamını veren sıfatlar yapar¹⁴ (Güner Dilek, 2007a: 1021).

+nA₄k: Çok işlek bir ek değildir. Hayvan¹⁵, eşya ve vasıf ismi yapar (Güner Dilek, 2007a: 1021).

Direktor uur üşkürele, bajın köznök caar burıy soktı. “Müdür derin bir nefes alıp başını **pencereye** doğru çevirdi.” [35]

Caan udabay kiçinek curttiñ onço uluzı anayda adaar cañ tapkandar. “Çok zaman geçmeden **küçük** köydeki herkes çocukları böyle adlandırmayı alışkanlık haline getirdiler.” [105]

Bir kiçinek et bereyin. “**Biraz** et vereyim.” [84] (kiçinek: küçük, az, biraz, azıcık)

+(I₄)nçI₂: Sayı isimlerine gelerek onlardan sayı sıfatı yapan işlek bir ektir (Güner Dilek, 2007a: 1021).

Kara üçinçi klassta. “Kara **üçüncü** sınıfta.” [113]

Men bistiñ bilede bejinçi bala. “Ben bizim ailenin **beşinci** çocuğuyum.” [11]

+S₂A₄k: Bir şeye düşkünlük, meyil ifade eden isimler yapar (Güner Dilek, 2007a: 1021).

¹⁴ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *boromtuk* “grimsi, bozumsu” (boro: gri, kır renkli), *karamtik* “karamsı, kara gibi” vb.

¹⁵ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *tülkünek* “yabani bir kuş türü” vb.

Men seni ol canınañ cakşı bilerim, küünzek kiji balanıñ da nekeltezineñ çıkpas. “Ben seni iyi bilirim, **merhametli** kişi çocuğun isteğinden çıkmaz.” [149] (küün: aşırı istek, arzu)

Çinçey ol canınañ biçiirde, onıñ balazak, kileñkey sezimi cañıdañ oygongon bolgon. “Çinçey bu konuda mektup yazınca onun **çocuk sevgisiyle dolu**, endişeli duyguları yeniden uyanmıştı.” [89]

+S₂I₂mA₂k: Özellikle renk isimlerine gelerek o renge benzeyen, o renk gibi olan anlamında sıfatlar yapar. Ekin nadir olarak diğer sıfatlara da geldiği görülür (Güner Dilek, 2007a: 1021).

Mariyanıñ çala köksimek közineñ caş möltirep keldi. “Mariya’nın **maviye çalan** gözlerinde yaşlar parıldayıp akmaya başladı.” [151]

Eñirgi ezin serüün, kerek deze sooksımak. “Akşam rüzgârı serin, hatta **soğuktu.**” [120]

+S₂I₂mA₂n: Renk adlarına gelerek “o renge benzeyen” anlamını veren sıfatlar¹⁶ yapar (Güner Dilek, 2007a: 1021).

+S₂U₂: Gibilik ve benzerlik ifade eden isimler yapar (Güner Dilek, 2007a: 1021).

Ayıldıñ canı ötöksü, kandıy da cinzü deze, tort. Uylar bu la ayıldıñ ejiginde catkıláganda... “İnekler evin kapısında yattıklarından evin yanında **gübre yığımları** vardı.” [141] (*ötök*: gübre; *cin*: hayvan dışkısı, gübre)

+U₂ (<egü): Sayılara gelerek birliktelik anlamını veren isimler yapan işlek bir ektir (Güner Dilek, 2007a: 1021).

¹⁶ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *karazıman* “karamsı, kara gibi”, *kızılızman* “kırmızımsı, kızılımsı” vb.

Ce bu eküni azırap, öskürip alarga onıñ küçi ceder. “Tamam, bu **ikisini** beslemeye, büyütmeye onun gücü yeterdi.” [28]

Türkçede isimlerden olumsuz sıfat yapan *-sIz* ekinin karşılığı Altay Türkçesinde *cok* “yok” kelimesi ile yapılmaktadır (Güner Dilek, 2007a: 1021).

Bulut cok çap-çañkır ayas kap-kara bulutla bürkele bergenine tüñey. “**Bulutsuz** masmavi gök, kapkara bulutlarla örtülmüşe benziyordu.” [116]

Anañ öskö olor, köjüürlezeñ de, ün cok oturgılaar. “Aksi takdirde onlar, manivela ile kimildatsan bile **sessiz** otururlar.” [119]

İşlek olmayan diğer isimden isim yapma ekleri:

+tım: *Kıskıltım* öñdü. “Kızıl renkli.” [33]

+n: *orton* “orta”

+AgA: Kalıcı isim yapar, pek işlek olmayan bir ektir. *kabaga* “meyve kabuğu, soyuntu” (kap: çuval; zar; silah veya balta için mahfaza), *içege* “bağırsak” (iç: karın; işkembe; iç), (Güner Dilek, 2007a: 1022).

+ga: *kılga* “bıyık, başak pürçeği” (kıl: kıl), (Güner Dilek, 2007a: 1022).

+Gır: Nitelik ismi yapar (Güner Dilek, 2007a: 1022).

Bazıtıkır. “Adımları sertti.” [57] (bazıt: adım, yürüyüş)

Kabakkır da. “Kalın kaşlıydı. [10] (kabak: kaş, göz kapağı)

+gor: *oygor* “bilge, akıllı” (oy: akıl; anlayış)

+ka/+kö: Onıñ salımı *başka*. “Onun kaderi **farklı**.” [9], *Öskö sös cok*. [29] “Başka söz yok.”

+kan: *Em minayda la cañıskan kanayda cadarga turuñ?* “Şimdi böyle **yalnız başına** nasıl yaşayacaksın?” [36] (cañıs: yalnız)

+kek (gek): *Kajızı keberkek, kajızınıñ kılığı cakşı, kemziniñ ene-adazı katı, arbançak*. “Bazısı **güzel**, bazısının huyu iyi, kimisinin ana babası sert, küfürbazdı.” [88] (keber: görünüş)

+l: *Kubaldıñ öñine tüñey*. “**Kül rengine** benziyordu.” [120] *kubal* “kül rengi” (kuba: solgun soluk, açık sarı)

+s: *igis/egis* “ikiz” (eki: iki) (Güner Dilek, 2007a: 1022).

+t: Vasıf ismi yapar: *cajıt* “yaşıt, akran” (caş: yaş) (Güner Dilek, 2007a: 1022).

1.1.2.2 Filden İsim Türeten Ekler

+(A₄)A₄ÇI₂: Meslek ve uğraşma isimleri, vasıf ismi ve kalıcı isimler¹⁷ yapar. Ekin ilk hecesindeki uzun ünlü bazı yerlerde kısa da yazılabilmektedir (Güner Dilek, 2007a: 1022).

Tokto, Çinçey!.. Seni, mindiy teskeri kılıktu balanı, komsomolgo kem alatan? – dep, klass başkaraaçtı onı adılğan. “Sınıf **başkanı**, “Dur Çinçey! Seni, böyle ters huylu çocuğu Komünist Gençlik Birliğine kim alır?” diye ona söylenmişti.” [66] (*başkar-*: yönetmek)

Kıçıraaçılar onı undıbagan emey. “**Okurlar** bunu elbette unutmadı.” [131] (*kıçır-*: okumak)

¹⁷ Metinde kalıcı isim yapan örneğe rastlanmamıştır. Örnek: *ajaaçı* “dağ” (aş-: aşmak, geçmek), *cabınaaçtı* “kıyafet” (cabın-: örtünmek) vb.

Biste onçozi bar. Kerek çok – dep, baldar alaaçı kelin, eki alakanın cayıp, külümzirenip aytkan. “Çocuk bakıcısı kadın, iki elinin ayasını açıp gülümseyerek “O-oy, siz ne yapıyorsunuz? Bizde hepsi var. Gerek yok.” dedi.” [37]

+A₄, +y: Ünlüyle biten fiillere +y, ünsüzle biten fiillere ise +A₄ şeklinde eklenen ek, işlek olarak kullanılır. Kalıcı isimler ve sıfat yapar (Güner Dilek, 2007a: 1022).

Ol lo cıl küskide turaga agaş kezip baştağan. “O yıl sonbaharda ev için ağaç kesmeye başladı.” [14] (tur-: durmak, yaşamak)

Kerek deze ebirede kuştardıñ üni de ugulbay bardı oşkoş. “Hatta etrafta kuşların sesi de duyulmuyor gibiydi.” [18] (ebir-: çevresinden dolaşmak, çevrelemek)

-Cok, ada-enem ol canınañ ermek aytpagan edi – dep, ciit koştoy turgan kızına külümzirenip, calakay ündü aytkan. “Delikanlı yanında duran sevgilisine gülümseyip yumuşak bir sesle “Hayır, annem babam o konuda bir şey söylemediler.” dedi.” [75] (koşto-: eklemek, ilave etmek)

+A₄k: Çok işlek olmayan ek, eşya ismi, vasıf ismi¹⁸ ve isimleri kalıcı isimler yapar (Güner Dilek, 2007a: 1022).

Caman tüş tüjelbezin dep, kurç mistü bıçaktı castıgınıñ canına salar. “Kötü rüya görmesin diye yastığının yanına keskin bıçak koyarlardı”. [112] (bıç-: biçmek, kesmek, doğramak)

Ogo koştoy kelgeli carım ay bolgon Kara kerek deze ayılga sanaazıla ten bir de kuçak odın kiydirbegen. “Bunun yanında geleli yarım ay olmuştu ama Kara kendi isteğiyle eve tek bir kucak odun getirmemişti.” [109] (kuç-: kucaklamak)

Maaday taygaga ceti konok torboktorın kabırgan. “Maaday, taygada yedi gün boğaları otlatmıştı.” [76] (kon-: konmak, yerleşmek, geceleme)

¹⁸ Metinde vasıf ismi yapan örneğe rastlanmamıştır. Örnek: *tutak* “tutuk, yetersiz, kekeme: engel” (tut-: tutmak, yakalamak)

+B₂A₄S: Bir sıfat-fiil eki olan +B₂A₄S bu fonksiyonuyla oldukça işlektir. Bazı kelimelerde ise kalıplaşmış ve adeta bir yapım eki fonksiyonu üstlenmiştir. Vasıf isimi yapar (Güner Dilek, 2007a: 1022).

Aldırbas, emdi olordiñ azırap, çıdadıp algan uulı baza Urlu-Aspaktañ kiji alıp cat. “Önemli değil, şimdi onların besleyip büyüttükleri oğulları da Urlu-Aspak’tan bir kızla evleniyordu.” [152] (*aldır-*: çağırarak, davet etmek, aldırarak)

Cok, mindıy kerek carabas. “Hayır, böyle iş **uygunsuz**.” [94] (*cara-*: hoşlanmak, gitmek, uymak, beğenmek, içine sinmek)

+çI₂: Pek işlek olmayan ek, eşya ismi, madde ismi¹⁹, soyut isim ve terim²⁰ yapar (Güner Dilek, 2007a: 1023).

Ezin ü-ü, ü-ü dep tuñda sogup, cabınçını kalıradıp, tabıstanıp turdı. “Rüzgâr ü-ü, ü-ü diye hızla **çatıya** vurup uğulduyordu.” [169] (*çabın-*: kapanmak)

Süünçiniñ uçı cok. “**Sevincin** sonu yoktu.” [111] (*süün-*: sevinmek)

+çA₂ñ: Meyil ve düşkünlük ifade eden vasıf isimleri yapar²¹ (Güner Dilek, 2007a: 1023).

+çA₄k: İşlek bir fiilden isim yapma ekidir. Eşya ve alet ismi, vasıf ve organ isimleri yapar (Güner Dilek, 2007a: 1023).

Mekeş, bu sen caan kiji, baldardıñ akazı, ook caş üren çilep, ne cürediñ. Bu muzıkalu kayırçaktı ayrı koldoñ bojotpoy kanayıp üzügi cok cırgalga kirgen kiji? – dep, köp künder ödü bererde, bir kün Torkoçı ogo ayttı. “Günler geçince bir gün Torkoçı, Mekeş’e “Mekeş, sen büyüksün, çocukların ağabeyisin, ufacık çocuklar gibi bu müzikli

¹⁹ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *tamçı* “damla” (*tam-*: damlamak)

²⁰ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *böluçi* “mat. bölen”

²¹ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *kerişçeñ* “kavgacı” (*keriş-*: tartışmak, kavga etmek): *kıyışçañ* “inatçı” (*kıyış-*: karşı gelmek, direnmek)

kutuyu elinden bırakmadan aralıksız eğlenip ne yapıyorsun?” dedi.” [109] (*kayır-*: geriye eğmek)

Kerek deze açınçak. “Hatta **öfkeliydi.**” [66] (*açın-*: acımak, merhamet etmek; öfkelenmek)

Kajızı keberkek, kajızınıñ kılığı cakşsı, kemziniñ ene-adazı katı, arbançak. “Bazısı güzel, bazısının huyu iyi, kimisinin ana babası sert, **küfürbazdı.**” [88] (*arban-*: küfretmek, azarlamak)

Emçekteriniñ topçıları aray la cerge tiybey turgan emtir. “**Memeleri** yere degecek kadar sütle dolu.” [19] (*em-*: emmek)

+**çık**: Meyil ifade eden vasıf isimleri yapar (Güner Dilek, 2007a: 1023).

Erte barıp catkan maşına, Kadınıñ bu canında coldoğı burılçiktardıñ birüzinde avariya etken emtir... “Sabah giden araba Kadın Nehrinin bu tarafında, yoldaki **dönemeç**lerden birinde kaza yapmış...” [23] (*burıl-*: dönmek)

+**G₂A₄**: Alet, eşya, nesne, hayvan isimleri²² ve terim²³ yapar (Güner Dilek, 2007a: 1023).

+**G₂A₄k**: Pek işlek olmayan ek; alet, eşya, madde²⁴ ve nitelik ismi yapar (Güner Dilek, 2007a: 1023).

Men, çın da, ol tuştı cüülgek bolgom. “Ben, gerçekten de, o zaman **delirmiş** gibiydim. [168] (*cüül-*: aklını yitirmek)

²² Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *ködürge* “kaldıraç” (*ködür-*: kaldırmak), *tutka* “kapı, çaydanlık, bıçak gibi eşyaların kolu, sapı: kabza” (*tut-*: tutmak, yakalamak), *tomirtka* “ağaçkakan” (*tomirt-*: kesmek, parçalamak)

²³ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *çeçilge* “çözüm, çözülme” (*çeçil-*: çözülmek), *bodolgo* “tahmin, varsayım” (*bodol-*: tahmin etmek, varsaymak)

²⁴ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *emiskek* “emzik, biberon” (*emis-*: emzirmek), *çaylgak* “çiçek” (*çayıl-*: çiçeklenmek, çiçek açmak)

+G₂A_{4n}: +G₂A_{4n} eki, Altay Türkçesinde işlek bir sıfat-fiil ekidir. Bunun yanında bazı kelimelerde bir yapım eki gibi kullanılmakta ve kalıcı isim yapmaktadır (Güner Dilek, 2007a: 1024).

Artkan nökörlör andıy sezimge tüşti ta cok. “**Diğer** arkadaşlarının öyle hissetmeye vakitleri yoktu.” [23] (*art-*: artmak, fazla, geriye kalmak)

Üstine olor kargan ulus. “Üstelik onlar **yaşlı** insanlardı.” [105] (*kari-*: yaşlanmak)

+G₂I₄: Alet isimleri yapar²⁵ (Güner Dilek, 2007a: 1024).

+G₂I_{4n}: Vasıf isimleri ve kalıcı isimler yapar (Güner Dilek, 2007a: 1024).

Bistiñ baldardı baskınga, terbezenge üretpe. “Bizim çocukları **gezmeye**, dilencilığe alıştıрма.” [130] (*bas-*: basmak, adım atmak, yürümek)

Sütti caan kara kazanga urala, üstin, carımday da bolzo, tobrak-tooziñ tüñ la tüşpezin dep, eskinle caap saldı. “Sütü büyük, kara kazana döktü, üstünü, yarım da olsa, toz toprak düşmesin diye **elek**le kapattı.” [26] (*es-*: esmek, serpmek)

+G₂I_{4r}: Vasıf isimleri yapar (Güner Dilek, 2007a: 1024).

Segizinçi klassta ürenip turarda, onı komsomolgo alarga sanangandar, ce istoriyadañ bilgiri koomoy uçun, onı anayda la albagandar. “Sekizinci sınıftayken onu Komünist Gençler Birliği’ne almayı düşünmüşler ama tarih **bilgisi** kötü olduğu için almamışlardı.” [66]

Bala-barka tanjıp, aljıp, curt tözöp catkanı, olordı azıragan ene-adalarga ırıs emes pe! – dep, seskir er kiji kuuçındı baştadı. “Dünürlerden **sezgili** adam, “Çocuklarının tanışıp evlenip yuva kurmaları, onları büyüten anne babaları için mutluluk değil midir?” diye konuşmayı başlattı.” [166]

²⁵ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *sibirgi* “süpürge” (*sibir-*: süpürmek), *tartki* “kaşığı” (*tart-*: çekmek)

+G₂L₄ş: Alet ve eşya isimleri yapar (Güner Dilek, 2007a: 1024).

Üyi turala, *ayaksalgıştıñ üstineñ pis'monı Maadayga alıp berdi*. “Karısı kalkıp **rafın** üstünden mektubu alıp Maaday’a verdi.” [77] (*sal-*: koymak)

Cañıs la budı smık eki *oturgıştı cazap koygon*. “Sadece ayağı kırık iki **sandalyeyi** tamir etmişti.” [109]

+(I₄)k: İşlek bir fiilden isim yapma ekidir. Soyut isimler, eşya ve alet isimleri²⁶, vasıf isimleri yapar (Güner Dilek, 2007a: 1024).

Coloy ciit kiji, şofer, Maadaydañ köp tö *surak surabadı*. “Genç şoför yolda Maaday’a çok **soru** sormadı.” [45] (*sura-*: sormak; rica etmek)

Eskide catkan la köçüp kelgen cerdiñ ortozı *iraak la*. “Daha önce yaşadığı yer ile yeni geldiği yerin arası da **uzaktı**.” [14] (*iraa-*: uzaklaşmak)

+I: Soyut ve somut isimler yapar (Güner Dilek, 2007a: 1025).

A kolhozto turalar tudup catkanı *kaykal emes pe?* “Ya kolhozda evler yapılması **ilginç** değil miydi?” [163] (*kayka-*: hayret etmek, şaşırarak)

<<Kızıl maanı>> kolhozko kirgeli, caygı öydö ölöñ çabında, kışkıda deze ol lo mal-aşka *azıral tartar işterde turujatan*. “Kızıl Maanı kolhozuna geldiğinden beri yazın ot biçme, kışın ise hayvanlara **yem** çekme işlerine bakardı.” [14] (*azıra-*: doyurmak)

+ItA₂: Soyut isimler yapar (Güner Dilek, 2007a: 1025).

Andıy ok *şüülteni* kojo iştegen Cazu da aytkan. “Birlikte çalıştığı Cazu da aynı **düşünceyi** dile getirdi.” [27] (*şüü-*: düşünmek)

²⁶ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *elgek* “elek” (*elge-*: elemek), *cölök* “baston” (*cölö-*: bir şeye yaslanmak)

Uulçaktar ol cakıltadañ çıkpaytan. “Gençler onun **emrinden** çıkmazlardı.” [29]
(cakı-: sipariş vermek; emretmek)

+(I₄)m: Oldukça işlek bir fiilden isim yapma ekidir. Soyut isimler, ölçü ve nicelik isimleri, eşya ve nesne isimleri yapar (Güner Dilek, 2007a: 1025).

Onıñ **cürümi** olorgo ne kerek. “Onun **hayatı** onlara ne gerekti?” [37] (*cür-*: yaşamak, bulunmak)

Magazinneñ balıktar ekelip, baza bir ayakka çokkon, bazardañ sadıp algan kakaydıñ tuzap koygon cuuzınañ bir çaynamga kelişke diy edip kiçinek-kiçinek etire ekçeley kezele, caan emes tarelkege caraştıra cergeley-cergeley cattırgıza salıp iydi. “Pazardan satın aldığı yaban domuzu etini tuzlayıp yağından bir **pişirimlik** ayırıp küçük küçük doğradıktan sonra küçük bir tabağa güzelce dizdi.” [150] (*çayna-*: çiğnemek)

Er de kiji bolzo, ogo emdi baldardıñ kiyimin cunar kerek. “Erkek de olsa çocukların **giysilerini** yıkaması gerekiyordu.” [26] (*kiy-*: giymek)

+mA₄: Kalıcı isimler yapar (Güner Dilek, 2007a: 1025).

Ce carmanı eceñ etkey. “Arpa **yarmasını** ablan yapar.” [91] (*car-*: yarmak, kesmek)

Kolhoztıñ eñ taldama işçileri. “Kolhozun en **seçkin** işçileri.” [22] (*talda-*: seçmek)

+mA₄l: Soyut isimler yapar (Güner Dilek, 2007a: 1025).

Bistiñ albatınıñ oos çümdemeline onon do artık kojoñdor bar emey. “Elbette bizim halkımızın sözlü **eserlerinde** ondan da değerli şarkılar var.” [100] (*çümde-*: sanat eseri yapmak)

Ol uluska bir-eki le saar uydıñ, bir attañ arttırıala, slerge onon köp mal tudarga carabas dep, cartamaldu kuuçın aydıp, kança kire kobi-cik keçpegen, al-kamık suular

keçpegen. “İnsanlara bir iki sağmal inek, birer at bırakıp “Sizler için bundan fazla hayvan yetiştirmek yasak.” diye **açıklama** yapıp çok dağlar, akarsular geçtiler.” [63] (*carta*:- açıklamak, izah etmek)

+(I₄)n: Kalıcı isimler yapar (Güner Dilek, 2007a: 1025).

Bu canınañ cadın-cürümdi sen baza cakşı bileriñ. “Bu yönüyle, **hayatı** sen de iyi bilirsin.” [9] (*cat*:- yatmak, yaşamak)

Cerimniñ ağaş-tajı, ağın suuları, añ-kuju közimniñ aldınça eeçiy-deeçiy ödüp le turdı... “Vatanımın ağaçları, taşları, **akarsuları**, hayvanı, kuşu gözümün önünden arkaya geçmeye başladı...” [21]

+ntI₂: Madde, kavram, nesne ve yer adları yapar (Güner Dilek, 2007a: 1025).

Bu aydılganı – oniñ ulantızı. “Bu anlatılan onun **devamıdır**.” [131] (*ula*:- eklemek, birleştirmek)

Mariya kabay-orınnañ orınga bazıp, çuu-orontıda catkan baldardı körüp, kajızına la içi açıgan. “Mariya beşikten beşiğe yürüyüp **bezlere** sarılmış çocuklara bakıp hepsine içi acıdı.” [103] (*oro*:- sarmak, dolamak)

+ñ: Nitelik ismi yapar²⁷, pek işlek değildir (Güner Dilek, 2007a: 1026).

+ñkA₂y: Meyil ifade eden işlek bir yapım ekidir, vasıf isimleri yapar. Bu ekte bulunan “ñ” sesi, bazı yerlerde “n” şeklinde geçmektedir (Güner Dilek, 2007a: 1026).

Ol tegin de terleñkey. “Sürekli **terliydi**.” [16] (*terle*:- terlemek)

²⁷ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *iriñ* “irin” (*iri*:- ekşimek; çürümek), *örtöñ* “sarı, kavrulmuş, yanık rengi” (*örtö*:- yanmak, alevlenmek)

Çinçey ol canınañ biçirde, onıñ balazak, kileñkey sezimi cañıdañ oygongon bolgon. “Çinçey bu konuda mektup yazınca onun çocuk sevgisiyle dolu, **endişeli** duyguları yeniden uyanmıştı.” [89] (*kile-*: endişelenmek, tedirgin olmak)

+pA₄k, +mA₄k: Alet, eşya ve yiyecek isimleri yapar (Güner Dilek, 2007a: 1026).

İlmekke tabıştırgan tonın ulustıñ uçı caar alala, üürelerile kojo obşçejitiezine uulangan. “**Askıya** astığı montunu insanların sonuna doğru alıp arkadaşları ile beraber yurda yöneldi.” [74] (*il-*: takmak, asmak)

Ayıldeş uul toy et cat dejip, pirogtor, teertpektekter bijırar bolup kuuçındaştılar. “Komşunun oğlu düğün yapıyor deyip börekler, **simitler** pişirip konuşuyorlardı.” [152] (*teert-*: dönmek, dolaşmak)

+(A₄, I₄)r: Ek, Altay Türkçesinde işlek bir sıfat-fiil ekidir. Bazı kelimelerde kalıplaşmış ve bir yapım eki fonksiyonunu üstlenmiştir. Kalıcı isim yapan ekin bu kullanımı pek işlek değildir²⁸ (Güner Dilek, 2007a: 1026).

+(I₄)ş: oldukça işlek bir fiilden isim yapma ekidir. Hareket ismi, soyut isim ve alet isimleri²⁹ yapar (Güner Dilek, 2007a: 1026).

Sogušta Salda ceñülü çıkkın. “**Kavgadan** Salda zaferle çıktı.” [30] (*sok-*: vurmak)

Mıltıktardıñ, puşkalardıñ adıstarında toktodu cok. “Tüfeklerin, topların **atış**larında durmak yoktu.” [96]

Ugarga da caraş. “Dinlemesi de **güzel**.” [92] (*cara-*: beğenmek)

+t: Hareket isimleri yapar (Güner Dilek, 2007a: 1026).

²⁸ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *caykanar* “kalbur” (*cayka-*: sallanmak), *keziner* “balta” (*kezin-*: kesmek)

²⁹ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *sayış* “mızrak” (*say-*: batırmak, saplamak)

*Sen meniñ baldarımdı **bazıtka** ürederge turuñ!..* “Sen benim çocuklarımı **gezmeye** alıştıyorsun!” [143]

+U₂: Soyut isimler, kalıcı isimler, alet ve eşya isimleri yapar. Bugünkü Altay Türkçesinde oldukça işlek olan ek, Eski Türkçede, fiilden isim yapma eki –g/-ğ’ nin erimesi sonucu ortaya çıkmıştır. Altay Türkçesinde geniş ünlüyle biten fiiller, bu eki aldığı anda son hecedeki geniş ünlüler daralarak dar-yuvarlak ünlüye dönüşür (Güner Dilek, 2007a: 1027).

*Sogušta Salda **ceñülü** çıkkın.* “**Kavgadan** Salda **zaferle** çıktı.” [30] (*ceñ-*: yenmek)

*Maaday **amaduzın** çike ayttı.* “Maaday **amacını** açıkça söyledi”[45] (*amada-*: nişan almak; niyeti olmak)

*Tüñey le karuulda, **kurçuuda**.* “Hep nöbette, **halka** içinde tuttular.” [94] (*kurça-*: sarmak, kuşatmak)

İşlek olmayan diğer fiilden isim yapma ekleri:

+U₂! : Soyut isim yapar (Güner Dilek, 2007a: 1027).

*-Men, men... Ce kiriger – dep, üngür le cart aydıp, kıbınıñ ejigin açıp, direktor **utkuuldu** ayttı. – Baş bolzın, kiriger, oturıgar, ne cürgeneerdi aydıgar.* “Müdür, “Benim. Tamam, giriniz.” diye gür ve açık bir sesle konuşup, odasının kapısını açıp, “Hoş geldiniz, giriniz, oturunuz, isteğiniz nedir?” diye sorarak Maaday’a **selam** verdi.” [33] (*utku-/utkı-*: karşılamak)

+ U₂r: Kalıcı isim yapar³⁰ (Güner Dilek, 2007a: 1027).

+U_ş: Alet ve vasıf isimleri yapar (Güner Dilek, 2007a: 1027).

³⁰ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *calmuur* “süpürge” (*calma-*: süpürmek)

Kerek deze tirmuuştarın da apargan. “Hatta **tırmıkları** da götürmüştü.” [156]
(*tırma-*: kaşımak, tırnaklamak)

+**agan**: Nitelik ismi yapar³¹ (Güner Dilek, 2007a: 1027).

+**A₂n**: Bazı örneklerde uzun ünlülü olduğu görülmüştür (Güner Dilek, 2007a: 1027).

Kijiniñ balazı kijige karu, cılanıñ balazı cılanga karu. “İnsanın yavrusu insana değerli, **yılanın** yavrusu yılana değerlidir.” [80] (*cıl-*: hareket etmek, kayakla kaymak)

+**daçı**: Kalıcı isimler yapar³² (Güner Dilek, 2007a: 1027).

+**dık**: *oydık* “Altay Türklerinin keçeden yaptığı çadır evin ortasına ateş yakmak için açtıkları çukur, oyuk” (*oy-*: oymak) (Güner Dilek, 2007a: 1027).

+**kI₄l**: *Karaniñ keleri cañıs ta Kaydarovtordıñ ortozında emes, ce bütkül curтка carlana bergeni ertezinde ile boldı.* “Kara’nın geleceği, ertesi gün yalnız Kaydarovlar arasında değil **bütün** köyde yayılmıştı.” [122] (*büt-*: tamamlamak, bitmek)

+**kıt**: Eşya ismi yapar: *askıt* “Altayların çadır evinde yer ateşinin üstüne kurut kurutmak için asılan kafes şeklindeki tahta levha” (*as-*: yiyecek hazırlamak, yemek pişirmek) (Güner Dilek, 2007a: 1026).

+**L₃I₄k**: Alet ismi yapar³³ (Güner Dilek, 2007a: 1026).

+**maç**: Kalıcı isimler yapar³⁴ (Güner Dilek, 2007a: 1026).

+**(I₂)mcl₂**: Soyut isimler yapar (Güner Dilek, 2007a: 1026).

³¹ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *çabagan* “at binmeyi seven” (*çap-*: hızla, dörtmala koşmak)

³² Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *aldaçı* “mit. ölüm perisi” (*al-*: almak)

³³ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *kestik* “bıçak” (*kes-*: kesmek)

³⁴ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *kuurmaç* “kavrulmuş buğday, kavurğa” (*kuur-*: kavurmak)

*Cerinde onoñ cüzün le işke iştep, uçı-uçında ulus ortodo **toomcılı** deyle, pravlenie onı ozo baştap polevodko tutkan.* “Köyünde çok çeşitli işlerde çalıştıktan sonra yönetim, insanlar arasında **saygı** görüyor diye onu tarım uzmanı olarak görevlendirdi.” [119] (*too-*: saymak)

+**mI₄**: Eşya ismi yapar³⁵ (Güner Dilek, 2007a: 1026).

1.2.2.3. Birleşik İsim (Kolbolu Adalgış)

Kelime grupları halinde, kalıplaşarak ortaya çıkan isimlerdir. Birleşigi meydana getiren kelimeler kendi anlamları dışında yeni bir varlık veya kavramı karşılarlar. Kelimeler arasında anlamca bir kaynaşma söz konusudur (Özkan ve diğerleri, 2006: 531). Bu durum Altay Türkçesinde de örnekleriyle tespit edilebilmektedir.

Ada-Töröl uçun cuuniñ kiyninde ceti-segis le cıl ötkön. “**Vatan** için savaştan sonra yedi sekiz yıl geçti.” [13]

*Tañ aldında bir emeş caaş caagan kiyninde, **ar-bütkeni** körzön, cañırılıp kalgandı.* “Tan öncesinde biraz yağmur yağdıktan sonra **tabiatı** görsen, yenilenmiş gibiydi.” [41]

Künbadış caar tuku kaçangı eñir tañdaktıñ kalgançı carığı tam la öçüp baratkanı ile köründi. “**Batı** yönünde tanın son ışığı sönyordu.” [53]

Mal-aş em emeş toyınıp kalgan. “**Hayvanlar** şimdi biraz doydular.” [118]

³⁵ Metinde örneğine rastlanmamıştır. Örnek: *oromış* “kışın çorabın üstüne sarılan kumaş” (*oro-*: sarmak, dolamak)

1.1.3. İsim Çekim Ekleri

1.1.3.1. Çokluk Eki (Köp Tooniñ Kojultazi)

Bir isim hiçbir ek almadan normal şekliyle tek bir nesneyi karşılar. İsmi tek bir nesneyi karşılayan bu asıl ve normal şekline *teklik* şekli adı verilir. İsmi karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için teklik şekline çokluk eki getirilerek ismi *çokluk* şekli yapılır (Ergin, 2003: 220).

Altay Türkçesinde çokluk eki +**L₃A₄r** şeklindedir.

+lar: Ünlüyle (a, ı, u) biten ve son hece ünlüsü “a, ı, u” olup “r, y” ile biten isimlere gelir:

Anayıp aylar ötkön. “Böylece **aylar** geçti.” [12]

Calbaktı la kırlardı tömön tüşken coldor akkan suulardañ tam tereñjip kaldılar. “Düzlüklerle **kırlar**dan aşağıya inen yollar akan **sular**dan iyice derinleşmişti.” [50]

Çalgıladı, tırmuuştardı baza ol ekelip salgan. “**Orakları**, tırmıkları da o getirip bırakmıştı.” [156]

Cañıs la akalarım, iynilerim menile kojo oynoyton. “Sadece **ağabeylerim** ve kardeşlerim benimle birlikte oynarlardı.” [11]

+ler: Ünlüyle (e, i, ü) biten ve son hece ünlüsü “e, i, ü” olup “r, y” ile biten isimlere gelir:

Ak-carıkta kandıy eneler çok deeriñ. “Dünyada nasıl **anneler** yok dersin.” [5]

Cañıs la akalarım, iynilerim menile kojo oynoyton. “Sadece ağabeylerim ve **kardeşlerim** benimle birlikte oynarlardı.” [11]

Emeş caandarı üylerile kojo keler turu. “Biraz büyükleri eşleriyle birlikte geliyordu. [109]

+lor: “o” ile biten ve son hece ünlüsü “o” olup “r, y” ile biten isimlere gelir:

Ağaştardıñ korbolorı sookko kırıtip kalğanın körzö, çek le ap-apagaş çeçekle bürkelip kalgandıy. “Ağaçların sürgünlerinin soğuktan kuruyup kalmalarına baksan bembeyaz çiçeklerle tamamen örtülmüş gibiydi.” [80]

Onıñ koylorı caaştıñ kiyninde ap-apagaş nemediy. “Onun **koyunları** yağmurdan sonra apak olmuşlardı.” [50]

+lör: “ö” ile biten ve son hece ünlüsü “ö” olup “r, y” ile biten isimlere gelir:

Ada-öbökölöristiñ aytkanı andıy. “**Atalar**ımız böyle söylemiş.” [7]

Meniñ nökörlörim çerüğe bargılap cat. “Benim **arkadaşlarım** askere gidiyorlar.” [115]

+dar: Son hecesinde “a, ı, u” seslerinden biri bulunan ve “l, n, ñ, m” tonlu ünsüzleri ile biten isimlere gelir:

Caandardıñ cañı andıy. “**Büyüklerimizin** geleneği böyle.” [12]

Ol cıldarda Maaday taygadan tüşkende, kımıs ekeleten. “O **yıllarda** Maaday taygadan inerken kımız getirirdi.” [13]

Cış arkalu kırlarga emeze kaa-jaa ağaştu ayañdarga cañıskan da añaar. “Sık ormanlarla kaplı kırlarda ya da seyrek ağaçlı **yerlerde** tek başına avlanırdı.” [70]

+der: Son hecesinde “e, i, ü” seslerinden biri bulunan ve “l, n, ñ, m” tonlu ünsüzleri ile biten isimlere gelir:

Toolu künderdeñ kışkı turluga köçörgö iltamça beletener kerek. “Sayılı günlerde kışlık eve göçmek için hızlıca hazırlanmak gerekti.” [165]

Curta onço ulus, kargan-tijeñderdeñ öskö, onçozi ölöñ ijinde. “Köyde yaşlılardan başka herkes ot işindeydi.” [126]

+dor: Son hecesinde “o” bulunan ve “l, n, ñ, m” tonlu ünsüzleri ile biten isimlere gelir:

Calbaktı la kırlardı tömön tüşken coldor akkan suulardañ tam tereñjip kaldılar. “Düzlüklerle kırlardan aşağıya inen yollar akan sulardan iyice derinleşmişti.” [50]

Mekeş ol kojoñdordı ugup oturgan. “Mekeş, bu şarkıları dinleyip oturuyordu.” [99]

+dör: Son hecesinde “ö” bulunan ve “l, n, ñ, m” tonlu ünsüzleri ile biten isimlere gelir:

Ogo koştoy mında oniñ kaa-caa töröñdörü baza bar bolgon. “Bunun yanında burada onun bazı akrabaları da vardı.” [13]

Neni iştep turganın ugala, bir kança üy ulus ögöñdörine aydar emtir. “Ne iş yaptığını öğrenen bazı kadınlar kocalarına derlermiş.” [128]

+tar: Tonsuz ünsüzle biten ve son hecesinde “a, ı, u” ünlülerinden biri bulunan isimlere gelir:

Kuşardıñ üni anda-mında cañılanıp, keydiñ tımıgın buzat. “Kuşların sesi sağda solda yankılanıp havanın sessizliğini bozdu.” [15]

Karuulçiktar ozo baştap key döñ atkandar. “Nöbetçiler ilk önce havaya doğru ateş ettiler.” [17]

+**ter**: Tonsuz ünsüzle biten ve son hecesinde “e, i, ü” ünlülerinden biri bulunan isimlere gelir:

Kirpiçterdeñ etken. “Kerpiçlerden yapılmış.” [33]

Kök ölöñniñ le cüzün çeçekterdiñ tatu cıdı kijiniñ su-kadıgına sürekey le kerektü nemediy. “Yeşil otlarla her çeşit çiçeklerin tatlı kokusu insanın sağlığına ne kadar gerekli şeylerdi.” [39]

+**tor**: Tonsuz ünsüzle biten ve son hecesinde “o” ünlüsü bulunan isimlere gelir:

Onço ulus üredülü bolzo, torboktorı kem kabıratan? “Bütün insanlar eğitilmiş olsa boğaları kim otlatacak?” [165]

Attıñ şıyraktarında tükterde bolçoktolo toñgon toştör, arı bolup cederde, şalırt-şalırt ediye berdi. “Atın bacaklarındaki kıllarında kabarıp donan buzlar, at uzaklaşıp giderken şalırt-şalırt ediyorlardı”. [79]

+**tör**: Tonsuz ünsüzle biten ve son hecesinde “ö” ünlüsü bulunan isimlere gelir:

Köstöriniñ cayı meltirep kelele, toktop kaldı. “Gözlerinden parlayarak gelen yaşlar durdu.” [6]

Köbölöktör serpile-serpile sogujıp uçuşkanda, uulçak olordı tudarga bar çok küçile cügürer. “Kelebekler birbirleriyle çarpışarak uçuşurlarken çocukcağız onları tutacağım diye var gücüyle koşuşturuyordu.” [112]

Şekil bakımından teklik olarak görüldüğü halde, sayısı belirsiz çokluk veya topluluk kavramı veren isimler de vardır. Bunlara *topluluk* isimleri denir (Özkan ve diğerleri, 2006: 527). Altay Türkçesinde topluluk ifade eden isimler:

Kızıl Çerüniñ küininde etsees, koomoy bolbos bolboy. “Kızıl Ordu gününde yapmanız kötü olmaz herhalde.” [90] (*çerü*: savaşçı, asker; ordu)

Garajtagı ulus boy-boylorına körüjip, kaykajıp, baştarın caykagıladı. “Garajdaki **insanlar** birbirlerine bakıp şaşırıp başlarını salladılar.” [79] (*ulus*: ulus, halk, insanlar)

Bistiñ albatınıñ oos çümdemeline onoñ do artık kojoñdor bar emey. “Elbette bizim **halkımızın** sözlü eserlerinde ondan da değerli şarkılar var.” [100]

Sen predannıy kiji, boyınıñ Altay conına. “Sen kendi Altay **halkına** sadık birisin.” [95]

1.1.3.1. İyelik Ekleri (Cüzünniñ Menziner Kojultaları)

İyelik ekleri, bir nesnenin başka bir nesneye ait olduğunu gösteren isim çekimi eklerindedir. İyelik ekleri, iki nesne arasındaki bu münasebeti, ait olan nesnenin sonuna gelerek kurarlar. Yani bu ekler, ilave olundukları nesnenin bir başka nesneye ait olduğunu bizzat o nesne üzerinde gösterirler (Biray, 1999: 209).

Altay Türkçesinde iyelik ekleri şunlardır:

	Teklik	Çokluk
I. şahıs	+ $(I_2)m$	+ $(I_2)bI_2s$, + $(I_2)s$ (<i>Kısalılmış biçim</i>)
II. şahıs	+ $(I_2)ñ$	+ $(I_2)gA_4r$, + A_4A_4r , + A_4r (<i>Kısalılmış biçim</i>)
III. şahıs	+ I_2 , + zI_2	+ I_2 , + zI_2

Meniñ enem – komışçı. “Benim annem **m** kopuzcu.” [12]

Seniñ ada-eneñ anda!.. “Senin annen **n** baban orada! [130]

Öy artsa, Mekeşke, oniñ cañıs uyna. “Zaman kalırsa, Mekeş’e, onun tek ineğ*ine*.” [147]

Bistiñ buurıs sanaarkaşañ tügenip baratkandıy. “Bizim bağrımız kederden tükenip gidecek gibiydi.” [106]

Slerdiñ balaardıñ adı Kara bedi? “Sizin çocuğunuzun adı Kara mıydı?” [45]

Karanı azırap alğanında olordıñ buruzı cok. “Kara’yı evlatlık almalarında onların suçtu.” [139]

1.1.3.2. Aitlik Eki (Menziner Kojulta)

İsimden isim yapan ekler bahsinde ele alınmış $-G_2I_2$ eki, Altay Türkçesinde bir nesnenin, sonuna eklendiği isme ait olduğunu göstermesi bakımından bir çeşit iyelik işlevini yerine getirmektedir.

Yalnız asıl iyelik ekleri sahip olunan nesneyi gösteren ismin sonuna eklenirken aitlik eki sahip olan, belirten kelimenin sonuna eklenir. Ayrıca aitlik eki, diğer çekim ekleri gibi, çekim eklerinden sonra gelebilmekte, araya zamir n’si alabilmektedir. Bu yönüyle aitlik eki çekim ekleri arasında da ele alınabilmektedir (Biray, 1999: 218).

Garajtağı ulus boy-boylorına körüjip, kaykajıp, baştarın caykagıladı. “Garajdaki insanlar birbirlerine bakıp şaşırıp başlarını salladılar.” [79]

Aldındağı catkan kolhoztogı turazın buzala, tartıp ekelege sanangan. “Daha önce yaşadığı kolhozdaki evini yıkıp sürükleyip getirmeyi düşündü.” [14]

Emdi edi-kanı, keberi ol tujındağıdıy emes. “Şimdi vücudu, görünüşü o zamanki gibi değildi.” [22]

1.1.3.4 Hâl Ekleri (Kubultkış Kojultaları)

İsimler, kelime grupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle ilişkileri sırasında ilişkinin cinsine göre çeşitli hallerde bulunurlar. Her hal, her durum bir çeşit ilişki ifade eder, her ilişki ifadesi için isim bir halde, bir durumda bulunur. İsim bu ilişkileri bazen eksiz, fakat çok defa da ek alarak ifade eder. İsimleri çeşitli ilişkiler için çeşitli hallere sokan bu eklere hal ekleri adı verilir (Ergin, 2003: 226).

Altay Türkçesinde isimlerin ifade ettikleri ilişkilere göre şu halleri vardır:

1.1.3.4.1. Yalın/Nominatif Hâl (Tözööçi Kubultkış)

İsimlerin başka bir unsura bağlı olmayan normal teklik, çokluk ve iyelik şekilleri yalın halleridir (Ergin, 2003: 227). Altay Türkçesinde yalın hal eki yoktur. Yalın halde bulunan kelimeler, cümlede özne görevinde kullanılır ve “kim, ne; kimler, neler” sorularına cevap verirler (Güner Dilek, 2007a: 1037).

Erten turagi key ap-arı. “Sabahki **hava** tertemiz.” [15]

Üstim döön suu urgulayt. “Üstüme **su** döküyorlardı.” [21]

Kaa-jaa la bulut biyik tuulardıñ üstinde körünet. “Ara sıra yüksek dağların üstünde **bulut** görünüyordu.” [18]

1.1.3.4.2. İlgi/Genitif Hâli (Ençileeçi Kubultkış)

İlgi hali ismin bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tabi bulunduğunu gösterir. İlgi eki ismi esas itibariyle isme bazen de fiile bağlar (Ergin, 2003: 228). Altay Türkçesinde ilgi hali eki *+niñ, +niñ; +dıñ, +dıñ; +tıñ, +tıñ* şeklindedir (Surazakova, 2001: 68).

Onıñ ejiginde ulus köp emtir. “**Onun** kapısında insanlar çokmuş.” [47]

Bu neniñ şırazı... neniñ buruzı boloton. “Bu **neyin** acısı... **neyin** günahıydı.” [24]

Maadaydıñ kulaktarına coldıñ canında koyu öskön ciraalardañ kuştardıñ üni ugulat. “Maaday’ın kulaklarında yolun yanındaki sık çalılardan gelen kuş sesleri uğulduyordu.” [32]

Kök ölöñniñ le cüzün çeçekterdiñ tatu cıdı kijiniñ su-kadıgına sürekey le kerektü nemediy. “Yeşil otlarla her çeşit çiçeklerin tatlı kokusu insanın sağlığına ne kadar gerekli şeylerdi.” [39]

Kelele, ejiktiñ canında bir kaçça kire oturgan. “Gelip kapının yanında biraz oturdu.” [45]

Attñ eerin alıp, sanandı. “Atın eyerini alıp düşündü.” [76]

1.1.3.4.3. Yükleme/Akuzatif Hâli (Köstööçi Kubultkış)

Yükleme hali, ismin geçişli fiillerin doğrudan doğruya tesiri altında olduğunu ifade eden halidir. Yükleme hali ekleri ismi fiile bağlayan eklerdir (Ergin, 2003: 228). Altay Türkçesinde yükleme hali eki *+ni, +ni; +dı, +dı; +tı, +tı* şeklindedir (Surazakova, 2001: 68).

Bu balanı alarga turum. “Bu çocuğu almak istiyorum.” [104]

Kezigi kijini sonırkadıp ta iyer. “Bazısı insanı hayrete düşürür.” [5]

Eki kolı boş emes kiji kanayıp uydu saap turgan? “İki eli de boş olmayan biri ineği nasıl sağdı?” [12]

Künniñ çoğı keydi tam la cılıdıp keletti. “Güneşin sıcaklığı havayı iyice ısıtmıştı.” [15]

Dvordo ulustu eki tün tutkan. “İnsanları avluda iki gün tuttular.” [17]

Kaargan etti cip körgöm. “Pişmiş eti yedim.” [84]

1.1.3.4.4. Yaklaşma/Datif Hâli (Bereeci Kubultkış)

Yaklaşma hali ismin kendisine yaklaşma ifade eden fiillere bağlanmak için girdiği halidir. Yaklaşma hali eki ismi fiile bağlayan ektir (Ergin, 2003: 228). Altay Türkçesinde yaklaşma hali eki *+ga, +ge, +go, +gö; +ka, +ke, +ko, +kö* şeklindedir (Surazakova, 2001: 68).

A sen, Torkoçı, kaji da tuuga tüñey emeziñ... “Ya sen Torkoçı, hangi dağa benziyorsun?” [42]

Onıñ kıp-kızıl çedirgenderi keyge tarap-tarkap öçkön. “Onun kıpkızıl kıvılcımları havaya yayılıp dağılıp sönüyordu.” [55]

Çinçey karındajın üydejerge Kuykala kojo colgo baza çıkkın. “Çinçey kardeşini yolcu etmek için Kuyka’yla beraber yola çıktı.” [145]

Bu öygö cetire ol kayda bolgon? “Bu zamana kadar neredeydi?” [6]

Caan ulustıñ aytkanın cançıkka sal. “Büyük insanların söylediklerini torbaya koy.” [27]

Uyuktaalazın la, işke barar emes. “Uyusunlar, işe gidecek değiller.” [55]

Beş bala – törtkö cuuk, bir bala – cokko cuuk. “Beş çocuk, dörde yakın; bir çocuk yoka yakın.” [161]

Ek, birinci, ikinci ve üçüncü teklik şahıs iyelik eklerinden sonra *+a, +e, +o, +ö* şeklinde eklenir. Yalnızca üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra iyelik ekiyle yaklaşma hali eki arasına “+n” (zamir n’si) girmektedir (Güner Dilek, 2007a: 1037-1038).

Em minı ne, aylıña çanakla aparatañ ba? “Şimdi bunu nasıl, evine kızakla mı götüreceksin?” [82]

Ta mılçaga, ta aylına. “Ya mılçaya ya evine.” [83]

Meniñ uçama teep, uy kabır dep sürüp iydi. “Sırtıma tekme atıp “İnek otlat.” deyip beni kovdu.” [95]

1.1.3.4.5. Bulunma/Lokatif Hâli (Cerleeçi Kubultkış)

Bulunma hali ismin kendisinde bulunma ifade eden fiillerle ilişkide olduğunu gösteren halidir. Bulunma hali eki de ismi fiile bağlayan bir hal ekidir (Ergin, 2003: 228). Altay Türkçesinde bulunma hali eki *+da, +de, +do, +dö; +ta, +te, +to, +tö* şeklindedir (Surazakova, 2001: 68).

Maaday taygadañ kelze, Kara ayılda cok. “Maaday, taygadan geldiğinde Kara evde değildi.” [117]

Ol kün Kara bu cürümde boyı kereginde baştap la sanangan. “O gün Kara, bu hayatta kendisi hakkında ilk defa düşündü.” [138]

Ceti-Cododo kaa-caa la orustar bar. “Ceti-Codo’da seyrek olarak Ruslar var.” [59]

Çöldö em sook mınañ tñ ine. “Şimdi çölde soğuk buradakinden de fazladır.” [77]

Körzöñ, ol curtta bisle kojo catpas. “Görürsün, o köyde bizimle birlikte yaşamaz.” [9]

Bu işte Salda on tört cıl solıntazı cok. “Salda bu işte on dört yıl değişmeden çalıştı.” [119]

Kuda-ay, ol mindiy sookto kanayıp bargay ne? “Tanrım, o bu soğukta nasıl gidecek?” [77]

Özöktö attu çanak bar. “Vadide atlı kızak var.” [82]

1.1.3.4.6. Çıkma/Ablatif Hâli (Çığıttu Kubultkış)

Çıkma hali ismin kendisinden uzaklaşma ifade eden fiillerle ilişkisini gösteren halidir. Çıkma hali eki de ismi fiile bağlayan bir hal ekidir (Ergin, 2003: 228). Altay Türkçesinde çıkma hali eki *+dañ, +deñ, +doñ, +döñ; +tañ, +teñ, +toñ, +töñ; +nañ, +neñ, +noñ, +nöñ* şeklindedir (Surazakova, 2001: 68).

Maaday kalgançı öylördö caş balala ayıldañ da çıkpıy bargan. “Maaday son zamanlarda küçük çocukla ev**den** de çıkmamaya başlamıştı.” [27]

Kirpiçterdeñ etken. “Kerpiçler**den** yapılmış.” [33]

Anayıp Ceti-Cododoñ köp ciitterle kojo col ijine Torkoçı da cürgen. “Böylece Ceti-Codo'**dan** birçok genç adamla beraber Torkoçı da yol işine gitmişti.” [57]

Çöldöñ kaç kire salam tartulgan, uma çok kombikorm ekelgenis kayda? “Çö**lden** kaç defa saman çekip fabrikadan yem getirdik.” [78]

Maadayga on segis le caş tolordo, ene-adazı sagalı cañı la karara öziüp keletken uulina koştoy turgan curttañ baza la on segis caştı erte dep balanı alıp bergender. “Maaday on sekiz yaşını doldurduğunda, annesiyle babası sakalı yeni yeni kararıp uzamaya başlayan oğullarını yakınlardaki bir köy**den** yine on sekiz yaşında Erte diye bir kızla evlendirdiler.” [10]

Açınala, ejikteñ atkan oktıy çıga bergen. “Sinirlenip kapı**dan** yayından fırlamış ok gibi çıkmıştı.” [66]

Baldardıñ süünçizi tıñ: çek le bu la oçoktoñ ködürilip, badışpay tündükteñ barıp çıgıp catkan ışka tüñey. “Çocukların sevinci tamdı; aynı ocak**tan** yükselip bacadan çıkan dumana benziyordu.” [126]

Özöktöñ çıkan kölöt kö kırdıñ bajına cuuktap keletti. “Vadi**den** çıkan gölge dağların başına yaklaştı.” [52]

Torkoçı aylınañ çıkkın boyınça, potaa kelgen. “Torkoçı, evinden çıktıktan sonra postaneye geldi.” [72]

Kara cerineñ kıymık ta etpedi. “Kara yerinden kımıldamadı.” [131]

Eerin alıp, attı çedenge kiydirip, boş salıp, tünile ciyten ölöñnön ogup berdi. “Eyerini alıp atı ite başıboş salıp atın gece yiyeceği ottan toplayıp verdi.” [82]

1.1.3.4.7. Vasıta/Instrumental Hâli (Ömölöi Kubultkış)

Vasıta hali ismin fiile bir vasıta olduğunu ifade etmek için girdiği haldir. Vasıta hali eki de ismi fiile bağlayan bir hal ekidir (Ergin, 2003: 228). Altay Türkçesinde vasıta hali eki *+la, +le, +lo, +lö* şeklindedir (Surazakova, 2001: 68).

Bu ten kudaydıñ bolujıla artkan bala bolboy. “Bu ocuk Tanrı’nın yardımıyla hayatta kaldı.” [25]

Közimle körgöm. “Gözümle gördüm.” [16]

1.1.3.4.8. Eşitlik/Ekvatif Hâli (Tüñdeştirü kubultkış)

Eşitlik hali ismin eşitlik, benzerlik, gibilik ifade eden halidir. Eşitlik eki de ismi fiile bağlar (Ergin, 2003: 228). Altay Türkçesinde eşitlik eki olarak Eski Türkçedeki “teg” edatının ekleşen şekli olan *+dıy, +diy; +tıy, +tiy* ve daha da az olarak *+a, +e, +o, +ö* kullanılmaktadır (Güner Dilek, 2007a: 1038).

Ünin uksañ, şılırap akkan kojogonıñ ünindi. “Sesini dinlediğinde kaynayıp akan şarkının sesi gibiydi.” [10]

Onıñ al-sanaazı, ek le uyazınañ çıgıp, kıymırıp turgan adarulardıy, bajında tüymey berdi. “Onun kafasında karanlık düşünceler, yuvalarından çıkıp kaynaşan arılar gibi kargaşa içindeydi.” [24]

Açınala, ejikteñ atkan okty çığa bergen. “Sinirlenip kapıdan yayından fırlamış **ok gibi** çıkmıştı.” [66]

Çırayları caskı çeçektıy baldar köstöri surkurap, cañıs la Maadaydı acıktagılayt. “**Yüzleri bahar çiçekleri gibi olan çocuklar** gözleri parlayarak Maaday’a baktılar.” [92]

Bu minça kire çaazın cuup koygon, pensiyaga çığarga. “Emeklilik için **bunca** belgeyi topladın.” [58]

Sagıjıñ cetkençe saa. “Aklın **yettiğince** sağ.” [20]

1.1.3.4.9. Yön Gösterme/Direktif Hâli

Bu hal ismin yön gösteren, cihet ifade eden halidir. Yön eki de ismi fiile bağlar (Ergin, 2003: 228). Altay Türkçesi ile ilgili yazılmış gramerlerde hal ekleri bahsinde “yön hali” başlığında bir bölüm yoktur. Fakat bazı isimlerde Eski Türkçeden gelen +*garı*, +*geri*; +*karı*, +*keri* ekleri arkaik bir şekilde kullanılmaktadır. Ayrıca “*caar ve töön//döön*” yön bildiren edatlardır. Her kelimedenden sonra tıpkı yönelme hali eki gibi kullanılabilir (Güner Dilek, 2007a: 1038).

Kara tışkarı da çıksa, Kıpçak kojo. “Kara **dışarı** çıktığında Kıpçak da onunla beraber çıkıyordu.” [109]

Onoñ ol ottu turundi içkeri cıldırıp, bala oygonzo, onı umçılایtan süttü otko cuuk turguzıp koydı. “Sonra o, ateşi ökse ile **içeri** ittirip çocuk uyandığında ona vereceği sütü ateşe yakın koydu.” [31]

Direktor uur üşkürele, bajın köznök caar burıy soktı. “Müdür derin bir nefes alıp başını **pencereye doğru** çevirdi.” [35]

Ce, tur örö, tuku ayıl döön bas. “Eh, kalk, **eve doğru** yürü.” [144]

Maaday köstörin cumala, möş töön baştanıp cadıp aldı. “Maaday gözlerini yumup çama doğru yönelip yattı.” [165]

1.1.3.5. Soru Eki (Suraktu Bölüğü)

Soru eki ismin soru şeklini yapan çekim ekidir. İsim, fiile soru şeklinde bağlanmak için daima sonuna soru eki alır. Soru eki ismi daima fiile bağlayan bir ektir. Bu ek edat menşeli olup sonradan ekleşmiştir (Ergin, 2003: 243). Altay Türkçesinde soru eki *+ba*, *+be*, *+bo*, *+bö*; *+pa*, *+pe*, *+po*, *+pö* şeklindedir. Ünsüz ve dudak uyumuna uyar ve kelimedenden ayrı yazılır (Güner Dilek, 2007a: 1038).

Üyeer bol'nitsada ba? “Karnız hastanede **mi**?” [33]

Cirektor sler be? “Müdür siz **misiniz**?” [33]

Sler gorodko bo? “Siz şehre **mi**?” [44]

Ol as pa? “O az **mi**?” [12]

Kün aja bergen, oroy emes pe? “Güneş battı, geç değil **mi**?” [47]

Çıdadıp alar arga slerde çek çok po? “Sizin onu büyötmeye imkânınız yok **mu**?” [34]

1.1.3.6. İsimlerde Bildirme (Ek Fiil)

Altay Türkçesinde isimlerin bildirme ifadesi, şimdiki zaman (geniş zaman), görölen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve şart kipi olmak üzere dört kipte yapılır.

1.1.3.6.1. İsim Fiilinin Şimdiki (Geniş) Zaman Çekimi

Altay Türkçesinde isim fiilinin şimdiki (geniş) zaman çekimi için *şahıs zamiri* (*yaklaşma hali eki*) + *isim (+kiji/ulus)* kalıbı kullanılmaktadır. Burada ulus “kişiler anlamındadır. Her zaman kiji ve ulus kelimeleri kullanılmaz (Güner Dilek, 2007a: 1038).

Kaytsa da, sen er kiji! “Ne de olsa **sen erkeksin.**” [11]

Sen mongol bo? “Sen Moğol musun?” [19]

Olor katu ulus pa? “Onlar kötü insanlar mı?” [155]

Vasıf isimleriyle çekim yapılırken yaklaşma hali ekli şekil kullanılır (Güner Dilek, 2007a: 1038).

Olorgo cakşı. “Onlar iyi.” [59]

Olumsuz şekli *emes* “değil” kelimesi ile yapılır.

Men mongol emes. “Ben Moğol değilim.” [20]

Olor emçek emes. “Onlar meme çocuğu değiller.” [28]

1.1.3.6.2. İsim Fiilinin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi

Şahıs zamiri + *isim (+kiji/ulus)* + *edi/bolgon/boldı* + *şahıs ekleri* kalıbıyla yapılır. Buradaki *bol-* yardımcı fiilli şekiller, metin içinde *bol-* fiili ile yapılan birleşik fiillerle karıştırılmamalıdır (Güner Dilek, 2007a: 1038).

Balada neniñ camanı bar edi. “Çocukta ne kötülük **vardı.**” [41]

Köp-köp ulus bolgonıs. “Çok kalabalıktık.” [16]

Erte, ten açibaza, edin de kezip bergediy kiji bolgon. “Erte, canı acımasa, etini de kesip verecek kadar iyi bir **insandı.**” [26]

Torkoçi aylında cok boldi. “Torkoçi evde **yoktu.**” [50]

Olumsuz şekli *emes* “değil” kelimesiyle yapılır.

Torkoçi kalaptanza, al la çigar dep, coloy kuuçındaşkanı tegindü emes bolgon. “Torkoçi öfkelenirse istediğini alır diye yolda konuşmaları **boşuna değildi.**” [166]

1.1.3.6.3. İsim Fiilinin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi

Şahıs zamiri + isim (+kiji/ulus) + emtir/bol(ıp)tır + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır (Güner Dilek, 2007a: 1039).

Cıldar sayın kijiniñ kılık-cañı kabulıp turatanı çın emtir. “Yılların, herkesin huyunu değiştireceği **doğruymuş.**” [5]

Onıñ ejiginde ulus köp emtir. “Onun kapısında insanlar **çokmuş.**” [47]

Tanış kiji dep bodogom, ce öskö boltır. “Tanıdık sandım ama **yabancıymış.**” [76]

Olumsuzu *emes* “değil” ile yapılır ama olumsuzluk şekli pek kullanılmaz (Güner Dilek, 2007a: 1039).

1.1.3.6.4. İsim Fiilinin Şart Çekimi

Şahıs zamiri + isim (+kiji/ulus) + bolzo + şahıs ekleri kalıbıyla yapılır.

Añ bolzo añ, torbok bolzo torbok. “Yaban hayvanıysa yaban hayvanı, **boğaysa boğa.**” [81]

Olumsuz şekil emes “değil” ile yapılır ama olumsuz şekil pek kullanılmaz (Güner Dilek, 2007a: 1039).

Bazım, Maadaydıñ la Erteniñ törögöni de emes bolzo, komıdap oturat. “Bazım, Maaday’la Erte’nin akrabası değilse de yakınıyordu.” [26]

1.1.4. İsim Tamlaması (Adılı Söskolbu)

İsim tamlaması iki isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur. Bir ismin manasının iyelik sistemi içinde başka bir isimle tamamlanması esasına dayanır. Grubu meydana getiren iki isim unsurundan biri tamlayan diğeri tamlanan unsurdur. Tamlayan önce, tamlanan sonra gelir. Tamlanan unsur daima iyelik eki taşır. Tamlayan unsur ise daima ilgi/genitif halinde bulunur, fakat bu ilgi/genitif bazen ekli bazen eksiz olur (Ergin, 2003: 381).

Altay Türkçesi gramerlerinde isim tamlamaları adılı söskolbu-izafet başlığı altında, tamlayan ve tamlanan unsurların ek alıp almamasına göre üç gruba³⁶ ayrılmaktadır (Oruslava, 2010: 13).

1.1.4.1. Belir(ti)li İsim Tamlaması (Kojultalı Adılı Söskolbu)

Altay Türkçesi gramerlerinde İzafet-III (Oruslava, 2010: 13) başlığı altında incelenen belir(ti)li isim tamlaması, tamlayan ismin sonuna ilgi/genitif durumu eki, tamlanan ismin sonuna da üçüncü şahıs iyelik eki getirilerek yapılan tamlama türüdür.

³⁶ İsim tamlamalarının gruplara ayrılması konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Muharrem Ergin (2003: 383) tamlayan unsurun ek alıp almamasına göre isim gruplarını belirli ve belirsiz olmak üzere iki grupta incelemektedir. Zeynep Korkmaz (2003: 270) ise arada ilgi durumu ekinin kullanılıp kullanılmaması veya tamlayanın da bir ad tamlaması olup olmamasına göre isim tamlamalarını belirtili, belirtisiz ve zincirleme isim tamlamaları olarak üç gruba ayırmaktadır. Tahir Nejat Gencan (2007: 196-201) da isim tamlamaları için ad tümlemesi, ad takımı terimlerini kullanarak takımları takı akslarına göre şu bölümlere ayırmaktadır: 1. Birinci türlü ad takımı, 2. İkinci türlü ad takımı, 3. Üçüncü türlü ad takımı (Takısız tümeleme). Gencan (206) ayrıca tamlayan unsurun da isim tamlaması olabileceğini ve bu şekilde zincirleme tümelemelerin oluşabileceğini ifade etmektedir. Doğan Aksan yönetiminde Neşe Atabay ve arkadaşları tarafından hazırlanan (2003: 47) eserde ise isim tamlamaları belirtili tamlama, belirtisiz tamlama, takısız tamlama ve zincirleme tamlama olmak üzere dört başlıkta ele alınmaktadır. Bu çalışmada Altay Türkçesindeki isim tamlamaları belir(ti)li, belir(ti)siz ve takısız olmak üzere üç grupta incelenecek: zincirleme yapılar ise belir(ti)li isim tamlamaları ile ilişkilendirilerek bu başlık altında değerlendirilecektir.

Cıldar sayın kijiniñ kılık-cañı kabulıp turatani çin emtir. “Yılların, **herkesin huyunu** değiştireceği doğruymuş.” [5]

Kardıñ kalıñı kijiniñ baltırına teñ. “**Karın kalınlığı insanın baldırına denkti.**” [77]

Belir(ti)li isim tamlaması içindeki tamlayan ve tamlanan isimler yalın oldukları gibi bir kelime grubundan da oluşabilir (Korkmaz, 2003: 271).

Andıy da bolzo, künbadış caar tuku kaçangı eñir tañdaktıñ kalgançı carıgı tam la öçüp baratkanı ile köründi. “Buna rağmen batı yönünde **tanın son ışığı** sönüyordu.” [53]

Belir(ti)li isim tamlamalarında birden fazla tamlayan ve tamlanan unsur bulunabilir (Karahan, 2006: 47).

Bu onçozi ol lo Kaydarov Maadaydıñ la Torkoçınıñ toyın kerelegen. “Bunların hepsi **Maaday Kaydarov’la Torkoçı’nın düğününe** şahitlik ediyorlardı.” [55]

Belir(ti)li isim tamlamasının tamlayan unsuru da belirtili isim tamlaması olabilir. Bu tamlamalara zincirleme isim tamlaması adı verilmektedir (Gencan, 2007: 206).

Ol, bayla, onıñ boorogı bergen suraktarınıñ karuuzı. “Bu **herhalde onun daha önce sorduğu sorunun cevabıydı.**” [51]

Mında ol, eñirde stolovıyda oturala, boyınıñ aymagınıñ uluzına colıgıp, uzak kuuçındaşkan. “Burada o, akşamleyin yemekhanede otururken **kendi aymağının insanlarıyla** karşılaşp, onlarla uzun uzun konuştu.” [37]

1.1.4.2. Belir(ti)siz İsim Tamlaması (Kojulta Çok Adılı Söskolbu)

Altay Türkçesi gramerlerinde İzafet-II (Oruslava, 2010: 13) başlığı altında incelenen belir(ti)siz isim tamlamasında, tamlayan unsur eksiz yani yalın durumda; tamlanan unsur ise üçüncü şahıs iyelik eki almış durumdadır.

Belir(ti)li isim tamlamasında tamlayanın tamlanana bağılılığı belirli fakat geçici olduğu halde, belir(ti)siz isim tamlamasında tamlayanın tamlanana bağılılığı belirsiz fakat süreklidir (Korkmaz, 2003: 272).

Altay Türkçesinde belir(ti)siz isim tamlaması, belir(ti)li isim tamlamasına göre daha az kullanılmaktadır (Oruslava, 2010: 13).

Cazu ölöñ ijine tñ beletengen. “Cazu **ot işine** çok iyi hazırlandı.” [156]

Oyto lo ceriske kelip, but kırında turdıs. “Geri yerimize gelip **ayaküstünde** durduk.” [18]

Ce tañarı cuuk bistiñ turgan uy fermazı cañıs tüymeende. “Ama tan atmasına yakın bizim bulunduğumuz **inek çiftliğinde** sadece heyecan vardı.” [96]

1.1.4.3. Takısız İsim Tamlaması

Altay Türkçesi gramerlerinde İzafet-I (Oruslava, 2010: 13) başlığı altında incelenen takısız tamlamalar, anlam yönünden birbirini bütünleyen isimlerin kurduğu, tamlayan ve tamlananın ek almaksızın oluşturduğu tamlamalardır.

Agaş turalar cajıl agaştardıñ kiyninde cajınıp turgulagan oşkoş. “**Ağaç evler**, yeşil ağaçların arkasında saklanmış gibiydiler.” [33]

Ce onıñ içkeri aldıla, emdi agaş emes, uzun, biyik temir stolmolor kadap ekelgeni ile. “Ama onun (Ceti-Codo) içine doğru artık ağaç olmayan yüksek **demir direkler** dikilip getirilmişti.” [163]

1.1.5. İsimlerin Cümledeki Görevleri

İsimler cümlede kullanılış yerlerine göre özne, nesne, tümleç ve yüklem olabilirler.

1.1.5.1. İsimden Özne

Bütün isimler cümlede çoğunlukla özne olarak kullanılır. Genellikle özel isimler özne görevindedir (Atabay ve diğerleri, 2003: 54).

Torkoçi Maadaydıñ ciit tujın, onıñ kol-budınıñ küçin cakşı biler emey. “**Torkoçi**, Maaday’ın gençlik zamanlarını, onun elinin kolunun gücünü elbette iyi bilirdi.” [6]

Maaday ozo baştap kolhozto cilkılar kabırgan. “**Maaday** ilk başlarda kolhozda yıldı otlatıyordu.” [13]

Cins isimler ve isim tamlamaları da cümlede özne olurlar:

Kuštardıñ üni anda-mında cañılanıp, keydiñ tımıgın buzat. “**Kuşların sesi** sağda solda yankılanıp havanın sessizliğini bozdu.” [15]

Curtta anda-mında iyter ürgüleyt. “**Köyde**, orada burada **köpekler** havlaşıyorlardı.” [53]

Kaa-jaa la bulut biyik tuulardıñ üstinde körünet. “**Ara sıra yüksek dağların üstünde bulut** görünüyordu.” [18]

1.1.5.2. İsimden Nesne ve Tümleç

İsimler cümlede tümleç ve nesne olarak da kullanılır. Yalın ya da belirtme durumundaki isimler yüklem anlamını tamamlayarak nesne olurlar. İsmi hallerine giren kelimeler cümlede tümleç görevindedirler. Dolaylı tümleç olarak kullanılan tümleçler yönelme, bulunma, çıkma haline girmiş olan isimlerdir (Atabay ve diğerleri, 2003: 54).

Maadaydı ol lo tünde ol ciit aylına cetirip salgan. “**O gece şoför**, *Maaday*’ı **evine** getirip bıraktı.” [47] (*Maadaydı*: belirtili nesne; *aylına*: dolaylı tümleç)

Maaday taygaga cürüp, üçinçi küninde Torkoçınıñ turluzına kelgen. “Maaday **taygaya** gidip üçüncü gününde Torkoçı’nın evine geldi.” [49] (taygaya: dolaylı tümleç; üçinçi küninde: zarf tümleci; Torkoçınıñ turluzına: dolaylı tümleç)

Karu Maaday, bis slerdiñ Karagardı baldardıñ turazına alıp bolbozıs... “Sayın Maaday, biz **sizin çocuğunuzu çocuk yuvasına** alamayız.” [34] (slerdin Karagardı: belirtili nesne; baldardıñ turazına: dolaylı tümleç)

1.1.5.3. İsimden Yüklem

İsimler ek fiil olarak tümcede yüklem olurlar (Atabay ve diğeri, 2003: 54). Altay Türkçesinde ismin yüklem olması yukarıda “İsimlerde Bildirme” başlığı altında incelenmiştir.

Altay Türkçesinde isimler, isim bildirme ekini almadan da yüklem görevinde kullanılmaktadırlar.

Ogo carap turgan bolzo, oniñ nezi caman. “Onun hoşuna gittiye bunun neyi **kötü.**” [59] (caman: yüklem)

Onı kem azırap, bala edip alğanı em turguza cart emes. “Onu, kimin alıp evlatlık edindiği şimdilik **belli değil.**” [61] (cart emes: yüklem)

1.1.6. İsimlerde Küçültme

Altay Türkçesinde isimlerde küçültme $+A_4k$, $+A_4ş$, $+(I_2)çA_2k$, $+çI_2k$ ekleriyle yapılır. Bu eklerin kullanımı “İsimden İsim Türeten Ekler” başlığı altında incelenmiştir.

Cajıl orom kup-kuu nemediy, onu cotkon boro kumakla böktöy sogup salğanına tüñey. “Yeşil sokak solmuş gibiydi, sanki fırtına, sokağı gri **kumlarla** örtmüştü.” [46].

Ekinçi cannañ, ol **kayın**aştı kırdañ kezip ekelgen. “Diğeri yandan o, **küçük kayın ağacını** dağdan kesip getirdi.” [98]

Uulçakka eki caş tolordo, kızıçak çıkkın. “**Oğlancık** iki yaşını doldurunca **kızcağız** doğmuştu. [13]

1.1.7. İsimlerde Cins

Cins, isimlerde erkeklik, dişilik gösteren bir gramer kategorisidir. Birçok dilde isimler, gramer açısından da bir cins ayırımına bağlanmıştır. Bu ayırımın erkeklik, dişilik ve yansızlık olmak üzere üç türü vardır (Korkmaz, 2003: 253-254) ve bu üç tür isme gelen eklerle gösterilir. Kimi dillerde isim, sıfat ve zamir gibi sözcük türlerinde ve öğelerinde ayrıca artikellerde görülen cins ya da tür kavramı Türk dillerinde söz konusu değildir. İsimlerde cinsiyetin belirtilmesine ilişkin biçim eki ya da biçim yoktur (Atabay ve diğerleri, 2003: 42).

Türkçede ve Altay Türkçesinde bazı isimler gösterdikleri kavram dolayısıyla eril ya da dişil sayılabilirler. Altay Türkçesinde doğal cins ayırımı için şu yollar kullanılmaktadır:

İnsanlarda isimler önüne *kıs* “kız”, *uul* “oğlan”, *er kiji* “erkek”, *üy kiji* “kadın” gibi bazı sözcüklerin getirilmesiyle cins ayırımı sağlanır:

Mekeşti eeçiy Çinçey – kıs bala. “Mekeş’in ardından **kız çocukları** Çinçey.” [12]

Cok, men gorodtoñ irak cok curtta cadıp cadım – dep, ciit uul külümzirenip aytkan. “Hayır, ben şehre pek uzak olmayan bir evde kalıyorum.” diye genç adam gülümseyerek cevap verdi.” [75]

Er kijiğe ayıl ijin onçozın ederge küç. “**Erkek** için ev işlerinin hepsini yapmak zordu.” [36]

Kelgen üy kiji ayılçını şirtep körölö, sarı çaçın kayra sıymay sogup, ayttı. “Gelen **kadın** misafirinine şaşkın gözlerle bakıp sarı saçlarını geriye doğru atıp konuştu.” [45]

Akrabalık gösteren isimlerde farklı sözlerin kullanılmasıyla cins ayırımı sağlanır:

Aga-karındaştar, ece-sıyındar da bar boltır. “Ağabey, erkek kardeşler, abla, kız kardeşler varmış.” [116]

Cazu la Bazım, Torkoçınıñ akazı la ceñezi, bıştak sıgıp, boorzok edeeçiler boldı.
“Cazu’la Bazım, Torkoçı’nın ağabeyi ile **yengesi**, peynir sıkıp börek yapacaklardı.” [91]

poçtada iştep turgan ecezi Çinçey le cestezi Temir. “postanede çalışan ablası Çinçey ile **eniştesi** Temir.” [169]

1.1.8. Renk İsimleri

Türkçede ve Altay Türkçesinde renk gösteren kelimeler vardır. Renk bildiren sözler de aslında birer isimdir. Renk isimleri bir ismin önüne gelip onu nitelendirdiği zaman sıfat görevi yüklenmiş olduğundan sıfat sınıfında yer alırlar. Ancak yalın olarak kullanıldığında veya isim çekimi, iyelik ve çokluk eki aldıklarında isim olma özelliklerini korumaktadırlar (Korkmaz, 2003: 245-246).

*Onıñ çala katkak çırayı tayganıñ ezin-cıbarına, künniñ çoğına tam **kara-küreñ** bolup küyüp kalgandı.* “Onun biraz sert olan yüzü tayganın rüzgârı, güneşin alevleriyle iyice **kara-esmer** olup yanmış gibiydi.” [56]

Körzö, ebire **sarı, sarı, sarı**. “Baksa, etraf **sarı, sarı, sarı**.”[70]

Kızıldar la aktar, kajızı çındu, kajızı töğündü? “**Kızılırla aklar**, hangisi gerçek, hangisi yalan?” [62]

1.1.9. Yansımali (Ses Taklidi) İsimler

Dildeki kelimeler ile o kelimelerin gösterdiği varlık ve nesnelere arasında toplumun bütün bireylerince önceden kabul edilmiş ortaklaşa bir anlam bağı bulunur. Ancak bu bağlantı bir ses bağlantısı değildir. Yansıma kelimeler ise tabiattaki canlı, cansız varlıklar tarafından çıkarılan seslerin olduğu gibi dile aktarılmasından oluşan isimlerdir (Korkmaz, 2003: 221).

Atiñ şıyraktarında tükterde bolçoktolo toñgon toştor, arı bolup cederde, şalirt-şalirt ediye berdi. “Atın bacaklarındaki kıllarında kabarıp donan buzlar, at uzaklaşıp giderken şalirt-şalirt ediyorlardı”. [79]

Ejik **kalt** ederde, Maaday ol caar kördi. “Kapı **kalt** edince Maaday o tarafa baktı.” [40]

Çedirgenniñ **tızirt** etken tabıjı la ugulıp kalat. “Çitin **tızirt** eden sesi duyuluyordu.” [131]

Bir kaçça küzürt-cazırt kijiniñ kulagın tuy tundurıp turganı korkış. “Bazı **küzürt-cazırt** seslerinin insanın kulağını büsbütün sağır etmesi korkunçtu.” [97]

1.2. SIFAT (CARTALGIŞ)

Sıfatlar çeşitli gramer kitaplarında şu şekilde tanımlanmaktadır:

Sıfatlar nesnelere vasıflandırma ve belirtme suretiyle karşılayan kelimelerdir (Ergin, 2003: 244); adlardan önce gelerek onları niteleyen, nasıl olduklarını gösteren veya çeşitli yönlerden belirten sözlere (Korkmaz, 2003: 333); varlıkları niteleyen ya da belirten sözcüklere sıfat denir (Gencan, 2007: 210); Bir varlığı vasıflayan veya belirleyen kelimeye sıfat diyoruz (Banguoğlu, 2007: 341); adların niteliklerini, ne durumda olduklarını, çoğu kez sayılarını, ölçülerini gösteren, soran ya da belirten sözcüklerdir (Atabay ve diğerleri, 2003: 61).

Altay Türkçesi gramerlerinde ise sıfat “nesnenin belirtisini gösterip “nasıl?” sorusuna cevap veren “kendinden anlamlı” söz bölüğü (Tıbıkova ve diğerleri, 2010: 105).” şeklinde tanımlanmaktadır.

Muharrem Ergin (2003: 244) “Sıfatların genel özelliklerinden bahsederken “*Sıfatlar nesnelere kendilerinin değil vasıflarının adıdır. Şu halde sıfatlar tek başlarına vasıf ve belirtme isimlerinden başka bir şey değildir.*” diyerek sıfatların da tek başlarına cins isim olduklarını belirtmektedir. Zeynep Korkmaz (2003: 333) ise bu görüşe karşı çıkarak “*Sıfatlar varlık ve nesnelere bağlı olan kavramlardır. Bir sıfat tek başına yalın bir kavram olmaktan öteye geçemez. Dolayısıyla bir varlığın, bir nesnenin de olamaz.*” görüşünü ileri sürmektedir.

Sıfatlar yanlarındaki isim ne şekilde bulunursa bulunsun, sıfat olarak daima çekimsizdirler. Hiçbir çekim eki almazlar (Ergin, 2003: 246). Bağlı buldukları adlardan ayrılıp yalnız başlarına kaldıklarında iyelik, çokluk ve ad çekim eklerini alabilirler. Ancak o zamanda sıfat olmaktan çıkıp isim grubuna girerler (Korkmaz, 2003: 333).

İsimler ile sıfatlar arasındaki birbirine geçiş özelliği dolayısıyla isimler de başka bir ismin önünde sıfat olarak kullanılabilirler. Yalnız, sıfat görevi yüklenmiş bir ismin diğer sıfatlarda olduğu gibi eklendiği isme özgü bir niteliği belirtmesi gerekir (Korkmaz, 2003: 335).

Sıfatlar görevleri ve anlamları açısında niteleme sıfatları ve belirtme sıfatları olarak iki grupta incelenebilir.

1.2.1. Görev ve Anlamları Bakımından Sıfatlar

1.2.1.1. Niteleme Sıfatları (Çıñdıyın Körgüzer Cartalgıstar)

Nitelik sıfatları, canlı ve cansız varlıkların renk, şekil, biçim, tat, koku, mesafe, huy, alışkanlık, yetenek, beceri gibi türlü dış ve iç özelliklerini bildiren sıfatlardır (Korkmaz, 2003: 361). Niteleme sıfatlarının fonksiyonları aynı olduğu için çeşitlere ayrılması söz konusu değildir. Bununla birlikte yine de niteleme sıfatları genel bir sınıflandırmaya tabi tutulabilir.

İsimler önünde renk bildiren sıfatlar:

Onıñ kara köstörinde karıkçaldıñ kölötközi bildiret. “**Kara gözlerinde** hüznün gölgesi belirdi.” [31]

Olordıñ aldında çala katkak çıraylu, kürgül-sarı çaçtu, koo sindu kıs turdı. “Onların önünde biraz zayıf yüzlü, **kumral saçlı**, güzel görünümlü bir kız durdu.” [154]

Onıñ kıp-kızıl çedirgenderi keyge tarap-tarkap öçkön. “Onun **kıpkızıl kıvılcımları** havaya yayılıp dağılıp sönüyordu.” [55]

Varlıkların iyi, kötü, güzel, çirkin, çalışkan, tembel, kaba, zarif gibi soyut niteliklerini bildiren sıfatlar:

Mındıy cakşı cer cañıs la Germaniyanıñ cuulap, cayımdap salgan cerlerinde bolup cat. “Böyle **güzel yer** sadece Almanya’nın savaşıp özgürlüğüne kavuşturduğu yerlerde olur.” [19]

Caman mongol... “**Kötü Moğol...**” [20]

Tokto, Çinçey!.. Seni, mindiy teskeri kılıktu balanı, komsomolgo kem alatan? – dep, klass başkaraaçı onı adılğan. “Sınıf başkanı, “Dur Çinçey! Seni, böyle ters huylu çocuğu Komünist Gençlik Birliğine kim alır?” diye ona söylenmişti.”

Varlıkların dış görünüşlerini, beden yapılarını veya fiziksel özelliklerini niteleyen sıfatlar:

Olordiñ aldında çala katkak çıraylu, kürgül-sarı çaçtu, koo sindu kıs turdı. “Onların önünde biraz zayıf yüzlü, kumral saçlı, güzel görünümlü bir kız durdu.” [154]

Çinçeydiñ aldında tal-orto sindu, çala küreñ çıraylu uul turgan. “Çinçey’in önünde orta boylu, biraz esmer yüzlü bir genç duruyordu.” [75]

At ekelgen çala kıska sindu coon nemets arı bolup barbañdap cügürgen cerde, udabay la eki sabat ekeldi. “Atları getiren biraz kısa boylu, iri Alman fırlayıp koşturup gittiği yerden çok geçmeden iki kovayla döndü.” [20]

Mekânda ve zamanda mesafe niteliği bildiren sıfatlar:

Maaday anayda aydala, iraaq tuulardiñ baştarında ak kardı körüp, bu taygada aru key ol lo aru möñkülerdeñ dep kuuçındadı. “Maaday böyle söyleyip uzak dağların başlarındaki beyaz karlara bakıp “Bu taygadaki temiz hava, o temiz dağ buzullarından.” diye konuştu. [41]

Korodoldu kuuçın uzak cıldardiñ turkunına ötkön. “Bu kederli konuşma uzun yıllar boyunca geçmişti.” [87]

Konvertti alala, mında la, poçtanıñ içinde stolgo oturıp, kızına kıska pis’mo biçidi. “Zarfi alıp burada, postanenin içinde masaya oturup kızına kısa bir mektup yazdı.” [70]

Varlıkların duyu organları ile algılanan niteliklerini bildiren sıfatlar:

Maaday anayda aydala, iraaq tuulardiñ baştarında ak kardı körüp, bu taygada aru key ol lo aru möñkülerdeñ dep kuuçındadı. “Maaday böyle söyleyip uzak dağların

başlarındaki beyaz karlara bakıp “Bu taygadaki **temiz hava**, o **temiz dağ buzullarından**.” diye konuştu. [41]

Katu cerge cıgilba, kalık katkızına kalba! “**Sert yere** düşme, insanları kendine güldürme!” [112]

Baylu uyku uyukta, bajiñ cimjak castıkta. “Rahat uyu, başın **yumuşak yastıkta**.” [111]

Caman tüş tijelbezin dep, kurç mistü bıçaktı castıgınıñ canına salar. “Kötü rüya görmesin diye yastığının yanına **keskin bıçak** koyarlardı.” [112]

1.2.1.2. Belirtme Sıfatları

Belirtme sıfatları, niteleme sıfatlarından farklı olarak varlıkları niteleme değil belirtme işlevi yüklenmiş sıfatlardır. Bu işlev ya isimleri işaret etme, gösterme; ya sayısını, miktarını bildirme, ya da sorma yahut da belirsizlik gösterme biçiminde karşılır (Korkmaz, 2003: 385).

Belirtme sıfatları kendi içinde gösterme/işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları ve belirsizlik sıfatları olmak üzere dört alt gruba ayrılmaktadır.

1.2.1.2.1. Gösterme/İşaret Sıfatları (Körgüzer Cartalgıstar)

İşaret sıfatları varlıkları gösterme yoluyla belirten sıfatlardır. Belirtme, varlıkların buldukları yeri mekândaki, zamandaki veya tasavvurdaki uzaklık derecelerine göre göstererek yapılır (Korkmaz, 2003: 385).

Altay Türkçesinde işaret sıfatları olarak kullanılan *bu* ve *ol* kelimeleri aslında işaret zamiridirler. Ancak isimlerin önünde sıfat görevi yüklenmişlerdir. Sıfatlar sıfat oldukları sürece çokluk biçimleri yapılamaz, yalnız teklik biçimleri kullanılır. Çokluk ekini işaret edilen, gösterilen nesne alır (Korkmaz, 2003: 385).

Bu öygö cetire ol kayda bolgon? “Bu zamana kadar neredeydi?” [6]

Meniñ bu söstörimdi bisti ebirede turgan ağaştar ugup turu. “Benim **bu sözlerimi** bizi çevreleyen ağaçlar duyuyor.” [52]

Uulçaktar ol cakıltadañ çıkpaytan. “Gençler o emirden çıkmazlardı.” [29]

Ol cıldarda Maaday taygadan tüşkende, kımıs ekeleten. “O yıllarda Maaday taygadan inerken kımız getirirdi.” [13]

1.2.1.2.2. Sayı Sıfatları (Toolomolor)

Sayı sıfatları konusunda Türkiye Türkçesi ve Altay Türkçesi arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Esas itibariyle Türkiye Türkçesi gramerlerinde de sayılar konusunda farklı yaklaşımlar görülmektedir. Muharrem Ergin (2003: 249) sayıları sıfat başlığı altında ele alır ve “*Bunlar aslında ve tek başlarına sayı isimleridir.*” ifadelerini kullanır. Tahsin Banguoğlu (2007: 353) da sayıları sıfat olarak nitelendirmekle beraber “*Bunlar aslında sayıların adlarıdır.*” demektedir. Zeynep Korkmaz (2003: 387) da sayıları sıfatlar bölümünde incelemekte ve “*Bu sıfatlar aslında birer sayı adı iseler de adlar önünde artık tam bir sıfat görevi yüklenmişler, kalıcı birer sıfata dönüşmüşlerdir.*” demektedir. Neşe Atabay ve arkadaşları (2003: 43) ise sayıları sayı adları olarak isim başlığı altında değerlendirmişlerdir.

Altay Türkçesinde ise durum biraz daha farklıdır. Altay Türkçesi gramerlerinde sayılar Rus gramerciliğinin etkisiyle “toolomo” adıyla isim ve sıfat türünün dışında bir üçüncü tür olarak değerlendirilmektedir (Surazakova ve diğerleri, 2003: 61; Tıbıkova ve diğerleri, 2010: 112; Surazakova, 2001: 63).

Sayı sıfatları asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme sıfatları ve kesir sayı sıfatları olmak üzere dört alt başlığa ayrılmaktadır.

1.2.1.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları (Turgan Toozın Körgüzer Toolomolor)

Asıl sayı sıfatları, eklendikleri isimle birer sıfat tamlaması oluşturan ve adın sayısını belirten sıfatlardır (Korkmaz, 2003: 388).

Altay Türkçesinde asıl sayılar tek kelime halinde, sayı grubu şeklinde ya da sıfat tamlaması şeklinde olabilirler.

Tek kelime halinde olanlar:

Bir katap, emeş kalañı bolgodıy, eki uydi saagança komustagan. “Bir defasında sanki kendinden geçmiş gibi **iki** ineği sağıncaya kadar kopuz çaldı.” [12]

Ada-Töröl uçun cuunıñ kiyninde ceti-segis le cıl ötkön. “II. Dünya Savaşı’ndan beri **yedi sekiz** yıl geçti.” [13]

Emdi ogo cirme emes, bir odus salkovoy iyer kerek. “Şimdi ona **yirmi** değil **otuz** salkovoy göndermek gerek.” [69]

Onçobıs, cüsteñ ajıra kiji, dvordoñ közisti albay la turdıs. “Hepimiz, **yüzden** fazla insan, avludan gözümüzü alamadık.” [17]

Anda kaç da muñ koylor caylaza, odor cetkil. “Burada **birkaç bin** koyun yazı geçirse de otlak yeterliydi.” [50]

Sayı grubu şeklinde olanlar:

Katap bolzo, on tört küñ emes, cıl bolordoñ maat cok. “Bir daha olursa **on dört** gün değil, yıl olmadan kurtulmak yoktu.” [8]

Karaniñ tüş karmanına tuduş cirme beş salkovoydı suga soktu. “Kara’nın göğüs cebine **yirmi beş** rubleyi koydu.” [145]

Ötkön ayda men cüs bejen salkovoy iştep aldım. “Geçen ay ben çalışıp yüz elli salkovoy aldım.” [71]

Sıfat tamlaması şeklinde olanlar:

Eki cüs tsentner oboo turgustıs. “İki yüz kental ot yığımı yaptık.” [131]

1.2.1.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları (Eeçiy Toozın Körgüzer Toolomolor)

Sıra Sayı sıfatları varlık ve nesnelerdeki derecelenme sayısını gösteren sıfatlardır (Korkmaz, 2003: 391). Altay Türkçesinde bu tür sıfatlar $+(I_2)nçI_2$ ekiyle yapılır. Soru şekli ise *kançazınçı/kançançı* “kaçıncı” kelimeleriyle yapılmaktadır (Güner Dilek, 2007a: 1039).

*Şkoldiñ üredüçileri tegin de Maadaydı **Toguzınçı** mayda emeze onoñ bir eki kün ozolodo kıcırip ekeleten. “Okulun öğretmenleri alışıldığı üzere Maaday’ı mayısın **dokuzuncu** veya bir iki gün önce davet edip getirdiler.” [92]*

Men bistiñ bilede bejinçi bala. “Ben bizim ailenin beşinci çocuğuyum.” [11]

*Erte **üçinçi** balazın Ceti-Codogo kelele tapkan. “Erte, **üçüncü** çocuğunu Ceti-Codo’ya gelince doğurdu.” [14]*

1.2.1.2.2.3. Üleştirme Sıfatları (Üleştirir Toolomolor)

Üleştirme sıfatları, sayıları bölüştürme yoluyla belirten sıfatlardır (Korkmaz, 2003: 391). Altay Türkçesinde üleştirme sıfatları, sayı isimlerine $+DAñ$ çıkma hali ekinin getirilmesiyle yapılır ve bu şekil tekrar edilerek kullanılabilirdiği gibi tek başına da kullanılabilir (Güner Dilek, 2007a: 1040).

*Maaday la nököri **birdeñ** uy berip, sudtañ ayrılğandar. “Maaday ile arkadaşı **birer** inek verip mahkemedan ayrıldılar.” [13]*

Zvenovdorgo añılı cakıta: brigadadañ ulustı bir-ekideñ le bojodor, onçozın boş salza, tekşi iş artıp kalbay. “Ekiplere özel emir: ekiplerdeki insanları **birer ikişer** bırakın, hepsini bırakırsanız bütün iş bitmez.” [156]

1.2.1.2.2.4. Kesir Sayı Sıfatları (Ülü Toozın Körgüzer Toolomolor)

Kesir sayı sıfatları, nesnelere parçalarını belirten sayı sıfatlarıdır. Kesir sayı sıfatları tek kelime halinde değil bir kelime grubu şeklinde bulunurlar (Ergin, 2003: 252). Altay Türkçesinde kesirli sayılar *ülü, carım, nol, бүdün*³⁷ gibi kelimelerle ifade edilir (Surazakova, 2001: 81).

Maadaydñ Mekejineñ tört caş kiçinek, Çinçeydeñ – eki carımga. Maaday’ın oğlu Mekeş’ten dört yaş, Çinçey’den de **iki buçuk** yaş küçüktü. [53]

Şofergo ürenip alala, kolhozko **carım cıl** işteyle, çerüğe bargan. “Mekeş, şoförlük öğrenip **yarım yıl** kolhoz için çalıştıktan sonra askere gitmişti.” [66]

1.2.1.2.3. Soru Sıfatları (Suraktu Cartalgıstar)

Soru sıfatları varlık ve nesnelere soru yoluyla belirten sıfatlardır (Korkmaz, 2003: 391).

Altay Türkçesinde *kança* “kaç”, *kançazınçı* “kaçıncı”, *kançançı* “kaçıncı”, *kajı* “kaçıncı”, *kandiy* “nasıl” gibi soru sıfatları kullanılır (Güner Dilek, 2007a: 1040).

Sege em kança caş, Kara? “Sen şimdi kaç yaşındasın, Kara?” [128]

³⁷ Bu kelimelerle yapılan kesirli ifadelerle metinde rastlanmamıştır. Örnek: 0,4 “sıfır tam onda dört”: *nol бүдүн on үлүниñ tört үлүзи* (Güner Dilek, 2007a: 1040).

¹/₂ “bir bölü iki”: *eki үлүниñ bir үлүзи* (Güner Dilek, 2007a: 1040).

¹/₄ “bir bölü dört; dörtte bir”: *bir törttik* (Güner Dilek, 2007a: 1040).

²/₂ “iki buçuk; iki tam bir bölü iki”: *eki carım; eki бүдүн eki үлүниñ bir үлүзи* (Güner Dilek, 2007a: 1040).

⁷/₅ “yedi tam onda beş”: *ceti бүдүн on үлүниñ beş үлүзи* (Güner Dilek, 2007a: 1040).

%32 “yüzde otuz iki”: *odus iki cüzünçi* (Güner Dilek, 2007a: 1040).

Kaji curtta, kandy oromdo, turaziniñ nomerin ne surabagan? “Hangi köyde, hangi sokakta olduğunu, evinin numarası neden sormamış?” [86]

Oy, ada, kandy ırs! “Oy, baba, nasıl bir mutluluk!” [76]

1.2.1.2.4. Belirsizlik Sıfatları (Keliştire Uçurlu Cartalgıstar)

Belirsizlik sıfatları varlık ve nesnelerin sayı ve miktarını açık ve kesin olarak değil kabataslak, belirsiz olarak bildiren sıfatlardır (Korkmaz, 2003: 395). Altay Türkçesindeki belirsizlik sıfatları şunlardır: *bir* “bir”, *kezik* “bazı”, *bastıra* “bütün”, *onço* “bütün, hepsi”, *bir kaçça* “birkaç”, *köp* “çok”, *öskö* “başka”, *kaa-caa* “bazı” (Güner Dilek, 2007a: 1040).

Cazu bir katap Maaday kelerde, aytkan. “**Bir defasında** Maaday geldiğinde Cazu konuştu.” [59]

Bistiñ ortobısta kezik ulus nemets tildiñ kaa-caa söstörin biler bolgon. “Bizim aramızdan **bazı insanlar** Almancanın **bazı sözlerini** biliyorlardı.” [17]

Ayıl da bastıra karındaştarıla ezendeşken. “Evde **bütün kardeşleriyle** vedalaştı.” [145]

Erteniñ cılına onço törögöndör cuulgan. “Erte’nin ölüm yıl dönümünde **bütün akrabalar** toplandı.” [37]

Onoñ beri bir kaçça cıl ödö berdi ne. “O zamandan sonra **birkaç yıl** geçti.” [27]

Maaday ogo mingen adın köp katap takalatkan. Maaday, bindiği atı **çok defa** ona nallatmıştı. [82]

Bu Ceti-Cododoñ bo aysa öskö cerdeñ be? “Ceti-Codo’dan mı yoksa **başka yerden** mi?” [91]

1.2.2. Yapıları Bakımından Sıfatlar

Sıfatlar yapıları bakımından basit, türemiş ve birleşik olmak üzere üç bölümde incelenirler.

1.2.2.1. Basit Sıfatlar

Basit sıfatlar herhangi bir yapım eki almamış bulunan, kök veya kök durumuna gelmiş olan yalın sıfatlardır (Korkmaz, 2003: 340).

Onıñ kara köstörinde karıçaldıñ kölöközi bildiret. “Kara gözlerinde hüznün gölgesi belirdi.” [31]

Konvertti alala, mında la, poçtanıñ içinde stolgo oturıp, kızına kıska pis’mo biçidi. “Zarfi alıp burada, postanenin içinde masaya oturup kızına kısa bir mektup yazdı.” [70]

A çın adazımañ, enezineñ ol lo caşta ayrılğanı ol. “Gerçek babasından, annesinden o yaşta ayrılmıştı.” [135]

1.2.2.2. Türemiş Sıfatlar

Türemiş sıfatlar isim kök veya gövdelerinden isimden isim veya fiilden isim türeten yapım ekleriyle kurulmuş olan sıfatlardır (Korkmaz, 2003: 340).

Altay Türkçesinde sıfat türeten ekler şunlardır:

1.2.2.2.1. İsimden Sıfat Türeten Ekler

Altay Türkçesinde isimlerden sıfat türeten ekler şunlardır: $+(I_4)nçI_2$, $+çe$, $+çI_2$, $+D_2I_2y$, $+G_2I_2$, $+L_2I_4k$, $+L_2U_2$, $+mtI_2k$, $+nA_4k$, $+S_2A_4k$, $+S_2I_2mA_2k$, $+S_2I_2mA_2n$, $+tim$.

Bu ekler “Türemiş İsim” başlığı altında incelediğinden burada üzerinde durulmayacaktır.

1.2.2.2.2. Fiilden Sıfat Türeten Ekler

Türemiş sıfatlar içinde sıfat-fiiller ayrı bir yer tutarlar. Sıfat-fiiller sıfat gibi kullanılırlar ve sıfatların tüm özelliklerini gösterirler. Yanlarında isim olmadığı zaman da isim gibi kullanılırlar (Atabay ve diğerleri, 2003: 74). Altay Türkçesinde sıfat-fiil (ereñis) ekleri şunlardır: $+G_2A_4n$, $+A_4r$, $+A_4tA_4n$, $+ytA_4n$ $G_2A_4dI_2y$, $+G_2A_4lA_4k$, $+(A_4)A_4çI_2$, $+B_2A_4s$, $G_2A_4ndI_2y$ (Güner Dilek, 2007a: 1063-1065).

Ağaş ayıldıñ eskirgen le çirigen, oodılğan bürküzin solızın. “Ağaç evin eskiyen, çürüyen, parçalanan yerlerini değiştirin.” [54]

Kelegey deze keler cıldıñ tulaan ayında ak-carıkka tabılğan. “Kelegey ise gelecek yılın mart ayında dünyaya gelmişti. [22]

Men bu atkaratan pis'molordı onçozın baya çıkarıp algam. “Ben bu gönderilecek mektupların hepsini az önce kutudan çıkardım.” [71]

Boyı carım ayga çıdaşkadıy azık-tülük alıp, oktarı artıgınça sugup, tayga atangan. “Kendi yarım ay yetecek yiyecek alıp fişekleri heybesine doldurup taygaya yollandı.” [162]

Sırtın öçkölök ottıñ cıluzı bildirlü izidip turdı. “Sırtını henüz sönmemiş ateşin sıcaklığı ısıttı.” [165]

Baldar alaaçı kelin, eki alakanın cayıp, külümzirenip aytkan. “Çocuk bakıcı kadın, iki elinin ayasını açıp gülümseyerek dedi.” [37]

Ogo kiji ölbös neme be. “Buna, insan ölmez şey mi?” [21]

Altay Türkçesinde fiillerden sıfat türeten diğer ekler şunlardır: +A₄, +y, +çA₂ñ, +çA₄k, +G₂I₄r, +(I₄)k, +ñkA₂y, +(A₄+(I₄)ş, +kI₄l.

Bu ekler “Türemiş İsim” başlığı altında incelediğinden burada üzerinde durulmayacaktır.

1.2.2.3. Birleşik Sıfatlar (Kolbolu Cartalgıstar)

Birleşik sıfatlar, birden çok kelimenin kendi anlamlarını koruyarak veya değiştirerek tek bir anlam meydana getirecek biçimde bir araya gelmesinden oluşmuş sıfatlardır (Korkmaz, 2003: 340).

Altay Türkçesinde birleşik sıfatlar iki kökün bir araya gelmesiyle ya da sıfatın köküne anlamsız bir kelimenin eklenmesiyle yapılır (Surazakova ve diğerleri, 2003: 55).

Ayılđa ook-teek işterdi ederge eneme bolujatam. “Evde **ufak tefek işleri** yaparken anneme yardım ederdim.” [11]

Küüniñ boljıla kiji cüzün-cüür çeçekterdiñ ortozına bolup turar. “İnsan, ezginin yardımıyla **bin bir çeşit çiçeğin** arasında gibi oluyor.” [11]

Bistiñ ortobısta kezik ulus nemets tildiñ kaa-caa söstörin biler bolgon. “Bizim aramızdan bazı insanlar Almancanın **bazı sözlerini** biliyorlardı.” [17]

Andıy ook-tobır nemege acarı salba. “Böyle **ufak tefek şeylere** takılma.”[67]

1.2.3. Sıfatlarda Karşılaştırma ve Derecelendirme

Sıfatlarda karşılaştırma ve derecelendirme üç şekilde yapılır.

1.2.3.1. Eşitlik Derecesi

Sıfatlarda eşitlik derecesi iki varlık veya nesne arasındaki niteliğe benzer veya eşit derecede olduğunu gösterir (Korkmaz, 2003: 371). Altay Türkçesinde eşitlik derecesi için Eski Türkçedeki “teg” (Gabain, 2007: 105) edatının ekleşmiş şekli olan +D₂I₂y ve +çA₄ eki kullanılır.

*Onı sütle ürustegeni birigip catkan ciit ulus **kayñdıy agaru bolzın dep.*** “Onu sütle kutsamasının nedeni evlenen gençler **kayın gibi kutsal** olsun diyeydi.” [98]

*Onıñ köksinde sanaazı bu la kök teñeride **cıldıstardıy aru bolgon.*** “Onun göğsündeki düşünceler bu mavi gökyüzündeki **yıldızlar gibi temiz** oldu.” [107]

1.2.3.2. Aşırılık Derecesi

Altay Türkçesinde aşırılık ifadesi *köp* “çok”, *emeş* “az”, *bir emeş* “biraz”, *as* “az” gibi kelimelerle karşılanmaktadır.

*Anayıp Ceti-Cododoñ **köp ciitterle** kojo col ijine Torkoçı da cürgen.* “Böylece Ceti-Codo’dan **birçok genç adamla** beraber Torkoçı da yol işine gitmişti.” [57]

*Onıñ sını Maadaydañ **emeş le kıska.*** “Boyu, Maaday’ın boyundan **biraz kısa.**” [10]

*Mekeş gorod barza, **bir emeş et berip iyerim.*** “Mekeş şehre giderse **biraz et** gönderirim.” [71]

*A **as mal** tutsañ, kaytsa da ceñil.* “Ama **az mal** beslersen ne de olsa rahat olur.” [103]

1.2.3.3. En Üstünlük Derecesi

En üstünlük derecesi, sıfattaki niteliğin işlev bakımından en üst düzeyini gösterme derecesidir (Korkmaz, 2003: 376). Altay Türkçesinde bu işlev *eñ* zarfı ile karşılanmaktadır.

Ölöñ ijiniñ kidim öyinde Maaday aldında eñ taldama işçi bolgon. Ot biçme vaktinde Maaday **en seçkin işçiydi.** [29]

Maadaydñ eñ kiçü uulu eki kolın örö ködürüp kıygırdı. “Maaday’ın **en küçük oğlu** iki elini yukarı kaldırıp bağırdı.” [121]

eñ kiçinegeş sıynı Mariya “**en küçük kız kardeşi Mariya**” [169]

1.2.4. Sıfatlarla Küçültme

Nitelik sıfatları, bazı ekler alarak kendilerinden sonra gelen isimlerin anlamlarında bir küçültme bir azaltma meydana getirirler. Sıfatlara yeni bir işlev yükleyen bu eklerle küçültme ekleri denir (Korkmaz, 2003: 377).

Altay Türkçesinde küçültme ekleri şunlardır: $+A_4k$, $+A_4ş$, $+(I_2)çA_2k$, $+çI_2k$.

Caan udabay kiçinek curttiñ onço uluzı anayda adaar cañ tapkandar. “Çok zaman geçmeden **küçücük köydeki** herkes çocukları böyle adlandırmayı alışkanlık haline getirdiler.” [105]

eñ kiçinegeş sıynı Mariya “**en küçük kız kardeşi Mariya**” [169]

Ce cañıs la uulçak tujumdı. “Ama sadece **çocukluk çağımı.**” [21]

1.2.5. Pekiştirme Sıfatları

Nitelik sıfatlarındaki pekiştirme yani anlamı güçlendirme işlevi pekiştirme sıfatları ile karşılanır. Altay Türkçesinde pekiştirme, sıfatın ilk hecesine *p* ünsüzü getirilerek yapılmaktadır.

Bulut çok çap-çañkır ayas kap-kara bulutla bürkele bergenine tüñey. “”Bulutsuz **masmavi gök, kapkara bulut**larla örtülmüşe benziyordu. [116]

Ce ol kiçinek uulçak cap-carık künniñ aldında, cap-cajıl ölöñniñ ortozında. “O küçücük çocuk apaydınlık güneşin altında, **yemyeşil otların** arasında.” [143]

1.2.6. Sıfat Tamlaması (Adılı Söskolbu)

Bir sıfatın sıfat niteliği kazanabilmesi için mutlaka bir ismin önünde bulunması ve birleştiği isimle bir sıfat tamlaması oluşturması gerekir (Korkmaz, 2003: 350). Sıfat tamlaması bir sıfat unsuru ile bir isim unsurunun meydana getirdikleri kelime grubudur. Tamlayan sıfat, yardımcı; tamlanan isim asıl unsurdur. Sıfat tamlaması eksiz bir birleşmedir. Her iki unsur da ek almadan doğrudan doğruya yan yana getirilir. Tamlananın sıfat unsuru bir sıfat veya sıfat olarak kullanılan bir kelime grubu; isim unsuru ise bir isim veya isim vazifesi gören bir kelime grubudur (Ergin, 2003: 380).

Altay Türkçesinde isim tamlamaları ile sıfat tamlamaları aynı başlık altında ele alınmaktadır. Türkiye Türkçesinde takısız isim tamlaması olarak adlandırılan kelime grubu Altay Türkçesinde İzafet-I başlığı altında sıfat tamlaması olarak değerlendirilmektedir (Oruslava, 2010: 13).

Kemizinde de izü kursak çok. “Kimisinde **sıcak yemek** yok.” [16]

Ogo boyınıñ cuuçıl colın ezen-amır cürgen uluska tökpöy-çaçpay aydıp berer kerek. “Kendi savaşçı karakterini, **barış ve huzur içinde yaşayan insanlara** hiçbir şey atlamadan tamamıyla anlatması gerekiyordu.” [16]

Cañıs la budı sınık eki oturgıştı cazap koygon. “Sadece **ayağı kırık iki sandalyeyi** tamir etmişti.” [109]

Çın da, Kara suuniñ caradında, caan emes kıskaçak cajıl ölöñdü calañda, uulçaktarla kojo futbol oynop turdı. “Gerçekten de Kara, nehrin kıyısında, **küçük, kısa, yeşil otlu alanda**, çocuklarla birlikte futbol oynuyordu.” [113]

1.3. ZARF (KUBULBAS)

Türkiye Türkçesi gramerlerinde zarfın tanımı şöyle yapılmaktadır:

Zarflar zaman, yer, hal ve miktar isimleridir (Ergin, 2003: 258); fiillerden, sıfatlardan, sıfat-fiillerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, durum, azlık-çokluk, bildirme, pekiştirme gibi çeşitli yönlerden etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin duruma getiren sözlere (Korkmaz, 2003: 451); sıfatların, eylemlerin ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını berkiten ya da kısip sınırlayan sözcüklere belirteç denir (Gencan, 2007: 462); Fiillerin ve sıfatları önüne gelerek anlattıkları kılış, oluş veya vasıfları açıklayan, ya da değiştiren kelimelere zarf denir (Banguoğlu: 2007: 371); eylemlerin, eylemsilerin, sıfatların ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını etkileyen, kimi kez güçlendirip kimi zaman kısıtlayan sözcüklere belirteç denir (Atabay ve diğerleri, 2003: 83).

Altay Türkçesi gramerlerinde ise zarf “*Fiilin veya herhangi bir işaretin belirtisini gösteren ve herhangi bir ek almayan kelime çeşidine zarf denir. Zarflar nasıl, nerede, nereden, ne zaman, ne kadar gibi sorulara cevap verirler.*” (Surazakova ve diğerleri, 2003: 91) şeklinde tanımlanmaktadır.

Sıfatlar gibi zarflar da tek başlarına isimden başka bir şey değildir. Sıfat da zarf da ismin kelime gruplarındaki fonksiyonlarına göre aldığı addır (Ergin, 2003: 258). Yalnız özellikle vurgulamak gerekir ki her ad da zarf olamaz. Bir adın zarf sayılabilmesi için zarfın tanımında verilen nitelikte bir ad olması gerekir. Bu da demektir ki ancak zaman, yer, yön gösteren adlar ile durum, azlık-çokluk, pekiştirme, sorma gibi nitelikler taşıyan adlar zarf olabilirler (Korkmaz, 2003: 451).

Zarflar esas itibariyle çekimsiz unsurlardır. İsim olduklarında zaman çekim eklerini alır, fakat zarf oldukları zaman hal ve yer bildiren çekim ekleri dışındaki çekim eklerini almazlar. Hal ve yer bildiren çekim ekleri eşitlik, instrumental ve yön ekleridir. Bu ekler edat fonksiyonunda olup çekim ekleri içinde zarf eki durumundadırlar. Adeta bir zarf yapım eki gibi görünürler (Ergin, 2003: 258).

Zarflar görev ve anlamları bakımından zaman zarfları, yer ve yön zarfları, durum zarfları, miktar zarfları ve soru zarfları olmak üzere beş grupta toplanabilirler.

1.3.1. Görev ve Anlamları Bakımından Zarflar

1.3.1.1. Zaman Zarfları (Öyin Körgüzer Kubulbastar)

Zaman zarfları bir oluş ve kılışın zaman içindeki yerini bildiren, daha açık bir anlatımla fiillerin, sıfat-fiillerin ve zarf-fiillerin anlamlarını zaman açısından belirleyen, sınırlandıran veya kesinleştiren sözlerdir (Korkmaz, 2003: 495).

Altay Türkçesinde zaman ifade eden zarflar *kaçan?* “ne zaman?” sorusuna cevap veren kelimelerdir (Surazakova, 2001: 90).

Ak maldıñ südin eñirde tışkırı uzak tutpaytan. “Ak malın sütü **geceleyin** dışarıda çok uzun bekletilmez.” [11]

Onçozi bir beş ças kiredede işteñ canarı kereginde keçe caandarla kuuçındajıp salgan. “Hepsi saat beşte işten dönme konusunda **dün** amirleriyle konuşmuşlardı.” [54]

Ada, men bugün, bayla, Karaga colıgıp, tanıştım oşkoş. “Baba, ben **bugün**, galiba, Kara’yla karşılaşmış tanıştım.” [76]

Erten bararım dep turgan edi. “Yarın giderim diyordu.” [84]

Maaday ertezinde taygadañ tüşti. “Maaday, **ertesi gün** taygadan indi.” [126]

Ötkön ayda men cüs bejen salkovoy iştep aldım. “**Geçen ay** ben çalışıp yüz elli salkovoy aldım.” [71]

Emdi katap la onçozi sağışka ebelip keldi. “**Şimdi** hepsi kaç kere aklına gelmişti.” [82]

Makar Soprokoviç işke atanardañ ozo, Karala koju ajanala, onu kolınañ cediniş alıp, şkolgo aparıp koyor. “Makar Soprokoviç, işe gitmeden **önce** Kara ile birlikte kahvaltı ettikten sonra onu elinden tutup okula götürürdü.” [112]

Ayıl da caan-caan işterdi edip salgan kiyninde Kara Urlu-Aspak caar atandı. “Evdeki büyük işleri bitirdikten **sonra** Kara, Urlu-Aspak’a gitti.” [153]

Tañ erten Torkoçı uydı sayla, çay azıp, kursak beletep turarda, Kara turup keldi. “**Seher vakti** Torkoçı inekleri sağdıktan sonra çay demleyip yiyecek hazırlarken Kara kalkıp geldi.” [140]

Bu la bistiñ Ceti-Codonı uksaar, cuun bolor – car, kandy cedimder bar – erten tura emeze oroy eñirde aydıp cadar. “Bu bizim Ceti-Codo’yu dinleseniz, toplantı olur, karar, nasıl memnuniyetler var, **sabah** veya **akşam** radyo merkezi söyler.” [164]

Kün tal-tüşte izidip turganı korkıştı. “Güneş, **öğle vakti** korkunç derecede yakıcıydı.” [126]

Ce künniñ çoğındı, kijiniñ közine küydürze le körüner elektroot Ceti-Cotodo tüni-tüji küyüp cat. “Güneş ışıkları gibi insanın gözünü yaksa da elektrik Ceti-Codo’da **gece gündüz** yanıyordu.” [163]

1.3.1.2. Yer ve Yön Zarfları (Cerin Körgüzer Kubulbastar)

Yer ve yön zarfları fiildeki oluş ve kılışın yerini ve yönünü belirleyen zarflardır. Ya yer ve yön gösteren adların zarf olarak kullanılmalarından ya da yer ve yön gösteren kelimelerin bazı ad çekimi ekleri olarak zarflaşmasından oluşmuştur (Korkmaz, 2003: 498).

Altay Türkçesinin yer ve yön gösteren zarflar *kayda?* “nerede?”, *kaydañ?* “nereden?”, *kaydaar?* “nereye?” sorularına cevap veren kelimelerdir (Surazakova, 2001: 90).

Atkaktu çedenniñ arı canına turup, biske baştangan. “Dikenli telin öte yanında durup bize yöneldi.” [18]

Erte cada kalganınañ beri öy udap la barattı. “Erte’nin ölümünden beri zaman geçti gitti.” [36]

Pis’monı poçtal’on üy kijige berele, poçtadañ çıgıp, örö-tömön acıktap, kaydaar bararın bilbey turdı. “Mektubu postacı kadına verdikten sonra postaneden çıkıp aşağı yukarı göz atıp nereye gideceğini bilemedi.” [71]

Kara tuşkarı da çıksa, Kıpçak kojo. “Kara dışarı çıktığında Kıpçak da onunla beraber çıkıyordu.” [109]

Onoñ ol ottu turundu içkeri cıldırıp, bala oygonzo, onı umçılaytan süttü otko cuuk turguzıp koydı. “Sonra o, ateşi ökse ile içeri ittirip çocuk uyandığında ona vereceği sütü ateşe yakın koydu.” [31]

1.3.1.3. Durum Zarfları (Edilgenin Aayın Körgüzer Kubulbastar)

Bunlar hal ve tavır ifade eden zarflardır. Hal ve tavır ifade her isim durum zarfı olarak kullanılabilir. Hal ve tavır bildiren isimlerin yanında birçok isimler de eşitlik ve instrumental eki alarak durum zarfı olabilir (Ergin, 2003: 261).

Altay Türkçesinde durum zarfları *kanayda?* “nasıl?, ne şekilde”, *kanayıp?* “nasıl?, ne durumda?” sorularına cevap verirler (Surazakova, 2001: 90).

Mınayıp cañıs la cuuk kiji köziniñ cajın ıçkınar. “Bu şekilde sadece en yakın kimse gözyaşı dökerdi.” [106]

Ciit kiji mınayda açık-carık aydarın curtsovettiñ pedsedateli sakıbagan. “Delikanlının böyle açık açık konuşmasını köy meclisinin başkanı beklemiyordu.” [132]

Ol kerek mindiy bolgon. “O iş böyle oldu.” [6]

Ança-mınça öy ötti. “Öyle böyle zaman geçti.”[142]

Em anayıp la sananıp, korodop oturgan kiji turbayıñ – dep, Maaday üyine aydala, kañza azıp, tañkılای berdi. “Maaday, karısına “Şimdi böyle düşünüp üzülmeysin.” diyerek pipo hazırlayıp içti.” [9]

Maaday üyiniñ anayda aytkanına süüne bergendiy, ol lo tarıyın külümzirengen. “Maaday karısının böyle demesine sevinmiş gibi o vakit gülümsedi.” [10]

Torkoçı Maadaydıñ ciit tujın, onıñ kol-budınıñ küçin cakşı biler emey. “Torkoçı, Maaday’ın gençlik zamanlarındaki elinin kolunun gücünü elbette iyi bilirdi.” [6]

E-e, onoñ do arı caman aydıjatan. “E,e, ondan da kötü söylerler. [67]

Sütti kapşay ekeliger. “Sütü çabucak getirin.” [11]

Öy kandıy türgen ödüp cat. “Zaman nasıl da çabuk geçiyor.” [122]

Salda araay ündendi. “Salda yavaşça seslendi.” [23]

1.3.1.4. Miktar Zarfları (Kemcüzin Körgüzer Kubulbastar)

Miktar zarfları bir sıfatın, bir zarfın veya fiildeki oluş ve kılışın miktarını, ölçüsünü ve derecesini belirleyen zarflardır (Korkmaz, 2003: 517).

Miktar zarfları eşitlik, üstünlük, en üstünlük ve aşırılık ifade edebilirler. Altay Türkçesinde eşitlik derecesi için Eski Türkçedeki “teg” (Gabain, 2007: 105) edatının ekleşmiş şekli olan +D₂I₂y ve +çA₄ eki kullanılır. Üstünlük ifadesi için *süreen*, *sürekey*, *sırañay*, *tiñ*, *korkıştı* zarfları kullanılır. En üstünlük ifadesi ise *eñ* zarfı ile yapılır. Aşırılık ifade eden zarflar da *köp*, *emeş*, *as*, *bir emeş* gibi zarflardır.

Altay Türkçesinde sayılara çıkma hali eki getirilip tekrarlanmasıyla da miktar zarfları yapılır (Güner Dilek, 2007a: 1042).

Onı da uuldar çala as körünzin dep eptep, cañı şańdalardıñ aldı caar sugup salgandar. “Onu da gençler biraz **az** görünsün diye ustalıkla yapıp yeni akağaçlardan alt tarafına soktular.” [54]

Ce, balam, sen em Kara kereginde köp kuuçındaba – dep, adazı suraar. “Babası, “Tamam, oğlum, sen şimdi Kara hakkında **çok** konuşma.” diye rica etti.” [65]

Şofer ol boyınça neme surabay, maşınazınıñ cürüjin emeş tñıdıp iydi. “Şoför yol boyunca başka bir şey sormadı, arabanın hızını **biraz** arttırdı.” [24]

Maaday sürekey kaykagan. “Maaday çok şaşırıldı.” [12]

Bis seniñ pis’moñdı alıp, cetirgen soluniña tñ süündis. “Biz senin mektubunu aldık, verdiğin habere **çok** sevindik.” [80]

Zvenovodtorgo añılı cakıta: brigadadañ ulustı bir-ekideñ le bojodor, onçozın boş salza, tekşi iş artıp kalbay. “Ekiplere özel emir: ekiplerdeki insanları **birer ikişer** bırakın, hepsini bırakırsanız bütün iş bitmez.” [156]

1.3.1.5. Soru Zarfları (Suraktu Kubulbastar)

Soru zarfları fiildeki oluş ve kılışı çeşitli yönlerden soru yoluyla belirleyen zarflardır (Korkmaz, 2003: 523). Altay Türkçesinde soru zarfları neniñ uçun? “niçin”, kandıy? “nasıl?”, kaçça? “ne kadar?”, kaçan? “ne zaman?” gibi kelimelerdir (Güner Dilek, 2007a: 1042).

Bu Torkoçı neniñ uçun baldardı munayda başkalap, añılap cat. “Torkoçı **niçin** bu çocuğu böyle yabancı sayıyor, farklı görüyor?” [9]

Kojoñdor kandıy deyziñ? “Şarkılar **nasıl** dersin?” [159]

Ayla, ayıldıñ ijin kaçça la işte, bojobozi ne deyziñ. “Sonra, ev işini **ne kadar** çalışsa da bitirememesine ne dersin.” [26]

A Maaday torboktorına kaçan baratkan? “Maaday boğalarına **ne zaman** gidecek?”
[84]

1.3.2. Yapıları Bakımından Zarflar

Altay Türkçesinde zarflar yapıları bakımından basit, türemiş ve birleşik olmak üzere üç grupta incelenir.

1.3.2.1. Basit Zarflar (Tegin Kubulbastar)

Basit zarflar kök veya gövde durumunda tek kelimedenden oluşan zarflardır. Bunların bir kısmı asıl zarflardır. Bir kısmı da başka kelime sınıflarından alınan ve zarf olarak da kullanılan zarflardır (Korkmaz, 2003: 455).

Kara, men ayt cadım: sen bogo kelele, köp baskındaba!.. “Kara ben söylüyorum. Sen buraya geldiğinde **çok** gezip dolaşma!” [130]

Onı onçozun Karaga Çinçey kuuçındap salganın Maaday cakşı bileten. “Bunların hepsini Kara’ya Çinçey’in anlattığını Maaday **iyi** biliyordu.” [137]

Onı da uuldar çala as körünzin dep eptep, cañı şañdaldardıñ aldı caar sugup salgandar. “Onu da gençler biraz **az** görünsün diye ustalıkla yapıp yeni akağaçlardan alt tarafına soktular.” [54]

Bis seniñ pis’moñdı alıp, cetirgen soluniña tıñ süündis. “Biz senin mektubunu aldık, verdiğin habere **çok** sevindik.” [80]

1.3.2.2. Türemiş Zarflar

Altay Türkçesinde yapım ve çekim eklerinin yardımıyla isimden, sıfattan ve fiilden türemiş zarflar yapılmaktadır.

1.3.2.2.1. İsimden ve Sıfattan Türemiş Zarflar

Altay Türkçesinde isimlere ve sıfatlara bulunma hal eki $+D_2A_4$, eşitlik eki $+çA_2$, vasıta eki $+lA_4$, ve yön ekleri $+G_2A_2rI_2$ getirilerek zarf yapılır.

Caş tušta la ciit öyinde tuñ la añulanbagan. “Çocukluk ve gençlik zamanlarında çok da dikkat çekmedi. [5]

-Bügünçe bolor – Maaday karuu candırdı. “Maaday “**Bugün** biter.” diye karşılık verdi.” [23]

Ce tüjile ölöñ ijine turujarı – baştapkı kerek! “Ama **gündüzleri** ot işinde çalışması birinci vazifesi!” [119]

Kara tuşkarı da çıksa, Kıpçak kojo. “Kara **dışarı** çıktığında Kıpçak da onunla beraber çıkıyordu.” [109]

1.3.2.2.2. Fiilden Türemiş Zarflar

Altay Türkçesinde fiillerden zarf yapan zarf-fiil ekleri şunlardır: $+A_4/+y$, $+A_4lA_4 / +ylA_4$, $+B_2A_4y$, $+(I_4)p$, $+(A_4, I_2)rdA_4$, $+B_2A_4stA_4$, $+G_2A_4jI_2n$, $+G_2A_4lA_4ktA_4$, $+G_2A_4lI_2$, $+G_2A_4nçA_4$, $+G_2A_4ndA_4$, $+(A_4, I_2)rgA_4$, $+B_2A_4skA_4$ (Güner Dilek, 2007a: 1065-1067).

Erte onoñ arı kuuçındabasta, Maaday suradı. “Erte bundan başka bir şey söylemeyince Maaday sordu.” [11]

Erte boorsok, kalaş bijırıp alıp, kara sakpıyaşka salala, maşına sakurga Çuydiñ colına çıkkan. “Erte, ekmek **pişirip** kara torbaya **koyup** araba **beklemek için** Çuy yoluna çıktı.” [14]

Uçında Maaday Çinçeydiñ bajın sıymayla, ayttı. “Sonunda Maaday, Çinçey’in başını **okşayıp** konuştu” [68]

Ögöni kelerde, Erte süünip: <<Kay, kandıy bir maşına kelgençe, balanı tutsañ>>
- *degen.* “Kocası gelince Erte sevinip “Herhangi bir araba **gelince** çocuğu tut.” dedi.” [15]

Çınınça aytsa, Kara kelgende, onıñ aylınañ konor cañ tapkan. “Doğrusunu söylemek gerekirse, Kara, **geldiğinde** onun evinde kalmayı alışkanlık edinmişti.” [126]

Muksum, Maadaydı boyunuñ suragıla açındırbaska kiçeengen çilep, coboş ündü unçuktı. “Muksum, Maaday’ı kendi sorusuyla **üzmemeye** gayret eder gibi yavaş bir sesle konuştu.” [18]

Toolop kelgejin, ceti bala. “**Hesaplayınca** yedi çocuk.” [60]

Maadaydıñ ölöñ iji cetire edilgelekte, gorod cerdeñ solun keldi. “Maaday’ın ot işi yeterince **yapılmadan** şehirden haber geldi.” [157]

Kara kelgeli, Kuyka ecezi ayılđañ çek ayrılbas. “Kara **geleli** Kuyka ablası evden hiç çıkmıyordu.” [108]

Kara emdi le onı cart bilip, olor onı bir de adılbay, kaarbay, açındırbay azıragan.
“Kara şimdi bunu açıkça biliyordu, onlar Kara’yı bir kez bile **dövmeden, azarlamadan, kızmadan** büyütmişlerdi.” [129]

1.3.2.3. Birleşik Zarflar (Kolbolu Kubulbastar)

İki ayrı kelimedenden oluşan ve anlamca tek bir kavrama karşılık olan sözlerdir. Bu yapıdaki zarflarda ya birleşik zarfı oluşturan her iki kelime de kendi anlamlarını koruyarak eskisinden farklı yeni bir kavrama karşılık olmuştur. Yahut da birleşme sırasında birleşigi oluşturan sözlerden biri veya her ikisi anlam kayma ve değişmesine uğrayarak eskisinden farklı yepyeni bir anlam oluşturmuştur (Korkmaz, 2003: 492).

Kün tal-tüşte izidip turganı korkıştı. “Güneş, **ögle vakti** korkunç derecede yakıcıydı.” [126]

Bu Torkoçi neniñ uğun baldardı mınayda başkalap, añılap cat. “Torkoçi niçin bu çocuğu böyle yabancı sayıyor, farklı görüyor?” [9]

Kayıştı krestey çaly-teliy tartıngan kiji suragan. “Kayışı haç gibi çapraz bir şekilde bağlayan kişi sordu.” [62]

Karındaştarı, sıyındarı – onçozi kiji algan, kijiğe bargan, bala-barkalu, tarap-tarkap cürgüley bergen. “Erkek kardeşleri, kız kardeşleri hepsi evlenip çoluklu çocuklu, dağınık bir şekilde yaşıyorlardı.” [63]

Kara tışkarı çigala, arı-beri acıktandı. “Kara dışarı çıkıp sağa sola göz gezdirdi.” [140]

Ayıldıñ onço işterin ol sır cügürükte, türgen-tükeyde le büdürüp salar. “Evin bütün işlerini çabucak yapıp bitirirdi.” [58]

İçin-tıştın onçozin emikterle çarıy-teriy tartıp salgan. “İçi dışı tamamen tellerle sıkı bir şekilde çevrilmişti.” [19]

1.4. ZAMİR (SOLUMA)

Türkiye Türkçesi gramerlerinde zamirin tanımı şöyle yapılmaktadır:

Zamirler, temsil ve işaret suretiyle nesnelere karşılık gelen kelimelerdir (Ergin, 2003: 262); adların yerlerini tutan, kişileri ve nesnelere temsil veya işaret ederek karşılık gelen bir gramer kategorisidir (Korkmaz, 2003: 399); tümcede adların, önce geçmiş kavramların yerlerini tutan ve söyleyenle kendisine söylenen kişileri hatırlatan sözcüklere adıl denir (Gencan, 2007: 298); ardında bir nesne veya kimse kavramı olan, dolayısıyla bir adın yerini tutan kelimeye zamir denir (Banguoğlu, 2007: 356).

Altay Türkçesi gramerlerinde zamir “*Nesnelere, işaretlerini ve sayılarını adlandırmadan onlara yönelten kelime bölümüne zamir denir.*” (Surazakova ve diğerleri, 2003: 73) şeklinde tanımlanmaktadır.

Zamirler isimlerin yerini tuttukları halde kendileri ile isimler arasında önemli bazı ayrımlar vardır. İsimler yalnız başlarına bir varlığa, bir nesneye ad olan sözcüklerdir. Zamirler ise nesnelere adları değildir; temsilcileri oldukları ve geçici olarak adların yerlerini tuttukları için ancak yerlerini tuttukları adlarla anlam bağlantıları bulunduğu zaman birer anlam kazanmaktadırlar (Korkmaz, 2003: 399).

Zamirler, kişilerin ve nesnelere yerini tutan belirli kelimeler oldukları için sayıları da çok sınırlıdır. Ne var ki her adın yerini tutabildikleri, her adı işaret ederek gösterebildikleri için kapsamları çok geniş ve sınırsızdır. Bu özellikleriyle de şu veya bu nesneye bağlı olmadan bütün nesnelere karşılayabilen, bütün nesnelere ortak adları durumunda olan gramer öğeleridir (Korkmaz, 2003: 399).

Altay Türkçesinde zamirler anlam ve görevlerine göre beş alt başlıkta incelenebilir.

1.4.1. Görev ve Anlamları Bakımından Zamirler

1.4.1.1. Şahıs Zamirleri (Cüzünniñ Solumaları)

Şahıs zamirleri, varlıkları kişi olarak temsil eden ve kişi adlarının yerine geçen zamirlerdir (Korkmaz, 2003: 405). Altay Türkçesinde şahıs zamirleri şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
I. şahıs	<i>men</i>	<i>bis</i>
II. şahıs	<i>sen</i>	<i>sler</i>
III. şahıs	<i>ol</i>	<i>olor</i>

Men bistiñ bilede bejinçi bala. “**Ben** bizim ailenin beşinci çocuğuyum.” [11]

Sen komıstı mindiy cakşı sogorgo kemneñ ürenip algañ? “**Sen** kopuzu bu kadar güzel çalmayı kimden öğrendin?” [11]

Ol tegin de terleñkey. “O sürekli terlerdi.” [16]

Bis seniñ pis'moñdı alıp, cetirgen solunıña tñ süündis. “**Biz** senin mektubunu aldık, verdiğin habere çok sevindik.” [80]

Sler meni azırap alğanıgar. “Beni **siz** büyüttünüz.” [151]

Olor katı ulus pa? “**Onlar** kaba insanlar mı?” [155]

İsim hal ekleriyle kullanımı ise aşağıdaki gibidir:

Yalın Hal	İlgi Hali	Yükleme Hali	Yönelme Hali	Bulunma Hali	Çıkma Hali	Vasıta Hali	Eşitlik Hali
<i>men</i>	<i>meniñ</i>	<i>meni</i>	<i>mege</i>	<i>mende</i>	<i>meneñ</i>	<i>menle/menile</i>	<i>mendiy</i>
<i>sen</i>	<i>seniñ</i>	<i>seni</i>	<i>sege</i>	<i>sende</i>	<i>seneñ</i>	<i>senle/senile</i>	<i>sendiy</i>
<i>ol</i>	<i>oniñ</i>	<i>onu</i>	<i>ogo</i>	<i>ondo/anda</i>	<i>onoñ</i>	<i>ollo/onula</i>	<i>ondiy/andiy</i>
<i>bis</i>	<i>bistiñ</i>	<i>bisti</i>	<i>biske</i>	<i>biste</i>	<i>bisteñ</i>	<i>bisle</i>	<i>bistiy</i>
<i>sler</i>	<i>slerdiñ</i>	<i>slerdi</i>	<i>slerge</i>	<i>slerde</i>	<i>slerdeñ</i>	<i>slerle</i>	<i>slerdiy</i>
<i>olor</i>	<i>olordiñ</i>	<i>olordi</i>	<i>olorgo</i>	<i>olordo</i>	<i>olordoñ</i>	<i>olorlo</i>	<i>olordiy</i>

Tablo 1. Şahıs Zamirlerinin İsim Hal Ekleriyle Kullanımı

Türkiye Türkçesinde I. ve II. Teklik şahısların yönelme hali ekini aldıklarında *ben>bana*, *sen>sana* şeklinde gövde değişikliğine uğradıkları görülür. Zeynep Korkmaz (2003: 400) bu durumu *ñ* damak ünsüzünün kalınlaştırıcı etkisine bağlamaktadır. Altay Türkçesinde ise I. ve II. Teklik şahıs zamirlerinin yönelme hali eki aldıklarında *men>mege*, *sen>sege* şekline girdiği ve gövdenin değişmediği görülür.

1.4.1.2. Dönüştürülme Zamirleri (Candırar Solumalar)

Dönüştürülme zamirleri, şahıs zamirlerinden daha güçlü bir anlam taşıyan, onları anlamca katmerli kılan pekiştirilmiş bir tür şahıs zamirleridirler. Bunlara dönüştürülme zamiri denmesinin sebebi, zamirin yapılan işin yapana dönüşünü gösteren bir işlev yüklenmiş olmasındandır (Korkmaz, 2003: 414-415).

Altay Türkçesinde dönüştürülme zamiri *boy* kelimesinin iyelik eklerini almış şekilleriyle karşılanır (Yılmaz, 1997: 103).

*Eki balala men **boyım** kuuçındajarım.* “Çocuklarla ben **kendim** konuşurum.” [29]

*Ce sanaa cayım uça da berze, **boyiñ** uçup bolor emeziñ.* “Ama düşünce özgürce uça da **kendin** uçamıyorsun.” [95]

*Aysa **boyı** algan, aysa cılıyıp kalgan.* “Belki **kendi** almıştır belki de kaybolmuştur.” [124]

A minda masterskoydı boyıs açarıs. “Ama burada **kendimiz** tamirhane açarız.” [167]

Cok, boyoor lo içiger. “Hayır, **kendiniz** için.” [16]

Alza, alzın dep, booro boyıgar cöpsindeer ne. “Alırsa alsın diye siz daha önce **kendiniz** kabul ettiniz.” [45]

Anda üredüçiler boylorı burulu. “Bunda öğretmenler **kendileri** suçlu.” [68]

İsim hal ekleriyle kullanımı ise aşağıdaki gibidir:

	İlgi Hali	Yükleme Hali	Yönelme Hali	Bulunma Hali	Çıkma Hali	Vasıta Hali	Eşitlik Hali
<i>boyım</i>	<i>boyımniñ</i>	<i>boyımdı</i>	<i>boyıma</i>	<i>boyımda</i>	<i>boyımnañ</i>	<i>boyımla</i>	<i>boyımdıy</i>
<i>boyıñ</i>	<i>boyıñdıñ</i>	<i>boyıñdı</i>	<i>boyıña</i>	<i>boyıñda</i>	<i>boyıñdañ</i>	<i>boyıñla</i>	<i>boyıñdıy</i>
<i>boyı</i>	<i>boyıniñ</i>	<i>boyın</i>	<i>boyına</i>	<i>boyında</i>	<i>boyınañ</i>	<i>boyıla</i>	<i>boyıdıy</i>
<i>boyıbıs/ boyıs</i>	<i>boyıbıstıñ/ boyıstıñ</i>	<i>boyıbıstı/ boyıstı</i>	<i>boyıbıska/ boyıska</i>	<i>boyıbısta/ boyısta</i>	<i>boyıbıstañ/ boyıstañ</i>	<i>boyıbısıla/ boyısıla</i>	<i>boyıbıstıy/ boyıstıy</i>
<i>boyoor/ boyıgar</i>	<i>boyoordıñ/ boyıgardıñ</i>	<i>boyoordı/ boyıgardı</i>	<i>boyoorgo/ boyıgarga</i>	<i>boyıgarda/ boyoordo</i>	<i>boyıgardañ /boyoordoñ</i>	<i>boyıgarla/ boyoorlo</i>	<i>boyıgardıy/ boyoordıy</i>
<i>boyı/ boylorı</i>	<i>boyıniñ/ boylorıniñ</i>	<i>boyın/ boylorın</i>	<i>boyına/ boylorına</i>	<i>boyında/ boylorında</i>	<i>boyınañ/ boylorınañ</i>	<i>boyıla/ boylorıla</i>	<i>boyıdıy/ boylorıdıy</i>

Tablo 2. Dönüşlülük Zamirinin İsim Hal Ekleriyle Kullanımı

1.4.1.3. Gösterme/İşaret Zamirleri (Körgüzer Solumalar)

Gösterme/İşaret zamirleri, varlıkları işaret ederek, göstererek karşılayan zamirlerdir (Korkmaz, 2003: 420). Altay Türkçesinde işaret zamirleri *bu, ol, bular/bılar, olor* şeklindedir (Güner Dilek, 2007a: 1041).

Bot, mongol, bu sege, eki bee. “İşte, Moğol, **bu** sana, iki tane kısrak.” [20]

Ol ne aaylu caan ırıs dep. “**Bu**, ne büyük, ne ferah bir mutluluk.” [6]

*Emdi ne, bala çıdayla, boyı cedip kelerde, me, **bırlarlar** deze arbanışkan, ańdışkan cadar.* “Şimdi çocuk büyüyüp kendi gelince, al, **bunlar** ise tartıştılar, gülüştüler.” [8]

***Olordi** cañıs la ozogı öydö çümdelgen kjoñdordoñ ugarıñ.* “**Onları** sadece eski zamanlarda söylenmiş şarkılardan duyardın.” [100]

Gösterme/İşaret zamirlerinin isim hal ekleriyle çekimi şu şekildedir:

Yalın Hal	İlgi Hali	Yükleme Hali	Yönelme Hali	Bulunma Hali	Çıkma Hali	Eşitlik Hali	
<i>bu</i>	<i>muniñ/ mınıñ</i>	<i>muni/ mını</i>	<i>boo/ bogo</i>	<i>munda/ mında</i>	<i>munañ/ mınañ</i>	<i>mınça</i>	<i>mundıy/ mundıy</i>
<i>ol</i>	<i>oniñ/ anıñ</i>	<i>oniñ/ anıñ</i>	<i>oo/ ogo</i>	<i>ondo/anda</i>	<i>onoñ/ anañ</i>	<i>ança</i>	<i>ondıy/andıy</i>
<i>bılar/ bular</i>	<i>bılardıñ/ bulardıñ</i>	<i>bılardı/ bulardı</i>	<i>bılarga/ bularga</i>	<i>bılarda/ bularda</i>	<i>bılardañ/ bulardañ</i>	-	<i>bılardıy/ bulardıy</i>
<i>olor</i>	<i>olordıñ</i>	<i>olordi</i>	<i>olorgo</i>	<i>olordo</i>	<i>olordoñ</i>	-	<i>olordıy</i>

Tablo 3. Gösterme/İşaret Zamirlerinin İsim Hal Ekleriyle Kullanımı

1.4.1.4. Belirsizlik Zamirleri (Cartı Çok Solumalar)

Belirsizlik zamirleri, kişileri ve nesnelere belirsiz olarak temsil eden zamirlerdir (Korkmaz, 2003: 433).

Altay Türkçesinde yaygın olarak kullanılan belirsizlik zamirleri şunlardır: *onçozi/onçolorı* “hepsi”, *bastırızı/üzezi* “hepsi”, *kajı la kiji* “herkes”, *birüzi/kem de* “biri, birisi”, *bir kançazı* “birkaçı”, *kem kem/ kajı birüzi* “herhangi biri”, *ne de/neme de* “hiçbir şey”, *keziği/kezikteri* “bazısı, kimisi/bazıları, kimileri”, *bir keziği/bir bölügi* “bir takımı, bir kısmı”, *bir emeji* “birazı”, (Güner Dilek, 2007a: 1042).

Eñirde işteñ kelgen ulus, bala-barka, ciitter – onçozi caan cırgalda. “Akşamleyin işten gelen insanlar, çoluk çocuk, gençler **hepsi** büyük bir neşe içindeydi.” [54]

Bastırızı pionerskiy galstuktı. “**Hepsinin** izci kravatı vardı.” [93]

*Ozo baştap caan açık cerdi çabar, a kıyık-bıçığın **kajı la kiji** tapkaanañ boyı çukçıp, çaap alar.* “İlk önce geniş, açık yerleri biçerler, sonra **herkes** küçük parçaları yavaş yavaş kendi biçip alırdı.” [147]

*Mınayda kojo oturgan üç kijiniñ **birüzi** ogo aytkan.* “Burada birlikte oturduğu üç kişiden **birisi** ona dedi.”[38]

*Kalgañçı öylördö olordıñ turluzına **kem de** kelbegen.* “Son zamanlarda onların evine **hiç kimse** gelmiyordu.” [50]

***Kezigi** korkımçılı, **bir kañcazi** katkımçılı.* “**Bazısı** korkunç, **bir kaçı** ise gülünçtür.” [92]

*Onoñ öskö **ne de** bolbogon.* “Bundan başka **hiçbir şey** olmadı.” [137]

***Kezikteri** ak.* “**Bazıları** beyaz.” [33]

1.4.1.5. Soru Zamirleri (Suraktu Solumalar)

Soru zamirleri, canlı ve cansız varlıkları soru yoluyla temsil eden zamirlerdir (Korkmaz, 2003: 441).

Altay Türkçesindeki soru zamirleri şunlardır: *kem* “kim”, *ne/neme* “ne”, *kañcazi* “ne kadarı, kaç”, *kajı cerge/kaydöön/kaydaar* “nereye”, *kajızı* “kaçı, hangisi”, *kemder* “kimler”, *nemeler* “neler”, *kajıları* “hangileri” (Güner Dilek, 2007a: 1041).

*Odın-suunu biske **kem** ekeliip bereten?* “Bize **kim** odun, su getirecek?” [115]

*Olor **ne** dejet?* “Onlar **ne** diyorlar?” [117]

*Kızıldar la aktar, **kajızı** çındu, **kajızı** tögüdü?* “Kızılılarla aklar, **hangisi** gerçek, **hangisi** yalan?” [62]

Kaydöön bar cürdiñ? “Nereye gittin?” [83]

A slerdi kaydaar onoñ apargan? “Sizi oradan nereye götürdüler?” [19]

Emdi sanangar, ölöñ ijine kemder turuşkadıy? “Şimdi düşünün, ot işinde kimler çalışacak?” [118]

1.4.2. Yapıları Bakımından Zamirler

Zamirler yapıları bakımından basit, türemiş ve birleşik olmak üzere üçe ayrılırlar.

1.4.2.1. Basit Zamirler

Basit zamirler kök halinde tek kelimededen oluşan zamirlerdir (Korkmaz, 2003: 404).

Men bistiñ bilede bejinçi bala. “Ben bizim ailenin beşinci çocuğuyum.” [11]

Sen komıstı mundıy cakşı sogorgo kemneñ ürenip algañ? “Sen kopuzu bu kadar güzel çalmayı kimden öğrendin?” [11]

Ol tegin de terleñkey. “O sürekli terlerdi.” [16]

Odın-suunı biske kem ekeliş bereten? “Bize kim odun, su getirecek?” [115]

Olor ne dejet? “Onlar ne diyorlar?” [117]

1.4.2.2. Türemiş Zamirler

Türemiş zamirler bazı ad, sıfat ve zarflara iyelik, aitlik ekleri getirilerek kurulmuş olan zamirlerdir (Korkmaz, 2003: 404).

Kezigi korkımçılı, bir kañazı katkımçılı. “**Bazısı** korkunç, **bir kaçı** ise gülünçtür.” [92]

Mınayda kojo oturgan üç kijiniñ birüzi ogo aytkan. “Burada birlikte oturduğu üç kişiden **birisi** ona dedi.” [38]

Bastırazı pionerskiy galstuktı. “**Hepsinin** izci kravatı vardı.” [93]

Kezikteri ak. “**Bazıları** beyaz.” [33]

1.4.2.3. Birleşik Zamirler

Birleşik zamirler birden fazla kelimenin birleşmesiyle oluşturulan zamirlerdir (Korkmaz, 2003: 404).

Ozo baştap caan açık cerdi çabar, a kıyık-bıçığın kañı la kiji tapkaanañ boyı çukçıp, çaap alar. “İlk önce geniş, açık yerleri biçerler, sonra **herkes** küçük parçaları yavaş yavaş kendi biçip alırdı.” [147]

Kalgançı öylördö olordiñ turluzına kem de kelbegen. “Son zamanlarda onların evine **hiç kimse** gelmiyordu.” [50]

Kezigi korkımçılı, bir kañazı katkımçılı. “Bazısı korkunç, **bir kaçı** ise gülünçtür.” [92]

Onoñ öskö ne de bolbogon. “Bundan başka **hiçbir şey** olmadı.” [137]

1.5. EDAT (ULANTI)

Türkiye Türkçesi gramerlerinde edat konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. Muharrem Ergin (2003: 348) edatı “*manası olmayan sadece gramer vazifeleri olan kelimeler*” şeklinde tanımlar; bağlaç ve ünlemleri de edatların çeşitleri olarak değerlendirir. Zeynep Korkmaz (2003: 1049-1052) ise edatı “*yalnız başlarına anlamları olmayan, ad ve ad soylu kelime ve kelime gruplarından sonra gelerek anlam bakımından bunlarla sıkı sıkıya bağlı bulunan, gramer bakımından onlara hâkim olan ve eklendikleri kelimeler ile cümlelerin öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli sözler*” olarak tanımlar ve edatlarla bağlaçları “görevli kelimeler”; ünlemleri ise “anamlı-görevli kelimeler” grubunda toplar. Tahir Nejat Gencan (2007: 493) ise edatı “*sözcükler, kavramlar arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan ve ancak bu görevleri için kullanılan sözcükler*” olarak tanımlamakta ve edat, bağlaç ve ünlemleri ayrı ayrı türler olarak değerlendirmektedir.

Altay Türkçesi gramerlerinde de edat ve bağlaçlar yardımcı anlamlı kelime; ünlemler ise görevli kelimeler olarak değerlendirilir (Surazakova ve diğerleri, 2003: 13; Tıbkova ve diğerleri, 2010: 96). Edatın tanımı ise şöyle yapılmaktadır: “Hal ekleri ile birlikte kelime gruplarındaki kelimeleri bağlayan kelimelerin yardımcı bölüğüne edat denir.” (Surazakova ve diğerleri, 2003: 166).

Muharrem Ergin’in (2003: 365) edat görevindeki kelimeleri son çekim edatları başlığı altında incelemektedir. Buna göre son çekim edatları işletme eki vazifaesi gören edatlardır. İsimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hallerini yaparlar.

Altay Türkçesinde edatlar görevleri, kullanılışları ve yapıları olmak üzere üç başlıkta incelenebilirler.

1.5.1. Görevleri Bakımından Edatlar

Edatlar eklendikleri kelimeler ile cümle içindeki öteki sözler arasında kurdukları anlam ilişkilerinin niteliği ve gördükleri işlevler bakımından sınıflandırılabilirler (Korkmaz, 2003: 1066).

1.5.1.1. Vasıta ve Beraberlik Bildiren Edatlar

IA₄ “ile”: *Cañis ta cer-suuzıla emes, ce anayda ebire catkan ulustiñ cadın-cürümile bek kolbolu.* “Yalnız **toprağı suyu ile** değil, böyle her tarafta yaşayan insanların **yaşamıyla** sıkı sıkıya bağlılar.” [9]

-IA₄ kojo “ile birlikte”: *Anayıp Ceti-Cododoñ köp cüitterle kojo col ijine Torkoçı da cürgen.* “Böylece Ceti-Codo’dan birçok **genç adamlar beraber** Torkoçı da yol işine gitmişti.” [57]

-IA₄ ekü/üçü “ile ikimiz/üçümüz”: *Akça em Çinçeyge kerek, aysa bolzo, Karala ekü kinogo barar, kontsert-oyinga cürer.* “Şimdi para Çinçey’e lazımdı, belki **Kara’yla ikisi** sinemaya, konsere giderlerdi.” [80]

(-di) ajira “ile, vasıtasıyla”: *Andy suru ugulgan, boyınıñ la balazı Çinçey ajira.* “Böyle bir haber kendi kızı Çinçey **vasıtasıyla** duyuldu.” [89]

1.5.1.2. Sebep Bildiren Edatlar

uçun “için”: *Onıñ uçun biçikterdi, tetrad’tardı bis boyıs alıp bereyis.* “Onun **için** kitapları, defterleri biz kendimiz alacağız.” [112]

-ge bolup “için”: *Bogo kelerge bolup, olorlo tegin cerge adılışpa...* “Buraya **gelmek için** onlarla boş yere tartışma...” [145]

ne deze “çünkü”: *Ne deze, olordo baza Grişa dep uulçak bar.* “**Çünkü** onların da Grişa adında bir çocukları vardı.” [105]

neniñ uçun deze “çünkü”: *Neniñ uçun deze balanı olor ötküre caštañ azırap baştagandar.* “**Çünkü** onlar çocuğu büsbütün küçükken yetiştirmeye başladılar.” [48]

onoñ ulam “bundan dolayı”: *Çeçena oortı berdi onoñ ulam şkolgo barbadı.* “Çeçena hastalandığından **dolayı** okula gitmedi.” (Güner Dilek, 2007a: 1070).

oniñ uçun “bu yüzden”: **Oniñ uçun kolhozko kireri emeş ceñil bolgonı cart.** “**Bu yüzden** kolhoza girmesinin kolay olduğu açık.” [13]

1.5.1.3. Benzerlik Bildiren Edatlar

çılap/çilep “gibi”: *Tünile salgan ottıñ kızıl calbıjı karañuy ortodoñ, ceñüniñ maanızı çılap, elbirep küygen.* “Gece yakılan ateşin kızıl alevi karanlığın arasından zafer bayrağı **gibi** dalgalanıp yanıyordu.” [55]

Eçki çilep, kırğa çıgıp taş kırılabağan... “Keçi **gibi** tepelere çıkıp taş kırmadılar.” [130]

oşkoş “gibi”: *Kuştardıñ, ançada la küükterdiñ ünderi bu cañırtula kojo keendiktiñ kereezi le çümi oşkoş.* “Kuşların özellikle de guguk kuşlarının sesleri bu canlanmayla birlikte gelen güzelliğin gizli süsü **gibi**ydi.” [42]

Altay Türkçesinde “gibi” anlamını ayrıca eşitlik halini karşılayan –D₂I₂y ve –çA₂ ekleri de verir (Güner Dilek, 2007a: 1069).

A biyik cerlerdegi kar cañı alışkan ciitterdiñ aylındağı ak köjögödiy ap-apagaş. “Ama yüksek yerlerdeki kar, yeni evlenen gençlerin evlerindeki beyaz perde gibi **bembeyazdı.**” [101]

1.5.1.4. Yön ve Sınırlama Bildiren Edatlar

-G₂A₄ cetire “-e kadar”: *Maaday coloy gorodko cetire* Mekeşke kuuçındap kelgen bolgon. “Maaday yolda **şehre kadar** Mekeş’e bir şeyler anlattı.” [161]

caar “-e doğru”: *Direktor uur üşkürele, bajın köznök caar burıy soktı.* “Müdür derin bir nefes alıp başını **pencereye doğru** çevirdi.” [35]

döön/töön “-e doğru”: *Karuulçıktar ozo baştap key döön atkandar.* “Nöbetçiler ilk önce **havaya doğru** ateş ettiler.” [17]

Maaday köstörin cumala, möş töön baştanıp cadıp aldı. “Maaday gözlerini yumup çama doğru yönelip yattı.” [165]

1.5.1.5. Zaman Bildiren Edatlar

beri “beri”: *Kindikterin keskenineñ beri munda. “Göbekleri kesildiğinden beri buradalar.” [9]*

ala “itibaren”: *Ol toodo Maaday ötkön kandu cuuda baştapkı künneñ ala uçına cetire turujıp, ezen canıp kelgen cuuçıldardıñ birüzi. “Maaday bu kanlı savaşın ilk gününden itibaren son gününe kadar savaşıp sağ salim dönen savaşçılardan birisi.” [93]*

arı “öte, sonra”: *Mınañ arı kandıy bolor? “Bundan sonra nasıl olacaktı?” [108]*

ozo “önce”: *Bir-eki cıl mınañ ozo meniñ çın adam Maaday bolgonı cartaltı. “Bundan bir iki yıl önce benim gerçek babamın Maaday olduğu anlaşıldı.” [132]*

aldında “önce”: *Oroy eñirde, uyuktaar aldında, komıs oynobos degen. “Akşam geç vakitte, uyumadan önce kopuz çalınmaz derdi.” [12]*

kiyninde “sonra”: *Tañ aldında bir emeş caaş caagan kiyninde, ar-bütkeni körzöñ, cañırılıp kalgandıy. “Tan öncesinde biraz yağmur yağdıktan sonra tabiatı görsen, yenilenmiş gibiydi.” [41]*

(-niñ) turkunına “boyunca, süresince”: *Ne deze, Mayna kalgançı eki-üç cıldıñ turkunına ulus kaydaar-kaydaar akça iyeze, kvitantsiya cok dep aydar. “Çünkü Mayna, son iki üç yıl boyunca insanlar ne kadar para gönderseler de makbuz yok diyordu.” [124]*

1.5.1.6. Başkalık Bildiren Edatlar

başka “başka”: *Men, Torkoçı, kalgançı öylördö, ta neniñ de uçun ol oorıganınañ başka, kandıy da açınıp pa, korodop po cürüp cadım...“Ben, Torkoçı, son günlerde, nedense, bu ağırlardan başka, nasıl desem öfkeli mi, kederli mi yaşıyorum.” [148]*

öskö “başka”: *Onoñ öskö mege ne kerek?..* “Bundan **başka** bana ne gerek?” [151]

1.5.1.7. Aitlik ve İlgili Olayı İfade Eden Edatlar

kereginde “hakkında”: *Bügün olor Maadaydñ cuuda cürgen cürümi kereginde cilbilü kuuçın ukkandar.* “Bugün onlar Maaday’ın savaşta geçen günleri **hakkında** ilgi çekici sohbeti dinlediler.” [22]

1.5.1.8. Görelik Bildiren Edatlar

körö “göre”: Akazına **körö**, Çinçey emeş katu sırkındı. “Ağabeyine **göre** Çinçey biraz daha katıydı.” [66]

1.5.2. Kullanılışları Bakımından Edatlar

Edatlar, eklendikleri ad soylu kelimelerin ya yalın biçimlerinden yahut da yönelme, çıkma, ilgi ve vasıta durumu gibi ad çekim ekleri ile genişletilmiş biçimlerinden sonra gelirler (Korkmaz, 2003: 1061).

Altay Türkçesinde edatların kullanılışları şöyledir:

1.5.2.1. Yalın Hal İsteyen Edatlar

kereginde “hakkında”: *Emdi, Mekeş, Kara kereginde köp sananar neme cok.* “Şimdi, Mekeş, **Kara hakkında** çok düşünecek şey yok.” [162]

1.5.2.2. İlgi Hali İsteyen Edatlar

kiyninde “sonra”: *Onoñ do, aymaktağı ol amıraltaniñ kiyninde eküniñ ortodo tal-tabış bolgon lo.* “Sonra, aymaktaki o tatilin sonrasında da ikisinin arasında kavga gürültü oldu.” [8]

aldında “önceden, eskiden”: *Olor ekü cañı cıldıñ aldında ayıldap kelip cürgender.* “Kara ile Aysulu, **yeni yılın öncesinde** misafirliğe geldiler.” [168]

1.5.2.3. Yönelme Hali İsteyen Edatlar

cetire “kadar”: *Bu öygö cetire bistiñ baldar curtıñ ortozıla keregi, tuzazı cok baspaytan.* “Bu **zamana kadar** bizim çocuklarımız köyün içinde gereksiz, faydasız yere dolaşmadılar.” [130]

udura “karşı, ters”: *Cüzin ezinge udura tudarda, saamay tujındağı boş çaçtarı elbirep çıktı.* “Yüzünü **esintiye karşı** tutunca şakağındaki saçları dalgalanıyordu.” [42]

cuuk “yakın”: *Tañkını cetire le alğanı sagıjınañ çıkpayt, bir-eki kün kursak cok cürgey, ce bir-eki ças tañkı cogı – ol ölümge cuuk.* “Sigarayı yeteri kadar alması gerektiği aklından çıkmıyordu, bir iki gün yemeksiz yaşardı ama bir iki saat sigarasız kalmak **ölüme yakındı.**” [72]

1.5.2.4. Vasıta Hali İsteyen Edatlar

kojo “birlikte, beraber”: *Caygıda menle kojo Ceti-Codogo cedip keler.* “Yazın **benimle beraber** Ceti-Codo’ya gelecek.” [101]

1.5.2.5. Yükleme Hali İsteyen Edatlar

ajıra “vasıtasıyla”: *Olor ekü azırap alğan balazı kereginde artık sös tö aytpaza, onu kaydañ alıp azıragılap, çıdadıp catkanın direktor, caji caandap kalğan kiji, ulustıñ kuuçını ajıra cakşı biler bolgon.* “Onlar evlatlık aldıkları çocukları hakkında başka bir şey söylemeseler de onu nereden aldıklarını, nasıl büyüttüklerini, ihtiyar müdür, insanların **konusmaları vasıtasıyla** iyi biliyordu.” [112]

ötküre “büsbütün”: *Cañ blaajıp, cer-altaydı ötküre sürüjip, cuulaşkan la cuulaşkan.* “Sovyet iktidarı ilerleyip **Altay topraklarını büsbütün** geçip savaştı da savaştı”. [62]

1.5.2.6. Çıkma Hali İsteyen Edatlar

arı “öte”: *Mınañ arı kandıy bolor?* “**Bundan sonra** nasıl olacaktı?” [108]

beri “beri”: *Kuznets bolup tuku ciit tujınañ beri iştep kelgen.* “Demirci olup **gençliğinden beri** çalışıyordu.” [82]

ozo “önce”: *Makar Soprokoviç işke atanardañ ozo, Karala kojo ajanala, onu kolınañ cedinip alıp, şkolgo aparıp koyor.* “Makar Soprokoviç, **işe gitmeden önce** Kara ile birlikte kahvaltı ettikten sonra onu elinden tutup okula götürürdü.” [112]

1.5.2.7. Yükleme ve Çıkma Hali İsteyen Edatlar

örö “yukarı, ileri”: *Maadaydıñ eñ kiçü uulu eki kolın örö ködürüp kıygırdı.* “Maaday’ın en küçük oğlu **iki elini yukarı** kaldırıp bağardı.” [121]

tömön “aşağı”: *Onçolorı: Cazu, Salda attu, Maaday, Muksum, Kelegey coyu bazıp, caan töñdi tömön curt caar candılar.* “Hepsi, Cazu, Salda atlı, Maaday, Muksum, Kelegey yürüyerek büyük **tepeden aşağı**, köye doğru döndüler.” [23]

1.5.3. Yapıları Bakımından Edatlar

Edatlar yapıları bakımından diğer kelime türlerine pek benzememektedirler (Gencan, 2007: 500). Bununla birlikte Altay Türkçesindeki edatlar yapıları bakımından isim kökenli edatlar ve fiil kökenli edatlar olmak üzere iki grupta toplanabilirler.

1.5.3.1 İsim Kökenli Edatlar

Edatların az sayıdaki bir bölümü isim kökenlidir. Bunlar isimlere eklenen iyelik veya durum eklerinin zamanla eklendiği kelime ile kalıplaşmış kaynaşmasından oluşmuştur (Korkmaz, 2003: 1056).

Altay Türkçesinde isim kökenli edatlar şunlardır:

Onoñ öskö mege ne kerek?.. “Bundan **başka** bana ne gerek?” [151]

Men, Torkoçı, kalgançı öylördö, ta neniñ de uçun ol oorıganınañ başka, kandıy da açınıp pa, korodop po cürüp cadım... “Ben, Torkoçı, son günlerde, nedense, bu ağırlardan **başka**, nasıl desem öfkeli mi, kederli mi yaşıyorum.” [148]

Olor ekü cañı cıldıñ aldında ayıldap kelip cürgender. “Kara ile Aysulu, yeni yılın **öncesinde** misafirliğe geldiler.” [168]

1.5.3.2. Fiil Kökenli Edatlar

Edatların büyük bir kısmı fiil kökenlidir (Korkmaz, 2003: 1057).

Altay Türkçesinde isim kökenli edatlar şunlardır:

Maadaydıñ eñ kiçü uulı eki kolın örö ködürüp kıygırdı. “Maaday’ın en küçük oğlu iki elini **yukarı** kadırıp bağırdı.” [121]

Caygıda menle koju Ceti-Codogo cedip keler. “Yazın benimle **beraber** Ceti-Codo’ya gelecek.” [101]

Cañ blaajıp, cer-altaydı ötküre sürüjip, cuulaşkan la cuulaşkan. “Sovyet iktidarı ilerleyip Altay topraklarını **büsbütün** geçip savaştı da savaştı”. [62]

Bu öygö cetire bistiñ baldar curttıñ ortozıla keregi, tuzazı cok baspaytan. “Bu zamana **kadar** bizim çocuklarımız köyün içinde gereksiz, faydasız yere dolaşmadılar.” [130]

Akazına **körö**, Çinçey emeş katu sırkındı. “Ağabeyine **göre** Çinçey biraz daha katıydı.” [66]

Andıy suru ugulgan, boyınıñ la balazı Çinçey ajıra. “Böyle bir haber kendi kızı Çinçey **vasıtasıyla** duyuldu.” [89]

1.6. BAĞLAÇ (KOLBOOÇI)

Türkiye Türkçesi gramerlerinde bağlaç şu şekilde tanımlanmaktadır:

Kelimedен küçük dil birliklerini, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri şekil veya mana bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında bir irtibat kuran edatlardır³⁸ (Ergin, 2003: 352). Bağlaçlar kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri ve kimi zaman da paragrafları şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan ve yükledikleri işlevler ile bağlandıkları sözler arasında türlü ilişkiler kuran gramer öğeleridir (Korkmaz, 2003: 1091). Anlamca ilgilili tümceleri, kavramları ya da görevdeş öğeleri bağlamaya yarayan sözcüklere bağlaç denir (Gencan, 2007: 501). Söz içinde iki kelimeyi, aynı değerde iki cümle unsurunu, iki yargıyı ve bazan da iki paragrafı bağlamaya yarayan kelimelere bağlam³⁹ adını veriyoruz (Banguoğlu, 2007: 390). Eş görevli ya da birbiriyle ilgili sözcükleri, sözcük öbeklerini, özellikle tümceleri bağlamaya yarayan, bunlar arasında anlam ve kimi zaman biçim bakımından bağlantı sağlayan öğelere bağlaç adı verilir (Atabay ve diğerleri, 2003: 125).

Altay Türkçesi gramerlerinde ise bağlaç şu şekilde tanımlanmaktadır:

Eş görevli öğelerle birleşik cümlenin bölümlerini birleştiren yardımcı anlamlı kelime bölümüne bağlaç denir (Surazakova ve diğerleri, 2003: 173).

Bağlaçlar da edatlar gibi tek başlarına anlam taşımazlar. Anlamlı değil görevli kelimelerdir. Başka kelime sınıflarından alınmış şekiller (edatlar, zaman zarfları, zarf-fiiller vb.) bazen cümlede bağlaç olarak kullanılabilirdiği halde bağlaçlar başka kelime sınıflarına geçmezler. Bağlaçlar ad soylu anlamlı kelimelerde olduğu gibi özne, nesne, tümleç ve yüklem görevi yapmazlar (Korkmaz, 2003: 1094).

Altay Türkçesinde bağlaçlar, görev ve kullanımları ve yapılarına göre iki bölümde incelenebilirler.

³⁸ Muharrem Ergin bağlaçları, bağlama edatları alt başlığında edat olarak değerlendirmektedir.

³⁹ Tahsin Banguoğlu bağlaç terimi yerine bağlam terimini kullanır.

1.6.1. Görev ve Kullanımları Bakımından Bağlaçlar

Bağlaçlar görev ve kullanımlarına göre sıralama, denkleştirme, karşılaştırma, cümle başı bağlaçları ve sona gelen bağlaçlar olmak üzere beş başlıkta toplanabilir.

1.6.1.1. Sıralama Bağlaçları

Arka arkaya gelen unsurları, kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlarlar. Bağladıkları iki unsurun arasına girerler (Ergin, 2003: 352).

IA₄ “ve”: *Caş tuşta la ciit öyinde tiñ la añılanbagan.* “Çocukluk ve gençlik zamanlarında çok da dikkat çekmedi. [5]

IA₄ “ile”: *Kaçan ayıldañ çıgıp kelerde, cer le teñeri karañuyga aldırıp koytır.* “Evden çıktığında yer ile gök karanlığa bürünmüştü.” [53]

baza “ve de, dahi, yine, bile, bir de”: *Baza neni biçiyt? “Yine ne yazmış?”* [121]

Men baza *kojo bararım!* “Ben de geleceğim.” [135]

1.6.1.2. Denkleştirme Bağlaçları

Birbirine denk olan, birbirinin yerini tutabilecek olan iki unsuru birbirine bağlayan, birbiriyle karşılaştıran bağlaçlardır. Bağladıkları unsurların arasına girerler (Ergin, 2003: 353).

emeze “veya, ya da, yoksa”: *Cış arkalu kırlarga emeze kaa-jaa agaştu ayañdarga cañıskan da añaar.* “Sık ormanlarla kaplı kırlarda ya da seyrek ağaçlı yerlerde tek başına avlanırdı.” [70]

Şkoldıñ üredüçileri tegin de Maadaydı Toguzınçı mayda emeze onoñ bir eki kün ozolodo kıçırıp ekeleten. “Okulun öğretmenleri alışıldığı üzere Maaday’ı mayısın dokuzuncu veya bir iki gün önce davet edip getirdiler.” [92]

1.6.1.3. Karşılaştırma Bağlaçları

Karşılaştırılan iki veya daha çok unsuru, dil birliğini birbirine bağlarlar (Ergin, 2003: 353).

D₂A₄..... D₂A₄ “de.....de, hem.....hem”: *A bu kalgançı cildarda onıla ta ne bolo bergen: açınar da, kaa-caada süüner de.* “Ama son yıllarda ona bir şeyler oldu. Üzülür **de** ara sıra sevinir **de**.” [5]

Kaçan olor aylına kelerde, Altay da orus ta ayıldeşarı balanı korkıştu caratkandar. “Onlar, evlerine geldikleri zaman **hem** Altay **hem** Rus komşuları çocuğu çok beğendiler.” [105]

Birde.....birde “bazen.....bazen, hem.....hem” : Birde bir aay altaylap çöygön cebrentik kojoñdor, birde orus kojoñdor. Hem Altayca söylenen eski şarkılar hem de Rusça şarkılar... [159]

ta.....ta “ya.....ya da” : *Ta bistiñ ulus, ta nemetster – onızı sanaama kirbeyt.* “**Ya** bizimkiler **ya da** Almanlar – orası aklıma gelmiyor.” [21]

ta.....ta cok “yoksa” : Şkolgo ta cürüp cadiñ ta cok, men bilbey turum. “Sen okula gidiyor musun yoksa gitmiyor musun bilmiyorum (Güner Dilek, 2007a: 1068).

aysa/aysa bolzo “öyleyse, yoksa, veya, belki” : *Kara - caş bala, bayla, çuuzinañ ulam aldırışpagan ba, aysa, koyu cıraanıñ üstine kelip cımjak tüşkenineñ ulam ba, tirü artıp kalgan.* “Kara kundağından dolayı mı **yoksa** sık çalılıkların üstüne yumuşakça düştüğünden mi sağ kalmıştı.” [25]

Ogo cetpey, aysa bolzo, men sege baza katap kelip colıgarım. “Ona varmadan **belki** daha önce ben sana yine gelirim.” [53]

1.6.1.4. Cümle Başı Bağlaçları

Cümleleri mana bakımından birbirine bağlarlar. Daima cümle başında bulunurlar. Başında buldukları cümleyi bazıları ondan sonra gelen cümle veya cümlelere, bazıları da kendinden önce gelen cümle veya cümlelere bağlarlar (Ergin, 2003: 354).

ce “ama, lakin; ancak, yalnız”: *Ce ol caraş keptiñ içinde içi cıdıgan, kiji küüni cok, kanırkak körmöstördi sananzañ, onçozın, çın, bir caan sarayga cuup tıktayla, örtöp iyer küüniñ keler...* “**Ama** o güzel kıyafetlerin içinde içi kokuşmuş, insan sevgisi olmayan, kötü şeytanları düşündüğünde hepsini, gerçekten de büyük bir saraya tıkip yakmak istersin.” [16]

bayla “belki, galiba, her halde, mümkün olduğunca, civarında, hemen hemen”: *Bayla, Çinçeydeñ kiji süüngediy kandıy-kandıy solun bar bolboy.* “**Kimbilir** Çinçey’de insanı mutlu edecek nasıl haberler vardır?” [70]

aysa <*andıy bolzo* “herhalde, galiba, yoksa, öyleyse”: *Aysa olor, askan aarçını karuuldap, ayıldıñ içkeri canında ciraalarga barıp turu emeş pe?* “**Yoksa** onlar hazırlanan süzme yoğurdu bekleyip evin ilerisindeki çalılığa mı gidiyorlardı?” [40]

mınayda “böylece, nitekim”: *Mınayda Torkoçınıñ ceñezi aydarda la, Maaday, kördiñ be, men çın aytkam deyle, üyiniñ bajına eki-üç katap cudruktı tıç-tıç la salgan.* “**Nitekim** Torkoçı’nın yengesi böyle söyleyince, Maaday, “Bak gördün mü, ben doğru söylüyorum.” diyerek bütün gücüyle eşinin başına iki üç defa yumruğu geçirdi.” [7]

anayda “böylece, nitekim”: *Anayda aydıp, aydap alıp, barakka ekeldiler.* “Öyle söyleyip, önlerine katıp, kulübeye getirdiler.” [19]

mınayıp “böylelikle”: *Mınayıp cañıs la cuuk kiji köziniñ cajın ıçkınar.* “Bu şekilde sadece en yakın kimse gözyaşı dökerdi.” [106]

anayıp “böylelikle”: *Anayıp bir-eki cıl ötkön.* “**Böylelikle** bir iki yıl geçti.” [113]

mınayda “böylelikle”: *Mınayda cürgeninde ada burulu.* “**Bu şekilde** yaşamasında babası suçluydu.” [139]

uçında “sonuç olarak”: *Uçında ol telefonın ala koyıp, kaydaar da soktı.* “**Sonunda** telefonu alıp bir yeri aradı.” [35]

1.6.1.5. Sona Gelen Bağlaçlar

Dil birliklerinin, kelimelerin, kelime gruplarının, cümlelerin sonuna gelerek onları önceki veya sonraki unsurlara, kelimelere, kelime gruplarına ve cümlelere bağlayan bağlaçlardır (Ergin, 2003: 357).

Altay Türkçesi gramerlerinde bu tür bağlaçlar “bölüğeş” başlığı altında ayrı bir kelime türü olarak değerlendirilmektedir (Surazakova ve diğerleri, 2003: 180).

Altay Türkçesinde sona gelen bağlaçlar cümleleri ve kelimeleri birbirine bağlamanın yanında özellikle kuvvetlendirme fonksiyonunda da kullanılmaktadır. Bu sebeple bunlara kuvvetlendirme bağlaçları da denilebilir (Güner Dilek, 2007a: 1069).

*la*₂ “sadece, yalnızca: *Torkoçı cañıs la söslö karuu candırdı.* “Torkoçı yalnızca bir kelimeyle cevap verdi.” [40]

*da*₂ “dahi, de, bile”: *Algan da ulus, bis te minı cajitta tudup cat.* “Alan insanlar **da** biz **de** bunu gizli tutuyoruz.” [46]

baza “dahi, bile, yine”: *Ol söstörin Maaday emdi baza eske aldı.* “O sözlerini Maaday şimdi **yine** hatırladı.” [50]

deze “ise, dersin”: *Ayas künde körzöñ – teñeri çap-çañkır, cer deze sürekey-sürekey cajıl.* “Açık havada baktığında gökyüzü masmavi, yeryüzü **ise** yemyeşildi.” [68]

emes “değil”: *Emdi ogo cirme emes, bir odus salkovoy iyer kerek.* “Şimdi ona yirmi **değil** otuz ruble göndermek gerek.” [69]

ok “ya, değil mi, ki, sadece, elbet, tam”: *Ce Kara ol ok öydö adazımañ suradı.*
“Ama Kara **tam** o sırada babasına sordu.” [137]

emey “ya, değil mi, ki, sadece, elbet, tam”: *Onı cuup, oboolop, onoñ ayılga tartıp bergen kiji bu la Maaday emey.* “Otu yığıp, öbek yapıp sonra eve getiren **elbette** Maaday’dı.” [156]

ine “ya, değil mi, ki, sadece, elbet, tam”: *Kaytsa da, karıp kalgam ine.* “Ne de olsa yaşlandım **elbet.**” [39]

1.6.2. Yapıları Bakımından Bağlaçlar

Bağlaçlar yapıları bakımından basit, birleşik ve birlik halinde kullanılan bağlaçlar olmak üzere üçe ayrılır.

1.6.2.1. Basit Bağlaçlar

Basit bağlaçlar kök halinde tek kelimedenden oluşan bağlaçlardır.

Ayas künde körzöñ – teñeri çap-çañkır, cer deze sürekey-sürekey cajıl. “Açık havada baktığında gökyüzü masmavi, yeryüzü **ise** yemyeşildi.” [68]

Emdi ogo cirme emes, bir odus salkovoy iyer kerek. “Şimdi ona yirmi **değil** otuz ruble göndermek gerek.” [69]

Ce ol caraş keptiñ içinde içi cıdıgan, kiji küüni cok, kanırkak körmöstördi sananzañ, onçozın, çın, bir caan sarayga cuup tıktayla, örtöp iyer küüniñ keler... “**Ama** o güzel kıyafetlerin içinde içi kokuşmuş, insan sevgisi olmayan, kötü şeytanları düşündüğünde hepsini, gerçekten de büyük bir saraya tıkıp yakmak istersin.” [16]

1.6.2.2. Birleşik Bağlaçlar

İki bağlacın, bir zarf ile bir bağkacın veya kısa cümlelerin anlam kayması, ses kayması yoluyla kalıplaşmasından meydana gelen bağlaçlardır (Özkan ve diğerleri, 2006: 553).

aysa<andıy bolzo “herhalde, galiba, yoksa, öyleyse”: **Aysa** *olor, askan aarçını karuuldap, ayıldıñ içkeri canında ciraalarga barıp turu emeş pe?* “**Yoksa** onlar hazırlanan süzme yoğurdu bekleyip evin ilerisindeki çalılığa mı gidiyorlardı?” [40]

mınayda “böylece, nitekim”: **Mınayda** *Torkoçınıñ ceñezi aydarda la, Maaday, kördiñ be, men çın aytkam deyle, üyiniñ bajına eki-üç katap cudruktı tıç-tıç la salgan.* “**Nitekim** Torkoçı’nın yengesi böyle söyleyince, Maaday, “Bak gördün mü, ben doğru söylüyorum.” diyerek bütün gücüyle eşinin başına iki üç defa yumruğu geçirdi.” [7]

anayda “böylece, nitekim”: *Anayda aydıp, aydap alıp, barakka ekeldiler.* “Öyle söyleyip, önlerine katıp, kulübeye getirdiler.” [19]

mınayıp “böylelikle”: *Mınayıp cañıs la cuuk kiji köziniñ cajın ıçkınar.* “Bu şekilde sadece en yakın kimse gözyaşı dökerdi.” [106]

1.6.2.3. Birlik Halinde Kullanılan Bağlaçlar

İki veya daha çok kelimedenden kurulan kimi kalıplaşmış birlikler halinde kullanılan bağlaçlardır (Özkan ve diğerleri, 2006: 553).

D₂A₄..... D₂A₄ “de.....de, hem.....hem”: *A bu kalgançı cıldarda onıla ta ne bolo bergen: açınar **da**, kaa-caada süüner **de**.* “Ama son yıllarda ona bir şeyler oldu. Üzülür **de** ara sıra sevinir **de**.” [5]

*Kaçan olor aylına kelerde, Altay **da** orus **ta** ayılđastarı balanı korkıştu caratkandar.* “Onlar, evlerine geldikleri zaman **hem** Altay **hem** Rus komşuları çocuğu çok beğendiler.” [105]

Birde.....birde “bazen.....bazen, hem.....hem”: Birde bir aay altaylap çöygön cebrentik kojoñdor, birde orus kojoñdor. Hem Altayca söylenen eski şarkılar hem de Rusça şarkılar... [159]

ta.....ta “ya.....ya da”: **Ta** *bistiñ ulus, ta nemetster – onızı sanaama kirbeyt.*
“**Ya** bizimkiler **ya da** Almanlar – orası aklıma gelmiyor.” [21]

ta.....ta cok “yoksa”: şkolgo ta cürüp cadıñ ta cok, men bilbey turum. “Sen okula gidiyor musun yoksa gitmiyor musun bilmiyorum (Güner Dilek, 2007a: 1068).

1.7. ÜNLEM (KIYGILU)

Türkiye Türkçesi gramerlerinde ünlem şu şekilde tanımlanmaktadır:

His ve heyecanları, sevinç, keder, ızdırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk vs. gibi ruh hallerini; tabiat seslerini, seslenmeleri; tasdik, ret, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlardır ⁴⁰ (Ergin, 2003: 349); söz içinde konuşanın acıma, beğenme, sevinç, korku, çaresizlik, şaşkınlık, üzüntü, dua, hayret, pişmanlık, kıskançlık, özlem gibi çok çeşitli duygu ve heyecanlarını etkili ve kısa bir biçimde anlatmaya; karşısındakilere seslenmeye, çağırmaya, cevap vermeye, göstermeye, sormaya, onları onaylamaya, redde veya tabiattaki sesleri taklit yolu ile kelimeler türetmeye yarayan bir söz türüdür (Korkmaz, 2003: 1140); coşkunun söze dönüşmesiyle yani bir coşkunun etkisiyle içten kopup gelen; sevinç, korku, üzüntü, acı, şaşma duygularını canlı canlı anlatmaya yarayan sözcüklere ünlem diyoruz (Gencan, 2007:533); bir duyusu, bir dileği canlı bir şekilde ve bazan tek başına anlatmaya ve bir kimsye selenmeye yarayan kelimelere ünlem adını veriyoruz (Banguoğlu, 2007: 396); kimi zaman sevinme, kızma, korku, acıma, şaşma gibi ansızın beliren duyguları, kimi zaman da birtakım doğa seslerini yansıtmaya yarayan sözcüklerdir (Atabay ve diğerleri, 2003: 155).

Altay Türkçesi gramerlerinde ünlem “*Çeşitli duyguları gösteren özel kelime türüne ünlem denir.*” (Surazakova ve diğerleri, 2003: 185) şeklinde tanımlanmaktadır.

Ad, sıfat, fiil gibi kelime sınıfları insanların düşünce dünyasındaki kavramlara karşılık olduğu halde ünlemler bir yönü ile insanın ruh dünyasındaki duygu ve heyecanları dışarı vurmaya b,r yönü ile de tabiattaki çeşitli ses ve olayları taklit yolu ile adlandırmaya yarayan bir kelime sınıfıdır (Korkmaz, 2003: 1140).

Ünlemler genellikle geniş bir ifade kabiliyeti taşımakta, bazıları gerekince bir cümlelerin yerini bile tutabilmektedir. Bir kısmı bu ifade kabiliyetini ihtiva ettikleri ses unsurlarından, kendi ses yapılarından, bir kısmı ise bir arada kullanıldıkları cümlelerden

⁴⁰ Muharrem Ergin bağlaçlar gibi ünlemleri de edat olarak değerlendirmektedir.

alır. İfadeleri ses yapılarını dayanan ünlemler tek başlarına kullanılabilir; ifadeleri birlikte kullanıldıkları cümlelere dayananlar ise tek başlarına kullanılamazlar (Ergin, 2003: 349).

Ünlemlerin sonuna ünlem işareti konur ve ünlem işaretinden sonra gelen kelime büyük harfle yazılır (Surazakova ve diğerleri, 2003: 185).

Zeynep Korkmaz (2003: 1148) ünlemleri nitelik ve görevlerine göre içe dönük ünlemler ve dışa dönük ünlemler şeklinde iki alt başlığa ayırmaktadır. İçe dönük ünlemler her çeşit duygu ve heyecanı ifade eden ünlemlerdir. Bu ünlemler Muharrem Ergin (2003: 349) tarafından ünlem edatları başlığı altında ünlemler olarak değerlendirilmektedir. Dışa dönük ünlemleri ise Korkmaz (2003: 1173) insanın dış dünyada kendi dışındaki kimselerle hayvanlar ve nesnelere olan iletişim ilişkisini seslenme, gösterme, sorma, cevap verme yollarıyla ortaya koyan ünlemler olarak değerlendirir. Ergin ise (2003: 349) bu ünlemleri yine ünlem edatları başlığı altında seslenme edatları, gösterme edatları, sorma edatları ve cevap edatları olarak incelemektedir.

Buna göre Altay Türkçesindeki ünlemler Zeynep Korkmaz'ın tasnifi esas alınarak nitelik ve görevlerine göre içe dönük ünlemler ve dışa dönük ünlemler; yapıların göre ise gerçek ünlemler ve ünlem olarak kullanılan kelimeler şeklinde sınıflandırılabilir:

1.7.1. Nitelik ve Görevleri Bakımından Ünlemler

1.7.1.1. İçe Dönük Ünlemler

bataa (ba-taa): Hayranlık şaşkınlık, ürkme, kıskanma ve acıma bildirir (Güner Dilek, 2007a: 1070).

Bataa, bu Maaday kaytkan? “Aman Allah’ım Maaday’a ne olmuş? [8]

Bataa, Altayım, kudayım dep içimde le alkanıp, cerimdi le cañıs katap adaalayın, eske alaalayın dep albadanıp cattım. “Aman Allah’ım, Altay’ım, Tanrı’m deyip içimden dua ediyorum, vatanımı bir kere hatırlayayım, aklıma getireyim diye çabalıyordum.” [21]

ura: Sevinme ve çağırarak hücum etme ifade eder (Güner Dilek, 2007a: 1070).

Ura! Bistiñ komanda cendi! “Yaşasın! Bizim takım kazandı.” (Güner Dilek, 2007a: 1070).

eyt/eyt-eyt: Tiksinme ve ürperme bildirir (Güner Dilek, 2007a: 1070).

Eyt-eyt, sen neni aydaziñ, ulum!. “Ay ay! Oğlum sen ne söylüyorsun?” (Surazakova ve diğerleri, 2003: 186).

i tatay: Tiksinme, ürperme, dona kalma ve şaşırma duygularını ifade eder (Güner Dilek, 2007a: 1070).

Anayda aydıp, Saldaniñ töjineñ tudala, itatay deyle, iyde salgan. “Maaday öylece söyleyip Salda’yı göğsünden yakalıp, “**itatay**” deyip yere serdi.” [30]

kalak: Korku, dehşet ve acıma duygusu bildirir (Güner Dilek, 2007a: 1070).

Maaday kalak la kalak deyle, eki katap çakıldan, kaytkan-kaytkan neme bu dep korodop, caş baldardiñ turazımañ çıgala, baji la caygan cer caar bastı. “Maaday, “**Yazık, yazık!**” diyerek iki defa söylenip “Bu nasıl iş!” diye kederlenip küçük çocukların yurdundan çıkıp başının çektiği yere doğru yürüdü.” [46]

o cayla: Acıma, üzüntü, kızgınlık, sıkıntı, memnuniyetsizlik gibi duyguları anlatı (Güner Dilek, 2007a: 1070).

O cayla, bugün cañmır boloton emtir! “Of, bugün yağmur yağacak!” (Surazakova ve diğerleri, 2003: 186).

coo/coo-coo: Ağrı duygusu, inleme ve acı çekme ifade eder (Güner Dilek, 2007a: 1070).

Bazımnıñ küçi ölöñgö kaydañ cetsin: ontoş lo ontoş. Co lo co, - sarzu. Bazım’ın ot biçmeye gücü nasıl yetsin? Sürekli **co co** diye romatizmadan inliyordu. [156]

a-ha-ha/hi-hi-hi: Gülme, kahkaha ifade eder (Güner Dilek, 2007a: 1070).

Bis arkada tuzak buulaarın çek undıgan emey. Emdi magazinge cürüp, boluştop ańdap cürgen ulus arka caar ne bassın, ha-ha! – ekinçi mehanizator cazırada katkırdı. “İkinci makineli tarım uzmanı, “Elbette biz arkadaki tuzakları unutmuştuk. Şimdi dükkâna gidip yardımlaşıp ava giden insanlar arka tarafa niye gitsin, **ha, ha!**” diye güldü.” [79]

ih-ih-ih: Gülme, kahkaha ifade eder.

Nemets eki kolın belinneñ alıp, için tudunıp, <<ih-ih-ih>> dep talgança katkıra la berdi. “Alman iki elini belinden alıp karnını tutup <<ih-ih-ih>> diye bayılıncaya kadar güldü.” [20]

e, çaalda/ee-çaalda (şaalta): Esef, üzüntü, memnuniyetsizlik, hiddet ve şaşkınlık ifade eder (Güner Dilek, 2007a: 1071).

E-e, şaalta, bu kiji boyın boyı bala-barkanıñ aldına uyadın, uyan bolgonın ıçkınar turu ne... “**Vah, vah,** meğer insan utanmayı unuttur, kendi çoluk çocuğundan da utanmaz...” [150]

o: Sevinç, mutluluk ve memnuniyet bildirir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

O-o, Maaday! – dep, Torkoçı sürekey süümdi. “**O,o,** Maaday!” diye Torkoçı çok sevindi. [50]

o: Acı, keder, hayıflanma ve esef bildirir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

O, mıñ açu-koronduzın ne dep aydar! “**Oo,** bunun acısını kederini nasıl anlatırsın! (Surazakova ve diğerleri, 2003: 186).

O-oy: Şaşkınlık bildirir. *O-oy, bastıra tus turu ne.* “**Oy-oy,** hep tuzmuş.” [15]

eh: Esef ve hayıflanma bildirir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

Eh seni, Kara kayda-kayda bargan bolzo, munda la mañdayıñdı, uyadı cok nemeni, cerge kança-kança katap süstürer edim. “Ah, seni, Kara uzaklara gittiyse, burada alınını, utanması olmayan şeyi yere kaç defa sürterdim.” [9]

Eh, ol tuştağı kurç köstiñ çoğı emdi uyadagan. “Eh, o vakitlerdeki keskin gözlerin ışığı şimdi yok oldu.” [70]

1.7.1.2. Dışa Dönük Ünlemler

1.7.1.2.1. Seslenme Ünlemleri

Ey! Hey!: “Ey!, Hey!” anlamlarında bir seslenme ünlemidir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

Ey! Menle koştıoy otur nacım. “Hey! Benim yanıma otur dostum.” (Surazakova ve diğerleri, 2003: 186).

Me!: “Al!” anlamında bir seslenme ünlemidir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

Emdi ne, bala çıdayla, boyı cedip kelerde, me, bırlarlar deze arbanışkan, añdışkan cadar. “Şimdi çocuk büyüyüp kendi gelince, al, bunlar ise tartıştılar, gülüştüler.” [8]

A!: Seslenme bildirir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

A, bu sler turıgar ne? Hey, bu siz misiniz?” [41]

Aa!: Düşünme ve meraklanma bildiren bir seslenme ünlemidir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

A-a, - Maaday neme kerektebeeçi bolup, ot caar kördi. “A,a” – Maaday bir şey talep ediyormuş gibi ateşe doğru baktı.” [72]

Ay!: Seslenme, sevinç, korku, memnuniyetsizlik bildirir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

Ay! Sen neni ederge turuñ! “**Hey!** Sen ne yapıyorsun!” Tıbıkova ve diğeri, 2010:153).

1.7.1.2.2. Sorma Ünlemleri

Bedi<be+edi: Soru eki “be” ile e- fiilinin hikaye şekli “edi”nin birleşmesinden ortaya çıkmıştır. Şahıs eklerini alabilir. Şüphe ve sorma ifade eder (Güner Dilek, 2007a: 1071).

*Slerdiñ balaardiñ adı Kara **bedi**?* Sizin çocuğunuzun adı Kara **miydi**?” [45]

*Men emes bolzom, em minayıp kijiniñ aylında süünçilü kuuçın-katkılı oturar **bediñ**?*.. “Ben olmasaydım, şimdi bu evde sevinçli bir şekilde konuşup gülebilir **miydin**?” [168]

İyne, ine, ne: Soru, kuvvetlendirme ve şüphe bildirir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

*Kuyka aarçını karın olordoñ cajırıp, taskaktıñ üstine çıkkan **iyne**.* “Kuyka süzme yoğurdu tavuklardan korumak için çatının üstüne **tekrar** çıktı.” [142]

*Kaytsa da, ol emdi emeş çıdap kalgan **ine**.* “Ne de olsa o şimdi büyüdü.” [6]

*Bisti ene-adabıs dep ayıldap keldi **ne**.* “Bizi anası babası bilip bize misafirliğe geldi **ya**.” [5]

Ne: Cümlede çekimli fiilin sonuna gelerek “acaba, ya” anlamında kullanılır. Daha çok soruyu ve şüpheyi kuvvetlendirir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

*Kaçan kelgey **ne**?* “Ne zaman gelir **acaba**?” [40]

1.7.1.2.3. Gösterme Ünlemleri

tuku: “İşte, şu” anlamındadır.

A men deze tuku ak baştu tuuga tüñey... “Ben ise **şu** akbaşı dağ gibiyim.” [42]

Mayna, tuku munda Tayana gorod caar Çinçeyge akça iygen, kayda oniñ kvitantsiyazı? – dep, Torkoçı nekey bergen. “Torkoçı, “Mayna, Tayana **işte** buradan şehre, Çinçey’e para gönderdi. Onun makbuzu nerede?” deyip makbuzu istedi.” [124]

tu ol: “İşte, şu” anlamındadır. *Tu ol anda!* “**İşte** orada.” (Güner Dilek, 2007a: 1071).

bot: Rusça “vot” kelimesinin Altay Türkçesinde kullanılan biçimidir. “İşte” anlamındadır.

Bot, mongol, bu sege, eki bee. “**İşte**, Moğol, bu sana, iki tane kısırak.” [20]

Bot bu kiji slerdiñ caanaar! “**İşte** bu sizin büyüğünüz!” [19]

1.7.1.2.4. Cevap Ünlemleri

Eye: “Evet” anlamında doğrulama bildirir (Güner Dilek, 2007a: 1071).

-Sler gorodko bo?

-Eye.

“-Siz şehre mi?”

-Evet.” [44]

Cok: “Hayır, yok” anlamına gelir.

-Emeş ooru bolboyiñ? – dep, Torkoçı suraar boldi.

-Cok – dep, Maaday karuun candırar.

“Torkoçı, “Biraz hasta olmayasın?” diye sorar olmuştu.

Maaday, “**Hayır.**” diye cevap verdi.” [56]

Boldı/bolor: “Olur, peki, elbette, oldu” anlamlarında kullanılır. *Erten biste ayıldap keliger, boldı ba? – Boldı, boldı kelerim.* “Yarın bize misafirliğe gel, **olur** mu? - **Olur**, gelirim. (Güner Dilek, 2007a: 1071).

Çın/çıp la çın: “Doğru, çok doğru” anlamlarında kullanılan bir cevap ünlemidir.

Çın da, Maaday gorodko tal-tüştin kiyninde cedip keldi. “**Doğru** da Maaday şehre öğleden sonra vardı.” [33]

Çın, çın... Er kiji, sler açuga tñ la bagınbagar. “**Doğru, doğru.** Maaday, siz kedere boyun eğmeyin.” [38]

Cart: “Açık, anlaşılır, doğru, tamam” anlamlarında kullanılır.

Kara emdi le onu cart bilip, olor onu bir de adılbay, kaarbay, açındırbay azıragan. “Kara şimdi bunu **açıkça** biliyordu, onlar Kara’yı bir kez bile dövmeden, azarlamadan, kızmadan büyütmişlerdi.” [129]

Ce: “Peki, tamam, evet” anlamlarında kullanılan bir cevap ünlemidir.

-Barıp at ulaarıp salaak. -Ce – dep, uulı cöpsindi. “Gidip atı bağlayalım.” dedi. Oğlu, “**Tamam.**” diye kabul etti.” [135]

Ce, oturak... “**Tamam,** oturalım.” [136]

1.7.2. Yapıları Bakımından Ünlemler

1.7.2.1. Gerçek Ünlemler

Doğrudan doğruya ünlem olarak kullanılan ünlemlerdir.

O-oy, üy!.. Erte! Bu sen kanayıp kalgañ?! “O-oy, karım!.. Erte! Sen nasıl öldün?!”
[24]

Eh, ol tuştağı kurç köstiñ çoğı emdi uyadagan. “Eh, o vakitlerdeki keskin gözlerin ışığı şimdi yok oldu.” [70]

Anayda aydıp, Saldaniñ töjineñ tudala, itatay deyle, iyde salgan. “Maaday öylece söyleyip Salda’yı göğsünden yakalıp, “itatay” deyip yere serdi.” [30]

Nemets eki kolın belinneñ alıp, için tudunıp, <<ih-ih-ih>> dep talgança katkıra la berdi. “Alman iki elini belinden alıp karnını tutup <<ih-ih-ih>> diye bayılıncaya kadar güldü.” [20]

1.7.2.2. Ünlem Olarak Kullanılan Kelimeler

Ünlem olmadıkları halde söz diziminde ünlem olarak kullanılan kelimelerdir.

Kuday-ay, bu cajıma mindiy maktastı baştap la ugup catkanım bu. “Tanrım, bu yaşıma kadar böyle övgüyü ilk defa duyuyorum.” [42]

Kuday la dezeñ balamdı!.. Eneñ cok bolgonço, adañ cok bolgon bolzo, sege le cakşı bolor edi. “Aman yavrım..! Annen yok olacağına baban yok olsaydı senin için daha iyi olurdu.” [28]

Ol cerdi sler bilereer be? – dep, Ençirov sonırkadı. -O kuday, cok. Bilbezim. Aydıp berzeer. “Ençinov, “Sen orayı biliyor musun?” diye sordu.- “Tanrım, hayır. Bilmiyorum. Söyleseniz.” [38]

İKİNCİ BÖLÜM

2. MUTLULUK GETİREN UMUT

(Uzun Hikâye)

Birinci Bölüm

[5] Dünyada nasıl anneler yok dersin. Nasıl babalar olmaz diye söylersin. Bir düşün, hangisi var? Yalnız onlara dikkat et. Hepsinin kaderi farklıdır. Bazısı insanı hayrete düşürür. Bazıları da öylesinedir işte. Şaşırtıcı değil.

Mesela Torkoçı Kaydarova inatçı biriydi. Çocukluk ve gençlik zamanlarında çok da dikkat çekmedi. Ama son yıllarda ona bir şeyler oldu. Bazen üzülür bazen de sevinir. Öyle ki köy meclisine uçarak gelse onun iradesine kalmış. Sesini alçaltıp yumuşatıp konuşur. Sesini yükselttiğinde çabucak alçaltmasını beklemek zordur. Yılların, herkesin huyunu değiştireceği doğruymuş.

Torkoçı “Şimdi neden buraya geldi?” diye kocasına hayretle sordu. Eşi Maaday, bu sorudan tedirgin olup elindeki bakır ağızlıklı pipoyu zorlukla çekti. Ama konuşmanın ne hakkında olduğunu sezerek kaşlarının çatıldığını hissetti. İçinde karmaşık düşünceler kaynamaya başladığında ağızından kötü söz çıkmasını diye dişlerini sıkıp cevap vermedi.

Torkoçı eşinin yüzüne üzüntünün gölgesinin düştüğünü fark edince bilerek sorduğu soruyu daha da uzattı:

- “Maaday, soruyorum, bu güne kadar hiç düşünmediğin oğlun şimdi hangi yerin dibinden buraya geldi? Biliyorsan açık konuş. Neden geldi?”

Deminden beri aşağıya bakıp duran Maaday yalvarmaklı bakarak Torkoçı’ya şöyle dedi:

- “Bizi anası babası bilip bize misafirliğe geldi. Bunda ne kötülük var? Yazık, sana ağır geldiğinde onun [6] gözünün önünde böyle soru sorma. Ne de olsa o şimdi büyüdü.”

- “Büyüdü! Büyüdü! Bu zamana kadar neredeydi? Sen onu iyice anladın mı anlamadın mı? Sordun mu yoksa hiçbir şey söylemedin mi?”

Torkoçı’nın vücudu yarı yarıya ısınıp bu günlerde içinde sıkışan, biriken onca soruyu tek bir kerede çıkarıp söyleme isteği duydu.

- “Bu çocuğun ne suçu var, Torkoçı? Tamam, geldi. Bizimle tanıştı. Gerçek babasını, annesini gördü. Karşılaştı... Bu ne büyük, ne ferah bir mutluluk. Çocuk, çocuk. Sen onu bilsen. Olur. Ne olacaksa olsun.”

- “Olmaz!” Bu son sözler Torkoçı’ya çok da gerekliymiş gibi, sesini ondan daha çok yükseltti. – “İşte, sen gerçek babasıydın. Ama ya ben nesiyim? Annesi! Annesi olmadığını kendisi biliyor, sen benim onun annesi olduğumu söyleyerek neden yalan söylüyorsun? Şimdi ben ona nasıl anne olacağım? Utanmadan artık kocaman adam olmuş birine. Baksana, çocuğuna yardım ediyor. Mutluluk... Anasını babasını buldu... Sizler nasıl insanlarsınız? Ya bizim çocuklarımız?!”

Torkoçı ağlamak istedi. Gözlerinden parlayarak gelen yaşlar durdu.

Torkoçı yan gözle baktığında Maaday’ın yüzünün kapkara olduğunu fark etti. Maaday şimdi kırk dokuz yaşındaydı. Kırışıklar sadece alınını kaplıyor değildi. Onlar gözlerinin kenarlarından yayılmaya başlıyordu. Ensesinde de sayısız kırışıklık vardı. Kırışıklıklar çok da önemli değil. Kim onlarsız yaşlandı ki.

Torkoçı, Maaday’ın gençlik zamanlarındaki elinin kolunun gücünü elbette iyi bilirdi. Bu katı yüzlü adam hem telaşlı hem de neşeliydi. Sevmeyi de bilir, kızdığına dövmeye de gücü yeterdi. Artık o, vurmaya kalkışmaz, ne de olsa eski gücü azaldı. Ne de olsa hastalık hali. Eskisi gibi olsaydı Torkoçı’nın başından yumruk eksik olmazdı.

Hayır, Maaday artık ona yumruk vurmazdı. Artık yumruk yasaktı. Elbette Torkoçı yüzünden yasaklanmıştı. Öyle olmasaydı bugün de kendini tutmazdı. Hayır, önceki gibi vurmamak olmazdı. Bu durumu unutmamak gerekirdi.

O iş, şöyle oldu. Maaday ile Torkoçı evlendiklerinden üç yıl sonra, Torkoçı’nın büyük ağabeyine misafir olduklarında, sarhoş olup [7] birbirlerine kızıp kavga ettiler. Maaday, Torkoçı’yı küçük çocuklu bir hanım olarak düşünmedi bile. Onların ilk çocuğu kız olduğu için Maaday eskilerin söylediği gibi, kızını “gereksiz” diye adlandırdı. Torkoçı sinirlenerek ağabeyi ile yengesinin gözünün önünde kız da olsa “gerekli” diyerek eşinin başına ökse değneği ile vurdu.

Yengesi – “Sen nasıl böyle saçmalarsın!.. Atasözünün anlamını nasıl bilmezsin? Maaday kötü bir şey söylemedi... Atalarımız böyle söylemiş. Ben doğduğumda da insanlar anneme babama kız çocuk – gereksiz, erkek çocuk – gerekli dediler. Eski zamanlarda erkek çocuk çok azdı. Erkekler savaşlarda yok edildi. Kadınlar da azalsa bile yine de kaldılar. İşte ta o zamanlarda bu söz söylenmiş. Kız doğsa gereği yok, erkek doğarsa

gerekli derler. Erkekler savaş için gerekli, çoluk çocuğu yetiştirmek için gerekli. Elbette bu söz boşuna söylenmiş değil.”

Torkoçî'nın yengesi böyle söyleyince, Maaday, “Bak gördün mü, ben doğru söylüyorum.” diyerek bütün gücüyle eşinin başına iki üç defa yumruğu geçirdi. Torkoçî bağırdı. Kucağındaki çocuk da annesinin bağırarak ağlayışından korkup ağlamaya başladı. Maaday onu ciddiye almadı. Sarhoşluktan süzölmüş gözleri yuvalarından çıkıp ellerini yumruk yapmaya hazırlandığını hissettiriyordu. Yine elini yukarı kaldırdı. Ancak Maaday, Torkoçî'nın, kızı kucaklayıp oturduğu yerden kalkıp koşarak kapıdan çıktığını fark etmedi. Kısa bir süre önce hızlı vurmuş olsa da, o an Torkoçî'ya çok iyi bir ders verdiğine karar verip güç toplamak için kısa bir süre düşündü.

- “Şuna baksanıza! İnsan konuşamayınca, başını sağa sola vurup, el kaldırıyor işte.” diye, Maaday kızgınlığını Torkoçî'nın ağabeyi ile yengesine ifade etti.

- “Tamam, Maaday, dur, ne bu.” diye, karısının ağabeyi konuşunca, o biraz sakinleşip içkisini yudumladı.

- “Küçük çocuklu kadınla çok kavga etme.” diyerek yine yengesi onu sakinleştirdi.

Torkoçî çıkıp geri dönmedi. Yengesi Bazım çıkıp ona baktığında o yoktu.

- “Geri döner. Darılmaz insanı darılttığında... Bizim evde kendi evinde de değil, ne diye kavga edersiniz.” diye, Bazım, Maaday'ı bir parça ayıpladı. – “Bu bizim için de hoş olmadı.”

[8] Cazu, Torkoçî'nın ağabeyi, karısın bu sözlerine çok dikkat etmedi. Onlar da geçmişte patırtı kütürtü yaşadılar. Bazım'ın dediği de doğrudur. Başka insanların evinde tartışmak kötüdür. İnsanların haberi olur.

Bazım, Cazu ve Maaday çay içip otururlarken yarım saat sonra evin kapısına bir araba gelip durdu. Bazım kalkıp yürüdü, kapıdan baktı, “Polis!” dedi.

Daha başka söz söyleyemeden iki polis girip geldiler, selam verdiler, “Maaday Kaydarov kim?” diye sordular:

Maaday, “Benim.” diye yavaşça cevap verdi.

Maaday Kaydarov aymağa götürüldüğünde esir edilmiş gibi on dört gün karakolda kaldı. Bu zaman zarfında ona birkaç kişiyle birlikte ağaç kaldırımları yaptırıp, okulun odununu kestirdiler. Yanında polis olunca etraftan geçenler on dört gün orada kalanları tanıdılar. Eskiden köstebekler otlarlarken köstebeklerden birinin tehlikeyi fark edip diğerlerini tehlikeden koruması gibi. Onu yakın, tanıdık insanlar gördüklerinde “Aman Allah'ım Maaday'a ne olmuş? Girilmeyen yere girmiş.” deyip yanından geçtiler. Maaday

için ne kadar uygunsuz bir durumdu. Rezalet. İmkânı olsa yerin yedi kat dibine geçerdi. Sonunda Maaday, Torkoçı'nın köy meclisine giderek büyük aymak polisine telefon edip onu on beş gün tutuklattığını şaşırarak anladı. O an Maaday, yumruğun bedelini öğrendi. İlkinde bu kadarla kurtuldu. Bir daha olursa on dört gün değil, yıl olmadan kurtulmak yoktu. Bir yıl da değil daha çok olurdu. Sonra, aymaktaki o tatilin sonrasında da ikisinin arasında kavga gürültü oldu. Ama neyse ki iş köy meclisinin sınırlarını aşmadı.

Bugün Maaday, on dört yıldır görmediği oğlu geri geldiğinde Torkoçı'nın onu azarlayıp durduğunu görüp karısının sözlerinden hiç hoşnut olmadı.

On dört yıldan fazla bir zamandır görmemişti. Şimdi çocuk büyüyüp kendi gelince, al, bunlar ise tartıştılar, güleştüler. Buna ne gerek vardı. Maaday, Torkoçı'ya ne kadar çok kızsada eli kalkmadı. Maaday “Ah, seni, Kara uzaklara gittiyse, [9] burada alınını, utanması olmayan şeyi yere kaç defa sürterdim.” deyip, dişini iyice sıkıp kendi kendine düşündü.

- “Torkoçı, çocukla ilgili ikimizin hiçbir kavgası olmadı... Olmamalı da. Kara'yı sen emzirip beslemedin, babası olarak da ben yetiştirmedim... Bu yönüyle, hayatı sen de iyi bilirsin.”

Maaday bu sözleri, eşi konuşmazken uzun bir süre bir şey söylemeden oturup çocuk için gereksiz yere kavga olmasın diye samimiyetle gönülden söyledi.

- “O şehirde büyüdü, Maaday. Bizim çocuklarımız burada, köyde. Göbekleri kesildiğinden beri buradalar. Yalnız toprak ile değil, böyle her tarafta yaşayan insanların yaşamıyla sıkı sıkıya bağlılar. Kara ise şehirde yetişti. Onun kaderi farklı. Köy hayatı onun hoşuna gitmez... İşte, bunu böyle bil Maaday.”

Maaday karısının söylediklerini tek bir kelimesini kaçırmadan dikkatle dinledi. Anlaması gerekti. Torkoçı niçin bu çocuğu böyle yabancı sayıyor, farklı görüyor? Kızmasının, hiddetlenmesinin asıl sebebi neydi?

- “Kara'da nasıl bir kötülük olabilir. Ben hissetmedim. Sen biliyorsan bana da açıkça söylesene.”

Torkoçı, Maaday'ın bu sorusunu ta ne zamandır bekliyormuş gibiydi. O, kızgınlık ve öfke dolu sözleri cömertçe Maaday'ın yüzüne vurmaya düşünüp onun neden suçlu olduğunu sezmiş gibi, sesini alçaltıp yavaşça konuştu:

- “Görürsün, o köyde bizimle birlikte yaşamaz... Onun akli fikri şehirde. Anlıyor musun?.. Burada biraz yaşayıp, tekrar oraya geri dönecek. Gidince, bizim yetiştirip

okuttuğumuz çocuklarımız, mutlaka, onun ardından gidecekler. İşte, o, şehirle köyün arasında bir oraya bir buraya gelip gitme dediğimiz şey böylece başlayacak.”

Maaday, karısına “Şimdi böyle düşünüp üzülmesin.” diyerek pipo hazırlayıp içti.

İkinci Bölüm

[10] Maaday on dört yaşına kadar karşılaşmadığı oğlu Kara'nın pipo içmesine şaşırıldı. Geldiğinden beri dört beş gün geçmesine rağmen aile içinde kayda değer bir konuşma yapmadığına inanamadı.

Kara'nın on dört yaşına kadar şehirde yetişmesinin bir sebebi vardı.

Bu iş şöyle oldu.

Maaday on sekiz yaşını doldurduğunda, annesiyle babası sakalı yeni yeni kararıp uzamaya başlayan oğullarını yakınlardaki bir köyden yine on sekiz yaşında Erte diye bir kızla evlendirdiler. Onların ikisi bir birilerini istediler mi yoksa istemediler mi aileler için bir önemi yoktu. “Huzur içinde yaşasınlar. Çoluk çocuk, mal mülk sahibi olsunlar.” diye düşündüler.

Gerçekten Maaday, Erte'ye çok geçmeden alıştı. Hatta daha önce birbirlerini çok az tanıyan gençler evlenip iki ay birlikte yaşadıkdan sonra birbirlerini yeni yeni tanıyıp mutlu oldular. Bu mutluluğun ucu bucağı yoktu. Erte'nin yüzü yusuvarlaktı. Örüp iki yana saldığı simsiyah saçları hem kalın hem de uzundu. Beline kadar geliyordu. Görünüşü zarif ve boylu posluydu. Kalın kaşlıydı. Sesini dinlediğinde kaynayıp akan şarkının sesi gibiydi. Sevimli ve iyi huyluydu. Boyu, Maaday'ın boyundan biraz kısaydı. Gözleri de (tabiatla uygun yaratılmışçasına) yusuvarlak ve iriydi.

Bir defasında Erte, akşam ineği sağdıktan sonra, sıcak sütlü kovayı yere koyup atın bağlandığı direğe yaslanıp “Sen benden ne kadar uzunsun?” diye Maaday'a sordu.

Maaday karısının bu sözüne sevinmiş gibi o vakit gülümsedi:

- “Nerden baksan dört parmak uzunum. Boylarımızı ölçüp görelim.”

Erte direğe yaslanıp “Ölç.” dedi. Maaday yerden küçük bir taş alıp direkte eşinin boyunu işaretledi. Direk uzundu. Daha sonra kendi direğe yaslanıp bakınca Maaday'ın boyunun dört parmak uzun olduğu açıkça görüldü.

[11] Erte “Ne de olsa sen erkeksin. Erkeğin uzun olması iyiye işaret... Yakışır.” diye sevinçli bir şekilde konuştu.

Ardından Maaday “Kadının kocasından biraz kısa olması iyi bir şeydir” diye ilave etti.

Her ikisi de direktteki işaretlere bakıp biraz konuşup yüksek sesle gülerlerken, Maaday'ın annesi kapıdan başını çıkarıp onlara şaşırılmış bir halde seslendi:

- “Güneş battı. Sütü hemen getir. Ak malın sütü geceleyin dışarıda çok uzun bekletilmez.”

Erte kovayı alır almaz, Maaday'la beraber eve girdi. Dışarıyı alacakaranlık bir akşamdı. Onlar daha önceden “Akşam olunca sinemaya gideriz.” diye kararlaştırmışlardı. İnekleri sağıp gülüşüp konuşurlarken zamanın çok geçtiğini fark ettiler. Bu yüzden evde kalıp kendilerinin gençlik çağlarını hatırladılar.

- “Ben bizim ailenin beşinci çocuğuyum. Kötü huylu olduğumdan başka çocukları yanıma yaklaştırmazdım. Sadece ağabeylerim ve kardeşlerim benimle birlikte oynarlardı. Başkalarının çocuklarıyla oynamaya vakit de yoktu. Evde ufak tefek işleri yaparken anneme yardım ederdim. Küçük kız kardeşlerimle erkek kardeşimin kirli elbiselerini yıkardım. Sonra odun da toplamak lazımdı.”

Erte bundan başka bir şey söylemeyince Maaday, “Sen kopuzu bu kadar güzel çalmayı kimden öğrendin?” diye sordu

- “Annemden. Neden ki?” – Erte Maaday'ın sorusuna şaşırıldı.

- “Kopuzu çaldığın zaman, insanın düşünceleri hafifleyip, bilinmez yerlere doğru uçup gidiyor.”

- “Elbette ben de bunun için kopuz çalmayı öğrendim. İnsan, ezginin yardımıyla bin bir çeşit çiçeğin arasında gibi oluyor. Ya da çakır dağların üstüne, çaylak kuşu gibi havalanıp, uçup oturmaya benziyor.”

- “Doğru, doğru.” – Maaday, Erte'nin söylediklerine katıldı. – “Aynen öyle. Dünya ezginin yardımıyla yüceleşiyor. İnsan tertemiz, çok hafif oluyor.”

- “Sen kopuz çalmayı biliyor musun?”

- “Hayır.” diye Maaday başını salladı. – “Hadi sen devam et.”

- “Ben sana öğreteyim.”

- “Hayır, hayır, Erte. Sen çal. Ben sadece dinleyeyim. Düşüncelere dalayım. Ezgiyle birlikte çok eski zamanlara gidip, halkımın ezgisinin özünü öğreneyim.”

[12] - “Bensiz düşüncelere dalmak mı?” – Erte gülümsedi. – “Ben seninle birlikte uçup düşüncelere dalmaya hazırım.”

- “Hazırlığın bu... Çalyorsun, uçup düşüncelere dalıyorsun. Bu az bir şey mi? Sonuçta benimle birlikte.”

- “Aman, annenler duymasın. Akşam geç vakitte, uyumadan önce kopuz çalınmaz derler. Kendi de çalmıyor.”

Maaday, “Biz çalabiliriz.” deyip Erte’nin sözüne katılmadı.

- “Atalarımızın geleneği böyledir. Ona nasıl uyulmaz.”

O gün onların arasındaki konuşma annelerine babalarına da geldi.

Önce Erte, “Benim annem kopuzcu. Bir defasında sanki kendinden geçmiş gibi iki ineği sağıncaya kadar kopuz çaldı.” dedi.

- “İki eli de boş olmayan biri ineği nasıl sağdı?” – Maaday çok şaşırıldı. – “Sen biraz abartmış olmasın.”

Erte başka söz söylemedi. Küçük kopuzu nasıl yaptıysa ustalıkla ağzına koyup, iki elinin yardımı olmadan çalarken, masanın üstünde kapkacağı yıkayıp kurutup silip rafa koydu. Deminden beri gördüklerine inanamayan Maaday eve yürüyüp Erte’nin ağzına baktı.

- “Nasıl yakalayıp vuruyorsun?”

Erte, “İlk önce kopuz çalmayı öğren. Öğrendiğin zaman el kullanmadan çalmayı da öğreteceğim. Bunda biraz sır var.” diye konuşarak kopuzu temizleyip Maaday’a verdi.

Maaday kopuzu ağzına sokup Erte gibi diliyle çektiğinde ses çıkmadı. Erte birkaç kez izah edince, azar azar, bu defa dişe değerek ses çıkardığında ezgi çıkmaya başladı.

Böylece aylar, sonra da yıllar geçti. Maaday, Erte’den geri kalmayacak şekilde güzel kopuz çalmayı öğrendi. Onların ilk çocuğu erkekti. Onun adını Mekeş koydular. Mekeş’ten sonra kız çocukları Çinçey doğdu. İki çocuğun yüzüne baktığında annelerine ve babalarına benziyorlardı. İkisinin kanı, atalarından miras kalmış, birleşen görünüşleri bir olup, yeni kuşağın yaratılmasında soyundan oğul ve de kız doğması Maaday’ın da ve Erte’nin de en büyük mutluluğu idi.

[13] Maaday ilk başlarda kolhozda⁴¹ ylık otlatıyordu. Erte ise evdeydi. Küçük çocuklu kadın nereye gitsin? Mekeş ile Çinçey’in arasında iki yaş vardı. Mekeş iki yaşını doldurunca, Çinçey doğmuştu. O yıllarda Maaday taygadan⁴² inerken kımız getirirdi. Gelen kımız üç dört gün dayanırdı. Daha fazla durduğunda ekşirdi.

Bir defasında yilkıcı evine geldiğinde, çitini çevirip, mılça⁴³ inşa edip gideceği zamandan iki gün gecikerek üçüncü gün taygaya ulaştı. Geldiğinde, beraber yilkı otlatığı

⁴¹ Kolhoz: Sovyetler Birliği zamanında toprak ve üretim araçlarının ortak kullanıldığı, gelirin meslek ve emeğin niteliğine göre bölüştürüldüğü tarım kooperatiflerine verilen ad.

⁴² Tayga: Ormanla kaplı dağ.

⁴³ Mılça: Banyo.

kişi sağım çiftliğine gelerek bir kaç gün boyunca sütten rakı yapmıştı. Bu sürede kısırakları, evin kadınları otlatıp, toplayıp, taylorı yedeğe bağlayıp sağdılar. Ama en kötüsü iri, kızıl kısırağı ayı yakalayıp, otların üstünde sürükleyip, ıslak yerde toprağı kazıp atı gömüp üstünü kapattı. Üstüne ise her çeşit otu yığıp, yosunla, dalla örtüp gitti. Kısırağın tayı iki üç gün boyunca acı acı kişnedi. Ama kadınlar, çoluk çocuk ne yapabilirdi?

İhtiyar bir kadın, Maaday gelince, “Size, erkeklere, insan güvenir mi?” diye azarladı. II. Dünya Savaşı’ndan beri yedi sekiz yıl geçti. Sizler, yeni yetişen erkekler, savaşta ölen babalarınızın, kardeşlerinizin, ablalarınızın yerine burada gayret edip iyi çalışmak yerine, elinizi kolunuzu sallayıp orada burada dolaşıyorsunuz. O tayın acı acı kişnemesini şimdi nasıl dinleyeceksiniz?”

Maaday bu sözleri dinleyip sadece yere bakıp suçunun farkında olarak kendini beceriksiz hissetti. Arkadaşı tam suçluydu. Rakıda, eğlencede, gülmede başı çeken ne yazık ki oydu.

- “İşte, arkadaşlar, kısırakları sağıp, kıımız yapılacak zamanda evinize gelip eğlenmek istersiniz... Ödesin. Yılının yerine yılki ya da birer inekle ödesin.”

Yılıkyı nereden alsınlar? Maaday ile arkadaşı birer inek verip mahkemeden ayrıldılar. Yiğitler kendilerini tutamadılar, birbirlerine kızdılar. Böylece Maaday bu kolhozdan ayrılıp başka kolhoza girmeye niyet edip hayvan işini zar zor bulup buluşturup Ceti-Codo denen yere göçüp Kızıl Maanı kolhozuna girdi. Bunun yanında burada onun bazı akrabaları da vardı. Onun için kolhoza girmesinin biraz kolay olduğu açıktı.

[14] Maaday, geldiği yerde önce akrabaları ile konuşup ev yaptı. O yıl sonbaharda ev için ağaç kesmeye başladı. Daha önce yaşadığı kolhozdaki evini yıkıp sürükleyip getirmeyi düşündü. Eğilmiş bükülmüş olsa da nereye gitmek isterse gitsin kendisinini. Oranın görevlileri, “Ev bu kolhozda kalmalı. Hatta çadırı da kalsın. Çünkü insanlar oraya buraya göç ederlerken evlerini bozmadan yıkmadan orada bıraktıran bir kanun var.” dediler. İslı, dağılmış ağaçlar, kabuklar için kim uğraşacaktı.

Daha önce yaşadığı yer ile yeni geldiği yerin arası da uzaktı. Yetmiş beriste⁴⁴ vardı. Ceti-Codo, Çuy nehrinin çakır sularının kıyısındaydı. O vakitler her yere yaya gidip gelen vakitlerdi. Gerçi oraya buraya yolculuk yapan arabalar da boş olsun dolu olsun insanları alırlardı.

Kızıl Maanı kolhozuna geldiğinden beri yazın ot biçme, kışın ise hayvanlara yem çekme işlerine bakardı. Maaday Kaydarov’u işinde çok iyi diye işçiler çok överlerdi.

⁴⁴ Verst: 1,6 km²’lik bir uzunluk birimi.

Yeni yere göç ettiklerinden sonra, Erte kolhozun işinden biraz boş vakit bulunca evine, annesine babasına gidip geliyordu. İki çocuğu, Mekeş'le Çinçey, büyüyüverdiler. Mekeş beş, Çinçey üç yaşına girmişti. Onları akrabalara bırakırdı. Karısı gidince Maaday gece çocuklarını eve getirirdi. Ertesi gün işe giderken onları akrabalara geri bırakırdı.

Erte, üçüncü çocuğunu Ceti-Codo'ya gelince doğurdu. Kaydarovlar ona Kara adını verdiler. "Todoşlar⁴⁵ büyüyor." deyip akrabaları gururlandılar. Bu çocuğa Kara adını toplanan insanlardan biri verdi. Kara doğduktan sonra Erte yedi gün yatıp sekizinci gün yemek pişirip hafif işleri yapmaya başladı. "Erte, aman, ağır iş yapıyorsun. Su getirme işini kolay mı sanıyorsun?" diye komşu kadınların söyledikleri onun kulağının birinden giriyor diğerinden çıkıyordu.

Kara üç aylık olunca Erte bir gün sabahleyin "Maaday, ben anneme babama gidip geleceğim. Uzun zamandır görüşemedik. Sonra çoktandır gelmedi derler." dedi.

Maaday "Gidip gelirsin." deyip kabul etti.

Erte, ekmeği pişirip kara torbaya koyup araba beklemek için Çuy yoluna çıktı. Geçen bütün arabalar insanla ya da üstünde büyük yüklerle doluydu. Toz-toprak kaldırıp gidiyorlardı. Maaday [15] çocukları akrabalara götürüp Erte'yi uğurlamaya geldi. Kocasını gelince Erte sevinip "Herhangi bir araba gelirse çocuğu tut." dedi. Babası Kara'yı annesine doğru bırakıp sivri taşa oturdu. Çocuk ağlamadığı halde mırıldanarak ninni söyleyip oraya buraya sallıyordu.

Çok geçmeden aşağıdan yukarıya doğru kahverengi bir arabanın uğuldayarak geldiğini ikisi de gördüler. Erte, çabucak çocuğu kucağına alıp Maaday'a "El kaldır." dedi. Otomobil yüklü gibiydi. Yavaş geliyordu. Ara sıra hafif rampa bir yere geldiğinde arka tarafından etrafa mavi bir duman yayılıyordu.

Maaday sağ elini kaldırıncaya araba durdu.

Şoför, "Nereye gideceksiniz?" diye sordu.

Erte, "Kadrin-Oozı'na kadar." diye, Maaday'dan önce cevap verdi.

Şoför, "Otur." diye kabul etti.

Erte çocuğu babasına verip arabanın üstüne hızlıca çıktı. "Oy-oy, her taraf tuzmuş." dedi.

Maaday önce çocuğu sonra kara torbayı verdi. "Tamam, güzelce otur. Aman, dikkatli ol. Tuz sağa sola hareket edebilir." dedi.

Otomobil ilerleyince, Maaday atına binip işe gitti.

⁴⁵ Todoş: Altay söök/uruklarından birinin adı.

Ertesi sabah hava ter-temizti. Güneşin sıcaklığı havayı iyice ısıtmıştı. Kuşların sesi sağda solda yankılanıp havanın sessizliğini bozdu.

Çuy Nehrinin çakır suları uzaktan ağarmış görünüyordu. Giden otomobilin tekerleklerinin altından bembeyaz toz uçuşup havaya kalkıyor, sonra fark ettirmeden kayboluyordu.

Üçüncü Bölüm

Birkaç kişi; Cazu, Muksum, Kelegey ve Maaday kolhozun sürgü işini yapıp öğle vakti dinlenmek için oturmuşlardı. Bazısı torbasına koyduğu yiyeceği çıkarıp, önüne serip yedi. Bazısında sıcak [16] yemek yoktu, bir cam şişede süt vardı. Sadece Maaday bir litrelik termosuna sıcak çay koyup getirmişti.

Kaydarov, termosun kapağını açıp beraber çalıştığı arkadaşlarına “Sıcak çaydan içsenize.” dedi.

Hepsi “Hayır, sen kendin içersin.” diye cevap verdi.

Maaday, Erte'nin Altay usulünce pişirdiği ekmeği bölüp sıcak çayla yemeye başladı. Yaz güneşinin sıcak alevleri ile sıcak çayın buharı onu terletti. Sürekli terlerdi. Bu yüzden Erte, Maaday'ın gömleğini yedi gün boyunca iki kere yıkardı.

Bu oturan erkeklerin arasında en büyüğü Cazu'ydu, ondan sonra Maaday geliyordu. Maaday 1924 yılında doğmuştu. II. Dünya Savaşı'na katılmış, savaş bitince geri gelmişti. Maaday, insanlara, “Tanrı'nın yardımını sayesinde bana bir defa bile kurşun değmedi. Hatta kenarımdan bile geçmedi. İnsan nerede bulunursa bulunsun, memleketini ve halkını düşününce onlar ona yardım ediyor. Yoksa nasıl böyle bir sıkıntıdan kurtulabilirsin.” derdi. O vakitlerde karısı onu duyduğunda, “Bu, boş bir konuşma.” derdi. Övünüp duruyor derlerdi. Ama Maaday böyle düşünmüyordu. Kendi savaşçı karakterini, barış ve huzur içinde yaşayan insanlara hiçbir şey atlamadan tamamıyla anlatması gerekiyordu. Gülerlerse gülsünler. Gerekliydi. O bugün de yanında oturan arkadaşlarına durmadan anlattı:

- “Bu tıpa denen şeyi ben nasıl tutardım arkadaşlar? 1943 yılında ben Ukrayna'dayken Almanlara esir düştüm. Çok kalabalıktık. Faşist subaylar, baktığında kıyafetleri güzel, hoş. Ama o güzel kıyafetlerin içinde içi kokuşmuş, insan sevgisi olmayan, kötü şeytanları düşündüğünde hepsini, gerçekten de büyük bir saraya tıkip yaktım istersin. Ama nasıl, bizim insanlarımızı aynen böyle, kurbanlıklar gibi yaktılar. İnanmasanız da gözümle gördüm.”

Almanlarla yapılan savaş hakkında konuşulanları duyup sevinen Kelegey, “Hadi şunu doğru düzgün anlatsana. Onlar nasıl yakıldı?” diye merakla sordu.

Muksum, “Konuşmayı bölmesene.” diyerek, arkadaşını susturdu.

Maaday, “Eh, bunun böyle olduğunu size insan nasıl dayanıp anlatır, çocuklar.” diye konuşmaya başladı. “Esir düşen birçok insandan bazısını Almanlar, her tarafı kapalı bir avluya soktular. Subay Şul’ts, “Biz, sizi özgür Almanya’ya [17] götürecektir arabaları bekliyoruz. Biraz bekleyin. Sizler, Rusya’nın sabırlı insanları. Sabredin!” diye konuşarak, avlunun etrafına nöbetçi dikip uzaklaştı.

Bizi o avludan uzak olmayan bir yerde tuttular. Kaç defa bizimkiler onları çıkarırsınlar diye beklediler. Almanlar, “Hayır, onları özgür Almanya’ya götürecektir.” deyip, bizim insanları otomatik silahlarla aşağı itip kendilerinden uzaklaştırdılar. İnsanları avluda iki gün tuttular. Yiyecek vermediler. Bir görseniz, avlunun etrafını tel örgüyle çevirdiklerinden Almanların neyle uğraştıklarını anlıyorduk. Etrafımızda yanlarında köpekleri ile nöbetçiler dolaşıyordu.

Üçüncü gün önce subay Şul’ts gelip bağırp sağ elini avluya doğru uzatıp insanları koşturdu. Bizim aramızdan bazı insanlar Almancanın bazı sözlerini biliyorlardı. Ben o dilden şimdiye kadar hiçbir şey bilmezdim... Ama kalk, elini kaldır gibi birkaç söz öğrendim. Ama işte... Aramızdan, Sidorenko denen büyük kemik bastonlu kişi, “Almanlar avluyu yakıyorlar. Benzin diyorlar. Şul’ts çabuk diye bağılıyor. Bakın, bakın, kardeşler! Şeytanlar ne yapıyorlar. Bizim insanımızın olduğu avluyu benzinle yakmaya hazırlanıyorlar!” diyordu.

Hepimiz, yüzden fazla insan, avludan gözümüzü alamadık. Alman askerler kovayı koşturup avlunun etrafına benzin döküyorlardı.

- “Hayır! Hayır!” – diye, Sidorenko ile birlikte yaklaşık on beş kişi bağırp silahlı nöbetçileri önemsemeyip belki de unutup içeri girdiler. Nöbetçiler ilk önce havaya doğru ateş ettiler. Silah sesini duyunca ne yaparsınız? Öldü herhalde. Hayır. Birçok insan onların üstüne gidiyordu. Sidorenko, nasıl yaptıysa, nöbetçi köpekle birlikte ona doğru gelirken üstüne saldıığında köpeği yakalayıp Almandan otomatik silahı aldı. Nöbetçilerden üç dört tanesini köpekleriyle birlikte orada yere serdi. Nöbetçiler çok olmasa da biz avluya yetişemedik. Silah seslerinin patlamasından sonra başlarında Sidorenko’nun olduğu insanların hepsini yok ettiler. Ondan sonra ikinci bölük insanlar, o sırada ben de vardım. Sidorenko’nun başı çektiği insanları yok ettiklerinde, bizi götüren kişi “geri, geri!” dedi.”

[18] Maaday, “İşte böyle, dostlar” deyip süt dolu bardağı yere koyup, hüznünlendi. Konuşmadı. Muksum, Kelegey ve Cazu’da da ses de yoktu, hareket de. Hatta etrafta kuşların sesi de duyulmuyor gibiydi. Gökyüzü masmaviydi. Ara sıra yüksek dağların üstünde bulutlar görünüyordu.

Muksum, Maaday’ı kendi sorusuyla üzmemeye gayret eder gibi yavaş bir sesle “Ondan sonra ne olduğunu anlatsanıza.” diye konuştu.

Kelegey de “Başladın sonuna kadar anlat.” dedi.

Maaday iki yudum süt içtikten sonra konuşmasına devam etti:

- “Tekrar geri dönüp, ayakta durduk. Oturtmadılar... Bu şartlarda, ölümün olduğu yerde kim oturur... Almanlar, avlunun yanında ne yapıyor dersene, merdiven dikip avlunun üstüne çıkıp benzin döküyorlar.

Şul’ts tekrar bağırp, bir şeyler söyleyince, bütün Almanlar avlunun yanından sert tellerle böldükleri çitten çıkıp beklediler. Çok zaman geçmedi, avlu kızıl alevlerle sarıldı, kap-kara duman etrafa yayıldı, kıvrıldı gökyüzüne doğru yükseldi. Alevlerin çatırtısı bize kadar geliyordu. İnsanların sesi avlunun içinden nasıl duyulsun... İşte böylece faşistler bizim insanlarımızı diri diri yakıp, yok ettiler. Onlar hayvanlardan bile daha kötü şeyler yaptılar ama yenildiler.

Şul’ts avlu tamamen yanınca yanımıza geldi. Dikenli telin öte yanında durup bize yöneldi. Onun konuşmasını bize tercüman çeviriyordu:

- “Şul’ts sizlere acıyor. O, avludaki insanlara da acıdı. Ama onları Almanya’ya götürecek arabalar gelmedi, Büyük Almanya, Rusya’yı yeniyor. Bütün otomobiller, trenler Moskova’ya, Rusya’ya doğru gidiyor. Onun için bu kadar insanı Almanya’ya götürecek imkân yok. Bununla beraber onlar orada kargaşa çıkarır. Onlar bizim imparatorluğumuza zarar verir. Bu yüzden Hitler, onları erkenden yok edin dedi. İz bırakmadan yok edin dedi. Onun için biz onların izi yok olsun diye yaktık. Böylesi yalnızca Almanya için faydalı! Sizi biz yakmayız. Siz bizim için çalışacaksınız.”

- “Hayır! Hayır!” – diye aramızdan bir Rus bağırınca subay sağ elini havada salladı.

[19] Bir Alman onu bizden ayırıp gözümüzün önünde vurdu. İşte bu kadar...”

Maaday konuşamadı.

Kelegey, “Sizi oradan nereye götürdüler?” diye sordu.

- “Bizi... Oradan nasılsa her tarafı kapalı bir arabaya bindirip götürdüler de götürdüler. İndirdikleri yeri görsen, bir inek çiftliğiydi. Kara-alaca inekler! Memeleri yere degecek kadar sütle dolu.”

- “İşte bu sizin büyüğünüz! Onun sözünü Hitler’in sözü sayın.” – Bizi getirip bıraktıkları yere subay Şul’ts da geldi. Öyle söyleyip, önlerine katıp, kulübeye getirdiler.

Sert yüzlü Alman, “Sizin kalacağınız yer burası!” dedi. – “Böyle güzel yer sadece Almanya’nın savaşıp özgürlüğüne kavuşturduğu yerlerde olur.”

Övdüğü yeri görerseniz, nasıl! İçi dışı tamamen tellerle sıkı bir şekilde çevrilmişti. Onlara değmeden yürümen gerek. Değersen düşersin. Ölürsün, gideceğin yer orası olur. İçi kirliydi ve kokuyordu.

Bizi sevinçle karşılayan Alman, “E... Sen Moğol musun?” diye bana sordu.

- “Hayır!” – dedim. – “Altay’ım.”

- “E, Moğol, Altay değil. Moğol, siz hayvan besliyorsunuz. İnek sağmayı biliyor musun?”

- “Hayır!” – dedim. – “Bilmiyorum.”

- “Kötü Moğol... Hayvan yetiştiriyorsun ama inek sağamıyorsun. Yalan!.. Biz, Almanlar, size, her şeyi, hepsini öğreteceğiz.”

İnek sağmayı bilmiyordum, doğru, Alman’a düzgünce anlattım. Tamam, öyle de olsa, cevap verdim:

- “Biz erkekler inek sağmayız. Biz kısırakları sağabiliriz.”

İnek sağmaktan kurtulmak için orada ne söylediysem olmadı.

- “A, burada kısırak yok!” – deyince, Alman, içi yırtılmışçasına korkutucu bir şekilde güldü. Sonra, kendine gelmiş gibi, konuştu:

- “Şimdi kısırak da olur.”

Çok geçmeden yedeğinde iki atla biri geldi. Bayılana kadar gülüp, benimle alay eden Alman iki atı eliyle tutup yavaşça konuştu:

[20] - “İşte, Moğol, bunlar sana, iki tane kısırak. Tanıyor musun? Sağ. Aklın yettiğince sağ.”

Ben sinirlendim. Neredeyse Almanı vuracaktım. Ama kendimi tutup, dişlerimi sıkıp Almanı çok sinirlenip baktığımda, bana kahkahanın, kötü düşüncenin yaramadığını anlamış gibi oldu.

- “Bu kısıraklar hoşuna gitmedi mi, Moğol?”

- “Ben Moğol değilim. Sovyet vatandaşıyım.” dedim.

- “Hayır, Sovyet vatandaşı sadece Rus’tan olur. Başka halklar Sovyet değildir!” – deyip kasketini gözüne indirip kaldırdı, kahkahasını kesip sert bir şekilde konuştu.

- “Sovyet milleti sadece Ruslarla değil, diğer milletlerle birlikte Sovyet milleti oluyor.” deyip yarı yarıya gururlandım, kanım kaynadı.

-“A-a.. a... komünist...” diye ateşli bir şekilde bağırmasını bütün insanlar duydu. İki ayağı üzerine doğruldu. Beline dayandı.

Arkamdaki arkadaşlarım “Maaday, sen cevap verme. Olur mu?” diye fisıldadılar.

Düşündüm. Şul’ts burada olsaydı, beni öldürürdü. Ama Şul’ts bizi iyi yere, içi dışı bir insanların yanına getirmemişti. Biz bunu anlayamamıştık.

- “Bu kısrakları sağ, Moğol!” diye, soğuktan yüzü çekilmeye başlayan adam inat etti. – “Kova! Çabuk!”

Atları getiren kısa boylu, iri Alman fırlayıp koşturup gittiği yerden çok geçmeden iki kovayla döndü.

Alman, “Sağ!” diye bana bağırdı.

- “Hayır, sağmam. Bizde böyle kısraklar yok.” deyip kovayı da almadım.

- “Bunu sen düşün, kısrakların neyi var.”

- “Bunlar hadım edilmiş aygırlar!” deyince Alman iki elini belinden alıp karnını tutup <<ih-ih-ih>> diye bayılıncaya kadar güldü. Dizleri büküldü, zar zor yıkılmadan durdu. “Nasıl-nasıl aygırlar diyorsun, Moğol?” diye, kahkahasını kesmeden benimle alay edip sordu durdu.

- “Hitler’in kısrakları!” deyip kızarak önüme katıp sürdüğümü fark etmedim. Alman yaklaşmıştı. Elimi tutmaz etti. Ondandır ne olduğunu hiç bilmiyorum. Kendime geldiğimde başım dönüyor, kusasım geliyordu. Ağzımda çok kan [21] birikmişti. Üstüme su döküyorlardı. Ya bizimkiler ya da Almanlar – orası aklıma gelmiyor. Ama sonra, soğuk sudan dolayı kendime geldim. Hareket edeyim dediğimde vücudum kıpırdamıyordu. Çabucak düşündüğüm şey – ölüm. Aklımdaki şey bu, şimdi öleceğim. Artık hiçbir şey yok. Aman Allah’ım, Altay’ım, Tanrı’m deyip içimden dua ediyorum, vatanımı bir kere hatırlayayım, aklıma getireyim diye çabalıyordum. Çabucak hepsini hatırlamalıyım. Hepsini. Memleketimin ağaçları, taşları, akarsuları, hayvanı, kuşu gözümün önünden arka arkaya geçmeye başladı. Öylece dururken çocukluk çağım gözlerimin önüne geldi. Kendi kendimi görüyordum. Ama sadece çocukluk çağımı görüyordum. Gözümün önündeki buydu. Gömleğinin altındaki eteği enine yırtılmış. Bir de baktım ki karım, Erte. İki tarafına saldığı saç örgülerindeki sedeflerle deniz kabuklarıyla kendine hayran bırakıyor, önümdeki bu. Bağırduğunda yakına gelmez... Böyle... Beş gün boyunca kalkamadan yattım. Yemeği arkadaşlarım bana zar zor yedirmişler. Bazı zamanlar

bilincimi kaybettim. Ondan sonra biraz iyileştim... Bilincim yerine geldikten sonra öğrendim ki Alman eldivenli sağ eliyle doğrudan alınma yumruk vurmuş. Ben yere yıkılınca etrafımda dönüp tekmeyle vurmuş da vurmuş. Kasketi gözüne sık sık düştüğünde geriye itip teri damlaya damlaya vurmuş. Öyle insan ölmez mi? Şükür ki, canlı kalıp yaşamam böyle oldu.”

Maaday, son sözlerini söyleyip yediği içtiği yiyecekten kalanları toplayıp torbasına koydu. Arkadaşları bir şey söylemeden ona acıyarak baktılar. Onlar yalnız arkadaşları için değil, o avluda yakılan bütün Sovyet insanları için de üzgündüler.

Muksum, “O süre boyunca sizi inek çiftliğinde mi çalıştırdılar?” diye sordu.

- “Biraz çalıştık... İnek sağmayı orada öğrendim. Şimdi Erte sağa sola gittiğinde tek başıma ineği sabah akşam sağarım. Bunda utanacak ne var?”

Kelegey, “O-o, Kök-su ayağında, sovhozlarda inekleri hep erkekler sağmakta... Gazetelerde yazıyordu.” diye yumuşak bir sesle konuştu.

Maaday, “Öğrenince, insan neyi yapmaz ki.” diye onun sözlerine katıldı.

Öğleden sonra başıboş bulutlar gök [22] yüzünde çoğaldı. Öyle olunca Cazu, birkaç kez gökyüzüne doğru bakıp arkadaşlarına, “Havanın yağmurlu olacağını tahmin ediyorum.” dedi.

Maaday arkadaşlarına göre etli kanlı, iri biriydi. Her işi yapardı. Güçlüydü de. Boyu uzundu. Muksum sırtığı götüremeyecek olsa Maaday gelip “Hangisi?” deyip o sırtığı tek başına sürüklerdi. “Sen o sırtığı getir.” deyip Muksum’a ince, hafif olanı gösterirdi. Muksum hayatını törelere göre yaşamayı bilen biriydi. İnsanların ona altın elli demeleri boşuna değildi. O Kelegey’den daha büyüktü. 1932 yılının baharında doğmuştu. Kelegey ise 1933 yılının mart ayında dünyaya gelmişti. Gençlik döneminde onun yüzü dolgundu. Şimdi vücudu, görünüşü o zamanki gibi değildi. Artık yüzünde taze et yok gibi, sertti. Boyu uzundu. Ustalık bakımından Muksum’a yetişemezdi. Öyle olsa da, baltayla uğraşan insanlar: Maaday, Cazu ve Muksum, Kelegey’i yanlarına almışlardı. Ne de olsa güçlüydü. Neyi, nasıl yapması gerektiğini anlayınca artık ona söz söylemeye gerek yoktu. O şekilde yapardı. İnsanlarla söz yarıştırmayı bilmezdi.

Ekinlerin başaklandığı sırada kolhoz, Maaday’dan, savaşta bulunduğu, güngörmüş, çalışkan, usta biri olduğu için sürgü yapmasını istedi. O insanlardan önce yaşça büyük olan Cazu’yu, sonra Kelegey’le Muksum’u da yanına aldı. Son ikisinin babalarını Maaday iyi bilirdi. Savaşa gittiklerinden sonra onların babalarından hiç haber gelmedi. Küçük oğlanların anneleri, babaları gelecek diye çok beklediler. Maaday iyi bilirdi. Muksum’la

Kelegey beraber çalışırken babaları hakkında çok konuştular. Küçük çocuklar, babalarını çok iyi bilmezler, babaları acımasız savaşa gönderildiklerindeki küçük şeylerdi. Şimdi ise yetişkin insanlardı. Kolhozun seçkin işçileriydiler.

Bugün onlar Maaday'ın savaşta geçen günleri hakkındaki ilgi çekici sohbetini dinlediler. Onların fikrine göre böylesine eziyetli hayatı babaları da yaşamıştı. Yalnız savaştan geri dönmemiş olmaları acıydı. O günlerde anneleriyle kalan çocuklar neyi sezsin, neyi anlasın. Eh, Maaday gibi insanların, faşistlerin yabani huylarını en ince ayrıntısına kadar anlatması güzeldi.

Kelegey'le Muksum, Maaday'dan sekiz dokuz yaş [23] küçüktüler. Bugün onlar Maaday'ın konuşmasını ilgiyle dinlediler. Sürgünün birkaç parçasını yenileyip güneş dağın başına yaklaşıncaya kadar çalıştılar. "Sigara içip, dinlenip, döneriz." diye konuşup otururlarken kolhozun tarım uzmanı Salda Samtarov aşağıdan yukarı hızlıca geldi. Maaday, Salda'nın yüzünde korku varmış gibi hissetti. Diğer arkadaşlarının öyle hissetmeye vakitleri yoktu. Salda'nın gözleri hem soğuk hem de karanlıktı.

Salda, "İş bitti mi?" diye sordu.

Maaday "Bugün biter." diye karşılık verdi.

- "İyi." - Samtarov konuşurken sağ avuç içiyle gözünü gölgeleyip ilerde sürgünün kayaları ittirdiği parçalara kadar iyice baktı. "Kötü bir şey oldu... Sabah giden araba Kadın Nehrinin bu tarafında, yoldaki dönemeçlerden birinde kaza yapmış... Az önce yeni bir şoför söyleyip Biysk'e gitti."

Maaday, sesini yükseltip "Nasıl?" diye sordu.

- "A, nerden bilecek..." - Salda yavaşça konuştu. "Şoförle konuşup gelmiş... Nasıl olduğu anlaşılır elbet."

Cazu, Muksum, Kelegey ses çıkarmadılar. Elbette böyle aniden duyulan korkunç haber kimsenin boğazından nefes bile çıkarmazdı.

Sadece Cazu, "Ne oldu ne?" diye şaşırıldı.

Güneş dağın öbür yanına, bu haberi duymayayım der gibi battı. Hepsi, Cazu, Salda atlı, Maaday, Muksum, Kelegey yürüyerek büyük tepeden aşağı, köye doğru döndüler.

Dördüncü Bölüm

Maaday, Mekeş'le Çinçey'i akrabalarından almamıştı, hızlıca onlara girip ne olduğunu dinledi.

- “Ta... Bu yakınlardan duyuldu.” diye akrabası olan kadın gözünden yaş dökerek burnunu çekip konuştu.

- “Tamam, siz inekleri sağın. Çocuklar sizinle otursun. Ben Ayrı-Taş’a doğru gideyim. Herhalde kaza orada olmuş.”

[24] Güneş yeni batmıştı.

Maaday, Çuy yoluna çıkıp hızlıca arabaya binip Ceti-Codo’yu geçti. Onun kafasında karanlık düşünceler, yuvalarından çıkıp kaynaşan arılar gibi kargaşa içindeydi.

Orta yaşlı şoför Maaday’a, “Niçin karanlık düşüncelere dalmış gibisiniz?” diye sordu.

Maaday ağır bir nefes alıp “Evet... Felaket oldu” diye cevap verdi.

Şoför yol boyunca başka bir şey sormadı, arabanın hızını biraz arttırdı. Bir saat sonra araba Ayrı-Taş’a ulaştı. Burada, yol tarafına kıvrılan dönemecin boyunda, gri toza bulanmış çalılarla akasyaların arasında üç polisle kalabalık halk bekliyorlardı. Maaday arabadan inip kazanın olduğu yere hızlıca geldiğinde kazada ölen kişinin üstünü başörtüsüyle örtmüşlerdi. Yavaşça açıp baktığında, - Erte!..

Maaday, “O-oy, karım!.. Erte! Sen nasıl öldün?!” diyerek Erte’nin mavileşen yüzüyle kararan ağzını okşayıp, gözünün acı yaşını akıtıp felakete teslim olmadan dizlerinin üstüne oturdu.

Yaşı kırktan fazla da olsa genç görünen polis Maaday’ı koltuğundan tutup yukarı kaldırdı, arabaya getirdi.

- “Çocuklar... Bakın... Nasıl yiğit.”

Maaday, meme çağındaki oğlunu kucağına aldı, ağlamaya teslim olmadı:

- “Annen nerede yavrum?.. Anneni neden bıraktın, memesinin sütünü neden yeteri kadar emmedin? Şimdi sen nasıl büyüyeceksin?.. Kara, annen bizi yalnız bıraktı. Kendisi yok. Öldü. Bu neyin acısı... neyin günahıydı.”

Maaday, Kara’yı kucağına alıp, Erte’nin yanına gelip öylece konuşup ağlarken polisler Koş-Ağaç tarafından gelen arabayı durdurdular. Orada bulunan insanlar hep birlikte Erte’yi o arabaya koydular. Yaz mevsimindeki kişi öyle olur, yüzü şişivermiş gibiydi. İnsanlar, “Birinin kalbi durduğunda kan başına doğru birikir.” dediler. Maaday yeşil ot yolup Erte’nin başına koydu. Kendi de onun başının yanına oturdu. Küçük çocuğu ise polis [25] “Ben götürürüm.” deyip kendi arabasına aldı.

Erte’nin bindiği araba dönemece vardığında sağa sola çarpıp dönemeci geçince devrilmişti. Elindeki küçük çocuk uzağa düşmüştü ama annesi yere düştüğünde üstüne iri

iri tuzlar dökülmüştü. Büyük bir tuz parçası kadının başına düşmüş, üç kaburga kemiğini kırmıştı. Şoför bu felaketten yarı canlı kurtulmuştu. Kara kundağından dolayı mı yoksa sık çalılıkların üstüne yumuşakça düştüğünden mi sağ kalmıştı. Hatta avuç içi kadar yüzünde tek bir sıyrık bile yoktu. Maaday, “Bu çocuk yüce Tanrı’nın yardımıyla hayatta kaldı.” diye düşündü.

Ceti-Codo’ya vardıklarında alaca karanlık çökmüştü. Erte’yi arabadan indirmek üzereyken akrabalar, komşular toplandılar. Deminden beri kendi kendine ağlayıp hiç ses çıkarmayan Maaday da şimdi burada, onlarla beraber yaygarayı, çığılı basmıştı. <<Yahu, bu erkek adam niçin biraz kendini tutmaz?>> - diye kendi kendine iyice düşünüp birkaç zaman sonra gür sesli akrabalarını sakinleştirdi. Onlar biraz durduktan sonra tekrar bağırdılar. Arabayı deviren şoförü suçlayıp, “Bu dünyada felaketi onlara o getirdi.” diye ağlaştılar.

Kara da ağladı. Ama o acıktığı için ağlıyordu. Akrabalardan biri onun emmek istediğini yeni anlamıştı. Emzirmek için onu kucağına aldı. Önce emmedi. Ağızına süt girince dudaklarını oynatıp emmeye başladı. “İşte, işte... Em yavrum!” diye meme veren kadının endişesi dağıldı.

Mekeş ile Çinçey daha annelerinin öldüğünü bilmiyorlardı. Mekeş öylece, bir felaket olduğunu orta derecede anlayıp annesinin yüzüne baktı. Ama annesinde ses de yoktu hareket de. O uzun zamandır uyuyordu. Çinçey, Mekeşten iki yaş küçüktü. O, ne olduğunu nasıl anlasın, anlaması zordu. Annesinin yüzü kara-mavi olduğu için ona yaklaşip geri dönüyordu. Ondan korkmuş gibi o tarafa bakmıyordu.

En yakın akrabaları “Sen ne yaptın Erte?.. Bizi ne kadar erken bırakıp gittin? Çocukların bu kadar küçükken neden öldün?” diye konuşarak ilk gün tan atana kadar oturdular.

[26] Ertesi gün Maadayların evine insanlar gelip konuşup Erte’nin hayatı hakkında hatıralar anlattılar.

Bazım, Maaday’la Erte’nin akrabası olmasa da “Erte, canı acımasa, etini de kesip verecek kadar iyi bir insandı. Çocuklarını arkasına alıp misafirlige gelirdi. Varını yoğunu anlatırdı. Evine girsen, yemek hazırlar, insana hürmet gösterirdi. Maaday’ın avladığı karacadan bir iki parça verirdi. İyi kalpli biriydi... Yazık. Niye öldü?” diye yakınıyordu.

Erte’nin gömülmesinden yedi gün sonra Maaday, çocuklarla birlikte ıstıraplı günlerin başladığını yeni yeni anlamaya başladı. Erkek de olsa çocukların giysilerini yıkaması gerekiyordu. Onları zamanında yetiştirmesi gerekiyordu. İnekleri sağmak, küçük

köpeği kuşu beslemek, evin içini temiz tutmak, hepsi şimdi onun boynundaydı. Sonra, ev işini ne kadar çalışsa da bitirememesine ne dersin. Delicesine çalışıyordu. Bunlarla birlikte kolhoza nasıl çalışacaktı? Çalışmasan yiyecek nereden gelirdi? Elbiseyi kim verirdi? Maaday, “Sen kıyıldamasan Tanrı da sana yardım etmez.” diye kendi kendine düşündü.

Beşinci Bölüm

Maaday, iki ineği sağıp, buzağılarını biraz emzirdikten sonra onları analarından ayırıp çitten içeri soktu.

Sütü büyük, kara kazana döktü, üstünü, yarım da olsa, toz toprak düşmesin diye elekten kapattı. Dünkü sütün de kaymağını alıp kazana döktü. Kazan ertesi gün dolacak gibiydi.

Ateşe koyduğu çay kaynamıştı. Maaday onu alıp, içine süt koyup içmeye hazır hale getirdi. Çocuklarını uyandırıp evden çıktığında inekleri gitmişti. Otlatici onları önüne katıp sürmüştü.

Maaday, Mekeş’le Çinçey’e “Çocuklar, siz kahvaltınızı yapıp buzağıları buradan aşağı ovaya doğru sürün.” diye buyurdu. “Ben Kara’nın altını alırım.”

[27] Maaday son günlerde küçük çocukla evden de çıkmamaya başlamıştı. Çocuk çok ağlıyordu. Avutmak, sallamak gerekti. Kirlilerini değiştirip altını temizlerdi. Kirli bezlerini kim yıkayacaktı? Kızı Çinçey büyük olsa yıkardı. Küçük kızı kirli bezleri nasıl yıkattırdı? Mekeş büyük olduğu halde aynı, onun da gücü yoktu. Yine de ara sıra onlara yıkattırıyordu. Hepsi Maaday’ın boynundaydı, çocuklara buyurması mümkün değildi. Akrabalarına da kıyamazdı. Bazısı hayvanlarıyla, bazısı çoluk çocuğuyla uğraşıyordu. Akrabalarından birilerinin büyük kızları arada sırada yardım edebilirse ediyordu. Şunu yap bunu yap diye nasıl sürekli emir verebilirdi? Kendi kızı değildi ki.

Bir gün Maaday, Kara’yı yeni temizleyip, emzirip, uyuttuğunda babasının ablasının kızı olan büyük ablası Kuyka geldi.

“Sen neden eziyet çekip duruyorsun, Maaday?” diye konuşmaya başladı. “Bu küçük çocukla daha ne kadar evde oturacaksın? Düşünsene. İki çocuğunu, Mekeş’le Çinçey’i, tamam, gücün yettiğince büyüt. Ama Kara’yı, benim önerim, çocuk yurduna vermek gerekir.”

Kuyka ablası öylece söyleyip sigarasından çekip Maaday düşünsün diye konuşmadı.

Kuyka kırk beş yaşında, iri yarı biriydi. Maaday onun söylediklerini gerçekten de dikkate alıp düşündü. “Büyük insanların söylediklerini torbaya koy.” derlerdi. Maaday ablasının söyledikleri olabilir diye düşünüp oturdu. Kuyka biraz ağırdan alıp Maaday’ın koyduğu sıcak çayı içip ayaklarını toplayıp ondan sonra konuşmaya başladı:

- “Mekeş’le Çinçey’i büyütse şimdiki zamanda o da iyidir. Ama Kara’yı devlet büyütse. Biraz büyüdükten sonra alırsın. Çocuk yuvasını Oroktoy’dan Oyrot-Tura’ya taşıyacaklar demiyorlar mıydı? O zamandan sonra birkaç yıl geçti. Şehre de götürürsün.”

Maaday böyle yaparsam iyi olur deyip ablası Kuyka gittikten sonra birkaç gün boyunca içinde gizli düşüncelerle yaşadı. “Mekeş’le Çinçey okula gitmeye başlasalar iyi olmaz mı?” diye uzun uzun düşündü. Etraflıca düşündüğünde o da iyiydi. Devlet biraz büyüttükten sonra Maaday kendi de büyütürdü. Yalnız alabilirse. Birlikte çalıştığı Cazu da aynı düşüncüyü dile getirdi. Savaşlarda bulunmuş insan neyi bilmez ki, ağıra ağır zora zor derdi.

[28] Öylece yaşarken akrabaları da “ Maaday, sen küçük çocukla birlikte kötü düşüncelere dalıp zayıfladın.” diyorlardı.

Maaday, akrabaları gittikten sonra evin başköşesindeki küçük aynada kendine baktığında yanakları çöküp kalmıştı. Çektiği ıstıraptan dolayı burnunun ucu sivrilip kötüleşmişti.

Maaday, Kara ağladığında onu kucağına alıp, sallayıp, “Aman yavrum..! Annen yok olacağına baban yok olsaydı senin için daha iyi olurdu. Annenin memesinden geri kaldın, sana ne oldu yavrum?” diye birçok kereler düşünmüştü.

Bir keresinde Maaday, kızına acaba ne der diye “Çinçey, biz Kara’yı çocuk yuvasına verelim mi? Büyüyünce geri alırsın.” diye sordu.

Yuvarlak yüzlü, aydınlık gözlü küçük kızı o vakit “Hayır!” dedi. Hatta gözlerinden yaş döküp bebeği kucağına alıp “Vermeyiz.” dedi.

Babası, “Ama biraz büyüyünce geri alırsın.” deyip sözünden dönmeden kızını kandırmaya çalıştı.

Çinçey, “ Hayır, Kara’yı hiç kimseye vermeyiz!” deyip ağlamaya başladı. “Vermeyiz! Vermeyiz!”

- “Tamam, tamam ağlama. Kara’yı hiç kimseye, hiçbir yere vermeyiz. Yeter ki yavrum ağlamasın.”

Çinçey, bezlerin içinde yatan Kara’yı kucağına alıp ağlarken Maaday gözlerinden dökülen yaşları gizlice sildi.

Bir gün Çinçey ağabeyine, “Mekeş, biz Kara’yı çocuk yuvasına vermeyiz değil mi? Babam çocuk yuvasına vereceğiz diye söyledi.” dedi.

Mekeş, kızdan büyük oğlan, bütün gücüyle göğsünden öfkeyle “Vermeyiz.” dedi. “Eğer verirse o zaman biz de Kara’yla beraber çocuk yuvasına gideriz.”

Babası “Tamam, tamam, Kara’yı kimseye vermeyeceğiz.” deyip çocukları için endişelenip onları avutup susturdu.

Bir daha Maaday, çocuklarıyla Kara hakkında konuşmadı. Ona özellikle de iki çocuğun Kara’yla beraber biz de gideriz demesi acı gelmişti. Onlar büyümüştü. Nasıl olsa da babası onları beslerdi. Onlar meme çağında değillerdi. Tamam, bu ikisini beslemeye, büyütmeye onun gücü yeterdi. Akrabalara gidip de evine geldiğinde zaman geçerdi. Çocuklar da öylece büyüverirlerdi. O zaman [29] rahatlayıp diğer zamanlarda babaları endişelenmedi.

Bir gün ablası Kuyka geldiğinde Maaday çocuklarla arasında geçen konuşmayı ona anlatınca Kuyka, “Onlara niye söyledin! Küçük çocuk alıp çocuklar ıstırap çekmez. Bunu düşün... Kederlenme. Biz onu düşünürüz. Sen, çocuklara söz verme.” dedi.

Maaday, şaşırıp yüreği sızlayıp “Sonra onlar Kara nerede deyip beni suçlarlar. İnsan ne söyler.” diye zorlukla konuştu.

- “Kara’yı çocuk yuvasına ver. Söz yok. Çocuklarla ben kendim konuşurum. Başka söz yok.”

Altıncı Bölüm

Salda, küçük çocukla birlikte kalan Maaday Kaydarov’a işe git demedi. Erkek adamın üzüntüsü etin pişmiş diye halk boşuna söylememiştir. Maaday ne zaman işe gidip ne zaman gitmeyeceğini kendi bilir, doğru konuşurdu. Ot biçme vaktinde Maaday en iyi işçiydi. Bir günde beş dönüm yeri biçerdi. Otları savururken yoruldu demezdi. Ot yüklü atlar arka arkaya geldiğinde Maaday birlikte ot savurduğu kişiyi, otu, ot yığının başına sürüklemekten kurtarırdı. Sonra tınaz çekip getiren gençlere “ Çok acele etmeyin, yavaş yavaş getirin. Ot yığının başında ot olmasa da gelir.” diye emrederdi.

Gençler onun emrinden çıkmazlardı. Elbette Salda kendi de Maaday’la beraber ot yığınının başına ot atmıştı. Otu yabayla savuran arkadaşları yorulduğunda ona dinlen derdi. Güneş battığında onun bütün gücü birleşmiş gibi otları büyük büyük yabasına alır ot yığınının başına doğru savururdu.

Ot yığının tepesindeki adam azar azar verseniz dediğinde Maaday kızmış gibi daha da çok atardı.

Maaday, “Hazır otu yaymak olmaz, siz orada ne yapıyorsunuz?” diye yavaş bir sesle konuşurdu.

[30] Maaday’ın mizacının bir kötü yanı rakı içmesiydi. Salda ona kaç defa içmemesini söylerdi. Özellikle de yağmurlu günlerde. Biçilmiş ot çok olduğunda kolhoz halkı dinlenmezdi. O vakitlerde ne yaparlardı? Erkekler birbirlerini misafir edip içkisini, rakısını hazırlayıp içip ot işi hakkında, hayvanlar hakkında konuşup uzun uzun sohbet ederlerdi. Yine böyle bir sohbetin sonunda Maaday, başka söylenecek söz yokmuş gibi insanı öfkeliendirecek şeyler konuşmaya başladılar.

Bir defasında, yazın, çadırda otururken, dilini tutamayıp, “E-e” deyip Salda’ya küfretmeye başladı. “Sen, eskiden beri yukarı çıkmamış soydan, Sagal soyundan uğursuz herif, şimdiye dek sen ne mal mülk edindin. Hadi söyle! Ben inanayım.”

Maaday öylece söyleyip Salda’yı göğsünden yakalayıp, “itatay” deyip yere serdi.

Sakallı yalnız geçisini

Kesip yeyip olmamış sakal

Damda duran kurudunu

Güçlkle el değdirip yeyip olmamış sakal

Bu sözlerden sonra Salda, Maaday’ı yumruklamaya başladı. Maaday eli kaşınıp duran pehlivan, Salda’yla dövüştü. Kavgadan Salda zaferle çıktı. Maaday’ın sağ gözü morardı, iki omzu incindi. Bir haftadan fazla öylece yaşadı.

Maaday, bir defasında Salda’yla karşılaştığında, borkünü gözlerinin önüne kadar indirip, kendini beceriksiz hissedip, “Siz, insanın gözüne neden vuruyorsunuz?” dedi.

Salda, “Sen kendini düşünmezsen, kim seni düşünür?” diye karşılık verdi.

Maaday, “Sen düşünsen.” deyip, ona yaklaşır, çok yıllar birlikte çalışan kişi nasıl anlamaz der gibi tertemiz gönlünden iç çekti.

Ondan sonra zaman durmadan geçti. Elbette Salda da Maaday da o kavgayı unuttular. Ona şimdi nasıl öfkelenirdi? İçki içtiğinde, sarhoşken duyduğu öfke ayıldığında nasıl kalırdı. Yalnız bugün Salda, Maaday’ı düşünüyordu, Kuyka’nın Maaday’a ne söylediğini bilmediği halde aynı düşünceyle geldi.

- “Maaday, sen bu küçük çocukla, gerçekten, eziyet çekiyorsun. Ben düşündüğümde, sakın kızma, Kara’yı şimdi, küçükken çocuk yurduna vermek daha iyi [31] değil mi? Düşünsene arkadaş... Devlet büyümesine yardım eder.”

Maaday, Salda'nın sözlerine razı olmaz bir sesle "İnsan kendi kanından olan yavrusunu oraya, çocuk yuvasına nasıl verir? İnsan, devlete büyütüp ver diye nasıl söyler? Ayıp." dedi.

- "Niye utanacaksın? Hırsızlık mı yaptın?" Salda dayanamadı. "Kara'yı büyütüncüye kadar diğer iki çocuğun da kocaman olacak. Onları da düşünmek gerekir. Onlara yemek, elbise gerek... Okula gittiğinde de böylece yaşar mı? E,e, o onu nasıl anlayacak?"

Maaday, Salda'ya göstermeden kara gözlerini silip, "Anlamayacak bir şey yok... Çocuklar olmuyorlar." dedi.

Onlar ikisi öylece ses çıkarmadan oturdular. Birisinin ağzında su var gibiydi. Boğazından nefes çıkmaz olup oturmaları ikisine de yaramamış gibiydi.

Maaday, sonunda avuçlarını ovuşturup "Düşünmek gerek. Güç soru... Tamam, ben onu düşünüyüm." dedi.

Maaday'ın son sözleri Salda'ya bundan fazla ikisi arasında konuşma olmamasının işareti gibiydi. Onun için Salda seyrek saçlarını iki eliyle geriye doğru iki üç defa atıp borkünü giyip evden çıktı. Maaday, çocuğa bakarak, ayaklarının ucuna basıp, Salda'yı uğurlayıp kapıdan çıkıp diğer iki çocuğunu yokladı. Onlar yoktu. Herhalde Kuyka ablasına gitmişlerdi.

Maaday, Kara'nın kuruyan bezlerini astığı ipten toplayıp, geri eve girdi. Bezleri çocuğun yastığının üstüne koyup yine ona baktı. "Canım oğlum, Kuyka ablam da başka insanlar da çocuk yuvasına ver diye nasıl da söylüyorlar." diye içinden düşünüp sessizce fısıldadı.

Sonra o, ateşi ökse ile içeri ittirip çocuk uyandığında ona vereceği sütü, hazır olsun, ılık olsun diye ateşe yakın koydu. Sonra Maaday, niçin bilinmez, başını sallayıp alevle oynayıp yanıp duran ateşe doğru bakıp kederlendi. Kara gözleri gölgelendi.

"Gerçekten de, bu kadar eziyeti ben kendim nasıl çekeceğim?" diye dudakları kımıldadı. [32] "Çocuk yuvasına verip beş yaşına girdiğinde alırım. Böyle bir kanun varsa ondan nasıl yararlanılmaz." diye iyice düşündü.

Ertesi gün Kuyka ablası geldiğinde Maaday, verdiği karardan tedirgin olup kederlenip onu söylemeye gayret edip yavaşça "Tamam, sizin dediğiniz olsun. Ben yine de şöyle düşünüyorum. Devlet büyütüp yetiştirdikten sonra nasıl kurtulur? Öyle olsun. Yalnız Mekeş'le Çinçey'e nasıl söylersin, onu bilmiyorum." dedi.

Ablası sevinmiş gibi dinç bir şekilde "O benim işim olsun, Maaday." dedi.

Yedinci Bölüm

Maaday, büyük yola çıkmış araba beklerken Cazu gelip “Şimdi Gorno-Altay’a mı gidiyorsun?” diye sordu.

- “Evet. Bugün gidiyorum.”

Cazu, “Orada ne yapacaksın? İyi giderse öğleden sonra şehirde olursun... Tamam, sağ salim gidip gelin.” deyip işe gitti.

Maaday, oğulcağını kucagina alıp sağa sola doğru sallayıp araba bekledi. Sabahleyin doğan güneşin parıltılı alevi Ceti-Codo’nun içine tamamen yayılıverdi. Hava sıcaktı. Maaday’ın kulaklarında yolun yanındaki sık çalılardan gelen kuş sesleri uğulduyordu. Fazla uzakta olmayan buzağları görüp “Sizin anneleriniz akşama memeleri sütle dolu olarak gelecek. Ama benim Kara’mın annesi yok... Başka yere gittiğinde sana nasıl süt içirirler? Onu nereden bileceksin?” diye içinden geçirdi.

Maaday’ın düşüncesini aniden gelen araba böldü. Sağ elini yukarı kaldırınca araba durdu. Arabanın baş tarafına yürüyüp “Şehre kadar götürür müsün?” diye şoföre sordu.

Şoför, “Otur.” deyip kabul etti.

Maaday arabaya binip, ses çıkarmadan oturunca [33] yaş büyük olan şoför ara sıra Maaday’a yan gözle bakıp göz gezdirerek “Siz şehirde ne yapacaksınız? Karınız hastanede mi?” diye sordu.

Maaday, “Hayır. Karım kazada öldü. Şimdi bu yavrumu çocuk yuvasına yerleştirmeye gidiyorum.” diye karşılık verdi.

Şoför, “A-a.” deyip anladığını ima etti.

Gerçekten de Maaday şehre öğleden sonra vardı. Buraya halk yerleşmiş, sürekli hareket halindeydi. Boğucu bir hava vardı. Ağaç evler, yeşil ağaçların arkasında saklanmış gibiydiler. Şehrin başladığı yerde kerpiçten yapılmış çok ve yüksek yüksek evler vardı. Başka başka renkte evler. Bazıları beyazdı. Herhalde öyle badana edilmişti. Maaday onlara bakıp aradığı yeri çok da eziyet çekmeden buldu. Terledi, çocuğu kucagina alıp iki katlı kerpiç eve girdi. Çocuklara “Sizin müdürünüz nerde?” diye sordu.

Başını dümdüz makaslayan çocuk Maaday’a hayret etmiş gibi baktı. Erkek adamın bebeği kucagina alması garipti. Çocuk, Maaday’ı müdür odasının kapısına getirip yumuşak bir sesle, “Müdür üst katta, şimdi gelir. Ben haber veririm.” dedi.

Çocuk yürüyüp uzaklaştı. Çocukların sesi Maaday’ın kulaklarında çınlıyordu. Böyle bağırmayı ilk defa çobanlar yazlık evlerine göçtüklerinde onların koyunlarıyla kuzuları durmadan meleştiklerinde duymuştu. Bir de bu bağırış, uğuldayan suyun

gürültüsüne benziyordu. Uğuldayan, şırıldayan, ıslık çalan seslerin bir anda duyulması misafirin düşüncelerini geri yerine getirdi. Bu düşünceleri, aniden, “Siz bana mı baktınız?” diyen müdürün sesi böldü.

Maaday’ın önünde uzun boylu, kara, gür saçlı, ak yüzlü biri durdu.

Maaday, “Evet, müdür siz misiniz?” diye sordu.

Müdür, “Benim. Tamam, giriniz.” diye gür ve açık bir sesle konuşup, odasının kapısını açıp, “Hoş geldiniz, giriniz, oturunuz, isteğiniz nedir?” diye sorarak Maaday’ı karşıladı.

Maaday, kucağındaki bebeği ilk önce [34] birbirine benzeyen yan yana dizilmiş sandalyelerden birinin üstüne bırakıp kollarını dinlendirmeyi düşündü. Ama o an, onu şimdi buraya kabul ederlerse çocuğu nasıl sandalyeden alıp verirdi. Hayır, vazgeçip son defa kucaklayayım diye düşünüp, “Ben bu bebeği çocuk yuvasına yerleştirmeye geldim. Annesi öldü.” dedi.

Maaday bundan başka bir şey söylemeyince, müdür onun görünüşündeki hüznü fark edip, “Çocuğun adı ne?” diye sordu.

- “Kara.”

- “Peki, sizin adınız, soyadınız?”

- “Maaday Kaydarov.”

Müdür, gür, siyah saçlarını iki eliyle geriye doğru sıvazlayıp yatırdıktan sonra masanın üstüne ellerini koyup sağ elinin parmaklarıyla çatırdatıp gözlerini misafirden almadan “Sayın Maaday, biz sizin çocuğunuzu çocuk yuvasına alamayız. O daha çok küçük. Bize kızmayın. Yalnızca büyük çocukları alma imkânımız var. Altı yedi yaşında olsa neyse. Ama Kara çok küçük.” dedi.

Maaday, müdürün böylece karşı çıkmasına ilk başta sevindi. Kendi çocuğu, tamamen öksüz kalmış değildi, bu çocuk yuvasına nasıl yerleştiresin. Kuyka ablasının, Salda ve Cazu’nun isteği ile iş yapmamak gerekti. Maaday’ın beyni yok muydu? Hayır, üç çocuğunu, ne yaparsa yapsın, gücü yetip de büyütemezdi. O vakit Mekeş ile Çinçey zaten küçük, Kara ise daha bebek diye düşünüp, şehre bu amaçla gelip, amacına ulaşmadan dönmesine üzülererek yüzüne alacakaranlığın yayılmasını fark etmedi. Müdür, ondaki hüznü görüp, onun için endişelendi.

- “Sizin onu büyütmeye imkânınız yok mu?” diye sordu.

- “Yok. Bundan büyükler de daha küçük. Henüz okula gitmiyorlar. Akrabalar da yok.”

Kuyka ablası aklına geldiyse de ondan bahsetmeyeyim diye düşündü. O, Kara'yı şehre götürüp çocuk yuvasına yerleştirmesini istemişti. Maaday, akraba adı dursun diye birden düşünüp konuştu:

- “Onların ikisini büyütmeye gücüm yeterse ne ala. [35] Yalnızca bunu adam edip yetiştirin. Tanrı'm, size dua ederim.”

Müdür derin bir nefes alıp başını pencereye doğru çevirdi. Nasıl yardım edebilirdi? Sonra sağ yanındaki siyah renkli telefona bakıp sol elinin parmaklarıyla masaya dokunup bir şeyler düşündü. Maaday, “Herhalde bu iş hakkında düşünüyor.” diye içinden geçirdi. Yardım eder mi? Sonunda telefonu alıp birini aradı.

- “Mariya Pavlovna'yla mı görüşüyorsunuz? Ben Ençinov. Merhabalar! Haberler nasıl? Ha ha. Bunun gibi. Mariya Pavlovna, benim size önemli bir sorum var. Şöyle bir şey.”

Maaday konuşmayı dinledi. Ençinov denen bu kişi Mariya Pavlovna'ya “Bu adam küçük bir çocukla geldi, diğer çocukları da küçük, onlar evde kalmışlar. Çocuk daha çok küçük. Meme çağında. Onun için onu alır mıyız almaz mıyız?” dedi. Düşündüklerinde Ençinov'la telefonda konuştuğu bayan kabul eder gibi oldu.

- “Maaday, sizin çocuğunuzu küçük çocukların yurdu alacak. Ben oranın müdürü Mariya Pavlovna ile konuştum. Tamam mı? Endişelenme, her şey güzel olacak.”

Maaday, “Teşekkürler! Çok teşekkürler!” diyerek sandalyeden bezlere sarılı çocuğunu aldı.

Ençinov, “Sen orayı biliyor musun?” diye sordu.

- “Tanrım, hayır. Bilmiyorum. Söyleseniz.”

- “Ben sizinle birlikte birini gönderirim.”

Gerçekten de genç bir kadın Maaday'a küçük çocukların yurdunu göstererek, onunla beraber sokağa kadar yürüdü.

Sekizinci Bölüm

Ertesi gün Maaday dönüp geldiğinde Kuyka ablası “Ee! Kara'yı çocuk yuvasına yerleştirdin mi?” diye sordu.

- “Küçük çocukların yurduna yerleştirdim.”

Sonra Maaday, ablasına ve daha başka insanlara nasıl şehre gidip çok yeri bir edip sonunda [36] Kara'yı küçük çocukların yurduna yerleştirdiğini olduğu gibi anlattı. Maaday'ın kederi arttığında çocukları –Mekeş'le Çinçey- onun kederini tekrar

azaltıyorlardı. Maaday kaç kere Kara'yı hastaneye götürdüm dediyse de Mekeş bu kadar uzun tedavi mi olur diye hayret ediyordu. Kuyka ablasının çocuklara böyle söylediğini Maaday iyi biliyordu. Ama teyzeniz yalan söylemiş diye bu daha büyümemiş çocuklara nasıl söylerdi.

Çinçey, iki gözü sıcak yaşlarla ıslanıp, "Baba, sen Kara'yı hastaneye mi götürdün?" diye soruyordu.

Babası "Evet, evet, yavrum." diye hızlı hızlı konuşuyordu. Onda sonra yine soru soracağını önceden bilip çubuğunun ağızlığını ağzında öteberi hareket ettirdiğinde Çinçey ne düşündüğünü unutuyordu. Hatta gözlerini elinin tersiyle silerek gülümsüyordu. Ağlamadığında, babasına da bu gerekti.

Kuyka bir süre Maaday'ın ineklerini sağdıysa da, Maaday, Kara'yı şehre götürüp bıraktıktan sonra son günlerde inekleri sağmayı bıraktı. Erkek adam için ev işlerinin hepsini yapmak zordu. Ablasını ne kadar yardıma çağırabilirdi. Ara sıra o da belim diye şikâyet etme alışkanlığı edindi. Ona nasıl darılırdı? Maaday, ablasına biraz kızıp endişelenerek durdu. Bir kadından kötü olmayacak şekilde kirli elbiseleri kendi yıkayıp inekleri sağıyordu. Erte'nin ölümünden beri zaman geçti gitti. Kırk gün oldu. Ondan sonra çok geçmeden Kuyka, "Şimdi böyle yalnız başına nasıl yaşayacaksın? Yaşlı değilsin, inek buzağı bakıp elbise yıkayacak biri bulunmaz mı dersin? Çocukların için de rahat olur. Bunu düşünmek gerek." demeye başlamıştı.

Maaday, ablasının sözlerine çok da şaşırmadı. Böyle söyleyeceğini önceden biliyordu. Hatta böyle düşünceler, bu günlerde, orada, uzağında, kendi göğsünün tamamen derinliklerinde vardı. Ama bu düşüncesinden Maaday kendi korkuyordu. Herhangi birini eş olarak alıp eve getirdiğinde çocuklar ne derlerdi? Onlar küçük de olsalar, herhalde, yine de insan gönüllüydüler. Eş olarak getirdiği kişi onlara kötü davransa iyi olur muydu? İlk önce belki sorun olmazdı. Yeni gelinden çocuk [37] olduğunda bu çocuklarımı azarlamaya başladığında bunun acısını nasıl geçirirdi.

Maaday böylece düşünüp dururken yıl geçti. Erte'nin ölüm yıl dönümünde bütün akrabaları, annesiyle babası, kardeşleri, diğer akrabaları toplandı. Maaday'ın kendi tarafından bütün akrabaları da gelmişti.

Mekeş'le Çinçey, Erte'nin anne babasıyla gidip biraz büyüdüklerinde geri evlerine geldiler.

Çinçey, "Baba, sen Kara'yı hastaneden ne kadar uzun zamandır getirmiyorsun?" diye sürekli sormaya başlayınca Maaday, onları Kuyka ablasına bırakıp şehre gitti.

Küçük çocukların yurdunun müdürü Mariya Pavlovna, Maada'yı sevinçle karşıladı.

- "O-o, sizin Kara sağlıklı bir şekilde büyüyor. Görseniz, boyu nasıl uzadı. Burada biri Kara'yı evlatlık almak istiyor. Çoktandır sorup duruyor. Şimdi on dört aylık. Çok da atik."

- "Evlatlık mı alacaklar? Onlar genç insanlar mı?"

Mariya, "Kırktan fazla." dedi.

Maaday, önünü sonunu düşünmeden "Alacaklarsa alsınlar." dedi.

Maaday şehirde geceledi. Oğluna oyuncaklar, yiyecekler alıp getirdi.

Çocuk bakıcısı kadın, iki elinin ayasını açıp gülümseyerek "O-oy, siz ne yapıyorsunuz? Bizde hepsi var. Gerek yok." dedi.

Maaday, "Tamam, önemli değil. Sonuçta, ekmeği siz bölüp çocuğa verirsiniz, oyuncağı da." diyerek kadından rica etti.

Mariya Pavlovna, "İsteğini geri çevirmeyin." deyince şaşırın kadın gülümseyerek Maaday'ın getirdiği şekerleri, yuvarlak ve yumuşak ekmekleri, oyuncakları alıp uzaklaştı.

Maaday, "Dağlık Altay" denen otelde kaldı. Burada o, akşamleyin yemekhanede otururken kendi ayağının insanlarıyla karşılaşp, onlarla uzun uzun konuştu. Maaday hayatının bir bölümünün olaylarını insanlara anlattıktan sonra ne çok pişman olmuştu. Karşısındaki insanların ağızlarına su varmış gibi ses çıkarmadan yalnızca kendine bakıp durduklarını fark etti. Maaday'ın hayatı onlara ne gerekti? Sonunda Maaday yatağına yatıp "Tamam, arkadaşlar, hayatını anlatıp şikâyet etti demeyin. Ben yatıp dinleneyim." dedi.

Birlikte oturan üç kişiden biri, Maaday'a "Hayır, hayır. Biz boşuna dinliyoruz diye mi? Hayır. Maaday, sizin söyledikleriniz güzel. Hem insanlara anlatmadığımız [38] şeyleri kime anlatacağıız. Size de rahatlık olur." dedi.

İkincisi Maaday'ın konuşmasını dinlerken sadece bu yandan düşünmüş gibi "Doğru, doğru. Maaday, siz kedere boyun eğmeyin. Üç çocuğunuzu büyütüp yetiştirmeniz ne muntazam ne büyük bir iş olur. Şimdi yeni bir eş almanız gerek. Bizim oralarda kadınlar var. Gelin, biz uygununu bulamayız." diyerek endişesini söyleyip oturdu.

Üçüncü adam uzun süre konuşmadan oturduktan sonra yavaşça "Maaday, hayatını bize anlatman iyi oldu. İnsanlara anlattığın zaman insanlar sana yardım eder. İnsanlar olmayınca sen ne olacaksın. Biz, seninle birlikte oturan bu adamlar, kedere düşme, hüzne teslim olma, güçlü ol diyoruz." diye ekledi.

Daha yeni yatağına uzanan Maaday, korkmuş gibi yatağından fırladı. Konuşan insanlardan ayrılıp neden yatıyorum diye düşündü. Bu insanlar, onu dost sayarak adam

diye konuşuyorlardı. Olmaz, dinlemek lazımdı. Değerli söz imkân verir, ulu söz anlamlı olup nesilden nesile ulaşırdı.

Maaday yutkunduğu sırada ağzındaki acımsı tadı fark etti. Lahanayı da kâğıtla sardığı yumuşak peyniri de yememişti. Herhalde içkinin tadıydı. “Tüh, yolda neden içki içtim?” diye kendi kendine fısıldayarak yatağına yattı. Arkadaşları bunu görüp pek onaylamayıp kendileri de uyumak için elbiselerini çıkarıp zar zor döşeklerine varıp uyudular.

Maaday döndüğünde otelde birlikte kaldığı üç adamın sözlerini tekrar tekrar hatırladı. İnsan, hayatını devam ettirirse ona acıyan insanlara rast gelir diye düşündü. Bu düşünceden ona rahatlık geldi. Ne de olsa o kişi hem senin hem de çocukların için rahatlık olur demeleri kötü müydü?

Elbette gece Kuyka ablası, “Şimdi ne düşünüyorsun, Maaday?” diye sormuştu.

Maaday, ablasına biraz gücenip, “Tamam, neden bu kadar acele ediyorsun.” diye azarlayıcı sesle karşılık verdi.

Ablası da “Niye sesini yükseltiyorsun. Sana da yardım edilmiyor.” diyerek öfkeleni. “İhtiyarlayıncaya kadar böyle mi yaşayayım diyorsun?”

[39] Ne de olsa ablası, Maaday’ın en yakınıydı. Diğer insanlar böyle söyleyip dururken herhalde, Maaday için iyilik düşünen yalnız odur.

Gece ablası yine o konuda konuşunca “Şimdi ben kimi alayım? Kim bana varır? Ne de olsa yaşlandım.” diyerek ilk defa düşüncesini açık ettiğini Maaday kendi de fark etmemişti.

Kuyka yumuşak bir sesle “Düşün... Etrafa göz gezdir... Ere varmamış yaşlı kızlar da var... Dul kadınlar da var.” dedi.

Dokuzuncu Bölüm

Maaday, Kara’yı şehre götürdükten sonraki yaz, mayıs ayında, taygadayken, neden bilinmez, yazlık evlerine göçen çobanlara misafirliğe gitti. Guguk kuşunun sesinin orada burada yankılanmasını dinlemek güzeldi. Her yer yemyeşildi. Temiz hava köydeki havaya hiç benzemiyordu. Köyde, merkez sokakta hangi arabalar gezmiyordu ki? Yük çeken büyük arabalar, önlerinde iki büyük tekerlekleriyle “Belaruslar”... Onların yanında hafif dingilli arabalar, motosikletler... Onlar yalnızca ana yoldan değil, evlerin arasındaki ince ve dar yollardan da geçip toz toprak kaldırıyorlardı. Bu yüzden havada toz toprak uçuşuyordu. Ama burada, taygada hava ter temizdi. Yeşil otlarla her çeşit çiçeklerin tatlı

kokusu insanın sađlıđına ne kadar gerekli Őeylerdi. Etraftan rećine kokusu da yayılıyordu. “Çobanlar için nasıl da güzel. Erte sađ olsaydı Őimdi hepimiz burada yaŐardık.” diye Maaday kendi kendine dűŐünüp son çukurluktaki eve geldi. Bu, Cazu’nun eviydi. Cazu, Mejelik denen bu yerde son yedi yıldır ailesiyle birlikte koyun otlatıp gećiniyordu.

Cazu’nun karısı Bazım, içki kaynatmış gibiydi. Evden bira ya da sarsu⁴⁶ kokusu yayılıyordu. Çuurım⁴⁷ da görünmüyordu. Son zamanlarda aymak içinde [40] rakı üretimi artsın diye aymaktan özel emir geldiğini herkes iyi biliyordu. Bu yüzden çuurımın duranını görmez, süzme yoğurdun sarsunun da akanına rastlayamazdın.

Maaday, Bazım’ın hazırlayıp kendisine verdiği sigaradan göğsüne güçlü bir nefes çekip “Cazu nerede?” diye sordu.

- “Nehir yatağına indi. Sel’po’ya. Niye sordun?”

Maaday evin içine göz gezdirip Bazım’ın koyduğu çaydan içip “Durduk yere sorulmaz mı?” diye Şaşkın bir Şekilde cevap verdi.

Kapıdan ses gelince Maaday o tarafa baktı. Kim gelmiş olabilir. Herhalde çocuklardır. Yeni hazırlanan içkinin kokusu kaybolmadan yine kapıdan ses geldi. Maaday, “Acaba çocuklar neden eve girmiyorlar?” diye dűŐündü. “Yoksa onlar hazırlanan süzme yoğurdu bekleyip evin ilerisindeki çalılığa mı gidiyorlardı?”

Kapıdan yine ses geldi. Bazım da Maaday da kapıdan tarafa baktılar. Torkoçı girip geldi. Torkoçı orta boylu, ince karakaŐlıydı. Ayağında çizme yoktu. Üzerinde grileŐmiş beyaz bir gömlek, altında siyah bir etek vardı. Girip gelerek yengesinin yanına oturdu. “Selamlar.” sözünden başka bir Şey söylemedi.

Yengesi Bazım, “Bir Şeyler yiyip tekrar koyunlara gidecek misin?” diye sordu.

Torkoçı, “Evet.” deyip tek bir sözle cevap verdi.

Maaday konuşmadan oturdu. O, nedendir bilinmez, Torkoçı’yı yeni görmüş gibi yanı başında bakınıp duranın kız olduğunu sanmış gibiydi. İhtiyar Bazım, bu işi fark edip nedendir bilinmez, sevinmiş gibi oldu. Onun yüzünde nasıl da bir gülümseme belirmişti. Hatta Őaka yapmaya imkân vermiş gibi olduğunu tahmin etti. Öyle olunca Maaday dűŐüncelerinden sıyrılıp sözü Cazu’ya getirdi.

- “Ne zaman gelir?”

- “Lazım mıydı?” diye Bazım Şaşırdı.

⁴⁶ Sarsu: Kesilmiş süttten yapılmış geleneksel bir Altay içkisi.

⁴⁷ Çuurım: Ayrandan alkol yapmaya yarayan alet.

- “Lazım.”

- “Beklesen. Güneş batmadan gelmez.”

Maaday, “Tamam, oldu. Sonra konuşuruz.” dedi. [41] “Doydum.” deyip tabağını vererek “Gideyim.” dedi. Bazım, Maaday’ın neden acele ettiğine şaşırıldı kaldı.

Doğrusunu söylemek gerekirse Maaday, Cazu’yı öylesine sormuştu. Yazın ot işinde çobanların ekibinde beraber çalışma konusunda konuşması gerekiyordu. Ama o konu hakkında Bazım’a bir şey söylememiştir diye düşünüp atına binerek demin geldiği yolun tersine dağa doğru atını sürdü. Torkoçı’nın koyunlarının buralarda olması gerekti. Maaday, “Güneş gören yamaçta değilse.” diye düşünüp Mejelik’in bir tepesini geçince gerçekten de koyunları gördü.

Çok geçmeden koyunların üst tarafında, büyük bir taşın üstünde Torkoçı görüldü. O da Maaday’ı görmüş olsa gerekti. Görmüştü. “Herhalde o, kız değil.” diye içinden geçirip atının dizginini çekti.

Maaday çabucak Torkoçı’nın yanına varıp atından inip “Ee, Torkoçı!” diye konuştu.

Torkoçı, “A, siz misiniz?” diye yumuşak bir sesle cevap verip bakışlarını ayaklarının ucuna çevirdi. – “Burada ne yapıyorsunuz?”

- “Koyun gütmeye isteğim geldi. İşte, kiminle beraber koyun güdeyim? Onun için koyunların yanına koşup gelme isteğim gelince, böyle... bu şekilde geldim.”

Maaday böyle söyleyip uzak dağların başlarındaki beyaz karlara bakıp “Bu taygadaki temiz hava, o temiz dağ buzullarından.” diye konuştu.

Torkoçı, sivri taşa uygun bir şekilde oturup yanında duran Maaday’a “Size koyun otlatmak kişi nasıl bulunmaz?” diye sordu.

Onların ikisi konuştular. Torkoçı çok da genç değildi. Yirmi altı yaşındaydı. Bir oğlu vardı. Nasıl olduysa, kocaya varmadan bir çocuk doğurmuştu. Çocukta ne kötülük vardı. Doğan çocuğu büyütme gerekti. Torkoçı’nın yüzü çok belirgin değildi, ama onun bütün vücudu, göğsündeki büyük olmayan iki tepe, belini geçen kalın saç örgüsü, hepsinin insanı kendine hayran etmesi şaşırtıcı idi. Yaşıtı erkeklerin gönlünü nasıl kendine çekip hayran bıraktığını hiç kimse sözle anlatamazdı.

Tan öncesinde biraz yağmur yağdıktan sonra tabiatı görsen, yenilenmiş gibiydi. Sadece yağmur değil güneşin ışıkları da [42] yeryüzünü canlandırıyor. Kuşların özellikle de guguk kuşlarının sesleri bu canlanmayla birlikte gelen güzelliğin gizli süsü gibiydi.

Maaday, “Baksana, Torkoçı!” deyip sağ elini ileri uzattı. “Bu yeni çiçeklenen yeşil yapraklı ağaçlarla çalılar, yosunlu çeşit çeşit düzlüklerle ovalara dayanan dağlar! Burada yaşamak ne güzel! Ben ise şu akbaşlı dağ gibiyim. Nasıl da hüzünlü... Anlıyorum... Ya sen Torkoçı, hangi dağa benziyorsun?”

Kız, “Neye benziyorum?” deyip Maaday’ın sözünü kesip şaşırdı.

- “Siz mi? Sen... Bu gelen baharın kendi gibisin.”

- “Tanrım, bu yaşıma kadar böyle övgüyü ilk defa duyuyorum.”

- “Bunu gibi sözleri sana defalarca söylemek istiyorum. Yalnız alay etmeyeceksen.”

Torkoçı, gülümseyerek etrafa baktı. Yüzünü esintiye karşı tutunca şakağındaki saçları dalgalanıyordu. Onun gülümseyişi çok geçmeden söner gibi oldu. Bunu fark edince Maaday da hüzünlenip tekrar uyanan kalbinden kısa, uygun sözler bulmaya gayret etti. Torkoçı bunu önceden sezmiş gibi “Niye bana bu sözleri söylemeye gayret ediyorsunuz? Maaday, siz boş yere vakit harcamayın. Benim hakkımda boşuna böyle şeyler düşünmeyin.” dedi.

Torkoçı, yan gözle Maaday’a bakıp ayağa kalktı.

Maaday, “Senin hakkında sadece iyilik düşündüm. Kötülük isteseydim, boş yere, doğru, vakit harcamazdım. Beni yanlış anladın, Torkoçı.” diyerek kendini aklamaya çalıştı. Bu kendini aklama da değildi. Doğru, gerçek söylenmiş sözlerdi. Yalnız Torkoçı onun gönlünü anlamış olsa durduğu bu kayada sevinçten sürekli oturur kalırdı. Maaday, “Torkoçı.” deyip ne düşündüğünü ona anlatmak istedi. “Biliyor musun, bizim evlenmemiz gerek.”

Az önce ayağa kalkan Torkoçı şimdi tekrar oturup biraz gülümseyip Maaday’a doğru bakıp “Yine ne söylüyorsun? Yine ne istiyorsun, söyle.” dedi.

Torkoçı, Maaday’ın iki gözüne doğru bakıp [43] yine ne şaka yapacak diye bekledi. Maaday’ın ona söylediği bütün sözleri gönülden söylediğini o şimdiye kadar anlamamış kendisiyle alay ediyor diye düşünmüştü.

-“Hayır, Torkoçı şaka değil. Senin bir oğlun, benim iki çocuğum var. Üçüncüsü Kara, daha küçük. Onu geçen yıl küçük çocukların yurduna yerleştirdiğimi herhalde duymuşundur. Şehirde. Devlet büyütecek. Biraz büyüyünce ben onu tekrar gidip getiririm. Öyle konuşmasan da insanın çocuğunu büyütmek için başka insan almaz.”

Torkoçı, kızıp “Benim sizin bu sözünüze cevap olarak ne söyleyeceğimi siz önceden düşünmediniz mi?” dedi.

- “Düşündüm Torkoçı. Her yönüyle, etraflıca düşündüm. Ben çok olsa senden altı yaş büyüğüm. Bu farkın seni çok da hüzünlendirmemesi gerek. Tahmin edersin ki ben yeni bir hayat yaşamaya başlıyorum. Hayatın benim için yeni yeni başladığı sırada Erte öldü. Ama ne yaparsın. Talihi böyleymiş.”

Maaday, Torkoçı’ya çok şeyler söylemeyi düşündü ama kızın da dinlemeye gönlü olması gerekti. Büsbütün her şeyi söyleyip bana inan deyip durup iş bozulmasın diye kendi de sonunda korktu.

Sonunda Torkoçı ayağa kalkıp “Farklı mısınız?” diye konuştu.

- “Ben seni acele ettirmeyeyim. Cevabını yavaş yavaş düşünüp ver. Zaman gelince... Öyle de olsa acele etme. Ben şehre varıp geldiğimde seninle görüşmek için özel olarak buraya gelirim.”

Torkoçı, “Bekle, güneş batıyor, koyunları toplayayım.” diye söyleyerek taştan taş atlayıp ileri yürüdü.

Maaday, koyunları çabucak toplayıp “Torkoçı, bir dahaki görüşmemize kadar esen kal.” dedi.

Torkoçı, “Güle güle!” deyip elini salladı.

Böylece onlar Mejelik’in eteğinde birbirlerinden ayrıldılar. Maaday, atını vadiye doğru koşturdu.

Onuncu Bölüm

[44] Maaday taygadan nehrin kenarına inince nehir yatağının yarısı geride kalmış gibiydi. Hatta ablasının sözlerini sonuna kadar dinlemeden durmuş gibiydi. Son zamanlardı ablasının, Mekeş’le Çinçey’i sürekli kendi evine götürüp doyurup yatırması boşuna değildi. Babaları biraz insanların arasına karışsın, farklı farklı insanları görüp kendine bir eş bulup alsın diye düşünüyordu. Ablası, “Maaday, çocuklarıyla beraber otursa ona eş hazır bulunmaz.” diye doğru düşünmüştü.

Kuyka şaşırmış bir şekilde “Sen yine Kara’yı görmeye mi gideceksin?” diye sordu.

- “Evet, insan onu nasıl unuttur.”

Bu yolculukta Maaday hafif dingilli bir arabaya bindi. Aymağa geldiklerinde lokantanın yanında iki hafif dingilli araba daha vardı. Maaday, yemek yemeyip bekledi. Belki o iki arabadan biri onu şehre götürürdü.

Maaday’ın bu tahmini boşa çıkmadı. Lokantadan çıkan iki gençten birisi ağzını havluyla silip beyaz renkli arabaya yürüyüp tekerleklerle ayağıyla vurup baktı. O sırada

Maaday çantasını alıp onun yanına gelip selamlaştıktan sonra “Şehre mi gidiyorsunuz?” diye sordu.

- “Evet.”

- “Yer varsa beni de alır mısınız? Şehirde oğlum var. Onu görmeye gidiyorum.”

Genç adam Maaday’ı baştan ayağa süzüp “Acelen yoksa bin. Yalnız ben yolda birçok dükkâna uğrarım.”

Maaday, “Acelem yok. Ben de dükkânlara girerim. Çok iyi.” diye cevap verdi.

- “Tamam, bininiz.”

Maaday çantasını alarak arabanın önündeki kapıyı açıp arabaya bindi. “Uygun, güzel. Hızlı gider.” diye içinden geçirdi. Şoför sol cebinden anahtarı çıkarıp arabayı çalıştırdı. Beyaz duman az sonra dağıldı.

[45] Genç şoför yolda Maaday’a çok soru sormadı. Hatta dükkânlara da girmede. Yalnız bir dükkâna girip çocuk kıyafetleri sordu. Satıcı yok deyince “Nasıl sürekli olmaz.” diye kızıp Maaday’a “Gidelim.” dedi. Arabaya binip şehre doğru hızlandılar. İkisinden de ses çıkmıyordu.

Şehre varınca şoför “Siz nerede ineceksiniz?” diye sordu.

Maaday, “Küçük çocukların yurduna gideceğim.” diye maksadını açıkça söyledi.

Genç adam yumuşak bir sesle “Götürürüm.” deyip Maaday’ı sevindirdi. “Geri ne zaman döneceksiniz?”

- “İşim çabuk biterse yarın dönerim. Hatta belki bugün de dönebilirim.”

Maaday küçük çocukların yurduna girdiğinde burada yoğun bir sessizlik vardı. Bütün çocuklar uyuyor gibiydi. Bebek bakıcılarından da ses yoktu. Gelip kapının yanında biraz oturdu. Uzun zaman sonra gelen bayan karşılamaya geciktiğinden dolayı kendisi suçluymuş gibi “Af edersiniz. Toplantımız vardı.” dedi. Sonra “Çocuğunuzu görmeye mi geldiniz?” diye sordu.

- “Evet. Uyuyor mu?”

- “Bütün çocuklar uykuda. Sizin çocuğunuzun adı Kara mıydı?”

- “Evet. Neden?” Maaday’ın gözleri büyüdü.

Bayan, misafirinine şaşkın gözlerle bakıp sarı saçlarını geriye doğru atıp “Sizin çocuğunuzu başka biri evlatlık aldı. Kendisinin çocuğu diye kaydettirdi.” dedi.

Maaday’ın gözleri neredeyse göz kapaklarından fırlıyordu. Bacakları yorulmuş gibi zorlukla ayakta durdu. Kımıldasa bütün vücudu yere yığılacak gibiydi.

- “Siz ne söylediğinizin farkında mısınız?” – Maaday hiddetlendi. – “Böyle şeyi size kim söyledi. Böyle kanun var mı?”

- “Var, var. Onun için biz küçük çocuğu verdik. Kanun olmasa size de vermez. Alırsa alsın diye siz daha önce kabul ettiniz. Şimdi neden? Sizin onu unutmamanız gerekir.”

[46] Maaday birkaç adım atıp önündeki yere girdi. Ağır bir çekiçle göğsüne vurulmuş gibi hissediyordu. Düşüncesi uçurmuş gibiydi. Parmakları birleşmiyordu.

Maaday, nedendir bilinmez, o kişi yardım eder diye düşünüp “Mariya Petrovna nerede?” diye sordu. Tam o sırada o da şimdi ne yapsın diye düşünüp konuştu. “Hayır, boşuna soruyorum. Her şey açık.”

Mariya Pavlovna bu işte en yetkili kişiydi. Çocuğu vermeyiz dese Kara’yı şimdi getirip babasıyla görüşürmezlerdi. “Yavaş gelip geciktim.” diye Maaday kendini suçladı. “İneğe giden tavuk gibi ne yapsam olmadı.”

- “Kime verdiniz? Adı soyadı ne? Nerede yaşıyor?” diye bir anda sorular ağzından döküldü.

Sarı saçları parlayan Rus kadın “Onlar gizli. Alan insanlar da biz de bunu gizli tutuyoruz. Kanun böyle.” dedi.

- “Söyleyemez misiniz?”

- “Hayır. Söylemeye yetkim yok. Hem onun kime verildiğini, nerede yaşadığını yazan belgeler burada değil.”

Maaday “Nereye gittiler? Uçtular mı?” diye sordu.

- “Nereden göreyim, nereden bileyim.” diyen kadın Maaday’a benim sana yardım edecek imkânım yok der gibi bir şekilde kapıyı kapatıp uzaklaştı.

Maaday, “Yazık, yazık!” diyerek iki defa söylenip “Bu nasıl iş!” diye kederlenip küçük çocukların yurdundan çıkıp başının çektiği yere doğru yürüdü. Onun işiten kulağında kuşların sesi duyulmuyordu. Çalışan arabaların gürültüsü durmuş gibiydi. Yeşil sokak solmuş gibiydi, sanki fırtına, sokağı gri kumlarla örtmüştü. Kulak hiçbir şeyi duymuyor gibiydi. Kendine geldiğinde şehrin sağ tarafındaki dağdan akıp gelen küçük nehrin yanından geçiyordu. Nehir, üstü güneş ışığıyla parlayıp uğuldayarak akıyordu.

- “Ben nasıl şaşkın şaşkın gideceğim?” diye kendi kendine öfkelenip sordu. – “İnsan aklını kaybedecek gibi oluyor.”

[47] Böyle söyleyip etrafa göz gezdirdi. Kimse yoktu. “İnsanlar, kendi kendine konuşuyor, aklı eksik demesinler.” diye içinden geçirdi.

Çantasını alınca “Dağlık Altay” denen otele geldi. Kapısında insanlar çokmuş. “Yine otelde yer yok. Şimdi nerede kalacağım?” diye düşündü. Merdivenden yukarı doğru çıkıp kapıyı açıp girerken arkasından bir ses duyuldu.

- “İşlerinizi tamamladınız mı?”

Maaday arkasına döndüğünde beraber geldiği şoförü gördü. Sevindi. Birlikte olacağı kişi bulunmuştu.

Şoför, “Dönecek misiniz?” diye sordu.

Maaday şaşırıldı. – “Güneş battı. Geç olmadı mı?”

- “Önemli değil. Gece yarısı varırız.”

- “Aymaktan öteye nasıl giderim?”

Genç adam, “Bizim evde kalırsın.” diye düşüncesini söyledi. – “Aceleniz varsa evinize kadar da götürürüm.”

- “Önce yemek yiyelim mi?” – Maaday acıktığını yeni fark edip arkadaş olduğu genç adama “Bugün biz yolda yemek yemedik. Değil mi?” diye sordu.

Yolda Maaday bol bol konuştu. Şoförle konuşurken önceki gibi kederli değildi. Onun arabası hızlı da gitse o Maaday’ın konuşmasını ilgiyle dinliyordu. Özellikle de Kara denen çocuğu başka birinin evlat edinmesi şaşırtıcıydı.

Genç şoför ayağa varırken “Öyle kanun var dediler mi?” diye sordu.

Maaday uyku arasında “Var dediler.” diye konuştu. – “Ama bunu, böyle kanunu ne yapacaksın... Kendi bilsin.”

On Birinci Bölüm

O gece şoför, Maaday’ı evine kadar getirip bıraktı. Ne kadar yorulsa, hayal kırıklığına uğramış olsa da o bugün erkenden kalktı. İki kova alarak su getirmeye gitti. Sarı tanın soğuk esintisinin vücudunu canlandırmasına sevinir gibi oldu. Ağır düşünceler [48] kaybolup bir yığın soruyu tekrar tekrar hatırladı. Şimdi ne yapsa nasıl yapsa da evlenmesi gerekti.

Maaday ineğin yaş gübresine basınca neredeyse düşüyordu. “Seni hayvan seni, yürünecek yere gübresini döküyor.” diye nedensiz sinirlendi. Yine de ağaçların yeşil yapraklarının sabahki soğuğu çeken esintisinin fisiltısını dinleyip uğuldayarak akan nehre geldi. Nehir durmadan hareket ediyordu. Hiç dinlenmeden ileri akıp gidiyordu. Maaday dudaklarını kımıldatıp “Ya ben nasıl giderim, söylesene, küçüklükten beri içtiğim denizim-nehrim.” diyerek elindeki kovalarını suyla doldurup fisıldadı.

Maaday, çay hazırlayıp içeceği sırada Kuyka ablası girip geldi. “Şehirde ne var ne yok Maaday?” diye sordu.

Maaday ona öfkelenip gözünün ucuyla baktı. Ama o anda göğsündeki acı sızıyı sezdirmeden “Şehirde ne var diyorsun? Orası sıcak, havası boğucu.” dedi.

Ablası şüpheyle “Onun için mi acele edip geldin? Ne oldu? Kara’nın sağlığı nasılmış?” diye sordu.

- “Kara?” Maaday korkmuş gibi titredi. “Kara iyi. Büyüyor. Yalnız...”

Maaday, oğlu Kara ile ilgili olayı ablasına dosdoğru söylemeye hazırlanarak böyle olunca ihtiyar insana bir şeyler olmasın diye bekleyip önce onu hazırlamak gerek diye düşündü. Son sözü, doğru, çay içen ablasının dikkatinden oltaya küçük balığın yavrusu takılmışçasına kaçmadı.

- “Söylesene, çocukla ne oldu?”

- “E,e, abla... Kara’yı başka birileri evlatlık almak için sormuştu. Çocuğu olmayan insanlar... Söylemeye, oranın müdürü söyledi. Çocuğunu onlar birine evlatlık verdiler dedi. İşte böyle...”

- “A, böyle kanun var mıydı?” – Kuyka biraz korkup öfkelenip hayret etti.

- “Varmış abla. Var. Çünkü onlar çocuğu büsbütün küçükken yetiştirmeye başladılar. Onların istediği budur.”

- “Sen ne yaptın? Onlar almadan çocuğu getirmek gerek. Şimdi Kara iki üç yaşında. Çocuğunu onlara yalnız mı bıraktın?”

Maaday ablasının öfkelenişini anladı. [49] Ateşe yakın şiş yanar, kalbe yakın göğüs acır diyen oydu. Böyle de olsa Maaday’ın öfkelenmesinin sebebi vardı. Ablası olmasa Kara şimdi evinde büyüyüp babasını, akrabalarını, abisiyle ablasını sevindirirdi. Artık çok geçti. Kara başka birinin evindeydi. Başka insanlara anne baba deyip onları sevindirip oynayıp gülüp koşuyordu.

Çok geçmeden Mekeş’le Çinçey birbirlerinin ardı sıra geldiler.

Maaday onları “E,e, yavrularım.” diye karşıladı. – “Buraya gelin.” – Maaday’ın gözlerinde yaşlar görüldü. “Gelin oturun. Bir şeyler yiyin, yavrularım.”

Maaday’ın sesi de farklı duyuluyordu. Mekeş’le Çinçey fark etmiş gibiydiler. Hatta Maaday kendi de şaşırırdı. Neydi bu böyle? Ne zamandan beri gözünden yaş gelmemişti. “Ay, ay, duygusallaştım galiba.” diye içinden geçirdi.

Ablası da Maaday gibi “Oturun, yemek yiyin çocuklar.” diyordu.

Çinçey, babasının yanına oturup onun gözüne doğru bakıp ince sesiyle zil çalmış gibi “Baba, Kara iyileşti mi?” diye sordu.

Mekeş, “Ne zaman hastaneden çıkacak?” diye ekledi.

- Uzun sürmez çocuklar, uzun sürmez. Kara’nın sağlığı iyi.”

Çocuklar sevinip yemek yediler.

Maaday, inekleri sağıp buzağılarını götürdükten sonra Mekeş’le Çinçey’i yanına alıp Kuyka’ya geldi.

- “Ben taygaya gidiyorum.” dedi.

Kuyka, “Git.” diye karşılık verdi.

On Birinci Bölüm

Bardaktan boşanırcasına şiddetli bir yağmur yağıyordu. Dağdan aşağı inen ince kara yollardan dereler akıyordu. Ayakları nallı at biraz kayıyordu. Yeryüzü artık eriyor gibiydi. Maaday’ın giydiği yağmurluk, yağmuru sızdırıp dökülmüştü. Buna rağmen içindeki elbiseler kuruydu.

Maaday, taygaya gidişinin üçüncü gününde Torkoçı’nın evine geldi. Artık yağmur yağış [50] durmuştu. Havada sadece kuşların sesi yankılanıyordu. Düzlüklerle kırlardan aşağıya inen yollar akan sulardan iyice derinleşmişti. Maaday’ın gelişine Cazu’yla Bazım sevindiler. Son zamanlarda onların evine hiç kimse gelmiyordu. İlgi çekici haberler duymuyorlardı.

Bazım, “Çoluk çocuğun nasıl?” diye sordu.

Maaday, “İyiler.” diye cevap verip karşılık olarak buradaki taygada yaşayan insanlardan ne haberler olduğunu sordu.

Torkoçı evde değildi. Koyun gütmeye gitmişti. Böyle olunca Maaday onu sormadı, onunla karşılaşmadı. Şimdilik hiçbir şey bilmiyor gibi yaşamak lazımdı. Az önce sorduğu sorunun cevabını çabucak alması gerekti. Bundan başka taygaya neden geldin diye sorarlardı. Yalnızca onunla karşılaşmaya, her şeyi konuşmaya niyet etmesi boşuna değildi. Genç değildi, gece yarısına kadar yaşanan zamanlar çoktan geçmişti.

Maaday, Cazu’nun evinden çıkıp dağ yamacındaki yolu geçip Torkoçı’nın koyun güttüğü yeri aramaya gitti. Daha önce görüştüğümüz yerdedir diye kendi kendine düşünüp o tarafa yöneldi. Orada bulamayınca daha yükseğe çıktı. Elbette çukurun sonuna doğru yer derindi. Burada birkaç bin koyun yazı geçirse de otlak yeterliydi. Otlar diz boyundan

uzundu. Maaday'ın söylediğine göre kolhozun merinos koyunlarının ince kuyrukları et ve yağ ile dolup belleriyle sırtları kapan gibi olup semirirlerdi.

Maaday, “Sadece düğün yapmak gerek. Koyunun sırt eti etlerin en iyisidir.” deyip, şaka yaparlar diye yatıp burada neredeyse kahkahalarla gülecekti.

Cazu'nun karısı Bazım, “İnsanlar senin koyununun sırtını da bekliyorlar.” diyerek gözüyle işaret edip konuştu. Maaday'ın bütün vücudu ısındı. Allah'tan şaka öylece kalmıştı.

O vakit Maaday, Torkoçı ile karşılaştıktan sonra “Ben gerçekten de size koyun sırtı çıkartırım.” diye düşündü. O sözlerini Maaday şimdi yine hatırlıyordu.

Torkoçı gerçekten de koyunları gütmeye uzaklara gitmişti. Onun koyunları yağmurdan sonra apak olmuşlardı. Güzelce yıkanmışlardı. Ovada otlarken onları görsen sanki beyaz bir duman gibiydiler.

- “O,o, Maaday!” diye Torkoçı çok sevindi. – “Şehirden ne zaman geldiniz? Ne haberler var? Kara [51] nasıl?” diye birçok soruyu arka arkaya sorup iki gözünü Maaday'dan almadı.

Maaday, Torkoçı'nın iki elini tutup gülümseyip onun nasıl olduğunu sordu.

- “Ben iyiyim. Siz kendinizle ilgili haberleri anlatınız.”

Maaday her çeşit haberi hiçbir şey atlamadan anlattı.

Sonunda “Şimdi Torkoçı, sadece senin kararını duymaya geldim.” dedi. “Kara başımı yastığa koysam yastık bilmez, döşeğim altımda yok, sanki boş yere yatmışım gibi... Böyle şartlarda...”

Torkoçı kendini beceriksiz hissetti. Çabucak söylemesi gerekenin “Evlenelim.” olduğunu düşündü.

Maaday, Torkoçı'nın elini bırakıp “Hatta ağabeyinle yengen de biliyor gibi.” dedi. “Koyunlar semirdi, çok geçmeden düğünler başlar dediler.”

Torkoçı konuşmadan önüne baktı. Maaday eğilip onun saçlarına burnunu değdirip şefkatini gösterdi. Torkoçı'nın dudaklarında gülümseme çiçeklendi. Maaday'ın gözlerine sıcacık bakıp bir şey söylemeden çizmesinin koncundan tütün kesesini çıkarıp Maaday'a verdi.

Maaday, “Belek⁴⁸ mi?” diye kıza sordu.

Torkoçı, duyulur duyulmaz bir sesle “Belek.” dedi.

⁴⁸ Belek: Gelinden damada gönderilen, kaçırmayı onaylayıcı eşya şeklindeki bedel.

- “Şakırdayan ipler sanki gökkuşağı gibi duruyor. Bunları, bu günlerde yağmurlardan sonra çıkan gökkuşaklarına bakıp da mı diktin? Öyle mi?”

Torkoçı oturduğu yerden ayağa kalkıp “Evet. Alacakaranlık bir günde öğle vakti gökkuşağı çıktığında ipleri koyup fiskeleyip diktim.” dedi.

Maaday, “Çok teşekkürler! Ben bunu gözümün nuru gibi alıp giderim.” deyip Torkoçı’yı kucaklayıp dudaklarından öptü. İkisi öylece uzun süre durdular. Maaday’ın atı burnundan ses çıkarmasaydı belki daha da fazla kucak kucağa dururlardı.

Torkoçı, “Ne oluyor? At acı acı kişniyor.” deyip Maaday’ın kucağından ayrıldı.

Maaday’ın aklı, gönlü kanatlanmış uçuyordu. Torkoçı ona tütün kesesini boşuna dikmemişti. Bu herhalde daha önce sorduğu sorunun cevabıydı. Şimdi sadece düşünüp konuşmak gerekti. Ne zaman? Çok [52] uzatmamak lazımdı. Maaday, “Düğünü güzden önce yapmak gerek.” diye önceden düşünmüştü.

Torkoçı, iki elini Maaday’ın omuzlarına koyup gözlerine doğru bakıp “Biliyor musun Maaday? Son günlerde geceleyin ağırlık çöküp gözlerimi yumduğumda seni düşünüp uykuya dalıyorum. Burada koyun otlatırken çok soğuk bir taşın üstüne tek başına oturuyorsun da oturuyorsun. Düşünüyorsun da düşünüyorsun. Bir şeyleri anlıyorsun ama sonra yine düşüncelere dalıyorsun. Anlaşılan sorular tekrar anlaşılmaz olup kayboluyor. Bazen de bir şey düşünmek istemiyorsun.”

Maaday, Torkoçı’nın belinden iki eliyle sarıldı. İkisinin kara gözlerinin ateşi birbirine değip tutuşur gibi oldu.

- “Uzun zamandır görüşmemekten sürekli benim göğsüme sadece zehirli düşünceler dolup kalmış gibiydi. Sen, Torkoçı, bu sözlerinle tütün kesesi beleğinle benim kederimi, yalnız başıma geçen günlerimi yok ettin. Teşekkürler. Benim bu sözlerimi bizi çevreleyen ağaçlar duyuyor. Tertemiz gönlümden söylüyorum.”

Torkoçı, “Ben sürekli koyun otlatıyorum. Evde kalınca ne yaparım? Ağabeyimle yengem evde dursunlar. Onlarda iş çok. Bana ne? Ben kırlarda dolaşsam daha iyi.” dedi.

İkisi bugün birçok sorunun cevabını buldular. Bütün arzularını birbirlerine söylediler. Hiçbir şeyi gizlemediler.

Güneş batmaya yaklaşmıştı. Vadiden çıkan gölge dağların başına yaklaştı. Maaday, Torkoçı’nın koyunlarını toplayıp vadiye indirdi.

Maaday, “Bekle. Bu ayın sonunda... Belki daha önce ben yine gelirim.” deyip atının dizginini nehir yatağına doğru çekmeden önce atının üstünden eğilip Torkoçı’nın dudaklarından öptü. “Hoşça kal Torkoçı!” dedi.

Maaday, dönemeci geçinceye kadar Torkoçı, sürü halinde eve doğru dönen koyunların önünde durup uzun uzun ona baktı. Maaday da iki defa dönüp geriye baktı.

Torkoçı'nın huzuru kaçmıştı. Evinden çıkınca biri geliyor mu diye nehir yatağına doğru bakıyordu. Belki Maaday [53] bir şeyler düşünüp de gelirdi. Ama kimse görünmüyordu. Akşamleyin biri gelecek olsa köpeklerin havlamaları gerekirdi. Ama Cazu'nun acımasız köpeklerinden hiç ses çıkmıyordu. Torkoçı'nın hayatında ne olduğunu yengesi Bazım, sezer gibi oldu. Hatta Bazım'ın göz ucuyla sürekli kendisini süzdüğünü Torkoçı açıkça anladı. Torkoçı'nın oğlu Kıpçak şimdi altı yaşındaydı. Maaday'ın oğlu Mekeş'ten dört yaş, Çinçey'den de iki buçuk yaş küçüktü. Son günlerde Torkoçı, “Yok, kime varırsam varayım benim oğlumu kötü görürse küçük bir sebeple de olsa o gün ondan ayrılıırım.” diye düşünür olmuştu.

On Üçüncü Bölüm

Maaday, o gün taygadan gelince ablasına ayın sonunda düğün yapacağını söyledi. Ablasının evine gece geç saatte girmişti. Çocuklar uyuyorlardı, onları uyandırmadı. Evden çıktığında yerle gök karanlığa bürünmüştü. Batı yönünde tanın son ışığı sönüyordu. Bu belli belirsiz tan vaktinde, karanlıkta nereye gittiğini bilmeden uçuşan yarasalar bazen parıldayıp görünüyor sonra kayboluyorlardı.

Maaday, evinin kapısına gelip kuru ot eşiğe oturup uzun uzun sigara içti. Yakınında karınları şişen inekleri isteksizce geviş getiriyorlardı. Köyün orasından burasından köpekler havlaşıyorlardı. Yarın belki güzel bir gün olurdu, gün battıktan sonra tan çok kırmızıydı. Şimdi güneş iyice kaybolmuştu

Çok uzakta, yerle göğün birleştiği karanlıkta şimşek çaktı. Maaday, “Hayır, kıtlık günleri olacak.” deyip son sigarasını içip kendi kendine düşündü.

Birden nedense ölen karısını, Erte'yi hatırladı. Düşüncesinde evin kapısının yanından Maaday'a bakıyormuş gibi canlandı. İlk önce korktu. “Kaç zaman önce ölmüş biri nasıl aklıma girdi.” diye korkuyla düşündü. Onun ruhu buralarda dolaşıyor olabilir miydi? [54] Ama şimdiye kadar Maaday çadırda da evde de gecelemişti. Hiçbir şey görünmemiş, fark edilmemişti. Daha başka ses duymadı. Herhalde, karanlıktan böyle olmuştu. Elbette insan karanlıktan korkan bir varlıktı. Yeni doğan bir çocuk, insan tahmin etse, neyi anlıyor, hayır, o da karanlıktan korkuyordu. Aydınlığa doğru ilerliyordu. Elbette her insan böyleydi.

Maaday, eve girip nedense soyunmadan sadece ceketini çıkarıp yatağa yatıp çok geçmeden düğünü nasıl yapacağını düşünürken uyuya kaldığını fark etmedi.

Sıcak bir gündü. Düğün öğleden sonra başladı. Maaday, önceki yaz koyunların ahır ile mılçanın üstünü kapatacak kadar çok akağaç kesmişti. Ama birkaç defa şehre, taygaya gidip gelirken o işi yarım kalmıştı. Şimdi, düğün yapınca yeni ev yapacak değildi, Maaday o zamandan beri yeni, büyük akağaçları alıp ağaç evin eskiyen, çürüyen, parçalanmış yerlerini değiştirin diyerek odun kesen, hayvan yüzüp et kaynatan insanlara emir verdi. Gündüz insanlar azdı. Hepsi saat beşte işten dönme konusunda dün amirleriyle konuşmuşlardı. Onun için eti kazana yeni koyup kaynatmaya başladıklarında onun başına bir adam bırakıp diğerlerini evin tamirini yapsın diye Maaday rica etmişti.

Gerçekten de ev yeni yapılmış gibi oldu. Büyük akağaçlarla her taraf kapandı. Yalnız arka yanında biraz yerde bütün ağaçlar eski dediler. Onu da gençler biraz az görünsün diye ustalıklarla yapıp yeni akağaçlardan alt tarafına soktular. Daha sonra Torkoçı'yı oturduğu evden getirip onu giyindirdiler. Saçlarını taradıktan sonra Torkoçı çay hazırlayıp insanlara hürmet göstererek yeni evinin işlerini yapmaya başladı.

Akşamleyin işten gelen insanlar, çoluk çocuk, gençler hepsi büyük bir neşe içindeydi. Gün batmadan bazı insanlar aygırlı at olup oynadılar. Bazıları “beyaz atlı babası zengin genç oğlu, gelip bizi kesip al” diye şarkılar söyleyip esir düşen halkı kurtaracak hayatı gösteren oyunu oynadılar. Bazı erkekler, tebek⁴⁹ oynayıp eğlendiler. Bazı kadınlar, dört bir yandan çevrelenip sallanıp akrabaları, [55] yeni evlenenleri, Altay'ı, ağaçları, denizleri, nehirleri övüp şarkılar söylediler.

Gece olunca dışarıda et kaynatan üç kazanın iki ocağına insanlar büyük ateş koyup onun çevresine oturup yakınındaki arkadaşları ile konuşup durmaları da güzeldi. Ateşin kıvılcımı yukarıya uzanıp tekrar yere inerken sönüyordu. Birçok insan evde ve çadırdıydı. Evin tabanı sadece çatırdıyor, akordiyonun sesi, dansın ve şarkıların oyunu yankılanıyordu.

İnsanlar tan atana kadar eğlendiler. Kaç kere alkış, övgü, aşk, sevinç hakkında şarkılar söylendi. Şarkıların ezgisi Ceti-Codo köyünü çevreleyen dağların ağaçlarına taşlarına dokundu. Gece yakılan ateşin kızıl alevi karanlığın arasından zafer bayrağı gibi dalgalanıp yanıyordu. Onun kıpkızıl kıvılcımları havaya yayılıp dağılıp sönüyordu. Bunların hepsi Maaday Kaydarov'la Torkoçı'nın düğününe şahitlik ediyorlardı. Sadece dağlar, ağaçlar, taşlar değil köyün bütün ihtiyaçları buna şahitler. Onların ikisi bir olup yeni bir hayata başladılar. Yeni hayatlarında sevinç, mutluluk, çoluk çocuk, hayvanlar

⁴⁹ Tebek: Bir tür çocuk oyunu (ortasından at kılı geçirilmiş kurşun çember oyun sırasında ayakla itilir).

olacaktı. “Eşikten beri mal çoğalsın, kucağına birçok çocuk adım atsın.” diye gece boyunca övgülü şarkılar boş yere söylenmemiştir.

Mekeş’le Çinçey de o gece sevinçliydi. Kuyka onlara “Babanız evleniyor, o size anne olur, artık siz evinizde uyuyun, benim gibi yaşlı biriyle ne zamana kadar yaşayacaksınız?” dedi. Şimdi, sabahleyin iki çocuk Kuyka’nın evinde derin bir uykuya yatmışlardı. Güneş yükselmişti. Kuyka, “Uyusunlar, işe gidecek değiller. Sonra Torkoç gelip onları alır.” diye düşünüp bir şeyler yedi.

On Dördüncü Bölüm

Torkoç ile evlendikten sonra Maaday, onun ağabeyi ile yengesine sürekli gidip gelir olmuştu. Maaday şimdi kolhozun boğalarını otlatıyordu. Bu yüzden taygaya çıkması sıklaşmıştı. Onun biraz sert olan yüzü tayganın [56] rüzgârı, güneşin alevleriyle iyice karasmer olup yanmış gibiydi.

Torkoç, “Biraz hasta olmayasın?” diye sorar olmuştu.

Maaday, “Hayır.” diye cevap verdi. – “Neden böyle sürekli soruyorsun?”

O zaman karısı “Görünüşün yavaş yavaş değişiyor. Ben değiştiğini görüyorum. Neden saklıyorsun.” diye konuştu.

- “Ben senden neden saklayayım. Hasta olsam hastayım demez miyim?”

Maaday işe gidince ablası Kuyka, Torkoç ile uzun süre konuşmuştu. Kuyka, Torkoç’ın zarif vücudunu görünce kendisi hakkında düşünmüştü. Kuyka çok ince olmasa da vücudu yapılı, saçı çok uzun bir kadındı. Kusursuz iki saç örgüsünü aşağıya doğru salması sadece kocasını değil onun arkadaşlarını da başka erkekleri de hayrete düşürürdü. Bekâr erkekler, Kuyka’yı kendileri için münasip bulurlardı. Ama onlar, ona çok bakamazlardı. O büyük bir kadındı, onlar ise daha gençtiler. Bacaklarının eti yeni sertleşmeye başlamıştı. Kuyka’nın kahkahası, gülüşü o taraftan yayılmış gibiydi. Güldüğünde koyun dişleri, bembeyaz şeyler parıldayıp çıkardı. Şimdi o dişlerinden bazısı kırılmış, bazısı sararmış, bazısı ise dökülmüştü. Yıllar geçiyor, aylar dönüyordu. Aylar, yıllarla beraber kaç genç yaşlanmadan kalabilirdi. Nehrin kıyısı da kaç yıllar boyunca yıkılıp büyüyor, genişliyordu.

Kuyka’nın çocuğu yoktu. Onun kocasını, bu dağlarda kolhoz yeni kurulurken zenginlerin kiralık işçilerine öldürtmüşlerdi. Bu olay Kuyka ile evlenmelerinin ikinci yılında olmuştu. O zaman bedbaht kadın “Tanrı’nın önünde söz veriyorum.” diyerek “Bir daha kocaya varmam.” diye kendi kendine söz verdi. Böylece yaşayıp yaşlanmasının

hikâyesi buydu. Kardeşinin oğlu Maaday, Erte ile evlenince onların çocukları Mekeş'le Çinçey'i alıp bir yandan onları kendi çocuğu sayıp diğer yandan çocuk doğurmak isteyip böylece yaşlandığını fark etmeden yaşamasının hikâyesi buydu. Şimdi, Maaday'ın, karısı Erte öldükten sonra Torkoçı ile evlenmesine yine sevinmişti. Onların da çocukları olurdu. Kuyka da onlara bakardı. Torkoçı onun [57] hoşuna gitmişti. Çalışkanı. Maaday'a da çocuklara da don, çizme, gömlek, etek kesip dikerdi. Ağabeyiyle yengesinin yanında yaşayıp böyle işleri öğrenmesi, böyle işlere alışması iyiydi. Torkoçı genç değil, yetişkin biriydi. Onun için Kuyka, "Aile hayatında yararsız bir yol izlemez." diye düşünüp ona en yakın insan olmayı arzuladı. Torkoçı'nın geçlik dönemi de Kuyka'nın geçlik döneminden kötü değildi. Yeni gelinin saç örgüleri de hem uzun hem kalındı. Gözleri keskin, elleri becerikliydı. Adımları sertti. Evin bütün işlerini çabucak yapıp bitirirdi. Büyük işleri yapıp bitirip oturduğunda elinde iğ, yün eğirip Mekeş'le Çinçey'e yün çorap, eldiven örerd. Oğlu Kıpçak da artık büyümüşü. İnsanların dediğine göre Torkoçı onu bu memleketten olmayan başka birinden doğurmuştu. Ama nasıl olup da böyle olmuştu? O genç adam yol yapım işinde iki gün Torkoçı ile birlikte bulunmuştu. Elbette savaştan sonra Çuy içindeki bazı yerlerde yollar yeniden yapılmıştı. Bütün kolhozlar her yıl o işe biraz insan göndermişti. Böylece Ceti-Codo'dan birçok genç adamla beraber Torkoçı da yol işine gitmişti. Yaşı on dokuzaya yetmiş bir genç kız hangi genç erkeğin hoşuna gitmezdi? Böylece o genç adam iki gün Torkoçı ile yaşayıp sonra dönmüşü. Çok geçmeden yaz ayında ot biçerken içi hareketlenince Torkoçı yeni farkına varmışı, hamileydi. Neredeyse utançtan başı çatlayacaktı. Evlenmeden çocuk sahibi olup kalmıştı.

Torkoçı, kaç defa öğlenleyin yeşil kiraz ağacının gölgesine oturup yemek yedikten sonra karanlık bastığında, üstündeki otları solup kuruyan kulübenin içinde beraber uyuyan çocukların en sonuna, eşiğin yanına yatıp o genç adamı hatırlamıştı. Bir türlü onun adı aklına gelmiyordu. Sadece soyu aklındaydı. Kıpçak. "O zaman ben nasıl rahat düşünceli oldum? Aptal. Deli." diye Torkoçı, kendini suçlayıp utanıyordu. Bu utanmalar çocuk doğunca nasıl olduysa yok oldu. Çocuğuna ise böylece Kıpçak adını verdi.

Bir gün Torkoçı, Kuyka'ya "Kıpçak bu yıl okula başlayacak. Mekeş'le Çinçey ona kötü davranmasınlar." dedi.

[58] Kuyka onun bu sözlerine, "Çocuklar hakkında nasıl böyle düşünüyor?" diye gücendi. Herhalde Torkoçı bunu kendi de fark etmemişti. Evlenmeden önceki düşüncelerini söylemişti. Çocuklu kadınların hepsi tekrar evlenmeden önce böyle şeyler

düşünüyorlardı. Öyle olunca Kuyka bu durumu çok da ciddiye almayıp onun sorusuna “Çocuklar birbirlerine alıştılar. Fark etmiyor musun?” diye cevap verdi.

Yakın bir zaman sonra Torkoçı aynı soruyu Maaday’a da sordu. Maaday’ın içinde de acı bir düşünce bulandı. Ama o da ablası gibi düşünüp “Küçük çocuklar aile içinde birbirlerini farklı görmezler. Görürsün, her şey güzel olacak. Korkma, canım.” dedi.

Herhalde, Torkoçı da bu düşüncesini bilerek söylemişti. Öyle olunca bu konu hakkında bir daha konuşma olmadı.

Maaday, yeni ailesiyle, bütün akrabalarıyla huzur içinde, mutlu yaşıyordu.

On Beşinci Bölüm

Cazu’la Bazım yaşları ilerleyince koyunlarını başka birine vermeye gayret ettiler. Bazım bundan iki yıl önce elli beş yaşını doldurmuş olsa da Cazu’nun bu yıl güzde, harman zamanı altmış yaşına gireceğini kolhozun bütün yetkilileri biliyordu. Ama onun yerini alacak kişinin çabucak bulunmaması kötüydü. Kolhoz başkanı, savaşta bulunup çok acılar gören birinin şimdi yaşlandığında barış zamanı onun malını alacak kişi çıkmayınca biraz kızacağını bilmez değildi.

Cazu böyle olduğunu görünce, vadiye inerek emeklilik için bütün belgeleri hazırlayıp verdi. Henüz kurumayan kavak ağacının yapraklarından koparıp yan yana tutarak insanlara gösterdi. – “Emekli maaşı için bütün belgeleri topladım.” – Bazım, kocasının gösterdiği yaprakları ciddiye almadı.

- “Savaşa gittiğin için mi bunca belgen oldu? Benimki çok az olmuş.”

Sonra Cazu’nun elindeki yaprakları alıp [59] çabucak saydığına altı yediden fazla değildi.

- “Benim belgelerim bunlardan daha fazla. Biz savaşa gitmedik. Siz, askerlik şubesinde de bir belge alsanız, öyle. Emekli maaşı alırdınız.”

Cazu, karısının böyle başka iki cümle söylemesinden hoşlanmadı. Kahkaha ile gülesi geldi ama gülümseyip hiçbir şey söylemedi, onun neden gülmeyi düşündüğünü Bazım çabucak sezdi. Tekrar komik bir cümle söyledi. Onun hoşuna gittiyse bunun neyi kötüydü?

Bir defasında Maaday geldiğinde Cazu “Koyunları sen alsan. Ne de olsa baharda çok yün kırparsın. Doğurtup kuzularını beslesen, al git, sana para kendi gelir.” dedi.

Bu konuşma Maaday Kaydarov’un hoşuna gitmedi. O paraya kanıp kolhozun söylemediği işe mi girecekti? Cazu, Torkoçı’nın büyük ağabeyi de olsa Maaday’ın içinde

sinmemişti. Koyunlardan ayrılıp şimdi de kendi damadına emir vermeye başlaması iyi değildi.

Maaday, Ceti-Codo'da Cazu'yu iyi bilirdi çünkü bundan birkaç yıl önce, sürgü yapırlarken Cazu onun konuşmasını şaşkınlıkla dinlemişti. II. Dünya Savaşı'na gidip sadece kendisinin acı, dertli hayatını değil başka insanların da ölüp kalan ruhlarını görüp bunu hiç unutmayacağına kendine de arkadaşlarına da söz vermişti. Ya Maaday. O hiçbir şeyi unutmadı. Esaretten, yangından, ölümden kurtulan insanlar, ölmediklerinde, savaş olmaması için çok soylu halka anlatmak gerek deyip evlerine dönmüşlerdi. Ama Maaday o işi tam bitirememesine üzülyordu. Diğer arkadaşları Ukrayna'da, Belarus'ta, orada halk çoktu. Onlara selam. Ceti-Codo'da seyrek olarak Ruslar var. Onlara da, büyük çoğunluğunun çocuklarına da anlattı. Babaları, kardeşleri savaşının koyusuna başladıklarında barutun acı dumanıyla nefes almışlardı.

Cazu'nın sözlerine Maaday'ın içi ateşe konmuş buz gibi cızırdasa da ses çıkarmadı. Ne de olsa yaşi büyüktü. Gerçekten de şimdi onlara emeklilik gerekti.

- "Yok, kolhoz size insan bulur. Ben sizin gibi biriyim."

Maaday bu sözleri söyledikten yarım ay sonra kolhoz, Cazu ile Bazım'ın hayvanları için [60] iki kişi buldu. Bunlar Muksum'la Kelegey'di. Onların ikisini de Maaday iyi biliyordu. Elbette bunlar bundan birkaç yıl önce baharda kolhozun sürgü işini yaparken Maaday'ın savaşla ilgili anlattıklarını dinlemeyi seven adamlardı. Onlar şimdi de Maaday'ın savaş hakkında konuşmasını dinlemeye hazırđılar.

Güzün, sarı yaprakların sonuna doğru taygalarda kar boran yağmaya başlayınca Cazu ile Bazım, evlerinin bütün eşyasını arabaya koyup nehir yatağına göçtüler. Onların evlerinde Muksum'la Kelegey kalıp yazlık eve göçene kadar koyun gütmeye başladılar. Onların hayvan işine yeni başlamaları böyleydi. Ama taygada ikisinden başka mal işiyle uğraşanlar da vardı. Bazısı koyunlarda, bazısı öküzlerde, bazısı ise inek sağım çiftliğindeydi. Maaday ise boğalara bakıyordu. O alıştığı üzere Muksum'la Kelegey'in evine sık sık geliyordu. Boş zamanlarda kâğıt oynamak onların sevdiği bir şeydi.

Maaday başka kolhozlarda yaşarken yıldı otlatmış, onların huyunu öğrenmişti. Boğalar yıldılar gibi değildi ama yine de benzer şekilde sürü yapıp boğaları otlatıyordu.

Torkoçı, Maaday onu yakından tanıdığı, huyuna suyuna, isteklerine alıştığı zaman, yıldı otlatma işini almasını Maaday'dan istedi.

O vakit Maaday, “Yılıkda insan olduğunu bilirken pişman olmadan nasıl isteyeceksin? O insanlar nereye gidecek? İşinden uzaklaşmış olsa ona söz yok. Önemli değil.” deyip Torkoçı’nın gözlerine sevinçle bakıp tertemiz gönlünden konuştu.

Bugün, herhalde, Torkoçı o konuşmayı unutmuştu. Belki, aklına gelse de geçmiş şeyi boşu boşuna niçin söyleyeceksin deyip bir daha hatırlamadı.

Maaday’la Torkoçı’nın ilk çocukları kızdı. Onun ardından iki yıl sonra erkek çocukları oldu. Üçüncü çocukları yine kız oldu. Zaman duracak değildi. Geçiyordu. Ucu bucağı yoktu. İnsanın yaşı birbirine eklenmiş, gençlik çağı yavaş yavaş yok olmuş, yaşlılık vakti gelip bir de baksan başlayıvermişti. Maaday ile Torkoçı da böyleydi. Bir de baksan üç tane çocukları olmuştu. Çinçey’le Mekeş de büyümüşlerdi. Mekeş sekizinci sınıfı bitirdiğinde Çinçey altıncı sınıftan yediye geçmişti. Maaday’ı gören insanlar, özellikle de erkekler “Dişi bildircinin yavrusu börke, erkek bildircini yavrusu çuvala dolar.” diyorlardı. Hesaplayınca yedi çocuk oluyorlardı. Mekeş’le Çinçey, üç tane [61] Torkoçı’dan, bir de Kıpçak. Ama Kara nerede? Kara ise şehre gittiğinden beri yoktu. Onu, kimin alıp evlatlık edindiği şimdilik belli değildi.

Bir defasında Kuyka, Maaday’a “Kara şimdi nerede? Kimin çocuğu oldu acaba?” diye konuşup elbette Kara’yı anmıştı.

- “şimdi nasıl onu düşünür oldunuz? Siz olmasaydınız o şimdi büyümüş bir genç olarak babasıyla, ağabeyi, ablasıyla birlikte burada yaşayacaktı. Götür de götür diye ısrar ettiniz. şimdi yalan yere niye onu anıyorsunuz?”

Kuyka, Maaday’ın kızıp, gücenip onu suçladığını görünce bir daha Kara’yı hatırlamaz oldu. Maaday kendi Kara’yı hatırlasa da bir defa bile göğsünden ses çıkarıp onun adını anmadı. Ama Kara’yı sürekli düşünüyordu. Ne de olsa kendi kanından, kendi canındandı.

Sonra sonra Torkoçı da Kara’yı hatırlamaz oldu. Maaday ona kızmadı. Anneydi, çocuk başka anneden de doğsa elbette yüreği sızlardı. Kuyka da böyleydi. O da kadındı. Maaday, Kuyka’ya yanlış iş yaptı diye kızıyordu.

Cazu’la Bazım da Kara’yı anmıyorlardı. Maaday’ın düşüncesine göre Cazu’nun kendi isteği olduğu için Kara’yı niye hatırlayacaktı? Elbette Cazu da Maaday’a “Kara’yı devlete ver. Büyütüp verir.” demişti. şimdi Kara yoktu. Ona başka insanlar bakıyorlardı.

Maaday, Kara’yı Erte’nin annesiyle babasına bırakmayı düşünmüştü. Ama onların da çocuğu çoktu, bunun yanı sıra Erte’nin annesi de hastalanmıştı. Babası topaldı, hafif sarhoş olduğu zamanlarda çocukları severdi ama ayık zamanlarından çocuklara karşı sevgi

sözünü ondan hiç duyamazdın. Kendi ana babası da ihtiyar insanlardı, bir söze ses çıkarıp cevap vermezlerdi. Hepsinin bahanesi Kara'nın çok küçük olmasıydı. Bir yaşından biraz fazla olsaydı onu ya Kuyka ablası ya kendi ana babası ya da Erte'nin ana babası büyütmeyi neden istemeyeceklerdi? Buna şüphe yoktu.

On Altıncı Bölüm

[62] Maaday, gece olup yıldızlar çıktığında uyumadan önce annesini babasını düşündü. Babası, Sovyet iktidarı kurulmadan önce zengine çalışıp mal mülk edinememişti. Evlenmemişti de. İri yarı olan babası bütün gücünü işe verip ter döküp zenginleri besliyordu. Kendisi, köpek bağlayacak ağacı, insan sokacak evi olmadan yaşıyordu. Savaş olduğunda hiç düşünmedi. Kızıllarla beyazlar, hangisi doğru hangisi yalandı? Sovyet iktidarı ilerleyip Altay topraklarını tamamen geçip savaştı da savaştı. Maaday'ın babası yanında çalıştığı zengini kızılılardan kurtarmaya isteği olmadığını iyi biliyordu. Onun çok malını elinden alan, insanı köle yapan, insanın gücünü tüketen birini boş yere niçin koruyacaktı? “Oh, cehenneme gitsin.” diye düşünmüştü.

Bir gün babası, kızıl güneş dağın başından batıp alacakaranlık akşam çökerken atını bağlıyordu. Çöküp kazığı kakıp ipi kazığa bağladığı sırada biri iki eliyle göğsüne kalın bir iple vurup kendine doğru çekmişti. O, korkuyla küfürden başka bir şey söyleyememişti. Kendine geldiğinde borklerinin önünde yıldız bulunan beş kişi çevresini sarmışlardı. İpin ucunu eline dolayan genç dişleri parlayıp gülümseyip “Zengine çalışan insanın gücü sağlam, ağırlığı çok mu desem?” dedi.

Diğerleri gülüşüp onun kolunu tutup baktılar. “Dört kemiği dikip at bağlayan işçisi.” dediler.

Kayışı haç gibi bağlayan kişi “Senin için zenginler mi yoksa onlara terini döküp çalışan fakir insanlar mı değerli?” diye sordu. Başkanları olmalıydı.

Maaday'ın babası onlara “Zengin bütün gücümü tüketiyor. Hatta bana vurması ne kadar acı bir şey. Annem babam bana öyle vurmadı.” demişti.

O adam, “Güzel.” dedi. Maaday'ın babası karanlığa gömülen dağların arasından onlarla beraber gidip sonraları zenginlerin mallarını yoksul [63] insanlara dağıtarak yeni bir hayata başlamıştı. Sovyet iktidarı, başlarda insanlara dağıttığı zenginlerin malını, kolhozlar kurulduğunda geri toplayıp hepsini kolektifleştirmeye başlamıştı. İnsanlara bir iki sağmal inek, birer at bırakıp “Sizler için bundan fazla hayvan yetiştirmek yasak.” diye açıklama yapıp çok dağlar, akarsular geçtiler. Oldu da. Kendi kolhoza girip ortalık biraz

sakinleşince bir kız alıp düğün yaptı. Yine kendi gibi zengin beylere gücünü harcayan bir kızla evlenmişti. Kendi gibi onun da yaşı biraz geçmişti. Onların oğlu Maaday sonra Erte'yi almıştı. Erte ölünce Maaday, Erte'nin anne babasına çok defa gitmişti. En ağır işlerinde onlara yardım etmişti. Maaday onlara hiç kötü gözle bakmamış, gücü yettiğince yardım edip sözü yettiğince sıhhatlerini dinlemişti. Ama onlar, Erte'nin annesiyle babası, kızları öldükten sonra on bir yıl daha yaşayıp sonra ihtiyarlayıp hastalanıp ölmüşlerdi.

O zamanlar Maaday kendi anne babasını da boşlamıyordu. Onlar, o düğün yaptıktan birkaç yıl sonra, ikinci karısı çocuk doğurduğunda oğullarının evine misafirlğe gelmişlerdi elbette. Ondan sonra yeşil bahar ayında önce babası, sarı güzde de annesi ölmüştü. Erkek kardeşleri, kız kardeşleri hepsi evlenip çoluklu çocuklu, dağınık bir şekilde yaşıyorlardı. Şimdi onlardan Maaday yeniden evlenip çoluklu çocuklu yaşıyordu. Erte yaşasaydı şimdi Kara da evinde, babasına el ayak olup yaşardı.

Maaday, yine Erte'yi düşünüp uyumadan uzun süre yattı. Erte aklına geldiğinde o kendini durdurup, “Dur, kaç zaman önce ölmüş birini neden hatırlıyorsun?” deyip biraz sakınıp durur gibi oluyordu. Sakınacak değildi. Ölen kişi ölmüştü. Yaşayanları düşünmek gerekti. Öleni ölsen de geri getiremezdin. Yaşayan kişi her şeyden değerliydi. Onunla karşılaşırdın. Derdi, kederi, sevinci, umudu konuşup varını yoğunu dinlerdin. Bir yere gitse geri getirirdin, söze sokardın. Ölen insan ölenlerle birlikteydi. Ama iyi biri, yakın biri ölmüş de olsa hiçbir zaman unutulmazdı. O düşüncelere, hatıralara peş peşe girerdi.

Maaday, her gece hayatının bir bölümünü [64] hatırlardı. Bazısını keserdi. Nerede yaşasa, mal otlattığında, yemek yiyip dinlenip uyumaya yattığında hep geçmişi hatırlardı. Yaşarken sağı da öleni de hatırlamak beynin işiydi. Yüreğin ihtiyacıydı. Ondan başka yürek, yürek de değil, beyin, beyin de olmazdı.

Maaday, böylece ilk kez hayatının anlamı üzerine düşünmüş oluyordu. Bu düşünceleri tayganın karanlık geceleri getirip uzun uzun düşündürüp sonra geri giderdi. Herhalde, insanın karanlık düşüncelerini hatırlaması böylece kendisini iyileştiriyordu. Ondan başka insan insan değildi. Hayat boş olurdu.

On Yedinci Bölüm

Maaday'ın büyük oğlu Mekeş sekizinci sınıftan sonra şoförlük eğitimi almıştı. Gorno-Altay'da üç ay eğitim görüp araç kullanma belgesini alıp “Kızıl Maanı” kolhozuna gelip işe başlaması babası için büyük bir sevinçti. Karakteri uysal, konuşması, sözü yumuşaktı. Böyle olunca insanlar Mekeş'i babasına benzetiyorlardı. Bazı komşuları

“Mekeş büyüdükçe onun görünüşünde anası Erte’nin yüzü görünüyor.” diyorlardı. Babası ses çıkarmıyordu. Onun fikrinde oğlu annesine benziyordu. Kaşları kalın, gözleri biraz ince de olsa, şimdiden aynı annesininkiler gibiydi.

Oğlu çalışkan, eli kolu güçlü, bacakları sert bir gençti. Saçları biraz kıvrıkcık olan Mekeş okuldan nisan ayının sonunda gelmişti. Üç ay boyunca şehirde eğitim görürken nasıl çocukların arasında bulunmamıştı ki? Her karşılaşmada aniden Kara’yı bulmak için etrafı gözetlemişti. On beş yıldan fazla zaman geçmişti, ama öyle de olsa bulunabilirdi. Kara, aynı babası Maaday’a benziyor olsa gerekti. Uzaktan da tanıyamaz mıydı? Kara Kaydarov, Mekeş’in küçük kardeşi. Ne kadar dikkat ettiyse de babasına ya da kendine benzeyen genç bir çocukla şehirde kaldığı sürece karşılaşmadı. Kulağı da dikkat kesilmişti. Belki birileri “Kaydarov.” derlerdi. Böylece Kara’yı bulmuş olurdu. Böylesine mutlu an Mekeş’e rast gelmemişti.

- “Ben sinemaya da gitsem, oyuna da gitsem Kara’yı [65] hiç unutmuyorum. O nerede de olsa uzak değil diye aklımdan geçiyor.”

Mekeş okuldan gelince babasına bu zaman boyunca Kara’yı arayıp durduğunu anlatıyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, Mekeş, Kara hakkında konuşurken üvey annesi Torkoçı’nın bir şeylere sinirlendiğini fark etti. Ondan sonra Mekeş sadece babasına anlatmayı alışkanlık edindi. Özellikle de alaca karanlık akşam başladığında çadırda otururken Mekeş sesini yumuşatıp konuşuyordu. O sırada Torkoçı evdeydi.

Babası, “Tamam, oğlum, sen şimdi Kara hakkında çok konuşma.” diye rica etti. “Sen onu çok az hatırlıyorsun. Çinçey de küçüktü. Siz onu nasıl tanıyacaksınız? Sağ salim hayat sürüyorsa bir gün karşılaşırız.”

Çinçey, “Biz onu buluruz mu diyorsun Mekeş?” dedi.

Babası, “Tamam, olur. Bulunsa da bulundu demezler.” deyip onları susturdu.

Çocuklar babalarının kendilerini susturup söylediklerini anlayıp konuşmadılar. Küçükleri, üvey annelerinin çocukları buradayken Mekeş’le Çinçey kaybolan kardeşleri hakkında konuşmuyoprlardı. Böyle olmasının nedeninin babalarının onları susturmaları ile üvey annelerinin sinirlenmesi olduğu açıktı. Torkoçı önceleri Kara’yı başkalarının evlatlık edinmesini kabullenemiyordu.

- “İnsan başka birinin çocuğuna nasıl kendi çocuğum der. İnsanın dili kurur. Kara bulunsa hepimiz için iyi olurdu.”

Torkoçı’nın bu sözleri Mekeş’e umut olmuştu. Şehirde, Kara bulunsa ona gerçeği söyleyip evine dönmesini rica edecekti. Ama o umut uzun sürmedi. Torkoçı’nın neden

sürekli kapris yaptığı, inat ettiği anlaşılır değildi. Torkoçı, Mekeş'le Çinçey'e boş yere annelik yapmıyordu. "Mekeş, oğlum, gidip odun kucaklayıp getir." derdi. İşe gittiğinde "Dükkândan ekmek al." diye sipariş verirdi. Kızcağıza, "Çinçey, kızım, sen evin içini yıka. Derslerini bitir. Sonra oynarsın." diye emir verirdi. Çinçey, ev işlerini sadece emirlere göre değil kendi bilgisine, içine sindiğine göre yapıyordu.

[66] Maaday, çocuklarının karakterini somut olarak görüyordu. Mekeş'in, büyüdükçe kendisine de Torkoçı'ya da sinirlendiğini, öfkelenildiğini, saygısızlığını bir kere bile sezmemişti. Mekeş, şoförlük öğrenip yarım yıl kolhoz için çalıştıktan sonra askere gitmişti. Askerde görevini sorunsuz bitirdi. Kardeşlik Meydanı'nda görev yaptı. Bir yıl sonra bir aylığına izne gelirken Torkoçı'ya yazlık kıyafet getirmesine babasının da üvey annesinin de çok sevindiği hala unutulmamıştı.

Artık Mekeş büyüyüp çalışmaya başlamıştı. Odun çekip getirirdi. Aymağa, şehre gitse, sipariş edilen şeyi bulup getirirdi. Babasının ilk yardımcısı Mekeş'ti. Kolhozun sözünden çıkmayan şoförü Mekeş'ti. Yaşlı, güçsüz insanların ricalarını geri çevirmeyen kişi Mekeş'ti.

Mekeş insanların ricalarından, isteklerinden çıkmıyordu. Herhangi bir arkadaşı akşam gelip ormandan mılça için hazırlanan ağaçları getiriver diyordu. Mekeş de getiriyordu. Bir gün erken işe gelse yine birisi "İşten sonra boş vaktin olursa çadır için akağaç hazırladım onları çekiver." diye rica ediyordu. Mekeş gece geç vakit gidip ağaçların sahibi ile birlikte arabanın üstünden ağaçları indiriyordu.

Ağabeyine göre Çinçey biraz daha katıydı. Hatta öfkeliydi. Bağırıp dururdu. Torkoçı ile Maaday onu iyi biliyorlardı. Kızdığına ters bir söz söylemeyince rahat etmezdi. Sekizinci sınıftayken onu Komünist Gençler Birliği'ne almayı düşünmüşler ama tarih bilgisi kötü olduğu için almamışlardı. Sinirlenip kapıdan yayından fırlamış ok gibi çıkmıştı. Sonra, biraz zaman geçtikten sonra pencereyi yumruklayıp "Siz görürsünüz! Ben Komünist Gençlik Birliğine giririm. Görürsünüz! Görürsünüz!" diye bağırılmıştı.

Sınıf başkanı, "Dur Çinçey! Seni, böyle ters huylu çocuğu Komünist Gençlik Birliğine kim alır?" diye ona söylenmişti.

Çinçey, "Siz de bağırmayın! Benim öğretmen olacak yeteneğim var. Sizin kadar ben de çalışırım." dedi.

Öğretmenin akli yavaşça durmuş gibi [67] oldu. Böyle öfkeli sözleri şimdiye kadar hiç duymamıştı. Bunları sadece Çinçey Kaydarova'dan işitmişti. Bu olayı öğretmen,

Maaday'a anlattı. Maaday sadece başını sallayıp sonunda "Tamam, konuşayım... Çok sinirlidir." dedi.

Ertesi gün babalı kızlı ikisinin arasında bu konu geçti. Çinçey'in vücudunun titremeye başladığını gören babası konuşmayı yumuşatmaya çalıştı. İkisi çadırda yalnızdı.

- "Öğretmeninle, sınıftaki arkadaşlarınla bunları konuştun." diye sayıp kızına söyledi.

- "Ama beni kızdırmaya ne hakları var baba?" – Çinçey darıldı. – "Beni kötü görüyorlar. Ben büyük değilim."

Babası merak edip "Onlar sana ne söylediler?" diye sordu.

- "Ters huylu dediler. Komünist Gençlik Birliğine almayız dediler."

- "Tamam, bunda ne kötülük var?"

- "Var, baba, var. İnsan nasıl ters huylu olur? Ben biliyorum, benim huyum ters değil. Başkaları insanı ters huylu yapıyor. Komünist Gençlik Birliğine almamaları kötü, çok kötü..."

Maaday kızının huyunu bilse de ona çok yardım etmeyip biraz yumuşatıp anlasın diye "Tamam, kızım. Bunun için neden öfkeleniyorsun? İnsanlar bana ters huylu demesinler mi diyorsun? E,e, ondan da kötü şeyler söylerler. Her söze kızacak olsa insan yeryüzünde nasıl yaşar. Aldırma, hepsi unutulur. Böyle küçük şeylere takılma."

Maaday kızına bu sözleri söylese de o an içinden "Doğrusunu söylemek gerekirse bu ufak tefek şeyler insanın karakterini oluşturuyor. Büyüklerin, küçük çocuklara böyle olayları ciddiye almamalarını söylemeleri yanlış bir şey. Dur, boş ver, üzülme diyoruz. Çocukları, birimiz kırıyoruz birimiz düzeltiyoruz. Bunların arasında çocuk ne olur?" diye düşündü.

Böyle düşünceler tekrar kendisinin hoşuna gitmedi. Kimi koruyacaktı? Öğretmeni mi? Çocuğu mu? Hangisi suçluydu? Nasıl olsa bu soruyu okul kendi seçecekti. Ana baba çocuğa okulda öğretmenlerinle tartış diye emir vermiyordu. Evde ne için çocuk ana babasına böyle öfkelenip [68] konuşmuyordu? Neyse çocuğun masumiyetini suçlamıyordu. Boş yere azarlamıyordu. Neden okulda? Orada öğretmenler kendileri suçluydular. Kendileri. Masum olsalar çocuklarla aralarında tartışma olmaması gerekirdi.

Sonunda Maaday, Çinçey'in başını okşayıp "Bu yıl senin sekizinci sınıfı bitirdikten sonra eğitimine devam etmen gerek. Sizin eğitim almanız için zaman şimdi iyi. Savaş sırasında ben okuyamadım, böyle kolhozda çalışırken onların sayesinde kötü de olsa okuyup yazma öğrendiğime seviniyorum. Sonuçta hepsi güzel... Sonra Mekeş'in şoförlük

öğrenmesi kötü mü? İnsanlara kötü söylettirmeden yaşa... Sen niye okumayasın? Yalnız bu konuda şu sıralar düşünmek gerek.” dedi.

Mevsim yazdı. Yeryüzü yemyeşildi. Açık havada baktığında gökyüzü masmavi, yeryüzü ise yemyeşildi. Maaday göğün maviliğine bakıp “Benim tam da böyle mavi bezden gömleğim olsa.” diye düşündü. Bir zamanlar ona “Çakır” diye lakap takmışlardı. Neyse mavi gömleği oldu. Görse üç mavi gömleği vardı. Birisi kirlendiğinde ikincisini giyerdi. O kirlenince üçüncüsünü. Onun için insanlar, “Maaday bu mavi gömleği hiç çıkarmadan giyiyor olmalı. Baksana.” diye hayret ederlerdi.

Böylece Maaday çocuklarının büyümesine, onların ilk desteğine sevinip duruyordu. “Gece çekilir insan büyür.” dedikleri böyleydi.

Torkoçı, Maaday’a “Çocukların hepsini okuturuz, adam olsunlar.” dedi.

Maaday, Torkoçı’ya doğru gülümseyip “İnsan bunun için dünyaya geliyor.” deyip onun söylediklerini benimsedi.

Böylece yazın neşeli günleri geçip güzün sarı altın gibi günleri gelince Maaday, Çinçey’i muhasebe eğitimi için şehre uğurladı. Çinçey kendi isteği ile gidiyordu. Şimdi çocuklar isteyince hangi okula gitmezlerdi? Onun için babası kızına söz söylemedi, hoşuna gittikten sonra neyi öğrenmez, hangi işte çalışmazdı? Muhasebecilere baktığında büyük çoğunluğu yaşlı kimselerdi. Savaştan önce, savaş sırasında çalışan insanlar hala muhasebeciydi. Savaştan sonra uzun süre çalışmışlardı. Yaşlı insanların genç insanlarla [69] değiştirileceği vakit gelmişti. Yalnız gençleri eğitime göndermek gerekti. Maaday içinden böyle düşünüyordu. Kızı Çinçey bu okula gitmek isteyince sevindi. Çünkü bildiği, anladığı, bu istek zamanın ihtiyacıydı.

Maaday, “Çalışıp öğren yavrum... Para gerektiğinde mektup yaz.” deyip Çinçey’i arabaya bindirip gönderdi. “Bize, burada yaşayan insanlara patates, gereksiz yiyecekler yeter. Sana ise sürekli para gerektiğini ben kendim iyi biliyorum.”

Böylece Mekeş ağabeyinin ardından Çinçey de eğitim için şehre gitmişti.

On Sekizinci Bölüm

“Baba, benim okulum başladı.” diye Çinçey şehirden mektup yazdı. “Okul sorunsuz bir şekilde başladı. Biraz burs veriyorlar. Yurtta kalıyorum. Bazı öğrenciler insanların evinde kalıyorlar. Hepsine yurtta yer bulunmuyor. Burs verseler de para gerekiyor, baba. Sinemaya, tiyatroya gitmek gerekiyor. Bunun yanında okulla ilgili

kitapları satın almak gerekiyor. Bu ay bana yirmi salkovoy gönderin. Kıyafet satın alacağım. Sizin bir şeye ihtiyacınız var mı? Yine mektup yazıp gönderin.

Sizlere selamlar. Herkese çok selamlar. Çinçey

18 Ekim 1967.”

Maaday, kızının güzel bir yazıyla yazdığı mektubunu okuyup kâğıdı sallayıp zarfa koyup göğsüne soktu. Sevimli, sıcacık düşüncelere daldı. Şimdiye kadar Çinçey mektup yazmamıştı. Eh, unutmamıştı. “Şimdi ona yirmi değil otuz salkovoy göndermek gerek.” diye içinden düşündü.

Güneşin sıcaklığı da o sevimli düşüncelerle birleşmiş gibiydi. Maaday gözlerini kısıp ağaçların sararan yapraklarına baktı. Göz kamaştırıyorlardı. En çok da güneşin ışıkları. Aydınlık. Sapsarı.

Taygada ise böyle değildi. Soğuktu, gözlerin kamaşması sadece yeni yağın kardandı. Orada da apaydınlık sarı renk vardı. Güzün sarı boyası nereye gitsin? Her yerdeydi. Burada, vadide sadece tabiat sarı rengiyle [70] dikkat çekip bununla övünüyor gibiydi. Böyle de olsa güzün bu sarı rengini Maaday çok seviyordu. Altını hiç görmeyen kendi ona “altın güz” diyordu. “Sarı güzde” avlanalım ya da “kahverengi güzde” balığa gidelim diyen arkadaşlarının ricaları neredeydi?

Sık ormanlarla kaplı kırlarda ya da seyrek ağaçlı yerlerde tek başına ya da başka avcılarla birlikte avlanırdı. Maaday’ın tüfeği isabetliydi. Attığı boşa gitmezdi. Ava yönelttiği tüfeğinin kurşunu avını vururdu. Avcılar onu “dikkatli atıcı” diye överlerdi. Maaday geyik, yabani keçi avlarken onları açık alana çekmek için gürültü yapmayı sevmezdi. Gençlik dönemlerinde çok yapmıştı ama pusuya yatıp birbiri ardına ortaya çıkan yaban hayvanlarına ateş ettiği sırada birlikte gittiği arkadaşları ona saygı gösterip sen pusuda dur dediler. O zamandan beri çok vakit geçmişti. “Eh, o vakitlerdeki keskin gözlerin ışığı şimdi yok oldu. Güzün sarı rengiyle kamaşıp duruyor.” diye Maaday kederlenip etrafa göz gezdirdi. Bakınca her yer sarı, sarı, sarıydı.

O, kızının isteğini hazırlayıp köyün postanesine girdi. Az önce güz hakkında kederlendiği herhalde belli oluyordu.

Postacı kadın, “Ne haberler var, efendim?” diye sordu. “Kimbilir Çinçey’de insanı mutlu edecek nasıl haberler vardır?”

Postacı, Maaday’ın dün sabah mektup aldığını biliyordu. Öğleden sonra postaneye gelince “Ne gerekiyor.” dedi.

- “Çinçey’e para göndermeye geldim.” diye yumuşak bir sesle cevap verdi. “Para lazım diye yazmış.”

Kadın, para gönderme belgesini Maaday’a verip “Onlar okula gittiklerinde böyle para da para derler.” dedi.

- “Okusunlar da... Yine yardım etmesinler, ne yaparsın kendi çocuğun...”

Maaday, otuz salkovoyluk kâğıdı postacının dediği gibi yazıp doldurdu.

Kadın, “İki gün sonra şehirde olur.” diye temenni etti.

Maaday, “Bana zarf verir misiniz?” diye rica etti.

Zarfi alıp burada, postanenin içinde masaya oturup kızına kısa bir mektup yazdı.

“Sevgili kızım”, diye ilk satırı yazıp boşluk bıraktı, - “*bu parayı alınca hangi elbise gerekiyorsa [71] satın al. Geçen ay ben çalışıp yüz elli salkovoy aldım. Yüzünü koydum. Kalanı yiyeceğe gitti. Bize ne lazım? Patates çuvalda dolu. Et, yağ var. Bu yakınlarda hayvan, kuş avladık. Av eti uzun süre dayanmaz, bozulur, onun için kurutuyoruz. Mekeş şehre giderse biraz et gönderirim. Evdekiler rahat, hayvanlar tok.*

Eh, kızım, iyi oku. İki yıl, altı aya eğitimin biter mi? Tamam, para gerektiğinde, çekinme, iste. Gerektiğinde para bana cimri değil. Gönderirim.

Baban. Ekim 1967.”

Maaday, kâğıdı sallayıp zarfa koyup zarfın yapışkan yerini diliyle yalayıp kapattı. Kutuya atmak için dışarı çıkarken kadın, “Buraya verin. Ben bu gönderilecek mektupların hepsini az önce kutudan çıkardım. Birazdan araba gelir. Götürür.” dedi.

Maaday, kadının bu sözlerine sevindi. “Para da mektup da çabucak gider.” diye içinden düşündü. Az önce yapışkanı yaladığından dilinde nasıl da kötü bir tat kalmıştı. El ayasının kenarıyla dilini sildi. Mektubu postacı kadına verdikten sonra postaneden çıkıp aşağı yukarı göz atıp nereye gideceğini bilemedi. Kulaklarına Ceti-Codo nehrinin kesintisiz gürültüsü geldi. Yoldan aşağı doğru öğleden sonra okula giden öğrenciler gidiyorlardı. Boyunlarında kırmızı kravatlar vardı. Rüzgârda dalgalandıklarında insanın gözlerini kamaştırıyorlardı.

Maaday’ın ikinci karısından olan çocukları da okula gidiyorlardı. Elbette Kıpçak denen oğlu şimdi iyice büyümüşü. Torkoçı onu giyindirip doyurup okula gönderiyordu.

- “Öğretmenlerinin sözünü iyi dinle, yavrum.” diye sürekli emir verip yanağından öpüp yolluyordu.

Oğlu, annesinin bu sözlerine biraz kızıp “Duyuyorum. Herhalde, hep aynı şeyleri söyleyip duruyorsun.” dedi.

- “Tamam, işte, o da iyi.” Torkoçı başını okşayıp, kapıyı açıp oğlunu çıkarıp onu uğurlardı. [72] Kıpçak giderken dönemece varıncaya kadar geriye bakmayı hiç unutmazdı. Annesi de eve girmezdi. At bağlama direğinin yanında sanki ikinci bir direk gibi dururdu.

Ara sıra Kıpçak’ı Maaday da böyle okula gönderirdi. Postaneye gidip geldiği zaman okula giden çocuklara bakınca ilk defa Kıpçak onların arasında yoktu. Eve geldiğinde Torkoçı küçük çocuklarıyla beraber evdeydi. Kıpçak ise gitmişti.

Torkoçı, “Gönderdin mi?” diye sordu.

Maaday, “Evet, otuz salkovoy.” diye cevap verdi.

Torkoçı’nın kaşları ilk önce yukarı kalktı sonra aşağı inip kısıldı. Maaday buna hayret etti ama hiçbir şey fark etmemiş gibi etrafa baktı. “Parayı çok gönderdim diye kaşlarını çatmış olmayasın.” diye içinden düşündü.

Biraz oturduktan sonra yumuşak bir sesle “Bir şey söylemeyi düşündün gibi Torkoçı.” diye sordu.

- “Hayır... Öylesine sordum.”

- “A,a” – Maaday bir şey talep ediyormuş gibi ateşe doğru baktı. – “Ben senin bir şey soracağını, bir şey söyleyeceğini tahmin etmiştim.”

- “Bir şey söylemeyeceğim... Öylesine sorulmaz mı?”

Evin sahibi erkektir, ne de olsa onun çok bilmesi, her şeyi sezmesi gerekir. Ama ara sıra sezdikleri de boşunadır. Fazla söz yok.

Torkoçı’nın ince montunu giyip gürültüyle çıkmasına Maaday şaşırıldı. Bu ne öfkeydi?

“A, kadınların yalancısı ona ne der?” diye içinden düşünüp, taygaya doğru gitmeyi düşündü. Yiyeceği karısı düzenli olarak hazırlıyordu. Şimdi gitse taygaya sekiz dokuz günde varırdı. Sigarayı yeteri kadar alması gerektiği aklından çıkmıyordu, bir iki gün yemeksiz yaşardı ama bir iki saat sigarasız kalmak ölüme yakındı. Maaday bunu düşünüp eşi çabuk gelir diye bekledi.

Torkoçı, evden çıktıktan sonra postaneye geldi. Kapıdan girip “Ne haber var, Mayna?” diye sordu.

- “Bir şey yok, haberler sende, Torkoçı?”

- “Bir şey yok... Bu buzağıları ararken canım çıktı.” – Torkoçı konuştu. – “Öğleden önce sizin [73] buzağılarla birlikte tepenin başında durduklarını görmüştüm. Bulamayınca şimdi size sorayım dedim.”

Mayna kırkını aşmış, gözleri kuru, sesi yumuşak biriydi. Konuştuğu insanı yumuşak, şefkatli sesiyle büyülediğini düşünürdü. Yanında duran adamlar, yakınındaki kadınlar göze görülmez ipe bağlanmış gibi çabucak ondan ayrılamazlardı.

Torkoçı girip de buzağuları sorunca o şaşırıldı. Buzağuları sormanın ardından konuşmanın ne hakkında olacağını Mayna önceden hissetmişti. Ama Torkoçı'nın dediğine göre Torkoçı evinden değil buzağı aramaktan geliyordu. Postacı, Torkoçı konuşunca Maaday'la karşılaşmamış diye düşündü. "Onun karısı bir şey istiyor." diye içinden düşünüp her söylediği sözün anlamına dikkat etti. Havadan sudan konuşup dururlarken Torkoçı Maaday'ın postaneye gelip gelmediğini sordu.

- "Evet." deyip ondan sonra ne söyleyeceğini şimşek çakma anı kadar bir sürede düşündü.

Torkoçı, "A,a." deyip ondan sonra aniden başka bir şey hakkında konuştu.

Mayna, "Maaday az önce geldi gitti. Çinçey'e para gönderdi." diyerek önünde duran kâğıtların arasından bir şeyler aradı. "A, nereye koydum onu, fişini... Tamam, sonra bulunca veririm. Acaba bulunmaz mı?"

Torkoçı, "Demek Maaday kaç para gönderdiğini gösteren makbuzu almamış. Ama kendi bilsin." diye içinden düşündü. Torkoçı, kocasının para göndermesini ciddiye almadığını gösterip yabani siyah frenk üzümünden kaç şişe reçel hazırladığını, yine biraz kırmızı yaban mersini toplayıp şekerlediğini anlattı.

Mayna, "Ne kadar güzel. Frenk üzümü reçelinden daha sonra biraz bana da verir misin? Bu postanede çalışan birinin hiç boş vakti yok. Cumartesi günü de iş çok. Sadece tatil gününde ne yapabilirsin? Giyimlerini yıkayıp evin içini temizleyene kadar gün bitiyor." diye şikâyet edip bir taraftan da Torkoçı'ya bu istek gereğince yakınlaşıp konuştu.

Torkoçı, "Veririm, Mayna. Olduğunda verilmez mi, aa?" diyerek onu umutlandırıp yürüdü.

Mayna'nın yüzündeki gülümseme yok oluverdi, [74] beyinde "mıs-mıs" edip kalmış gibi oldu. Ama çok geçmeden önündekileri fark etti. Kâğıtları seçip yazmaya başladı.

Torkoçı postaneden biraz uzaklaşınca "Farklı birisin." diye Mayna hakkında söylendi.

Torkoçı eve girerken Maaday yavaş bir sesle "Neredeydin?" diye sordu.

- "A, buzağılara baktım."

Torkoçı önce postaneye gittiğini kocasına söylemeyi düşündüyse de kapıya varınca “Bunu ona anlatmama ne gerek var.” diye içinden geçirdi.

O an Maaday da başka bir şey söylemedi.

On Dokuzuncu Bölüm

Çinçey okulda ikinci yılına başlamıştı. Okulda gerginlik çok oluyordu. Babasının isteği, kendisinin arzusu sadece okumasıydı.

Babasından para geldiğinde Çinçey çok seviniyordu. Bazen pazardan et, dükkândan patates satın alıp yurdun mutfağında yemek pişirip yiyordu. Bir defasında o pişirdi, odada beş altı çocuk birlikte yediler. Yine bir gün ikinci kız yemek hazırladığında Çinçey de onunla birlikte yiyordu. Geceleri sinemaya da gidiyordu. Çok defa, şimdi ikinci yıl geçiyordu, gecelerin büyük bölümü sinemaya gitmek çocukların kendi istekleriydi.

İkinci yıl Çinçey şehirde yürürken, okula gidip dönerken Kara görünür mü diye oraya buraya göz atıp duruyordu. Tanımadığı her delikanlıyı mutlaka gözden geçiriyordu. Bazen ona Kara önünde yürüyormuş gibi geliyordu. Hızla yürüyüp o kişiyi takip edip geçince yüzü nasıl, babasının, kendisinin görünüşüne benziyor mu diye dönüp bakıyordu. Hayır. Başkasıydı.

Bir gün Çinçey, Kültür Evi'nin oyunlu danslı konserine gitmişti. Askıya astığı montunu insanların sonuna doğru alıp arkadaşları ile beraber yurda yöneldi. Karın ayaklarının altında gıcırdayıp durması genç ineğin geviş getirmesine benziyordu. Güneş bulutlarla örtülüydü ama rüzgâr olmadığı için dışarısı ılıktı. Dar köprüyü geçip havdan sudan konuşarak [75] çok geçmeden Gorki Sinemasının yanına vardılar. Burada kaynaşık duran gençler sabahleyin güneş çıktığında yuvalarından çıkan karıncalara benziyordu. Kızlar bunlarla ilgili değildi, tanıdık arkadaşlarla karşılaşır mıyız diye konuşup bekliyorlardı. Hangi sinema? Yakındaki gazete, dergi dükkânlarına bakmak gerekti. Zarf alıp gönderip yine gazetelere göz atıp haber yazılarını satın alırlardı. Öyle.

Bir saat olmadan insanlar sinemadan çıktılar. Çinçey onlara göz gezdirip hepsi bulunduğu toplanıp birlikte yurda dönüyorlardı.

Aniden Çinçey kol kola yürüdüğü arkadaşlarının hepsinden ayrılıp öne geçti. Kol kola gelen iki genç, yanına gelince onları durdurup selamlaşmıştı, beğendin mi diye sordu. Bunların hepsi bahaneydi. Doğrusu, Çinçey yürüyüp gelen genci görünce yüreği güm güm etmişti. Düşüncesinde tamamen tanıdık birini görmüş gibiydi. “Kim? Kara olmasın? Ne olursa olsun durdur! Bak!” diye içinden düşündü.

- “Siz, yoksa bu şehirde mi yaşıyorsunuz?” diye Çinçey sohbetin sonuna doğru hayretle sordu.

- “Hayır, ben şehre pek uzak olmayan bir evde kalıyorum.” diye genç delikanlı gülümseyerek cevap verdi.

- “Siz de orada mı?” diye Çinçey kıza sordu.

- “Evet. Doğru, şehirde... Kooperatifte okuyorum.”

Çinçey’in önünde orta boylu, biraz esmer yüzlü bir genç duruyordu. Kaşları kalındı, hem de kaşlarının ucuna doğru olan kısmı babası Maaday’ın kaşlarına benziyordu. Bütün görünüşünde Çinçey’e de annesi Erte’ye de benzeyen taraflar var gibiydi. Bakışları keskindi. Giysileri yeni, börkü gri koyun derisindendi. Kişilikli. Elinde eldivenleri, boynunda masmavi atkısı vardı. Sağ kulağının kenarında küçük bir ben vardı.

Çinçey, tekrar gence “Siz nerelisiniz?” diye sordu. Ama o soruyu tekrar sorduğuna pişman olup yüzü kızarıp hatasını düzeltmeye çalıştı. – “Geçmişte herhangi bir aymakta yaşadınız mı?”

Delikanlı yanında duran sevgilisine gülümseyip yumuşak bir sesle “Hayır, annem babam o konuda bir şey söylemediler.” dedi.

[76] Çinçey böylece onun adını sordu.

- “Grişa.”

- “A, Altay adınız var mı?”

Grişa, “Elbette var. Kara diye duymuş gibiyim. Onu tekrar anneme babama sormam gerek.” deyip Çinçey’le vedalaşıp yanındaki kıza sarılarak uzaklaştı.

Çinçey biraz onların ardından yürüyüp “Güle güle, Kara!” diye vedalaştı.

Delikanlı geriye bakıp eliyle selam verip döndü.

Çinçey uzun süre durup onları uğurladı.

- “Sen niye orada duruyorsun?” deyip arkadaşları seslendiğinde o, yeni kendine gelip onlara doğru yürüyüp geldi. Kızlar, “Sen o delikanlıyı sevmiş olmayasın?” deyip gülüştüler.

Çinçey, sevinçle “Yok, iş öyle değil.” dedi. – “Tanıdık biri sandım ama yabancıymış. Hadi gidelim.”

O gün Çinçey babasına mektup yazdı:

“Baba, ben bugün, galiba, Kara’yla karşılaşmış tanıştım. Altay adını Kara diye söyledim, ama iyi bilmiyorum. Rus adı Grişa. Şehirden çok uzak olmayan bir evde kalıyorum dedi. Boyu uzun, kaşları kalın. Onda sizin de benim de Mekeş’in de görünüşü var gibi. Bir

kızla birlikte sinemadan çıkarken karşılaştık. Ama uzun konuşamadık. Herhalde, ben çok geçmeden yine karşılaştığımda güzelce konuşurum. Oy, baba, nasıl bir mutluluk! Düşündüğüm zaman, - Kara. Sadece adını biliyorum ama tahminimce o benim kardeşim. Sizin oğlunuz. Bir dahaki mektuba kadar sağlıcakla kalın. Neler olduğunu ben yazarım. Sevgilerimle Çinçey.

Kasım, 1968.”

Yirminci Bölüm

Mekeş, taygadan yeni gelen babasına kapıdan karşı çıkıp “Baba, Çinçey’den mektup geldi! Açıp okuyun!” dedi.

Maaday, taygada yedi gün boğaları otlatmıştı. Şimdi dört gün evinde kalacaktı. Atının eyerini alıp “Elbette mektup yeni gelmiş olmalı, daha önce gelmiş olsaydı çocuklar [77] onu açıp okurlardı.” diye düşündü.

Hava soğuktu. Karın kalınlığı insan bacağına denkti. Maaday’ın atı, ak kırağıya teslim olmuştu. Onun için atın eyerini alıp onu rüzgâr girmeyen bir yere bağlayıp teri yavaş yavaş kurusun diye ince tenteyle örttü. Eve girmeden önce çitin içindeki ota baktı, yarım ay yetecek kadar ot varmış.

Evine girip geldiğinde ablası Kuyka, karısı Torkoçı çay içip oturuyorlardı. Maaday girince elbisesinin eteğindeki, kirpiklerindeki ve kaşlarındaki kırağılar o an sıcaktan çabucak eriyiverdi.

Ablası, “Yukarıdaki evde ne var ne yok?” diye merakla sordu.

- “Orada ne var? Soğuk. Boğaların soğuğa dayanıp durmasından başka bir şey yok.”

Deminden beri ses çıkarmadan oturan Torkoçı, “Soğuğu iyice kuvvetlendi, nasıl geçecek bu kış?” diye söze karıştı.

Maaday, “Kış gelince soğuk olacak, kar yağacak, yaz gelince sıcak olacak, yağmur yağacak. O olmadan kış, kış olur mu?” diye hızlı hızlı konuştu.

Kuyka, neye kızıp, sinirlendi diye Maaday’a doğru yan gözle baktı. Yoksa o mu böyle anlamıştı? Torkoçı da böyle düşünüyordu.

- “A, bu Mekeş nereye kayboldu?” – Maaday oturan insanlara sordu. – “Yeni dışarı çıktı.”

Torkoçı, “İşe gitti.” diye yavaştan konuştu. – “Yine nereye gidecek? Caş-Tura’ya doğru yem fabrikasına gideceğiz demiyor muydu?”

Kuyka, “Tanrım, o bu soğukta nasıl gidecek?” diye kederlendi. “Şimdi çölde soğuk buradakinden de fazladır. Orada rüzgâr büsbütün vurur.”

Maaday, çay alıp “Hani, az önce Mekeş Çinçey’den mektup geldi deyip duruyordu, nerede, buraya versen.” diye karısına sordu.

Karısı kalkıp rafın üstünden mektubu alıp Maaday’a verdi.

Maaday, pencerenin aydınlığına gelip açtığı mektubu okuyup oturanlara doğru bakmadan “Çinçey Kara’yı gördüm diye yazmış... Tanrı’ya şükürler olsun... Bulundu. Çocuk bulundu!” dedi.

Torkoç, “Unutulup kalan kişi o.” diye [78] konuştu. Ama bunu memnun olmadan söylediğini sezip o an kendi düşüncesini açıkladı. “Biz, Kara bulunmaz diye tahmin ediyorduk. Onu görseniz. Onun bulunması bizim mutluluğumuz... Bulunur, haberi duyulur diye tahmin ediyordum.”

- “Yaşayan kişinin haberi ne zaman da olsa duyuluverirmiş.” – Kuyka sevindi. – “A, sen neden bu kadar kederlendin, Maaday?”

- “Aklımda o bulunacak diye bir umut vardı. O inanç boşa çıkmadı. Düşünmek güzel, yaşamak rahat.” diye Maaday sevinip oturdu.

Böylece konuşup otururlarken çok geçmeden Mekeş geldi. Girince iki elini kerpiç sobaya tutup ısınmaya başladı.

Mekeş, dişleri birbirine vurup “Caş-Tura’ya gitsin dediler.” diye konuştu. “Kombikorm çekip getir dediler. Yarım saat sonra gideceğiz.”

Torkoç, “Otur, çay iç.” dedi. – “Soğukta şimdi nasıl gideceksiniz?”

Mekeş, “Bu soğuk ne ki. Geçen sene bundan daha soğuk oldu. Sorun değil gideriz. Çölden kaç defa saman çekip fabrikadan yem getirdik. Önemli değil.” dedi.

Mekeş doyunup pencerenin yanında açık duran mektubu görüp “Çinçey ne yazmış?” diye sordu.

- “A-a, Kara bulundu, Mekeş. Ama ayrıntılarını bilmiyoruz. Çok geçmez yine mektup gelir.” diye Maaday konuştu.

- “Ama nasıl bulundu, baba!” diye Mekeş alevlendi. “Bulundu! Kardeşim bulundu. O! Ben Biysk’e gidip şehre deşip gelirim. Başımı sonunu dinleyip doğrusunu öğrenirim.” dedi.

- “Öyle mi? Öyle mi?” – Maaday sevindi. – “Çinçey’e gitsen. Orada her şey anlaşılır.”

Mekeş, evden çıkıp arabayı çalıştırıp uzaklaştı. Soğuk hava arabasının ardından toz gibi uçuşup sonra kayboluyordu.

Oğlu gidince Maaday, “A, bir boğa kapana düşüp kaldı. Şimdi daireye gidip yetkililere haber vermek gerek. [79] Bu insanlar hayvanların bulunduğu evlere yakın yere neden kapan kurmuşlar. Kimin kapanı acaba.” dedi.

Biraz oturduktan sonra Torkoçı, “Şimdi mi hayvanı tuzaktan kurtaracaksın.” diye konuştu.

Kuyka, “Kolhozun malı boşuna niye kalsın?” dedi. – “O daima öyle olur.”

Maaday, atını eyerleyip daireye doğru sürdü. Ama daireye gelince içeri girmeyip garaja geldi. Burada şoförler, makineli tarım uzmanları araba, traktör tamir ediyorlarmış. Onlarla selamlaşıp havadan sudan konuşup dururlarken Maaday, “Soğuk günlerde adamlar tuzaklarına da bakmıyorlar. Gece Çettü-Mees’e gidip kimbilir ne zaman tuzağa düşen sığınım büsbütün donup kaldığını gördüm. Sizlerden biri orada tuzak kurmadı mı?” dedi.

Adamlar, “Tüh, biz arka pazardanız, nehrin yanındaki ormana doğru gitmiyoruz.” diye şaka yaptılar.

İkinci makineli tarım uzmanı, “Elbette biz arkadaki tuzakları unutmuştuk. Şimdi dükkâna gidip yardımlaşıp ava giden insanlar arka tarafa niye gitsin, ha, ha!” diye güldü. – “Siz onu burada boşuna konuşmayın.”

Maaday, kâğıda tütün sarıp “Tamam, kim, aynen, av için tuzak kurdu? Onu neden söylemiyorsun? Boşuna sonra sakat ayağınla vaşak da tilki de yemeye başladın.” dedi.

Garajdaki insanlar birbirlerine bakıp şaşırıp başlarını salladılar. Böyle şey onların akıllarında yoktu. Kim kurduysa, tuzağa düşen av onun olmalı dediler.

Maaday, sigarasını bütünüyle çekip atına binip döndü. Atın bacaklarındaki kıllarında kabarık donan buzlar, at uzaklaşıp giderken aynen beşikte bebeğin üstündeki koyunun aşık kemiklerinden yapılmış oyuncakların sesi gibi şalirt-şalirt ediyorlardı.

Maaday, Torkoçı’nın ağabeyi Cazu’ya uğramayı düşündü ama evine doğru acele etti. Daha sonra boş vaktim olduğunda uğrarım diye düşündü. Uzun zamandır ona uğramamıştı. Kara hakkında haber duyulduğunu kadınlar onlara ulaştırırdı. Kendi anlardı. Mekeş, Caş-Tura’ya gidip [80] Çinçey’e uğrarsa ona mektup yazıp göndermek gerekti. Bunun yanında para da gönderir mi yoksa bunu ne yapardı? Şimdi para Çinçey’e lazımdı. Belki Kara’yla ikisi sinemaya, konsere giderlerdi. Ya da başka bir şeye para gerekirdi.

“Biz senin mektubunu alıp verdiğin habere çok sevindik.” – deyip, selam sabah yazdıktan sonra Maaday ondan sonraki düşüncesini yazmaya başladı. – “Senin yine somut

bilgiler alman gerek. Kim, ailesi kim? İnanması güç şey. Ama öyle de olsa Kara diye umut etmek gerek. İnsanın yavrusu insana değerli, yılanın yavrusu yılanı değerlidir. Başka biri büyütmüş de olsa sağ salim yaşıyorsa başka ne gerek... Şimdi para göndermiyorum ama lazım olursa yaz.

Baban. 25 Aralık 1968.”

- “Al, Kıpçak, postaya götürüp ver.” diye çocuğa verdikten sonra kendi yatağına yatıp dinlendi.

Yirmi Birinci Bölüm

Maaday, biraz dinlenip gün ortasından sonra atını eyerleyip çok geçmez gelirim diyerek atını yukarı doğru sürdü. Torkoç, ona nereye gidiyorsun diye sormadı. Gidiverdi. Giden geri gelmezdi.

Soğuşun şiddeti insanın yanağını acıtacak kadar büsbütün vuruyor gibiydi. Ağaçların sürgünlerinin soğuktan kuruyup kalmalarına baksan bembeyaz çiçeklerle tamamen örtülmüş gibiydi. Kıp kıvırcık. Aynı kuş kirazı sürgününü kaplayan çiçekler gibi.

Torkoç, Maaday’ın ardından bakıp nedense uzun süre öyle kaldı. Maaday koyu gri dalların arasına girip görünmez olana dek şöyle düşündü: “Tek başına çalışıp bütün çocuklarını doyurup giydirip bütün gücünü harcıyor... Bense evde oturuyorum. Sadece yazın... Yazın biraz ot işinde çalışıyorum. Nerede... Çocukları [81] büyütmenin büyük bölümü annenin elinde duruyor. Bu da kolay iş değil.”

Maaday öylece varıp Çettü-Mees’e çıkıp tuzağa düşen boğanın üst yanındaki ladinlerin başına gelip oturdu. Atını ise ondan da yukarıya iki köknarın arasına bıraktı. Orası kuytuymdu.

Öğleden sonra güneş, tepelerin başına yaklaşmadan aşağıdan yukarı doğru biri geliyordu. Maaday biraz pineklemişti ama uykusu kaçmıştı. Kışlık borkünün kulaklarını açmış biri tuzağa doğru yaklaşıyordu. Nöbette bekleyen Maaday, ilk önce onun kim olduğunu tanıyamadı. Kim acaba deyip baktı. Biraz oturduktan sonra kara düşüp bastona dayanıp göğsüne kıl ip bağlayıp gelen kişiyi ne zaman gördüm diye söylendi. Bak da bak. Tamam, doğru, tanıdık biri olmalıydı. “Elbette Ceti-Codo’da herkes benim tanıdığım.” diye önceden kendi kendine düşündü.

O kişi, tuzağa düşen boğaya ulaşip onu tutup şaşırınca Maaday oturduğu yerden kalkıp yürüdü. İki üç büyük adımdan sonra onun yanına vardı.

- “A-a, siz ne yapıyorsunuz?” diye Maaday korkmuş gibi sesini kuvvetlendirip konuştu. Onun önünde iri, karışık kara sakallı, kaşları kalın, kırk beşini aşmış, Kergil soyundan demirci Sabır duruyordu.

Sabır, Maaday’a baktı, Maaday Sabır’a. Sabır, al renkli boğanın uyluğundaki karı öteberi silkeleyip baş tarafına baktı. Belli, bu sığın değil Maaday’ın daha da doğrusu kolhozun, “Kızıl Maanının” boğasıydı.

Maaday, sakın bir sesle “Tuzak sizin, av sizin.” dedi. – “Kar yağarken gelmeniz iyi oldu. Sonra başka it kuş yerdı. Tuzağa yakalanan hayvan acı çekip ölmez. Eti, aynı, yeni öldürülen hayvanın etinden farklı değildir.”

- “Tamam, bunda çok konuşulacak ne var.” diye Sabır titrek bir sesle kederli konuştu. – “Yaban hayvanıysa yaban hayvanı, boğaysa boğa.”

Maaday, “A, siz tuzağı bu hayvan sürülen yere neden kurdunuz?” diye hayretle sordu. “Bu Çettü-Mees’de hangi av hayvanı var? Neyi açıklayıp duruyorsunuz?”

[82] - “Önceden burada av hayvanı vardı. Karaca, ayı da bulunuyordu. Daha önceki yıllarda tuzağı kurdum. Geçen sene alayım diye düşündüm ama boş vakit olmadığı için... Şimdi böyle oldu.”

İkisi bir müddet konuşmadan durdular. İkisi de huzursuzdu. Ağızlarına su almışlar gibi ses de yoktu hareket de etmiyorlardı. Sabır’da alışıldığı üzere kötü düşünce yoktu. Hatta içi dışı birdi. Demirci olup gençliğinden beri çalışıyordu. Şimdiye dek çalışmıştı. Maaday, bindiği atı çok defa ona nallatmıştı. Birlikte oturup uzun uzun konuşup sigara içtikleri olmuştu. Maaday onu hiç unutmuyordu. Şimdi hepsi kaç kere aklına gelmişti.

- “Tamam, boğayı alınız, kesip derisini yüzüp yiyecekseniz yiyin, satacaksanız satın. Tek sorun? Boğanın parasını siz mi ödeyeceksiniz?”

Sabır, “Çok söze gerek yok. Tamam, bir boğa var onu alın. Kolhozun olsun, kendinizin olsun, aynı, baş yerine baş tutar gerek.” deyip iri, al donlu boğanın boynunu tuzaktan kurtardı.

- “Şimdi bunu nasıl, evine kızakla mı götüreceksin?” diye Maaday sordu.

- “Vadide atlı kızak var.” diye Sabır cevap verdi.

- “Tamam, vadiye indireyim.” – Maaday tedirgin bir sesle konuştu. Büsbütün donup kalmış şeyi tek başına nasıl indirecekti.

Maaday, az önce üst tarafa bağladığı atını getirip boğayı tepeden indirmesi için Sabır’a yardım etti. Boğayı atlı kızığa kadar sürükleyip köye doğru aceleyle at sürdü.

Evine gelince güneş çoktan tepeden aşmıştı. Gece çabucak her yanı örtmüştü. Ak kar alaca karanlık görünüyordu. Soğukta, özellikle de sabahki gibi soğukta, gece yakılan ateşin dumanı evin bacasından süzülüp gökyüzüne dağılıyordu. Maaday'ın evinin bacasından duman kıvrılıp çıkarak alt tarafındaki evlerin üstüne yayılıp kayboluyordu.

Eyerini alıp atı çite başıboş salıp atın gece yiyeceği otu toplayıp verdi. At iki üç defa kişneyip kuru otları ağzıyla hışırdatarak çekip keskin dişleriyle gürültüyle çiğneyip yemeye başladı.

[83] Maaday, eyeri tutup eve girince bembeyaz soğuk hava evin içini beyaz duman gibi doldurmuştu.

Karısı, “Kapıyı çabuk kapat!” dedi.

Maaday, cevap vermeyip önce eyeri ters koyup üstüne evin sıcaklığında kurusun diye eyer bezini serdi. Bu, hayvanın terli, ekşi kokusunu evin içine yayıyordu. Torkoçı'nın hoşuna gitmediği belliydi. Son zamanlarda tansiyonum yükseliyor demesi artmıştı. Kötü kokuya kötü ses çıkardı. Eyer bezinden ekşi koku yayılması onun seveceği bir şey değildi. Ama başka yere koymasının imkânı da yoktu. Evden başka sıcak yer yoktu.

Torkoçı, “Nereye gittin?” diye sordu.

- “A, yukarı. Önceden kalan tuzağıma baktım. İyice paslanmış neredeyse bozulacaktı.” – Maaday, karısına yüzünde gülümseme olmadan, güvenilir bir sesle konuştu. Biraz ses çıkarmadan oturduktan sonra ekledi. – “A, Sabır'ın tuzağına sığın düşmüş.”

Torkoçı, uzun müddet oturup sağ taraftaki saç örgüsünü sıvazlayıp “Sığın nehir yatağına doğru indiğine göre yukarılarda, taygalarda kar yağıp soğuk şiddetlenmiş olmalı. Bekle, o eve eninde sonunda girip çıkar. Avın eti şimdi semiz olur.” diye konuştu.

Maaday, karısına doğru bakmadan “İki üç gün sonra girdiğinde biraz zaman olur. O, onun buzunu çözer. Ya mılçaya ya evine getirir. Onu bilmiyorum.” dedi.

Sabır, tuzağa düşen boğayı o gün gece olunca getirip mılçasına sokup ona küçük bir ateş yaktığı daha sonra duyuldu.

Karısına, “Kimseye söyleme.” demesi de gülünçtü. – “Av artık yakalandı. İnsanlar duyarsa büyük söz olur. Cezaya demirci dükkânındaki demirlerin değeri de yetmez.”

Karısı şakağını tırnaklayıp dilini sağlam tutacağına söz verdi. “Dil yarışçısı başka, ayak yarışçısı yine başka.” – Sabır'ın atasözünü tekrar tekrar hatırlatması boşuna mıydı?

Ertesi gün Sabır, mılçasına girip boğaya baktığında boğanın buzları çözülmüştü. Ama sırt tarafında erimeyen yerler vardı. Önemli değildi. Yüzerdi. Yarım saat olmadan

“sığın” yüzüldü. Etini çadıra taşıyıp ambarın ikinci bölmesine [84] parçalayıp koydu. Et sorunsuz ve semiz, yağı yeterliydi. Bahar hayvanı değildi ama yine de eti yapışıp iç yağı azdan erimişti.

Nasıl şaka yapıp karısını kandırma da tuzağına Maaday’ın otlattığı boğanın düştüğünü söyleme fırsatı Sabır’ın eline geçmişti.

- “Tamam, kimseye söz etme. Bir gün bir boğamızı sürüp götürürüz.”

Karısının öfkesi korkunçtu. Düzensizce azarlayıp dururken el yıkama yerinin üstüne astığı demir elbise yıkama tabağını sessizce çınlatması Sabır’a açıkça duyulsa da karısına nereden duyulsun? Azarlayıp lanet okuyordu. Kocası ise çayını içip kulağının kenarıyla işitip artık bundan sonra ne olacağını önceden düşünüp oturuyordu.

Böylece gürültüyle otururlarken Maaday’ın karısı girip geldi. Selamlaşıp oradan buradan konuşup dururken Torkoçı, “Sizin tuzağa büyük bir av düşmüş diye duydum.” dedi.

- “Ne diyorsunuz?” diye Sabır çıkıştı. Torkoçı’nın sözünü kestiğini fark etmedi. Tüh, içinin titrediğini Sabır anlayıp yüzü kızarıp “Maaday benden öç alıyor. İntikamın üstüne intikam alıyor.” diye düşündü. Sonra damağına yapışıp kalan havayı yutup Torkoçı’ya, “Av hayvanın eti ineğin boğanın etinden nasıl ayırt edilsin. İşte çorbası, doğru, lezzetli.” dedi. Sonra sordu. – “Maaday boğalarına ne zaman gidecek?”

- “Yarın giderim diyordu.”

- “Tüh.” – Sabır acele edip ayağa kalktı. – “Tuzağa düşen yaban hayvanının etinden yiyip gitsin. Biraz et vereyim.”

Torkoçı eve gelince Maaday, “İhtiyar Sabır avın etinden kaynatıp verdi mi?” diye sordu.

- “Pişen etten yedim. Güzelmiş. Patatesli. Yalnız çorba yok.”

- “Tamam, bu getirdiğin eti pişirip çorba yapıp ye.”

- “Sana kışlık eve gitmeden av eti yesin diye iyilik edip bir pişirimlik et verdi.”

Maaday kahkaha atıp [85] “Pişir, pişir. Av etini yiyip gideyim, a,” dedi.

Kaydarov kaşlarını çattı. Sabır bir şey söylemeyip bir pişirimlik et verip Maaday’dan intikam alıyordu. Doğrusu, Altay insanın geleneği şöyleydi: av etini yalnız komşulara değil köyün diğer ucunda yaşayan kişiye de ulaştırırdı. Sabır bu gelenekten faydalanıp Maaday’dan intikam alıyordu.

Maaday, o vakit karısına bir şey söylemedi. Neden kederleniyordu? Boğalardan kederli olacak değildi. Erkeklerin arasında sır sabitti. Kavga orada burada, baharda kuru ottan ota ateş değmiş gibi yayılıverse buna Sabır kendi de gülerdi.

Torkoçı, getirdiği “av” etinden çorba yapıp bütün çocuklarını çorba döküp et koyup doyurdu. Maaday bir şey söylemeden Torkoçı’nın koyduğu etten bir iki lokma yedi. Fena değildi. Çorbanın üstü de yağlıydı. Tuzağa düşen “avın”, kış soğuşunda kilosunu kaybetmemesi iyiydi. Bu, Maaday’la beraber çalıştığı adamın sayesinde olmalıydı. Güçlü, besili boğaları zayıflarından ayırıp otlu, akasyalı çukurluklara doğru sürüp otlatıyorlardı. Bu besili boğaların başında da tuzağa düşen boğa geliyordu.

- “Tamam, Torkoçı, Sabır’a söyle. Maaday “avın” eti güzel diyor de. Bugün söyle.”

Maaday, etin tadına bakıp biraz yedi. Çorbadan da fazla içmedi. Nedense canım istemiyor deyip tabağı karısına geri verdi.

Torkoçı, “Hasta mısın?” diye telaşla sordu.

- “Hayır, ama canım istemeyince nasıl yiyeyim. Çok sigara içtiğim için böyle oldu herhalde.” – Maaday eyerini alıp evinden çıkıp söylediği sözü karısı Sabır’a gidip söyler diye yolda düşündü.

- “İyi adamın söylediği söz de iyi.” diye Sabır, Torkoçı’nın getirdiği söze karşılık verdi. – “Çorbası tatlı mıymış?” diye Torkoçı’ya sordu.

- “Güzel. Ama ineğin çorbasından hiç de farklı değilmiş. Herhalde kış kışlayan hayvanın eti, çorbası da böyleymiş.”

Evin sahibi gülümseyip “Kış avının eti ineğin, boğanın etine benzer.” diye konuştu.

Torkoçı fazla bir şey söylemedi. Evine [86] dönüp çoluk çocuğunun elbiselerini yıkayıp çalıştı.

Kış günü, hava açık da olsa soğuktu. Gürültü de yoktu. Güneş ışıkları her yeri aydınlatıp çıkınca hava da biraz ısınmış gibi oldu.

Torkoçı’nın yıkadığı elbiseler astığı ipten sallanıp son güneşle soğukta kurudu.

Yirmi İkinci Bölüm

Mekeş, Caş-Tura’dan geldiğinde üvey annesi Torkoçı’nın ilk sorduğu soru Çinçey’le karşılaşması hakkındaydı.

- “Kara’yı gerçekten bulmuş mu yoksa kuru gürültü mü?”

- “Hayır... Çinçey bir daha onunla karşılaşmamış. Kaldığı yere gideyim dese nerde kaldığını bilmiyor. Şehrin etrafında üç dört tane köy var. Kara'nın onların hangisinde yaşadığını Çinçey bilmiyor. Onu iyice sormamış.”

- “Bizim çocuk insanlarla doğru düzgün konuşmayı bilmiyor.” diye Torkoçı söylenmeye başladı. “Hangi köyde, hangi sokakta olduğunu, evinin numarası neden sormamış? O yerler Ceti-Codo değil ki. Bizim burada sokakların adı yok. Oralarda bütün sokakların insanlar gibi adları var.”

Mekeş, üvey annesine, daha çok konuşmasına direnip “Ben de Çinçey’e aynı şeyleri söyledim. Sen niye bunları açıkça sormadın dedim. Bana biraz güvenmeye başlayınca daha fazla konuşmadım.” dedi. – “Başka birini görmüş olmalı.”

- “Doğru.” – Torkoçı kabullendi. – “Kara olsa kim, ne için soruyor diye merak ederdi. Niye yazıp duruyor. Benim düşünceme göre şimdi neden boş yere Kara’yı arayıp duruyor?” – Torkoçı ilk kez kendisinin Kara ile ilgili isteğini ortaya çıkarıyordu.

Mekeş de böyle düşünmüştü ama üvey annesinin, böyle de olsa, bu sözleri nasıl da acıydı. Mekeş’in içini sessizliğe gömdü. Aydınlık gözlerine karanlık yerleşip kalmış gibiydi. Bir tarafı annesi doğru söylüyor diyordu ama diğer tarafı da ablası, kardeşini nasıl aramasın diyordu. Mekeş’in de bu yaşa gelinceye kadar [87] düşündüğü bu evdeki insanlar için Kara’yı başka birinin evlatlık alması ne ferah bir konuşmaydı. Bu kederli konuşma uzun yıllar boyunca geçmişti. Yalnız bu son yıllarda elbette biraz durmuştu.

Özellikle de babası Maaday, kışın soğuk zamanlarında, yazın yeşil aylarında, güzün kahverengi günlerinde Kara’yı hatırlayıp onunla ilgili konuşuyordu. Torkoçı, Kuyka ablası ve Maaday birlikte kederlenip şimdi onu nereden buluruz diyorlardı. Çinçey’le Mekeş, küçük de olsalar, bacalarının etleri sertleşmemiş de olsalar gözlerinin tertemiz yaşları ortaya çıkıp geldiğinde kardeşlerini ne çok düşünmüşlerdi.

Bugün Mekeş, Çaş-Tura’dan çıktığında arka tarafından bir arabanın sürüp onu geçmeye çalıştığını sol tarafındaki el ayası kadar aynadan görmüştü. Güçlü, yolu hızlı ustayı önce ne durdurmaz, elbette Mekeş direksiyonu sağ tarafa doğru eğip yol verince acele eden araba öne geçip hızla gitmişti. Mekeş arkasında araba var mı diye yine aynaya baktı. Hayır. Tekrar yolun ortasına geçti. Öyle böyle gidip yine aynadan arkasına baktı. Uzakta arkadaşının arabası görüldü, onun gerisinde üçüncüsü. Mekeş böylece giderken arkadaşları yetişip gelir diye durup inerek koltuğun altındaki havluyu alıp aynayı sildi. Nerede yemek yiyebilirdi? Bu konuda onlardan akıl alacaktı.

Mekeş ne zamandır aynaya bakmamış gibiydi. Aynaya bakınca sakalının ne kadar uzamış olduğunu fark etti. “M-m, ben iyice adam olmuşum. Büyük adamlarla denk olmuşum.” diye düşündü.

Arkadaşları yetişip gelince onlara doğru yürüyüp yolda nerede yemek yiyebileceğini konuştu.

- “Midem zil çalıyor. Bomboş.” – Mekeş karnını sıvazlayıp güldü.

Arkadaşları, “Surtay köyünde. Yaklaşınca.” dediler.

Mekeş, Surtay köyüne gelinceye kadar evlilik konusunu düşünüp elinde direksiyon olduğunu unutmuş gibi gidiyordu. Tanıdığı kızların hepsini aklından geçirdi. Ceti-Codo’dan, başka yerlerden tanıdığı bütün kızlar [88] görünüşleriyle gözlerinin önüne geldi. Mekeş ise seçti de seçti. Bazısı güzel, bazısının huyu iyi, kimisinin ana babası sert, küfürbazdı. Böyle insanların kızını alsan küfürden, azardan gün yüzü görmezdin. Hem kızları da ana babalarına benzerdi. Hayır, böyle kız uzak dursun. Sonunda bu konuları düşünecek zaman daha var diye düşünmüştü.

Kızlarla ilgili düşüncelere dalan Mekeş, Surtay köyünü geçtiğini, karnının acıkmasından her zaman korktuğunu unutmuştu. Arkadaşları sinyal verdiler de verdiler. Durmuyordu. Birisi, “Uyuyup kaldı herhalde.” deyip lokantanın karşında durup motoru durdurmadan diğer arkadaşını bekleyip “Uyumuş olsa arabası yoldan çıkmadan nasıl gidecek?” diye şakalaştılar.

Adamlar, Mayma’nın lokantasında doyunup başka bir yerde durmadan Ceti-Codo’ya vardılar.

Mekeş evine girip Çinçey’le karşılaşip konuşması anlatıp biraz oturduktan sonra tekrar kızların aklına gelmesine şaşırıldı. Yanında oturan insanlar, Kuyka, Torkoç, kardeşleri bu düşünceyi nereden bilsinlerdi? “Yok, ne olursa olsun bu konuyu babama anlatacağım.” diye içinden geçirdi.

Babası altı gün sonra gelir diye tahmin etti. Ama gelmeyince Mekeş onun yanına kendi arabasıyla gitti. Mekeş babasının yanına gidecek diye duyulunca demirci Sabır ona yedeğindeki boğayı verip “Babanda dursun, yazın taygaya çıktığında buraya dönmese de olur.” dedi.

Aşağıdan yukarı doğru bir arabanın geldiğini uzaktan gören Maaday, Mekeş’i tanımıştı.

- “A-a, Sabır boğasını yükleyip göndermiş!” – Maaday arabanın arka tarafını açıp oğluyla beraber boğayı indirip çitte ot verdiği diğer boğaların yanına koydular.

- “O!” – Mekeş şaşırđı. – “Baksana, baba, şu alaca boğa yenisini yabancı yapıp başını çekip vuruyor.”

Babası, “Yeni geleni yabancı yapması normaldir. İki üç gün sonra hepsi alışır. Elbette insanlar da böyledir.” dedi.

[89] Babalı oğullu eve girip çay ısıtıp içtiler. Mekeş çaya badem çiçeği konmuş gibi dedi. Kokusu güzeldi. Yalnız süt yoktu. Maaday ara sıra evden süt getirirdi. Kara çay içsem daha iyi diye karısına kaç kere söylemişti ama almayan insana o ne yapsın. Kendi bilirdi. Onun için son zamanlarda Torkoçı, ona süt al demez olmuştu.

Babasının sorusuna Mekeş, “Çinçey, Kara ile bir kez karşılaştım, ondan sonra görmedim dedi.” diye cevap verdi.

Maaday’ın kalın kaşları çatılıp gözleri karanlık gölgelere dalmış gibi oldu. Çinçey bu konuda mektup yazınca onun çocuk sevgisiyle dolu, endişeli duyguları yeniden uyanmıştı. Kara’yı bu duygularla sevip sıcak sözler söylediği zamanlar nerede kalmıştı? Erte’nin, ilk karısının ölmesi onun için büyük bir kayıptı. Kara’yı başka biri evlatlık aldı dediklerinde Maaday bunu kayıp olarak düşünmemişti. O sağ salim yaşıyordu. Oradan buradan haberi duyulur diye umut ediyordu. Böyle bir haber kendi kızı Çinçey vasıtasıyla duyuldu. Kızının bu haberi verdiği mektubu her zaman koynunda taşıyıp Kara hakkında yazılmış satırları üzüntüyle okuyup durması boşuna değildi. Vakit buldukça çıkarıp okuyordu. Şimdi ise Kara’nın bulunmasının somutlaşmamış olması onu kedere düşürüyordu. Biraz Çinçey’e öfkelen-di. Gördün mü, görmedin mi çabucak annene babana yaz. Anlaşılsa nerede? Buradaki insanlar demir değil ki. İnsan. Mekeş’i, hemen Çinçey’e yollayıp bu meseleyi konuş demesi de yine umutlu bir görevdi. İyi haber getireceği yerde demirci Sabır’ın alaca boğasını getirmesi haber miydi? Böylesine düşünceler birbiri ardına Maaday’ın beyninden orada burada otların arasında parıldayan çiğ taneleri gibi geçtiler.

Babasının ne düşündüğünü sezen Mekeş, deminden beri konuşmadan bardağındaki çayı yavaşça içtikten sonra onu yukarı kaldırıp “hm” diye öksürdü. Maaday birden kendine geldi. Oğlu, babasının kederinin bölündüğünü anlayıp “Endişelenme baba.” diye yavaş bir sesle [90] konuştu. – “Benim düşünceme göre Kara, yine Çinçey’le karşılaşır. O vakit her şey anlaşılır.”

Babası, “Öyle, öyle oğlum.” deyip çay içtiği bardağı sobanın yanına doğru kaldırıp başka ne haberler olduğunu oğluna sordu.

Mekeş, böyle, kavga gürültü yok diye cevap verip babasına doğru bakmadan “Baba, evlenecek gibiyim.” dedi.

Maaday gözlerini kaldırdı. Oğlunun bakışlarıyla gözlerinin parıltısı karşılıklı çakışıp birleşti.

- “Ne diyorsun? – Maaday yanlış duydum diye tahmin etmiş gibiydi.

- “Evlenecek gibiyim.” – Mekeş bir kere daha aynı şeyi söyledi.

- “Niçin gibi? Şüpheni mi var?”

- “Hayır.”

- “A, o zaman neden böyle söylüyorsun? Şöyle söylemen gerek: Evleneceğim. Bu daha iyi. Daha anlaşılır.”

- “A, ben dosdoğru söylüyorum.” – Mekeş emin bir sesle konuştu.

- “Tamam, şimdi açık. Yine öyle desen... Güzel... Ne zaman?”

- “Yeni yılda.” – Oğlu zamanı açıkladı.

- “Zaman az kalmış.” – Babası seslendi. “Az, hazırlanmak gerek. Kızıl Ordu gününde yapsanız kötü olmaz herhalde.”

Mekeş sevinçli bir sesle “Kabul.” dedi.

Babası, Mekeş’in kiminle evleneceğini sormadı. İki gün sonra dönünce evde konuşulur diye düşündü.

Yirmi Üçüncü Bölüm

Yılbaşı neşeli, sevinçli geçti. Bütün köy halkı kulübe toplanıp tan atıncaya kadar eğlendi, bazı insanlar horozların ilk sesleri yankılanmaya başlayınca bazıları da ikincisinde evlerine döndüler. Ama gençlerin oyunları, dansları, şarkıları yeryüzü aydınlanana kadar sürdü.

Mekeş de o gün tan ışıyınca kadar kulüpteydi. Bir iki defa kızlarla dansa kalktı. Diğer zamanlarda bilardo oynadı. Gençlerin arasında Mekeş’in bilardo oynamasının gençlerin sözüyle tam zamanıydı. Okulda okurken özellikle de büyük sınıflarda o bazı [91] gençlerle beraber bilardo oynayıp kulüpten çıkmıyordu. Şimdi ondan başka oynayan birinin çıkmamasının sebebi buydu.

Maaday’ın, Mekeş konusunda hiç endişelenmemesinin sebebi ise orada herhangi biriyle kavga edip dövüştü diye bir haberin duyulmamasıydı. Kavga olmayınca orada tan atıncaya kadar eğlenebilirdi.

Bir gün Mekeş gelip akşamleyin yemek yiyip kitap okurken babası, çekip bitirdiği çubuğunu yukarı kaldırıp oğluya konuşmaya başladı:

- “Eee Mekeş, evleneceğim diyordun, şimdi kimin kızını alacaksın? Ceti-Codo’dan mı yoksa başka bir yerden mi?”

Mekeş babasına doğru bakıp gülümseyip “Başka yerden.” dedi.

- “Annesi babası var mı? Ne işle uğraşıyorlar.”

- “Elbette var. Koyun işinde çalışıyorlar.”

- “Kardeşleri var mı?”

- “İki büyük ağabeyi, iki küçük kız kardeşi var.”

- “Evleneceğin kızın eğitimi ne?”

- “Onuncu sınıfta bitirdi. Kulüpte çalışıyor.”

- “Enstitü’ye neden devam etmemiş?”

- “Onu bilmiyorum.”

Konuşma burada bitti. Bundan iki gün önce Maaday, karısına bu konuyu açmıştı. Torkoçı seviniverdi. Düğüne hazırlık konusu uzun süre konuşuldu.

- “Arpa yarmasını ablan yapar. Biraz arpa çorbası vurmak gerekir. Düğüne ne keseceğini sen düşün.” diye Torkoçı, Maaday’la kendisinin en yakınlarına emirler vermeye başladı.

İnsanlar Mekeş’in düğününe hazırlanmaya başladılar.

- “Beş tane koyun kessek yeter mi acaba?” diye Maaday, Mekeş kulüpten dönünce onlarla konuştu. – “Arpa çorbası, arpa yarması, ekmeği, tuzu, düğünün başından sonuna ne lazımsa, hepsini almalı.”

Cazu’la Bazım, Torkoçı’nın ağabeyi ile yengesi, peynir sıkıp börek yapacaklardı. Kuyka yulaf unu hazırlayacaktı. Düğün zamanı yulaf unu çok da gerekli değildi. Ama ihtiyar insanlar yulaf unu olmadan çayı nasıl içeceklerdi. Yulaf unu olursa daha iyiydi.

- “Tamam, şubatın onuncu günü iyice hazırlanılıp düğün o gün olacak.” diye akrabalar Maaday’ın evine toplanıp insanlara haber vermeyi de kararlaştırdılar.

[92] Maaday’ın II. Dünya Savaşında savaşı ile ilgili konuşması biraz erken başlamıştı, “Ne de olsa Kızıl Ordu gününde oğlumun düğünü olacak, boş vakit yok.” diye okuldaki öğretmenlerle anlaşmıştı. Çocukların önünde Maaday’ın savaşa ilgili konuşması bitmezdi. O yılını da söylüyordu. Ama herhangi bir olayı duymayan çocuklara tekrar anlatıyordu. Ne olduğunu, gördüklerini, duyduklarını büsbütün anlatmasında ne kötülük vardı. Bugünkü çocuklar savaş yıllarının zor zamanlarını bilmiyorlardı. Kitaplardan kaç kere okumuş olsalar da o savaşı yaşayan birinin anlatması başkaydı. Bu yüzden

öğretmenler savaşa katılmış kimseleri özellikle de Zafer ya da Kızıl Ordu günlerinde okula çağırıyorlardı. Bu büyük bir buluşmaydı. Tam bir bayramdı. Sevinçti.

Okulun öğretmenleri alışıldığı üzere Maaday'ı mayısın dokuzunda veya bir iki gün önce davet edip getirdiler. Maaday insanlardan duyduklarını da ilgi çekici bir şekilde anlatırdı. Yeter ki söz kendisine verilsin. Kolhozların kurulduğu zamanları hatırlayıp anlatmaya başladığında gülmekten için yırtılırdı. O günleri bugünkü çocuklar nereden işitsin. Yine bilen biri gerekti.

Okul müdürü, Maaday'ı odasına sokup montunu çıkartıp “Ee, Maaday, bize faşistlerle savaşı nerede bitirdiniz, onu anlatınız.” diye rica etti. – “Ne kadar anlatacağınız size kalmış. Vakit bize yeter.”

Maaday, “Anlatayım.” diye kabul etti. – “İlginç olaylar çok. Bazısı korkunç, bazısı ise gülünçtür. Böyle olunca onu ne yapacaksınız?”

Maaday'la müdür, salonda oturan çocukların önüne çıkıp kızıl bezle kaplanmış masaya oturdular. Kuşların, ağaçlar arasında durmadan cıvıldaşan sesleri gibi çocukların sesleri kesildi. Yüzleri bahar çiçekleri gibi olan çocuklar gözleri parlayarak Maaday'a baktılar. Sol göğsünde birçok madalyalar vardı. Maaday hareket ettiğinde madalyalar, birbirlerine değip dinlemesi hoş bir ses çıkarıyorlardı.

- “Şimdi Maaday'dan savaşta geçen günleriyle ilgili herhangi bir olayı anlatmasını rica ediyoruz. Bugün, Kızıl Ordu gününde, faşistlerle acımasızca savaşan, sevdiğimiz vatanımızı koruyan [93] Sovyet savaşçılık hayatının mirası diyoruz. Maaday bu kanlı savaşın ilk gününden son gününe kadar savaşıp sağ salim dönen savaşçılardan birisi. Bu mutluluk, sevinç.

Şimdi söz Maaday'da idi. O ayağa kalkıp ellerini ovuşturup salona doğru bakıp masanın kenarına elleriyle dayanıp öne doğru eğilip konuşmaya başladı:

- “Sevgili çocuklar, ben savaşta ölümün gözüne doğru baktım, sonra savaştan şimdiye kadar olan hayatım da farklı. Ben size bir defasında ölümden nasıl kurtulduğumu anlatayım.”

Maaday birkaç kez öksürdükten sonra iki yanındaki insanlara bakıp sonra salona doğru göz attı. Çocuklar yine ona bahar çiçekleri gibi göründü. Böyle olmasına şaşmamak gerekti. Hepsinin izci kravatı vardı. Salonun içini renklendirip süslemişlerdi. Okul, o sadece sevinçli hayatın yeri diye Maaday boş yere düşünüyor değildi.

Hayır, ölümden nasıl kurtuldu değil ama o kapkara elinden, karanlık, soğuk gözlerinden canlı hayatı nasıl koruduğu boşuna değildi. Bunu düşünüp Maaday konuşmasına devam etti.

- “Savaşın bizim vatanımızdan düşman topraklarına geçtiği vakitlerdi. Faşistler sandı ki Sovyetler birliğini külü kalmayana dek yakıp yeryüzünde adı kalmayana dek savaşın kökünü kuruturuz. Kızıl ateşli savaşın başlayıp kaç şehri, köyü yıkıp yakıp Moskova’ya da ulaştığı zamanlar oldu. Hayır, bizim Kızıl Ordu iki üç defa atılıp bütün gücünü toplayıp onları Moskova’nın yanından itibaren kötü düşüncelerini çıkarıp geri sürüp getirdiği ateşi, o kadar kurşunu onların topraklarına yayıp kendi yaptıkları saraylarına yöneltti. İş böylece oldu.

İşte, böyle bir sürü şey oldu. Ben o sırada esirdim. Bizi, birçok insanı inek sağım çiftliğinde çalıştırdıkları zamanlar oldu. Sağılan sütü tankerlerle Almanya’ya doğru gönderiyorlardı. İneklerin sütlüleri korkunçtu. İyi cins inekler vardı. Günde üç defa sağılıp üç trenle yollanıyordu. Düşünün onu. Bu süttten peynir yapıp bize saldıran askerlerini besleyip güçlendirdikleri belliydi. Hayır, bir şey yapmak gerekti. İnekleri yok edelim! Ama nasıl? Sonunda şöyle bir fikir çıktı. Hayvanda ne suç var? [94] Onu boş yere öldürmeyelim. Onun yerine onları bizim tarafa nasıl göndermek gerek. Hiç olmazsa sütü göndeririz. Ama nasıl?

Savaş denen şey devam ediyordu. Bizim inekler durduğumuz yerin çıkış tarafında. Biz ise Almanların arkasında tel örgülerin içindeyiz. Tel çite birazcık dokunsan, öyle... Ölürsün. Tel örgü tek kat değil. Üç kat. Bunun ne demek olduğunu anlatmak gerek. Bazı insanları biraz serbest tutuyorlar. Bunlar sağılan sütü vagonlara götürüp döküp gönderip tenekeleri, kovaları yıkayan insanlar. Onlar sayıca çok. Beni böyle serbest tutmadılar. Onları, bizim bazı insanları hiç serbest bırakmadılar. Hep nöbette, halka içinde tuttular. Bizi ise inekleri sağınca barakalara getirip sokuyorlardı. İnek sağılacağı zaman çıkarıyorlardı. Sağım bitince geri sokuyorlardı. Çok insanın kanı kurudu. Bekleyin intikamımızı alacağız diyorduk. Tamam, çalışıyoruz diyorduk.

Biz duyduk ki trenlerin makinistlerinden bazıları bizim insanlardanmış. Nasıl edip de onlarla konuşmak gerek. Bu kadar sütü, ineği uygun bir zaman bulup bizim cepheye doğru gönderelim. Kaç tane faşisti sütle besliyorduk. Doyuncaya kadar içip güçlenip bizim askerlere karşı dayanıklı bir şekilde savaşıyorlardı. Hayır. Böyle iş olmazdı.

Bizim askerler birkaç kez saldırıp düşmanı geri sürse bizim çiftliği azar azar kaçırıp götürürdük. Biz iki üç defa göç ettik. Şimdi de yapardık. Etraflıca düşündük.

Ben düşündüm: Bekle, Almanları kaç defa koruyup otururlar. Ölürse ölür, ölmezse intikam alır. Bazı arkadaşlarla da konuştuk. Hile yapmak gerek. Düşmanın inancına girer. O da büyük bir iş. Boşuna değil.

Bir keresinde subayı görünce “Ee, Führer subay.” deyip işaret parmağımla onu kendime doğru çağırdım. Adam yavaşça yürüyüp geldi.

- “Ne var Moğol, ne oldu?” diye sertçe sordu.

- “Hayır, ben Altay’ım. Moğol değilim. Altay’ım.”

- “Tamam ne var?”

- “Ben inekleri otlatırım. Bu benim işim. Ben Altay’ım, hayvan gütmeyi bilirim. İnek sağamam.”

- “Oo, güzel güzel.” dedi. [95] Sen kendi Altay halkına sadık birisin. Güzel. Führer’e de inançlıymışsın. Sen inek sağarsın, inek otlatırsın.” dedi. “Führer’in bütün askerleri şimdi çıkış cephesinde gerekli. Orada savaşmak gerek. Ama sen ise... burada lazımsın. O askerlere peynir gönder, süt gönder. Et gönder. Güzel.”

Doğru da, çok zaman geçmeden haber duyuldu. Almanlar inekleri yine geri sürüp çiftliği göçürelim diye fikir ortaya sürdüler. Bir taraftan korkunç, şöyle ki inekleri sürüp alarak Berlin’e ulaşırsa? Bu nasıl bir utanç olurdu. Ona tüfekle girmek gerek. Neyse, düşmanın yuvasını kırıp saçmazsan o sonra tekrar düzene girerdi. Yine de tüfek almak gerek. Hayır, ölürse ölür. Bu ineklerle. Bu savaşmadan bizi koruyan, bize inek sağdıran faşistlerle.

Bir gün ben anahtar alıp vagonların tekerleklerine vurup bir şeyler yapan iki kişiden birine yaklaştım. O gün ben inek otlatma işindeydim. Alman nöbetçi olmalıydı, beni görünce kötü bir Rusçayla sordu:

- “Hey, Sen ne yapıyorsun, Moğol?”

- “Ma, ma!” diye seslendim. “Sigara içiyorum, o kişiden sigara rica edecektim.” diye elimi sallayıp Rusça konuştum.

- “Hayır! Hayır! Buraya gel.” dedi.

Direnmedim. Yavaşça yürüyüp geldim.

- “Al!” – dedi. Bana bir sigara verdi. – “Trene yaklaşmak uygun olmaz. O birazdan yola çıkacak. Süt götüreceksin. Askerlere. Führer’in geri dönmez savaşçılarına.”

- “Güzel.” dedim. – “Geri dönmeyip ölenlere.”

- “Senin böyle söz söylemeye hakkın yok. Uşak, domuz!” diyerek sırtıma tekme atıp “İnek otlat.” deyip beni kovdu. Konuşmadım. İçimden düşündüm: “Hepsi güzel, geri

dönmeden savaşıp duranın canını alıp geri kaçmadan dursa. Bizim ünlü savaşıclara ne olsun, hepsini vurup, kırıp bırakıyorlardı. Kime acı olur diye. Kötü düşünceli kötü düşünceliye karşı. Bizim savaşıcların batıya, Berlin'e doğru gitmesi boşuna değil. Zafer.

O gün biz, iki üç kişi inekleri otlatıp ovaya sürdük. İmkân olsa buradan kaçmak gerek. Ama düşünce özgürce uça da kendin uçamıyorsun. Öyle de olsa makinistlerle buluşma düşüncesi [96] kaldı. Böyle konuşma sonuna ulaşır diye kampta bizim insanların arasında düşünce değişmedi.

Güz, ağacın, taşın renginin biraz değişmeye başlamasıyla yaklaşıp geliyordu. Almanlar tedirgin olmaya başladılar. Bizim için endişe yoktu. Geceyi gündüze katarak çalışıyorduk. Hatta ovada da yaşasan öyleydi. Yanlarında köpekleri, ellerinde otomatik silahları ile barut gibi askerler insanın yanında yürüyorlardı. Gözleri de bu kişide. Köpekleri de aynı. Bıraksa insana doğru gelecekler.

İnek otlattığımız gün, soğuk rüzgâr vuruyor, yağmur yağıyor, elbiselerimizde kuru yer kalmıyordu. Uzaklardan durmaksızın top atışları yankılanıp yaklaşıyor gibiydi. Bütün düşüncemiz, bakışlarımız doğuydu. Vatanımızda. Bütün umut oradaydı. Her savaşıya, tanka, ileri zaferli adıma. O olmadan bize hayat, umut yoktu.

Akşama doğru güneş batarken inekleri toplayıp dönmeden önce, - "Al! Korkunç atış başladı. Almanlar yuvalarından dağılan karıncalar gibi oraya buraya koşuşup biraz şaşırıldılar. Bizim kampı bir an için unutmuş gibiydiler. Heyecanlandık.

- "Bu kargaşadan faydalanıp buradan kurtulmanın yolunu bulalım." diye bir düşünce aramızda yayıldı. İnsanlarda silah yoktu. Kampı koruyan Almanlardan nasıl edip de bir iki otomatik silahı zorla alsak başlangıç için iyi olacaktı. Ama nasıl? Onlar barakadan uzakta duruyorlardı. Köpekleri yanlarındaydı. Güzel bir olay meydana gelmezse bize yazık olacaktı.

O gün, geceleyin de bize uyku yoktu, top atışları çatırdayıp duruyordu. Düşüncemizde bizim askerler çiftliğin bulunduğu yere iyice yaklaşmış gibiydiler. İnekler geniş bir çitin içindeydiler. Onları sarı tanla birlikte dışarı çıkarıyorlardı. Böyle bir savaşta onlarda da kayıp oluyordu. Mermilerin parçalanmasından. Parçalar kime, neye endişe edeceklerdi.

Tüfeklerin, topların atışlarında durmak yoktu. "Katyuşanın" çığılığı sadece "ı-u", "ı-u" diyordu. Ama tan atmasına yakın bizim bulunduğumuz inek çiftliğinde sadece heyecan vardı. Faşistlerin oraya buraya koşuşturup durmalarını anlayamadık. Süt çeken trenin vagonlarına, orada sadece vagonlar değil, başkası [97] da var, Almanlar bir şeyleri taşıyıp

koymuş olmalıydılar. Gitmeye hazırlanan trene bombalar, mermiler düşüyordu. Bazı seslerin insanın kulağını büsbütün sağır etmesi korkunçtu. Gökyüzünden uçup gelen mermiler yere cazırt edip düşüyorlardı. Alevler yayılıyordu. Hiç durmadan.

Çok geçmeden birkaç Alman gelip barakanın kapısını açıp bizi çabucak çıkarmaya başladı. Silahların kundaklarıyla vurup zorla bizi bir iki vagona tıkıp dururlarken bizim tanklar yetişti. Almanlar bizi bırakıp geriye doğru kaçtılar. Bu sırada bizler ne yaptık, elimize ne geçirdiysek onunla Almanlara vurup gücümüz az da olsa onlarla vuruşacağız diye gücümüzü topladık. İki nöbetçiyi kimi deviresiye kimi öldüresiye vurarak otomatik silahlarını aldılar. Atışlar zangırdıyordu. Kalan insanlar arkasından. Tanklar gürleyip cızırtıyla fırlayıp ilerlediler.

Çok uzun zaman geçmeden ordu yetişip gelmişti. Bizi, kampta yatıp Almanların baskısından kurtulamayan insanları durdurup sıcak eve sokup elbiselerimizi çıkarttırıp savaşçıların yeni elbiselerinden verdiler. O gün banyo ettik. Geri gönderecekler diye söz çıktı.

Ben komutana, “Hayır, ben dönmem. Kötü düşünceli Almanlarla ölene kadar savaşırım.” dedim.

Bunu sadece ben değil bütün insanlar, hatta yaralı savaşçılar da istedi. Gönüllülerin isteğini geri çevirmediler. Gidecek olan gider. Ben de ne, ileri dedim...”

Maaday böylece konuşmasını sonlandırdı. Elindeki saate baktı. Akşam olmak üzereydi. Uzun süre konuşmuş gibiydi.

- “Tamam, konuşma burada bitsin.” dedi.

- “Savaşın nerede bittiğini neden anlatmadınız?” diye çocuklar bir ağızdan bağırdılar.

- “Daha sonra sonuna kadar anlatırım.” diye Maaday tertemiz gönlünden konuştu. “Yine bir vakit zaman olur. Sizde de bende de.”

Okulun müdürü, Maaday’a, “Peki, teşekkürler. Savaşçıların ilgi çekici hayatlarını biz hiç unutmayız.” dedi.

[98] Maaday geç vakit evine geldiğinde oğlu Mekeş de evde imiş. Akşam çayı, çorbası hazır. Doyunup düğünle ilgili konuşmaya başladılar.

Yirmi Dördüncü Bölüm

- “Bu Maaday’la Torkoç, oğullarının düğününe neden içki almamışlar?” deyip düğün başlayınca insanların hayretleri korkutucuydu.

- “Et desen et çok. Çorbası da yeterli. Parasını kıskanıp içki almamış olmasın?” deyip erkekler de kadınlar da fısıldaştılar.

- “A, sadece dünürlerine birazcık içki göndermişler diyorlar.” deyip bazıları dişlerini büsbütün gıcırdatıp tükürüyorlardı.

Et iyice pişip çorba kaynayınca gidip kız evinden perdeyle getirdiler. Yeni evine sokup evin sağ tarafındaki kadınlar kısmının yanındaki başköşeye yakın yere oturtup başını tarayıp perde için şarkı söylemeye başladılar:

Kovaya dolan gök ürüs⁵⁰

Gök dağlardan çekilsin.

Dikilen perde

Evin içini süslesin.

Fincana dolmuş ak ürüs

Gök dağlardan çekilsin.

Alıp yapılan perde

Evin içini süslesin.

En yaşlı kadın, diğer kadınlarla beraber şarkı söyleyip kovadan sütü ağaç kaşıkla biraz alıp perdeyi tutan kayın ağacına doğru saçtı. Ak kayın, yeşil kayın. Onu sütle kutsamasının nedeni evlenen gençler kayın gibi kutsal olsun diyeydi. Diğer yandan o küçük kayını dağdan kesip getiren içindi. Sonuçta kayını kutsaması o başında gök buzlu en büyük dağı kutsamasıyla birdi. Kâseye döküp çevresindeki insanlar sütün tadına bakmadan o kadın yine sütü saçtı. “Perde evin içini süslesin.” diyen arkadaşların iki defa söyledikleri şarkının sözlerini hatırlamaları iyiydi.

[99] Gelinin saçı uzun ve kap karaydı. Aynı kömür gibiydi. Parlıyordu. Onun sözleri yumuşaktı. Tatlıydı. Onun için perdeye süt saçan yaşlı kadın tekrar şarkıya başladı. Ama ilk söylediği şarkıdan biraz farklıydı. Ardından şarkı söyleyen insanlar ne yapsın? Onu takip edip tekrarlamaya başladılar.

Görülen perde

Sevgililerin evini süslesin.

Bakılan perde

Evin içini süslesin.

⁵⁰ Ürüs: Tanrıları beslemek için kullanılan kutsal sıvı içecek veya içki.

Mekeş, bu şarkıları dinleyip oturuyordu. Ama kızı, yeni gelini getirip masaya oturttuklarında evden çıkıp gitmeyi düşündü. Nerede, insanlar onu eşige kadar bile yürütmediler. Getirip oturttular. Onun kaçmayı düşünmesi nedense de şimdi kızla birlikte oturunca Rusça “Acı, acı.” diye bağırdı. Uygunsuz şey idi. Ama ne yazık ki burada yaşlı insanlar çoktu. Elbette bir genç o sözü söyler diye durup hazırlanmışlardı.

Maaday’la Torkoç, gençlerin yanına oturdular. Babası konuşsun dediler. Daha önce böyle konuşma olmamıştı. Şimdi konuşur da konuşurdu. Nasihat etmek gerekti. Maaday ilk önce sözü Mekeş’in annesinden başlatmayı düşündü. Onların oğlu, Mekeş, onu unutmasın diye. Ama o anda “Dur, bunu neden hatırlatayım? Bazıları için bu söz fazla duyulur.” diye düşünüp konuşmaya başladı:

- “Aile hayatları başlayan çocuklarımız, Mekeş’le Tayana mutlu yaşasınlar. Halkın arasında değerli olsunlar. Kötü söz, nefret, kötülük olmadan huzur içinde yaşayıp çocuk yetiştirsinler.”

Maaday’ın ardından birçok kişi de övgülü, nasihatli sözler söylediler. Mekeş’le Tayana dinlediler. Elbette halkın, “Büyüklerin sözünü iyi dinle, iyi düşün.” diye bir sözü vardı.

Akşam olunca insanların şarkıları daha da arttı. Dışarıda çorba, et kaynatılan ateşin etrafına küçük çocuklar, gençler toplandılar. Çocuklar tan atıncaya kadar kalmadılar. Kendileri erken döndüler. Gençlerin ise tan atıncaya kadar burada kalacakları açıktı. Düğün, gençlerin eğlenecekleri bir yerdi. Büyüklerin söyleydiği ile bu Mekeş’in duyduğuna göre önceleri düğün yerinden genç erkekler kızları kaçırtıp [100] evleniyorlarmış. Şimdiki düğünlerde böyle olaylar çok az meydana geliyordu.

Düğünde içkinin az, doğru söylemek gerekirse hiç olmaması şaşırtıcıydı. Böyle de olsa şarkı söyleyen insanlardan dünürleri öven şarkılar da duyuldu.

Güneş altında bir kavak
Gümüş yapraklarını salladı
Güneş sarayındaki dünürcü
Kömür saçlarını sıvazladı.

Ay altında bir kavak
Altın yapraklarını salladı
Ev yaptırmış dünürcü
Kement saçlarını sıvazladı.

Kadın dünürlerin güzelliği süslerindeydi. Bu şarkı söyleyen kadınların hepsi dünürlerdendi. Ama en süslü şarkı o kız hakkındaydı. Tabiki Mekeş'in karısını, Tayana'yı övüp, ona dua ediyordu. O şarkının ezgisi kıvılcımla birlikte yukarı yükselmiş gibiydi.

Dönerek büyüyen ak kayın
Altay'ın üstünü süslesin.
Alıp getirdiğimiz gelinimiz
Evini köyünü süslesin.

Dayanarak büyüyen ak kayın
Bozkırın üstünü süslesin.
Hazine gibi alınan gelinimiz
Değerli evini süslesin.

Şarkının sözlerini Mekeş'le Tayana, Maaday'la Torkoçı açıkça anlamışlardı. O mal varlığı ile ilgili bir şarkıydı. Ezgili, arzulu. Onun sözleri altıntı. Mirastı. Onları sadece eski zamanlarda söylenmiş şarkılardan duyardın.

- “Nasıl güzel ve engin, sıcak sözlü şarkı!” diye ağabeylerinin düğününe gelen bir takım gençler şaşırıldılar.

- “Elbette bizim halkımızın sözlü eserlerinde ondan da fazla şarkılar var.”

Tan ağardıktan sonra insanlar dağılıp evlerine döndüler. Güneş yükseldi. Yeni evde birkaç kalanla tekrar gelen insan yeni gelinin çayını içip yavaş yavaş konuşup oturdular.

Maaday, bütün işleri idare eden kişi, sabah taygaya [101] çıkacağız deyip çoluk çocuğuna emir verdi: Azık hazırlayıp koymak gerekti.

Çinçey, şehre gitmeye hazırlandı. Kuyka ona Altay usulü ekmek pişirip verdi. İyi oku diye nasihatler verdi. Mekeş'le Tayana da ona iyi yaşa, iyi öğren diye nasihat ettiler.

Torkoçı, ona otobüs durağına kadar eşlik edip onu otobüse bindirdi.

Hayat, Ceti-Codo'da kendi yolunda akıp gidiyordu.

Yirmi Beşinci Bölüm

Böylece soğuk kış geçiverdi. Baharın ılık, tatlı günlerinin dönüp geldiği alaca bulaca olup eriyen karlardan fark ediliyordu. Hava da rahat solunuyor gibiydi. Tabiat bu zamanda bambaşkaydı. Kar eriyip suyu şırıldayıp yukarıdan aşağı süzülüp akıp gidiyordu. Yeryüzünün kararıp alaca bulaca olması, kara-alaca inekle aynı görünüyordu. Ama yüksek

yerlerdeki kar, yeni evlenen gençlerin evlerindeki beyaz perde gibi bembeyazdı. Açık güneşte karın beyazı, insanın gözlerini kamaştırıyordu.

Güneşin uzaklaşması da fark ediliyordu. İnekler geviş getirip kaburgalarını onun ışığına bırakıp çatinın yanında uzun uzun durdular. Tavuklar bu sırada onların yanında yürüyüp eşinip durdular.

Babasına uzun zamandır mektup yazmayan Çinçey, bir gün okuldan gelince iki geniş kâğıda alelacele yazdı:

“Baba, bu günlerde ben Kara’ya rastladım. Benim (tabi aynı şekilde Kara’nın) sevincimin ucu bucağı yok. Konuştuk. Doğru, o benim kardeşim. Rus adı Grişa imiş. Onun şehirden çok uzak olmayan bir evde yaşadığı açıkça anlaşıldı. Yazın benimle beraber Ceti-Codo’ya gelecek. Bekleyin.

Çinçey”

Gerçekten de Çinçey’le Kara, baharın ılık günlerinde durakta karşılaşip ondan sonra sık sık görüşmeye başlamışlardı.

Kara, “Ben bu şehre, bu köye nasıl geldim?” diye hayretle Çinçey’e soruyordu. Çinçey bunu [102] iyi biliyordu. Onun neden şehre geldiğini, onu nasıl bir daha bulamadıklarını anlatınca gencin düşüncesi biraz kararmaya başladı. – “Söylediğine göre, benim babam, annem, şimdi beni büyüten insanlar başka. Ben onların çocuğu değilim... Annem yok, babam var.” diye düşünüp durdu. Hatta anne baba dediği insanlarla konuşmaz oldu. Yüzü gölgelenip kaldı. Konuşmaz, gülümsemez oldu.

Bir defasında Kara şehirden dönüp geldiğinde babası, “Sen, Grişa, hasta mısın?” diye sordu. Babası, Makar. Makar Soprokoviç. Annesi, Mariya İtkeçekovna. Çatkaçakovlar.

Kara, “Hayır. İyiyim.” diye cevap verdi.

Bir gün Kara şehre gittiğinde üvey annesi kocasına, “Makar, yüreğim sızlıyor. Kara’ya bir şeyler olmuş gibi. Onun anne baba sevgisi, sevinci, kahkahası azaldı. Niçin bizi uzun uzun gözleyip duruyor. Benim düşünceme göre göğsünde ıstıraplı bir düşünce var gibi. Seziyor musun?” dedi.

Bu zamana kadar huzur içinde yaşayan elli dokuz yaşındaki Makar Soprokoviç korktu. O iri vücutlu, eli, ayağı giyimlerinden uzun biriydi. Gözleri inceydi, göz kapaklarının uçlarından kırışıklar başlıyordu. Alnı büyük ve orta boyluydu. Ayağı topaldı. II. Dünya Savaşı’na katılıp sağ ayağından büyük bir yara almıştı. Karısının söylediklerini hayretle dinleyince gözleri aniden büyüdü.

- “Ne oldu ne?” – Makar Soprokoviç kükreyen bir sesle karısına sordu. Biraz oturduktan sonra konuştu. – “Artık yaşı büyüyen insanın huyu suyu da değişir. Kızlarla sözleşip duruyor olmalı... Eh, böyle endişelenme. Onun içini, kalbini insan nasıl anlayacak? Sen, ana kişi, onunla güzelce konuş.”

- “Bu nasıl olacak, bana konuş diyorsun. Erkek çocukla babası konuşmaz mı? Ne oldu diye kandırıp sorsan?”

Mariya İtkeçekovna kocasına göre genç görünüyordu. Kendisine baksan nasıl onun altmış bir yaşında olduğunu anlayamazdın. Çok olsa elli yaşına ulaşmış mı ulaşmamış mı diye düşünürdün. Elleri güçlü, sesi yumuşacıktı. Yüzü yuvarlaktı. Burnunun üstünde küçük bir ben vardı. Kaşlarıyla saçları sarıydı.

[103] Makar Soprokoviç, (insanlar ona kısaca Soprokıç derlerdi), karısının bu sözlerine çok önem vermemiş gibi görünüyordu. Onun düşüncesine göre çocuk büyümüşü, artık onun hakkında böyle çok konuşmak olur muydu? Makar kendi de bilmiyordu. Mariya ile evlenmeden önce o zengin bir ailedendi, kederi de sevinci de yaşamıştı. Hazır olacak şey değildi. Makar onun arkasından sağlam yürüdü. Ama ne yazık ki, zengin bir aileden de olsa o taraftan kuvvetlendiren güç elbette yok olmuştu. Sovyet iktidarı bütün insanlara eşitti, senin zengin soyuna gerek yoktu, zenginleştirecek fırsat da olmazdı. Makar bunu anlasa da Mariya’ya bu konudan bahsetmedi. Kendi anlasın diye düşündü.

Makar evlendikten sonra “Bizde çocuklar, bir iki inek, üç dört de koyun olur. Bundan fazla ne gerek.” diyordu.

Mariya, “Bundan çok hayvanımız olmaz mı?” diye sordu.

- “Kolhozun malına mı bakarsın yoksa kendi malına bütün gücünü mü verirsin?” – Makar şaşırdı. – “Sana, kadın kişiye, sonra zor gelir. Çoluk çocuk, çok mal, sonra kolhozda çalışmak... Bu nasıl iş... Ama az mal beslersen ne de olsa rahat olur. Düşünmesi bile rahat.”

Makar’ın bu sözleri Mariya’ya inandırıcı geldi. Sonrasında hepsi gerçek oldu. Yalnız çocuk yönünden istedikleri olmamıştı. Onların iki çocuğu oldu. Onlar biraz büyüdüklerinde hastalanıp öldüler. Ondan sonra hiç çocukları olmadı. Makar da Mariya da çocuklarının olmamasına üzülüp durdular. Bunu komşuları da biliyordu. Sır değildi.

- “Sizler, Soprokıç, Mariya İtkeçekovna, niye çocuk yuvasından ya da Dom rebenka denen yerden bir çocuk alıp büyütüyorsunuz?”

Makar’la Mariya bu konuyu uzun uzun düşündüler. Sonunda Dom rebenkaya geldiler. Onların bir çocuğu evlat edineceğini müdür iyi biliyordu. “Evet, evlat edinilecek çocuklar var.” dedi. Seçme imkânı vardı. Mariya beşikten beşiğe yürüyüp bezlere sarılmış çocuklara bakıp hepsine içi acıdı. Birçok olaylardan ötürü bu çocuklar öksüz kaldı dese yalan değildi. Birisinin anne babası herhangi bir nedenden ötürü ölmüş, birisinin anne babası yaşıyor da olsa içkiden dolayı ayrılmışlardı. Yine birisinin annesi yok, ikincisinin annesi büyötmeye [104] inat etmiş. Müdür, bazı çocukları göstermiyordu, herhalde vermeye uygun değillerdi. Ama bir çocuk Mariya’nın çok hoşuna gitmişti. Çevik bir çocuktu ve gözleri ışıllıydı.

- “Bu çocuğu almak istiyorum.” dedi.

Müdür Mariya Pavlovna, “Hayır, onun babası var. Sık sık gelip çocuğunu görüyor. Ama son zamanlarda nedense gelmiyor. Ne olduğunu bilmiyorum. Siz, bu bizim gösterdiğimiz çocuklardan bakıp alın.” dedi.

Mariya, Makar’ın yanına gelip iç çekip konuştu:

- “Bir çocuğa içim ısındı. Soyadı Kaydarov. Küçücük bir şey... Cıvıldaııp durması çok hoş...”

Makar, karısı beşikte çocuğa bakarken koridorda oturuyordu. Mariya’nın istediği olsun diye düşündü. – “Onun hoşuna giden benim de hoşuma gider.” diye içinden geçirdi.

Konuşmadan otururken “Vermiyor mu?” diye sordu.

Mariya, “Hayır.” diye iç çekti. – “Soprokıç, gidip kendin konuşsan... Belki sana verir.”

Makar’la Mariya birlikte tekrar girdiler. Demin adına Kara Kaydorov denen çocuğun beşiğine yürüyüp geldiler. Çocuk baktı. Yaşlı adam elini öteberi götürüp parmaklarını hareket ettirince çocuk ona bakıp gülümsedi.

Makar Soprokoviç, müdüre “Mariya Pavlovna, bu çocuğu alacağız.” dedi.

Zar zor anlaştılar. Mariya’la Makar birçok belge doldurdular. Çocuğa gerçek anne baba olacakları konusunda yemin ettiler, ant verdiler. Çocuğun adını soyadını değıştirdiler: Grişa Çatkaçakov. Ama Altay adı unutulmasın dediler. Yeni anne babası böyle düşünmüşlerdi.

Onlar, evlerine geldikleri zaman hem Altay hem Rus komşuları çocuğu çok beğendiler. Makar’la Mariya’nın sürekli küçük kutlamalar yaptılar. İki üç gün geçti. Kapının önüne küçük yeşil ot yığıldı. Otun rengi iyice karardı, sonra kurudu. İnsanın tabanının dertli denmesi, böyle olsa, gerçektir.

O zamandan itibaren Rus kadınlar “Bu börek Grişa’ya.” diye girip gelmeye başladılar. Önceleri küçük [105] çocuğu kucaklayıp seviyorlardı. Grişa yürüme başladığı zaman başını okşayıp konuşup getirdikleri şekerleri, börekleri verip anne babasıyla konuşuyorlardı. Neşe içinde yaşıyorlardı.

- “Bu Kara’ya... Yesin. – Bazı Altaylar geldiğinde de yine böyle yiyecekler getiriyorlardı.

Ama bugün? Bugün oğlu neden kederlenmişti? Ne olmuştu? Makar Soprovkiç’le Mariya İtkeçekovna da kederlenmişlerdi. Şimdi Grişa’yla-Kara’yla nasıl, ne hakkında konuşacaklardı? Bilmeden oturdular. Kara-Grişa şimdi on sekiz yaşındaydı. Henüz evlenmemişti. Evlenme konusunu anne babası düşünüp duruyorlardı. Çocuğun aklında da yine evlilik düşüncesi vardı. Kaderi üzerine düşünebilecek yaşa ulaşmıştı.

Çocukçağız büyüdükçe komşuları onu Kara-Grişa diye çağırmaya başladılar. Çünkü onların da Grişa adında bir oğulları vardı. Kara’nın anne babası komşularının çocuğunu Sarı-Grişa diye çağırıyorlardı. Sarı-Grişa’nın anne babası da Çatkaçakovların oğlunu Kara-Grişa diye çağırıyorlardı. İlk başlarda bu iki aile çocuklarını bu şekilde adlandırmıştı. Çok zaman geçmeden küçük köydeki herkes çocukları böyle adlandırmayı alışkanlık haline getirdiler.

Altay Grişa’yı anne babasının tek çocuğu olduğu için askere almadılar. Üstelik onlar ihtiyar kimselerdi. Onun için tek büyük istekleri vardı. Onu evlendirmek.

Ama Kara, bu konuda konuşmaz olmuştu.

Yirmi Altıncı Bölüm

Kara’nın hüzünlü bir hale gelmesinin hikâyesi şöyleydi. Geçen sene sinemadan çıkıp eve giderken yolda bir kıza rastladı. Biraz konuştular. Sonra, bu yakınlarda şehir merkezinde yürüyüp otobüs durağına gelince tekrar o kızla karşılaştı. Tanıştılar. Uzun uzun konuştular. Sonunda abla kardeş olduklarını anladılar. Tek babanın çocuklarıydılar. Tek çıplak karından çıkmışlardı. Çinçey, kardeşine hiçbir şey saklamadan her şeyi anlattı. Annesinin adı Erte’ydi. O arabanın devrilmesi sonucu ölmüştü. Babası, Maaday onun arkasından başka biriyle, Torkoç’yla evlenmişti. O iyi biriydi. Babasıyla evlendiğinde onun Kıpçak adında bir oğlu vardı. [106] Şimdi büyümüştü. Ama Çinçey’le Kara’nın büyük ağabeyleri vardı. Onun adı Mekeş’ti. Bu yakınlarda düğün yapmıştı. En yakın insanlar babası, Mekeş, Çinçey, Kara’ydı. Çinçey’in söylediğine göre Kara, memleketine geri döndüğünde büyük ağabeyi Mekeş’e de gitse onun isteğiydi. Babasında kalırsa da yine

kendi bilirdi. Sadece dönmek gerekdi. Babası uzun yıllar boyunca üzölmüştü. Aramıştı. Bulamamıştı. Şimdi bu mutluluk, Çinçey'e nasip olmuştu. Kara'yı ablasının bulması güzeldi. Ablasının dediğine göre kardeşinin hiçbir şey düşünmemesi gerekirdi. Bunda düşünenecek ne vardı. Kendisinin babası, iki kardeşi vardı da neden dönmeyecekti? Neden geri gelmeyecekti?

Kara, Çinçey'in bu sözlerini dinleyip çok geçmeden fikirleri değışmeye başladı. Ona, özellikle Çinçey'in konuşurken gözyaşı dökmesi acı gelmişti. O vakit göğsünde, yüreğinde bir şeyler sustu. Bu şekilde sadece en yakın kimse gözyaşı dökerdi. Kara, bunu yeni anlayıp Çinçey'in kolunu okşayıp "Üzölme, ben babama, sizlere döneceğim." diye konuştuğunu kendi de fark edemedi. Kara'nın düşüncesinde şimdi, şu anda gerçek babasını görme isteği uyandı. İmkânı olsa Çinçey'le birlikte konuşup durduğu şu anda Ceti-Codo denen doğduğu topraklara kuş misali uçverecek gibiydi.

- "Sonuç olarak," - Çinçey düşüncesini açığa çıkardı, - "Seni büyüten insanlar başka... Seni, yerleştirildiğin yurttan almamış olsalar babam da biz de üzüntü içinde olmazdık. Sadece bunu bilsen... Bizim bağrımız kederden tükenip gidecek gibiydi. Sonunda umudumuz yok oldu. Biz seni bir daha hiç bulamayacağımızı düşündük. Ama ben, okul için şehre geldiğimde seni sürekli arayıp durdum. Bu umut boşa çıkmadı. Sen bulundun. Şimdi bizim üzüntümüz yalnız değil. Çabucak gidip babamla, Mekeş'le karşılaşmak gerek... Ben çok geçmeden dönerim. Benimle birlikte gidersen gidelim. Çok güzel olur."

Kara, birlikte gitmeyi kabul ettiğini fark etmemiş gibiydi. "Ama inat etmeyi bırak kalsın." diye içinden geçirdi. İkisi çok geçmeden birlikte gitmeyi kararlaştırdılar. Bileti Çinçey alacaktı. Öğle otobüsüne. Çünkü sabah otobüsüne Kara'nın gecikeceğine şüphe yoktu. Kara şehrin içinde yaşamıyordu.

Kara, "Ben anneme, babama bir şey söylemem." dedi. - "Üç dört günlüğüne Kan-oozı'na gidip geleceğim diye söylerim. Oñdoy'a gittiğimi bilmezler."

[107] - "Güzel." diyerek Çinçey kabul etti.

Abla kardeş, böylece konuştular. Çinçey kanatlanmış gibi yürüdü. O kardeşini bulmuştu. Babası, ağabeyi sevinecekti. Üvey annesi Torkoçı sevinmez miydi? Ne de olsa o da annesi sayılırdı. Çinçey'in bu düşüncesi kuş kanadı gibi hafifti. Sadece dönmek gerek, bu en büyük sevinç, mutluluktu.

Annesi Mariya İtkeçekovna, oğluna, "Kara, sen bugün ne kadar çok sevinçlisin?" diye sordu.

Oğlu Kara, annesinin koyduğu çorbayı içip demli ayından bir yudum alarak karnını doyurdu. Babası Makar Soprokoviç, konuşmadan sigarasını içip ara sıra Kara'ya doğru bakıyordu. Oğlunun neye sevindiğini öğrenmesi gerekti. Ama Kara'da ses yoktu. Annesi de soruyordu. Neden sevinçli olduğunu açıkladı.

- "Ben, u dört gnlğne iş nedeniyle Kan-Oozı'na varıp geleceğim." – Kara böyle söyledikten sonra yeni gazeteleri alıp okudu. Annesi de babası da şaşırdılar. Bu yolculuk nerden çıkmıştı?

- "Memuriyet mi?" – Babası alışamamıştı.

- "Evet." – Oğlu tek bir sözle cevap verdi.

Dudaklarını bzen Mariya İtkeçekovna oğlu yalan mı söylüyor diye iki gözünü ondan alamıyordu. Kara annesinin kendini szdđđn fark etmeden gazeteyi hışırtıyla alıp oturdu.

- "Araba-kızak yapan insanları memuriyete gönderen yasa hala var mı?" diye annesi hayrete düştü. – "Var mı, Soprokıç?"

Makar Soprokoviç, araba-kızak yapılan yerde çalışıyordu. Bundan iki yıl önce emekliliğe ayrılmıştı. Ara sıra memuriyet oluyordu. Ama büyükler gidiyordu. Yalnız birinin yolculuğu gittiği aklına gelmiyordu.

- "Varsa, vardır." dedi.

Gece oldu. Kara bahçeye çıkıp sigara içerek uzun süre oturdu. Temiz hava ağır düşüncelerini dağıtır diye düşündü. Onun göğsündeki düşünceler bu mavi gökyüzündeki yıldızlar gibi temiz oldu. Tertemiz. şimdi ne olacaktı. İlk önce, kim gerçek anne babası, kim ona daha yakındı? Ablası, ağabeyi, sağ olan babası mı yoksa kendisini büyüten bu üvey anne babası mı daha yakındı? Hangisi? O hangisinin gerçek oğluydu? Bundan sonra nasıl olacaktı? O kime anne baba diyecekti?

[108] Soruların sonu gelmiyordu. Kara sigara içip konuşmadan gelip uyumak için yatağına yattı.

Babasıyla annesi, Makar Soprokoviç'le Mariya İtkeçekovna, konuşmadan sessizce beklerlerken sessizliğin bozulmasıyla hayret ve korkuya düştüler.

Yirmi Yedinci Bölüm

Ceti-Codo'da, Maaday Kaydarov'un bulunamayan oğlu Kara'nın geldiği korkunç bir hızla, o anda yayılmıştı. Kadınlar, "Kara'yı, Çinçey ablası bulmuş." diye konuşuyorlardı. Maaday'la Torkoçı'da ses yoktu. Evlerinde, çoluk çocuklarıyla kavga

gürültü yaşıyorlardı. Onların kapısına da rahat yoktu. Durmadan çalıyordu. Baktığın zaman gelen insanların sonu görünmüyordu. Gelenler Kara'ya hayretle bakıyor, büyümüş, boyu da uzunmuş diyorlardı.

Kara'yla Çınçey gelince Maaday'la Torkoçı iri bir koç kestiler. Koçun eti üç güne kalmamıştı. Pişirdikçe geri ne kalsın? Sonunda koçun başı, ayaklarına yetmişti. Neşenin, sevincin sonu yok gibiydi. Maaday, koçun eti bitince kolhozun deposundan et, bal alıp şimdiye kadar görmediği oğlunu yetinceye kadar doyurmayı düşündü.

Bir gün Maaday, “Bir koyun daha keselim mi?” diye sordu. - “Çocuklar doyuncaya kadar yesin.”

- “Hayır, biraz zaman geçsin. Çocuklardan yiyen yok. Hepsini pişirip insanlara dağıttık.”

Torkoçı'nın düşüncesine karşı çıkmadı. Öyle olsun. Kadın kendi bilirdi. Kazanla uğraşan kişi bilmezse başka kim bilirdi? Maaday çok ısrar etmedi. Karısı doğru söylüyordu. Kara geleli Kuyka ablası evden hiç çıkmıyordu. Mekeş'le Tayana da sürekli buradaydı. Evin başköşesine toplanıp konuşuyorlardı. Teybin sesi sağıra bile rahat vermiyordu. Bu sağıra rahat vermeyen teybi Mekeş eşiyile beraber aymağa gidip özel olarak satın almıştı. Başka gençler de eve toplanıyordu. Biraz büyükleri, [109] kızlar nerede diyerek eşleriyle birlikte geliyordu. Herhalde, çıkarıcı Kara'nın çevresinde dolaşıyorlardı. Torkoçı bunu yüreğiyle sezip gözüyle görüp konuşmadan durdu.

Ama Kıpçak, Kara'dan hiç ayrılmıyordu. Kara dışarı çıktığında Kıpçak da onunla beraber çıkıyordu. Köye doğru yürüse ardından o da gidiyordu. Sürekli kitaplar okuyan, resim yapan çocuk şimdi sadece Kara'yla beraberdi. İnsan düşününce Kara'nın yaşı büyüktü, Kıpçak'ın onun yanında olmaması gerekirdi. Bunu Torkoçı kaç kez düşünmüştü. Hatta sonunda fark etmeden Torkoçı'nın aklına “Kara, Kıpçak'ı serseriliğe alıştırmaya başladı.” diye farklı düşünceler de gelmişti. Ama bu düşüncesini kimseye söylemedi. Sonuçta Maaday'dan korkardı. Maaday öfkelenildiği zaman beni çiğ çiğ yer diye gizlice düşündü. Böyle düşünceyi söylemektense insanın içinde kalsın diye düşünmesi herhalde daha doğrudu.

Günler geçince bir gün Torkoçı, Mekeş'e “Mekeş, sen büyüksün, çocukların ağabeyisin, ufacak çocuklar gibi bu müzikli kutuyu elinden bırakmadan aralıksız eğlenip ne yapıyorsun?” dedi.

- “Teybi müzik çalmak için aldık. Onu niye boş koyalım.” – Mekeş sert bir şekilde cevap verdi. – “Rahatsız mı ediyor?”

Torkoçı'nın içi cız etmiş gibiydi. Üzülerek bu konuyu taygadan inince Maaday'a anlatmayı düşündü. Ama Mekeş evli barklı, yetişkin bir adamdı. Onu iftiraya maruz bırakmak olmazdı. Söz çıkar, kavga gürültü olurdu. Çinçey'i nasıl durduracaktı? O şimdi genç bir kızdı. Sözünden çıkmaması gerekirdi.

Bir gün Çinçey'e "Bu çocukları durmadan neden topluyorsun?" dediğinde kızcağız arkadaşlarını yeni uğurlamıştı.

Çinçey'in "A, insanın evine birlikte okuduğu arkadaşları gelemes mi?" diyerek sesini yükseltmesi Torkoçı'yı sarsmıştı. O an Torkoçı'nın aklında sadece herkesin, hatta Kıpçak'ın bile kendisine karşı olduğu fikri vardı. Bütün suç tek bir kişideydi. Kara'daydı. O gelmemiş olsa böyle şeyler olmazdı. Bunun yanında geleli yarım ay olmuştu ama Kara kendi isteğiyle eve tek bir kucak odun, bir kova su getirmemişti. Sadece ayağı kırık iki sandalyeyi tamir etmişti. Bunu yapmasına da alkış. Ama kalan zamanda geziyor, [110] müzik dinliyor, sinemaya gidiyordu. O kadar. Hatta babasıyla beraber taygaya da gidip gelmemişti. İstemiyordu. Kütük değildi ki onu oraya güçle sürüyüp götürsün.

Bir gün tarım uzmanı Salda'nın "Sizin Kara ot işinde çalışacak kadar büyümüş." diye gelmesi de boşuna değildi. Ot biçecek gücü vardı. Torkoçı o vakitler iyi ot biçiyordu. Mekeş en iyi ot biçenlerden biriydi. Çinçey de onlardan hiç geri kalmıyordu. Ot biçerken öyle hızlıydı ki ardından yetişemezdin. Geçen sene Kıpçak'a da ot biçmeyi öğretmişlerdi. Ama henüz yeterince alışamamıştı. Kıpçak bu yıl ot işinde çalışsın desen Kara gelmişti. Öksüz oğlak gibi Kara'dan hiç ayrılmıyordu.

Akşamleyin yemekte Torkoçı, Kara'ya "Kara, sen ot biçebilir misin?" diye sordu.

Kara, o an kekelemeden "O-o, o ne ki? Ben annem babamla kara toprağın otunu kökünden biçiyorum." diye karşılık verdi. – "Biliyorum, biliyorum. Neden sordun? Ot biçmek mi gerekiyor?"

Torkoçı sakın bir sesle "Kolhoz yardım etsin diyor." dedi. – "Bütün insanlar şimdi ot işinde."

Kara, "Kolhoza gitmem, size olursa biçirim." dedi. Torkoçı'ya doğru bakmadan yanaklarını doldura doldura ekmeği çiğneyip doyundu.

Torkoçı çok uzatmadan "Kolhoza çalışmak en gereklisi." diye düşündükten sonra "Ot biçmeye güzün sonunda başlıyoruz. Kolhozun otu biterse." dedi.

- "O zaman ot biçilmez, a." – Kara keyifle karşılık verdi.

Konuşma bu şekilde sona erdi. Çocuklar büyüse de işte aynı, çocuktular. Toplanıyorlar, oynuyorlar, gürültü ediyorlardı. Maaday kendi de Torkoçı da evdeki büyük

küçük kardeşleri de hepsi şaşırılmışlardı. Kara niçin başka insanlara, Makar Soprokoviç’le Mariya İtkeçekovna’ya anne baba diyordu?

Kara, “Kıpçak, sen bize misafirlige geldiğinde benim bisikletimle dolaşırısın. Annemle babam aldı. Ben de motorsikletle dolaşırım. Onu da geçen sene aldılar.” diye konuştu. Maaday oğlunu gördüğünde tükenmez sevince dalıyordu. Ama onun söyledikleri Torkoçı’nın hoşuna gitmemişti. Hatta duymak da istemedi. “Hayır, buraya tekrar gelecek olursa...” [111] diye birkaç kez düşündü. Ama bunu söylemeye gücü yetmedi.

Kara, üç dört yerine on günden fazla kaldığını yeni fark edip dönmeye hazırlandı. Caddeye çıkıp arabaya binerek gitti. Durduğu yerde izi kaldı, gittiği yer şehir oldu.

Yirmi Sekizinci Bölüm

Kara gidince Mariya İtkeçekovna yuvarlak yüzünü sağ eliyle sürekli sıkıp “Tanrı’m, Tanrı’m” deyip iç çekmeyi adet edinmişti. Söylediği sadece “Kara neden gelmiyor, ona ne oldu?” idi. On sekiz yaşına kadar büyüttükleri oğlucukları kendilerini bir defa bile üzmemişti. Onun bütün hareketleri, sözleri, konuşması, oyunu onlara mutlu anlar yaşatmıştı. Sevincin sonu yoktu.

Kara’yı aldıkları sırada Makar Soprokoviç kırk iki, Mariya ise kırk dört yaşındaydı. Mariya çocukcağızın altını değiştirirken Makar da ona yardım ederdi. Onun için herhangi bir şeyi satın alır, kundak bezlerini Mariya ile beraber kucaklardı. Sütü ılıtıp biberona koyup Mariya’ya verirdi. “Annesi, emzirsene.” diye sevinçli, şefkatli, sevimli bir şekilde konuşurdu. “Bak, bak, meme emmek için ağzıyla araniyor. Bak, bak. Şimdi, şimdi süt gelecek. Emersin.” diye konuşup çocuğun gözlerinin önünde parmaklarını oynatırdı. Çocuk cıvıldaııp, gözlerini kıpırdatıp bakardı. Biberon ağzına girince boş yanakları hareket etmeye başlardı. Doyunca biberonu diliyle çıkarır ya da emmezdi. Sessizleşirdi. Mariya, “Hele şuna bak. Güzelce doyup dinlen.” deyip gözlerinden, alnından, sevimli yanaklarından koklayıp, ayaklarında sallamaya hazırlanıp yatağa bırakırdı. Sonra yavaş yavaş sallayıp ninni söylerdi. “Uyu, yavrum, uyu. Rahat uyu, başın yumuşak yastıkta. Uyu, yavrum, uyu. Rahat uyu, annen baban yanında. Uyu, yavrum, uyu.” Ninninin ucu bucağı yok gibiydi. Çocuk uyuyunca Mariya ile Makar uyanmasın diye ayaklarının ucuyla basıp yürürlerdi. Kötü rüya görmesin diye yastığının yanına [112] keskin bıçak koyarlardı. Çocuk “ıh” dese yerlerinden fırlarlardı. Mariya ayaklarının ucuna basarak gider boynunu eğerek beşiğe bakardı. Çocukcağız ise başını sağa sola hareket ettirip dudaklarını oynatıp tekrar uyurdu. Burnunda hava kıy kıy edip nefes alırdı. Annesi biraz seyredip gülümseyerek geri gelirdi. Makar’ın yanına oturup “Uyuyor.” derdi.

Kara emekleyip sonra adım atmaya başlayınca onların ikisinin gözleri sevinçle aydınlanmış, kalpleri tertemiz düşüncelerle dolmuştu. Hayat sadece sevinçten ibaretmiş gibi hissediyorlardı. Herhalde, öyleydi. Ondan başka bir şey yoktu. Hayatın anlamı buydu. “Bööl-bööl, böl. Bööl-bööl, böl! Yavrum, sert yere düşme, insanları kendine güldürme! Bööl-bööl, böl!” diye çocuğun adım atmasına şarkılar söylediler. Çocuk olduğu yerde iki üç defa dönse bööl-bööl diye şarkılar söylediler.

Kara yürümeye başlayınca Mariya ile Makar onu, yazsa, evin yanındaki tarlaya götürüyorlardı. Burada, yeşil otların arasında, bin bir çeşit çiçek rüzgârla dalgalanıyordu. Kelebekler birbirleriyle çarpışarak uçuşurlarken çocukcağız onları tutacağım diye var gücüyle koşuşturuyordu. Elbette, Mariya ile Makar ona bakıp “Hele şuna bak!” deyip, ardından yorulmadığını görüp seslenip oturtuyorlardı.

Kara yedi yaşını doldurduğunda anne babası ona yeni kitaplar, defterlerle yeni bir çantayı kendileri aldılar. “Hayır, kitapları okuldan verecekler.” dediklerinde Makar’la Mariya müdüre giderek tek bir ağızdan “Hayır, müdür bey, bu bizim büyüttüğümüz tek çocuğumuz. Bu yüzden kitapları, defterleri biz kendimiz alacağız. Çocuğumuza bu büyük hediye olur. Ne de olsa böyle olursa bunu hayatı boyunca unutmaz.” dediler.

Onlar evlatlık aldıkları çocukları hakkında başka bir şey söylemeseler de onu nereden aldıklarını, nasıl büyüttüklerini, ihtiyar müdür, insanların konuşmalarından iyi biliyordu. Mariya İtkeçekovna ile Makar Soprokoviç’e sıcak bir şekilde bakıp sağ elinin dört parmağıyla masanın üstüne birkaç kez toktok diye vurarak şefkatle [113] “Alınız, alınız. Ne gerekirse hepsini alınız. Defter de olsa alınız.” dedi.

Kara’nın annesiyle babası “Size çok teşekkür ederiz.” deyip müdürün odasından sevinçle çıktılar.

Makar Soprokoviç, işe gitmeden önce Kara ile birlikte kahvaltı ettikten sonra onu elinden tutup okula götürürdü. Okul çok uzak değildi. Mariya’nın deyişiyle, tükürse tükürük okula ulaşırdı ama beş dakika yürümek gerekiyordu. Okulun kapısına geldiklerine Makar ona “Haydi yavrum, iyi çalış, tembellik etme.” diye nasihat edip işe giderdi. Öğlenleyin Mariya, Kara’nın okuldan gelmesini bekler, bahçeye çıkıp oradaki kısa ayaklı sandalyeye oturup onun yolunu gözlerdi. Kara görününce eve girip hazırladığı yemeği ısıtırdı. Kara kapıya ulaştığında Mariya iki elini ileri uzatıp “O-o, yavrum! Elini ver.” derdi. Kara küçücük ellerini annesine uzattığında Mariya onu üç dört basamak yukarı çekip çıkarırdı. Kitaplarını koyduğu çantasını sırtından çıkarıp eve sokardı. Isıttığı yemeğin, kızarttığı patatesin kokusu güzel kokar, Kara’yı masaya çağırırdı.

Böylece bir iki yıl çabucak geçti. Kara üçüncü sınıftaydı. Bir gün okuldan geç dönmüştü. Belki daha sonraları da geç gelecekti, yazık, Mariya biraz bekleyip gelmeyince hayal kırıklığına uğrayarak aramaya çıktı. Okulda yoktu. Annesinin yüreği hızlı hızlı çarpıp sızlamaya başladı. İnsanlara sorduğunda “Görmedik.” diyorlardı. Sonunda Mariya yolun üst tarafına gelip evinin kapısında oturan yaşlı nineye, boşu boşuna da olsa “Kara’yı gördünüz mü?” diye sordu. Yaşlı kadın nehre doğru elini uzattı. Gerçekten de Kara, nehrin kıyısında, küçük, kısa, yeşil otlarla kaplı alanda, çocuklarla birlikte futbol oynuyordu. Annesi onun futbol oynamasını, çocuklarla koşup topu alarak ilerlemesini sonra tekrar geri atmasını ilgiyle izledi.

Sonunda “Eh, geç oluyor, dönelim yavrum.” diye seslendi. Çok zaman geçmeden Makar’la ikisi ona voleybol topu aldılar. Kara çocuklarla beraber evin kapısının önünde bu topla oynar olmuştu.

Makar’la Mariya, on iki yaşına geldiğinde Kara’ya bir bisiklet almışlardı. Çocukcağızın sevinci çok büyüktü. Bütün çocuklar gibi, [114] özellikle de büyük bisiklete binip alışanlar gibi biraz düz yerlerde ellerini bırakıp bisiklet sürüyordu.

Annesi Mariya, “Kara, şu kesilmiş odunları yığ.” dediğinde Kara inat etmezdi. Oraya buraya yürüdüğünde odun yığınının çoğalıp yükseldiği görünürdü. İki avucu çam ve ladin odunlarının reçinesinden lekelenir, dört parmağının dibinde hayal meyal görünen nasırlar peyda olurdu. O nasırlar, yazın patates kümelerini büyüttüğünde ya da tırmıkla biçilmiş otları topladığında daha da sertleşir ve büyürdü.

Odunları topladıktan sonra Kara baltayı alırdı. Kesilmemiş parçaları yere uzatıp birincisinden kesmeye başlardı. Önce büyük insanlar gibi büyük büyük böler, sonra ateşe atılacak kadar ufaltırdı. Kestiği odunları kendi götürüp önceki yığının üstüne koyardı. Yığıldığı odunlara baktığında hiçbiri ne ileri çıkar ne geri kalırdı. Hepsi dümdüzdü.

Makar, oğlunun odun kesme işiyle ilgilenmesinden memnun olup ona odun keserken giymesi için keten eldiven vermiş, - “Eline ağaç batmasın.” demişti.

Annesi Mariya da Kara’nın çalışmasına bakıp “Aman, baltayı dikkatli vur. Ayağını kesersin.” diye yine ona nasihat ediyordu.

İnce sesli Kara, “Bir şey olmaz.” deyip karnı dışına çıkararak kaburgaları görünerek baltayı sallayıp odunları keserdi.

Kara, hiçbir işten geri kalmaz bir çocuk olmuştu. Annesi inekleri sağdıktan sonra onları otlığa sürse Kara da onunla beraber gidiyordu. Su getirmeye gitse Kara yine yanındaydı. Hatta bir keresinde annesi su getirirken Kara da kovadan tutmuştu. Eve

geldiklerinde babasına “Baba, su getirirken annem bana yardım etti.” dedi. Annesiyle babası gülüşüler.

Babası oğlunun başını okşayıp “Oğlum olmasaydı annesi su getiremezdi.” dedi. Ama bu söz Kara altı yedi yaşlarındayken söylenmişti. O zamandan beri çok yıl geçmişti. Şimdi çocukcağızın gücü odun [115] kesmeye, su getirmeye, buzağuları otlağa sürmeye, hayvanları sulamaya, ne gerekiyorsa hepsine yeter olmuştu. Gözleri kapkara ve kaşları kalındı. Yanağında küçük bir ben vardı. Bu yaşında çok uzun boylu sayılmazdı ama büyüyünce boyu uzun olacak gibiydi.

Kara on yedi yaşına girdiğinde ona askerlik şubesinde iki defa yazı geldi. İlk gelen yazıda belgeler isteniyordu. İkincisi ise askere alma amacıyla gönderilmişti. Onun için Makar ile Mariya oğlumuzu askere almasınlar, ne de olsa biz artık yaşlandık diye askerlik şubesine gittiler. Bunun yanında Makar, biz bu çocuğu evlatlık aldık, anne babası yok deyince şubedeki memur iki ihtiyarla konuşup Kara’yı askere aldırma işlemlerini durdurdu.

- “Baba, neden?” – Kara biraz kızmıştı. – “Benim arkadaşlarım askere gidiyorlar. Siz neden beni askere almasınlar diye rica ettiniz?”

Babası, “Bizim başka çocuğumuz yok. Sadece sen varsın. Biz de artık yaşlıyız. Bize kim odun, su getirecek?” diye karşılık vermişti.

- “Bu hiç uygun değil. Benim askere gitmem gerek.” – Kara bazı zamanlar anne babasına öfkeleniyor, bazen de sesini yükseltiyordu. İki üç defa da askerlik şubesine beni askere alın diye gitmişti.

- “Hayır, gerekirse biz kendimiz seni askere aldırırız. Şimdi almayacağız.” – Askerlik şubesinde kaç kez bu cevabı almıştı.

Sonunda Kara’nın hevesinin geçtiğini ilk önce kendisi fark etti. Babası da bunu hissetmişti. Konuşmadan hepsinin içlerinden bunu düşündükleri açıktı.

Kara, askere gitme düşüncesini iyice unuttuktan sonra Makar onu araba-kızak yapılan yere getirip burada işe soktu. Oğlu bu işe hiç istemeden gidiyordu. Bu şekilde giderken işe alıştı. Geç kalmaktan korkması anne babasının, söylemeseler de, hoşuna gidiyordu.

Mariya ile Makar, Kara’yı kızlarla birlikte dolaşırken görünce evlenme zamanının yaklaştığını yeni fark etmiş gibi bir taraftan şaşırıp diğer taraftan seviniyorlardı. Ama gençler sürekli sabit duruyor değillerdi. Arkadaş olurlar, ayrılırlardı. Yakınlaşırlar, [116] uzaklaşırlardı. Kara’nın kızlarla arkadaş olduğunu onlar sezip gördüklerinde bir defa bile

pişman olur, utanır diye bu konuda konuşmuyorlardı. Arada sırada bu konuda bir konuşma geçse Kara'nın yüzü kızarıyordu.

Bir gün akşamleyin yemekte Kara, anne babasına “Ben evleneceğim.” dedi.

- “Nasıl?” – Anne babası şaşırdılar.

- “Evleneceğim.” – Kara bir kez daha aynı şeyi söyledi.

Mariya bardağı masaya koyup razı oldu. – “Kabul ediyorum, Kara. Elbette evlenme zamanın geldi. Sen ne düşünüyorsun, Makar?”

Babası sevinip oğluna bakıp “Şimdi evlenmeyecek de ne zaman evlenecek.” dedi.

Kara bunu duyup iç çektğini hissettirmedi. Kendi düğününe gerçek babasını çağırması ona ağır geliyordu. Bunun yanında gerçek babasıyla üvey annesine gittiğini söylememişti. Bunu söylemek gerekiyordu. Söylerse kendisini büyüten anne babası ne derdi – bu ne korkunçtu. Küçük yaştan beri büyütmeleri boşuna değildi. Büyütüp şimdi de giydirip besleyip durmaları boşuna mıydı? Şimdi bu insanları annem babam değil diye nasıl düşüncekti? Kara'nın aklı bu sorularla kargaşa içindeydi. Ama ne de olsa söylemesi gizlice düşünüp durmasından iyiydi.

- “Sizler bana gücenmeyin. Ben bu yakınlarda Oñdoy aymağındaki Ceti-Codo köyüne gittim. Orada benim, adı Maaday olan babam varmış. Annemse uzun zaman önce ölmüş. Ağabeylerim, ablalarım, kardeşlerim varmış. Ben size bunu şimdiye kadar söylemedim.”

Mariya ile Makar birbirlerine bakiştılar. Açık gökyüzü uğuldamaya başlamış gibiydi. Bulutsuz masmavi gök, kapkara bulutlarla örtülmüşe benziyordu. Kara'yı ta beşikteyken evlat edinmelerinin şimdi yalnızca acı getirdiği açıktı. Makar ile Mariya “Babası var, ağabeyi, kardeşleri var. Şimdi Kara'yı kendilerine çecekleri açık.” diye birbirine yakın şeyleri içlerinden geçirdiler. Şimdi ne yapacaklardı? Gerçeği bilmesi kötü değildi. Babasına, kardeşlerine yaklaşacağı doğruydu. Makar'la Mariya birbirleriyle kalacaklardı. Tamam, şimdi anlaşılmıştı Kara'nın niçin uzun zamandır hüzünlü ve konuşmaz olduğu. Kaderi öyledir. İyi oldu ki sonunda kendisi söyledi.

[117] - “Onlar ne diyorlar?” – Mariya tedirgindi. Ağlamak istedi ama kendini sağlam tutmalısın diye düşündü.

Kara, annesiyle babası ne sorar diye önceden düşünmüştü. Sorulara nasıl karşılıklar vereceğini zihninde tasarlamıştı.

- “Hiçbir şey söylemediler. Ben de onlara hiçbir şey demedim. Gittim, kaldım, döndüm.” dedi.

Gerçek acı da olsa Kara'nın son sözleri Makar'la Mariya'yı nasıl da sevindirmişti. Çocuk dönüp gelmişti. Orada kalmamıştı.

Makar, güvenilir bir sesle "Tamam, yavrum, düğünün olunca babanı, kardeşlerini çağırırız." dedi.

- "Olur." – Mariya kabul etti.

Kara, "İşte böyle!" deyip yatak odasına girdi.

Mariya ile Makar da çok geçmeden sobayı söndürüp uykuya yattılar. İkisi de bir şey söylemiyordu. Ama Kara evde yokken bu konu hakkında konuşulacağı açıktı.

Yirmi Dokuzuncu Bölüm

Maaday, taygadan geldiğinde Kara evde değildi. O vakit Torkoçı'ya, "Ne zaman şehre döndü?" diye sordu.

Karısının, "Çoktan!" diye öfkeli karşılığı duyulduktan sonra Maaday hiddetlendi. Ama göğsünden yükselip gelen kötü düşünceleri yatıştırıp Çinçey'e döndü:

- "Kardeşin ne zaman gitti?"

- "Siz taygaya çıkınca gitti." – Kızı cevap verdi.

Maaday, "Neden, kavga mı oldu?" diye sordu. Ama kendi bu soruyu sorduğuna pişman oldu. Taygadan gelmeye acele etmesi Kara'nın dönmesi hakkındaydı. Çoluk çocuk hiçbir şeyi düşünmezdi.

Kıpçak, "A, annem ona bencilce davranınca, bana onunla başıboş geziyorsun diye kızıp durunca o da çok geçmeden döndü." diye konuştu.

[118] Evin içinde sessizlik oldu. Sinek uça kanatlarının sesi duyulacak gibiydi. Hiç kimsede ses yoktu. Torkoçı'nın Kıpçak'a doğru korkunç gözlerle baktığını hepsi gördü ama hiçbir şey söylemediler. Torkoçı da Çinçey de şimdi Maaday, "Kara'ya kötü davrandınız hatta onu kovdunuz." diye çok bağırarak diye düşündüler. Ama Maaday hiçbir şey söylemedi. Ses çıkarmadı. Önüne baktı. Yemek bitince köy meclisine gideceğim deyip evden çıktı. O köy meclisinin temsilciydi. Taygadan iki günün başında gelirdi ama bu kez çabuk gelsin diye emir gelmişti.

- "Yaz geçiyor, arkadaşlar!" – Köy meclisinin başkanı Salda Sümerov, köy temsilcileri birçok konuda şikâyetlerini dile getirdikten sonra ot işi hakkındaki şikâyeti dikkate alıp konuşmasına başladı. – "Ot, ot. Bu şikâyet gereği yakında yeni aymakta keskin ve büyük dikkatli bir sorun var. Bizim Ceti-Codo halkı ot işinde aymağın diğer köylerine göre biraz geç kalıyor. Bu hiç uygun değil. Bizim gençliğimiz nerede, yaşlı, zayıf insanlar

yok demiyor muyuz? Ot biçenler, hayvan bakanlar fazla yok mu? Yok değil, var temsilci arkadaşlarım! Şimdi düşünün, ot işinde kimler çalışacak? Kendileri söylesin!”

Köy meclisi odasında sesler yükseldi: “Bazı gençler sağda solda boş boş geziyorlar, bazı ihtiyarlar yardım edecek olsalar da yardım edecekleri zaman bir faydaları olmuyor. İki ot biçici, iki çoban olsa hiç değilse birisinin yazın ot işinde olması gerekir.” – Sesleri dinlesen bal toplama zamanındaki arıların sesleri gibiydi.

Maaday gürültüyü bastırıp “Eh, benim önceki yıllarda olduğu gibi ot işinde çalışacak gücüm var.” dedi. “Neden yardım etmeyeyim. Yardım edecek gücüm var. Hayvanlar şimdi biraz doydular. Rahatlar. Ben kabul... Ama o kişiye zor gelir. Gelip evden yiyecek almak gerek, sonra mılçaya nasıl girecek? Çoluk çocuk.”

Biri, “Çoluk çocuğa yaşlı kadınlar bakarlar!” diye lafa karıştı. Kahkahalar yükseldi. Hatta Maaday kendisi de gülümsedi.

- “Durunuz, durunuz!” – Salda Sümeroviç Sümerov ayağa kalkıp seslendi. – “Fikirlerinizi söyleyin.”

[119] - “Eh, daha ne söyleyelim?” – Maaday tekrar sordu. – “İşte böyle.”

İnsanların sesi kesildikten sonra Salda Sümeroviç konuşmasını şöyle bitirdi:

- “Temsilci Maaday Kaydarov doğru söylüyor. İki kişiden biri ot işinde çalışsın. Bu uygun. Ben kabul ediyorum. Ama ikinci kişiye de zor, durmadan altı yedi günün sonunda hayvanlarda olmak. Benim düşüncem onların ikisi sırayla ot işinde çalışsınlar. Evine gidip gelmek gerekirse kendi bilir. Geceleyin neden gitmesin? Ama gündüz ot işinde çalışması birinci vazifesi!”

Toplantı akşam saatlerinde bitti.

Yolda Salda, Maaday’a “Sen doğru söz söyledin, Maaday.” dedi. – “İnsanlara böyle sözler lazım. Aksi takdirde onlar, manivela ile kımıldatsan bile sessiz otururlar. Güzel, güzel.”

Maaday, “Biz işi de hayatı da biliriz.” diye karşılık verdi. – “Sağlık olduktan sonra çalışmaya ne var.”

Salda, II. Dünya Savaşı yıllarının sonunda askere gitmişti. Berlin’e kadar ulaşamadı. Karpat Dağlarında ağır yaralanıp üç ay hastanede yatıp sağ salim evine dönmüştü. Köyünde çok çeşitli işlerde çalıştıktan sonra yönetim, insanlar arasında saygı görüyor diye onu tarım uzmanı olarak görevlendirdi. Salda bu işte on dört yıl değişmeden çalıştı. Kaç defa insanlarla çalışmak zor diye bırakmayı düşündü. Hayır, yönetimin tek söylediği çalışmasıydı. Maaday’ı alıp ne istese yaptırması onun iradesiydi. Bir zaman

koyunlara baktırdı. Birkaç yıl geçince [120] yıldıya gönderdi. Şimdi ise boğaları güdüyordu. Ara sıra tarlada da çalışıyordu. Ona da hevesli, şaşkırtıcı. Şimdi de Salda'yı istemese de köy meclisinin başkanlığına getirmişlerdi. Bu iş, tarım uzmanlığı işinden de zordu. Salda'nın dediğine göre, Maaday'ın duyduklarıyla olsa insanların şikâyetlerini seçmek nasıl da zor işti. Maaday ona "Kolay iş yok." diye söylüyordu. Bugün, toplantıdan sonra ikisi birlikte dönüp oturduklarında Salda yine zorluklardan şikâyet etti.

Maaday, "Biz yaşlanmış olmayalım?" diye karşılık verdi. – "Genç değiliz. Gençliğimizde bize hangi iş ağır gelirdi? Sorunsuz hepsini yapardık. Hepsini bitirirdik. Ama şimdi eskidik."

Salda, Maaday'ın bu sözlerine gülümseyip "Sen kendin öylesin, Maaday. Korkuyorsun. Ama yıllar kaybolup gidiyor. Bem beyaz dişlerimiz sarı bal gibi sararıyor. Kaymın kabuğu gibi sert olan elinin ayağının kaslarının artık eskidiği belli... Kendin de biliyorsun... Herhangi bir şey yaşlansa vücudu güçten düşer."

Maaday'la Salda'nın sohbeti buradan öteye geçmeden sonlandı. İkisinin de başka tarafa, evlerine gidecekleri vakit gelmişti. Salda, sağ elini havaya kaldırıp "İyi geceler." dedi. Maaday başıyla karşılık verdi.

Akşam rüzgârı serin, hatta soğuktu. Maaday evinin kapısına yaklaşınca üşüdüm diye haykırmıştı. Evin kapısında Torkoç, Çinçey, Kıpçak ve üç küçük çocuğu daha dikiliyorlardı. Evin sahibi, "Ne oluyor?" diye düşünüp onlara yaklaştı.

Maaday, müşfik bir sesle "Toplanıp ne düşünüyorsunuz?" dedi.

Çinçey, "Sizi bekliyoruz, baba." diye karşılık verdi. Sevinçliydi. Gülüşü, bir sırri şimdi açığa çıkaracak gibi görünüyordu. Akşamın kaybolan son ışıkları Torkoç'nın iri gözlerinde göründü. Nedense o, yüzünü akşamın son ışıklarına karşı dönmüştü. Görünüşü biraz griye çalıyordu. Kül rengine benziyordu. Çocukların yüzü başı, yüzünü daima güneşe dönen ayçiçekleri gibi görünüyordu.

[121] - "Beni beklediğinize göre herhalde şaşkırtıcı bir haber olmalı? A, çabuk söyleyin"

- "Var, var, Maaday." – Torkoç karşılık verdi.

- "Hem de çok şaşkırtıcı." – Çinçey, Maaday'ı iyice meraklandırdı.

- "Söyleyeyim mi?" – Kıpçak tedirgindi.

- "Mektup! Mektup!..." – Maaday'ın en küçük oğlu iki elini havaya kaldırıp bağırdı.

Büyüklerinden önce söylediğinden şaplak yememek için yukarı kaçtı.

- "Kara'dan!" – Çinçey sol elini kaldırıp mektubu gösterdi. – "Bu gün geldi."

- “Yine ne yazmış?” – Maaday şaşırıldı.

- “Geliyorum diye yazmıştır.” – Torkoçı lafa karıştı. Maaday, onun sesinden bir şeylere kızdığını sezmişti ama anlamamış gibi yapıp yumuşak bir sesle “Gelsin. Hepimiz bir araya toplandığımızda ne güzel olur. Öyle değil mi, çocuklar?” dedi.

- “Evet, evet.” – Hep bir ağızdan cevap verdiler.

- “İşte güzel.” – Maaday eve doğru yürüdü.

İç çeken Torkoçı yavaş bir sesle - “Elbette güzel.” deyip Maaday’ın ardından eve doğru yürüdü. Maaday, karısının neye sinirlendiğini açıkça bilmese de nedense Kara’nın gelişiyile ilgili olduğunu hissediyordu. Geçen sene, Kara ilk defa geldiğinde de Maaday karısının içinde gizli bir şeylerin yanmaya başladığını hissetmişti. Konuşmamıştı. Ama böyle belirtiler şimdi bir defa daha hissedilmişti.

Akşamleyin yemekten sonra, uyumadan önce Maaday hepsine “Biz, hepimiz Kara’yı karşılayacağız.” dedi.

En küçük oğlu yorganın altından başını çıkarıp “Biz de mi, baba?” diye şaşırıldı.

- “Evet, hepimiz.”

Otuzuncu Bölüm

Kuyka, Kara’nın geleceğini öğrendikten sonra ekşi süttten peynir yapmıştı. Sütü koyu değildi. Koyu süttün peyniri tatlı olmuyordu. Bunun yanında süzme yoğurt [122] kurutup, yağ erittikten sonra kolhozdan bal alıp yağı, balı, kuru süzme yoğurdu karıştırıp lezzetli yemekler hazırlamıştı. Ne de olsa kardeşinin oğluydu. Daha önce geldiğinde iyi doyuramadım galiba diye düşündü.

Kara’nın geleceği, ertesi gün yalnız Kaydarovlar arasında değil bütün köyde yayılmıştı. Yolda Maaday’la karşılaşan kadınlar soruyorlardı:

- “Sizin Kara gelecek diye bir söz duyulmuş, doğru mu? Yoksa yalan mı?”

Maaday, “Geliyor, geliyor. Doğru.” diye karşılık veriyordu.

Bazı adamlar da “Oğlunuz geliyor mu?” diye soruyorlardı.

Maaday, “Evet. İzne geliyor.” diyordu.

- “Tanrım, ama o çalışıyor muydu?”

- “Evet, üç yıldır.” – Maaday hayret ediyordu. – “Elbette, araba-kızak yapılan yerde çalışıyor.”

Kara’nın geleceğini Bazım’la Cazu da duymuştu. Maaday o tarafa gelince Cazu sevindi:

- “İşte bak, oğlun hiç yoktan bulundu, şimdi tekrar tekrar misafirliğe geliyor.”

- “Belki bu çocuk geri dönecek.” – Bazım, Cazu konuşmasını bitirince onu destekledi.

- “Eh, gelmesi iyidir. İnsanın gönlüne rahatlık veriyor.” – Maaday çok konuşmadan iki üç cümle söyleyip neden geldiğini açıkladı. Neden geldiğini sorarsanız, hamut almak için. Kolhozun ot biçme işlerinde tınaz çekmek için gerekmiş.

- “Tabi al. Orada boşuna duruyor. Yalnız kaybetme.” – Cazu’nun tek ricası buydu.

- “O nasıl özensiz kullanır?” – Bazım da Maaday öyle ihmalkâr biri değildir diye düşüncesini söyledi.

Yazıhanenin yanında Muksum ve Kelekey’le karşılaşınca onlarla ilgilendi.

Muksum, “ Tanrım, Kara’nın bulduktan sonra babasını özleyip dönüp gelmesi çok büyük bir iş.” diye hayret etti. “Zaman nasıl da çabuk geçiyor. Bu yakında şehre bıraktığı küçük çocuk...”

Maaday onlara, “On sekiz yıl geçti. Az bir zaman değil.” dedi. – “Ben de yaşıyorum.”

[123] Kelekey, “Ne kadar uzun bir zaman.” diye konuştu. Elbette Muksum’la Kelekey, Maaday’ın savaş anılarını anlatmasından hoşlanan adamlar, şimdi artık kendileri de genç değillerdi. İşte kırk yaşına gelmişlerdi. Sakallarında ağarmış kıl bulduklarına şüphe yoktu. Onun için Maaday’ın söyledikleri doğrudu:

- “Zaman geçiyor ve bizler yaşıyoruz.”

Yazıhanenin yanından üstünde yarı yarıya çoluk çocuk bulunan araba ot işine çıkınca Maaday evine gelip atını eyerleyip yukarıya, ot biçenlerin çalıştığı yere gitmeye hazırlandı.

- “Sen bugün rayona gidecek misin?” diye Çinçey’e sordu.

- “Hayır, belgelere göre gitmek gerek.”

Babası ota gittikten sonra Çinçey, postaneye doğru yürüdü. Bu yakınlarda postanede çalışmaya başlamıştı. Şehirde eğitimi bittiğinde kolhozda eğitimi ile ilgili iş olmayınca orada da çalışsam önemli değil diye düşündü. Ondan önce çalışan kadını işten çıkarmalarına ise gerçekten de söz yoktu. Elbette onu, işten çıkarmalarında Torkoçı’nın etkisi vardı. Doğrusunu söylemek gerekirse sadece Torkoçı değil başka insanlar da kavga çıkarmışlardı. Böyle işin sonu sadece, suçluysan, işinden yok olmaktı. Af yoktu.

Elbette bu iş şöyle olmuştu. Torkoçı’nın, bakıldığında, insanlar tarafından evinden çıkmayan biri olarak kabul edilse de ara sıra köyün içine çıktığında gözüne görünen şeyler

boş çıkmazdı. Herhangi bir belirtiyi anlaması insanı hayrete düşürürdü. Kulağına gelen de öyledir. Dikenli olduğu anlaşılırdı.

Çinçey, şehirde okurken Maaday mı, Torkoçı kendisi mi para gönderirlerdi. İşte öyle, postanede çalışan Mayna adındaki kadın nasılsa Torkoçı'nın gözüne ilişmişti. Onun gözü aynı balalaykanın telinden yapılmış göze hemen görünmeyen bir tuzak gibiydi. Göze görünmeyen bu tuzağa düştüğünü Mayna iki yıl boyunca sezmemişti. Elbette tuzağa çekilmeye başlaması Çinçey'in okulunun son günlerinde olmuştu. Yine biraz para gönderin diye mektup gelince Torkoçı, otuz rubleyi Mekeş'in karısı, kendisinin gelini Tayana'ya Çinçey'e gönder diye verdi. Tayana üstüne on beş ruble daha ekleyip postaneye geldi. Mayna parayı alıp masanın çekmecesinden makbuz arayıp [124] bulamayınca rahatsız olmaya başladı. Aradı da aradı. Sonunda Tayana'ya:

- “Yarın aymağa gideceğim... Herhalde makbuzlar bitmiş. Aynı yiyeceğe benzer şeyler... Sonra geldiğinde makbuzu alsan.” dedi.

Tayana makbuz için çok da ısrar etmedi. Gönderirim diyorsa gönderir diye düşündü. Bir gün güneş batarken Mekeş, uzak yoldan gelince ikisi beraber anne babalarına misafirliğe gittiler.

Torkoçı aklına gelince gelinine “Tayana, Çinçey'e parayı gönderdin mi?” diye sordu.

- “Üstüne on beş ruble daha ekleyip gönderdim.”

- “A, gönderdiğine dair makbuz almadın mı?” – Torkoçı tekrar sordu.

- “Hayır. Makbuzu kalmamış. Sonra geldiğinde alırsın dedi. İki gün sonra tekrar gittiğimde neden acele etmedin dedi. Makbuzu, geldiğinde hazır bulup alsın diye insanların yazı yazdığı masanın üstüne koydum. Herhalde, insanlar ya da yerleri yıkayan temizlikçi, fark etmeden yere saçılan kâğıtlarla birlikte götürüp atmış dedi. Ben de oradan çıktım.”

Tayana'nın bu sözlerine Torkoçı zar zor katlanmış gibiydi. Çünkü Mayna, son iki üç yıl boyunca insanlar ne kadar para gönderseler de makbuz yok diyordu. Ya da makbuzu verdiğinde onu açıkça gören kimse yoktu. Herhangi bir yerde okuyan çoluk çocuğuna veya akrabalarına kırk ruble göndersen Mayna belgeye otuz beş ruble gönderdi diye yazıyordu. Gönderdiğin parayı otuz beşten hesaplıyordu. Beş rublenin izi böylece kayboluyordu. O beş ruble nereye gidiyor diye düşünüyorsan yanından Mayna'nın cebine giriyordu. Torkoçı bunu teyit ettikten sonra iki yenini toplayıp bekle sen beni dedi.

Torkoçı, “Mayna, Tayana buradan şehre, Çinçey'e para gönderdi. Onun makbuzu nerede?” deyip makbuzu istedi. Sesi başta normaldi. Postanenin sahibi kendisini akladı:

- “Ben yazıp masanın üstüne koydum. Sonra ne tarafa gittiğini bilmiyorum. Belki kendi almıştır belki de kaybolmuştur. Ben şimdi onu nereden bulayım? Torkoçı, kendin bilsene.”

[125] - “Hayır, iyi biliyorsun, Mayna... Hem kaybolmuş olsa da onun bir kopyası sizde kalıyor. Makbuz yoksa onu göster. Göreyim, inanayım.” Torkoçı sesini biraz yükseltip Mayna’yı tartışmaya çağırdığını belli etti.

- “Onları aymağa ta ne zaman gönderdim. Şimdi ben onu nereden bulup sana vereyim? Tahmin edersin?”

- “Neyi tahmin edeceğim. Öyleyse para kasasını aç, ara, bulursun.”

- “Sen bana kendi işini bilmiyorsun mu diyorsun?” – Mayna’nın kanı kaynadı. – “Aklımı başına topla, Torkoçı. Ben küçük çocuk değilim.”

- “Şimdi, makbuzun ikinci kopyası sen de kalmadı, öyle mi? Şimdi ne yapacağız? – Torkoçı durduğu yerden kıpırdamadan suçlayıcı sözler etmeye devam etti.

- “Hayır, Torkoçı, yok! Sen bunu biliyorsun! – Mayna bağırmağa başladı. – “Beni burada rahatsız etme. Ben işteyim, dışarıda değil... Ben senin için hiçbir makbuzu aramam. Sana hesap vermem. İşte, anladın mı? Şimdi buradan uzaklaş!”

- “Şimdi gidiyorum ama geri gelmemi bekle.” diyerek Torkoçı postaneden çıktı.

Torkoçı, köy meclisine gittikten sonra aymağın halk denetçisi olayı görüp gelmişti. Bütün dokümanlar kendisindeydi. Ne kadar para gönderen insan varsa hepsini toplayıp sorgulayıp atmadıkları makbuzlara bakıp diğerlerini delil olarak aldılar. Baktıklarında Mayna’nın paraları yediği anlaşılmıştı. Tayana’nın kırk beş rublesinden gönderdiği otuz beş olmuştu. Başka insanlardan kimbilir kaç ruble kesmişti. Hepsini toplayıp hesaplasa kaç yüz ruble ederdi.

Mayna’yı işinden kovduktan sonra onun yerine Çinçey Kaydarova’yı işe aldılar.

Torkoçı kendi şüphelerini, sezdiklerini uzun süre içinde tutup her şey ortaya çıkınca hiçbirinin boşuna olmadığını Maaday’a anlattı.

Mayna, “Sen kendi çocuğunu benim yerime işe aldirmek için bana iftira attın.” diye Torkoçı’yı suçladı.

- “Senin utanman yok mu? İnsanların alın teriyle kazandıkları parayı yemeseydin orada çalışmaya devam ederdin.” – Torkoçı yavaş bir şekilde konuştu. – “Yanlış işler yapıp durdun. Senin yerine kimin çalışacağı sana ne gerek, bana ne gerek? Ama Çinçey çalışırken ben ona, [126] sana yaptığım gibi, insanların emeklerini yalan söyleyerek yememesi için akıl vereceğim.”

Güneş, öğle vakti korkunç derecede yakıcıydı. Köyde yaşlılardan başka herkes ot işindeydi. Yaz günlerinin yağışsız olması iyiydi. Biçilmiş otları ıslatmadan toplayıp almak en gerekli işti.

Torkoç da ot işinde çalışıyordu. Oğlu Kıpçak'la birlikte aynı ekipte idi. Birkaç gençle beraber tınaz çekiyorlardı. Diğer çocukları, İris, Mariya, Arjan, ufaklıklar, evdeydi. Onlara ihtiyar Kuyka ile Çinçey bakıyordu.

Bir gün akşama doğru şehirden Kara geldi. Kuyka'nın ayakları yere değmiyor gibiydi. Doğrusunu söylemek gerekirse, Kara, geldiğinde onun evinde kalmayı alışkanlık edinmişti. Herhalde babasının evinde insanlar çok olduğu için böyleydi.

Maaday, ertesi gün taygadan indi. O gün koyun kesip çocuklarını etle doyurdu. Çocukların sevinci tamdı. Sevinçleri aynı ocaktan yükselip bacadan çıkan dumana benziyordu.

Çocukların en büyük ağabeyi, Mekeş, henüz bir yaşına girmemiş oğlunu kucağına oturtup “Biz ne çok kardeşiz!” diye gururlandı.

Maaday oğlunun söylediklerinden memnun olup “Bizim soyumuzun büyümesi gerek, oğlum.” diye gururla karşılık verdi.

Torkoç, “Övünmeyin. Böyle söylenir mi? Yaramaz.” dedi

- “Ne yaramaz? Soyu hakkında konuşmak ne zamandan beri kötü oldu?” – Maaday yavaşça konuştu. – “Kara da yakında evlenir. Gördün mü? Küçük çocuklara bakıp da bu konular nasıl düşünülmez?”

Deminden beri konuşmadan oturan Kara, babasının bu sözlerini duyup evleneceğini söylesin mi söylemesin mi diye durakladı. Söylese biraz erken gibiydi. Geldiği gibi bunu nasıl söylerdi? Dilini sıkı tutup şehre dönerken söylerim diye düşünüp et yemeğini iştahla yedi. Yanında oturan Kuyka sessizce yemeğini yiyip konuşmaya başladı:

- “Kara daha evlenmedi. Bizim köyde kız dolu. Neden kolhozda kalıp çalışmıyor? Kolhoz ona ev de verir yiyecek de. Elbette önceki zamanlara göre bizim kolhoz iyice zenginleşip güçlendi.”

[127] - “Bu nasıl olur?” – Çinçey aniden söze karıştı. – “Bu kadar kalabalık insan nasıl oturur.”

Çinçey, oda karanlık olmasına rağmen Kara'nın yüzünün kızardığını görüp yaşlı Kuyka'ya bunları söylemişti.

Kuyka uzun bir süre konuşmadan oturduktan sonra yanmış iki odunu ileri itip Kara'ya “Sen bizim evde kal, Kara.” dedi.

- “Burada kalsın, abla.” – Maaday, ablasıyla aynı fikirde olmadığını söyledi.

Kuyka, “Kendi bilir, nerede isterse orada kalsın.” deyip evine gitmek için kalktı.

Uyumadan önce Maaday bütün çocuklarıyla birlikte uzun uzun Kara’yla sohbet etti. Kara’nın gözleri kapansa da babasının sorularına karşılık verdi.

Maaday biraz zaman sonra “Babanın adı ne? Soyu sopy kimlerden?” diye ilgiyle oğluna sordu. O vakit Kara, babasının merakını anlayıp “Makar Soprokoviç. Soyu Küzen’lerden. Soyadı Çatkaçakov.” diye cevap verdi.

Torkoçı “Peki, annenin adı?” diye sordu.

- “Mariya İtkeçekovna... Babam araba kızak yapılan yerde çalışıyordu. Şimdi emekli oldu. Annem de emekli. Ama daha önce nerede çalıştığını sormadım.”

- “Onların senden başka çocukları var mı?” – Maaday merakla tekrar sordu.

- “Hayır. Sadece ben.”

- “A...” – Maaday şaşırđı. – “Sadece sen mi?”

Gecenin karanlığı bütün yer ve gökyüzünü karanlığa bürümüştü. Karanlık yalnız gökyüzüne ulaşmamış gibi yıldızlar parıl parıl parıldayıp göz kırpyorlardı. Ay eski, dışarısı kapkaranlıktı.

Maaday, “Eh, uyuyalım... Benim sabah ot işine gitmem gerekiyor.” deyip uyumaya gitti, Kara’yı düşünerek uykuya daldı. Uyuklayan çocuklar Maaday’ın bugünkü konuşmasını ya duydular ya duymadılar. Neyse, bu saatlerde uyku, insanı yavaşça basıp düşlere bırakıyordu.

Otuz Birinci Bölüm

[128] Kara, Ceti-Codo’da dört beş gün kaldı. Onu görenler öncekine göre biraz daha büyüdüğünü fark ediyorlardı. Bazı insanlar, aynı Maaday’ın kendisi diyorlardı. Hayır, o annesi Erte’ye benziyordu.

Bazıları, “Sen şimdi kaç yaşındasın, Kara?” diye sorduklarında o, “Daha on dokuza girmedim.” diye karşılık veriyordu.

Ne iş yaptığını öğrenen bazı kadınlar kocalarına derlermiş:

- “Maaday’ın oğlu iyi yetiştirilmiş. Farklı biri. Bizim atların çektiği arabaları, kızakları yapıyormuş. Onu kolhoza alıp demirci Sabır’ın yanına vermek gerek. Ustalaşıp araba kızak yapsın.”

- “Kolhoza çalışır mı o?” – Bazıları tekrar soruyorlardı. – “Şehirde okumuş o. Bizim Ceti-Codo’da ne yapar?”

Gündüzleri güneş yükselince Kara, nehre gidip elbislerini çıkarıp suya girerdi. Onun yanında Kıpçak da olurdu. Iris ile Arjan da küçük olmalarına rağmen suya girip yüzüyoruz diye el sallayıp şişkin karınları kızarana kadar duruyorlardı.

İki üç saat geçtikten sonra Kara, onları alıp tepelere çıkarıyordu. Aynı keçiler gibi taşları oyuyorlardı. Taşları parçalıyorlardı. Parçalanan taşların bazılarının buzağılarını üç dört gün boyunca hasta ettiği ama sonra iyileştikleri duyuldu. Taşları kimin parçaladığını, buzağuların kimin olduğunu elbette Torkoçı beş parmağı gibi biliyordu. Bu işte ilk önce Kara suçlu diye düşündü. Kocaman adam ufacık çocuklarla neden kendini bir tutuyor, onları böyle tembelleklere neden alıştırıyor diye düşünmeye başladı. Onun homurdanışı ertesi sabah iyice arttı. “Mekeş’te de suç yok değil, Kara’yı arabaya bindirip aymaktan buraya arabayı sürdürmesi de ne oluyor? Oturacak yer yok. Şehirden geldiğinden beri bu sorunsuz çocukları gereksiz gezmelere dolaşmalara alıştırıyor. Bekle, bunu nasıl durdurmalı? [129] Kara şehre geri çabucak gidecek olsa!” diye iyice düşündü.

Öğleden sonra Kara, bütün çocuklarla birlikte sinemadan gelip yemek yedikten sonra Torkoçı, Kara’ya yan bakıp öfkelenmeye başladı. Uygun olmadığı kendi iyi bildiği halde büyüyen çocuklarım bana yakın diye düşündü. Çocuklar Kara’dan biraz ayrılınca Torkoçı, onu alıkoydu:

- “Kara, sen yetişkin insansın, çocukları neden tembelleğe alıştırıyorsun? Gücünü nerede harcayacağını bilmiyor musun? Tepelere çıkıp taş parçalamak ne oluyor? Ceti-Codo’da böyle çocuklar yok! Bunları sen alıştırıyorsun.”

- “Ben onları alıştırmıyorum, anne.”

- “Ben nereden senin annen oluyorum? Senin annen şehirde.” – Torkoçı bu sözleri söylemekle Kara’yı ateşe atmanın bir olduğunu önce kendi hissetti. Hatta annen yok demeyi düşündüğü halde o an annesinin ölümünde çocuğun suçu olmadığı düşünüp onu evlatlık alan annesini kastetti. Kara’yı gezmesinden dolayı suçlamak da boşunaydı, asıl suçlu şehirdeki annesiydi. Çünkü Kara’yı böyle başıboş gezmeye o alıştırmıştı.

O an Kara, Çinçey’le ilk karşılaşmasını, sonra ikinci, üçüncü defa buluşup annesi Erte’nin araba kazasında öldüğünü, sonra babası Maaday’ın onu şehirdeki küçük çocukların yuvasına getirip koymasını, bir zaman sonra görmeye geldiğinde hatta onu geri almayı da düşündüğü halde onu başka birilerinin evletlik aldığını öğrendiğini düşündü. O başka birileri, Kara’nın annem babam dediği Makar ile Mariya’dı. Onların Kara’yı meme çağında aldıkları açıktı. Kara şimdi bunu açıkça biliyordu, onlar Kara’yı bir kez bile dövmeden, üzmeden, kızmadan büyütmüşlerdi. Hala büyütüyorlardı. Oraya buraya

gittiğinde tertemiz yüreklerinden hastalanıp geldiğinde ucu bucağı olmayan sevince dalıyorlardı.

- “Benim sizi üzme gibi bir düşüncem yok.” – Kara Torkoçı’nın önünde suçsuzluğunu anlatmaya çalıştı.

- “Cevap verme sen burada bana!” – Torkoçı daha da öfkelenmişti. Delikanlıya bu sözleri söylediği, dilini serbest bıraktığı için kendinden utandı. Yüzünün kızardığı az mıydı? Ama bir düğme çözüldüğünde diğerlerini de çözecek vakit geliyor demişler. Torkoçı yan bakışına devam etti.

[130] Kara, üvey annesinin son sözlerine ilk başta üzülmemiş gibiydi. Herhalde onların anlamını kavrayamamıştı.

- “Kara ben söylüyorum. Sen buraya geldiğinde çok gezip dolaşma! Bizim çocukları gezmeye, dilencilığe alıştırmama.”

- “Nasıl dilencilik?” – Kara şaşırıldı. – “Ben başıboş gezen biri değilim. Ben sizlere, anne babama misafir geldim.” – Delikanlının boğazında nefes çıkamadan kalmış gibiydi. Böyle sözleri ilk defa söyleyip hayatında öfkeli söz işitmediği belliydi. Biliyor olsaydı az önce öfkelenip Torkoçı’nın söylediklerine sert karşılık verirdi.

- “Bu zamana kadar bizim çocuklarımız köyün içinde gereksiz, faydasız yere dolaşmadılar. Keçi gibi tepelere çıkıp taş kırmadılar. Siz de orada, şehirde böyle başıboş, dilenci gibi gezmeye alıştınız. Sonra... Sonra biz sana nasıl anne baba olacağız. Senin annen baban orada! Şehirde. İşte oraya dön.”

- “Ben burada şimdi de çok kalırım. Ne de olsa burada benim gerçek babam annem var. O annem babam beni güçlkle doyurdu. Gerçek annem babam sizlersiniz.”

Kara, anne babası hakkında bildiklerini zor da olsa göğsünden çıkarıp söyledi. Bunları kendini büyüten üvey anne babası Mariya İtkeçekovna ile Makar Soprokoviç’e söylememişti. Kara, Torkoçı’nın sözlerini kabul etmeyip ona açıkça söyleme isteği duydu.

- “Benim gerçek babam Maaday. Makar değil.” – Torkoçı’nın üvey annesi olduğunu bilse de onu üzmemeye çalıştı. – “Gerçek annem sizsiniz. Ben nasıl buraya dönmeyeyim? Ama şehirdeki anne babama da giderim. Beni büyüten insanları bırakmam.”

Kara’nın bu sözlerini kapıdan giren Kıpçak açıkça duymuş gibiydi. Onun ardından giren Arjan, İris, Mariya herhalde duymamıştı. Ama Kıpçak’ın duyduğu kesindi.

- “Anne, Kara şehre dönmeyecek. O bizimle kalacak.”

- “Kem küme etme! Sana bir şey soran yok.” – Torkoçı oğluna döndü. – “Otur, karnını doyur. Demin iyi yemedin!”

Kıpçak, “Yemeyeceğim! Tokum!” diye inat etti. – “Neden Kara’yı azarlıyorsun?”
- “Senin işin yok, def ol!” – Annesi yine bağırdı. – “Konuşma... Konuşma dedim.”

[131] Kimseden ses çıkmıyordu. Kara da Kıpçak da diğerleri de Torkoçı’ya doğru sert bakışlarla baktılar. Torkoçı’nın çocukların tartışmayı görmesinden hoşlanmadığı açıktı. Onlara dışarı çıkıp oynayın diye emretti. Çocuklar yerlerinden isteksizce kalkıp birbirlerinin ardı sıra kapıdan çıktılar. Kara oturduğu yere yapışmış gibi yerinden kımıldamadı.

Kara’ya, Torkoçı’nın gözlerinin soğukluğu yılanın soğukluğundan fazlaymış gibi geldi. Onun azarlarını dinleyip kap kara gözlerinin belli belirsiz ıslandığı fark etti.

- “Baban, baban da... İşte ben... Ben... Annen değilim. O seni evlatlık edinen Mariya ile benim ne farkım var. Seni o da doğurmadı, ben de doğurmadım. Biz başka insanlarız. Baban... Buna karşı söylenecek söz yok. Hepsi doğru. Senin bunu iyi bilip dosdoğru anlaman gerek.”

Kara, “Tamam, çok söze gerek yok!” deyip evden dışarı çıktı. Onun üzülüp kederlendiğini Torkoçı iyi bilip içinde şeytanca bir zevk duydu.

O gün Kara eve çok geç geldi. Geldiğinde babası Maaday evdeymiş. Torkoçı’nın da babasının da yüzleri soğuktu. Çocukların sesi de nereye gitmişti? Evin içi sessizdi. Çitin sesi duyuluyordu.

Kara yarı yarıya soğuk bir sesle “Bugün çok çalıştınız mı, baba?” diye sordu. Maaday ürkmüş gibi oldu. Oğlundan böyle bir soru beklemiyor gibiydi. Hepsinin yüzü karanlıkta karanlık görünüyordu.

Maaday, müşfik bir sesle cevap vermeye çalıştı:

- “İki yüz kental ot yığımı yaptık. Biçilen ot biraz kurudu. Yalnız toplayıp yığın yapmak gerek.”

Kara, “İyi.” diye tek bir kelimeyle karşılık verdi.

Maaday, “Elbette iyi, aa, oğlum.” dediğini fark etmedi. Kendisi de düşündü ki onun söylediği hepsi için belki yakışık almazdı. Başkaları neyi düşündü?. Ama insanlar hikâyenin başlarının bu kavga hakkında olduğunu bilmiyorlar mıydı? Okurlar bunu elbette unutmadı. Bu anlatılan onun devamıdır. Nasıl olduysa Kara hayatında insanlarla ilk defa böyle sert konuşmuştu.

Otuz İkinci Bölüm

[132] Ceti-Codo'da, Kaydarovların evinde Kara ile ilgili kavga çıktığı belli belirsizdi, ince buluttan bir gölge var gibiydi. Ama bu gölge değil Kara'yı suçlayan Torkoçî'nin öfkesiydi. Birçok insan tarafından duyulmuştu. İnsanların ne hoşuna giderse ondan güzel şey yoktu.

Salda Sümeroviç, bir gün Kara'yla karşılaşp biraz konuştuktan sonra güneşin ışıkları çok yakıcı diyerek onu köy meclisine soktu.

Burada ikisi uzun süre oturdular. Kara'nın ne iş yaptığı, Ceti-Codo'ya şimdi neden geldiği, babasının evinin mi, yoksa şehrin yanındaki köyünün mü güzel olduğu, daha birçok soru gereğince konuşma geçti. İnsanlarla çalışmaya alışan Salda Sümeroviç gencin neden hüzünlendiğini merak etti:

- “Kara, ben tahmin ediyorum ki senin burada, bu köyde olman zor. Öyle mi?”

- “Hayır. Sorun yok. Üzgün değilim.”

- “Baban ot işinde birlikte çalışmaya çağırıyor mu?”

- “Hayır... Dinlen dedi.” – Kara bir gün babasıyla beraber işe gitmeyi istediğinde babasının söylediklerini hatırladı.

- “Çalışmak istiyor musun?”

- “İstesem de zaman yok... Ben bu günlerde döneceğim. Orada annem babam bekliyor. Sonra işler çok.”

Salda Sümeroviç delikanlıya kızmamaya çalıştı. Buradaki babası, baba değil mi diye soracakken durdu. Onların arasına girilmezdi. Kime anne baba diyeceğini kendi bilirdi. “Çocuk, doyurulan yere gider.” diye boşuna söylenmiş değildi.

- “Benim için buradan gitmek zor.” – Kara birden konuşmaya başladı. Delikanlının böyle açık açık konuşmasını köy meclisinin başkanı beklemiyordu. Birçok genç onun önüne gelmişti. Hepsi yaş olarak Kara'nın yaşındaydı. Çağırıp neden çalışmadıkları, neden okula gitmedikleri, neden anne babalarına yardım etmedikleri, hazır yiyip, giyinip durmaları hakkında onlarla az konuşmamıştı. Hepsine her taraftan yaklaşmıştı. Kimisini kandırmış, bazısını okşamış, bazısını azarlamış, bazısıyla alay etmişti. Sadece bir iki tanesi [133] kendini suçlu görürdü. Namuslusunu, bir şeylere bağımlısını zorla öğrenirdin. Dumanın geride kalmasıyla aynı değildi. Biraz açık, anlaşılır. Onun için Salda Sümeroviç'in, Kara'nın neden zorlandığını anlamaya çalışması olağandı.

- “Yoksa burada kalınca hastalanıyor musun? Gidince geçiyor mu? Kendin ne düşünüyorsun?”

Kara sağlam bir ele tutulduğunu yeni yeni anlamaya başladı. Artık neden burada zorlandığını anlatması gerekiyordu:

- “Anlayamıyorum, efendim... Beni bebekliğimden beri büyüten insanlar, annem babam. Doğrusu, Mariya İtkeçekovna ile Makar Soprokoviç. Bundan bir iki yıl önce benim gerçek babamın Maaday olduğu anlaşıldı. Torkoçı ise üvey annem. Hayır, efendim, benim kimseyi üzmem istediğim yok. Ne babam Maaday’ı ne de annem Torkoçı’yı.”

Kara sustu. İnsan, onun gözlerindeki karanlığa baksa ne oldu diye korkardı. Bundan önce ne olmuştu. Yine de Salda Sümeroviç, bunun sebebini, neden bu ıstıraplı düşüncelerin delikanlıyı bu kadar bunalttığını öğrenmek istedi. Bunu öğrense ona yardım etmek kolaydı.

Salda, masanın üzerine doğru eğilip güvenilir bir sesle yavaşça sordu:

- “Kara, ağır, anlayamadığın sorular varsa tamamını bana anlat... Belki baban Maaday’a söyleyemezsin. Ama bana, bu yaşlı kişiye güven. Tamamını anlat. Belki ben sana yardım edebilirim. Görüyorsun.”

İkisinin arasında ses yoktu. Sessizlik. Salda Sümeroviç devam etti:

- “İşte, annen baban, seni büyüten, Makar Soprokoviç ile Mariya İtkeçekovna dedin. Küçüklükten beri. Bu doğru. O anne baba olur. Altay halkının böyle bir sözü var: Doğuran insan anne baba değil, büyüten insan anne babadır. Herhalde, sen bunu anlıyorsun, Kara?”

- “Onu biliyorum.” – Karşısındaki genç onunla aynı fikirde olduğunu açıkça söyledi. – “Düşündüm... Uzun uzun... Doğru, büyüten insanlar, herhalde, anne baba oluyor.”

[134] Salda Sümeroviç, “Senin bu sorunu bu şekilde anladığımı ben biliyordum.” dedi. Şimdi ona bir adım daha atsam neden zorlandığını açıklar diye düşündü. Ama nasıl bir soru soracağını bilemeden oturdu.

- “İşte, böyle, efendim... Bunun sonunu anlayamıyorum. Belki bu yüzden ben size kederli görünmüşümdür.”

Salda Sümeroviç, gencin gözlerine baktı. “Neyi söylememeyi düşündü. Ona kimin anne baba olduğunu bildiğine göre daha neyi saklıyor.” diye düşündü. Bir süre konuşmadan karşılıklı bakışıp oturdular.

- “Eh, Kara, yine böyle ağır sorular olduğunda benden çekinme, başka kişi, köy meclisinin başkanı diye düşün. Bana gel... Ben her zaman yardıma hazırım.”

El sıkışıp vedalaştıktan sonra Salda Sümeroviç yerinde kaldı. Kara kapıdan çıkıp yoldan yukarı doğru yürüyüp babasının evine geldi. Geldiğinde sadece Torkoçı değil Kuyka ve diğer kardeşleri de evdeymiş. Ablası Çinçey ise işte, postanede. Kara önce eve girmeyi düşündü, göğsüne ağır düşünceler bastırmış olmalı, evin yanından geçip gitti. O olmasaydı Kara böyle zor bir duruma düşer miydi? Kara, döndüğünde herkesin onu sıcak karşılayacağını düşünmüştü. Ama böyle olmamıştı. Maaday, Mekeş, Çinçey, Kıpçak hatta küçük kardeşleri hepsi onun yanındaydı. Hepsi onu sıcak karşılamışlardı. Ama sadece Torkoçı. Kara ilk defa geldiğinde onun soğuk bakışlarını, ara sıra acı değilse de iğneleyici sözlerini sürekli sezmişti. Şimdi, ikinci defa geldiğinde Torkoçı onu kovuyordu. Başka bir şey değil. Ya Kuyka, babasının ablası? O da Kara'nın yanındaydı.

Kuyka müşfik bir sesle “Kiminle beraberdin?” diye sordu.

Kara, “Kimseyle değilim... Tek başıma yürüdüm.” diye karşılık verdi. – “Dışarıyı yürümek için güzel.”

“Kara bilerek mi böyle dedi?” diye Kuyka kendi kendine düşündü. O da Torkoçı'nın Kara'dan hoşlanmadığını biliyordu. Kendi kardeşinin oğlu hakkında ablası kötü ne söylesin, düşünmesi bile kötüydü. Ne de olsa Kuyka, Kara'nın yanındaydı, başka insanlar evlatlık edinip büyütmüş de olsalar onlar üvey anne babaydı. [135] Gerçek babasından, annesinden o yaşta ayrılmıştı. Sonuçta çocuk öksüz büyümemişti.

- “Sen neden benim eve gidip kalmıyorsun, yavrum?” – Kuyka yine ona yöneldi. – “Boş yer çok. Yoksa benden korkuyor musun?”

Böylece konuşup otururlarken atın nal sesleri duyuldu. Galiba Maaday gelmişti. Kıpçak kapıdan kafasını çıkarıp geri döndü. – “Babammış.” dedi.

Kuyka, “A, bugün neden işten erken geldi?” diye şaşırıldı.

- “Ne erkeni? Zamanında geldi.” – Torkoçı onu sakinleştirdi. – “İşe erken gidince erken dönmez mi?”

- “A, bu kişinin önünde, savaş zamanında, gece çökene kadar çalışan yok mu? Bu insanların âdeti değişti.”

- “O-o, Savaş biteli otuz yıl geçti. Şimdi gece gündüz çalışmanın ne zorunluluğu var. Savaş oluyor değil. Barış zamanı.” – Torkoçı konuşmasına devam etti.

Maaday, “O-o, ben, Kara dönmüştür diye düşünmüştüm.” deyip çay alıp oturduktan sonra konuştu. – “Bugün Sarı-Kobi'da biçilmiş bütün otları yığın yaptık. Erken döndük.”

- “A, gündüzlerin güzel olması en iyisi.” – Kuyka kabul etti. – “Ancak gece gündüz çalışmak gerek... Ama geçmişteki gibi kriz zamanları değil, şimdi neden böyle gayret edeceksin.” deyip Torkoçı’nın sözlerini yeni hatırlayıp konuşmasını bitirdi.

Maaday akşamdan beri Kara’nın yüzünün karardığı sezip onun kendisini, kendi bakışıyla selamlamadığını fark etti. Bugün de aynıydı. Acaba Torkoçı’dan mı kaynaklanıyor diye düşünüp çayını içti.

Akşam yemeği bittikten sonra Maaday, Kara’ya “Gidip atı bağlayalım.” dedi.

Oğlu, “Tamam.” diye kabul etti. Hatta sevinmiş gibiydi.

- “Ben de geleyim.” deyip Kıpçak, ardından Iris’la Arjan da ayaklandılar.

Babası çocuklarına “Eh, siz evde kalın. Uyumaya hazırlanın.” dedi. – “Biz hemen gidip geliriz.”

[136] Torkoçı yan gözle Maaday’a baktı. Sonra Kara’ya. Maaday da Kara da bunu fark etti. Ama hiçbir şey söylemediler.

- “Gece vakti nereye gideceksiniz. Yatıp uyuyun.” – Torkoçı çocuklarını azarladı.

Babalı oğullu atı yedeklerine alıp evden uzakta bulunan derenin ağzındaki sazlı yere geldiler. Burası insanların at bağladıkları yerlerden birisiydi. Otu yeşil, geniş bir yerd. Aynı zamanda dere de yanındaydı. Sabah atı almaya geldiğinde onu bu dereye sulayabilirdin.

Ceti-Codo köyünün elektrikleri sokaklardaki direklerin başında parıldayıp yandılar. Akşam rüzgârı serindi. Ne de olsa yazın son ayının günleri başlamıştı. Öğlen ılık hatta sıcak oluyordu. Ama akşamların biraz soğumaya başlaması güzün habercisiydi.

Maaday’la Kara, atı bağlayıp geri döndüler. Yolda Maaday, Kara’yı da alarak yolun üst tarafına çıktı. Çok geçmeden sivri sivri taşlar görüldü. O taşlara vardıktan sonra Maaday:

- “Eh, oturalım... Biraz konuşalım, Kara.” dedi.

Kara şaşırıp babasının söylediklerine direnmeden oturdu. Oturur oturmaz etrafını sivrisinekler sarıp kulaklarından, ellerinden ısırmağa başladılar.

Maaday biraz konuşmadan oturduktan sonra oğluna döndü:

- “Kara, ben seninle biraz konuşayım dedim. Zaman yok... Yaz vakti, hayvanlara yem hazırlıyoruz. Kendin de görüyorsun. Sana bir soru soracağım. Torkoçı ile senin aranda ben evde yokken ne oluyor? İşte, Kara, sen benden hiçbir şey saklamadan bana her şeyi anlat. Bu mühim bir soru.”

Oğlu, babasına doğru göz attı. Alacakaranlıkta babasının görünüşü heykel gibi görünüyordu. Alnındaki çizgiler görünmüyordu. O, zntden mi yoksa meraktan mı sormuştu belli olmuyordu.

“Torkoçı annem bana bağırdı hatta beni kovdu desem onların arasında kavga çıkar. Ben babama onun yerine başka şeyler söyleyeyim.” diye düşündükten sonra Kara:

- “A, baba, ona ne bakıyorsun. Ben tepelere çıktım. Köye yukarıdan bakmak için. Kıpçak, Iırıs ve Arjan da benimle birlikte geldiler. Herhalde, annem ona [137] kızdı. Bundan başka bir şey olmadı.” dedi.

- “İnsan buna kızarmı?” – Maaday şaşırdı.

Kara, “Herhalde.” diye cevap verdi. – “Bundan başka ne oldu, bilmiyorum.”

- “Bir şeyler saklıyor gibisin, Kara?”

- “Ben sizden ne saklarım, baba? Hiçbir şey olmadı. Ama ben biliyorum. Annemiz tepeye çıkmamıza, sinemaya gitmemize kızmış gibi.”

- “A, senin bunda ne suçun var?”

- “Herhalde, çocukları gezip dolaşmaya, tembelliğe alıştırıyorum diye.”

- “A, ne kadar boş şey.” – Maaday bu önemli bir şey değil diye düşünmüş gibiydi.

Oğlu böyle anlamasını istemişti. Sonuçta konuşmanın böyle bitmesi gerekiyordu. Ama Kara o an babasına sordu:

- “Baba, siz benim gerçek babamsınız. Doğru mu?”

- “Doğru, doğru, oğlum. Doğru. Sen benim oğlumsun.”

- “Annemin adı ise Erte. Kazada ld. Doğru mu?”

- “Doğru, oğlum, doğru. Sen bunların hepsini biliyorsun.”

Bunların hepsini Kara’ya Çinçey’in anlattığını Maaday iyi biliyordu. Bu yüzden şimdi sadece “doğru, evet.” diye onaylıyordu.

- “Ben şimdi kimin çocuğuyum, bunu açıkça bilmiyorum. Sizin mi yoksa o insanların mı?”

- “Benim, oğlum. Sen benim oğlumsun. Gerçek baban benim. Mekeş, iney, Iırıs, Arjan, Mariya, Kıpçak hepsi senin ağabeylerin, ablaların, kardeşlerin. Hepsi benim ocuklarım. Seni küçük çocukların yuvasına götürüp bıraktıktan sonra bundan on sekiz yıl önce seni bulamadım. Seni bytsn diye başka insanlara verdiler.”

- “A, beni o yuvaya verme nedeniniz neydi?”

Deminden beri sözlerini serbest bırakıp Kara’yı benimseyen Maaday’ın, oğlunun bu sorusuyla nefesi kesilmiş gibi oldu. şimdi ona, oğluna ne söyleyecekti? Nasıl kendini

aklayacaktı? Hangi sözler ona zırh olacaktı? Bu sorunun cevabı Maaday'ın bütün hayatında en çok sorumlu olduğu soruydu. Şimdi doğru söylemesiyle belki de oğlunun kaderi ile kendi kaderi birbirine bağımlı olurdu. Am ne deyip söyleyecekti?

- “O zamanlar sen çok küçüktün. Daha beşikteydin. [138] Mekeş ile Çinçey biraz büyümüşlerdi. Benim için, yalnız başına kalan erkek adam için beşik çocuğunu büyütme zordu. İnsanlar, devlet biraz büyütüp sana yardım eder dediklerinde, doğru, o zaman benim seni şehre götürüp yerleştirdiğim doğru. Kaç kez gidip seni gördüm. Yine bir defa gittiğimde oğlunu başkaları evlatlık aldı dediler. Bir daha seni bulamadım. Sonra Çinçey şehirde okurken nasılsa seninle karşılaşmıştı. Şimdi sen burada bizimle birliktesin. Büyüdün. Kocaman adam oldun.”

- “Sonuçta, size zor geldiği için beni devlet büyütün deyip şehre götürdünüz. Kendinizden uzaklaştırdınız. Şimdi ben büyüyünce beni oğlunuz, evladınız sayıyorsunuz. Doğru söylemek gerekirse benim annem babam yok... Buraya gelmeden önce ben şehirdeki annem babamla çok tartıştım. Gerçek babamı buldum dedim. Ama buraya gelince başka sözler duyuyorum.”

Kara sustu. Maaday'da da ses yoktu. Bu konuşmada babası suçlu olup kalmıştı. O bunu iyi anladı ama her şey için geçti. Çok geçti. Ama işte o anda Kara'nın hayatı yeni başlıyordu. Soruyu doğru anlayacak zamana gelmişti. Erkeğin akli, etin pişmiş diye insanlar boşuna demiyordu. Onun için Maaday yumuşak bir sesle:

- “Senin için kim anne baba, buna kendin karar ver. Ve sen şunu da bil ki ne zaman olursa olsun Maaday baban senin yanında olacak. Kendin düşün... Bende kalmak istersen bende kal. Şehirdeki anne babana gitmek istersen yine senin kararın.”

Babalı oğullu geldiklerinde evdeki herkes uyumuştı. Kara gündüzleri de uyuduğu yatağa yatıp babasıyla konuştukları hatırlayıp düşünerek uyuya kaldı. Maaday da uyumadan uzun süre yattı. Gece ortasında onun hafif horultusu duyulmaya başladı. Hepsi derin uykudaydı.

Otuz Üçüncü Bölüm

O gün Kara, bu hayatta kendisi hakkında ilk defa düşündü. Kime anne baba diyecek, hangisinde kalacak, hangisini ömür boyu kendine yakın [139] hissedip gönülden sevecekti? Onun böyle bir hayat yaşamasında kim suçlu, Maaday mı? Çocuk yuvasının müdürü mü? Kim? Babası Maaday, oğlunu kıskanıp ölen Erte'nin emaneti olarak görüp büyütseydi belki de üvey annesi Torkoçı ona gözlerinin ucuyla böyle bakmayacaktı. Böyle

azarlayıcı ve üzücü sözleri o vakit niye söylesindi? Böyle yaşamasından babası suçluydu. Mekeş ile Çinçey büyümüşlerdi. Kendisi de, ama başka bir yerde, başka insanlarda. Şimdi, o başka insanlara anne baba diyordu. Doğru, onlar onu küçük yaştan alıp büyütmişlerdi. Oğlum deyip şimdiye dek onun peşinden koşmuşlardı. Kara'nın bu şekilde yaşamasında onların suçu var mıydı? Hayır, onlar onu iyi görüp birçok çocuğun arasından seçmişlerdi. Kara'yı evlatlık almalarında onların suçu yoktu. Babası devlet yetiştirsin diye başından attıysa bunda o insanların ne suçu vardı? Sadece büyütmişlerdi. Kötü görmemişlerdi. “Ben ne yaptım? Beni büyüten anne babamı buraya gelirken neden kötü gördüm, neden onlara kötü söz söyledim?” diye bacaya doğru bakıp kendi kendine sordu. Ceti-Codo'ya gelirken burada ömür boyu kalacakmış gibi onlarla son kez konuşup ayrılacakmış gibiydi. E-e, hata! “Benim annem babam var, ben onlara gidiyorum!” deyip elbiselerini sırt çantasına koyup gitmişti. Şimdi, buraya geldiğinde babası işe gidince Torkoçı, çocukları dilencilığe alıştırıyorsun diye azarlıyordu. Ya az önce babasıyla arasında geçen konuşmalar neydi? Onların anlamı neydi? A-a, babası Kara'ya kime anne baba diyeceğine kendin karar ver demişti. Bunun anlamı neydi? Bana inat mı ediyor? Ben onlar için fazladan bir boğaz mıyım? Evlerinin içinde fazla yer mi kaplıyorum? Hayır... Hayır... Ben artık büyüdüm. Belki babam onun için erkeğin aklı, etin pişmiş demmişti. Sonuçta kime anne baba diyeceğim benim bileceğim iş. Ama bana niçin babam Maaday daha yakın. Herhalde annem öldüğü için babam bana acıyor. Ama nasıl acımak? Acıyor olsaydı beni şehre, çocuk yuvasına götürüp bırakır mıydı? Bıraktı... Ama ben şimdi böyle bana faydası olmayan birine merhamet ediyorum. Neden? Ya ağabeyim Mekeş? Ya Çinçey? Onlar benim kardeşim. [140] Onlar da beni buraya çekiyor. Onlarla beraber yaşamak istiyorum. Herhalde aynı kandan olduğumuz için böyle. Aynı anne babanın çocukları olduğumuz için... Benim şehirdeki anne babamda benden başka çocuk da yok. Yalnızım... Yalnız.

Kara'nın gözleri yumulmaya başladı. Bir kez esnedi. “Hayır, böyle yaşamaktansa uzaklara gitmek daha iyi... Üzülme... Ama yaşayan biri bütün bunlara nasıl üzülmez?” diye yine düşünmeye başladı. – “Böyle düşünceler, gölge gibi, insan nereye giderse arkasından geliyordu. Sonra Torkoçı'nın sözleri, azarları insanı takip edip göğsüne yığılıp kulağında yankılanıp duruyordu. Gölge gibi... Hayır, onların arasında yaşamaktansa, kendine kötü gözle baktırmaktansa, zorla yaşamaktansa... Öl... Ölse iyi...” – Kara birden korkmuş gibi atıldı. Gözünü açıp bacaya doğru baktı. Evin içi kapkaranlıktı. Bacadan parıldayan yıldızlar görünüyordu. Kara korktu. Ölüm, karanlık, gözleri ise parlayıp yukarıdan aşağıya doğru bakıyordu. Hayır... Hayır...

Kara, başını yorganın altına sokup gözlerini yumdu. Kalbinin atışı duyuluyordu. Aynı kamın davulu gibi... Kara onu, kamı sinemada görmüştü.

Köyde ara sıra köpekler havlıyordu. Nehrin gürültüsü kesilmiyordu. Ara sıra, herhalde nehrin dibindeki kayalardan, bolır-bolır edip duruyordu. Bazen de nehrin kenarındaki fazla büyük olmayan taşlar suya düşüyordu.

Sabah Torkoçı inekleri sağdıktan sonra çay demleyip yiyecek hazırlarken Kara kalkıp geldi. Diğer çocuklar uyuyorlardı. Maaday, atı alıp yeni gelmişti. Torkoçı hiçbir şey söylemiyordu. Hiçbir şey olmamış gibi...

Kara dışarı çıkıp sağa sola göz gezdirdi. Etraf yemyeşil, rüzgâr serin, gün açıktı. Ama her şey ona gereksiz ve bomboş görünüyordu. Bana bunların ne faydası var diye düşündü. “Ben yokken de onlar vardı varken de, ben olmasam dünya yine olur.”

Eve girdiğinde Çinçey uyanmış elini yüzünü yıkayıp kurulanmış saçlarını tarıyordu.

[141] - “Nasıl rüya gördün, kardeşim?” diye sordu.

- “Hayır, hiç rüya görmedim.”

- “İyi.” – Çinçey gülümsedi. – “Ama ben rüyama hayret ediyorum. Senin ayakkabının biri nehirde yavaşça yüzüp gidiyordu. Zar zor tutup aldım. Sonra ot biçtiğimi gördüm. Böyle böyle rüyalar...”

- “Kötü rüya olmalı.” – Torkoçı durduğu yerden konuştu. – “Ot biçmek. İnsan rüyasında ağaç kesse, ot biçse kötü olur demezler mi?”

Maaday, “Ne var bunda... Hepsi saçma sapan şeyler.” dedi. – “Ben hayatımda hiç rüya görmedim. Boş şey bunlar.”

Konuşmadan çaylarını içtiler. Çinçey postaneye, Maaday ot işine, Torkoçı ise çalıştığı ekiple birlikte işe gitmeye hazırlandılar. Çocuklar hala uyuyorlardı. Hatta Kıpçak da uyuyordu. Ara sıra o erken kalkardı.

Torkoçı kapıdan çıkarken “Çocuklar uyanınca doyununlar.” dedi. Tahminen bunu Kara’ya söylemişti.

Kara ses çıkarmadı.

Maaday, “Sen belki benimle ot biçme ekibine gelirsin, yarın ben taygaya çıkarım. Arkadaşımın taygadan inme zamanı geldi.” diye oğluna sordu.

Oğlu, “Hayır, ben bir yere gitmeyeceğim, baba.” dedi. – “Belki şehre giderim.”

Babası, “Tamam, sen bilirsin.” deyip ot işine gitti.

Güneş yükseldi. Her yerden kuş sesleri duyuluyordu. Ağaçların arasından, tarlalardan, çatılardan... İnekler evin kapısında yattıklarından evin yanında gübre yığınları vardı.

Kuyka, güneş yükselince çuvaldaki süzme yoğurdu güneşte kurutmak için çatıya çıkıp örtüyü yaydıktan sonra süzme yoğurdu ufalayıp kurusun diye serdi. Ara sıra Maadayların evine doğru bakıyordu. Onların hepsi işe gitmişti. Kardeşinin çocukları büyüseler de Kuyka arada sırada onların hayvanlarına bakıyor çoluk çocuğa göz kulak oluyordu. Acele ediyordu çünkü kendi hayvanları da vardı. Onlara da bakması gerekiyordu.

Süzme yoğurdu yaydıktan sonra çubuğa tütün doldurup [142] içmeye başladı. Ara sıra çatının üstüne tavuklar da çıkıyor olmalıydılar. Kuyka süzme yoğurdu tavuklardan korumak için çatının üstüne tekrar çıktı.

Kuyka bir de baksa Kara elinde tel mi ip mi tutmuş babasının evinin kapısında duruyordu. Ona göz atıp dururken tavuk gıdıklamaya başlayınca o tarafa bakıp yumurtladı diye düşündükten sonra tekrar Maadayların kapısına doğru baktığında Kara'yı göremedi. O başka tarafa bakarken Kara çatının altına doğru girmişti. Sadece onun geniş omuzları bir an için görünüp kayboldu. Deminden beri bir şey düşünmeden oturan Kuyka korkar gibi oldu. Kara'nın elinde telin ne işi vardı? Çatının altına doğru neden girmişti? Kuykanıñ tansiyonu düşmüş gibi gözleri karardı. Çatının üstünden aşağı atladığını fark etmedi bile. Maadayların evi yüz metreden fazlaydı. Yaşlı kadın bütün gücünü toplayıp koşmaya başladı. Kıpçak da dışarı yeni çıkmıştı. Esneyip gerilen çocuk yaşlı teyzesinin koşarak gelmesine, onların avlusuna girmesine şaşırıldı. O an bir çığlık duyuldu:

- “Sen ne yapıyorsun, Kara?”

Kıpçak çığlığı duyup çatıya doğru yürüdü. Girdiğinde yaşlı teyzesi Kara ile uğraşıyordu. Kara'nın boynunda tel, bir ucu çatıdaki ağaca bağlıydı. Kuyka, Kara'yı göğsünden yukarı kaldırıp boynundan bağı çözmeye çalıştı. Gücü yetmiyormuş gibiydi. Kıpçak ona yardım etmeye başladı. Çok geçmeden teli boynundan çıkardılar. Kuyka, Kara'yı yere yatırıp göğsünü sağa sola hareket ettirip yanaklarına hafifçe vurup burnuna doğru üfledi.

- “Bu çocuğa ne oldu? Ne yaptı böyle?” – Kuyka şaşırılmış, sürekli homurdanıyordu.

Birkaç dakika geçti. Sirtüstü yatan Kara sonunda gözlerini açtı. Şaşkın ve rüyada gibiydi. Kuyka teyzesinin burada ne işi vardı? Kıpçak da buradaydı. Bu insanlar ne yapıyordu?

Biraz yattıktan sonra Kara'nın aklı başına gelmeye başladı. İp alıp çatının altına girip ipi boynuna geçirdiğini hatırlıyordu. Sonra hiçbir şey hissetmemişti. Herhalde o an aklı çıkmış, ölüyordu. O an apaçık gördüğü şeydu: Kara küçükmüş. Gömleğinin eteği enine yırtılmış, pantolonu kısa, [143] dizlerinin üstünde. Yüzü esmer, saçları simsiyah, sesi ince. Ayaklarında çizme yok, parmaklarının arası acıyor. O küçücük çocuk apaydınlık güneşin altında, yemyeşil otların arasında. Buraya karşıdan gelmiş. Gülümsüyor, iki elini ileri uzatmış. Nereye gelmiş, herhalde, şimdiki yaşına. Sonra görse, Kara biraz büyümüş, sırtına içi kitap dolu bir çanta yüklenmiş geliyor. Birinci sınıfta, ikinci, üçüncü, böyle böyle sekizinci sınıfta, ne zaman yakınlaşayım dese, hayır, yol da uzun, kendi de o zamandan beri uzun yaşamış, ama çocukluk çağı ona yetmiyor. Annesi, Mariya İtkeçekovna, etekleri yayılıp “Kara!.. Kara!.. “ diye ardından koşuyor. Kara ise onun önünde, ileri geliyor. Geliyor. Ne zaman gelmesin dese, hayır. Yine bir dönemi birden, aynı şimşek gibi değişiyor. Kara motorsikletli, büyümüş. Babası Makar onun koltuğuna oturmaya ardından yürüyor. Kara şimdi küçük değil, büyük, üst dudağında bıyığı uzuyor. Bembeyaz gömlekleli, pantolonunun karası aynı kömür. Saçı uzamış. Nasıl da güzel. Ama nereye sürüyor. Kara bakıyor, kendi, ama nereden gördüğü belli değil. Al, motorsiklet yok, Kara araba kızak yapılan yerden çıkıyor. Üstü başı kirli görünüyor. Yine buraya doğru elini ileri uzatıp geliyor. Sonra Çinçey’le karşılaşılıyor, Çinçey arkasında kalıyor. Bu, tekrar annesi Mariya, babası Makar’la tartışıp eski bir sırt çantasını yüklenip geliyor. İşte sana, Torkoçı’nın çığılığı duyuluyor: Sen benim çocuklarımı gezmeye alıştırıyorsun! Çok geçmez ardından şehre de götürürsün. Orada melez anne babana toplayıp dilencilığe alıştırırsın! Ama babası Maaday onun yanında, Kara şüpheyile bakıyor. Atın dizgininden tutmuş. Kara onlardan ayrılıp yine ileri yürüdü, önünde durdu. Kendi kendisiyle karşılaştı. Önünde aydınlık gökyüzü kayboluverdi. Karanlık bastı. Kara yalnız başına, karanlıkla çevrelenmiş, nefesi yetmiyormuş gibiydi. Gürleyerek, gürüldeyerek bilinmez bir yere uçtuğu duyulmuştu. Galiba onadan sonra kesilmişti. Çok geçmeden bazı [144] sesler sesler kulağına tam tam diye duyulmaya başlamış gibiydi. Tam da tam... Kulakları sağır olunca durdu. Göğsüne ağır bir şey bastırıyormuş gibi zar zor nefes alıyordu. Vücudu hafiflemeye başladı, yüzüne sıcak su dökülüyormuş gibi hissetti.

Kara kımıldamaya başladı. İyice bakınca gübreli çatının altında yatıyor, yanında dizleri üstünde Kuyka teyzesi, iki gözü de iyice açılmış. Kendine geldikten sonra duyduğu ilk sözler şöyleydi:

- Sen ne yaptın, Kara? İnsan bu genç yaşında böyle mi yapar? Yaşama isteğine değdi mi? Baksana, ah yazık, ya görmeseydim?”

Kıpçak konuşmuyordu. İki dizinin üstüne eğilmiş Kara'ya bakıyordu. Kara yattığını yeni anlayıp ayağa kalktı. Üstünde sallanıp duran ipe yan gözle bile bakmadı. Çok utanıyordu.

- “Eh, kalk, eve doğru yürü. Gidip çay iç.” – Kuyka kendi de kalktı. – “Yürü, yürü.”

Kara onun ardından söz dinleyen küçük çocuk gibi yürüdü. Güneşin ışıkları ısınmıştı. Hava ılıktı. Tavuklar yem aramaya dışarı çıktılar. Yavruları arkasından gelen alaca tavuğun sesi turp otlarının arasından duyuldu.

- “Yürü, ben az önce sen gelirsin diye çay demlemiştim.” – Kuyka, Kara'yı kendi evine doğru yönlendirdi. Kıpçak'a, “Yavrum, sen evinde çayını içtikten sonra annen ne emretmişse hepsini bitir. Sonra gelecek olursan gel.” dedi.

Çay koymadan önce Kara'ya sordu:

- “Ne oldu, hiç saklamadan bana anlat. Saklama, burada yabancı biri yok. Bu ne ayıp! Sen daha gençsin, hayatın hepsi önünde. Yaşamak gerek... Ama sen, bu ne anlaşılmaz bir şey? Hadi, anlat.”

Kara uzun süre konuşmadan oturdu. Sonra anlattı:

- “İnsanların arasına ne zamana kadar karışıp yaşayayım, ha!.. Buraya gelsem buradakilerin hoşuna gitmez... Oraya gitsem orada kavga...”

- “Orada niye kavga?” – Kuyka, Kara susunca sordu. – “Ne oldu?”

Kara, Ceti-Codo'daki babasına gelecek olunca şehirdeki anne babasıyla tartıştığını, buraya ikinci defa geldiğinde sürekli Torkoçı'nın kendine yan baktığını [145] anlattı. Bunun yanında babası Maaday'ın onu korumadığını ima etti. Çinçey olmasaydı ben şimdi huzur içinde yaşıyor olacaktım diye şikâyet etti. Genç konuşmasını bitirince Kuyka:

- “Kara, sen benim kendi çocuğum gibisin... Saklamadan her şeyi anlattın. Anlattığın için sana teşekkür ederim. Sen insanların arasında hiç şaşırma... Maaday senin baban, buna laf yok. Ben onun ablasıyım. Baban biriyle evlenmişti. Ama şimdi başka biriyle yaşayıp onun sözünü dinler oldu. Ama sen ona boş yere darılma... Seni küçüklükten alıp büyüten insanlar var. Onlar Mariya ile Makar. Doğru mu? Doğru. İnsanın annesi babası sadece onu dünyaya getiren insanlar değil besleyip büyüten insanlar da oluyor. Ben biliyorum, Mariya ile Makar seni büyüten insanlar. Küçüklükten beri. Sen onlara evlatsın... Onlar seni beşikte yatarken alıp büyüttüler. Buraya gelmek için onlarla boş yere tartışma... Anladın mı? Onlara dön. Burada uzun süre kalmanı gerektirecek bir

mecburiyet yok. Biraz kal, olur. Oradaki insanlar şimdi seni bekleyip boyunları bükülüyor. Ne de olsa annen baban... Sen bana darılma, ben baban Maaday'ın yaşlı ablası, sana bir kez daha söylüyorum. Onlar senin bulunmana, söz yok, seviniyorlar. Hepsi... Mekeş, Çinçey, diğerleri... Eh işte, böyle.”

Kara o gün öğleden sonra pılı pırtısını sırt çantasına koyup postaneye gidip Çinçey'le vedalaştı. Evde bütün kardeşleri ve Kuyka teyzesiyle de vedalaştı. Ona, “Yalnız, ne olduğunu kimseye söylemeyin.” dedi. Teyzesi, “Sen o yönden endişelenme, şimdi ne olur diye düşünme.” dedi.

Çinçey kardeşini yolcu etmek için Kuyka'yla beraber yola çıktı. Kara'ya para verince o almadı:

- “Sana lazım olur, abla. Üst baş alırsın.” deyip gülümsedi.

- “Al işte.” – Kuyka, Çinçey'e yardım etti.

Otobüs gelince Çinçey “Yol için alsan.” diyerek Kara'nın göğüs cebine yirmi beş rubleyi koydu.

Kara şehre döndü. Çinçey ile Kuyka otobüs görünmez olana kadar yolun kenarında beklediler.

Otuz Dördüncü Bölüm

[146] Cazu, Maadaylara gelip bir şeyler yedikten sonra Kara hakkında sorular sormaya başladı:

- “Oğlunuz neden burada kalmadı? İnsanlar arasında farklı farklı konuşmalar geçiyor. Torkoçı onu iyice azarladı diyorlar. Siz ne yapıyorsunuz?”

- “Eh, burada insanların sözüne neden inanıyorsun?” – Bazım sesini yükseltti. – “Senin ne işin var insanlarla?”

Cazu karısının sözlerini anlamıştı. Sonuçta susmak gerekiyordu. Ses çıkarmadı. Ağzına su almış gibi konuşmadan uzun süre oturdu.

Bazım'la Cazu'nun sağır kulağına, herhalde, Kara'nın babasının evinde son günlerde neler olduğu gelmişti. Onlar Maadaylara ne zamandır gelmemişlerdi. Geldiklerinde yalnız gelmez ikisi birden gelirlerdi.

- “Kara'ya ne oldu?.. Açıkça söyleyin, belirsiz sözü boş yere ne söylüyorsunuz?” – Torkoçı ağabeyine kızıp söylendi. Yengesinin sözlerinden memnun olup ona dayanıp ağabeyine yüklendi. – “İnsanların her söylediğinin doğru olduğuna inanırsanız iyi olmaz.”

- “Ne oluyor?” – Bazım, Torkoçı’ya öfkeleni. – “Sizin kavganızı dinlemeye gelen yok burada. Kavgasız sohbet olmaz şey mi?”

Hiçbiri, bir müddet konuşmadı. Ateşin kıvılcımı, melez ağacının kuru budaklarını ateşe atmış gibi çıtırdayıp sağa sola saçıldı. Bazım iki üç defa eteğine ve boynuna düşen kıvılcımları korkarak üzerinden silkeledi.

Deminden beri konuşmadan oturan Maaday, Cazu’ya son zamanlarda neler yaptığını sordu.

- “Aşağıdaki Ak-Özök ekibine gidip orakları bileyip tırmıkları tamir ettim. Yaşlı biri bundan daha fazla ne yapar?” – Cazu yavaşça karşılık verdi. – “Sizin ot işleri bitti mi?”

- “Bu gün bitti.” – Maaday konuştu. – “Başkan artık kendinize ot biçebilirsiniz dedi. Otlar kartlaştı. Orak otları hızlıca biçmeden yere yatırır oldu.”

[147] - “A, bu gün aralık ayının on dördüncü günü değil mi?” – Cazu, Bazım’a döndü. – “Ayın on dördüdür. İki güç gün sonra azalmaya başlayacak.”

- “Evet, on dördüncü günü. Yazın son ayı, şimdi böylece tükeniyor elbette. Yaz hep yağmurlu. Allah’tan, kolhoz, otunu biçip aldı. Şimdi, insanlar kendileri için ot biçmeye başladığında kolhozun her yerinin tükeneceği açık.” – Bazım sigarasının mavi dumanını ağzından havaya doğru üfleyip konuştu.

Daha sonra sohbet ot biçerken birbirlerine yardım etme konusuna geldi. Cazu’nun fikrine göre önce Kuyka’ya yardım etmeliydiler. Ne de olsa o, hem hepsinden yaşlıydı hem de önce ona yardım edilmezse sağırda huzur olmazdı. Sonra kime yardım edileceğine bakılırdı.

Maaday, “Size.” dedi. – “En son bizim otu biçeriz. Bizim ot biçilecek yerimiz uzak. Oraya gittiğimizde birkaç gün kalmamız gerek. Sizininki yakın, evden gidip geliriz.”

Öylece Cazu ile Bazım evlerine döndüler. İşlerinin rahat olduğu açıktı, ne de olsa ot işinde önce kime yardım edileceğini kendileri söylemişlerdi. Doğrusunu söylemek gerekirse, Cazu’nun söylediği şekilde hepsinin otunun biçilmesi iki günü geçmezdi. İlk önce geniş, açık yerleri biçerler, sonra herkes küçük parçaları yavaş yavaş kendi biçip alırdı. Her zaman böyle yapılırdı.

- “Biz ikimiz onlara yardım ederiz.” – Torkoçı sevimli bir sesle konuştu. – “Ablana da Ağabeyime de. Bizim otu Mekeş ile Çinçey gidip biçsinler. Tayana’nın küçük çocuğu var, o gidemez... Zaman kalırsa, Mekeş’e, onun tek ineğine...”

Maaday, Torkoçı’yı dinledikten sonra kendi elinin ayağının ağrıyıp sızladığını söyledi. Böyle şeyler olmuyordu ama bu günlerde başladı, herhalde, yavaş yavaş

yaşlanıyorum diye şikâyet etti. Çocukluğunda, gençliğinde hiç pabuçsuz, donsuz gezmemiş gibiydi. Ne de olsa annesinin, babasının besili hayvanları vardı. Onlar yaşlanıp öldüler. Evi, hayvanları üleşip aldı. Bazı insanlar II. Dünya Savaşı zamanında yarı çıplak dolaşıyorlardı (o zamanlar onlar ufacık çocuktular), onların eline ayağına romatizma ağrısı düşmez mi? Ya Maaday'a neden? Karnı tok sırtı pek, sorunsuz büyümüştü. Neden eli ayağı ağrıyordu?

- “Kendin de bilmiyor musun, bey.” – Torkoçı, [148] ona endişeli bir sesle söyledi.
– “İş senin rahat yaşayıp büyümende değil... O faşistlere esir düştüğünde yaz kış şeytanların hayvanlarını otlatmada. Kaç yıl boyunca rahat yüzü görmedin. İşkence gördüğünde, elin, ayağın şimdi nereden sağlıklı olacaktı?”

- “Eh, orası öyle, Torkoçı... Benim o zamanlardaki hayatım kime gerekti?” – Maaday sustu. Düşündü: “Nasıl kimseye gerek değil. Okulun öğretmenlerinin, savaşta nasıl yaşadığınızı anlatınız demeleri az değil mi? Elbette ben onlara hep anlattım... Sonuçta, savaş zamanındaki hayat yeni yetişen nesiller için ilgi çekici olmalı...” Sonra ne düşündüğünü söyledi: “İlgi çekici olsa insanlar kendileri rica etmeliydiler... Okulun öğretmenleri savaşta nasıl savaştığınızı gelin anlatın diye nasıl diyorlar?”

Maaday gülümseyip karısının omzuna elini koyup ona sıcak bir şekilde baktıktan sonra, nasıl da, bir taraftan üzüntülü bir taraftan hastalıklı, yavaşça konuştu:

- “Ben, Torkoçı, son günlerde, nedense, bu ağrılardan başka, nasıl desem öfkeli mi, kederli mi yaşıyorum. Bilmiyorum ne için... İşte kaç yıl... On sekiz yıl görmediğim Kara'yı görüp ilk başta ona merhamet gösterdiğimi herhalde hepsiniz gördünüz. Sonra, sonra nedense, ikinci defa geldiğinde gönlüm ona soğudu diye nasıl söyleyeyim, işte gönlüm ona yakın. Herhalde, insan, çocuğunu kendi büyütmeyince gönlü ona soğuk oluyor gibi. İşte açıkça biliyorsun, bu çocuk senin. Senin kanından yetişti. Şartlar ağır geldi, onun için onu çocuk yuvasına yerleştirdin. Bize göre o, öksüz büyüdü. Ona göre ise anneli babalı... Düşünmesi bile korkunç. Ona göre biz suçluyuz, bize göre onlar (annesi, babası), yurdun müdürü suçlu... Onlar olmasaydı, biraz büyüyünce onu geri alır, kendimiz yetiştirirdik... Şimdi, şimdi, Torkoçı, dirsek yakın da olsa onu ısırılmazsın... Ne de olsa, sağlıklı yaşadığında o bize neden değerli olurdu. Ne de olsa, insanın evladı... Gereken zamanlarda, ona zor geldiğinde yardım edecek imkânımız olursa onu yine görmek gerek... Ama bu ikimizin arasında bir konuşma. Cazu neyi söylüyor? Herhalde, bunda bizim suçumuz var. Elbette halkın [149] arasında küçük de olsa boş konuşma geçmez. Yaşayan

insanın hatası yok diye nasıl söylersin? Herkes de var... Bizde de yok değil, çocuğa kötü davrandık...”

Torkoç, Maaday’ın son sözleri kendisine söylediğini sezdi. Kocasına iki kere yan gözle baktıktan sonra ona sert sözler söylemeyi düşündü, “Dur, boş yere içi kederli insanı neden öfkeli edeceksin?” diye kendini durdurdu.

Torkoç’ın göğsünde de buna yakın soğuk düşünceler olduğunu Maaday’a söylemek istedi. Söylesem, daha sonra yalnız ben suçlu olurum diye düşündü. Kadının suçu çok diye halk arasında söylenen sözü kadınlar özellikle de yaşı büyük olanlar unutmazdı.

- “Eh, Maaday, benim de zihnim rahat değil.” – Torkoç durmadı. – “Ben dilini tutamayan, kavgacı bir kadını. Eh, ne yaparsın, bizim saçımız uzun, aklımız kısa...”

Maaday kahkasıyla karısının sözünü kesti. Kadınların kendi hatalarını anlayıp kabul etmeleri her zaman olan bir durum değildi.

- “Gül.” – Torkoç da gülümsedi. – “Elbette, eskiden beri halkın söyleye geldiği atasözü... Doğru, Maaday, ben Kara’yı kovdum... Bunu sen de biliyorsun. Çünkü ne de olsa o başka insanların evinde, yalnız başına büyüdü. Ne gerek, o aklına ulaşmadıkça huzur vermez. Örnek vermek gerekirse, işte, motorsiklet olsun. Hatta sen onu almadıkça sessiz oturamazsın. Oğlun... Gelip gelip belki “Jiguli” al diyecek. Ne, iyi mi sana. Alıp vermeye gayret edersin. Ben seni iyi bilirim, merhametli kişi çocuğun isteğinden çıkmaz. Hemen kabul edersin... Ama iş bu kadar da değil. Kara çocukları peşine takıp gezdiriyor. Bizim çocuklarımız büyüyor, görüyorsun. Kıpçak çok geçmez sekizinci sınıfa başlar, İris ile Mariya şimdi küçük sınıflarda, Arjan gelecek yıl okula başlayacak. Büyüyüp birbirlerinin ardından şehre giderler. Sonra, şehirle Ceti-Codo arasında, oraya buraya yolculuk olur. Doğru düzgün eğitim de alamazlar. Giderler, gelirler. Doğru, ben bu yüzden Kara’yı kovdum. Şimdi... Düşündüğümde... Onun suçu yokmuş... [150] Ama ben onu kovup çıkardım... Vah, vah, meğer insan utanmayı unuttur, kendi çoluk çocuğundan da utanmaz... Şimdi sadece yürek sızlıyor. O senin romatizma ağrılarından fazla... Çünkü bunda sadece yürek değil akıl da var... Önemsiz, Maaday, Kara büyüdü. On sekiz yaşında. Akıllandı, yaşını başını aldığı sen kendin de gördün... Kaderde ne olmaz, eh, ben inanıyorum... Bir kere bulundu. O döner...”

- “Sen annesin, dilini serbest bırakmaman gerek, Torkoç.” – Maaday hisli bir gönülle konuştu. – “Eh, şimdi olur. Sabah ağabeyinin otunu biçmeye gitmek gerek.”

- “Olmaz mı, a, Maaday.” – Torkoç kabul etti.

Gece. Cedi-Codo sessiz. Köy, yapılan birçok işin ardından karanlık yorganı, geceyi, örtünüp tan atıncaya dek dinlenecek gibiydi. Elektrikler de yanmıyordu. Bütün insanlar uykudaydı.

Otuz Beşinci Bölüm

Makar ile Mariya Çatkaçakovlar oğulları Kara dönüp geldiği gün onu çok iyi karşıladılar. Babası, ayakları yere değmeden koşup iri bir tavuğun boynunu çabucak kesip tüylerini yolup küçük bir kaba koyup kaynattı. Mariya, sağa sola yürüyüp yazın iyi büyüyen salatalıkları dalından koparıp doğrayıp büyük bir tabağa koydu. Bakkaldan balık getirip onları da bir tabağa topladı. Pazardan satın aldığı yaban domuzu etini tuzlayıp yağından bir pişirimlik ayırıp küçük küçük doğradıktan sonra küçük bir tabağa güzelce dizdi.

Makar ile Mariya bir ağızdan “Hadi, yavrum, gel otur. Karnını doyur!” dediler.

Kara da sevinçliydi. Ceti-Codo’dan getirdiği kurumamış süzme yoğurdu çıkarıp annesine verdi. – “Kuyka abla verdi.” dedi.

- “A, senin ne çok ablan var!” – Mariya şaşırıldı. – “Çinçey ablan vardı. Şimdi bir de Kuyka abla.”

- “Hayır!” – Kara açıklamaya başladı. – “Kuyka, babam Maaday’ın ablası. Çinçey ise benim öz ablam. **[151]** Bir de ağabeyim var, adı Mekeş. Kardeşlerim de var: Kıpçak, İris, Arjan ve küçük kız kardeş Mariya.”

Kara, onların isimlerini söylerken Makar da parmaklarıyla saydı. Altı çocuk. Kara ile birlikte yedi. Mariya da parmaklarıyla bir, iki, üç diye sayarken karıştırınca Kara saymayı bitirince sordu:

- “Senin şimdi kaç tane kardeşin var?”

- “A, hepsi kaç oldu?” – Kara beyaz dişlerini gıcırdatıp geri sordu. – “Hesap edince altı.” dedi.

- “Seninle birlikte kaç oluyor?” – Makar tedirgindi.

- “Benimle birlikte yedi olmalı.”

Makar, “Ha şöyle.” dedi. – “Şimdi anlaşıldı. Siz yedi kardeşsiniz.”

Yemek esnasında kimseden ses çıkmıyordu. Hepsi de önüne bakıyordu. Herhalde, hüznüydüler. Kara bu durumu sezip yemeye ara verip konuşmaya başladı:

- “Siz benim annem babam olduğunuza neden üzülüyor, darılıyorsunuz? Ben onların sayısına girsem de durum farklı... Bunu anlıyor musunuz? Ben sizin oğlunuzum.

Beni siz büyüttünüz. Beşikten bu zamana... Şimdiye kadar doyurup giydirdiniz. Ya onlar? Ben onların kaybolan oğulları, buldum. Şimdi onlar huzurlu, ne de olsa ben tamamen kaybolmadım. Herhalde artık Mekeş ile Çinçey de benim için endişelenmezler. Mekeş evli barklı. Çoluk çocuğu, hayvanları var. Kendi şoför. Çinçey henüz evli değil. Diğerleri daha küçük. Kuyka, ihtiyar. Bu süzme yoğurdu, yağı o koydu. O, kötü biri değil. Bana karşı içi dışı bir... Öyle... Ben artık Ceti-Codo'ya, herhalde, gitmem. Ben orada neyi kaybettim? Bende hepsi var, annem, babam, sizler. Bundan başka bana ne gerek? Hiçbir şey..."

Mariya'nın maviye çalan gözlerinde yaşlar parıldayıp akmaya başladı. Onun, göz yaşlarını fark ettirmeden sildiğini Kara sezdi. Babası da yumuşamış gibiydi. Onun da gözlerinin nemlenip ıslandığı göründü.

- "Ağabeyin evlenip çoluk çocuk sahibi olduğuna göre şimdi seni de evlendirmek gerek, yavrum." – Annesi Mariya elini oğlunun omzuna koyup tertemiz gönlünden konuştu. – "Bir vakitler bu konuda tartıştıktan sonra bize kızıp vazgeçtin mi?"

- "A, boşuna öfke... Sizler, anne, baba, beni [152] affedin... Ben sizin önünüzde çok suçluyum. Fazla söz yok... A, evleneceğim... Urlu-Aspak'tan bir kızla..."

O an Mariya ile Makar birbirlerine baktılar. Acaba doğru mu söylüyordu? Dur, orada akrabalar vardı. Bu küçük çocuğa şimdi inanmak da zordu. Aynı soydan ya da akrabalarından biriyle evlenmek istese kendi isteği. Bunun utancını ne deyip de söylersin, yerin yedi kat dibine kadar yüzün başın parçalanarak gitsen utancın geçmez, kanın kurumaz.

- "Kızın soyu ne?" – Mariya sordu.

- "Toñjaan."

- "E-e, soyadı ne?" – Makar şaşırıldı.

Kara, kızın adını, soyadını, soyunu söyleyince annesiyle babası oturdukları sandalyeye sırtlarını yaslayıp rahatladılar. Bilmezler mi, onların ikisi de oralydı. Oradan buraya geleli çok olsa yirmi yıldan biraz fazla olmuştu. Olsun, şimdi onların besleyip büyüttükleri oğulları da Urlu-Aspak'tan bir kızla evleniyordu.

- "Dostlarımız oradan olsun." dediler.

Çok geçmeden Çatkaçakovlar, oğullarının düğününe hazırlanmaya başlayıp bazı akrabalarına "Kara evleniyor." diye haber gönderdiler. Bazıları onlara gelip birkaç gün kalıp doğruyu yalanı ayırt edip hazırlanıyorlar deyip döndüler. Köylerine dönünce "Doğru, doğru, Kara Çatkaçakov evleniyor. Çatkaçakovların tek oğlu evlilik çağına geldi, düğünü bu kasımda yapılacak." diye tanıdıklara söylediler.

Kara kendisi de evde ağaçlarla taşlarla boğuşup evin üçüncü odası olacak kısmını, kapıyı, pencereyi yapmak için tan vaktinden akşam geç saatlere kadar çalışıyordu. Onlarla birlikte komşularının hareketliliği de boşuna değildi. Komşunun oğlu düğün yapıyor deyip börekler, simitler pişirip konuşuyorlardı.

Otuz Altıncı Bölüm

[153] Yazın son ayı. Ağaçlar yemyeşil renklerini yavaş yavaş kaybetmeye başlıyordu. Yamaçlar görmeye değirdi. Her zaman yapraklı çamlar, köknarlar, ladinler, hepsi yemyeşildi. Etrafta yetişen kavakların, kayınların ve diğer ağaçların yaprakları sararmaya yüz tutmuştu. Bazı yerler acı sarıydı, bazı yerlerde ise gök rengi yeni yeni sarıya dönüyordu. Bazı çalılar da yapraklarını görsen, köz gibi kıpkızıldı. Rüzgâr vurduğunda yapraklar hafif olduklarından dallarından kopmayıp havada hışırdayıp duruyorlardı. Sert rüzgârda bazı yapraklar dallarından kopup yeni yeni yere düşmeye başlamıştı.

Kara'nın tatil günlerinin de sonu geliyordu. Araba, kızak yapılan yere gidip evin üstünü örtmek için iki üç kişiyi yardıma çağırdı. Onlar da inat etmedi: Birlikte çalışan insanlar birbirlerine yardım edecek zamanı bulurlardı.

Evin örtülmesi iki gün sürdü. Kapıyı, üç tane pencereyi üçüncü gün yaptılar. Çatkaçakovlar, evin içini sıvama, badana yapma işini düğünden sonraya bırakma konusunda komşularıyla anlaştilar. Çünkü düğüne az zaman kalmıştı.

Evdeki büyük işleri bitirdikten sonra Kara, Urlu-Aspak'a gitti. O sıralar Makar ile Mariya geç saatte uyuyorlar, erken kalkıyorlar, gündüzleri çeşit çeşit ekmek pişiriyorlar, komşularına gidip istekleri üzerine kim ne hazırlamış, onlara bakıyorlardı. Pideler mi, börekler, yufkalar mı, hepsi hazırsa evlerine koşuyorlardı. Rus komşular, Çatkaçakovlara, "Düğün gösterişli olsun der gibi etraftaki ağaçların altın sarısına bürünüp ilgi çekici hale gelmesi de çok iyi. Genç adam düğününü hiç unutmaz." diyorlardı.

Makar ile Mariya, biçtikleri otu daha evlerine getirmemişlerdi. Çünkü Kara otları [154] çeker diye düşündükleri sırada Kara Ceti-Codo'daydı. Onlar ikisi oyalanıp dururken oğulları gelince sevinçten ot çekme işini unuttular. Akılları fikirleri düğünün yapılması üzerineydi. Düğünü iyi geçirmek gerekiyordu. Ne de olsa Kara tek çocuklarıydı.

Kara, üç gün sonra evleneceği kızı kendi getirdi. Kızı almaya arkadaşlarının "Niva" marka arabasıyla gitti. Annesi, babası yanında birilerini de götür deseler de Kara kabul etmedi. Kendim gidip gelirim dedi. Öyle de oldu. Onların önünde biraz zayıf yüzlü, kumral saçlı, güzel görünümlü bir kız durdu. Boyu, Kara'nın boyuna göre biraz kısa,

vücudu dolgun, sözleri yumuşaktı. Sağ yanağında, göze görünen küçük bir kara beni vardı. Küpeliydi. İnsanlarla samimi konuşuyordu. İri gözleri yeşile çalıyordu.

Kara, “Aysulu.” diye kızı insanlara tanıtıyordu.

Rus komşuları, “A, onun anlamı ne?” diye soruyorlardı.

Kara, “Talihi aydan gelen demek.” diye açıklıyordu.

Aysulu, bu açıklamayı Kara’dan ilk defa şimdi duymuştu.

Aysulu evde olmadığı zamanlarda Makar ile Mariya insanlara “Aysulu’nun eli kolu güçlü.” diyorlardı.

Kara’nın Aysulu’yu getirmesinden üç gün geçtikten sonra Mariya İtkeçekovna, Makar’a “Kara ile konuşmak gerek.” dedi.

- “Ne konuda?” – Makar anlamamıştı.

- “Düğününe Ceti-Codo’daki babasını çağırarak mı diye... Bence çağırması uygun olacak gibi.”

- “Bilmiyorum.” – Makar şaşırıldı. – “Nasıl yapsa daha iyi olur? Düşünmek gerek.”

İkisi, Kara işten gelince, Aysulu evde yokken Kara ile konuşalım, ne yapıp edip onun gönlünü yapalım diye sözleştiler. Aysulu’nun bu konuda söyleyeceği sözü yoktu, çünkü onun bu konuya karışması söz konusu olamazdı.

Aysulu’nun şehirde olduğu bir gün Kara öğle yemeğine geldiğinde Makar ile Mariya masaya birlikte oturup yemek yedikten sonra annesi yumuşak bir sesle Kara’ya sordu:

- “Kara, Ceti-Codo’dan düğüne kimi çağıralım?”

- “Nasıl kimi? Kimseyi çağırılmayacağız.” – Kara o [155] an bunları söyledi. Makar ile Mariya, bilerek mi böyle söylediğini yoksa anlamazlığa mı geldiğini anlayamadılar. Açıklamak gerekti, bundan başkası olamazdı, belli değildi, ne de olsa beş parmak gibi somut olmalıydı.

Kara, “Tamam, babam Maaday’a davetiye gönderelim. Gelirse gelir, gelmezse kendi bilir. Belki Çinçey gelir. Gelsin... Öyle değil mi?” dedi.

Makar karısına bakıp “Bence uygun olur, Mariya.” deyip oğlunun fikrini kabul etti.

- “Olur.” – Mariya karşılık verdi. Hatta gülümsedi.

- “Tamam, uygunsa davetiye gönderirim.” – Kara işe gitmek için kalktı. Makar ile Mariya onun hiçbir sözünü kesmemeye gayret ediyorlardı. Kara’nın bu kadar büyüdüğünü, boyunun bu kadar uzadığını yeni görüyormuş gibiydiler. Göğüslerinde oğulları için nasıl

bir gurur ve büyük bir sevinç olduğunu biliyor gibiydiler. O her şeyden değerliydi. Ne de olsa besleyip büyüttükleri oğulları evleniyordu.

Kara o gün işten sonra Ceti-Codo'ya davetiye gönderdi: “*Aralık ayının beşinci günü bizim düğünümüze geliniz. Kara ile Aysulu.*”

Akşam, hepsi evdeyken Kara, “Davetiyeyi gönderdim.” dedi.

- “Güzel.” – Babası sevindi.

- “Onlar kaba insanlar mı?” – Mariya ilgiyle sordu.

- “Hayır, insan gibi insanlar.” – Kara cevap verdi.

- “Nasıl olursa olsun, önemli değil.” – Babası söze karıştı.

Aysulu bu konuşmaları dinleyip gülümsedi. Acaba kimler hakkında konuşuyorlar diye düşündü.

Otuz Yedinci Bölüm

Son günlerde, Ceti-Codo'da, insanların evlerinde zor geceleyip sarı tanla birlikte işe gitmeleri alışılmadık bir durumdu. Bunun sebebi neydi? Kasım ayının ikinci yarısı bundan dört beş gün önce yenilenmişti. Kolhoz herkes kendi otunu biçsin diye karar çıkarmıştı.

“Kızıl Maanı” kolhozundaki insanlara kendi otlarını biçmeleri için geç izin verileceği [156] geçen seneden beri söyleniyordu. Bunun öncesinde başka aymaklardaki kolhoz ve sovhozların insanları kendi hayvanları için ot biçmeye erken başlamışlardı. Ot işinin tamamıyla başlamasından sonra çok zaman geçmedi. Ama şimdi bütün aymaklarda aynı, kasım ayının on beşinci gününden itibaren herkes kendi için ot biçiyordu. Kış gelene kadar biçsen sana kalmış. Ama on birinci sıradaki kolhoz-sovhozun ot işi bitmiş değildi. Yetkili, işin sonuna geldik demedi. Ekiplere özel emir: ekiplerdeki insanları birer ikişer bırakın, hepsini bırakırsanız bütün iş bitmez.

İlk önce Cazu'ya yardım edilecekti. Önce Cazu'nın otu biçilmeye başlanacak, sonra Kuyka ablanın otu biçilecek diye yakın zamanda yeniden kararlaştırmışlardı. Böyle olmasını Kuyka istemişti.

Cazu ot işine çok iyi hazırlandı. Orakları bileyip biçilecek tarlanın üst yanındaki büyük melez ağacının çevresindeki sık çalılıkların içine sakladı. Yakına koyarsan hemen almak için iyi olurdu. Hatta tırmıkları da götürmüştü. Çekici de kışın o ağacın çevresinde kalmıştı. Çünkü geçen sene ot kururken hastalanmıştı. Otu yığıp, öbek yapıp sonra eve getiren elbette Maaday'dı. O olmasaydı biçilen ot karın altında kışı geçirirdi. Orakları, tırmıkları da o getirip bırakmıştı. Sadece çekici bulamamıştı.

Bazım'ın ot biçmeye gücü nasıl yetsin? Sürekli inliyordu. Romatizması vardı. II. Dünya Savaşı zamanında yaz kış kolhozun işlerini yapmıştı. Özellikle de kışın acı soğuğu insanlar için korkunçtu. Sağlam don, pabuç var değil, hepsi yırtık ve yamalıydı. Bunun sonucu şimdi kolunun, bacağının kemiklerine ulaşmıştı. Cazu, Bazım'a "Ot biçen insanlara yemek hazırlasan bu en büyük yardımın olur" diye tertemiz yüreğinden söylüyordu. Cevap olarak Bazım oy-uy diye inleyip "Sen beni kıskanıyor musun?" diye öfkeleniyordu. Cazu "Böyle söylemesen." diye biraz dokunaklı konuşunca sorun kalmıyordu. Bazım'ı görsen konuşuyor, gülüyordu.

Bu yıl onlara ot işinde Maaday ve Torkoçı yardım ediyordu. İkinci gün demirci Sabır da onlara eklendi. Sabır o yıllarda karısıyla beraber yardıma gelirdi. Bu yıl ise yalnız gelmişti. Çünkü Cazu ile Sabır'ın ot biçilecek tarlaları yan yanaydı. Onlar uzun [157] yıllar boyunca bir birlerine yardım edip kuruyan ot yığınlarını birlikte alıyorlardı.

Cazu ile Bazım, bu yıl kendilerine sadece Maaday ile Torkoçı değil Mekeş ile Çinçey de yardım eder diye düşünmüşlerdi. Onlar hem güçlü hem de hızlıydılar. Ama kız kardeşi Torkoçı, Maaday'la beraber gelince Cazu şaşırıldı:

- "Mekeş ile Çinçey neden gelmediler?"

- "A neden, Mekeş'in hayvanlarının olduğunu unuttunuz mu, ağabey? Çinçey'in de ağabeyine yardıma gittiğini duymadınız mı? – Torkoçı şaşırılmış bir sesle sordu. – "Biz yardım etsek olmaz mı?"

- "Olur, elbette, aa." – Cazu cevap verdi. – "Öylesine sorulmaz mı?"

O gün Cazu'un biçilecek tarlası bitti. Çalılarla akasyaların arasını biçsin diye Cazu'nun orağını bıraktılar. Diğer orakları ise küçük derenin kenarına getirip dalların arasına koydular. Yarın sabah Kuyka'nın tarlasını biçmek gerekti.

Günlerin güzel olması insanlar için iyinin en iyisiydi. Biçilen güz otu güneşin sıcaklığıyla o gün kuruyordu. Ot ilk güne göre şimdi yeterince olgunlaşıyordu.

Köy meclisinin başkanı Salda Sümeroviç, "E-e, Kuyka ablamız kolhozun işlerine yardım etmez ama işte kendi işine sarı tanla birlikte çıkıp ot biçiyor?" diyerek gelip Kuyka'nın tarlasına girdi.

- "Sana de ot biçecek diye güvenelim mi?" – Kuyka şaka yaptı. – "Kızmadan, attan ininceye kadar bir yolluk yer biçsen o bana yardım olurdu."

- "Yardımcıların çok, boşuna attan neden ineyim?" diye Salda da şakacı bir sesle konuştu. – "Eh, hadi biçin."

Kuyka ablanın ot işini de bir günde bitirdiler. Onun ot işine Maaday, Mekeş, Çinçey ve Kuyka kendisi gitti. Çalılıarın arasından itibaren biçtiler.

Maaday'ın ot işi yeterince yapılmadan şehirden “Kara, Aralık ayının beşinci günü düğün yapıyor.” diye haber geldi. Babasını düğününe çağırması anlamlıydı. Başka insanlar tarafından büyütülen çocuğun, babasını sayıp kendisinin ilk büyük sevincine ortak olmasını istemesi sadece [158] Kaydarov değil Ceti-Codo'daki uzak yakın bütün akrabaları tarafından takdir edildi. Bu haber köyün bütün insanlarına yayıldı.

- “Şimdi ne yapacağız, Torkoçı?” – Maaday dudaklarını ısırıp nedense şakaklarını tırnakladı. – “Kara'nın düğününe gidecek misin? Nasıl gitmezsin? Hem babası gelmedi derlerse ne olur? Gitmesen... Sonra gidersen ona hediye götürmek gerek. Ne de olsa kendi evladın...”

Maaday sustu. Çocuk evleniyor. Torkoçı söylemese de (Maaday bunda kinayeli söz duydu) çok geçmeden Çinçey de gelin olurdu. Sonra gelin edecek insan neden böyle dilini boş salardı. Maaday pişman olup alnını sağlam bir şekilde kapının kenarına neredeyse vuruyordu. Sabahleyin dairenin kapısındaki odaya girip geldi. “Teşekkür ederim.” – Maaday düşünüp orada konuşup oturan insanlarla selamlaşip konuştu. – “Sizin Kara evleniyor diyorlar, doğru mu?” – Sordukları yalnız buydu. – Maaday, “Evet, doğru, doğru.” dediğinde “O-o, bu çocuklar ne kadar da hızlı büyüyorlar.” deyip sonra başka şeyler konuşuyorlardı. Maaday söze kendi giriyor değildi. Onu, sorularıyla diğerleri konuşturuyordu. Sonra başka ses çıkarmıyordu.

Başkan gelince Maaday, önce oğlunun düğün yaptığını söyleyip ardından düğüne gitmek için izin istedi. Sonra başkan, “Tamam, gidebilirsiniz.” diye izin verince on kilogram bal yazdırıp almasına sevindi. Kendisinin bir koyununu iri bir koçla değiştirme konusunda koyuncu Muksum'la görüştü. Ama en gereklisi Mekeş'in düğüne gidip gelmek için arabasını isteyip almasıydı.

O gün öğleden sonra Kaydarovlar şehre doğru yola çıktılar. Şehre geldiklerinde Çatkaçakovların yaşadığı köy uzak değil sekiz dokuz kilometreymiş. Onlar burada olmasa da sabah gelip köyü buluruz dediler. Sorarsan, dil Kiev'e de götürüp getirir diyen Rus atasözü doğru değil mi?

- “Hadi iyi yolculuklar.” – Torkoçı, kocasına nasihat ediyordu. – “İçkiyi fazla içip rezil olma. Köyde çıkmayan adın işte o zaman çabucak yayılır.”

[159] - “Babam hiç öyle biri değildir.” – Çinçey onları uğurlarken konuştu. – “Hasta olmasam kardeşimin düğününe, söz yok, ben de gelirdim.”

- “Siz bu yağı, süzme yoğurdu da düğüne götürün.” – Kuyka da payımı getirdi. – “Benden de selam söyleyin. Mutlu olsun, kucağına çocuk, kapısına hayvan dolsun diye iyi dileklerimizi söyleyin.”

- “Bu eti, ekmeği de götürün.” – Cazu ile Bazım da Maaday’a çuval getirdiler.

Böylece akrabalar mutluluk dileyip hediyelerini verip kendilerinin gidemediklerine üzülüp kaldılar. Maaday ile Mekeş onların verdiklerini arabaya koyup iyi dilekleri göğüslerinde tutup yola koyuldular.

Otuz Sekizinci Bölüm

Düğünün gidim zamanıydı. Çatkaçakovların evinin yanında kaynaşık duran insanları görsen aynı büyük yuvalı sarı karıncalar gibiydi. Burada kimler yoktu ki: Altaylar, Ruslar, Çingeneler, çatıların altında duran Ermeniler... Ama en fazla da gençler.

Eve yakın bir meydanda güreş yapılıyordu. Maaday, güreşi kendi düğününde görmüştü. Ama daha sonra böyle oyunları pek görmemişti. Ama burada o adet olmuş gibiydi. Doğru, doğru. Çok çok eski zamanlardaki Altay destanlarında, düğünlerde güreşlerin, yarışların, çeşit çeşit oyunların, şarkıların günlerce devam ettiği anlatılıyordu. Şimdiki düğünler onlara yetişemese de eski zamanlardan beri oyunlar, kutlamalar benzer şekilde sürüyordu.

Şarkılar nasıl dersin? Hem Altayca söylenen eski şarkılar hem de Rusça şarkılar... Eskisiyle yenisiyle maniler... Bir de Gürcü, Ermeni gençlerin insanların önüne çıkıp kendi ana dillerinde şarkılar söylemeleri... Şarkılar, danslar, güreşler, yarışmalar...

Makar, Maaday’a “Güneş korkunç yakıyor. İnsanın eve girmeye de canı istemiyor.” dedi. – “Sizin köyde de günler böyle mi, dostum?”

[160] - “Böyle, böyle.”

- “Oralarda insanlar ot işlerini bitirmiş olmalı.”

- “Bu günlerde bitmek üzere.” – Maaday ot işini dikkate aldı. – “Sizin buralarda ot işi nasıl?”

- “O-o, ona söz yok...” – Makar Soprokoviç işi sonuna getirmeye gayret ediyordu. – “O ot yığını görüyor musun? Kara arkadaşlarıyla beraber getirdi. İşte şimdi huzur içinde düğün yapıyor.”

Onların hepsi dışarı çıkıp Maaday ile Mekeş’i karşılamışlardı. Onlar buraya akşama doğru gelmişlerdi. Tanışıp biliştikten sonra dördü, Maaday, Mekeş, Makar ve Mariya, gece yarısına kadar hayat ve işler hakkında konuştular.

Ertesi sabah, tan atmadan kalkıp kahvaltı ettikten sonra yemek pişirip et kaynatan insanlar Maaday ile Mekeş'in getirdiği koçla iki koyunu kesip yüzdüler. Mariya İtkeçekovna, Maaday'a hiçbir şey yaptırmıyor, hepsini onların kendileri ve akrabaları yapar diyordu.

Mekeş vaktinin çoğunu Kara ile Aysulu'nun yanında geçiriyordu. Onlar gece tanışmıştı. Aysulu, Kara'nın Oñdoy aymağında akrabaları olduğunu Kara'dan duymuştu. Ama Kara, babası, ağabeyi, ablası olduğunu söylememişti. Gençlere ne olsun, onlar tanıştıktan sonra birbirlerinden hoşlanmışlardı. Bu gün de onlar yine birlikteydi.

Maaday, Aysulu'yu, söz yok, beğenmişti. Mutlu yaşasınlar. Mutsuz hayat yok. Sadece kendileri için mutlu yaşayacak değıller. Kendisini besleyip büyüten anne, babası için de mutlu yaşamalıydılar. Çocukların sevinci, onların da sevinciydi. Yeterki rahat yaşasınlar.

Rüzgâr esmiyordu. Etraf sapsarı, altın güzdü. Şimdi evlenen gençlerin mutlu, sevinçli zamanlarına şahitlik ediyor gibiydi.

Öğleden sonra insanlara ikramlar yapılmaya başlandı. İlk önce sözü Kara'nın çalıştığı yerin iri vücutlu, beyaz yüzlü, sarı saçlı müdürü alıp ortaklığın önünden deyip hediyesini verdi.

Söz Mariya İtkeçekovna'da:

- "Değerli arkadaşlar, bu gün Kara ile Aysulu hayatlarını birleştiriyorlar. Makar Soprokoviç'le birlikte büyüttüğümüz [161] oğlumuzu Aysulu ile bir ömür boyu mutluluk diliyoruz. Çoluk çocuk sahibi olsunlar, malları çoğalsın. Sağlıkla yaşasınlar."

Mariya'dan sonra Maaday söz aldı:

- "Ben, Kara'ya, Aysulu'ya yalnız sağlık, mutluluk, neşe diliyorum. Değerli anne, babası Makar Soprokoviç ile Mariya İtkeçekovna için oğullarının evlenmesi, kendi evini barkını kurması büyük mutluluk. Bu mutlu, sevinçli günde gelinin de damadın da yakın akrabaları, arkadaşları onlarla birlikte. Ben bir kez daha ev bark kuran Kara ile Aysulu'ya sağlık ve mutluluk diliyorum."

Maaday'ın ardından birçok insanın özellikle de gençlerin iyi dileklerde bulunup hediyeler verip tertemiz gönüllerinden hayatta bütün isteklerine ulaşsınlar demelerini insan hiçbir zaman unutamazdı.

Etrafta, evin içinde, dışarıda da büyük beyaz kâğıtlara iyi dilek yazıları yazmışlardı: "Ömür boyu mutluluklar.", "İnsanın güzelliği huyunda.", "Beş çocuk, dörde yakın; bir

çocuk yoka yakın.”, “Eteğine çocuk, kapına mal dolsun.”, “Ocağınız kızgın, kazanınız sıcak dursun.”... Ve daha birçok iyi dilekler...

Maaday ile Mekeş, düğünde bulunduktan sonra ikinci gün dönmeye hazırlandılar.

Mariya ile Makar, arabanın yanında onlarla tokalaşıp vedalaştıktan sonra tertemiz gönüllerinde “Sizler bize misafirlige de gelin.” dediler.

Mekeş, Kara ile Aysulu’nun ellerinden tutup “Boş vaktiniz olursa bize gelin.” dedi. – “Biz seviniriz.”

Maaday, Kara’ya bir kez bile oğlum demedi. Aysulu ile ikisine çocuklarım diye seslenmedi. Gece yolda Mekeş’e, “Dilini sıkı tut, kardeşim diye içinde düşün ama söyleme. Çünkü Makar ile Mariya üzülür.” dedi. Bunun yanında Kara, Maaday’ı babam diye adlandırmazsa, Maaday da ona oğlum demezdi. Maaday yolda şehre kadar Mekeş’e bir şeyler anlattı. Sevinç, mutluluk dilerken Maaday’ın içi bir defa cız etti ama gözlerine yaşlar dolacak diye konuşmasını kısalttı.

[162] Yolda Maaday ile Mekeş, Kadın Nehrinin yüksek kıyısında, yazıcı Şişkov’un taş heykelinin yanındaki küçük alana gelip nehre doğru uzun uzun bakıp biraz dinlendiler. Altay’ın ulu, büyük nehri gürültüyle taştan taşta vurup akıyordu.

Kadın’ın bu kıyısında ağaçlar çağlar boyunca birbirleriyle karşılıklı bakışıp duruyormuş gibiydi. İnsan insan ile karşılaşır, dağ dağ ile... Böylece Maaday, oğlu, kızı, bütün ailesi, çok önce kaybolan Kara ile tekrar buluşup karşılaşp konuşmuşlardı. Şimdi ise Kara’nın düğününde bulunup onu hayatın büyük yoluna uğurlamışlardı.

Maaday, “Şimdi, Mekeş, Kara hakkında çok düşünecek şey yok.” dedi. – “Ne de olsa kader değiştirilemez.”

Mekeş, “Sorun yok, baba... Siz hiç düşünmeyin. O artık ayrı yaşayan biri... Benim gibi. Ama biz sizlerle birlikte, sizin yanınızda... Bundan fazla ne gerek.” deyip arabasının motorunu çalıştırıp Çuy yoluyla evine doğru sürdü.

Otuz Dokuzuncu Bölüm

Aralık ayının rüzgârının soğuması bariz şekilde hissediliyordu. Maaday’ın tenine rüzgârın vurması, azıcık da değse, bu günlerin yağmurlu ya da biraz soğuk olacağını sezdiriyordu.

Ağaçların sarı yaprakları güz rüzgârlarıyla durmadan sallanıp yere düşüyordu. Dağlarda, tepelerde sığınların bağırışıp güz şarkıları söylemeleri yalnızca burada yaşayan insanlar tarafından duyulurdu.

Yazın ot işinde bulunup sonra biraz da kendi işinde çalışan Maaday şimdi boğaları otlatan kişiyi bir süreliğine evine gönderdi. Dinlen, günün gelene kadar evinde, köyünde kal dedi. Kendi yarım ay yetecek kadar yiyecek alıp fişekleri heybesine doldurup taygaya yollandı.

[163] Maaday'ın, Kara'nın düğününü yapıp evine gelip ikinci gün taygaya çıkması Torkoçı'yı hayrete düşürdü.

- “Sen neden böyle acele ediyorsun?” diye sorunca Maaday:

- “O-o, dağlarla, taşlarla, hayvanlarla, kuşlarla uzun süredir konuşamadım. Rahatsızlanıyorum.” dedi.

Ceti-Codo'da pek değişiklik yok gibiydi. Ama Ceti-Codo'nun içine doğru artık ağaç olmayan yüksek demir direkler dikilip getirilmişti. Bu direklerin Caş-Tura'dan getirilmesi üç dört yıl olmuştu. Ceti-Codo'yu geçip büyük engelleri aşip masmavi büyük yol boyunca Çuy'a doğru uzanmıştı. Yine biraz zaman geçtikten sonra direktan direğe gerilerek çekilen tellerle elektrik, yüksek dağların koynundaki köylere sevinçle ulaşmıştı. Güneş ışıkları gibi insanın gözünü yaksa da elektrik Ceti-Codo'da gece gündüz yanıyordu. İnsanlar için büyük bir kolaylıktı. Herkes bu ateşin yardımıyla evinde yemek pişiriyor, su ısıtıyor, çamaşır makinasıyla kirlilerini yıkıyor, buzdolabı ediniyordu. Buzdolabı denen şey kötü müydü? Sıcak yazda evinde et olduğunda onun içindeki özel bölmeye koy. O et soğuk kışta donmuş etle aynı olurdu. Ya televizyon? Yine refahın gücüyle. Bu durmadan değişen şey dünyada ne geçse onu gösterip konuşuyordu. Sinemaları, oyunları, dansları görürdün. Önceden kulübe gidip sinemalar görecekti olsa, şimdi bu televizyonu sıkıca tutsan ona kadar saymadan ihtiyacın olan sinemayı mı, dünyadaki haberleri mi duymak istedin, gösterir. Bunlar ne anlamlı değişikliklerdi. Bu işi bütün şarkılara, masallara koymak gerekti. Ne güzel gelişmelerdi. Ya insanlara, herhalde, alıştıkları için mi farklılık, değişiklik yok gibiydi.

Ya kolhozda evler yapılması ilginç değil miydi? E-e, insanlar için de böyleydi. Eh, değişiklik yok. Esenlikle... Hepsi gerçek, ya taş evler yapılması çok şey değil mi? Önceleri kim burada taş evler yapmıştı? Elbette masallarda o evlerde iki ailenin bulunduğu ve üç dört bölmeden yapıldığı anlatılırdı. Ya bazı insanların o taş ya da ağaç evlere yatmaya girdiğinde kaç odayı ısıtıp kalorifer denen dekorasyonu yapması neredeydi? Eskiden böyle şeyi kim gördü? Her odada soba vardır, ona da odun gerek. İş [164] üstüne iş. Şimdi tek bir soba, onun sıcaklığı bütün odalara yeter.

Maaday Kaydarov bir keresinde Muksum ve Kelegey denen kendinden genç iki kişiyle ne konuşmuştu: “Şimdi evlenmemek daha iyi, çünkü elbiseleri hazır satın alıyorsun, hangisi gerek, al, giy. Yıkayacak şey var, çamaşır makinası. Sıkıp kurutup veriyor. Hepsi kadının işini değiştiriyor. Böyle şeyler olunca kadını ne yapacaksın?”

- “Kadın olmadan nasıl yatacaksın?” diye koyuncu gençler şaşırılmışlardı.

Maaday, “Dalga geçmeyin.” deyip konuşmasına devam etmişti. – “Sizler ise gerçeğe tahmin edip... Ya elbise diken makinalar? Şimdi kadınlarda iğne bile yok. Hazır duruyor. Bazı elbise diken makinalar çalışıyor. Görseniz, ne çok değişiklikler hayatımıza girdi. Ama bilmiyoruz... Geçmiş hayatımızı unutuyoruz.”

Kelegey ile Muksum çok konuşan insanlar değillerdi. “Hm-hmm” deyip oturuyorlardı.

Oturup oturup yine Maaday konuşmaya devam etti:

- “Radyo hakkında konuşmuyoruz. Eskiden nasıldı? Sadece Moskova’yı dinlerdin... Şimdi nasıl dersiniz? Şimdi Moskova’yı, Paris’i, Londra’yı, daha hangi şehirler yok dersin, hepsini dinleyebilirsin. Bütün cumhuriyeti dinle. Nasıl sevinçli, farklı bir zaman. Bu bizim Ceti-Codo’yu dinleseniz, toplantı olur, karar, nasıl memnuniyetler var, sabah veya akşam radyo merkezi söyler. İnsanın öleceği de gelmez. Hepsini görmek, bilmek gerek.”

- “Ölmeden nasıl yaşayacaksın?” – Kelegey yine şaşırılmıştı. – “Tanrı böyle yaratmış.”

Maaday, “Şaka yapıyorum.” demişti.

Bu konuşmanın geçtiği günler geride kalmıştı. Maaday bunu bir defa daha hatırladı. “Nasıl güzel, şimdi insan bu hayatı neden yaşamaz.” diye defalarca içinden geçirdi.

Uzun süre hantal çamın altına oturmayan Maaday gece yemek yiyip tüfeğini temizleyip doldurduktan sonra yatıp bu yakınlarda dairedeki muhasebeye gittiğini hatırladı.

Girdiğinde baş muhasebeci büyük, kalın kâğıtları önüne toplamış listeyi koymuş [165] çalışıyordu. Onu hayrete düşüren şey baş muhasebecinin yanına parmakla basılır düğmeli bir şey koyup kablonun ucunu fişe taktığında o şeyin çalışmasıydı. Oraya buraya bastığında sayılar yok yerden görülüp gerekli sayıyı gösteriyordu. Muhasebeci ona bakıp kâğıda yazıyordu. Kâğıtta sayıları deminki hesap makinesine bassa eklenen sayıların hepsini gösteriyordu. Muhasebeci yazıyordu. Şimdi bu adamın düşünmesine gerek yoktu. Onun yerine makine çalışıyordu. Bu nasıl büyük bir kolaylık, nasıl büyük bir kolaylık, yardımdı. Maaday bunları görünce muhasebeci olup çalışma isteği duydu. – “Şeytan.” diye

düşündü. – “Kolhozun kötü boğalarının ardından gideceğine bu sıcak yere oturup da kim çalışmaz? Bu daireye oturup romatizması, hastalığı olmayan bir pehlivanı boğaların peşine göndermek gerek.”

Maaday, “Ben eğitim almış olsam şimdi burada muhasebeci olarak çalışabilir miydim?” diye sordu.

- “Bütün insanlar eğitilmiş olsa boğaları kim otlatacak?” – Muhasebeci gözlerini kaldırıp gülümsedi.

- “Okuryazar insanlar da bugün hayvan işinde çalışıyor.” – Maaday onun sözünü kesti. – “Kelekey ile Muksum okuryazar değil mi? Onlar yedinci sekizinci sınıfı bitirmiş insanlar... Ama son yıllarda onuncu sınıfı bitirenler bile hayvan işine çıktı... İşte okuryazarlar... Ya siz zorla dördüncü sınıfı bitirmişsiniz...”

Muksum, “Bu konuşmanın muhasebecinin hoşuna gitmediği belli.” dedi. – “Çünkü Maaday ne kadar aylık alacağını öğrenmek istedi ama o boş vaktim yok deyip söylemedi.”

Rüzgâr çamın sık yapraklarını belli belirsiz kıpırdattı. Maaday gözlerini yumup çama doğru yönelip yattı. Sırtını henüz sönmemiş ateşin sıcaklığı ısıttı. Gecedan beri boğaları saçaklı evinden uzağa götürüp otlatıp yere konup yatması böyleydi. Sayılı günlerde kışlık evine göçmek için hızlıca hazırlanmak gerekti.

Kırkinci Bölüm

[166] Maaday’ın ilk karısından doğan çocukları Mekeş ile Kara evlenince Çinçey’in de bu günlerde evlendiği haberi Maaday’a ulaştı. O hiç acele etmedi. Gerekirse beklerlerdi.

Maaday’ın taygadan indiği gün dünürler de Maadaylara geldi.

Dünürlerden sezgili adam, “Çocuklarının tanışıp evlenip yuva kurmaları, onları büyüten anne babaları için mutluluk değil midir?” diye konuşmayı başlattı.

- “Ne yapacaksın, ağacın kökü toprağa, insanın kökü halka dayanır.” – Maaday, dünürlere ters gelecek bir şey söylemeden karşılık verdi.

Misafirlere çay hazırlayıp ara sıra söze karışan Torkoçı sonunda “O acılar çekilerek büyütülmüş bir çocuk. Sakın basit düşünüp anne babası hemen evlenmesine izin verdi diye düşünmeyin... Başlık parası iste Maaday, başlık parası... Sen istemezsen ben isterim... İşte görüyorsun... Ben onun annesi sayılıırım. Küçüklükten beri besleyip büyüttük.” dedi.

Dünürlerde ses yoktu. Torkoçı öfkelenirse istediğini alır diye yolda konuşmaları boşuna değildi. Onun isteklerine karşı direnmek için sert huylu, sözünü sakınmaz biri olmak gerekti.

Demin söze ilk başlayan adam, “Çocukların yeni tanıştığı zamanda dünürçüler gelseydi gelenek sizin tarafınızda olurdu. Şimdi, yeni zamanda, onlar çoktan tanışmışlar ve evlenmek üzere sözleşmişler. Artık değiştirilmez.” diye damadın tarafını tutup yavaşça konuştu.

Maaday, “Söyleyecek sözünüz bu mu?” dedi.

Baş dünürçü, “Başlık parası istemek elbette geleneklerden bir gelenektir. Bu konuda sizi suçlayan yok.” diye cevap verdi.

- “Mutlu yaşayacak olsalar başkası olacak değil mi?” – Dünüre gelen kadın söze girdi. – “Bizlere sadece ilk başta onları görüp rehberlik etmek düşer.”

Söz ağızdan ağıza geçti. Ateşin sıcaklığı dünüre gelenleri biraz geri çekilmeye [167] zorladı. Misafirler geri çekilip çaylarını içtiler.

Maaday, başlık parası hakkında bir şey söylemiyordu. Onun zihninde böyle boş şeyler yoktu. Maaday evlenirken iki kere başlık parası ödemişti. O zamandan beri çok yıl kaybolup geçmişti. İnsanların çocukları evlenirken bu konuyu hiç düşünmemişti. Şimdi Çinçey evlenirken bu sorun kendiliğinden ortaya çıkmıştı. Karısı söylememiş olsa, nereden, Maaday’ın rüyasına bile girmezdi. “Eh, kadın kişi kendi bilsin.” diye düşündü.

Dünürler, Torkoçı’nın sözünü, isteğini olduğu gibi damadın anne babasına götürdüler.

Damadın büyükleri, “Çocuk eğitimi. Kaç yıldır çalışıp hayata da işe de alıştı.” demişler.

Çinçey’i kaçırap götürdükleri yer çok uzak değildi. Oñdoy aймаğının içindeydi. Ceti-Codo’dan yetmiş kilometre uzaklıktaydı. Kuyka, dünürler geldiği zaman “Odunun, suyun yakını iyi; akrabanın, hısımın uzağı iyi.” demişti.

Çinçey, düğünden ardından anne babasına misafir olduktan sonra kocası Temir’e “Tekrar Ceti-Codo’da yaşamak gerek.” demiş.

Salda Sümeroviç, Cazu ve Bazım başta olmak üzere hepsi onlar misafirlğe geldiklerinde damat yanında değilken Çinçey’e şöyle demişlerdi:

- “Çinçey, sen köyüne geri gelmeye çalış. Burası senin baba toprağın, annen baban burada. Ağabeyin de burada. Yakın, birlikte. Birbirlerine yardım edip görüşen akrabalar için daha değerli ne var.”

- “Bunun yanında Temir, televizyon tamiri eğitimi almış. Kendisi usta. Anlıyormusun, biz onu televizyon kulesinde işe alırız.” diye Salda Sümeroviç fikrini söyledi. – “Aymakta gerekli bölümler var. Ama burada biz kendimiz tamirhane açarız. Ne gerekse şehirde hepsi var. Gerektiğinde onun öncülüğünde gidip hepsini satın alırız. Sadece gelip çalışsın... Anlaşıldı mı? Bu konuda senin sözün çok önemli.”

Çinçey uzun uzun düşündü. Temir’e de söyledi. Temir de düşündü. Ceti-Codo’da kendisinin tamirhanesi olması çok iyiydi.

Temir kabul etti diye çok geçmeden duyuldu.

[168] Temir ile Çinçey, Ceti-Codo’ya geri göçüp geldiler. Çinçey tekrar postanede çalışmaya başladı çünkü yerine daha kimse verilmemişti. Temir Surkunov ise gerçekten de televizyon kulesinde çalışıp küçük bir eve tamirhane açtı. Evi köy meclisiyle kolhoz yönetiminin bulup boşaltıp verdiği açıktı. İşe başladı. İnsanlar bozulan televizyonlarını aynı odun yüklenmiş gibi çuvala koyup tamirhaneye getiriyorlardı. Görsen, tamir ettirip yüklenip geri evlerine sevinçle dönüyorlardı.

Kara, Çinçey ablasının düğününe gelmemişti. Çünkü ona davetiye düğünden altı gün önce gönderilmişti. “Değerli Çinçey ve Temir, sizin yeni başlayan genç aile hayatınızın mutluluklarla geçmesini diliyoruz. Kara ile Aysulu.” diye cevap gelmişti.

Kara ile Aysulu, yeni yılın öncesinde misafirlğe geldiler. Aysulu hamileydi... Çinçey de... Kara bu gelişinde babası Maaday’a, ağabeyi Mekeş’e, Çinçey’e, yaşlı Kuyka ablasına, Cazu ile Bazım’a ayrı ayrı misafir oldu. Özellikle karanlık gecelerde Maadayların evinde bütün gelinler, - Tayana, Çinçey, Aysulu - toplanıp sıcak, samimi sohbetler edip oturuyorlardı. Kara ile Kuyka ablanın arasında şöyle bir konuşma geçti:

- “Üzülme, Kara.” diye yavaşça söze başladı. – “Hatırlıyor musun? Ben o zaman iki ay boyunca kederlenip hasta oldum. Senin için. Ben olmasaydım, şimdi bu evde sevinçli bir şekilde konuşup gülebilir miydin? Hayır, hiçbir zaman...”

- “Abla, beni affedin. Ben, gerçekten de, o zaman delirmiş gibiydim. Siz olmasaydınız... Sonra Salda Sümeroviç bu konuyu bilmese de benimle konuştu. Bana sadece onun sözleri değil sizin sözleriniz de umut verdi. O umut bana sadece sevinç, mutluluk getirdi. Ben her yönden düşündüm. Evlenmeden önce... Annem babam hakkında... Korktum... Onlar, ikisi bütün güçlerini verip beni boşuna mı yetiştirdiler? Bu dünyaya boşuna mı geldim? Bu düşünceler, sizin sözleriniz, hepsi, bana, kötü düşünceleri yok edip saçmaya büyük imkân verdi. Makar babam, Mariya annem bu konuda bir şey

bilmiyorlar. Kimse de bilmesin. Şimdi abla, siz de, bu konuyu tamamen unutun. Utanç verici...”

- “E-e, Kara, ben bunu kime söylerim... Benimle birlikte [169] yer altının karanlığında kaybolacak... Ama sadece Kıpçak gördü. Kimseye söyleme dedim. Çocuk olup da anne babasına söylemeden durur mu? Onlar bana sorduğunda hayır dedim. Böyle saklamak zor... Çocuk gördüğünü söyleyip duruyor. Ama biz büyükler, çocukların doğru sözlerini bile istersek yalan çıkarırız...”

Kara ses çıkarmadan oturdu. Aysulu'nun gelmesini bekleyip ablasının konuşmasını dinlerken uykusu geldi. İki kere esnedikten sonra uyuyayım deyip yatağına yattı. Gecenin karanlığı aynı kömür karasıydı. Rüzgâr ü-ü, ü-ü diye hızla çatıya vurup uğulduyordu.

Kara, “Yarın dönüyoruz.” diye gözlerini kapatıp konuştu. – “Siz, abla, odun kesip yaracağınız zaman bize mektup gönderin. Biz, Aysulu ile ikimiz gelir, size yardım ederiz.”

Ertesi sabah güneş doğup yükseldikten sonra Kara ile Aysulu otobüs durağına geldiler. Onları beli bükük Kuyka, kara saçları ağarmaya başlayan Maaday, postanede çalışan Çinçey ablasıyla Temir eniştesi, Tayana yengesiyle Mekeş ağabeyi, okula giden Kıpçak, öğleden sonra okula giden İristu ile Arjan, en küçük kız kardeşi Mariya, sonradan gelen Torkoç, hepsi uğurlamaya geldiler.

Köy meclisinden onları görüp gelen Salda Sümeroviç, “Siz hepiniz, Kara ile birlikte şehre gidiyor olmayasınız.” diye şaka yaptı. – “Bir de neden Cazu ile Bazım'ı da çağırmadınız? O-o, onlar haniden nehir yatağına sakallarını sıvazlayıp geldiler. Hem ben de sizin akrabanız oldum galiba.”

Kuyka, “Doğrusunu söylemek gerekirse akrabalık birbirine geçen bir şeydir.” dedi. – “Ama sen Cazu'nun büyük ağabeyinin kızkardeşini alınca nasıl akraba olmayacaksın? Yürü, gel buraya.”

Kaydarov ailesinin hepsi kahkahayla gülmeye başladı. Yükselen güneşin ışıkları onları aydınlatıp havayı ılttı. Bu sırada yukarıdan aşağıya büyük otobüs geldi. Hepsi sağ ellerini Kara ile Aysulu'ya uzatıp vedalaşıp onları otobüse bindirdiler. Otobüs uzaklaşınca beyaz toz toprak, güneş ışıklarıyla gümüş gibi parlayıp havaya kalktıktan sonra yavaşça kayboldu.

[170] - “A, siz neden geciktiniz? Yoksa Oñdoy'a gitmeyi mi düşündünüz?” – Maaday, yeni gelen Bazım ile Cazu'ya döndü.

- “A, Kara ile Aysulu'yu uğurlayalım diye.” – Terleyen Bazım dinç bir sesle konuştu. – “Neden otobüsü biraz bekletmediniz? Biri geliyordu.”

Salda Sümeroviç gülerek “Bizim değil devletin taşıtı.” dedi. – “Kendinizin olsa, neyse. Uçup uzaya da çıksanız kendi isteğiniz.”

Yine kahkaha, şaka, sevinç.

Hepsinden önce Maaday ile Torkoçı'nın altı yaşındaki kızı Mariya, dönme için aşağıya yürüyüp indi. Onun ardından anne, babası, en arkadan ise yaşlılar, Kuyka, Bazım ve Cazu.

Güneş yükselip en tepeye çıktı. Uzak, çok uzak dağların başlarında kışın ilk yağın karı ağarıyordu. Nehir yatağında kar, orada buradaki oyuklarda vardı. Yeryüzü kışın gelmesini bekler gibi sessiz, sakin nefes alıyordu.

1984-1985

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. IRIS EKELGEN İJEMCİ (Povest')

Baştapkı bajalık

[5] Ak-carıkta kandıy eneler cok deerin. Kandıy adalar bolboy cat dep aydarin. Bir sananzañ, kandıyı la bar. Cañıs la olorgo acaru et. Onçozi sañ başka salımdı. Kezigi kijini sonırkadıp ta iyer. Kezigin alza, andıy la. Solun emes.

Kaydarova Torkoçını alza, baza kılıktu la kiji. Caş tušta la ciit öyinde tñ la añılanbagan. A bu kalgançı cıldarda onla ta ne bolo bergen: açınar da, kaa-caada süüner de. Kerek deze curtsovetke de uçkança kelze, onın tabı. Ünin cabızadıp, cımıradıp ta kuuçındajar. Birde ünin biyiktetse, ıltamça cabızap tüjerin sakırğa küç. Cıldar sayın kijiniñ kılık-cañı kabulıp turatını çın emtir.

-Emdi beri ne kelgen?! dep, Torkoçı ögöönineñ kaykagandu suragan. Ögöönı, Maaday, bu suraktañ çoçıganına kolında ces bookoldu kañzazın aray la ıçkınbagan. Ce kuuçın ne kereginde ödürgö turganın sezele, kabaktarın cuura tartkanın boyı da sezip iygen. İçinde sanaazı tüymep, kaynap kelerde, ol oostonı caman söstör bolup adılıp çıkpazın degen çilep, Maaday tişterin tištenip, unçukpadı.

Ögööniniñ cüzinde açınıştıñ kölötközi elbes etkenin Torkoçı sezele, önötiyin bergen suragın onon arı ulalttı:

-Maaday, surap turum: bu üç tüjiñe kirbegen uulıñ emdi kañı cerdiñ tübineñ beri ne kelgen?.. Biler bolzoñ, cartın ayt: ne kelgen?

Maaday, bayadañ beri tömön körüp oturgan kiji, Torkoçıga caynalgandu acarıp, ayttı:

-Bisti ene-adabıs dep ayıldap keldi ne. Mında neniñ camanı bar?.. Kalak, sen cük kalarda, onın [6] közinçe mindıy surak kijee berbe. Kaytsa da, ol emdi emeş çıdap kalgan ine.

-Çıdap kalgan! Çıdap kalgan!.. Bu öygö cetire ol kayda bolgon? Sen onızın cakşı oñdop cadıñ ba, cok po? Suradıñ ba, aysa kecirineñ key çıkpayt pa?

Torkoçınıñ edi-kanı çala izip, bu künderde içinde tüülgen, şüülgen onço suraktardı cañıs uuyla çıgara aydar küünü keldi.

-Bu balada kandıy buru bar dep, Torkoçı? Ce kelgen. Bisle tanışkan.. Çın adazın, enezin körgön. Colıkkın... Ol ne aaylu caan ırıs dep. Bala ne, bala. Sen onı bilzeñ, ekem. Bolor. Bu ne bol baadı? Bolor.

-Bolorzınba! - Torkoçıga kalgançı söstör sürekey le kerektü bolo bergen çilep, ünin onon tñ biyiktetti. – Bot, sen, çın, adazı. A men ne ogo? Enezi!.. Enezi cogın boyı bilip oturıp, sen meni enezi dep ne tögünder cadıñ? Emdi men ogo kanayıp ene bolotom?.. Uyalbay er kemine cedip kalgan kijige. <<Körzöñ, balazına bolujıp cat. ırıs... Ada-enezin tapkan... İş’ kandıy ulus bol cadaar! A bistiñ baldar?!>>

Torkoçınıñ ıylar küünü keldi. Köstöriniñ caji meltirep kelele, toktop kaldı.

Maadaydın çırayına üyi kılças edip körzö, çek le kap-kara bolup kalgandıy bildirdi. Maadayga emdi törtön togus caş. Çırıstar cañıs ta mañdaydı tomıra kıralap salgan emes. Olor köstördiñ cıpkıtarınañ ayrılanıp tartılğanı kayda. Citkede kança kire dep. Ce çırıstardı kaydalık. Olor cogınañ kem karıbadı emeş.

Torkoçı Maadaydın ciit tujın, onıñ kol-budınıñ küçin cakşı biler emey. Bu katkak çıraylu kiji kileñkey de, açık-carık ta. Erkelep te biler, açınza, koldı boş to salatan tuji bar bolgon. Bütün ol kolın boş salbas, kaytsa da küçi astagan: ooru-cobol ne etpes. Aldındagızındıy bolzo, Torkoçınıñ bajına cudruk çit la etpey.

Cok, Maaday emdi cudruk bojoıtoy cat. Cudruk emdi baalu. Torkoçınıñ la uçun baalangan emey. Ol emes bolzo, bugün de sarbas edip kalbay. Cok, azıydağızındıy saldım bolbos. Onı undıbas kerek.

Ol kerek mindıy bolgon. Maaday la Torkoçı ol tušta, curtap baştaganınañ üç le cıl ödördö, üyiniñ caan akazına ayıldap barala, ezirele, ta nedeñ de [7] ulam açınjala, sogujıp iygilegen. Maaday Torkoçını caş balalu dep sananbagan da. Olordıñ baştapkı balazı kıs uçun, Maaday ozogı caandardıñ aytkanınça, onı <<keregi cok>> dep aydıp iy kalgan. Torkoçı neniñ de uçun açınala, akazı la ceñeziniñ közinçe, kıs ta bolzo kerektü emey deyle, ögööniniñ bajına turunla tuda bergen.

- Sen kanayıp sarbañdap oturıñ!.. Kep söstiñ uçurın oñdobos?.. Maaday caman aytkan emes... Ada-öbökölöristiñ aytkanı andıy. Men çıgarımda, ada-eneme ulus baza anayda aytkan dejet. Kıs – keregi cok kiji. Uul – kerektü. Ozodo bir öydö uul kiji sürekey as bolgon. Er ulus cuu-çakka kırdırgan. Üy ulus as ta bolzo, ce artkan la. Ol öydö lö bu sös tabılğan bolbaysın: Kıs çıksa, keregi cok, uul bolzo, kerektü dep. Er kişi çuuga-çakka kerek, bala-barkanı öskürerge kerek. Tegin aydılbagan emey.

Mınayda Torkoçınıñ ceñezi aydarda la, Maaday, kördiñ be, men çın aytkam deyle, üyiniñ bajına eki-üç katap cudruktı tıç-tıç la salgan. Torkoçı kıygıra la sal. Koynında bala eneziniñ kıyğı-sıgıdınañ korkıp, baza la bagıra bergen. Maaday onı kerekke albagan. Kalañı sıkıygan közi bacırayıp, koldorı cudrukka kıçıy bergendiy bildirgen. Baza la kolın örö ködürgen. Ce Torkoçı kızın kuçaktangança oturgan cerineñ örö tura cügürele, ejikteñ çıga kongonın Maaday sespey de kalgan. Baya türgen sokkon bolzo, emdi ol Torkoçını tuñ <<ürederge>> sanap, küçti kojup iyerge şüüy sokkon.

-Körzöñ onı! Kiji unçukpasta, baş cayıp, kol ködürüp turganın – dep, Maaday açuun tartınıp, Torkoçınıñ akazına la ceñezine aytkan.

-Ce, Maaday, toktop kal, ne bu – dep, üyiniñ akazı aydarda, ol emeş tokınap, açu aştı onon arı uurtay bergen.

-Caş balalu kijile köp uruşpa – dep, ceñezi baza tokınatkan.

Torkoçı çıga la konolo, ayılga kayra kirbey turarda, ceñezi, Bazım, çığıp körördö, ol cok bolgon.

-Cana bertir. Tarımbastı tarındırıp iygende. Ayılga kelele, boynınıñ aylında emes, ne tabıştanar ulus – dep, kaytsa da Bazım Maadaydı emeş kaarıp aytkan. – Bu biske de ep cok.

[8] Cazu, Torkoçınıñ akazı, üyiniñ bu söstörine tuñ la acarı etpedi: Olor ekü de azıyda tal-tabıştı catkılagan. Bazımniñ aytkanı da çın. Öskö ulustıñ aylına kelip tabıştangarı kop bolor. Ulus körgön-ukkan la turar.

Bazım, Cazu, Maaday çaylagılap oturgança, carım la çastıñ bajında, ayıldıñ ejigine maşına kelip tura bergençilegen. Bazım tura cügürele, ejiktiñ bajınañ karap körölö, aytkan:

-Militsiya!

Anañ arı sös aytkalakta, eki militsioner kirip kelele, ezendejele, suragandar:

-Kem mında Kaydarov Maaday?

-Men – dep, Maaday tabılanıp aytkan.

Ol lo Kaydarov Maaday rayongo barala, küçin badırbay turgan çılap, on dört künge militsiyada bolgon. Tuşte onı bir kança kijile kojo agaş trotuar cazadıp, şkoldıñ odının cardırgan. Arı-beri ötkön ulus on dört künge oturgandardı tanıp iygileyt: Canında militsioner bar turganda. Baya tarbagandar otogılap turza, bir tarbagan añılanıp, artkandarın cetkerdeñ karuuldap turganına tüñey. Ogo koştıoy kandıy bir tanış ulus körzö, <<bataa, bu Maaday kaytkan? Kirbes cerge kireten turu ne>> dejip, canıla ötküleer. Maadayga ne aaylu ep cok boloton edi. Uyattu da. Argalu bolzo, cerdiñ ceti kadına tujüre

kalıp iygediy turatan. Uçı-uçında ol üyiniñ curtsovetke barala, rayon caar militsiyaga telefodogonın onı on beş künge oturgızıp iygenin kaykagan. Ol lo tušta Maaday cudruktıñ baazın bilgen. Baştap la tariyın ança ok. Katap bolzo, on dört kün emes, cıl bolordoñ maat cok. Cañıs ta emes, köp tö bolor. Onoñ do, aymaktağı ol <<amıraltaniñ>> kiyninde eküniñ ortodo tal-tabış bolgon lo. Ce, karın, kerek curtsovetteñ le ötpöy turgan.

Bügün de Maaday, on dört cıldañ ajıra körböğön uulı canıp kelerde, Torkoçı onı kıcırañtıp turganın körüp, üyiniñ söstörin içine sürekey caratpagan.

On dört cıldañ ajıra körböğön. Emdi ne, bala çıdayla, boyı cedip kelerde, me, bılarlar deze arbanışkan, añađışkan cadar. Ol ne kerektü neme. Maaday Torkoçıga kanayıp ta açınza, ce cudruğı aray la ködürilbey turdı. <<Eh seni, Kara kayda-kayda bargan bolzo, [9] mında la mañdayıñdı, uyadı cok nemeni, cerge kança-kança katap süstürer edim>> - dep, Maaday tijin tñ tištenip, boyında sanandı.

-Torkoçı, baldar uçun bis eküde kandıy da tabış bolbogon... Bolbos to uçurlu. Karanı sen de emçek emizip azırabagañ, adazı kiji men de çıdatpagam... Bu canınañ cadın-cürümdi sen baza cakşı bileriñ.

Maaday bu söstördi, üyi unçukpay bararda, uzak ermek aytpay oturala, kenerte uulçak uçun baza kandıy bir keregi cok artık tabış çık pazın dep, aktu küünineñ ayttı.

-Ol gorodto öskön, Maaday. Bistiñ baldar mında, curtta. Kindikterin keskenineñ beri mında. Cañıs ta cer-suuzıla emes, ce anayda ebire catkan ulustiñ cadın-cürümüle bek kolbolu. A Kara deze gorodto öskön. Onıñ salımı başka. Curt cerdiñ cürümi ogo carabas... Bot, onı bilip al, ekem.

Üyiniñ aytkanın Maaday laptap uktı. Bir de sösti bojotpoy. Bilip alar kerek: Bu Torkoçı neniñ uçun baldardı mınayda başkalap, añađlap cat. Açu-korodoştıñ tös şıltığı nede?

-Karada kandıy da caman bar bolboy... Men sespey kalgam. Sen biler bolzoñ, mege cazap aydıp berzeñ.

Torkoçı Maadaydıñ bu surağın tuku kaçannañ beri sakıgandıy boldı. Ol Maadayga baza la açu la kezedülü söstördi karamı cok çaçarga sananala, ta neniñ de uçun onıñ aldına burulu bolup kalganın sesken çilep, ünin cabızadıp araay ayttı:

-Körzöñ, ol curtta bisle kojo catpas... Onıñ bastıra al-sanaazı gorodto. Bilip cadıñ ba?... Bogo emeş le cürele, oyto anaar cüre berer. Cüre berze, bistiñ bu azırıp, üredip oturgan uuldarıs, aydış cok, onı eeçiy bargılaar. Bot ol gorod lo curttıñ ortozında arı-beri kalbañdaytan dep neme anayıp la baştalar.

-Em anayıp la sananıp, korodop oturgan kiji turbayıñ – dep, Maaday üyine aydala, kañza azıp, tañkılای berdi.

Ekinçi Bajalık

[10] Maaday uulı Kara on tört çaška cetkençe colığışpaganın kañza tañkı tartkança kaykap, onıñ kelgeli tört-beş le kongon kiyninde bilede kijiniñ kırtıjına tiyer kuuçın baştalğanına birde bütüp, birde bütpey oturdı.

Karaniñ on tört çaška cetire gorodto öskön şıltayı bar.

Bu kerek mindiy bolgon.

Maadayga on segis le çaş tolordo, ene-adazı sagalı cañı la karara özüp keletken uulina koştıoy turgan curttañ baza la on segis çaştı Erte dep balanı alıp bergender. Olor ekü boy-boyına küünzeşken be, cok po ene-adalarga kerek cok bolgon. Eptü cöptü le curtaytan bolzo. Edegine bala bassa, ejigine mal turza, onıñ öskö kijige ne kerek edi deşken.

Çındap ta, Maaday Ertege udabay la ürenije bergen. Kerek deze, aldında es-bos la bilijer ciitter, kaçan alışkan, eki ay curtagan kiyninde boy-boylorın cañı bilijip, süünçilü bolo bergender. Ol süünçiniñ uçı-kuyuzı cok. Erteniñ cüzi tep-tegerik. Eki tuluñı coon do, uzun da. Buttarınıñ baltırına cedip turar. Kap-kara. Sını koo. Kabakkır da. Ünin uksañ, şılırap akkan kojogonıñ ünindiy, calakay cañ-kılıktu. Onıñ sını Maadaydañ emeş le kıska. Köstörü de (ar-bütkenneñ cüzine keliştire bütken diy) tep-tegerik, caan.

-Sen meneñ kaç kire uzun? – dep, bir katap erte eñirde, uydı saap bojonon kiyninde, cılı süttü könögin cerge turguzıp, attıñ çakızına cölöy turup, aytkan.

Maaday üyiniñ anayda aytkanına süüne bergendiy, ol lo tarıyın külümzirengen:

-Kaytsa da, tört ölüge biyik bolboyım. Sındarısı kemcip körölik.

Erte çakıga cölöy turup, kemci dedi. Maaday cerdeñ kiçinek taştı alğan boyınça, onıla ejiniñ üstinçe sarbas edip, çakızı töbö kirede çıye tarttı. Çakı uzun bolgon. Onıñ Maaday boyı cölöy turup alıp körzö, Maadaydıñ sını uzun bolgonı cart. Tört ölüge.

[11] -Kaytsa da, sen er kiji! Er kiji uzun bolzo, körörgö dö eptü... Caraş – dep, Erte süünçilü aytkan.

-Üy kiji ögöönineñ emeş kıska bolzo, anañ artık neme cok – dep, Maaday eeçiy aytkan.

Ekü çiyülerdi körüp, bir emeş kuuçındajıp, katkırijıp turgança, Maadaydıñ enezi ejikteñ bajın çıgarıp, olordı körüp, kaykap turala, kıygırgan:

-Kün ajıp kalgan. Sütti kapşay ekeliger. Ak maldıñ südin eñirde tıškırı uzak tutpaytan.

Erte könökti alğan la boyınça, Maadayla ekü ayılga kirgilegen. Tıškırı taptu la bozom eñirdiñ boyı. Olor baya tüşte eñirde kinogo barar dep cöptöjölö, uylardı saayla, katkırıp, kuuçındajıp, öy ötkönin sestep kalgandar. Ol boyınça ayılda la artıp, boylorınıñ caş tujın eske alındılar.

-Men bistiñ bilede bejinçi bala. Ten cañ-kılıgımnıñ camanına canıma öskö baldar cuuktatpaytam. Cañıs la akalarım, iynilerim menile kojo oynoyton. Öskö ulustiñ baldarila oynoorgo do öy cok: ayılda ook-teek işterdi ederge eneme bolujatam. Kiçinek sıyındarımınıñ la karındaşımnıñ kirlü kep-kiyimin cunarı kayda dep. Onoñ çırbaaldap barar kerek.

Erte onoñ arı kuuçındabasta, Maaday suradı:

-Sen komıstı mindiy cakşı sogorgo kemneñ ürenip algañ?

-Enemneñ. A ne? – Erte onıñ surağın kaykadı.

-Komıstı sokkoñdo, kijiniñ al-sanaazı ceñildenip, kaydaar da cayım uçup, cüre berer.

-Onıñ la uçun men ürenip alğan emeyim. Küüniñ bolıjıla kiji cüzün-cüür çeçekterdiñ ortozına bolup turar. Emeze çañkır tuulardıñ üstile, teylegen çilep, kayıp, uçup oturganına tüñey.

-Çın, çın - Maaday Erteniñ aytkanıla cöpsindi. – Çak la andıy. Telekey küüniñ bolujıla elbep turgandıy. Kijiniñ sını ap-arı, cep-ceñil bolup turar.

-Sen sogup bileriñ be?

-Cok – dep, Maaday bajın caykadı. – Ce sen oyno lo.

-Men seni üredeyin.

-Cok, cok, Erte. Sen le oyno. A men cañıs la ugayın... Amadayın. Küüle kojo ozogı-ozogı öylörgö burılıp, albatınıñ küünin, amaduzın bilip alayın.

[12] -Men cokko amadaarga ba? – Erte külümzirendi. – Men senile kojo içkeri uçarga, amadaarga belen.

-Beleniñ ol ine... Oynop cadıñ – uçup, amadap cadıñ. Ol as pa? Aydarda, menile kojo.

-Kalak, eneñder ugup iybezin. Oroy eñirde, uyuktaar aldında, komis oynobos degen. Boyı da oynoboy cat.

-Biske caraar – dep, Maaday cöpsinbedi.

-Caandardıñ cañı andıy. Onoñ kanayıp tuura turar.

Ol kün olor ekü kerek deze ada-enelerine de cetken.

-Meniñ enem – komısçı. – Erteniñ eldeñ ozo aytkanı ol.

Bir katap, emeş kalañı bolgodıy, eki uydı saagança komıstagan.

-Eki kolı boş emes kiji kanayıp uydı saap turgan? – Maaday sürekey kaykagan. –
Sen ten kökidip köpşidip turgan bolboyıñ.

Erte sös blaaşpadı. Kışın komıstı oozına kanaytta da eptü sugala, eki koldıñ bolujı cogınañ oynop, stoldıñ üstinde ayaktardı cunup, kurgada cıjıp, ayaksalgışka salıp turdı. Maaday, baya bütpey oturgan kiji, tura cügürüp, Erteniñ oozın kelip acıktadı.

-Kanayda eptep alıp sogup cadiñ?

-Ozo baştap tegin sogup ürenip al. Ürenip alzañ, kol cokko oynoorına ürederim...
Mında emeş cajıt bar – dep, Erte aydala, komıstı arçıyla, Maadayga berdi.

Maaday onı oozına sugup, tilineñ, Erte çilep, tartsa, ün çıkpıy. Kaçan üyi kaçan katap cartarda, onoñ lo emeşteñ, kezikte tişke tiyip, şakıldap ta turza, küü çıgıp baştagan.

Anayıp aylar ötkön. Onoñ cıldar. Maaday da komıstı, Ertedeñ bir de artpay, caraştırıa sogup, ürenip algan... Emdi olordıñ baştapkı balazı – uul. Onı Mekeş dep adaalagan. Mekeşti eeçiy Çiñçey – kıs bala. Eki balanıñ çırayların körzöñ, eneziniñ de, adazınıñ da keberleri bar. Eküniñ kanı, ugı-tözineñ ençilelgen, ulalğan keberleri birigip, cañı üyeniñ cayılıp özör ugı-tözine uul da kıs ta çıkkanı Maadaydıñ da Erteniñ de ada-enelerine eñ caan ırıs bolgon.

[13] Maaday ozo baştap kolhozto cılkılar kabırgan. Erte deze ayılda la: caş baldarlu kiji kayda barzın. Mekeş le Çiñçeydiñ ortozi eki le cıl. Uulçakka eki caş tolordo, kızıçak çıkkın. Ol cıldarda Maaday taygadan tüşkende, kımıs ekeleten. Ekelgen kımıs üç-tört küñge çıdajar. Ce tüñey le uzak turza, açıy bereten.

Bir katap cılkıçı aylına kelele, çeden-kajaanın cazap, mılça tudup, çıgar öyineñ eki küñge oroytıyla, üçinçi küñde taygaga cedip bargan. Keler bolzo, kojo cılkı kabırgan kiji uy saaytan fermaga kelip, kaçan küñge arakıdagan boltır. Bu öylördö beelderdi ayıl eeziniñ üy ulustarı kabırıp, cuup, kulundardı boyları cedekke buulagılap, saagandar. Ce eñ camanı – coon ceeren beeni ayu öltüre tudala, ceñestelip, cerge badalğan cadıktı añtarala, onıñ aldına onı sugup, oyto bazırıp salgan. Üstineñ deze cüzün-cüür ölöñdi cula sogup, ceñesle, çırbağalla bürkeyle, cüre bergen. Kuldı eki-üç küñge açu-açu kiştegen. Ce üy ulus, bala-barka kanaytsın.

-Slerge, er uluska, kiji ten ijener turu ba! – dep caji caandap kalgan caanak, Maaday kelerde, tıñ arbangan. – Ada-Töröl uçun cuunıñ kiyninde ceti-segis le cıl ötkön. Slerler, cañı ös kelgen erder, cuuda cıgılğan ada-karındaştardı, ecelerdi solıp, mında cakşı kiçeenip, cazap iştenerdiñ ordına, koloordı boş salıp, anaar-mınaar la cürgülep cadaar. Ol kulunıñ açu kiştejin em kançaa ugatan.

Maaday mını ugup, cañıs la tömön körüp, buruzın cakşı oñdop, epcoksıngan. Nököri çek burulu. Arakınıñ, cırgaldıñ, katkınıñ bajı kalak bolup kalganı ol ine.

-Bot, nökördör, mal saap, kımıs eder öydö aylaarga kelip, cırgap cadaar... Tölözın. Cılkınıñ ordına cılkı emeze birdeñ uyla tölögör.

Cılkını kaydañ alızın, Maaday la nököri birdeñ uy berip, sudtañ ayrılğandar. Külükter mınañ emes, boy-boyına açınışkan. Ol lo Maaday bu kolhoztoñ çıgala, öskö kolhozko kirerge amadap, mal ijin cük le araydañ tabıştırala, Ceti-Codo dep cerge köçüp, <<Kızıl maanı>> kolhozko kirgen. Ogo koştıoy mında onıñ kaa-caa töröndöri baza bar bolgon. Onıñ uçun kolhozko kireri emeş ceñil bolgonı cart.

[14] Kelgen cerge ozo lo baştap töröndörlö kuuçındajıp, Maaday ayıl tutkan. Ol lo cıl küskide turaga ağaş kezip baştağan. Aldındağı catkan kolhoztoğı turazın buzala, tartıp ekelerge sanangan. Cantıyıp ta kalgan bolzo, boyınıñ. Ce bararga turgan bolzo, barzın. Tura bu la kolhozto artar uçurlu dejip, onıñ camılları aytkan. Kerek deze çadırdıñ da artsın deşken. Ce ulus arı-beri köçköndö, ayıldarın buspay, anayda la arttırıp salatan cañ bar. Iştı-bırkındı ağaştarla, şańdalarla kem urujatan edi.

Eskide catkan la köçüp kelgen cerdiñ ortozi ıraak la. Ceten beriste bolor. Ol lo Çuydıñ çañkır colınıñ boyında. Ol öydö kaydañ, coyu da bazıp turgan tuş bolgon. Karın, arı-beri corıktap turgan maşınalar kuru, koştı bolzın, ulustı algılap la turatan.

<<Kızıl maanı>> kolhozko kirgeli, caygı öydö ölöñ çabında, kışkıda deze ol lo mal-aşka azıral tartar iştıerde turujatan. Maaday Kaydarovtı ijinde akçek dep, polevodtor kança la maktagılap turatan edi.

Cañı cerge köçkön kiyninde, Erte, kolhoztoñ ijineñ emeş boş uçun, cerine, adanezine barıp keleten. Eki bala – Mekeş le Çinçey çıdagılay bergen: Mekeške beş caş, Çinçeyge üç - . Olordı törögöndörgö lö arttırıp turbay. Eñırde Maaday, üyi cüre bergende, baldarın aylına ekeliş alatan. Ertezinde işke barza, oyto lo törögöndörgö aparar.

Erte üçinçi balazın Ceti-Codogo kelele tapkan. Kaydarovtor onı Kara dep adagandar. Todoştıor özüp le cat dejip, törögöndöri omorkoyton. Uulçaktı Kara dep cuulğan ulustañ kem de adagan. Kara çıkkın soñında Erte ceti le konolo, segisinçi künde

kazan-ayak azıp, ceñil iş iştep baştağan. <<Sen, Erte, kalak, uur iş edip cadiñ. Ol suu ekeleri baza ceñil dep pe?>> - dep, ayıldeş kelinderdiñ aydatanı onıñ kulagınıñ kırında la artatan.

-Men, Maaday, - dep, Karaga üç ay bolordo, bir kün erten tura Erte aytkan: - Adaneme barıp keletem. Uzak bolbogonıs. Kiyninde uzak kelbedi dejer.

-Barıp kelgeyiñ – dep, Maaday cöpsingen.

Erte boorsok, kalaş bıjırıp alıp, kara sakpıyaşka salala, maşına sakırğa Çuydiñ colına çıkkın. Onço ötkön maşınalar ulustu, üstinde caan koştı. Toozın-tobraqtı ködürüp, cürgüley le beret. Maaday [15] baldardı törögöndörine aparala, Erteni üydeyip kelgen. Ögöni kelerde, Erte süünip: <<Kay, kandy bir maşına kelgençe, balanı tutsañ>> - degen. Adazı Karanı karızına tuura salıp, sodon taşka oturala, balanı, ıylabay da turza, <<baay-bay>> dep, arı-beri caykap oturdı.

Caan udabay aldınañ örö küreñ öñdü maşına kürküregençe keletkenin ekü körgülep iygen. Erte kapşay la balanı kolgo alıp, Maadaydı kol ködür degen. Maşına koştı bolgodıy. Keletkeni araay. Kiyin canınañ kök iş kaa-caada birkırıp çıgat. Çala çığış cer örö keletkende.

Maaday oñ kolın ködürerde le, maşına toktoy tüşken.

-Kajına cetire? – şofer sonırkadı.

-Kadrin-Oozına cetire – dep, Erte Maadaydañ ozologon.

-Oturıgar – şofer cöpsingen.

Erte balanı adazına berele, maşınanıñ üstine çürçe le çıga kongon.

-O-oy, bastıra tus turu ne – degen.

Maaday balanı berele, onoñ kara sakpıyaştı salıp bergin.

-Ce eptep oturıp alıgar. Kalak, acıktanıp otur. Tus arı-beri kıymıktajardañ ayabas.

Maşına arı bolup cüre le bererde, Maaday adına minele, işke bargan.

Erten turagı key ap-arı. Künniñ çoğı keydi tam la cılıdıp keletti. Kuştardıñ üni anda-mında cañılanıp, keydiñ tımıgın buzat.

Çuydiñ çañkır colı ıraaginañ kajayıp körünet. Baratkan maşınanıñ kölösölöriniñ aldınañ ap-apagaş toozın burkurap, keyge ködürilele, onoñ bildirbezineñ cogolıp kalat.

Üçinçi Bajalık

Toolu er ulus: Cazu, Muksum, Kelegey le Maaday kolhoztıñ bögin cazap, tal-tüşte amırap oturgandar. Kajızı la sakpıyajına salgan kursagın kodorıp, aldına caya salala,

ajangılay bergen. Kemizinde de izü [16] kursak cok. Bir şildeñ süttü. Cañıs la Maaday bir litrdiñ termozına izü çay urup algan emtir.

-İzü çaydañ içkilezeer – dep, Kaydarov kojo iştep turgan nacılarına, termostiñ bögin açala, ayttı.

-Cok, boyoor lo içiger – dep, onçozi unçuktı.

Maaday, Erteniñ altaylap bijırgan kalajın sıdırıp, izü çayla ajanıp baştı. Caygı künniñ izü çoğı la izü çaydıñ buuzı onı terledip iydi. Ol tegin de terleñkey. Erte onıñ uçun Maadaydıñ çamçazın ceti künniñ turkunına eki katap cunup turganı ol.

Cazu bu oturgan er ulustiñ ortozında eñ le caanı. Onoñ Maaday. 1924 cıldıñ. Ol Ada-Töröl uçun Ulu cuuda turujıp, cuu bojongon lo cıl canıp kelgen. Kudaydıñ bolujı uçun meni bir de katap, kerek deze kırtıjap ta ok tiybegen. <<Kiji kayda la cürze, altayın, kalığın sananza, ol caan boluştu. Kandıy la buudaktañ argadanıp kalarıñ>> - dep, Maaday uluska kuuçındaytan. Onı ançada la üyi ugarga ep cok kuuçın deytin. Maktanıp turu dejeten. Ce Maaday onızın sananıp turgan emes. Ogo boyınıñ cuuçıl colın ezen-amır cürgen uluska tökpöy-çaçpay aydıp berer kerek. A katkırza katkırğılagay la. Kerek bedi. Bügün de ol koştıy oturgan nökörlörine nedeñ de ulam kuuçındadı:

-Bu bök dep nemeni men kaçaa tudarım, uuldar? 1943 cılda men Ukraynada bololo, nemetsterge olcogo tüşkem. Köp-köp ulus bolgonıs. Faşist ofitsterler, ten körördö lö kiyimderi caraş, eptü. Ce ol caraş keptiñ içinde içi cıdıgan, kiji küünü cok, kanırkak körmöstördi sananzañ, onçozin, çın, bir caan sarayga cuup tıktayla, örtöp iyer küünüñ keler... A ne, bistiñ ulustı anayıp la, tayılgalar örtögön. Közimle körgöm. Bütpezeer de.

-Ce cazap aytsaar – dep, nemetsterle bolgon cuusoguş kereginde kuuçındardı ugarın süüyten Kelegey suradı. – Kanayda olor örtögön?

-Kuuçınga cara kirişpezeñ – dep, Muksum nökörin toktottı.

-Ce onıñ ondıy bolgonın slerge kiji kanayıp çıdajıp aydar, baldar – dep, Maaday ermegin baştı. – Olcogo kirgen köp ulustiñ kezigin nemetster tuyuk dvorgo keptegen. <<Bis slerdı cayım Carmaniyaga [17] apararga maşınalar sakıp cadıs. Emeş le sakıgar. Sler, Rossiyanıñ uluzı, çıdamkay. Çıdajıgar!>> - dep, ofitser Şul'ts aydala, dvordı aylandıra karuul turguzala, cüre bergen.

Bisti ol dvordoñ irak cok tutkan. Kañca la katap bistiñ ulus olordı çıgarzın dep nekegender. <<Cok, olordı cayım Carmaniyaga aparar>> - dep, nemetster aydıp, bistiñ ulustı avtomatla töşkö türttürüp, oyto iradıp salatan. Dvordo ulustı eki tün tutkan. Kursak

bergilebegen. Bir le körzöös, dvordı aylandıra emik çeden turgızıp, nemetster neni de kılınarga turganın sezip iygenis. Bisti de aylandıra karuulçıktar. İytterlü.

Üçinçi künde bayaa la ofitser Şul'ts kelip, ta neni kıygırıp, oñ kolin dvor caar çöyüp, uluzın cügürtip turdı. Bistiñ ortobısta kezik ulus nemets tildiñ kaa-caa söstörin biler bolgon. Men ol tildeñ ten neni de bilbezim... Emdigeçe. Ce toolu söstör bar: tur, kolin ködür degenin bilbey. Toñ lo ne dep. Ce bot. Ortobısta Sidorenko dep caan söök-tayaktu kiji ayttı: <<Nemetster dvordı örtöörgö cat. Benzin dejet. Türgen dep Şul'ts kıygırat. Köriger, köriger, karındaştar! Şilemirler neni edip cat! Bistiñ ulustı dvorı suula örtöörgö beletenip cat!>>

Onçobıs, cüsteñ ajıra kiji, dvordoñ közisti albay la turdıs. Nemets soldattar könöktü cügürjip, dvordı aylandıra benzin urgulayt.

-Cok! Cok! – dep, Sidorenkolo kojo on beş kire kiji kıygırıp, avtomattu karuulçıktardı kerektebey, ta undıgılap salgan, içkeri le bolgılagan. Karuulçıktar ozo baştap key döön atkandar. Avtomattıñ cızıray bergenin ukhaar, ce ne dep aydar. Bojogon. Cok. Bayaa ulus olordıñ la üstine bargan. Sidorenko kanayıp, iyttü karuulçık onıñ üstine kelerde, iytket tutturıp ta turza, nemetsteñ avtomattı ta kanayda blaap algan, olordıñ üç-törtin iyterile kojo anda la cap ettirgen. Karuulçıktar köp emes bolzo, kaydañ, bis dvorgo cedip le barbay. Avtomattardıñ tabıjı cızıray la bergen soñında, Sidorenko baştağan ulustı – onçozın kıra atkılup iygender. Onı eeçiy ekinçi bölük ulus, ol toodo men de. Ce Sidorenko baştağan ulustı kıra atkılup iyerde, bisti baştap ködürgen kiji <<kayra, kayra!>> degen.

[18] -E-e-e, nökörlör – dep, Maaday süttü ayagın cerge turguzıp, kunukçıl bolo berdi... Unçukpay bardı. Muksum, Kelegey, Cazu ün cok, kıymık ta etkilebeyt. Kerek deze ebirede kuştardıñ üni de ugulbay bardı oşkoş. Teñeri çap-çañkır. Kaa-jaa la bulut biyik tuulardıñ üstinde körünet.

-Anañ arı ne bolgonın aytsagar – Muksum, Maadaydı boyunıñ suragıla açındırbaska kiçeengen çilep, coboş ündü unçuktı.

-Bir le bolgon, uçına cetire kuuçındagar – dep, Kelegey baza suradı.

Maaday eki uurt sütti içele, onıñ arı kuuçındadı:

-Oyto lo ceriske kelip, but kırında turdıs. Oturgızıp turgan emes... Onıñ mindiy ayalgada, ölüm bolup catkan cerde, kem oturzın... Nemetster, dvordıñ canında neni kılınıp cat dezeñ, kerek deze tekpiş turguzıp, dvordıñ üstine çıgala, benzin tögüp cat.

Şul'ts baza la kıygırıp, ta neni de aydarda, onço nemetster dvordıñ canınañ la katkak emikterle çedendegen çedenneñ çıga-çıga la kongılagan. Ol lo, caan da öy ötpödi,

dvor kızıl calbışka kurçadıp, kap-kara ış çorgıp, tolgolıp, teñeri örö ködürile le berdi. Calbıştıñ cazırap küygeni biske ile ugulıp turdı. Ulustıñ tabıjı dvordıñ içineñ kaydañ ugulzın... Bot anayıp faşistter bistiñ ulustı türüğe örtöp, kinçektep kırgandar. Olor kanayıp ta anayda añ-kiyikteñ arı kılınza, tüñey le ceñdirtip salgandar...

Bayaa Şul'ts dvor üze küyüp baradarda, biske kelgen. Atkaktu çedenniñ arı canına turup, biske baştangan. Onıñ kuuçının tilmeşçi köçürüp, aytkan:

-Şul'ts slerge kilep cat. Ol dvordo uluska baza kilegen. Ce olordı Germaniyaga apararga maşınalar kelbegen, Ulu Germaniya Rossiyanı ceñip barat. Onço maşınalar, poezdter Moskva caar, Rossiya caar barıp cat. Onıñ uçun mindiy ulustı Germaniyaga aparar arga cok. Ogo koştıoy olor anda tüñey le tüymeen ködürer. Olor bistiñ imperiyaga karşı eder. Onıñ uçun furer olordı ertedeñ le cok etsin degen. Cıt cok etsin degen. Onıñ uçun bis olordı cıt cok bolzın dep örtöp salganıs. Onızı cañıs la Germaniyaga tuzalu! Slerdi bis örtöbö!.. Sler biske emeş işteer.

-Cok! Cok! – dep, ortobıstañ bir orus kiji kıygırıp iyerde, ofitser keydi oñ kolıla çıye cañırda, [19] bir nemets onı bisteñ ayra çıgarala, köziske le adıp iydi... Bot ol lo...

Maaday unçukpay bardı.

-A slerdi kaydaar onıñ apargan? – dep, Kelegey suradı.

-Bisti... onıñ kandıy da tuyuk maşınaga oturgızala, apargan la apargan. Onıñ tujürgen cerin körör bolzo, uydıñ fermazı. Kara-ölö uylardıñ köbizin ne dep aydar! Emçekteriniñ topçıları aray la cerge tiybey turgan emtir.

-Bot bu kiji slerdiñ caanaar! Onıñ sözi – furerdiñ sözi bolor dep bodogor. – Bisti ekeliip, tabıştırgan cerge ofitser Şul'ts baza la cedip kelgen. Anayda aydıp, aydap alıp, barakka ekeldiler.

-Slerdiñ cadar cer bu! – dep, katkak çıraylı nemets ayttı. – Mindiy cakşı cer cañıs la Germaniyanıñ cuulap, cayımdap salgan cerlerinde bolup cat.

Maktap turgan cerin körör bolzo, kaydañ! İçin-tıştın onçozın emikterle çarıy-teriy tartıp salgan. Olorlo tok üzügi cok cürüp cat. Tiyzeñ le – maç ederiñ. Ölgöniñ, barganıñ ol lo bolor. İçi cıttu, kirlü.

-E... Sen mongol bo? – dep, bisti <<süünçilü>> utkıgan nemets meneñ suradı.

-Cok! – dedim. – Altay.

-E, mongol, Altay cok. Mongol, sler mal azırap cadıgar. Uy saap biler be?

-Cok! – dedim. – Bilbezim.

-Caman mongol... Mal-kuş tudup cadaar, uy saap bolbos. Tögün!.. Bis, nemetster, slerdi, ukmal nemelerdi, onçozın biler edip ürederis.

Uy saap bilbezin, çın, nemetske coldu aytkam. Ce, andıy da bolzo, unçuktım:

-Bis, er ulus, uy saabay cadıs. Bis beelerdi saap bileris.

Uy saarınañ moynojoorgo ta ne anayda ayttım bolbogoy.

-A mında beeler cok! – deyle, nemets, içi cırtıla bergediy, korkıştı katkırgan. Onoñ, oñdonıp kelgen çilep, ayttı:

-Emdi le bee bolor.

Caan udabay, eki at cedingen kiji keldi. Talgança kaktırıp, meni elektep turgan nemets eki atka kolın uulap, cük araydañ ayttı.

[20] -Bot, mongol, bu sege, eki bee. Tanıp turuñ ba? Saa. Sagıjıñ cetkençe saa.

Men açinganıma nemetsti aray la sokpodım. Ce boyımdı boyım bek tudup, tişterimdi bacırada tiştenip, nemetske korkıştı açınıp körörimde, mege katkı-öçöş carabaganın bilip iygen oşkoş.

-Bu beeler sege carabayt pa, mongol?

-Men mongol emes. Sovetskiy kiji – dedim.

-Cok. Sovetskiy kiji cañıs la orus uktu bolor. Öskö ulus sovet emes! – dep, ol furajkazın közine keptey tujürüp, katkızın toktodıp, katu sırkındı ayttı.

-Sovet ulus cañıs la orus emes, öskö uk ulus olorlo kojo bir sovetkiy ulus bolup cat – dep, çala çeçerkejer kanım kaynap çıktı.

-A-a... a... Kommunist... - dep, nemets atılanıp çıkkanı onço uluska cart bolo berdi. Ol eki budın taltayta turup iydi. Belin cüktene le soktı.

-Maaday, sen unçukpa. Bolor – dep, kiyin canımda nökörlörüm şımıranıştı.

Sanandım: Şul'ts mında bolgon bolzo, meni bogo lo bojodor edi. Ce Şul'ts bisti cakşı cerge le açık-carık uluska ekelgen emes. Onı bis bilip turbay.

-Bu beelerdi saa, mongol! – dep, ol lo kuuşpaya cüzi soop tartıla bergen külük algıra saldı. – Sabat! Türgen!

At ekelgen çala kıska sindu coon nemets arı bolup barbañdap cügürgen cerde, udabay la eki sabat ekeldi.

-Saa! – dep, nemets mege kıygırdı.

-Cok, saap bolbozım. Biste mindiy beeler cok – dep, kerek deze sabattı da albadım.

-Bu sen sananzañ, kandıy beeler?

-Bu aktalap salgan aygırlar! – dezem, nemets eki kolın belinneñ alıp, için tudunıp, <<ih-ih-ih>> dep talgança katkır la berdi. Tizeleri büktelip, aray-aray la cıgılbay turdı. – Kandıy-kandıy aygırlar deyziñ, mongol? - dep, katkızın toktodıp bolboy, meni öçöp, surap la turdı.

-Furerdiñ beeleri! – dep açınala, ayda salganımdı sespey kaltırım. Nemets cuuktay bazıp la kelgen edi. Kolı karbas la etken. Onoñ arı ne bolgonın çek bilbeydim. Bir le bilinip kelzem, bajım aylanıp, kuskum kelip turdı. Oozımda testü-testü kan şaalıp [21] kaltır. Üstim döön suu urgulayt. Ta bistiñ ulus, ta nemetster – onızı sanaama kirbeyt. Ce, bayla, sook suudañ ulam, bilinip kelgem. Kıymıktanayın dezem, edi-kanım kıncık ta etpeyt. Kapşay la sanangan neme – ölüm. Sanaamda, bu la, emdi le ölörüm. Artık neme cok. Bataa, Altayım, kudayım dep içimde le alkanıp, cerimdi le cañıs katap adaalayın, eske alaalayın dep albadanıp cattım. Kapşay la onçoızın eske alar kerek. Onçoızın. Cerimniñ ağaş-tajı, agın suuları, añ-kujı közimniñ aldınça eeçiy-deeçiy ödüp le turdı... Anayıp catkançam, bala tujım körünip keldi. Boyımdı boyım la körüp cadım. Ce cañıs la uulçak tujımdı. Bu la aldıma. Ten çamçazınıñ aldındağı edegi tomıra cırtılıp kalgan turar ne... Bir le körzöm, - üyim, Erte. Ten eki tuluñı kuykalarga la cılamaştarga keerkedilip kalgan, bu la aldında turar. Kıygırzañ, cuuktay baspas... Ol lo... Beş künge örö turbay catkam. Kursaktı nökörlörüm mege cük le araydañ cidirip turatan emtir. Kezik öylördö çek bilinbey kalıp turgamda. Onoñ lo emeş oñdongon... Bilingen kiyninde ugar bolzo, nemets meni cürük meeyleylü oñ kolıla çike le mañdayıma cudrukla salgan turu. Cıgılarımda, aylana bazıp turup, tepken le tepken dejet. Furajkazı közine kança la katap böktöy tüşse, kayra tartala, teri-suuzı tamçılıp turup tokpoktigon do. Ogo kiji ölbös neme be. Karın tirü artıp, oturganım bu ine.

Maaday kalgançı söstörin aydala, içken-cigen kursagınıñ artığın cuup, sakpıyajına saldı. Nökörlöri neme aytpay, ogo kilep oturgandıy boldı. Olorgo cañıs ta nököri emes, ce anayda ok бүtkül dvorgo örtötkön sovet ulus açu.

-Ol boyınça sler uydiñ fermazında iştedeer be? – dep, Muksum sonırkadı.

-Bir emeş iştegenis... Uy saarga anda ürenip albay. Emdı Erte arı-beri cüreerze, cañıs uydi erten-eñir saap al cadım. Neniñ uyadı bar anda?

-O-o, ol Köksuu aymagında sovhoztordo köp er ulus uy saap cat... Gazette ne aaylu biçigileyt – dep, calakay ünile Kelegey ayttı.

-Ürenze, kiji neni le etpey baza – Maaday cömödi.

Tal-tüştiñ kiyninde celber-celber buluttar kök [22] teñeride köptöy berdi. Andıy da bolzo, ol cut bolorın belgelebey cat dep, Cazu teñeri caar kança katap körüp, nökörlörine ayttı.

Maaday bu nökörlörine körö, ettü-kandu, caan. Talazak. Küçtü de. Sını biyik. Ol lo Muksum şerdeni ködürüp bolboy catsa, Maaday kelele, <<kay>> la deze, cañıskan süürtey berer. <<Sen ol tuku şerdeni ekel>> dep, Muksumga çiçke, ceñilin körgüzer. Muksum uzanışka bu cürümünde cañdu bütken kiji. Ulus onı altın koldu da dejip turatını tegindü emes le. Ol, Kelegeyge körö, emeş caan. 1932 cıldıñ cazında çıkkın. Kelegey deze keler cıldıñ tulaan ayında ak-carıkka tabılğan. Caş tuşta onıñ ırayı tolo bolgon. Emdi edi-kanı, keberi ol tuşındagıdıy emes. Cüzinde artık çoñ et cok nemediy, katkak. Sını uzun. Uzaniş canıñañ Muksumga cetpes. Andıy da bolzo, maltala uzanar ulus: Maaday, Cazu la Muksum Kelegeydi boylorına tartıp algandar. Kaytsa da küçtü. Üstine neni le kanayda edip turganın bir le körüp alza, ogo artık sös kerek cok. Anayda la eder. Ulusla sös blaaşpas. Bilerkebes.

Kaçan aş kılğanıp la kelerde, kolhoz Maadaydı, cuuga-çakka da cürgen, köpti körgön, iştegen kijini, uzanar ulus taldap alala, bök cazazın dep suragan. Ol eldeñ ozo Cazunı, caan caştı kijini, onıñ Kelegeydi le Muksumdı adap, boyına kojup alğan. Kalgançı eki kijiniñ adaların Maaday cakşı biletin. Olordıñ adaları cuuga barala, ol lo, suruzı cok. Uulçaktardıñ eneleri olordı keler dep, kandıy korkıştı sakıgilagan dep. Maaday cakşı bilbey. Muksum la Kelegey kojo işteerde, ol olordıñ adaları kereginde köp kuuçındaytan. Ook baldar adazın tuñ da cakşı bilbes, adaları kalaptu cuuga atanarda, kiçinek le nemeler bolgon. Emdi deze cedegen erler. Kolhoztıñ eñ taldama işçileri.

Bügün olor Maadaydıñ cuuda cürgen cürümi kereginde cilbilü kuuçın ukkandar. Olordıñ sanaazıla mindiy şıralu cürümdi adaları baza cürgen. Cañıs la cuudañ canbagandarı açu. Ol tuşta enelerile artıp kalğan baldar neni sessin, neni bilzin. Karın bu Maadaydıy ulus bolup, faşistterdiñ kiyik cañ-kılığın tökpöy-çaçpay aydıp cürgenderi cakşı.

Kelegey le Muksum Maadaydañ segis-togus caşka [23] kiçinek. Bügün olor Maadaydıñ kuuçının la cilbirkep ukkan. Böktiñ kança-kança üyelerin cañırtıp, kün kır bajına cuuktap kelgençe iştegilegen. Kança kañza tañkı tartıp, amırap alala, canar dep kuuçındajıp la oturgança, kolhoztıñ polevodı Samtarov Salda aldınañ örö cortup keldi. Maaday neni de sezip iydi: Saldanıñ ırayında kandıy da çoçıdu bar neme oşkoş. Artkan nökörlör andıy sezimge tüşti ta cok. Onıñ köstörü sook to, karıkçıl da.

-İş bojogon bo? – dep, Salda suradı.

-Bügünçe bolor – Maaday karuu candırdı.

-Cakşı – Samtarov aydala, oñ alakanıla közin kölotkölöy tudup, sañ örö böktiñ kaya-taşka türttüre tudulğan üyelerine cetire kördi. – Bir koomoy neme bol kaldı... Erte barıp catkan maşına, Kadınnıñ bu canında coldoğı burılçıktardıñ birüzinde avariya etken emtir... Cuukta cañı la bir şofer aydıp iyele, Biysk cüre bergen.

-Kanayıp?! – dep, Maaday ünin tıñ biyiktedip, suradı.

-A kaydañ biler... - Salda araay ündendi. – Şofer lo aydıp kelgen edi... Cartala berer bolboy.

Cazu, Muksum, Kelegey unçuğışpadı. Mındıy kenerte ugulğan korkımçılı tabış kezik arazında kijiniñ kecirineñ key de çıgarbas emey.

-Ne boldı ne? – dep, cañıs Cazu kaykadı.

Kün kırdıñ arı canına, bu tabıştı ukpayın degen çilep, aja kondı. Onçolorı: Cazu, Salda attu, Maaday, Muksum, Kelegey coyu bazıp, caan tōñdi tōmön curt caar candılar.

Törtinçi Bajalık

Maaday Mekeşti le Çinçeydi törögöndörineñ de albay, olorgo çürçe kire konup, ne bolgonın uktı.

-Ta... Bu cuukta la ugulıp keldi – dep, törögön üy kiji, köstiñ cajın ıçkınp, çala mijıldap, ayttı.

-Ce sler uylardı saap koyoor. Baldar slerge le oturgay. Men ol Ayrı-Taş caar bar keleyin. Bodolı anda.

[24] Kün cañı la aşkan.

Maaday Çuydıñ colına çıgala, çürçe le maşınaga oturıp alıp, Ceti-Codonı örö boldı. Onıñ al-sanaazı, çek le uyazınañ çıgıp, kıymırıp turgan adarulardıy, bajında tüymey berdi.

-Sler neniñ de uçun al-sanaaga bastırğan oşkojıgar? – dep, tal-orto caşka cede bergen şofer Maadaydañ suradı.

-Eye... Tübek bolgon, - Maaday uur üşkürüp, unçuktı.

Şofer ol boyınça neme surabay, maşınazınıñ cürüjin emeş tıñdıp iydi. Bir çastıñ bajında maşına Ayrı-Taşka cedip keldi. Mında col canı caar burılğan burılçıktıñ boyında boro toozinga bastırğan ciraalar la kargananiñ ortozında üç militsioner le toolu ulus turdılar. Maaday maşınadañ çıgara kalıp, avariya etken cer caar türgen bazıp kelze, tübekteñ bojogon kijiniñ üstin baş platla caap saltır. Araay açta tartıp körzö, - Erte!...

-O-oy, üy!.. Erte! Bu sen kanayıp kalgañ?! – dep, Maaday Erteniñ kögörgön cüzin le karargan oozın sıymay sogup, köziniñ açu cajın ıçkınp, korondı badırıp bolboy, tize bajına otura berdi.

Cajı törtönnöñ aşkan da bolzo, ce ciit dep körünip turgan militsioner Maadaydı koltığınañ alıp, örö turguzala, maşınaga ekeldi.

-Balagar... Körzöör... kandıy baatır.

Maaday emçek uulın kolına alıp, ıyın badırıp bolbodi:

-Eneñ kayda, balam?.. Eneñdi ne ıçkındıñ, emçeginiñ südin cetire embey? Em kanayıp sen çıdaarıñ?.. Kara, eneñ bisterdi cañıskandıra arttırıp salgan. Boyı cok. Cüre bergen. Bu neniñ şırazı... neniñ buruzı boloton.

Maaday Karanı kuçaktanıp alıp, Erteniñ canına kelip, anayda aydıp, ıylap turgança, militsionerler Koş-Agaş canınañ kelgen maşınanı tozup iydiler. Anda kança bar ulus ömölöjip, Erteni ol maşınaga salıp iydiler. Caygı kiji mınañ emes, cüzi çek tije bergenine tüñey. Kijiniñ cüregi toktozo, kan bajı caar köp şaalatan dep, ulus aydıjatan. Maaday caş ölöñ culup alala, Erteniñ bajına salıp, boyı onıñ bajınıñ canına oturıp aldı. Uulçaktı deze militsioner [25] boyınıñ maşınazına, men apararım deyle, alıp algan.

Bu burılçıkka ceder-cetpey le turup, maşına arı-beri sogulıp, burılçıktı ödüp le cadala, añdana sogordo, koldogo caş bala ırada çaçıla bergen, ce enezi cerge çarçalıp tüjerde, üstine caan kozır-kozır tustar tüşken. Bir caan tus kijiniñ bajına tüşken, üç söök kabırğa sıngan. Bu cetkerdeñ şofer boyı carım tındu artkan. Kara - caş bala, bayla, çuuzınañ ulam aldırışpagan ba, aysa, koyu ciraanıñ üstine kelip cımjak tüşkenineñ ulam ba, tirü artıp kalgan. Kerek deze alakança cüzinde bir de sıyrık cok. <<Bu ten kudaydıñ bolujıla artkan bala bolboy>> - dep, Maaday içinde sananıp keletti.

Ceti-Codogo cedip kelerde, bürüñküy kire berdi. Erteni maşınadañ tujürgelekte, törögöndör, ayıldeştar cuulıp keldiler. Mında Maaday da, baya boyına la ıylap, tıñ tabıştanbay turgan kiji, emdi olorlo kojo tal-tabıştı, kıygı-sıktı ködürdi. <<Ce karın, bu er kiji ne emeş tudunbas>> - dep, boyında bek sananala, ança-mınça öydiñ bajında tıñ çuuktu törögöndörin kireledip turdı. Olor emeş le toktoy tüjele, oyto lo tabıšta. Oyto lo maşına añdandırğan şoferdi burulap, bu ak-jarıkta şıranı olorgo ol lo ekelgen dejip ıylaja beret.

Kara da ıyda. Ce ol aştap turganınañ. Kem de törööndördöñ onı umçılaar dep cañı sanaa alındı. Ol ozo baştap embey turgan. Oozına süt kilerde, taptanıp turala, eme bergen. << Bot, bot... Em le, balam!>> - dep, umçı emisken kelinniñ sanaazı carıdı.

Enezi cada kalganın Mekeş le Çinçey tiñ la bilgilebeyt. Mekeş, andıy da bolzo, tübek bolgonın kirelü, oñdop, eneziniñ cüzin acıktayt. Ce ondo bir de ün, kıymık cok. Ol uzakka uyuktap kalgan. Çinçey Mekeşteñ eki çaşka kiçü. Ol ne bolup turganın ta kanayda oñdop turgan, bilerge küç. Andıy da bolzo, eneziniñ cüzi kara-kök uçun, ol ogo cuuktap kelele, oyto lo kayra bolor. Onoñ korkıp turgan çılap, ol caar körbös bolo bergen.

-Bu sen kayttıñ, Erte?.. Bisti ne erte taştap bardıñ? Baldarıñ ötküre çaşta ne cüre berdiñ? – dep, eñ le cuuk törögöndöri baştapkı kün tañ ajıra tabıştı oturgandar.

[26] Ertezinde olordıñ aylına ulus kelip oturıp, kuuçındajıp, Erteniñ cürümi kereginde eske alıp turdılar.

-Erte, ten açıbaza, edin de kezip bergediy kiji bolgon. Baldarın eeçidip alıp, ayıldap la kelgen turar. Bar-cogın aytkan turar. Aylına kir kelzeñ, kazandı eştı askan, kijini kündülegen oturar. Maadaydıñ atkan eliginiñ uçugınañ kijige bir-eki de çaram berip iyer. Küündü kiji... Kalak la de. Cürer le cürer kerek ne – dep, Bazım, Maadaydıñ la Erteniñ törögöni de emes bolzo, komıdap oturat.

Erteniñ söögin cuup salgan soondo, cetinçi künin ötkürgen kiyninde, Maaday baldarla kojo şıralu künderdi cañı oñdop baştı. Er de kiji bolzo, ogo emdi baldardıñ kiyimin cunar kerek. Olordı öyinde azıraarı kayda. Uylar saap, ook-tobır iyt-kuştı kiçeerı, ayıldıñ için aru tudarı – onçozı emdi onıñ moynında. Ayla, ayıldıñ ijin kança la işte, bojobozı ne deyziñ. Karbañdaar la karbañdaar. Ogo koştıy kolhozko işteeri kayda. İştebezeñ – kursak kaydañ keler. Kiyimdi kem berer? <<Boyıñ kıymıktabazañ, kuday da sege boluşpas>> - dep, Maaday içinde sanandı.

Bejinçi Bajalık

Eki uyn Maaday saap, bozuların emeş emdirele, onıñ olordı enelerineñ ayırıp iyele, çedenge kiydirdi.

Sütü caan kara kazanga urala, üstin, carımday da bolzo, tobrak-toozın tiñ la tüşpezin dep, eskinle caap saldı. Keçegiziniñ kaymagın kayıyla, sütü çegenge urdı. Erten kün tolgodıy emtir.

Otto askan çay kaynap kaltır. Maaday onı çıgarala, süttep, içerge beletep koydı. Baldarın ogozolo, ayıldıñ çıgıp kelze, uyları cogıla. Kabıraaçı aydap alıp cüre bertir.

-Sler, baldar, çaylap alala, bozulardı mınaar bu tömön calañ caar aydap salıgar – dep, Maaday Mekeş le Çinçeyge cakıdı. – Men Karamı kurgaktaarım.

[27] Maaday kalgançı öylördö caş balala ayılđañ da çıkpay bargan. Umçı bala köp ıylaar. Mekeleer, caykaar kerek. Çuuların solıp, kurgaktaar la kurgaktaar. Çuu böstördi cunatanı kayda. Çinçey kızı caan bolzo kaydat. Kiçinek nemege kanayıp çuu cundırar. Mekeş caan da bolzo, ce tüñey le, baza la küçi cok. Kaa-caa la olorgo cundırar. Onçozi onıñ moynında, baldarga carbır arga cok. Törögöndörgö baza açınış cok: kajızı la mal-aştu, bala-barkalu. Bir-birüziniñ caan kıstarı kaa-caada boluşsa, ol lo. Mını et, onı işte dep kanayıp caantayın aybılaar, boyınıñ baldarı emes.

Bir kün Maaday Karanı cañı la çuulap, umçılap, uyuktadıp koyordo, adaziñın ecezineñ çıkkın Kuyka dep caan ecezi kelgen.

-Sen ne şıralap cadiñ, Maaday? – dep, ol kuuçındı baştı. – Bu caş balala kaçaa ayılđa oturatañ?.. Sananzañ... Ol lo eki balanı, Mekeş le Çinçeydi, azırap, küçiñ cetse, bolgoy. A Karanı, men bodozom, baldardıñ turazına tabıştırar kerek.

Anayda aydala, Kuyka ecezi tañkı tartıp, unçukpay bardı. Bayla, Maaday sananzın dep.

Kuyka törtön beş caştı. Onıñ sını biyik. Maaday onıñ aytkanın çın da acaruga alıp, sanana berdi. <<Caan ulustıñ aytkanın cançıkka sal>> degen birüzi, Maaday eceziniñ aytkanı coldu dep sananıp otırdı. Emeş udadala, Kuyka Maadaydıñ urup bergen izü çayın içip, ayagın cuup, onıñ arı ermektendi:

-Mekeş le Çinçeydi de çıdadıp alzañ, em turguza ol do cakşı. A Karanı gosıdarstpa çıdadıp salbay. Emeş çıdadala, onıñ alıp ta albay. Baldardıñ turazın Oroktoydoñ Oyrot-Turaga köçürgen degen cokpo. Onıñ beri bir kaçaa cıl ödö berdi ne. Gorodko lo apar.

Maaday anayda le etce cakşı dep, ecezi cüre bergen kiyninde kaçaa kün içinde tuyuk sananıp cürdi. <<Mekeş le Çinçey şkolgo cürüp baştaza, oñdu bolo berer emes pe>> - dep, ada kiji uzak la şüüngen. Aylandıra sananza, ol lo artık. Gosudarstvo emeş çıdadıp berze, onıñ arı Maaday boyı da azırap alar. Cañıs la alatan bolzo. Andıy ok şüülteni kojo iştegen Cazu da aytkan. Cuuda-çakta cürgen kiji neni bilbes, uurdı uur deer, küçti küç deer.

[28] Anayıp cürgençe, baya la törögöndör aytkan:

-Sen ten caş balala kojo al-sanaaga bastırıp, tört söök bolo bertiriñ, Maaday.

Maaday olor cüre bererde, tördiñ bajında caan emes küsküdeñ körünze, caaktarı çek kopşıyıp kaltır. Tumçugınıñ bajı tam süüreyip arıktaganı şıralaştıñ şıltağı.

-Kuday la dezeñ balamdı!.. Eneñ cok bolgonço, adañ cok bolgon bolzo, sege le cakşı bolor edi. Eneñ emçegineñ astığıp, kayttıñ, balam? – dep, Kara ıylay berze, onı kolına alıp, caykap, ol kaçaa kire sananbadı deer.

-Çinçey, bis Karanı baldardıñ turazına tabıştırıp iyelik pe?.. Çıdaza, oyto alıp alarıs – dep, bir katap Maaday kızınañ kaydar emeş dep suragan.

-Co-ok! – dep, tegerik çıraylu, açık-carık köstü kiçinek balazı ol lo tariym aytkan. Ol kerek deze köstöriniñ cajın ıçkınıp, balanı ala koyıp, <<berbezis>> degen.

-A bis oyto lo, emeş çıdaza, alarıs ne – dep, adazı cana baspay, kızın mekelegen.

-Cok, Karanı kaydaar da berbes! – Çinçey ıylay bergen. – Berbes! Berbes!

-Ce, ce, ıylaba. Karanı kem de, kaydar da berbes. Balam ıylabazın.

Çinçey çuuda catkan Karanı kuçaktay alıp, ıylap turarda, Maaday köziniñ cajın ıçkınıp, cajiıtu arçıp iygen.

-Mekeş, bis Karanı baldardıñ turazına berbezis dezeń? – bir kün Çinçey akazına ayttı. – Adam aytkan: baldardıñ turazına berer dep.

-Berbes! – dep, Mekeş, sıynınañ caan uulçak, bar-cok köksineñ açımçılı ayttı. – Ol tuşta bis baza baldardıñ turazına bararıs. Karala kojo.

-Ce, ce, Karanı kem bererge turgan onı – adazı baldarına kilep, olordı mekelep, toktottı.

Ol boyınça Maaday baldarıla Kara kereginde kuuçın ötkürbey cürdi. Ogo ançada la eki bala Karala kojo bararıs degeni açu. Olor çıdap kalgan. Kaytsa da, adazı olordı azırap alar. Olor emçek emes. Ce bu eküni azırap, öskürüp alarga onıñ küçi ceder. Törögöndörgö cürüp le, aylına kelgilep le turza, öy ödüp kalbay. Baldar deze anayda la özö berer. Ol tuşta [29] ceñil bolorın kalgançı öylördö adazı kiji sananıp la turbay.

Bir kün ecezi kelerde, Maaday baldarla bolgon kuuçının aydarda, Kuyka ayttı:

-Olorgo ne aydar!.. Caş bala alıp, baldar şıralaar emes. Onı sanan... Sanaarkaba. Bis onı sananarıs, baldarga baş berbe.

-Onoñ olor meni burular ne... Kara kayda dep. Kiji neni aydatan – Maaday alañızıp, cüregi sıstap, cük araydañ unçuktı.

-Karanı baldardıñ turazına berer. Sös cok. Eki balala men boyım kuuçındajarım. Öskö sös cok.

Altıncı Bajalık

Salda Kaydarov Maadaydı, caş balala kojo artıp kalgan erdi, işke çık dep aytpay da cürdi. Erdiñ sanaazı, ettiñ bışkanı dep kalık kalas aytpagan emey. Kaydarov boyı biler: kaçan işke çıgar, kaçan çıkpas, çikezin aydar. Ölöñ ijiniñ kidim öyinde Maaday aldında eñ taldama işçi bolgon. Künine bejen sotıktı çap salatan. Ölöñ ayruuştaza, arıdım-çıladım

debes. Buguldu atar eeçiy-deeçiy de kelze, Maaday, kojo ayruuŝtap turgan kijile, ölöñdi oboonıñ tözine süürteŝteñ cayımdap iygen turar. Onoñ bugul tartıp ekelgen uulçaktarga cakır:

-Ötküre baçımdabagar, takpaanañ cortıgar. Oboonıñ tözinde ölöñ cok lo bolzo, kelereer.

Uulçaktar ol cakıltadañ çıkpaytan. Salda boyı Maadayla kança oboogo ölöñ çaçpadı emeş. Ölöñ ayruuŝtagan nököri arıy berze, amırap al deer. Kün ajıp baratsa, onıñ küçi tam kojulıp turgan çılap, ölöñdi caan-caan ayruuŝtap, oboonıñ bajı döön çaçar.

-Emeŝteñ berzeer – dep, oboo bajaacı aytsa, Maaday, öçöŝkön çilep, ol lo boyınça köptöñ lö mergedep turar.

-Belen ölöñdi cayıp bolbos sler anda kaytkanaar? – dep, coboş ünile Maaday unçugatan.

[30] Maadaydıñ kılık-cañınıñ bir kelişpes canı – ol arakı içse. Salda onıla kança la içpey. Ançada la cut-culakay künderde. Çapkan ölöñ köp bolzo, kolhoz ulustı amıradıp turbay. Ol öydö neni eder, erler boy-boylorın ayıldajıp, çegenniñ arakızın askılap, içip, ol lo ölöñ-çöp iş kereginde, ol lo mal-aş kereginde kuuçındajıp, keyiger le keyiger. Anaykanınıñ kiyninde, Maaday, baza kuuçın cok neme çilep, kiji açingadıy ermek baştaar.

-E-e, - dep, bu la Saldanı bir katap caygıda, çadırda oturala, tili eelbey le bargan soondo, kırtıŝtap baştagan. – Sen, sagal sööktü tañma, cebren öydöñ beri öro çıkpagan uktu-töstü, emdigeçe kandıy cöjögö cedingeneer. Ce, ayt!.. Men büdeyin.

Anayda aydıp, Saldanıñ töjineñ tudala, itatay deyle, iyde salgan.

Sagaldu cañıs eçkizin

Soyıp cıp bolbogon sagal,

Cabudagı catkan kurudın

Cedip cıp bolbogon sagal.

Bu söstördin kiyninde Salda Maadaydı cudrukla cık la salgan. Maaday, kolı kıçıp turgan külük, Saldala culdaja la bergen. Soguŝta Salda ceñülü çıkkan: Maadaydıñ oñ kös kögörgön, eki karızı öñziregen. Anayda bir nedeleden artık cürgen.

-Sler kijiniñ közine ne sal cadaar, uuldar? – dep, börügin közine tujüre kıyıp alıp, bir katap Saldaga colıgala, Maaday epcoksınıp aytkan.

-Boyıña boyıñ kilebeziñde, kem sege kiler? – dep, Salda udura la aytkan turu.

-Sen kilezen kaydarıñ – dep, Maaday onı cuuksınıp, köp cıldarga kojo iştegen kiji öñdobos kaytkan dep aytkan çılap, aktu küünineñ üşkürgen.

Onoñ beri öylör toktomı çok ötkön lö. Salda da, Maaday da ol açınıştı undıp salgan emey. Ogo emdi ne açınar? Açu suudañ içele, ala köndölöñ açınanı erüüldegi açınanına kaydañ turzın. Cañıs la bugün Salda Maadayga kilep, Kuyka ogo neni aytkanın bilbes te bolzo, ce baza andıy la şüülgelü keldi:

-Maaday, sen bu çaş balala, çın, şıralap cadiñ. Men sananzam, kalak, açınba, Karanı, em turguza kiçinek tušta, baldardıñ turazına tabıştırza, artık [31] emes pe?.. Sanan körzöñ, nökör... Gosudarstvo emeş çıdadıp alarıña bolujar.

-Kiji edi-kanıla kolbolu balazın kanayıp ogo bereten, ol baldardıñ turazına? – dep, Maaday Saldanıñ sözine cöpsinbes küündü ayttı. – Çıdadıp ber dep gosudarstvogo kiji kanayıp aydar? Uyattu da.

-Ne uyalıp cadiñ? Uurı ettiñ be? – Salda çıdaşpadı. – Onı çıdadıp turgança, eki balañ da caanday berer. Olor kereginde baza sananar kerek. Olorgo kursak, kiyim kerek... Üredüge barza, baza la minayıp oturarga ba?.. E-e, ol onı kanayda oñdoor?

-Oñdoor do neme çok bolboy... Baldar bolboy cat – dep, Maaday eki kara közin arı-beri cıjıp, Saldaga körböy cadıp, ayttı.

Olor ekü ança-minça unçuğışpay oturdılar. Kajızı la oozında suu uurtanıp algandıy. Kecirineñ key çıkpas bolup oturgılay bergeni kemzine de carabay baadı oşkoş.

-Sanan körgöy – dep, uçında Maaday, alakandarın uujanıp, ayttı. – Küç surak ine... Ce men onı sananayın.

Maadaydıñ kalgançı söstöri Saldanı mınañ arı olor eküniñ ortodo kuuçın bolbozın kerelegendiy. Onıñ uçun Salda, suyak çaçın eki kolıla kayra eki-üç katap sıymay sogolo, börkin kiyip, ayılđañ çıktı. Maaday, balanı karap körölö, buttarınıñ bajıla bazıp, Saldanı üydeyip, baza ejikteñ çıgıp, artkan eki balazın coktodı. Olor çok. Bayla, Kuyka ecezinde.

Maaday Karanıñ kurgap kalgan çuuların kere tartkan buulardañ suurıp, kayra aylına kirdi. Çuulardı balanıñ castıgınıñ üstine salıp, onı baza la karap kördi. <<Köörkiydi seni, ecem de, karı da ulus baldardıñ turazına la ber dep kanayıp baratkıları>> - dep içinde sananıp, araay şımırandı.

Onoñ ol ottu turundi içkeri cıldırıp, bala oygonzo, onı umçılایtan süttü otko cuuk turguzıp koydı: belen, cılı bolzın. Onoñ Maaday neniñ de uçun bajın kalañdadıp, calbıjı oynop, küyüp turgan ot caar körüp, kunukçıldı otura berdi. Onıñ kara köstörinde karıkçaldıñ kölöközi bildiret.

-Çın da, toñ ötküre şıranı men boyıma kanayıp alınıp catkan kiji? – dep, erinderi kıymıktadı. – [32] Baldardıñ turazına tabıştırıala, bir beş caşka cetse, alıp albay. Andıy cañ barda, onı ne tuzalanbas – dep, tiñ sananıp aldı.

Ertezinde Kuyka ecezi kelerde, Maaday sanangan sanaadañ çoçıp, kunugıp ta turza, onı bildirtpeske kiçeenip, cük araydañ ayttı:

-Ce, kerek slerdiñ aytkanıgırla bolzın. Men baza anayda sananıp cadım: gosudarstvo çıdadıp bererge bolujın cetirerge turganda, onıñ ne moynojor? Kerek andıy bolzın. Cañıs la Mekeş le Çinçeyge kanayda aydar, onızın bilbey cadım.

-Onızı meniñ keregim bolzın, Maaday – dep, ecezi süüngen çilep, omok ayttı.

Cetinçi Bajalık

-Ce, emdi Gorno-Altaysk baradıñ ba? – Maaday trakt colgo çıgala, maşına sakıp turarda, Cazu bazıp kelip, suradı.

-Eye. Bütün le cede berer bolboyım.

-Bogo neni edeten. Cakşı barza tal-tüştüñ kiyninde gorodto bolorıñ... Ce cakşı cedip bargıñ – dep, Cazu aydala, işke cüre berdi.

Maaday, uulçağın kuçaktanıp alıp, arı-beri caykap, maşınanı sakıp la turdı. Erten turagı öksöp çıkkan künniñ carkındı çoğı Ceti-Codonıñ içine tekşi cayıla bergeni uday berdi. Key cılı. Maadaydıñ kulaktarına coldıñ canında koyu öskön cıraalardañ kuştardıñ üni ugulat. Iraak cokto olordo bozulardı körüp, içinde sanandı: <<Slerdiñ enelereer eñirde cedip keler. Emçekteri sütke sıstagança. A meniñ Karamnıñ enezi cok... Öskö cerge barza, anda ta kandıy süt sege içirgileer. Onı kaydañ biler>>.

Maadaydıñ sanaazın kenete cede kongon maşına üze soktı. Oñ kolın örö ködürerde le, ol toktoy tüşti. Maşınanıñ bajın ebire cügürüp, şoferdoñ suradı:

-Gorodko cetire!

-Otur – şofer cöpsindi.

Maaday maşınaga oturala, unçukpay barıp cadarda, [33] caji caandap kalgan şofer, kaa-caada ogo kılças edip acıktap turala suradı:

-Sler ne gorodko bar catkanaar?.. Üyeer bol'nitsada ba?

-Cok – dep, Maaday unçuktu. – üyim avariyaadañ bojugon... Em bu balamdı baldardıñ turazına tabıştırarga barıp cadım.

-A-a, - dep, şofer oñdodi.

Çın da, Maaday gorodko tal-tüştiñ kiyninde cedip keldi. Mında albatı sobırılışkan, cañıs la kıymıruda. Key ogo emeş tınçu dep bildirdi. Agaş turalar cajıl agaştardıñ kiyninde cajımp turgulagan oşkoş. Gorodtıñ tös cerinde köp biyik-biyik turalar. Kirpiçterdeñ etken. Kısıltım öñdü. Kezikteri ak. Bayla, anayda çeretegilep salgan. Olordı körüp, Maaday kerektü turanı tıñ la şıralaş coktoñ taap aldı. Terlegen-burlagan, balazın kuçaktangança eki kat kirpiç turaga kirip, baldardañ suradı:

-Slerdiñ cirektor kayda?

Bajın kileyte kayçılup salgan uulçak Maadaydı kaykap kördi oşkoş: er kiji emçek bala kuçaktanıp alğanı solun. Uulçak Maadaydı direktordıñ kıbınıñ ejigine ekelele, cımjak ünile ayttı:

-Direktor emdi le keler. Ol ol üstinde katta. Men aydıp iyerim.

Uulçak arı bolup cüre berdi. Maadaydıñ kulagina küülegen tabış – baldardıñ üni. Mındıy cirkiregen tabıştı ol ozo lo baştap koyçılar caygı turluzına köçköndö, olordıñ koylorı la kuraandarı üzügi cok maarajıp turarda ugatan edi. Birde bu tabış kürküree suunıñ şuultına tüñey. Şuulap, şırkırıp, sığırıp turgan ünder bir le uunda ugulğanı ayılçınıñ al-sanaazın oyto lo cerine ekelgen. Ce ol sanaazın kenetiyn kemniñ de üni üsti:

-Sler mege be?

Maadaydıñ aldında biyik le talazak sindu, kalıñ kara çaçtu, ak çıraylu kiji turdı.

-Eye. Cirektor sler be?

-Men, men... Ce kiriger – dep, üngür le cart aydıp, kıbınıñ ejigin açıp, direktor utkuuldu ayttı. – Baş bolzın, kiriger, oturıgar, ne cürgeneerdi aydıgar.

Maaday kuçaktanıp alğan balazın ozo baştap [34] cergeley turgan köskö körümcilü bir tüñey oturgıştardıñ üstine salıp, kolın amıradarga sanangan. Ce ol ok öydö onı emdi le tabıştırzın deze, balanı kanayıp oturgıštañ alıp berer. Cok, kerees edip kalgançı katap kuçaktanıp alayın dep sananala, ayttı:

-Men baldardıñ turazına balamdı tabıştırarga keldim... Enezi cada kalgan.

Maaday onıñ arı neme aytpasta, onıñ keberinde kunukçıldı körüp, direktor suradı:

-Baldardıñ adı kem?

-Kara.

-A boyıgardıñ adı-colıgar ne kiji?

-Kaydarov Maaday.

Direktor kalıñ kara çaçın eki kolıla kayra sıymay sogup, cattırgızıp iyele, onofñ stoldıñ üstine çala suy salıp, ofñ kolınıñ sabarlarıla bıçırada sogup, ayılıçıdañ köstörin albay, unçuktı:

-Karu Maaday, bis slerdiñ Karagardı baldardıñ turazına alıp bolbozıs... Ol sürekey kiçinek. Biske açınbagar... Cañıs la caandap kalgan baldardı alar argabıs bar. Altı-ceti çaştı bolzo, sös tö cok. A Karu sürekey kiçinek.

Maaday direktordıñ anayda moynoşkonına baştap tariyın süüne de bergen: boyınıñ balazın, toñ ösküs arktan emes, baldardıñ bu turazına kanayıp tabıştırzın. Kuyka ecezi, Salda la Cazu baştağan ulustıñ küünile neme bolbos uçurlu. Maadayda mee cok po? Cok, boyınıñ üç balazın, kaytsa da, küçi cedip, azırap albay. Ce ol ok öydö Mekeş le Çinçey dep eki balazı emdi de kiçinek uçun, mınızı cañıs la emçek dep sananala, gorodko bu kire amadap kelele, kerek bütpey barganına kunugıp, keberine bürüñküy cayıla bergenin sespey de kaldı. Onı direktor çokım körüp, kerek deze ogo kiley de berdi.

-Çıdadıp alar arga slerde çek cok po? – dep, ol soradı.

-Cok. Mıñañ caandarı da kiçinek. Şkolgo do bargalak... Törögöndör dö cok.

Kuyka ecezi kereginde sananza da, onı aytpas dep şüüy soktı. Ogo koştıy tegin de ol gorodko aparıp, baldardıñ turazına tabıştırzın dep nekegen... Törögön adı toktozın dep kenete sananıp, Maaday unçuktı:

-Olor eküni de küçim cedip azırazam, cakşı edi [35] le. Cañıs la mınızın kiji edip çıdatatan bolzogor. Kuday, slerge alkış sözim aydar edim.

Direktor uur üşkürele, bajın köznök caar burıy soktı. Kanayıp bolujar. Onofñ ofñ canında kara öñdü telefon caar körüp, sol kolınıñ sabarlarıla stoldıñ üstine tabırada sogup, neni de sananıp oturdı. Bayla, bu la kerek canınañ sananıp cat dep, Maaday içinde sanandı. Bolujatan la bolzo. Uçında ol telefonın ala koyıp, kaydaar da soktı.

-Mariya Pavlovna ba?.. Men, men. Ençinov. Cakşılar! Ne solundar bar?.. Ha-ha. Andıy emey a. Mariya Pavlovna, men slerdeñ bir caan tuura salbas suraktı. Mindıy neme.

Maaday ugup la oturdı. Bu la Ençinov degen kiji Mariya Pavlovnanı mindıy kiji çaş balalu kelgen, artkandarı, baza la ook nemeler, aylında artkan dep kuuçındap turdı. Bala ötküre çaş. Emçek. Onıñ uçun olor alar ba, cok po dep. Sananza, ol lo telefonlo kuuçındajıp turgan üy kiji bu direktorlo cöpsinip turgandıy boldı.

-Maaday, slerdiñ Karunı çaş baldardıñ turazı alar... Men onıñ camuzı Mariya Pavlovnala kuuçındajıp saldım, Zaveduyuşçiyile. Cart pa?.. Kunukpagar, onçozi cakşı bolor.

-Slerge alkış! Caan alkış! – deyle, Maaday oturgıştıñ üstinde çuulu balazın ala koydı.

-Ol cerdi sler bilereer be? – dep, Ençirov sonırkadı.

-O kuday, cok. Bilbezim. Aydıp berzeer.

-Men slerle kojo kiji iyerim.

Çın da, ciit kelin Maadayga caş baldardıñ turazın körgüzip bererge, onla kojo oromdı örö bastı.

Segizinçi Bajalık

-Ce, balanı baldardıñ turazına tabıştırıp iydiñ be? – dep, ertezinde, Maaday canıp kelerde, Kuyka ecezi sonırkadı.

-Caş baldardıñ turazına.

Onoñ Maaday ecezine, baza öskö dö uluska kanayda gorodko cedip, kamık cerdi bir edip bazıp, uçında [36] Karanı caş baldardıñ turazına tabıştırğanın tökpöy-çaçpay kuuçındap turdı. Ol boyınıñ kunugin anayda la cogoltıp koyıp turza, baldarı – Çinçey le Mekeş – oyto lo ogo tujürüp salar boldı. Maaday balanı kañça la katap emdelkege (bol'nitsaga) aparıp salgam deze, ol ne anayda uzak emdenip cat dep, Mekeş kaykaar. Anayda baldarga Kuyka ecezi aytkanın adazı cakşı biler. Ce eceer castıra aytkan dep bu la azatpaylarga kanayda aydarıñ.

-Ada, Karanı sen emdelkege aparıp koygoñ dezeñ? – eki közi izü caşka çıktıp, Çinçey suraar.

-Eye, eye, balam – dep, adazı kapşay la ayda salar. Onıñ kiyninde baza la surak bererineñ ayabazın ol ertedeñ bilip, kañzaniñ soruulın oozına arı-beri cıldırıp turza, ol lo, Çinçey neni sananganın undıp iygen turar. Kerek deze köstörin kolınıñ sırtıla arçıp iyele, külümzirenip iyer. Adazına ol lo kerek, ıylabaytan la bolzo.

Kuyka bir kezek öygö Maaday karındaştıñ uyların saap ta turza, ol balazın gorodko aparıp salgan soñında, kalgançı künderde ol işti toktodıp saldı. Er kijige ayıl ijin onçozın ederge küç. Ecezin kañçazın aybılaar. Kezik arazında ol do belim dep komıdaar cañ tapkan. Ogo kanayıp carbınar. Maaday ecezine bir emeş açınıp, kılañdap cürele, toktop kalgan: camandıra kiyim-kepti boyı cunup, uylardı saap, üy de kijideñ koomoy emes edip turdı. Erte cada kalganıñañ beri öy udap la barattı. Törtön konogı da ötkön. Onıñ la kiyninde, caan udabay, Kuyka aytkan:

-Em mınayda la cañıskan kanayda cadarga turuñ?.. Karıp kalgan emeziñ, uy-bozu kiçeep, kep-kiyim cunup berer kiji tabılbas dep pe. Baldarıña da ceñil bolor. Onı sananar kerek.

Maaday eceziniñ sözün tıñ da sonırkap ukpadı: anayda aydarın ozolodo bilip cürgen. Kerek deze ondıy sanaanı, anda, ıraagında, köksiniñ sırañay la tübinde, bu la künderde sananıp koygon sanaa baza bar bolgon. Ce ol sanaazınañ Maaday boyı caltanıp cürgen: kanayıp-kanayıp kiji ekelze, baldarı ne dejer. Olor kiçinek te bolzo, bayla, baza kiji küündü. Ekelgen kiji olorgo kıygastanza, cakşı bolor bo? Ozo baştap kem cok bolboy kaytsın. Cañı kelinneñ baldar [37] bolzo, bu baldarımdı kıcırañtıp baştaza, onıñ açuzın kaydaar badırar.

Maaday anayıp sananıp cürgençe, cıl ötkön. Erteniñ cılına onço törögöndör cuulgan. Erteniñ ene-adazı, karındaş-törögöndöri. Maaday da canınañ onçozi.

Mekeş le Çiñçey Erteniñ de ene-adazında cürüp, oyto aylına kelip, emeşteñ çıdagılap keldi.

-Adam, Karanı sen emdelkedeñ ne uzak ekelbey cadıñ? – dep, Çiñçey oos capasta, adazı olordı Kuyka ecezine arttırala, gorodko sungan emey.

Mariya Pavlovna, caş baldardıñ turazınıñ camuzı, Maadaydı süünçilü utkıgan.

-O-o, slerdiñ Karagar su-kadık özüp cat! Körzögör, erdiñ boyı!.. Mında, kerek deze, bir kiji azırap alatam dep suragan... Tort lo caynap turar... Emdi bir caş eki ayłu. Şulmus ta.

-Azıraarga? Olor caş ulus pa?

-Törtönnöñ aşkan la – Mariya Pavlovna aytkan.

-Alza algay la – Maaday aldı-kiynin sananbay, ayda salgan.

Maaday gorodko kono cürgen. Uulına oyndaştar sadıp ekelgen. Bor-sar kursak.

-O-oy, bu sler kanayıp turıgar?!.. Biste onçozi bar. Kerek cok – dep, baldar alaaçı kelin, eki alakanın cayıp, külümzirenip aytkan.

-Ce aldırbas... Aydarda sler kursağın baldarga ülep berzegez, oyındajın baza – dep, Maaday küünzegen.

-Kijinin küünün candırbar – dep, Mariya Pavlovna aydarda, kaykap çıkkın kelin ol lo külümzirengen boyı Maadaydıñ ekelgen konfetterin, tezerik cımjak ötpöktörin, oyındarın alıp, cüre bergen.

Maaday <<Tuulu Altay>> dep konokçıda kongon. Mında ol, eñirde stolovıyda oturala, boyınıñ aymağınıñ uluzına colığıp, uzak kuuçındaşkan. Maaday, cürüminiñ bir

kezek uçuraldarın uluska aydala, onoñ ne aaylu kemzingen: ugup oturgan ulus, oozına suu urup algandıy, unçuğışpay, cañıs la onı acıktaalap turganın sesken. Onıñ cürümi olorgo ne kerek. Uçında Maaday töjögine cadıp aytkan:

-Ce, kalak nökörlör, cürümin aydıp, komıdadı debeger... Men cadıp amırayın.

-Cok, cok. Bis tegin cerge ugup oturgan dep pe?! Co-ok. Slerdiñ, Maaday, aytkanaar cakşı. A uluska aytpaan [38] nemeni kemge aydaraar. Slerge le ceñil bolor... - Mınayda kojo oturgan üç kijiniñ birüzi ogo aytkan.

-Çın, çın... Er kiji, sler açuga tıñ la bagınbagar. Ol üç balanı çıdadıp alzaar, ne aaylu caan kerek. Emdi cañı üy kiji alar kerek... Bistiñ cerde kelinder bar la... Keliger, bis ebin taap iybeyis. – Ekinçizi, Maadaydıñ kuuçının ugala, cañıs la ol canınañ sanangan çılap, kilegendü aydıp oturgan. Üçinçi er kiji uzak unçukpay oturala, araay koşkon:

-Sen, er kiji, bu cürümiñdi biske kuuçındaganıñ cakşı. Uluska aytsañ – ulus bolujar. Ulus cokko sen ne bolotoñ. Bis, bu la senile kojo oturgan er ulus, ayt cadıs: açuga tüşpe. Kunukka bastırba... Er bol.

Maaday, cañı la kıyın cada bergen boyı, çoçıy bergendiy, orınınañ sertes edip tura cügürgen. Kojo kuuçındaşkan ulustañ başkalanıp, kanayıp calbagınañ barıp tujüp turgan deer dep, boyında sanangan. Bu ulus onı nökörzıp, kiji dep kuuçındajıp turbay. Carabas, ugar la. Artık sös arga berer, ulu sös uçurlu bolup, uuldañ uulga ulalar.

Maaday taptanıp iyerde, oozında kılçu amtan bildirdi: kaputsa da cibegen edi, çaaızınla orop salgan cımjak sır da amzabagan. Bayla, arakınıñ la açuzı. <<İ-ta-tay, içpes nemeni ne içtim, corıkka cürüp>> - dep boyında şımırana, Maaday orınına cada bergen. Nökörlöri mını körüp, çala caratkılabay turala, boyları da uyuktaarga tış kiyimderin suurgılap, töjöktörine küç edip, tuurazınañ barıp tüşkülep, uyuktagılay berdi.

Maaday canıp kelele, ol lo gorodto er ulustıñ sözün katap-katap eske alıp cürdi. Bu kiji tirü cürze, kilegen uluska colıga la bereten turbay dep, kaçça sananbadı deer. Ol sanaadañ ogo ceñil. Kaytsa da kiji ol, boyıña la baldarıña ceñil bolor degeni caman ba?

-Emdi neni sananıp cadıñ, Maaday? – dep, keçe le ecezi Kuyka suray sokkon emey.

-Ce toñ ötküre ne baçımdaar... Körgöy – dep, Maaday ecezine çala tarınıp, kizirt ündü karuu bergen.

-Üniñdi ne ködürüp turuñ?.. Sege le bolup turbay – ecezi de atıylanıp çıkkın. – Karıgança mınayda la cüreyin dep pe?

[39] Ece ol eñ le cuuk kiji. Onoñ öskö ulus anayda aydıp turganda, bayla, Maadayga la cakşı sananıp turganı ol.

-Emdi men kemdi alatam? Mege kem barar? Kaytsa da, karıp kalgam ine – dep, keçe le, ecezi baza la ol cannañ sös aydarda, Maaday baştap la sanaazın ıgara aytkanın boyı da sespey kalgan.

-Sanan... Acıktan... Kijee barbagan kargan kıstar da bar... Tul da kelinder cürü – dep, Kuyka cımjak ündü aytkan.

Toguzınçı Bajalık

Maaday, Karanı gorodko apargan soñında, keler cayda, küük ayda, taygada cürele, neniñ de uçun caygı turluga köçüp kelgilegen koyçılardı ayıldagan. Küüktiñ üni andamında cañılanıp turganın ugarga da akşı. Ebire cap-cajıl. Keydiñ aruzın curt cerdegi keyge kanayıp tündeer. Curt cerde tös oromlo kandıy maşınalar cürbeyt deyziiñ: koş tartar caan da maşınalar, kiynindegi eki kölösölöri caan <<Belarustar>> kayda. Ogo koştoy ceñil corıktu maşınalar, mototsiklder. Olor cañıs ta tös collo emes, ce ayıldar ortozında ıçke le tapı coldorlo mañtajıp, toozın-tobrak ködüreteni baza ak. Oniñ uçun key de toozın-tobraktu dep bildirip turar. A mında, taygada, key ap-arı. Kök ölöñniñ le cüzün çeçekterdiñ tatu cıdı kijiniñ su-kadıgına sürekey le kerektü nemediy. Kenerteñ agananıñ da cıdı cıtanıp kelgen turar. <<Koyçılarga kandıy akşı. Erte ezen cürgen bolzo, emdi onçobıs mında cadar edibis.>> - dep, Maaday içinde sananıp, kalgançı kobıda turgan turluga keldi. Bu turluda – Cazu. Bilezile koylor kabırıp, olor Mejelik dep cerde kalgançı ceti cıldıñ turkunına turgulap cat.

Cazuniñ üyi – Bazım – boco kaynatkan oşkoş. Boconiñ ba, sarsuniñ ba cıdı cıtanat. uurım da körünbeyt: kalgançı öylördö arakı azıştı aymak içinde [40] ek cogoltsın dep, oblast'tañ añılı cakılta kelgenin ono ulus akşı biler. Oniñ uçun uurımniñ turganın da körböziñ, aarınıñ sarsuzı da akkanına uçurabazıñ.

-Cazu kayda? – dep, Maaday Bazımnañ ogo kañza azıp berele, keydi tıñıda köksine kiydire tınıp, suradı:

-Özökkö tüşken. Sel'pogo... A ne?

-Tegin surabas ba? – dep, Maaday ayıldıñ için acıktap, Bazımniñ urup bergen çayın içip, kaykagandu unçuktı.

Ejik kalt ederde, Maaday ol caar kördi. Kem de kirip keler kerek. Bayla, baldar. Ce cañı askan bojonıñ cıdı cılıygalak, baza la selt edip, cıtanıp kaldı. <<Baldar kanayıp ayılga kirbey turu emeş? – dep, Maaday sanandı. – Aysa olor, askan aarını karuuldap, ayıldıñ içkeri canında cıraalarga barıp turu emeş pe?>>

Baza la ejik kalt etti. Bazım da, Maaday da ejik caar körgüledi. Torkoçı kirip keldi. Ol tal-orto sındı, çiçke kara kabaktı, ödük cok, kara cikpelü le kirtiyle, bororıp kalgan ak çamçalı emtir. Kirip kelele, ceñeziniñ canına oturıp aldı. <<Cakşılar>> la degen söstöñ öskö neni de aytpadı.

-Çaylap alala, oyto koygo barar bolboyıñ? – dep, ceñezi Bazım suradı.

-Eye – dep, Torkoçı cañıs la söslö karuu candırdı.

Maaday ermek aytpay la oturdı. Ol neniñ de uçun Torkoçını, cañı la körgön çilep, kariş la bajında acıktap turganın kıs bilip iygen oşkoş. Bazım, caandap kalgan kiji, bu kerekti sezip te salza, ta neniñ de uçun cakşızınıp turgandı bildirdi. Onıñ çırayında kandıy da külümci körünip kaldı. Kerek deze kokırlap iyerge arga bergendiy bodoldı. Andıy da bolzo, ol sanaazıñañ ayrılıp, kuuçındı Cazuga köçürdi:

-Kaçan kelgey ne?

-Kerek bar bedi? – Bazım kaykadı.

-Bar la.

-Sakıp alzañ. Kün aşkalakta, cedip kelbey ol.

-Ce, bir le bolgon, kiyninde kuuçındaşkay – dep, [41] Maaday aydala, ayagın toydım deyle berip, atanadım dedi. Onıñ baçımdaganı nedeñ ulam bolo bergenin Bazım kaykap arttı.

Çınıñça aytsa, Maaday Cazunı tegin le suragan. Caygıda ölöñ ijinde malçılardıñ brigadazına kojo işteeri canıñañ ermektejer kerek bolgon. Ce ol canıñañ em turguza Bazımga aytpas dep şüüyle, Maaday adına minele, neniñ de uçun bayagı kelgen collo oyto kır örö salgan, kayda da Torkoçınıñ koylorı bolor kerek. <<Künerik meeste bolbozo>> - dep, Maaday sananala, Mejeliktiñ bir kırılardıñ odıra cortup kelze, çın la, koylor mında cürgüledi.

Caan udabadı, Torkoçı koylordıñ üstigi canında, caan taştıñ üstinde köründi. Ol do Maadaydı körüp iygen bolor kerek. Kerek bedi. <<Toñ lo kıs emes ol>> - dep, içinde sananala, ol adınıñ oozın tuura tarttı.

-E-e, Torkoçı! – dep, Maaday çürçe le onıñ canına cedip kelgen, adınañ tujüp, unçuktı.

-A, bu sler turıgar ne? – dep, calakay ünile kıs unçugıp, buttarınıñ bajına körüjin köçürdi. – A mında neni edip turganaar?

-Koyloor küünim kelip cat. Bot kemle kojo koyloor?.. Onıñ uçun koylordıñ canına la cortup cürer küünim kelerde, bu la... mınayıp cürüm.

Maaday anayda aydala, ıraak tuulardıñ baştarında ak kardı körüp, bu taygada aru key ol lo aru möñkülerdeñ dep kuuçındadı.

-Koy kabırrar kiji kanayıp tabılbaytan slerge? – Torkoçı sodon taška eptü oturala, canında turgan Maadaydañ suradı.

Olor ekü le kuuçındaşkan. Torkoçı tıñ la caş emes. Ogo cirme altı caş. Bir uuldu. Anayıp la, kijee barbıy cadıp, bir uul taap alğan. Balada neniñ camanı bar edi. Tabılğan, çıkkın nemeni azırap la albay. Torkoçınıñ çırayı tıñ da körümcilü emes, ce onıñ tolo edikanı, töjindegi caan emes eki mejelik, kurlaa tujın ödö kongon kalıñ la coon çañkı – onçozi kijini boyına cilbirkedip turanı solun. Kandıy la cajıt er kijiniñ küünin boyına tartıp cilbirketkenin kem de söslö aydıp albas.

Tañ aldında bir emeş caaş caagan kiyninde, ar-bütkeni körzöñ, cañırılıp kalgandıy. Cañıs ta cañmır emes, ce alagünniñ açık-carık çoğı da cerdi [42] cañırtıp turbay. Kuştardıñ, ançada la küükterdiñ ünderi bu cañırtula kojo keendiktiñ kereezi le çümi oşkoş.

-Körzöñ dö, Torkoçı, - dep, Maaday oñ kolın içkeri sundı, - bu cañı cayılğan cajıl bürlü agaştardı la cıraalardı, ceñestü le cüzün-cüür calbaktardıla bükterdi tayangan tuulardı! Mınayda turarga kandıy cakşı!.. A men deze tuku ak baştu tuuga tüñey... Kandıy da kunukçıl bar... Oñdop bolboy cadım... A sen, Torkoçı, kajı da tuuga tüñey emeziñ...

-A nege tüñey? – Maadaydıñ kuuçınıñ üzüp, kıs kaykap çıktı.

-Sler be?.. Sen... bu la kelgen castıñ boyı oşkojiñ.

-Kuday-ay, bu cajıma mindiy maktaştı baştap la ugup catkanım bu.

-Mindiy söstördi men sege katap-katap aydar küünim bar. Cañıs la elektebeyten bolzoñ.

Torkoçı külümzirenele, tuura kördi. Cüzin ezinge udura tudarda, saamay tujındağı boş çaçtarı elbirep çıktı. Onıñ külümzirengeni udabay la öçö bergendiy boldı. Mını sezip, Maaday da kunukka tüje berip, oyto lo oygongon kögüsteñ kıska caragadıy söstör tabarga kiçeendi. Torkoçı mını ajındıra sezip iygen oşkoş:

-Mege andıy söstördi ne aydarga albadanıp cadıgar?.. Maaday, sler kalas öy ötkürbeyten bolzogor... Men kereginde tegin le anayda sananbagar.

Torkoçı Maadayga kılças edip körölö, örö turdı.

-Sen kereginde cañıs la cakşını sanangam. Camandı kerektegen bolzom, tegin cerge, çın, öy ötkürbes te edim... Meni castıra oñdop cadıñ, Torkoçı – dep, Maaday aktanıp baştadı. Bu aktanış ta emes. Çike, çın aytkan sös. Cañıs la onıñ küünin Torkoçı oñdoyton bolzo, ol bu la turgan kayadañ, süünçideñ ulam kalıp ta iyze, bir tabı bolor edi. –

Torkoçı – dep, Maaday neni sananıp turganın bogo lo aydar küünü keldi. – Bileriñ be, bis ekü koju curtaar uçurlu.

-Baza neni aydarga turaar? – çala külümzirenip, baya tura cügürgen boyı, emdi otura tujüp, Maadayga çike körüp, Torkoçı suradı. – Baza neni küünzediger, aydıgar la.

Torkoçı Maadaydıñ eki közine çike körüp alğan, ol [43] baza neni kokırlap aydar boloton dep sakıp oturdı. Ce Maaday ogo bastıra bar küünü aytkanın ol emdigeçe bilbey, onıla kokırlajar dep şüüp aldı.

-Cok, Torkoçı kokır emes... Sende bir uul bar... Mende eki bala. Üçinçizi, Kara, kiçinek... Onı biltir la ook baldardıñ turazına tabıştırıp iygemdi sen, bayla, ukkan la bolboyıñ. Gorodto. Gosudarstvo çıdadıp berer... Emeş le çıdaza, men onı oyto barıp ekelerim... Anayda kuuçındaşpazañ da, kijiniñ balazın öskö kiji alar emes. Çıdagay la.

-Men slerdiñ bu sözöörgö karuu edip neni aydarımdı sler ajındıra sananbadaar ba? – Torkoçı katuun tartınıp ayttı.

-Sanangam la, Torkoçı. Aylandıra. Ebirede. Men, köp lö bolzo, seneñ altı caşka caan. Bu başka sege tiñ la kunuk etpes uçurlu. Bodozoñ, men cañı la cürüm cürüp baştagam bolgom. Cürümniñ kidim öyi mege cañı-cañı la baştalgan tujında Erte cada kalgan... Ce onı emdi kanaydar. Andıy salım bolup kalganda.

Maaday Torkoçıga köpti-köpti aydarga sanangan, ce kıstıñ küünün ugarga baza kerek. Toñ ötküre köp aydıp, бүдүмçилеер деп турала, çek kerek ürelep kalbazın dep boyı da uçında çoçıy berdi.

-Sañ başka emtireer – dep, uçında Torkoçı örö turup, unçuktı.

-Men seni tiñ baçımdatpay cadım. Karuunu tabınça sananıp berzin dep... Öy cetkilinçe... andıy da bolzo, udatpa... Men bu gorodko barıp kelzem, sege colıgarga önötiyin beri taygalaarım.

-Akır, kün ajıp braat, koylor cuuydım – dep aydala, taştıñ taşka kalıp, Torkoçı içkeri bastı.

Maaday ogo koydı türgen cuujıp berele, ayttı:

-Torkoçı, keler tuştajuga cetire.

-Cakşı bolzın! – dep, Torkoçı kolın cañıdı.

Anayıp olor Mejeliktiñ meeziniñ edegine ayrılıştı. Maaday özök tömön mañtattı.

Onıncı Bajalık

[44] Maaday taygadañ özökkö tüjerde, özök-buurınıñ keltey carımızı anda artıp kalgandıy boldı. Ol kerek eceziniñ aytkan söstörin uçına cetire ugup-ukpay la turgan neme oşkoş. Ecezi Mekeş le Çinçeydi kalgançı öylördö caantayın boyına aparıp, azırap la kondırıp turganı baza tegindü emes. Olordıñ adazı emeş ulustıñ ortozına cürzin, aysa kemdi-kemdi körüp, boyına üy kiji taap alar. Baldarıl köjo oturza, ogo kiji belen tabılbas dep, ecezi çın şüüp algan.

-Sen baza la Karaga barıp kelerge be? – Kuyka Maadaydañ sonırkap suradı.

-Eye... Kanayıp onı kiji undır.

Bu corıkta Maaday ceñil corıktu maşınaga oturıp bargan. Aymakka kelze stolovıydañ canında eki ceñil corıktu maşına turgan. Ajanbay da, Maaday olordı karuuldagan: aysa, bir-birüzi gorodko aparardañ maat cok.

Maadaydıñ ol sezimi kalas bolbodı Stolovıydañ çıkkan eki ciittiñ birüzi, oozın kolartkışla arçınıp, kuu öñdü maşınaga bazıp kelele, onıñ kölösölörin butla teep, acıktap kördi. Bu la öydö Maaday, cüktengen ryukzagın algança la ogo bazıp kelip, cakşılajala, suragan:

-Sler gorodko bo?

-Eye.

-Meni, cer bar bolzo, köjo alzaar... Anda uulım bar, ogo baradım.

Ciit uul Maadaydı budınañ ala bajına cetire körölö, ayttı:

-Baçım dabay turgan bolzogor, ce, oturıgar. Cañıs men coloy köp magazinderge kirerim.

-Cok – dep, Maaday karuun candırdı. – Men de magazine kirerim. Karın cakşı.

-Oturıgar.

Maaday ryukzagın cardınañ alala, maşınanıñ kiynindegi ejigin açıp, oturıp aldı. <<Eptü, cakşı. Türgen corıktu>> - dep içinde sanandı. Şofer sol karmanına klyuçti salala, maşınanı kürküredip iydi. Ak toozın kiynineñ arı çöyilip le kalbay.

[45] Coloy ciit kiji, şofer, Maadaydañ köp tö surak surabadı. Kerek deze magazine de kirbegen. Cañıs la magazine kirele, baldarga kiyim suragan. Saduçı cok deerde, caantayın kanayıp bolboy turgan dep açınala, Maadayga baraktar degen. Ol lo, maşınaga oturgan la cerde, gorod caar şuñudıp iygender. Kemzinde de ün cok.

-Slerge kayda tüjer kerek? – dep, gorodko cetken soñında şofer suradı.

-Caş baldardıñ turazına cedip alar kerek le – Maaday amaduzın çike ayttı.

-Cetirip salarım – dep, ciit calakay ünile Maadaydı süündirdi. – Oyto kaçan canarga turganıgar?

-Kelgen keregim kapşay bütse, erten de cana berbey... Kerek deze bugün de.

Maaday çaş baldardıñ turazına kirip kelze, mında sürekey tımık. Bastıra baldar uyuktap catkandıy. Baldar alaaçılarda da tabış cok. Kelele, ejiktiñ canında bir kaç kire oturgan. Uzak öydiñ bajında, colıguga oroytıganınañ ulam boyı burulu kiji çilep, camanıstı taştagar, biste cuun bolgon dep, kelgen üy kiji ayttı.

-Balaarga keldiger be? – dep, uçında suradı.

-Eye. Uyuktap cat pa?

-Baldar onçozi uykuda... Slerdiñ balaardıñ adı Kara bedi?

-Eye. A ne?... – Maadaydıñ köstöri caanday berdi.

Kelgen üy kiji ayılçını şirtep körölö, sarı çaçın kayra sıymay sogup, ayttı:

-Slerdiñ uulçağardı azırap alarga öskö kiji algan... Boyınıñ balazı edip biçidip algan.

Maadaydıñ köstöri aray la cıkpıktarınañ cıkpay kaldı. Buttarı, arıgan çılap, cük le araydañ but kırında turdı: kıymık la etse, bastıra boyı cerge mıç la barıp tüşkediy bodoldı.

-Sler neni ayt cadaar, bilereer be?! – Maaday atıylanıp çıktı. – Ondıy nemeni slerge kem aytkan?! Andıy cañ bar ba?

-Bar, bar. – Onıñ uçun bis çaş balanı kijige berip iy turbay... Cañ cok bolzo, slerge de berbes. Alza, alzin dep, booro boyıgar cöpsindeer ne. Em ne?... Onı sler baza undıbas uçurlu.

[46] Maadaydıñ buttarı eelciñdep turala, aldındağı ordına kire berdi. Onı ta kem de uur maskala köksine sokkon nemediy dep boyına bildirdi. Sanaazı aray la uça berbedi oşkoş. Koldordıñ sabarları kabışpay turgandarın ne dep aydar.

-Mariya Petrovna kayda? – dep, Maaday, neniñ de uçun ol kiji argadap alar uçurlu dep, boyında kenerte sananala, suradı. Ol ok öydö ol do em neni etsin dep şüüy sogolo, unçuktı. – Cok, tegin surap turum. Onçozi cart.

Mariya Pavlovna bu kerekte caan uçurlu. Balanı berbes degen bolzo, Karanı emdi le ekeliip, adazıla colıktırıp iybey. <<Aray la kelbey udaganımdı ne deer – dep, Maaday boyın buruladı. – Uya baskan takaa çılap, ne cattım bolbogoy?>>

-A kemge bergeniger? Adı-colı, öböközi ne ulus? Kayda cadıp cat? – dep, bir uunda suraktarı oozınañ tögüle berdi.

Sarı çaçı altındalğan orus kelin ayttı:

-Onızı cajtıt, blar. Algan da ulus, bis te minı cajtıtta tudup cat. Andıy cañ.

-Aydarda aytpazaar ba?

-Cok. Aydar cañım cok. Ogo koştıoy onı kemge bergem, kayda cadıp turgan – çazındar mında cok.

-A kayda bargan?.. Uça bergem be? – kıcıgı tudup, Maaday suradı.

-Kaydañ köröyin, kaydañ bileyin – deyle, kelin kiji, Maadayga mende bolujar arga cok dep aytkandıy keberlü, ejikti cabala, cüre berdi.

Maaday kalak la kalak deyle, eki katap çakıldan, kaytkan-kaytkan neme bu dep korodop, caş baldardıñ turazınañ ıgala, bajı la caygan cer caar bastı. Onıñ ukkur kulagina kuştardıñ üni ugulbayt. Kürkürep turgan maşinalardıñ tabıjı toktop kalgandıy. Cajıl orom kup-kuu nemediy, onı cotkon boro kumakla böktöy sogup salganına tüñey. Kulak neni de ukpayt oškoş. Bir le bilinip kelze, gorodtıñ oñ canında biyik tuunıñ aldıla agıp catkan caan emes suunıñ ol canında keçip kaltır. Suu şuulap, üsti künniñ çogına caltırap, agıp la cattı.

-Bu men kaydaar añaatıp barıp catkam? – dep, boyınañ boyı açurkanıp suradı. – Kiji cüülip baratkan bolboy.

[47] Anayda aydala, ebire acıktandı: kiji körünbeyt. <<Boyıla boyı kuuçındajıp turgan, sanaazı cedikpes kiji bolbozın dep ulus sananbazın>> - dep, içinde sananıp kaldı.

Ol tudunçagın algança la <<Tuulu Altay>> degen gostinistaga keldi. Onıñ ejiginde ulus köp emtir. <<Baza la cer cok bolbaysın. Em kayda barıp konoton?>> - dep tuyuk sanandı. Tekpişti örö ıgııp, ejik açıp kirerdiñ kajı canında, kiyin canında ün uguldı:

-Ce keregeer büdüp kaldı ba, blar?

Maaday kaya körzö, baya tüşte kojo kelgen şoferı emtir. Süüne berdi: kojo boloton kiji tabıla bergem.

-Canaraar ba? – dep, ol suradı.

-Kün aja bergem, oroy emes pe? – Maaday alañzıdı.

-Aldırbas... Tün ortodo ceriste bolorıs.

-Aymaktañ arı kanayıp canatam?

-Bistiñ ayıldı konup alaar – dep, uul şüülte ıgardı. – Baçımdap turgan bolzoor, aylarga aparıp ta salarım la.

-Ozo ajanıp alaalık pa? – Maaday aştıp turganın cañı sezip, nökörzıp turgan ciütke ayttı. – Bögün bis coloy ajanbaganıs ne. A?

Coloy Maaday köp-köp kuuçındagan. Şofergo baya tüşteezindiy kunukçıl emes. Onıñ maşınazı türgen de barıp catsa, ce kojo barıp catkan Maadaydıñ kuuçının ol tam la cilbirkep ukkan. Ançada la Kara degen uulın öskö kiji azıraarga alğanı kaykamçılı.

-Andıy cañ bar dejet pe? – dep, aymakka cedip cürele, ciit şofer suradı.

-Bar dejet – dep, Maaday uyku arazında ermektenet. – A, kanaydar onı, andıy cañdı... Boyı bilzin.

On birinçi Bajalık

Maadaydı ol lo tünde ol ciit aylına cetirip salgan. Ce kanayıp ta arıza, kanayıp ta çökönzö, ol bugün erte turgan. Eki könökti algança suuga bargan. Sarı tañnıñ sooksımak ezini edi-kanın sergide sogup iygenine ol süne bergendiy boldı. Uur sanaalar [48] cogolıp, al-kamık suraktarın katap la eske aldı: emdi kanayıp ta, kaytsa da, kiji alar kerek.

Uydıñ çaş cinine bazala, Maaday aray cıgılbadı. <<Moomolordı seni, bas la cürgen cerge cinin tögör!>> - dep neniñ de uçun kıcığı tuttı. Ol andıy da bolzo, ağaştardıñ cajıl bürin erten turagı soogın tartıngan ezin şılıradıp turganın ugup, şımıranıp, agıp catkan suuga cedip keldi. Suu toktomı cok: kıymıkta la kıymıkta. Onıñ bir de amırı cok, içkeri agıp la cadar. <<A men kaydaar bararım, aytsañ, çaştañ içken talay-suum?>> - dep, Maaday erinderin kıymıktadıp, suunı suzup cadıp, şımırandı.

Maaday çaydı azala, çıgarıp la alarda, Kuyka ecezi op-sop lo kirip keldi.

-Ce, gorodto ne cürü, Maaday? – dep, suradı.

Karındaı ogo açınıp, köziniñ uçıla acardı. Ce ol ok öydö köksindegi açu sıstı sestirbeske ayttı:

-Gorodto ne bar deer?.. Anda izü, keyi tınçu.

-Onıñ uçun baçımdap kelgeñ be?.. Ne bolgon? – ecezi kestenip suradı. – Karanıñ su-kadıgı kandıy emtir?

-Kara? – Maaday çoçıy bergendiy, sertes etti. – Kara kem co-ok. Özüp le cat. Cañıs la...

Ol uulçağı kereginde bolgon uçuraldı ecezine çikezin aydarga turala, andıy da bolzo, kerde-marda caan kijile ne-ne bolo berbezin dep, akır, ozo beletep alar dep şüündi. Kalgançı sös, çın, çay içip oturgan eceziniñ acaruzına, karmakka kiçinek balıktıñ balazı iline sokkondıy, ala koyındı.

-Aytsañ, balala ne bolgon?

-E-e, ecem... Karanı ulus azırap alarga surap turatan emtir... Balazı cok ulus. Aydarda, onıñ camuzı aydat: balanı olor kem-kemge azırap alarına berip iyerdeñ ayabas. Bot ol lo...

-A, andıy cañı bar bedi? – Kuyka çala çoçıp, açurkanıp, kaykadı.

-Bar emtir, ece... Bar. Neniñ uçun deze balanı olor ötküre caštañ azırap baştagandar. Olordıñ tabı boltır.

-A sen kaytkañ?! Algalakta, balanı ekeler kerek bolgon! Em eki-üç çaştu balanı... Balanı olorgo tegin çıgargan ba?!

Maaday eceziniñ açurkanıp çıkkanın bilip oturdı. [49] Otko cuuk tiş küyer, buurga cuuk iç açır degeni ol ine. Andıy da bolzo, karındajınıñ açurkanıp oturganı baza bar: bu la ecezi emes bolzo, Kara emdi aylında özüp, adazın, törögöndörin, akazın la ecezin süündirip cürer edi. Emdi oroy. Kara öskö kijiniñ aylında. Öskö ulustı ada-enem dep aydıp, olordı süündirip, oynogon, katkırgan, cügürgen bolor.

Caan udabay Mekeş le Çinçey eeçişkençe kelgiledi.

-E-e, baldarımdı! – dep, Maaday olordı utkıdı. – Kay, beri keliger. – Adazınıñ köstörineñ caş körünip keldi. – Kelip oturıgar, çaylagar, baldarım.

Maadaydıñ üni de başka uguldı. Mekeş le Çinçey seskilep iydi oşkoş. Ogo koştıy Maaday boyın baza kaykap kaldı. Bu mindiy ne? Köstiñ caji kaçan da belen kelbeyten. <<Ay-ay, al-sanaam uyadagan bolboy>> - dep içinde sanandı.

-Oturıp çaylagar, baldar – dep, ecezi karındajınıñ aytkanı aayınça baza unçuktı.

-Adam, Kara emdengençe le be? – Çinçey, çiçke ünile şıñırt etken çilep, adazınıñ koynına oturıp, onıñ közine çike körüp iyele, suradı.

-Kaçan onoñ çıgarar? – Mekeş artpadı.

-Udabas, baldar, udabas. Karanıñ su-kadıgı cakşı.

Baldar süünijip, ajangılay berdi.

Uylardı saap, bozulardı aydap iygen soñında, Mekeş le Çinçey cedingençe, Maaday ecezine keldi.

-Men tayga çıgatam – dep, karındajı ayttı.

-Barla – dep, Kuyka unçuktı.

On ekinçi bajalık

Caaştıñ caap turganı korkıştı. Çek le teñerideñ könök könögile le urup turgandıy. Kırdı tömön tüşken çiçke kara coldordı tömön suuçaktar sır cügürükle akkılap turdı. Takalu da at çala taykılıp turar. Cer dep neme tort çeyile bergen. Maadaydıñ kiyip alğan plaşç tonı caaşka ödölö, kobırayıp kalğan. Andıy da bolzo, içindegi kiyimler kurgak.

Maaday taygaga cürüp, üçinçi küninde Torkoçınıñ turluzına kelgen. Bu öydö cut-culakay toktoy [50] bergen. Keyde cañıs la kuştardıñ üni cañılanıp turdı. Calbaktı la kırlardı tömön tüşken coldor akkan suulardañ tam tereñjip kaldılar. Maadaydıñ kelgenine Cazu la Bazım süüne bergender. Kalğançı öylördö olordıñ turluzına kem de kelbegen. Solun-sobır uguşpagan.

-Bala-barkañ kandıy cürgüleri? –dep, Bazım suradı.

-Kem cok lo – Maaday karuun berip, udura mindağı tayga-taştı catkan ulusta ne solun barın suradı.

Torkoçı aylında cok boldı: ol koyloy bergen. Andıy da bolzo, Maaday onı surabadı – colıga berbey. Em turguza neme bilbeeçi le bolup cürbey. Boorogı bergen suraktıñ karuun kapşay ugar kerek. Onoñ öskö bu taygaga ne kelgen dep. Cañıs la ogo colıgarga, bar-coktı kuuçındajarga amadaganı tegindü emes. Caş ulus emes, tün ortozına cetire cüreten öylör tuku kaçan ötkön.

Maaday Cazu eşteñ çıgala, odıraktı ödüp, Torkoçınıñ koylop cüreten cerin bedrep bardı. Mindagı la cerinde bolor kerek dep, boyında şüüp alıp, uulangan. Ol cerde cok bolzo, onoñ biyik çıkkın. Kobınıñ bajı caar cer ayañ emey. Anda kança da muñ koylor caylaza, odor cetkil. Ölöñ-çöp tizedeñ ajıp kalğan. Maadaydıñ aydijıla bolzo, kolhoztıñ merinostorınıñ çiçke kuyruktarı et-cuu alınıp, bel-sırtı baspaktıy bolup, semirgilep kalğan.

-Cañıs la toy eder kerek. Belkençek dep neme taldama – dep, Maaday kokırllaar dep cadıp, minda aray la boyı katkıga tüşpegen edi.

-Seniñ de belkençegiñdi ulus sakıp turgan bolboy – dep, Cazunıñ üyi Bazım, keltey közin imdep iyele, aytkan emey. Maaday bastıra boyı izip çıkkın. Karın, kokır ol boyınça toktop kalğan.

<<Men çın da slerge belkençek tujürtirerim>> - dep, ol tuştı, Torkoçıga colıkkın soñında, ol sanangan. Ol söstörin Maaday emdi baza eske aldı.

Torkoçı, çın da, koylop ıraak bartır. Onıñ koylorı caaştıñ kiyinde ap-apagaş nemediy. Tıñ la cunungan. Calañda otoolop cürgenin körzö, tort lo ak tuman oşkoş.

-O-o, Maaday! – dep, Torkoçı sürekey süündi. – Gorodtoñ kaçan keldiger?.. Ne solundar bar?.. Kara [51] kandıy? – dep, bir kaçna suraktardı eeçiy-deeçiy berip, eki közin Maadaydañ albay turdı.

Maaday Torkoçınıñ eki kolınañ tudup, külümzirenip, ol kandıy cürgenin suradı.

-Men de kem cok. Ce sler boyoordıñ solunıgardı kuuçındazaar.

Maaday solun-sobırın tökpöy-çaçpay kuuçındap berdi.

-Emdi, Torkoçı, cañıs la seniñ cöbiñdi ugarga keldim – dep, uçında Maaday ayda saldı. – Kara bajımdı castıkka salzam, castık bildirbeyt, töjögim aldımda cok, tegin le cerge catkan neme oşkoş... Andıy ayalgada.

Torkoçı epcoksınıp oturdı: kapşay la aytkan keregi ol, - alıjarı – dep içinde sanandı.

-Kerek deze akañ la ceñeñ de biler oşkoş – dep, Maaday, onıñ kolın salıp, ayttı. – Koy semirgen, toylor udabas baştalar bolor dejet.

Torkoçı ermek aytpay, tömön kördi. Maaday eñilip, onıñ töbözine tumçugın tiydirisip, erkelegenin bildirtti. Torkoçınıñ erinderinde külümci çeçektep çıktı. Maadaydıñ köstörine cılu körüp, neni de aytpay, ödüginiñ konçınañ kalta kodorıp, ogo berdi.

-Belek pe? – dep, kistañ suradı.

-Belek – dep, Torkoçı ugular-ugulbas ündendi.

-Şabilagan uçuktarı tort lo soloñıdıy turu ne. Bu la künderde, caaştırdıñ kiyninde, saygan soloñılardı körüp köktögön bolboyıñ?. Andıy ba?..

-Eye... Alagün le tušta soloñı sayıp la iyze, uçuktardı salıp, şabilap köktögöm – dep, Torkoçı oturgan cerineñ örö turup, ayttı.

-Caan bıyan! Men mını közimniñ çoğın çılap alıp cürerüm, - anayda aydala, Maaday Torkoçını kuçaktay sogup, erinderineñ okşop iydi. Anayda ekü uzak turup kaltırlar. Maadaydıñ adı bışkırbagan bolzo, aysa, onıñ do udaan kuçaktaşkan turar edi.

-Ta ne de bolor. At açu bışkırip iygende – dep, Torkoçı Maadaydıñ kuçaginañ ayrılıp, ayttı.

Maadaydıñ sanaazı, küüni kanattalıp çıktı. Torkoçı kaltanı ogo tegindü keelep köktöböğön. Ol, bayla, onıñ boorogı bergen suraktarınıñ karuuzı. Emdi cañıs la cazap kuuçındajar kerek... Kaçan?.. Tıñ la [52] udatpas. <<Toydı küsteñ le beri eder kerek>> - dep, Maaday ajındıra şüüdi.

-Bilerıñ be, Maaday, - Torkoçı eki kolın onıñ eki iyinderine salıp, köstörine çike acarıp, ayttı. – Men seni kalgançı öylördö eñirlerde ürgü baskan kirbikterim ötküre körüp, sananıp la cadala, uyuktap kalarım... A mında, koylop cürele, kandıy bir sook taştıñ üstine

cañıskan oturarıñ la oturarıñ. Sananarıñ la sananarıñ. Ta neni de oñdop kalarıñ, ce oyto lo tuyuk sanaaga tüjeriñ. Oñdolıp kelgen surak katap la cartı cok bolup cılıyıp kalar. Kezikte neni de sananar küüniñ cok.

Maaday Torkoçınıñ kurlaazımañ eki kolıla kurçay tudup alğan turdı. Eküniñ kara köstöriniñ çoktorı boy-boyına tiyijip, çağılıjıp turgandıy boldı.

-Uzak öylörgö tuštaşpaanınañ ulam meniñ köksimde cañıs la açu-koron sanaalar tolup kalgandıy. Sen, Torkoçı, boyıñniñ bu söstörinle, kalta beleginle meniñ kunugımdı, cañıskan bol turgan öylörimdi cogoltıp iydiñ... Alkış. Meniñ bu söstörimdi bisti ebirede turgan agaştar ugup turu. Aktu küünimneñ aydadım.

-Men caantayın koylop cadım... Ayılda artala, anda neni eder. Akam la ceñem ayılda bolzın... Olordo iş köp. Mege ne... Kırırlarla bas cürzeñ, nedeñ de artık – dep, Torkoçı ayttı.

Olor ekü bugün köp suraktardıñ aayına çıkkın. Bar cok küünderin çigara aydışkan. Neni de cajırışpagan.

Kün ajarga cuuktay bertir. Özöktöñ çıkkın kölötke kırdıñ bajına cuuktap keletti. Maaday Torkoçıga koylordı cuujıp, özökkö tujürişti.

-Ce, sakı.. Bu la aydıñ uçında. Ogo ceñpey, aysa bolzo, men sege baza katap kelip colıgarım – dep, Maaday, adınıñ oozın özök caar tartardıñ aldında, Torkoçıga at üstineñ eñilip kelip, onıñ erinderineñ okşop iyele, ayttı.

-Cakşı bolzın, Torkoçı!

Maaday burılçıktı ötkönçö, Torkoçı ayl caar çubajıp cangan koylordıñ kiyninde turup, onı uzak acıktap kalğan. Maaday da eki katap kaya körgön.

Torkoçınıñ amırı buzulğan: aylınañ la çıksa, özökti tömön körör: ulus kelip cat pa? Aysa Maaday [53] neni-neni sanangan kelip catkan bolor bo dep. Ce kem de körünbeyt. Eñir kirze, kiji keletken bolzo, iyttir ürüp iyer uçurlu. Ce Cazumıñ ay-kalaptu iyttirinde kiñıs ta ün cok kongılayt. Torkoçınıñ cürümünde ne de bolup turganın ceñezi Bazım sezip turgan bolgodıy. Ne deze, köziniñ uçıla caantayın onı acıktap turganın kıs cart bilip alğan. Torkoçınıñ uulı, Kıpçak, emdi altı caştı. Maadaydıñ Mekejineñ tört caş kiçinek, Çinçeydeñ – eki carımga. <<Cok, kemge de barzam, meniñ balamdı caman körzö, kiçinek te bolzo, men ol lo kün onoñ ayrılıp, cüre bererim>> - dep, kalğançı öylördö Torkoçı sananar boldı.

On üçüncü bajalık

Maaday ol lo kün taygadañ kelele, ecezine aydıñ uçında toy ederin aydıp salgan. Ecezine ol oroy eñirde kiregen bolgon. Baldarı uyuktagılap cadarda oygospogon. Kaçan ayıldıñ çıgıp kelerde, cer le teñeri karañuyga aldırıp koytır. Andıy da bolzo, künbadiş caar tuku kaçangı eñir tañdaktıñ kalgançı carığı tam la öçüp baratkanı ile köründi. Bu la biler-bildirbes tañdakka tutay karañuyda keytigip uçuşkan carganattar kezik arazında köskö calt-malt edip körüngen boyınça cogolıp kalat.

Maaday aylınıñ ejigine kelip, senektiñ bozogozına oturala, uzak tañkılagan. Cuuk canında karındarı tastaygan uyları küün-küç cok keşengileyt. Curtta anda-mında iytter ürgüleyt. Erten, aysa, cakşı kün bolor, kün ajarda, onıñ tañdagı sürekey kızıl öñdü bolgon. Emdi tam la cogolıp barattı.

Kayda da irakta, cer le teñeriniñ cigi cok karañuyında, calkın calt edip kaldı. Cok, kaañ künder bolor uçurlu dep, Maaday kalgançı kañza tañkını tartıp, boyında sanandı.

Kenetiyn ol neniñ de uçun cada kalgan üyin – Erteni eske aldı. Sanaazında ayıldıñ la ejiginiñ canında Maadaydı acıktap turgandıy bodoldı. Ol ozo baştap korko do berdi: tuku kaçan cada kalgan kiji kanayıp sağışka kirdi emeş dep, Maaday çoçığandu sanandı. Onıñ sünezi mında bazıp turgan bolboy. [54] Ce bu öygö cetire Maaday çadırdıñ da, turadañ da konup turatan edi. Neme le körünbegen, bildirbegen. Kandıy da artık tabış ukpagan. Bayla, karañuydañ ulam anayda bildirgen. Kiji karañuydañ caltanıp turatan neme emey. Cañı da çıkkan bala, kiji bodozo, neni oñdop turgan, cok, ol do karañuydañ korkıp cat. Carık la caar blajaar. Kandıy la kiji andıy emey.

Maaday turaga kirele, neniñ de uçun suurınbay, cañıs la pidjagin suurala, tøjökkö cadıp, udabas la toydı kanayda ötkürerin sananıp cadala, uyuktap kalganın sespey de kaldı...

Kün izü turgan. Toy tal-tüştiñ le kiyninde baştalan. Maaday booro caskıda köp şańda soyıp koygon bolgon: koydıñ kajaazın la mılçanıñ üstin cabarga. Ce ol boyınça, kança katap gorodtop, taygalap turala, ol iji cada kalgan. Emdi, toy ederde, cañı ayıl tutkan emes, Maaday onnoñ ajıra caan cañı şańdaldardı alıp, agaş ayıldıñ eskirgen le çirigen, oodılğan bürküzin solızın dep, odın carıp turgan la mal soyıp, et kaynatkan uluska cakaru bergen. Tüşte ulus as: onçozi bir beş ças kirede işteñ canarı kereginde keçe caandarla kuuçındajıp salgan. Onıñ uçun etti cañı la kazanga salıp, kaynadıp baştarda, ogo bir le er kiji arttırala, artkandarın ayıldıñ cabıntızın cazazın dep cakıltanı Maaday boyı bergen.

Çın da, ayıldı cañıdañ tutkanına tüñey. Caan şańdalar ebire cabılğan. Cañıs la kiyin canında bir emeş бүдүн şańdalar eski dep bildiret. Onı da uuldar çala as körünzin dep eptep, cañı şańdalardıñ aldı caar sugup salgandar. Cük le onıñ kiyninde Torkoçını oturgıskan ayıldañ köjögölü ekelele, ogo kiydirgender. Çaçın taragan soñında, çaydı azıp, ulustı күндүlep, Torkoçı cañı ayıldıñ ijin iştep baştadı.

Eñirde işteñ kelgen ulus, bala-barka, ciitter – onçozi caan cırgalda. Kün aşkalakta bir kezek ulus aygırlu mal bolup oynogondor. Kezigi <<aktay-köktöy ak attu adazı baydıñ ciit uulı, bisti kelip üzüp al>> dep kojoñdojıp, olcogo түşken kalıktı cayımdap alatan cürümdi körgüsken oyındı oynogılayt. Kaa-caa erler tebek teep, çeptijip turgulayt. Bir kezek kelinder ebire turala, caykanıjıp, törögön- [55] tugandardu, cañı alışkandardı, cer-altayın, agaştajın, talay-suuların maktagılap kojoñdogılayt.

Tün kirerde tışkarı et kaynatkan üç kazannıñ eki oçogına ulus caan ot salıp, onı aylandıra oturgılap, koştoyında nökörlörile kuuçındajıp, keyigip turgandarı baza da eptü. Ottıñ çedirgeni örö keyge ködürilip, oyto cer caar tujüp kelelede, öçö beret. Kezigi çıgıp la cadala, öçüp kalat. Bir kança ulus turada la çadırdı. Turanıñ taktazı cañıs la cızıruda, - çurananıñ üni birde biceniñ, birde kojoñdordıñ oyının cañılandırat.

Ulus tañ ajıra toylogon. Kança kire alkış, maktaş, süüş, süünçi kereginde kojoñdor cañarlanbadı deer. Olordıñ küüzi Ceti-Codo curtı ebirede turgan tuulardıñ agaş-tajına erke tomılğan. Tünile salgan ottıñ kızıl calbıjı karañuy ortodoñ, ceñüniñ maanızı çılap, elbirep küygen. Onıñ kıp-kızıl çedirgenderi keyge tarap-tarkap öçkön. Bu onçozi ol lo Kaydarov Maadaydıñ la Torkoçınıñ toyın kerelegen. Cañıs ta tuular, agaş-taştar emes, ce curtıñ caan caştı onço uluzı bogo caan kereçiler. Olor ekü birigip, cañıdañ cürüm baştagandar. Cañı süünçi, ırıs, baldar, mal-aş bolor. <<İrgedeñ arı mal össin, edekke tolo baldar bassın>> - dejip, keçegi boyınça alkılı kojoñdor tegin cerge kojoñdolbogon, aydılbagan.

Mekeş le Çinçey keçe eñirde baza süünçilü bolgondor: adañ kiji alıp cat, slerde ene bolor, emdi slerder aylaarga konup turaraar, kargan menle kojo kançaa cüreteneer dep, Kuyka olorgo aytkan. Emdi, erten tura, eki bala Kuykanıñ aylında tereñ uykuda cattılar. Kün öksözö lö turatan edi. <<Uyuktaalazın la, işke barar emes. Onoñ olordı kelip Torkoçı alıp albay>> - dep, Kuyka sananıp, çaylap oturdı.

On dörtdinçi bajalık

Torkoçıla alışkan soondo, Maaday onıñ aka-ceñezine caantayın kirer bolo bergen. Emdi Maaday kolhoztıñ torboktorın kabırıp, baza la tayga-taştı cüreri köptögön. Onıñ çala katkak çırayı tayganıñ [56] ezin-cıbarına, künniñ çoğına tam kara-küreñ bolup küyüp kalgandıy.

-Emeş ooru bolboyıñ? – dep, Torkoçı suraar boldı.

-Cok – dep, Maaday karuun candırar. – Nedeñ ulam anayda surap cadiñ.

-Keberiñ emeşteñ kubulıp cat, - ol lo tarıyın üyi ayda saldı. – Men başkalap körüp cadım. Ne cajırar.

-Neni men seneñ cajırarım. Ooru bolzo, ooru debey.

Maaday işke cüre bergende, ecezi Kuyka Torkoçıla ekü uzak kuuçındajatan. Torkoçınıñ koo sının körüp, Kuyka boyı da kereginde sananatan. Kuyka tıñ da çiçke bolboza, ce sını tıs, çaçı coon lo uzun kelin bolgon. Eki tuluñı kerek deze kurlaazınañ çık cok tömön bolgonı cañıs ta ögöönin emes, ce onıñ nökörlörin de, öskö dö erlerdi kaykadatanı kayda. Boydoñ do uuldar Kuykanı içine caratkılap turatan. Ce olor onı sürekey le acıktagılabay turatan: caan kelin ine, olor deze cük le uuldar. Baltırınıñ edi cañı kadıp cürgülegen. Kuykanıñ katkızı, külümcizi arı canınañ cayalgan neme oşkoş. Katkırıp iyze, onıñ koy tişteri, ap-apagaş nemeler, bıcırayıp çıgar. Emdi ol tişter oodılıp, kezigi sargarıp, tujüp te kalganı bar. Cıldar cılıjıp, aylar aylanıp la cat. Olorlo kojo kança kire caş caandabay turu deer. Suunıñ caradı da kança cıldarga cemirilip le caandap, elbep turgan.

Kuykada baldar cok. Onıñ ögöönı, bu la tuularda kolhoz cañı la tözölip turarda, baylardıñ calçılarına öltürtken emey. Ol kerek Kuyka ogo bargan soñında ekinçi cılında bolgon. Ol boyınça köörkiy boyına bu kudaydıñ aldında sözim aydıp cadım deyle, kaçan da kijige barbazım dep sözün beringen. Anayıp la cürele, karıy bergeni bu. Karın karındaçı Maaday Erteni alarda, olordıñ la baldarın – Mekeş le Çinçeydi alıp, olorgo bir canınañ balazap, ekinçi canınañ sürekey töröönzip, karıp baratkan tujın sespey cürgeni bu. Emdi ne, Maaday, üyi Erte cada kalarda, Torkoçını alarda, ol baza la ogo süünip cürdi. Olordo do baldar bolor. Kuyka deze olordı baza la kiçeer, körör. Torkoçı boyı ogo [57] carap cat: işteñkey. Ton-ödük te, çamça, cikpe de kezip, baldarga la Maadayga köktöör. Andıy işke aka-ceñezine cürüp, ürenip, taskap kalganı cakşı. Torkoçı caş emes, çıdap kalgan. Onıñ uçun bile cürümünde tıñ la keytibes dep Kuyka sananıp, ogo eñ le cuuk kiji bolorgo küünzegen. Torkoçı da, boyınıñ ciit tujıla, Kuykanıñ kıs tujındagızınañ koomoy emes. Cañı kelinniñ tuluñı uzun da, coon do. Köstörü kurç, koldorı kapşuun. Bazıtkır. Ayıldıñ

onço işterin ol sır cügürükte, türgen-tükeyde le büdürüp salar. Caan işterdi edip salza, otura tüşe, onıñ kolında iirgiş bööldönör, tük iirip, Mekeş le Çinçeyge cip uk, meeley tüüp cadarı kayda. Uulu Kıpçak ta emdi çıday bergen. Ulustıñ aydıjıla bolzo, Torkoçı onı bu cerdeñ emes, öskö cerdiñ kijizineñ tapkan. Ce kanayıp ta anayıp bolup kalgan, ol ciit kiji Torkoçıla kojo eki le kün bolgon: col cazaar işte. Cuunıñ kiyninde bu la Çuy içinde bir kezek cerlerde coldı cañıdañ cazagan emey. Kajı la kolhoz cıldıñ sayın ol işke bir kança ulus çıgaratan. Anayıp Ceti-Cododoñ köp ciitterle kojo col ijine Torkoçı da cürgen. Cajı on toguska kirgen bala kandıy ciit uulga carabagan deer. Anayıp la onıla birüzi eki kün cürele, onıñ cana bergen. Torkoçı deze udabay la, caydıñ kidim öyinde, ölön-çöp çabında, içi-buırı kıymık ederde, cañı la sesken bolgon: bala tabılğan. Onıñ bajı uyattañ aray la carılбай cürgen: kijige barbay cadıp, balalu bolup kalgan.

Torkoçı kança la katap, tal-tüşte cajıl codranıñ kölötközine kirip alıp ajanıp oturza, bozom eñir kirgende, üstindegi ölönı sargara kurgagan capaşıñ içinde kojo uyuktap turgan baldardıñ eñ le uçına irgege cadıp, ol uuldı eske alıp alatan. Ol onıñ adın kanayıp ta endep salgan. Cañıs la söögi sağıjna kirer, - Kıpçak. <<Kandıy men ol tušta ceñil sanaa-küündü bolgom? Tenektiñ boyı. Cüülgek>> - dep, Torkoçı boyın süre le burulap, uyalıp cüreten. Ol uyalıstar, balazı çıgarda, ta kanayıp ta cogolıp kalgan. Balazın deze anayda la Kıpçak dep adap alğan.

-Kıpçak bıcıl şkolgo barar – dep, bir kün Torkoçı Kuykaga ayttı. – Mekeş le Çinçey onı añdıbas la bolboy.

[58] Kuyka onıñ bu söstörine tarına bergen: kanayıp anayıp baldar kereginde sananıp cat? Bayla, Torkoçı onı boyı da sespegen bolboy. Aldındağı la kıs tujında cüerde sanangan sanaazın çıgara aytkan. Kijige barardañ ozo balalu kelinder onçozi anayda sananıp cürbey. Ol boyınça Kuyka tıñ la onı kerekke albay, suraktıñ karuun candırgan:

-Baldar boy-boyına ürenije berbey. Sespey de kalardıñ.

Cuukta andıy ok sösti Torkoçı Maadayga baza ayda salgan. Maadaydıñ içinde açu sanaa baza la bulgalıja bergen. Ce ol, ecezi çilep sananala, aytkan:

-Ook baldar boy-boyın bir bilede başkalabas. Körörüñ de, onçozi cakşı bolor. Korkıba, köörkiy.

Bayla, Torkoçı da andıy şüülteni önötiyin çıgara aytkan. Ol boyınça bu canınañ ermek kaçan da bolbogon.

Maaday cañı bilezile, onço törögöndörile ep-cöp, cakşı curtay berdi.

On bejinci bajalık

Cazu la Bazım çaştarı caandap, koylorın öskö kijige tabıştırarga kiçeengender. Bazımga bejen beş çaş eki cıl mınañ ozo tolgon bolzo, Cazuniñ altan caji bııl la küskide, aş cuunadım öydö, kirip catkanın kolhoztıñ onço camılları biler. Ce onı türgen solır kiji tabılbay turganı açu. Predsedatel' bilbes emes: cuuda cürüp, köp şıra körgön kiji em karıy bererde, amır öydö onıñ malın alar kiji çıkpay turganda, emeş açınıp ta cürgen bolboy dep.

Cazu, körördö lö andıy, ol özökkö tüşkende, amıraltaga çıgarga bastıra çaazındardı cuup beleteyle, tabıştırıp iygen. Sargararga cetpegen terektiñ calbraktarınañ cula tartıp, olordı katay-katay tudala, uluska körgüzer: bu mınça kire çaazın cuup koygon, pensiyaga çıgarga. Bazım ögööniniñ körgüsken andıy calbraktarın kerekke albaytan:

-Cuuga la cürgen uçun ança kire çaazın bolup turgan bolboy... Meniyi sürekey as boldı ne.

Onoñ Cazuniñ ol kolında calbraktardı alala, [59] kapşay la toolop körzö, altı-cetideñ le ötpös.

-Meniñ çaazındarım mınañ la köp bolgon. Bis cuuga cürgen emezis. Slerge ne, voenkomnoñ la bir çaazın alzaar, ol lo. Pensiya belen alınar.

Cazu üyiniñ andıy eki başka ermek aydarın süübes. Kezikte katkızı keler, ce külümzirenip iyele, neni de aytpas, ol neniñ uçun katkırarga sananganın Bazım baçım bilip, sezip iygen turar: baza la katkımçılı ermek aydıp iygen. Ogo carap turgan bolzo, onıñ nezi caman.

Cazu bir katap Maaday kelerde, aytkan.

-Sen koylordı algan bolzoñ... Kaytsa da caskıda köp tük kayçılup alarıñ. Törödip, kuraandarın kiçeep alzañ, me, sege akça boyı ejilip keler.

Bu kuuçın Kaydarov Maadayga carabagan: ol akçaga bolup, kolhoztıñ aytpagan ijine albadanatan ba? Cazu Torkoçınıñ caan akazı da bolzo, Maadaydıñ içine kirbey bardı. Koydoñ lo ayrılarga bolup, emdi kerek deze boyınıñ küyüzin aybılap baştaganda, anda cakşı da cok.

Maaday bu la Ceti-Cododo Cazuni cakşı bileten, ne deze, kaçça cıl mınañ ozo, bök tudup turarda, ol onıñ kuuçının sürekey sonırkap ugatan. Ada-Töröl cuuga cürüp, cañıs ta boyınıñ açu-korundu cürümin emes, ce öskö dö ulustıñ kıyılıp catkan tının körüp, onı kaçan da undıbaska boyına, nökörlörine sös bergen. A Maaday. Ol neni de undıbagan. Olcodoñ, örttöñ, ölümneñ artkan ulus, ölböy artsa, cuu-çak bolbozı uçun kandıy la uktu congo aydar kerek dejip, ayıldarına cangandar. Ce Maaday ol keregin tıñ la büdürüp bolboy

turganına açınatan. Artkan nökörlöri Ukrainada, Belorussiyada, anda kalık köp. Olorgo cakşı. Ceti-Cododo kaa-caa la orustar bar. Olorgo do kuuçındagan, köp sabazın baldarına. Ada-karındaştarı boyları cuunıñ todına bastırğanda, tarınıñ açu ijıla tınganda.

Kaydarov Cazunıñ sözine içi-buuri, otko salgan tos çılap, cuuras ta etse, unçukpagan. Kaytsa da, caji caan. Çın, emdi olorgo amıraar kerek.

-Cok, blar, slerge kolhoz ulustı boyı taap berer. Men ne, slerdıy le kiji.

Maadaydıñ bu aytkan söstöriniñ kiyninde, carım aydıñ bajında, kolhoz Cazunıñ la Bazımınñ malına [60] eki kiji çılgargan: Muksum la Kelegeydi. Olor eküni Maaday baza cakşı biler. Caskıda, kaçça cıl mınañ ozo kolhozıñ bögin tudarda, Maadaydıñ cuu kereginde kuuçındarın ugarga süüyten uuldar emey. Emdi de olor onıñ cuu kereginde kuuçımın ugarga belen.

Küskide, sarı bürdiñ uçı caar, taygalarda kar borontılap caap baştarda, Cazu la Bazım aylınıñ bar cok cöjözün maşınaga koştıp alıp özökkö köçüp tüşkender. Olordıñ turluzında eki kiji: Muksum la Kelegey artkılap, caygı turluga köçörine cetire koylop baştadılar. Olordıñ mal iji cañı la köndükkeni ol. Ce taygada ol eküdeñ de öskö ciitter bar, mal ijinde: kem koydo, kem sarlıkta, kem uy saar fermada. Maaday deze torbokto. Ol ürengeni aayınça, Muksum la Kelegeydiñ turluzına ulay la keleten. Boş öylördö közörlöp tö catsa, olordıñ tabı.

Maaday öskö kolhozto cadarda, cılkı kabırıp, olordıñ kılık-cañına ürenip kalgan. Torboktor cılkılardıy emes, ce andıy da bolzo, tüñey le üürlenip cürer.

Torkoçı, kaçan Maaday onıla cuuk tanıjıp, kılık-cañına, küünzeşkenine bagınıp turar öydö, onı cılkı kabırarga suran dep cakıgan.

-Cılkılarda ulus barda, kiji, kemzinbey, kanayıp suranatan? Ol ulus kaydaar baratan? İjineñ bararga turgan bolzo, anda sös cok – dep, ol tušta Maaday, Torkoçınıñ eki közine süünçilü körüp, aktu küünineñ aytkan. – Aldırbas.

Bügün Torkoçı ol kuuçındı, bayla, undıp salgan, aysa, sagıjına kirze de, ötkön nemeni tegin cerge ne aydar dep, bir de katap eske albay turgan.

Maadayla Torkoçınıñ baştapkı balazı – kıs. Onı eeçiy, eki cıldıñ bajında, - uul. Üçinçizi – kıs. Öy toktoor emes. Ödüp le cat. Uçı-kıyuzı cok. Kijiniñ caji kojulıp, caş tuji tabınça kayılıp, kargan öyi tam la kirip baratkanı bir le körzöñ ile bolo berer. Anayıp, Maadayla da, Torkoçıla da. Bir le körgüleze, üç bala. Çinçey le Mekeş caandap kalgandar. Mekeş segis klasstı bojudordo, Çinçey altı klasstañ cetige köçkön. Maadaydı körgön ulus, ançada la er ulus, aydıjatan: <<Bödnöniñ baldarı börükke tolo, taltardıñ baldarı taarga

tolo>>. Toolop kelgejin, ceti bala. Mekeş le Çinçey, Torkoçıdañ [61] üçü, onofñ Kıpçak. A Kara kayda? Kara deze gorodko lo bargan soñında – cok. Onı kem azırap, bala edip alğanı em turguza cart emes.

-Kara em kayda ne? Kandıy kijiniñ balazı bolup kaldı ne? dep, bir katap Kuyka karındajına aydar dep turala, ogo adıltkan emey.

-Kanayıp emdi onı sananar bolo berdiger?! Sler emes bolzo, ol emdi, cedegen kiji bolup kalgan, mında cürbey baza. Adazıla, aga-ecezile kojo... Apar la apar dep ne eeregen eder!.. Em ne tögüne le aydar onı!

Kuyka, karındajınıñ açınıp, tarınıp, onı burulap turganın körüp, ol boyınça Karanı kaçan da eske albas boldı. Maaday boyı eske alza da, ce bir de katap köksineñ ün çıkarıp, onıñ adın adabaytan. Ce Kara kereginde ol caantayın sananıp cüreten, kaytsa da kanıla tuduş, ökpö-buurınıñ bir kiçinek tolıgı.

Cüre-cüre onı Torkoçı da eske alıy kalıp turbay. Maaday ogo açınbaytan: ene kiji, bala öskö dö enedeñ çıksa, andıy emey a, - cüregi sıstaar. Kuyka da andıy, ce ol töröön kiji. Castıra cöp çılgargan dep Maaday onıñ uçun açınıp turganı ol.

Cazu la Bazım Karanı eske albaytan. Ol nedeñ ulam andıy, Maadaydıñ sanaazıla bolzo, bir le bolgon kerekti, boyı küünzep etken bolzo, onı eske ne alar. Cazu Maadayga baza anayda la aytkan emey: balanı gosudarstvogo lo tabıştırar dep. Öskürip berer. Emdi ol – öskürgeni de cok, - öskö kiji azırap cat.

Maaday Karanı Erteniñ ene-adazına arttırarga sanangan, ce olordo baldar köp, ogo koştıy enezi ooru bolgon. Adazı, aksak-büksek kiji, kalañıda la balazak, erüül tušta balazagan sösti onofñ kaçan da ukpazıñ. Boyınıñ ene-adazı, caandap kalgan ulus, bir de söskö kiñis edip unçuğışpagan. Ce onçozınıñ şıltağı: Kara ötküre caş bolgon. Emeş bir caštañ aşkan bolzo, onı, aysa, Kuyka ecezi emeze boyınıñ ene-adazı, Erteniñ ene-adazı azırap alarga ne küünzebeyten edi. Anda alañzu cok bolgon.

On altınçı bajalık

[62] Maaday, eñir kire le bererde, cıldıstar çıgıp, koyup turar öydö, uyku aldında, ada-enezin sanandı. Adazı sovet cañ tözölördöñ ozo bayga iştep, bir de cööjögö cedinbegen. Kiji de albagan. Söök-tayağı caan kiji bastıra küçin işke berip, baylardı, terin tögüp, azırgan. Boyında iyt sogor agaş cok, kiji kirgediy üy cok cürgen. Cuu-çak bolo bererde, aaylanbay cürgen: kızıldar la aktar, kajızı çindu, kajızı tögündü? Cañ blaajıp, cer-altaydı ötküre sürüjip, cuulaşkan la cuulaşkan. Ce Maadaydıñ adazı kızıldardañ boyı

iştegen baydı kaçan da argadap alar küünü çok bolgonın ol cakşı bilgen. Onıñ al-kamık malın, kiji kuldangan, kijiniñ küçin cigen nemeni onı tegin cerge ne korır. Karın, arı bazılzın dep sanangan.

Bir kün adazı, kızıl kün kırdañ barıp ajarda, bozom eñir kilerde, adın armakçılap bargan. Çöödöy oturala, kazıktı kağıp, armakçını kürmey tartış edip kazıktañ buulap la iyerde, kem de onıñ eki kolın köksine caba armakçıla çañmaday sogolo, boyı caar tartkan. Ol çoçıyla, caman söstöñ öskö neni de aytpay kalgan. Bir le bilinip kelze, borkiniñ mañdayında beş ayrı çolmondu ulus ebirede turup algandar. Armakçınıñ uçın kolına türüp turgan uul, tişteri kajayıp, külümzirenip, aytkan:

-Bayga iştegen kijiniñ küçi tıñ, beskezi uur ba dezem, caş balanıñ la uurındıy bildirdi.

Artkandarı katırıp, onıñ ektin tudup körgöndör: ce baza, tört söökti şideyle, at armakçıladıp turgan calçızı turbay deşken.

-Sege bay kiji cakşı ba, aysa, olorgo terin tögüp iştep turgan coktu ulus artık pa? – dep, kayıştı krestey çalıy-teliy tartıngan kiji suragan. Başçızı bolgodıy.

-Bay bastıra küçimdi cip cat. Kerek deze sogup ta turganı ne aaylu açu neme. Adanem de meni anayda sokpogondor – dep, olorgo ol aytkan bolgon.

-Cakşı – dep, ol lo kiji aytkan. Maadaydıñ adazı, karañuyga çöñgön tuulardıñ ortozıla ol ulusla kojo barıp, ertezinde le baylardıñ mal-ajın coktu-coyu [63] uluska ülep, cañı cürüm baştagan. Ce sovet cañ baştalarda, kolhoztor tözölördö, uluska tarkatkan baylardıñ malın oyto cuup, ömöliktiñ tekşi malına kojup baştagan. Ol uluska bir-eki le saar uydañ, bir attañ arttırala, slerge onoñ köp mal tudarga carabas dep, cartamaldu kuuçın aydıp, kança kire kobı-cik keçpegen, al-kamık suular keçpegen. Bolgon lo. Boyı kolhozko kirip, emeş tokınalı bolo bererde, kiji alıp, toy etken. Baza la bay-biyge küçin cidirgen kıstı algan. Emeş caji caandap kalgan, boyı oşkoş. Olordıñ da uulı Maaday onoñ Erteni algan emey. Erte cada kalarda, Maaday onıñ ene-adazına köp katap cürgen. Eñ le uur işterine turuşkan. Maaday olordı bir de caman körbögön, küç cetkençe bolujıp, sös cederdeñ su-kadıgın ugujıp cüregen. Ce olor, Erteniñ ada-anezi, kızı cada kalarda, on bir le cıl cürgüyle, oorıp, karıp, ölgöndör.

Ol ok öydö Maaday boyınıñ ene-adazın baza da boş salbagan. Olor, kaçan ol toy etken kiyninde, ekinçi üyineñ bala ıgarda, uulınıñ aylına ayıldagılap cürgen emey. Onıñ la kiyninde, cajiñ caydıñ kidim öyinde, ozo baştap adazı, sarı bürdiñ boyında enezi cada kalgandar. Karındaştarı, sıyındarı – onçozı kiji algan, kijige bargan, bala-barkalu, tarap-

tarkap cürgüley bergen. Olordoñ emdi Maaday cañı kiji alıp, bala-barkalu cada bergen. Erte bar bolzo, emdi Kara da aylında, ce le degen uul, adazına kol-but bolorgo cede bergen cürer edi.

Maaday Erte kereginde sananıp, baza da uyuktap bolboy uzak catti. Erte sağışka la kirze, ol boyın toktodınıp, akır mını, tuku kaçan cada kalgan kijini ne eske alar dep, çala baylanıp turgandıy bolgon. Baylanıp ta emes le. Ce ölgön kiji ölgön lö. Tirü kijini sananar kerek. Ölgöndi ölzöñ dö burıp bolboziñ. Tirü kiji – ol nedeñ de baalu. Onıla colıgıjariñ da. Açu-korondi, süünçini, ijenişti kuuçındajıp, bar-coktı ugujariñ da. Arı bolup barıp catsa, burıp alariñ, söskö kiydirip iyeriñ. Ölgön neme ölgön lö. Ce cakşı, cuuk kiji ölgön dö bolzo, kaçan da undılbas. Ol – al-sanaada, eske alınışka ulay la kirer.

Kaydarov eñirler sayın cürümniñ bir kezek üzugin [64] ulaşpaa eske alar. Kezigin üzüktep. Kayda la cürze: mal kabırıp cortup cürze, ajanıp alıp amırap, uyuktaarga catsa. Tirü cürgende, tirüni de, ölgöndi de eske aları – ol meeniñ keregi. Cürektiñ nekeltezi. Onoñ öskö cürek cürek te emes, mee mee de bolbos.

Maaday baştap la anayda cürümniñ uçurı kereginde sananganı ol bolgon. Ol sanaanı tayganiñ karañuy tunderi ekeliş, kaçan kire sanandırala, onoñ oyto lo cürgüley berer. Bayla, kijiniñ al-sanaazı eske alarga anayda bütken. Onoñ öskö kiji kiji emes. Cürüm kuru bolor.

On cetinçi bajalık

Mekeş, Maadaydıñ caan uulı, segis klasstıñ kiyninde şoferdiñ üredüzine ürengen. Gorno-Altayskta üç ay ürenele, maşına cürgüzeriniñ biçigin alıp, <<Kızıl Maanı>> kolhozına kelip iştey bergeni – adazına caan süünçi bolgon. Kılıgıla coboş, ermek-sözi calakay. Ce andıy da bolzo, Mekeşti ulus adazına tüñey dejer. Caandap kelerde, kezik cerleşteri onıñ keberinde enezi Erteniñ de çırayı ile körünip cat dep aydıjar. Adazı unçukpaytan. Onıñ şüültezile bolzo, uulı enezine keberleş. Kabagı kalıñ, közi, çala çiçke de bolzo, tüñey le, tort enezindiyindiy.

Uulı talazak, kolı-budı küçtü, baltırları katı. Çaçı çala bıcıraş Mekeş üredüdeñ kandık aydıñ uçında kelgen. Üç aydıñ turkunına gorodto ürenip turarda, ol kandıy baldardıñ ortozında cürbedi emeş. Kaji la uçuralda ebire acıktanap: kenetiyyın Karanı taap alarga. On beş cıladañ çik cok aşkan, ce andıy da bolzo, tabıla berer. Ol tüñey le adazı Maadayga keberleş bolor kerek. Iraagmañ da tanılar emes pe? Kaydarov Kara – Mekeştiñ kiçü karındajı. Kanayıp acıktanbadı emeş, ce adazına emeze boyına tüñey ciit uulçakka ol

lo boyınça gorodto tuştabagan. Kulagı da sergek: aysa kem-kem <<Kaydarov>> dep aydıp kalar. Ol lo Karanıñ tabılbaganı ol bolor. Andıy ırıstu öy ogo kelişpegen.

-Men kinogo do barzam, biye-oyınga da cürzem, Karañı [65] kaçan da undıbaytam... Sanaamda ol kayda da uzak cok dep bildirip turgandıy.

Üredüdeñ kelerde, Mekeş adazına bu kire öydiñ turkunına cetire bedrenip cürgenin kuuçındap oturatan. Çınınça aytsa, Mekeş Kara kereginde kuuçındaarda, neniñ de uçun ööy enezi Torkoçı nege de kılañdap oturatanı bildirgen. Onıñ la kiyninde Mekeş cañıs la adazına aydar cañ tapkan. Ançada la bozom eñir kirze, çadırdı oturgılaza, Mekeş ünin cabızadıp aydar. Ol öydö Torkoçı turada boloton turu.

-Ce, balam, sen em Kara kereginde köp kuuçındaba – dep, adazı suraar. – Sen onı emeş-umaş la eske bilip cadıñ ne. Çınçey baza kiçinek bolgon. Kaydañ onı sler tanıytan ediger. Ezen-amır cürgen bolzo, kaçan bir tuştay berbey ol.

-A bis tüñey le taap alarıs dezeń, Mekeş? – dep, Çınçey aydar.

-Ce bolor – dep, adazı olordı toktodor. – Tabılza la tabıldı debey.

Baldarı adazınıñ toktodıp aytkanın oñdogılap, ermek aytpay barar. Ooktorı, ööy eneziniñ baldarı, mında bolzo, Mekeş le Çınçey cılıygan karındaçı kereginde baza ermek ötkürbes. Ol andıy neme bu la adazınıñ toktotkonınañ la ööy eneziniñ kılañdajınañ ulam bolgonı cart. Torkoçı aldında Karanı azıraarga öskö kiji alğanına çek cöpsinbeyten bolgon.

-Öskö kijiniñ balazın kiji kanayıp boyınıñ balazı dep aydar. Ogo kijiniñ tili kurır bolboy. Kara tabılitan la bolzo, biske onçobıska cakşı bolor edi.

Onıñ bu la kuuçını Mekeşke ijençi etken: gorodto Kara tabılza, ogo çın sösti aydala, ceriñe can dep suraar. Ce ol ijençi uzak ta bolbogon: Torkoçı nedeñ ulam kıygastanıp, kıcırañtıp turganı cart emes. Tegin anayda Torkoçı Mekeş le Çınçeyge enediye le. <<Mekeş, balam, barıp odın kuçaktanıp ekel>> - deer. <<Magazinneñ kalaş alıp koy, balam>> - dep, işke barza cakıp salar. <<Çınçey, sen, balam, turanıñ için cunup sal. Uroktoriñdı büdürele... Onoñ oynop bararıñ>> - kışaktı cakır. Çınçey ayıldıñ içinde işti cañıs ta cakıta aayınça etpey, ce anayda ok boyınıñ bilgeninçe, içine caratkanınça edip salatan.

[66] Maaday baldarınıñ kılık-cañın çokım biler bolo berdi. Mekeştiñ, caandap kelele, adazına la Torkoçıga kanayıp bir kılañdagannın, kiziregenin, cöpsinbegenin bir de katap sespegen. Şofergo ürenip alala, kolhozko carım cıl işteyle, çerüge bargan. Çerüde de onıñ slujbazı kem cok ötkön. Karındaştık Pol’şada slujit’ etken. Bir cıldıñ bajında bir ayga

amıraltaga kelip, Torkoçı enezine caygı kiyim ekelip bergenine adazı da, enezi de tıñ süüngilep cüreteni emdiğeçe undılbagan.

Emdi, Mekeş çıdap, aldınañ iştep bararda, onıñ bolujı anañ ile. Odın da tartıp, ekelip berer. Arı-beri aymakka, gorodko cürze, cakıgan, aybılagan nemeni taap, ekolgen turar. Adazınıñ baştapkı boluşçı – Mekeş. Kolhoztıñ söstön çıkpas şoferı – Mekeş. Kargan-tijeñ ulustıñ aybızınañ tura kalbas kiji – Mekeş.

Mekeş ol lo ok boyı ulustıñ aybı-küünineñ çıkpaytan. Kandıy bir nökör eñirde barıp, agaş arazınañ mılçağa beletegen agaş ekelip ber deer. Mekeş ekeler le. <<Sen mege, iştiñ kiyninde, boş öy bolzo, çadırğa şañda beletep koygom, onı tartıp bereten bolzoñ>> - dep, bir kün tañ erten tura işke kelze, baza birüzi aybılanıp iygen turar. Mekeş oroy eñirde ol corıkka cürüp, ayıldıñ eezile maşınanıñ üstineñ ol şañdanı tujürüp cadar.

Akazına körö, Çinçey emeş katu sırkındı. Kerek deze açınçak. Çala kizirep turar. Torkoçı, Maaday onı cakşı bilbey: açınza la, udura bir sös aytpaança, tegin kalbas. Segizinçi klassta ürenip turarda, onı komsomolgo alarga sanangandar, ce istoriyadañ bilgiri koomoy uçun, onı anayda la albagandar. Açınala, ejikteñ atkan oktıy çıga bergen. Onoñ, bir emeş öydiñ bajında, köznökti cudrukla tokıldadıp, kıygırğan:

-Slerdiñ büdüjeerdi, otliçnikter! Men tüñey le komsomolgo kirip alarım! Köröröör! Köröröör!

-Tokto, Çinçey!.. Seni, mindıy teskeri kılıktı balanı, komsomolgo kem alatan? – dep, klass başkaraacı onı adılğan.

-A sler baza kıygırbaar! Men de üredüçi bolup iyer argam bar. Sler kire iştep iyerim – degen.

Üredüçiniñ keltey sanı aray la üzüle bergendiy [67] bolgon: mindıy atkak söstördi bu öygö cetire ay kulagı kaçan da ukpagan. Olordı cañıs la Kaydarova Çinçeydeñ ukkan. Ol kerekti üredüçi Maadayga aytkan. Maaday cañıs la bajın caykap, uçında unçukkan:

-Ce, kuuçındajaym... Tıñ açınışkan ulus emtiriger.

Ertezinde adalu kıstu eküniñ ortodo kuuçın ötkön. Çinçeydiñ edi-kanı tırkırıp çıkkanın adazı körüp, kuuçındı cimjada ötkürerge kiçeengen. Eküdeñ le ekü. Çadırda.

-Üredüçileriñle, klasstagi nacılarıñla anayda kuuçındajadıñ – dep toolop berele, kızına aytkan.

-A meni açındırar cañ olorgo kaydañ kelgen, ada? – Çinçey tarınıp çıkkan. Meni cabıs körüp cat. Men caan kiji emezim.

-Ne dep seni olor ayttı? – adazı sonırkaran.

-Teskeri kılıktu dep. Komsomolgo albas dep.

-Ce mında neniñ camanı bar?

-Bar, ada, bar. Kiji kanayıp teskeri kılıktu boloton?! Men bilirim, meniñ kılıgım teskeri emes. Kaçılar karın kijini teskeri kılıktu edip cat. Komsomolgo albas la, caman la caman...

Maaday kızınıñ kılıgın bilze de, ce ogo tıñ boluşpay, çala emeş cımjada, bilzin dep ayttı:

-Ce, kızım, ogo ne açınar. Meni teskeri kılıktu dep ulus aytpaan dep turuñ ba? E-e, onoñ do arı caman aydıjatan. Kañı la söskö açınap bolzo, kiji cerdiñ üstine kanayıp cüreten. Kem cok, onçozi undılıp kalar. Andıy ook-tobır nemege acaru salba.

Maaday bu söstördi kızına aytsa da, ol ok öydö içinde sanandı: <<Çınınça aytsa, ol ook-tobır ne le nemedediñ ulam kijiniñ kılık-cañı turup cat ine. Caan ulus caş baldardı andıy uçuraldarı kerekke albazın dep cakırı castıra neme bolboy. Akara baş cok ce bolor, açınba dep aydıp cadıs. Baldardı birübis ürey aydıp cat, birübis tüzeder dep çırmayadı. Olordiñ ortozı ta ne bolor?>>

Andıy sanaa-şüülte oyto boyına carabay bardı. Kemniñ adaanın alar: üredüçiniñ be, balanıñ ba? Kajızı burulu? Kaytsa da bu suraktı şkol boyı ilgaar kerek. Ene-ada balanı şkolgo üredüçilerle mınayda keriş, tartış dep aydıp, cakıp turgan emes. Ayılda neniñ uçun bala ada-enezin anayda kazırlanıp, [68] ne le dep aytpay cat? Ne deze, balanı aktuga burulabay cat. Tegin cerge kaarbay cat. Şkoldo ne? Anda üredüçiler boyları burulu. Boylorı. Aktu bolup turgan bolzo, baldar la olordiñ ortozında süzüş cok bolor uçurlu.

Uçında Maaday Çinçeydiñ bajın sıymayla, ayttı:

-Bıçıl sen segizinçi klasstı bojudolo, ürenip barar kerek. Slerge ürenip alarga emdi öy cakşı. Ada-Töröl uçun cuu tujında men ürenip albay, anayda la kolhozto iştep, ol lo cañdu la camandıra kıcıtıp, biçip ürenip alğanıma süünip cadım. Toñ kalarda onızı da cakşı... Onoñ şofergo ürenip alğanı koomoy bo? Uluska caman aytırbay la cürü... Sen baza nege-nege ürenip albayıñ. Cañıs ol kereginde bu la öydö sananar kerek.

Caydıñ kidim öyi. Cerdiñ üsti cap-cajıl. Ayas künde körzöñ – teñeri çap-çañkır, cer deze sürekey-sürekey cajıl. Maaday teñeriniñ kögin körüp, sananar: <<Men şak la mindiy çañkır böstöñ çamça edineten bolzom>>. Bir öyinde ol <<çañkır>> da dep çololotkon. Ne deze, çañkır çamçalı cürer. Körör bolzo, ol üç çañkır çamçalı. Birüzi kirlenze, ekinçizin kiyer. Ol kirtize, - üçinçizin. Onıñ uçun ulus kaykaytan: bu Maaday çañkır çamçanı ten bir de suurbay kiyeten bolboy dep. Körör bolzo, kaydañ.

Anayıp Maaday baldarınıñ çıdap kelgenine le olordıñ baştapkı bolujına sügünip cürer boldı. <<Kiyis çöyiler, kiji özör>> degeni ol ne.

-Baldardı onçozın üredip alarıs, kiji bolzındar – dep, Torkoçı Maadayga kuuçındaar boldı.

-Onıñ uçun ak-carıkka kiji cürüp turbay – dep, ogo udura Maaday külümzirenip, cöpsinip aydar.

Ol boyınça caydıñ cırgaldu öyi ötkön soñında küstiñ sarı altındıy öyi kelerde, Maaday Çinçeydi gorod caar üydeşken: buhgalterdiñ üredüzine. Boyınıñ la küünile ürenip bargan. Emdi baldar küünzeze le, kandıy la üredüge barıp turbay. Onıñ uçun adazı kiji kızına sös tö aytpagan, - carap turgan bolzo, ogo ne ürenbes, ol işke ne iştebes. Buhgalter ulustı körör bolzo, köp lö sabazı karıp kalgan ulus. Ol lo cuuniñ aldında, cuu öyinde iştegen ulus emdigeçe le buhgalter. Cuuniñ kiyninde kança kire iştegelep cat. Karıp kalgan ulustı kançın ciitterle [69] solır öy cetken. Cañıs la ciitterdi üredüge iyer kerek. Bu suraktı Maaday anayda içinde le sananıp cüreten. Kaçan kızı Çinçey bu üredüge bararga küünzeerde, Maaday süüne bergen: onıñ bilip, oñdop cürgen surağı öydiñ nekeltezi dep.

-Cazap üren, balam... Akça kerek bolzo, samaradañ biçip tur – dep, Maaday Çinçeydi maşınaga oturgızıp, atkargan. – Biske, mindaa uluska, kartoşko, bor-tobır kursak cetkil bolor. Sege deze akça caantayın kerek bolorın men boyım cakşı bilerim.

Anayıp, Mekeş akazın eeçiy. Çinçey gorod caar üredü alar dep atanganı ol bolgon.

On segizinçi bajalık

<<Ada, meniñ üredüüm baştalğan – dep, Çinçey gorodtoñ biçigen. – Üredü kem cok köndügiip başaldı. Emeşteñ stipendiya berip cat. Obşçejitiede cadım. Kezik baldar ulustıñ aylında: onçozına cer kelişpey cat. Ce stipendiyani berip te turza, akça kerek, ada. Kinogo, teatrğa barar kerek. Ogo koştıy, üredüle kolboy ogo kerektü biçikter sadıp aları kayda. Bu ayda mege cirme salkovoy salıgar... Kiyim sadıp alarım. Slerge ne kerek, baza biçip iyiger.

Ezenimle slerge. Onçogorgo caan ezen. Çinçey.

18 oktyabır 1967 cıl>>

Maaday kızınıñ caraştıra curap çiygenin kıcırala, çazındı ekçey tudup, konvertine salıp, tüş karmanına sugup aldı. Erke, cılı küün-sanaaga bastırdı. Bu öygö cetire Çinçey biçibegen bolgon. Karın, undıbagan. <<Emdi ogo cirme emes, bir odus salkovoy iyer kerek>> - içinde sanandı.

Künniň de cıluзі ol erke küün-sanaaga birige berdi oşkoş. Maaday köstörin sıkıyıp, agaştıñ sargargan bürine acıktadı. Kös kılbigar. Tort lo künniň çoğı. Carık. Sap-sarı.

Kederi taygada andıy emes. Sook, köstiň kılbigarı cañıs la cañı caagan kardañ. Ce anda da cap-carık sarı õñ. Küstiň sarı buduğı kayda barzın. Onço cerde. A mında, özöktö, cañıs la ar-bütken sarı õñile [70] añılanıp, onıla maktanıp turgandıy. Andıy da bolzo, küstiň bu õñine Maaday sürekey karu. Kaçan da altındı körbögön boyı onı <<altın küs>> dep aydatan. <<Sarı küste>> añaar emeze <<küreñ küste>> balıktaar dep, nökörlörin aybılap cüreteni kayda.

Cış arkalu kırlarga emeze kaa-jaa agaştı ayañdarga cañıskan da añaar. Öskö dö añçılarla kojo. Maadaydıñ miltığı çeçen. Adış tegin kalas bolboyton: aña uulagan miltıktıñ ogı onıñ tının kıya la sogoton. <<Bıju adıştı>> dep, onı añçılar maktaalaytan. Maaday añ, elik agırtarın süübes. Ciit uul tuştı köp agırtkan, ce tozuga oturıp, karuulga çıkkın añaardı ulay-teley cıga adıp turar tujında, kojo cürgen nökörlöri onı toop, sen tozuda la bol dejeten. Onoñ beri köp lö öy ötkön. <<Eh, ol tuştı kurç köstiň çoğı emdi uyadagan. Küstiň sarı õñine kılbigıp turganda>> - dep, Maaday korodop sananıp, aylandıra acıktandı. Körzö, ebire sarı, sarı, sarı.

Ol kızınıñ surağın turguza la büdüрге, curttıñ poçtazına kirdi. Bayağı küs kereginde kunuk cogolo bergeni, bayla, bildirlü.

-Ne solun bar, blar? – dep, poçtal'on kelin suradı. – Bayla, Çinçeydeñ kiji süüngediş kandıy-kandıy solun bar bolboy.

Poçtal'on biler: Maaday baya erten tura pis'mo algan. Tal-tüştiñ kiyninde poçtogo kelgende, ne-ne kerektü cürgen dep.

-Çinçeyge akça iyerge turbay – cimjak sırkındı karuu candırdı. – Akça kerek dep biçiptir.

-A olor üredüğe barza, andıy la: akça la akça – üy kiji akça köçüreten çaazındı Maadayga berip, ayttı.

-Ürenip le alatan bolzo... boluşpay baza, kanaydar, boyınıñ baldarı turgan da.

Kaydarov odus salkovoygo çaazındı, poçtal'onniñ aytkanı aayınça biçip, toltırıp iydi.

-Eki le künniň bajında gorodto bolor – dep, üy kiji büdümçiledi.

-Mege konvert berzeer – dep, Maaday suradı.

Konvertti alala, mında la, poçtaniñ içinde stolgo oturıp, kızına kıska pis'mo biçidi.

<<Karu balam, dep, baştapkı coldı biçip, köndükti, - bu akçanı alzañ, ne kerektü kiyimiñdi [71] sadıp al. Ötkön ayda men cüs bejen salkovoy iştep aldım. Cüsti knijkege sal koydım. Artkanı aş-tuska cede berbey. Biske ne kerek edi: kartoşko botpolcıda toltıra. Et, sarcu bar. Bu la cuukta añdap-kuştap iygenis. Añniñ edi uzak cadar emes, ürele berer, onıñ uçun kadirıp alğanıs. Mekeş gorod barza, bir emeş et berip iyerim. Ayıldagı ulus amır la, mal-aş toyu-tok.

Ce, balam, cakşı la üren. Eki cıl altı ayga üreneri neme be? Ce, akça kerek bolzo, kemzinbe, sura. Kerektü bolzo, akça mege karam emes. İyerim.

Adañ. Oktyabr' 1967 cıl>>

Maaday çaazındı ekçey tudala, konvertke salıp, onıñ böktölör celimdü kırım tilile calay soktı. Anayda cabala, tışkarı pis'moniñ kayırçağına salarga çıgıp cadarda, poçtal'oniñ üy kiji ayttı:

-Beri berzeer. Men bu atkaratan pis'molordı onçozın baya çıgarıp algam. Udabas maşına keler. Aparar.

Kelinniñ bu söstörine Maaday süüne berdi. <<Akça da, pis'mo do türgen barar>> - dep içinde sanandı. Bayaa celimdi calay sogup iyerde, onıñ tilinde kandıy da camanzımak amtan artıp kalgan. Ol alakanınıñ sırtıla tilin arçıy soktı. Pis'moni poçtal'on üy kijige berele, poçtadañ çıgıp, örö-tömön acıktap, kaydaar bararın bilbey turdı. Eki kulakka Ceti-Codonıñ suuzı üzügi cok şuulay la berdi. Coldı tömön şkoldıñ baldarı bargılap cadat. Tal-tüştiñ kiyninde ürengilep turgandarı. Moynında – kızıl galstuktur. Ezinge elbirey sokkılaza, kijiniñ közi kılbigar.

Maadaydıñ da baldarı şkolgo bargılap turbay. Ekinçi üyineñ. Kıpçak degen uul emdi ten cozorı çıday bergen emey. Torkoçı onı cazap kiyindirele, toyo azırayla, şkolgo iyip cat.

-Kaçılardıñ sözün cazap uk, balam – dep caantayın cakıp, caagınañ okşop salar.

-Ugup turbay – uulçağı eneziniñ ol söstörine çala taringan ayastu aydar. Bayla, ulay la aydıp cadıñ dep turgan bolbaysın.

-Ce bot, onızı la cakşı – Torkoçı bajın sıymay sogup iyer, ejikti açıp, çıgarıp, üdejip salar. [72] Kıpçak barıp cadala, burılçıkka cedele, bir aylı caar acıktap saların kaçan da undıbas. Enezi de aylına kirbes. Çakınıñ canında bororıp kalgan turar, çek le ekinçi çakı oşkoş.

Kaa-caada Maaday da onı anayda üydejip sal turgan. Kaçan poçtadañ çıgıp kelele, şkolgo baratkan baldardı körölö, ol ozo lo baştap Kıpçaktı olordıñ ortozınañ coktogon. Aylına kelze, Torkoçı ook baldarıla kojo aylında. Kıpçak deze cüre bertir.

-Salıp iydiñ be? – dep, Torkoçı sonırkadı.

-Eye, odus salkovoy – dep, Maaday unçuktı.

Torkoçınıñ kabagı ta neniñ de uçun ozo baştap örö tirtas etken, onoñ tömön cuuras edip tüülgen. Maaday onı kaykap, ce neme sespegen kiji bolup, tuura körgön. <<Akçanı köp saldıñ dep cuuras edip turgan bolbaysın>> - dep, ol sananıp kaldı.

Emeş oturala, cımjak ünle suradı:

-Neni de aydarga sanandıñ oşkoş, Torkoçı?

-Cok... Tegin le suradım.

-A-a, - Maaday neme kerektebeeçi bolup, ot caar kördi. – Men bodogom, sen ta neni de suraarga ba, aydarga ba dep.

-Neni de aydarga emes... Tegin surabas pa?

Ayıldıñ eezi – er kiji, kaytsa da, ol köp biler kerek, sezer uçurlu. Ce kaa-caa la sezim kuru-kalas artar. Artkandarı ten kıyış cok bolor lo. Artık sös cok.

Torkoçı cuka tonın kiyele, ayıldıñ kılırt la edip çıkkanın Maaday kaykap kaldı. Bu ne atazı boloton?

<<A, üy ulustıñ obın onı ne deer?>> - dep içinde sananıp, tayga caar atanarın sanandı. Aş-kursaktı üyi cetire beletep koygon çilegen edi. Em barza, taygaga segis-togus kün cürer kerek. Tañkını cetire le alğanı sagıjnañ çıkpıyıt, bir-eki kün kursak cok cürgey, ce bir-eki ças tañkı cogı – ol ölümge cuuk. Onı Maaday şüüy sogup, üyi udabas cet kelerin sakıy berdi.

Torkoçı aylınañ çıkkın boynça, poçtaga kelgen.

-Ne solun bar, Mayna? – dep, ol ejikteñ kirip le kelele, suragan.

-Cok, sende le bolor, Torkoçı?

Ne de cok... A bu bozular bedrep, kutum çığa berdi. – Torkoçı cık saldı. – Tal-tüşteñ ozo slerdiñ [73] bozularla kojo töñniñ bajında cürgülegenin körgöm lö. Körülbeste, em slerdeñ surap iyerge turbay.

Mayna, törtön çaştıñ aja kongon, köstöri kuru, üni calakay kiji. Kuuçındaşkan kijini ol boynıñ cımjak, calakay ünile tarmadap iygendiy bodolor. Kojo turgan kiji, ogo koştıy üy ulus bolzın, iltamça ayrılıp albas. Köskö körülbes armakçıla kolbop salganına tüñey.

Kaçan Torkoçı kirip, bozu suraarda, ol kaykay bergen. Bozu suraştıñ kiyninde kuuçın ne kereginde bararın Mayna ozolondıra sezip iygen. Ce Torkoçınıñ aydıjıla bolzo, ol aylınañ kelbegen: bozu bedrep cürgen. Aydarda Maadayla colıkpagan dep poçtal'on şüüy soktı. <<Onıñ üyi cilbirkek neme edi>> - dep, Mayna içinde sananala, kaju la aytkan ermektiñ uçurına acaru etti. Bor-sardı kuuçındajıp, keyigip turala, Torkoçı Maaday poçtaga kelip cürgen be aysa cok po dep suray sokkon.

-Eye – dep aydala, onıñ arı neni aydarın calkın calt etken kire öydiñ turkunına sananıp aldı.

-A-a – dep, Torkoçı çöyö tartala, onıñ arı öskö neme kereginde kuuçınday berdi: önötiyin.

-Maaday baya kir cürgen. Çinçeyge akça salıp iygen – deyle, Mayna aldında catkan çazındardıñ ortozınañ ta neni de bedrey berdi. – A kayda saldım mı, çekti çi... Ce onıñ taap alzam, berip iyerim. Tabılbay kalat emeş pe.

<<Aydarda, Maaday kaçça kire akça salganı kereginde kvitantsiya albagan turbay. Ce boyı bilzin>> - dep, Torkoçı içinde sanandı. Ögöni akça iygenin kerekke albay turganın körgüzerge Torkoçı boroñottoñ kaçça şil varen'e beletep alganın, baza bir emeş tiyiñgat cuuyla, şikirlep salganın kuuçınday soktı.

-Kandıy cakşı. Cük boroñot varen'edeñ kiyninde mege cedijer le bolboy. Bu poçtogo iştegen kijide ten öy dö cok. Subbotto do iş köp. Cañıs la amıraltanıñ küninde neni ederiñ. Kiyimiñ le cunup, ayıldıñ içile le urujıp, kün bojop kalar – dep, Mayna komıdap, bir canınañ Torkoçığa bu surak aayınça cuuk bolorgo, ayttı.

-Cedije-er, Mayna. Bar bolgondo, berbey aa – deyle, Torkoçı onı ijendirele, cüre berdi.

Maynaniñ cüzindegi külümci cok bolo berdi, [74] meezinde <<mıs-mıs>> edip kalgandıy boldı. Ce caan udabay aldındağı la ordın alına tüşti: çazındardı ılgap, biçip baştı.

-Sañ başka emtiriñ – dep, Torkoçı poçtadañ emeş ırayla, Mayna kereginde çıgara aydıdı.

-Kayda boldıñ? – Torkoçı ayılga kilerde, Maaday coboş ündü suradı.

-A, bozular körüp.

Torkoçı ögöönine poçtaga cürgenin ozo baştap aydarga sanayla, ejikke cedip kelele, <<ce onı men ogo ne kerek aydatam>> dep içinde sanangan.

Ol boyınça Maaday da neme aytpadı.

-Cok, men gorodtoñ irak çok curtta cadıp cadım – dep, ciit uul külümzirenip aytkan.

-A sler baza anañ ba? – Çinçey kistañ suragan.

-Eye. Çın, gorodto... kooperativte üren cadım.

Çinçeydiñ aldında tal-orto sındı, çala küreñ çıraylı uul turgan. Kabagı kalıñ da, uçı caar sınığı çala Maaday adazınıñ kabagina tündeş. Tekşi keberineñ ta nezi de Çinçeyge, enezi Erteniñ de keberine tünëyi bar oşkoş. Köziniñ çoktorı kurç. Tonı cañı, börki boro koyonniñ terezineñ. Pıymalu. Sürük meeyleylü. Moynında şarfi çap-çañkır. Oñ kulagınıñ kırında caan emes meñ bar.

-A sler kaji cerdiñ? – Çinçey oyto lo ciitteñ suragan. Ce ol ok suraktı katap bergenineñ kemzinele, cüzi kızıp, castırazın tüzederge kiçeendi. – Azıda kandıy bir aymakta catkanaar ba?

-Cok, ada-enem ol canınañ ermek aytpagan edi – dep, ciit koştıoy turgan kızına külümzirenip, calakay ündü aytkan.

[76] Çinçey anayda ok onıñ adın suragan, - Grişa.

-A Altay adaar bar ba?

-Bar emey a. Kara dep ukkan oşkojım. Onı oyto katap ada-enemneñ suraar kerek – dep, Grişa aydala, Çinçeyle ezendejip, kıstı koltıktayla, arı bolgon.

-Cakşı bolzın, Kara! – dep, Çinçey bolgonboy, olordıñ kiynineñ emeş cügürgen ayastu bazıp, ezendeşken.

Uul kaya körüp, kolın örö ködürüp, cañıp iygen.

Çinçey olordı uzak turup, üydeşken.

-Sen anda ne turuñ – dejip, üreleri kıygırjarda, ol cañı oñdonıp, olorgo cügürüp kelgen. – Sen ten ol ciit uuldı süüy bergen kiji bolboyıñ? – dejip, kıstar cir katkıda turgandar.

-Cok, kerek ondo emes, - Çinçey süünçilü aytkan. – Tanış kiji dep bodogom, ce öskö boltır. Ce canaktar.

Ol lo kün Çinçey adazına kat biçigen:

<<Ada, men bugün, bayla, Karaga colıgıp, tanıştım oşkoş. Altay adın Kara dep ayttı, ce cetire bilbes. Orus adı Grişa. Gorodtoñ tuñ la irak emes curtta cadım dep ayttı. Sını uzun, kabakkır. Slerdiñ de, meniñ de, Mekeştiñ de keberi bar oşkoş. Kandıy da kısıla kajo kinodoñ çıgarda colıkkın. Ce uzak kuuçındajarga kelişpedi. Bayla, men udabas la ogo baza colıksam, cazap kuuçındajarım. Oy, ada, kandıy ırıs! Sananzam, - Kara. Cañıs

attu ulus bar la, ce men bodosom, ol meniñ karındajım. Slerdiñ uulaar. Ce, keler pis'mogo cetire ezen. Ne-ne bolzo, men biçip iyerim. Ezenimle Çinçey.

Noyabr', 1968 cıl>>

Cirmençi bajalık

-Ada, Çinçeydeñ kat kelgen! Açıp kıcırzagar! – dep, Mekeş taygadañ cañı la kelgen adazına ejikteñ udura çıgıp ayttı.

Maaday taygaga ceti konok torboktorın kabırgan. Emdi bir tört kün kire aylında cürer. Attıñ eerin alıp, sanandı: <<Pis'mo cañı la kelgen bolboy, baldar [77] onı, tu kaçan kelgen bolzo, açıp, kıcırgılap salar emey>>.

Key sook. Kardıñ kalıñı kijiniñ baltırına teñ. Maadaydıñ adı ak kıruga aldırıp salgan. Onıñ uçun eerin alala, onı ezin sokpos cerge buulap, cuka brezentle caap koydı: teri tabınça kurgazın dep. Ayılga kirerdeñ ozo çedende ölöñdi karap kördi, - carım ayga çıdaşkadiy ölöñ bar emtir.

Aylına kirip kelze, ecezi Kuyka, üyi Torkoçı çaylagılap oturdı. Maaday kirip kelerde, tonıñ ömürinde kırı ol lo tarıyın cıluğa türgen kayıla berdi. Kirbikterinde le kabagında kiçinek kırı baza.

-Ne bar örö turluda? – dep, ecezi sonırkadı.

-Ne bar anda?.. Sook... Torboktor sookko kırañılap la turganınañ öskö neme cok.

-Soogı tıñıp, kanay baratkan kış bu – Torkoçı, bayadañ unçukpay oturgan kiji, kuuçınga kirişti.

-Kış bolgondo, sook, kar boloton, cay kelgende, cılu, cañmır caaytan. Ol cogınañ kış kış pa? Cay cay boloton bo? – Maaday modorlop ayttı.

Kuyka karındajı caar kılças etti: nege tarıyıp, kıcıgı kurıp turu bolbogoy. Aysa ten anay bildirdi be? Torkoçı baza la anay sanandı.

-A bu Mekeş kayda baadı? – Maaday oturgan ulustañ suradı. – Cañı la tışkarı boldı ne.

-İjine baadı ne! – Torkoçı takpaazınañ ayttı – Baza kaydaar barar dep onı. Caş-Tura caar kombikormgo baratanıs dep turgan cok po.

-Kuda-ay, ol mindiy sookto kanayıp bargay ne? – dep, Kuyka korododı. – Çöldö em sook mınañ tıñ ine. Anda salkın cañıs la ötküre sogup cadar turbayttı.

Maaday çaylap alala, üyineñ suradı:

-Kay, bu baya Mekeş Çinçeydeñ pis'mo kelgen dep turarda, kayda, beri berzeñ.

Üyi turala, ayaksalgıstıñ üstineñ pis'monı Maadayga alıp berdi.

Maaday köznöktiñ carıgına turup, açkan kattı kıcırip, oturgan ulus caar körböy, ayttı:

-Karanı körgöm dep Çinçey biçiptir... Kundayga baş bolzın... Ce karın, tabılğan. Bala tabılğan!

-Çek undılıp kalğan kiji ne ol – dep, [78] Torkoçı ayda saldı. Ce minı kelişpes edip aytkanın sezele, ol lo tarıyın boyınıñ şüültezi çıgara ayttı:

-Bis bodogonıs, ol lo boyınça Kara tabılbas dep. Körzöör onı. Bistiñ ırıska bolup tabılıp kelgeni ol ine... Tabılar, suruzı ugular dep sezip cürgem le.

-Tirü kijiniñ suruzı kaçan bir ugula la bere neme iye. – Kuyka süündi. – A sen ne aaylu korodop cürgen ediñ, a, Maaday.

-Ce sanaamda ol tabılar uçurlu dep ijeniş bolgon lo. Ol büdümci tegin-kalas bolbodi. Sananarga da cakşı, cürerge de ceñil – dep, Maaday süünip oturdy.

Anayıp kuuçındajıp oturgança, caan udabay Mekeş keldi. Kirgen le boyınça eki kolin kirpiç peçkege caba tudup, cılınıp baştadı.

-Caş-Turaga barzın dejet, - tişteri bıcırayıp, Mekeş kuuçındadı. – Kombikorm tartıp ekeler dejet. Carım çastıñ bajında atanarıs.

-Otur, çaylap al – dep, Torkoçı unçuktı. – Sookto em kanay bargayaar ne?

-Kaydar bu – dep, Mekeş ayttı. – Biltir mınañ sook boldı ne. Kem le cok coriktaganıs. Çöldöñ kança kire salam tartılğan, uma cok kombikorm ekelenis kayda?.. Aldırbaas.

Ajanıp, köznöktiñ canında açık kattı körüp, Mekeş suradı:

-Çinçey neni biçiyt?

-A-a, Kara tabılğan, Mekeş. Ce çokım cartı cok. Udabas pis'mo baza la keler bolboy – dep, Maaday unçuktı.

-Ce tabılğanı ol ne, adam! – dep, Mekeş calbıştanıp çıktı. – Tabılğan! Karındaş tabılğan. O! Men Biysk baradıp, gorodko tabarıp kelerim. Uçı-tübin ugup, cartına çıkarım – dedi.

-Bo, bo! – Maaday süündi. – Çinçeyge kirip iyzeñ. Anda onçozı cartala berer.

Mekeş aylınañ çıgıp, maşınazın kürküredip, arı bolup cüre berdi. Sook key maşınazınıñ kiynineñ, toozın çılap, burkurap çıgala, onoñ cogolıp kaldı.

Uulı cüre bererde, Maaday ayttı:

-A, bir torbok tuzakka tñjüp, sıraya toñ kalgan. Em onı kontoraga barıp, camularga aydar kerek... [79] Bu ulus maldu-kuştu turlularga cuuk tuzaktı ta ne buulaytan. Ta kemniñ tuzagı.

Bir emeş oturala, Torkoçı unçuktı:

-Em moynına salar bolbaysın.

-Kolhoztıñ malı tegin ne kalzın – Kuyka ayda saldı. Ol ten cajına andıy neme ne.

Maaday adın eertep, kontora caar cortkon. Ce kontoraga kelele, ol ogo kirbey, garajka kelgen. Mında şoferlor, mehanizatorlor maşına, traktorlor cazagılap turgan emtir. Olorlo ezendejip, bor-sardı kuuçındajıp turala, Maaday neme kerektebeeçi bolup, aytkan:

-Sook күnlerde kojo uuldar tuzaktarın da körböy bargan turu ne... Keçe Çettü-Meeske cürele, tuzakta ce le degen sığın tuku kaçan alınala, sıraya toñup kalganın kördim... Slerdeñ kem-kem anda tuzak buulabagan bedi?

-Tüük, bis arka bazardañ bolgoy, suuniñ canında aral da caar baspay cadıs – uuldar kokırlap turdı.

-Bis arkada tuzak buulaarın çek undıgan emey. Emdi magazinge cürüp, boluştop añdap cürgen ulus arka caar ne bassın, ha-ha! – ekinçi mehanizator cazırada katkırdı. – Ce sler onı mında tegin cerge kuuçındabagar.

-Ce, kem-kem, tüñey le, turguskan ine, aña. Ne aytpaytan onı. Tegin de ayla keltegey budınañ ta şülüzin, ta tülkü cip baştagan turgan – Maaday, çaazınga tañkı orop, kuuçındadı.

Garajtagı ulus boy-boylorına körüjip, kaykajıp, baştarın caykagıladı: andıy neme olordıñ sagıjında da cok. Kem buulagan, tuzakka tüşken añ onıñ la bolgoy deşkeni ol turu.

Maaday tañkızın tügeze tartala, adına minip, canıp iydi. Attıñ şıyraktarında tükterde bolçoktolo toñgon toştör, arı bolup cederde, şalırt-şalırt ediye berdi. Çek le kabayda balanıñ üstindegi koydıñ kajıktarınañ etken şaltıraktardıñ tabıjı oşkoş.

Maaday Torkoçınıñ akazı Cazuga kilerde sanangan, ce aylı caar baçımdadı. Boş bolzo, kiyninde kirgey le dep sanandı. Ogo uzak kirbegen edi. Kara kereginde suru ugulganın üy ulus olorgo cetirip iybey. Boyı bilzin. Mekeş Caş-Turaga baradıp, [80] Çinçeyge kirze de, tüñey le, ogo kattı biçip iyer kerek. Ogo koştöy akça salar ba, aysa, mını kanaydatan nemezi. Akça em Çinçeyge kerek, aysa bolzo, Karala ekü kinogo barar, kontsert-oyınga cürer. Emeze çek andıy neme bolbos.

<<Bis seniñ pis'moñdı alıp, cetirgen soluniña tıñ süündis – dep, ezen-amırın biçigen soñında, Maaday onıñ arı şüültezin biçip baştadı. – Sege baza çokımdap alar

kerek: kem, öböközi kandıy. Büderge de küç neme. Ce andıy da bolzo, ol Kara dep ijener kerek. Kijiniñ balazı kijige karu, cılanıñ balazı cılanga karu. Öskö dö kiji azırıp algan bolzo, ezen le cürze, ösközi ne kerek... Akça em turguza iybeyin, ce kerek bolzo, biçip iy.

Adañ. 25 dekabr', 1968 cıl>>

-Me, Kıpçak, poçtaga aparıp, bojudıp iy – dep, ol uulçagına berele, boyı oringa cadıp, amıray berdi.

Cirme birinçi bajalık

Maaday, mınañ emes, amırap alala, tal-tüştiñ kiyninde adın eertep, udabas kelerim deyle, tañ attu örö cortkon. Torkoçı onı kaydaar bararga turuñ dep surabagan da. Cüre le bergen. Cüre bergen kiji oyto kelbey.

Sooktıñ tınıjı kijiniñ caagin açu etire ötküre sogup turgandıy. Ağaştardıñ korbolorı sookko kirutıp kalğanın körzö, çek le ap-apagaş çeçekle bürkelip kalgandıy. Bıp-bıcıraş. Şak la codranıñ korbozın bürketken çeçegi oşkoş.

Torkoçı Maadaydı kiynineñ arı acıktap, ta neniñ de uçun uzak turup kaltır. Maaday koyu boro taldardıñ ortozına kirip, körünbey kalgança onıñ sanangan sanaazınıñ uçı mindıy boldı: <<Cañıskan la iştep, kamık baldarın azırıp, kiyimdep, çek çağı çıgıp baratkan... A men deze ayılda la otur cadım. Cañıs la caygıda... caygıda la bir le emeş ölöñ ijinde iştep turganım neme be. Kanaydar... baldardı [81] azırıp aları köp sabazında eneniñ kolında turgan da. Bu baza ceñil iş emes...>>

Maaday ol lo barala, Çettü-Meeske çıgıp, tuzakka alingan torboktıñ üstigi canında coygonnıñ tözine kelip oturıp aldı. Adın deze onıñ örö eki çibiniñ ortozına turguzıp salgan. Anda ijik.

Tal-tüştiñ kiyninde, kün kır bajına cuuktagalak öydö, aldınañ örö kiji keletkeni bildirdi. Maaday emeş ürgülep oturgan bolgon, ce uyku uça berdi. Kışkı börkiniñ kulaktaştarı talbañdap, ol kiji tuzakka cuuktap keletkeni ile köründi. Karuulda oturgan Maaday ozo baştap tanıbadı, kem ol? Kaydar emeş dep körüp le oturdı.

Emeş oturala, karga tujüp, agaşla tayaktanıp, köksine kıl armakçı arta salıp algan bu la keletken kijini kaçan da körgön dep bildirdi. Kör lö kör. Ce, çın da, tanış kiji bolgodıy. <<Ceti-Codo curtta ulus mege onçozi tanış emey>> - dep, Maaday boyın ajındıra tapkılandırdı.

Ol kiji tuzakka alingan torbokko cedip kelele, onı tudup, kaykap turgança, Maaday oturgan cerineñ tura cügürdi. Eki-üç le caan altamdı altagan soñında, ol ogo cede kondı.

-A-a, bu sler turigar ne?! – dep, Maaday çoçiy bergendiy, tıñıda ayttı. Onıñ aldında caan celber kara sagaldu, kabakkır, törtön beş caştañ aşkan, kergil sööktü kuznets Sabır öböğön turdı.

Sabır Maadayga köröt, Maaday – Sabırğa. Sabır ceeren torboktıñ calmajında kardı arı-beri arçıy sogolo, onıñ bajı caar köröt. Cart: bu sığın emes, a bu la Maadaydıñ torbogı, çınıñça aytsa, kolhoztıñ. Boyınıñ la <<Kızıl Maanızınıñ>>

-Slerdiñ tuzak – slerdiñ añ – dep, Maaday tokınalı ayttı. – Karın öyinde kelgeniger cakşı. Onoñ başka iyt-kuş cip salar edi. Tuzakka aldırğan neme şıralap ölgön emes. Edi, tüñey le, cañı öltürgen maldıyınañ başkalanar emes.

-Ce mında neniñ köp kuuçını bar – dep, Sabır tırkıruuş ünile korodogon ayastu ayttı. – Añ bolzo añ, torbok bolzo torbok.

-A sler tuzaktı bu mal-aş cür turgan cerge ne buulap cadaar? – Maaday kaykadı. – Bu Çettü-Meeste kandıy añ bar... Ne uçurlap turguskanaar?

[82] -Añ ozodo mında bolgon lo. Elikke eşke buulap turbay baza. Başkı cıl buulagam. Bılır alayın dep sananala, ol lo öy cok uçun... em mindiy bol kaldı.

Ekü bir emeş kuuçındaşpay turguladı. Kajızına la ep cok. Oostorına suu uurtangılap algandıy, ün de cok, kıymık ta etkilebeyt. Sabır, tegin boyınça ak-çek, kara sanaa cok. Kerek deze açık-carık ta. Kuznets bolup tuku ciit tujınañ beri iştep kelgen. Emdigeçe iştegençe. Maaday ogo mingen adın köp katap takalatkan. Koştoy oturıp, uzak kuuçındajıp, tañkıláp ta turatını kayda. Maaday onı kaçan da undıbay cat. Emdi katap la onçozi sağışka ebelip keldi.

-Ce, torboktı alıgar, ergizip, edin soyıp alıp ciyten bolzo, ciger, sadar bolzo, boyoordo... Cañıs surak: torboktı tölöytön kiji sler boloton turigar.

-Köp kuuçın etpeyli. Ce bir torbok bar, onı algayıñ. Kolhoztıñ da bolzın, boyıñdıy da bolzın, tüñey le, baş ordına baş turguzar kerek – dep, Sabır aydala, coon ceeren torboktıñ moynınañ tuzaktı çeçip baştı.

-Em minı ne, ayliña çanakla aparatañ ba? – dep, Maaday ençikpedi.

-Özöktö attu çanak bar – Sabır unçuktı.

-Ce, özökkö tujürıp bereyin – Maaday kilep unçuktı. – Sıraya toñup kalgan nemeni kanayıp cañıskan tujüreten edi.

Maaday bayaa üstigi canında buulap salgan adın ekelip, torboktı kırdañ tujüerge Sabırğa boluştı. Attu çanakka cetire süürteyip berele, ol ozolodo curt caar meñdep corttı.

Aylına kelerde, kün kırdañ tükü kaçan aş kalgan bolgon. Eñir çürçe le bürkele berbey. Ak kar da bürüñküy körünet. Sookto, ançada la erten turagı çılap, eñirde salgan ottıñ iji kajı la turanıñ turbazınañ şurgup, örö keyge tarkayt. Maaday eştiñ turazınıñ tündüğüneñ iş tolgonıp ığıgala, altığı canında ayıldardıñ üstile cayıla cılıp, ol lo tarıyın cılıyıp kalat.

Eerin alıp, attı çedenge kiydirip, boş salıp, tünile ciyten ölöñnön çogup berdi. At eki-üç katap okıranıp iyele, kurgak ölöñdi erinderile şılırada tartıp, kurç tişterile küüjede çaynap cip baştı.

[83] Maaday eerin tudungança turaga kirerde, ap-apagaş sook key üydiñ için toltırganı çek le ak tuman oşkoş.

-Ejikti türgen capsaar! – üyi şıñırt ayttı.

Maaday unçukpay, ozo eerin köñkörö salala, tokımın turanıñ cılızına kurgazın dep, eer üstine caya saldı. Maldıñ tersü kışkıl cıdı, bu la, cıtana berbey. Torkoçıga carabaanı cart. Kalgançı öylördö kanım ködürilip turu deyteni köptögön. Caman cıtka caman üni çıgar. Tokınnañ açu cıt kenete sokkonı ogo süünçi emes. Ce öskö cerge topsıdatan arga cok. Turadañ öskö cılı cer bar emes.

-Kaydöön bar cürdiñ? – Torkoçı ençikpedi.

-A, örö. Eskide turguskan tuzagımdı kör cürdim. Çek tatka cidirele, aray la üzülbeytir, - Maaday üyine, cüzinde katkı-külümcı de cok, büdümçilü ayttı. Emeş unçukpay oturala, ulattı. – A Sabırdıñ tuzagına ce le degen sığın tüşken boltır.

Torkoçı uzak oturala, oñ tuluñın sıymay sogolo, unçuktı:

-Sığın özök caar tüşkende, örö, tayga cerlerde, kar caap, sook to tıñgan bolbaysın... Akır, ol ayılga erten-soñzın kirip çıgar turu. Añniñ edi em semis ine.

-Eki- üç küñniñ bajında kirzeñ, taptu öyi bolor: sığın sıraya toñ kalgan. Ol onı ergizer. Ta mılçaga, ta aylına. Onı bilbey turum, - Maaday üyi caar körböy, ayttı.

...Sabır tuzakka tüşken torboktı ol lo kün, bozom eñirde canıp kelele, mılçazına kiydirele, ogo caan emes ot salganı onon ugul turbay.

-Kijee aytpa – dep, üyine aydıp koygonı baza bir katkı. – Añ em tudulu. Ulus ukxa, caan kuuçın bolor. Şraftaza, kuznitsadağı temirdiñ baazı da cetpes.

Üyi saamayın tırmanıp, tilin bek tudaacı bolup sözün bergen. <<Til cügürügi bir başka, but cügürügi baza başka>> - Sabır kep sösti baza katap eske aytkanı tegindü dep pe.

Ertezinde Sabır mılçazına kirip, torboktı körzö, erip kalgan. Sırt la canında eribegen cer bar. Aldırbas. Soyor lo. Carım sagatka cetpegen, <<sığın>> soyılğan. Edin çadırğa

tajıp, ekinçi sakırımga [84] ooktop salgan. Et kem cok, semis. Cuuzı cetkil. Caskı mal emes, andıy da bolzo, edi cukarıp, karın-cuuzı karannañ kayılıp baratkanı ile.

Kanayda da kokırlap, üyin mekelep turza, Sabırğa onıñ turguskan tuzagına Maadaydıñ kabırıp turgan torbogı alinganın aydarga kelişken.

-Ce kuuçın etpes. Bir kün cañıs torbogıstı aydap, aparıp bergeyis.

Üyiniñ açinganı korkıştı tıñ. Aayı-bajı cok arbanıp çıgarda, kolcunguştıñ üstinde ilip koygon kiyim cunar temir tabak tungak kañırap turganı Sabırğa cart ugulza, üyine kaydañ ugulzın. Arbab-şiltep le cat. Ögöoni deze çayın içip, kulaktıñ kırıla ugup, em onoñ arı ne bolorın ozolodo sananıp oturdı.

Ol lo anayıp tabıştı oturarda, Maadaydıñ üyi kire konup keldi. Ezen-amırın ugujala, ança-mınça kuuçındajıp, Torkoçı ayttı:

-Ce, aay bolup, slerdiñ tuzakka caan añ alingan dep ukkam... Añniñ...

-Neme dezeer?! – dep, Sabır kizirt etti. Ol Torkoçınıñ ermegin üzüp iygenin sespey kaldı. Ce karın, içi-buuru añdanıjıp turganın Sabır bilip iyele, cüzi kızıp, sanandı: <<Ol Maaday meni öçöp turgan tañma. Öçöördiñ üstine öçöp cat>>. Onoñ Torkoçıga, tamagina böktölö tura bergen keydi cudunıp iyele, ayttı:

-Añniñ edi uy-torboktıñ edineñ tıñ ne añılzın. Ce müni, çın, artık. – A Maaday torboktorına kaçan baratkan? – Sabır Torkoçıdañ suradı.

-Erten bararım dep turgan edi.

-Ce, karın, - Sabır baçımdap, örö turdı. – Ol tuzakka tüşken añniñ edineñ cip alala, barzın. Bir kiçinek et bereyin.

Torkoçı aylına kelerde, Maaday suradı:

-Ce, Sabır örökön añniñ edineñ kaynat berdi be?

-Kaargan etti cip körgöm. Cakşı-ı emtir. Kartoşkolu. Cañıs la mün cok.

-Ce mündü edip, bu ekolgen ediñdi kaynat ci.

-Seni kışkı turluga bargalakta karın añniñ edin cip alzın dep taldama edip bir kaynadım et berdi.

Maaday katkırالا, ayttı:

[85] -Kaynat la, kaynat la. Añniñ edin cip alala, barbay, a.

Kaydarov kabagın tüüy soktı. Sabır neni de aytpay, kaynadım et berip, Maadaydı öçöp aytkan turu. Çınınça, Altay ulustıñ cañıla andıy: añniñ edin ayıltaş ta ulusla emes, curttıñ bir de uçında catkan kijige cediştirer. Sabır ol cañıgunı tuzalanıp, Maadaydı öçögön cat. Adañniñ la edin ci arı!

Maaday ol boyınça üyine neme aytpadı. Ne korodoor. Torboktoroñ korolto bolgon emes. Er ulustıñ ortodo çajıt turumkay. Kerde-marda tabış, caskı kuudañ ölöñgö ot tiygen çilep, cayıla berze, mında Sabır boyı katkıga kalgan.

Torkoçı ekelgen <<añıñ>> edin, münin arbın edip kaynadala, onço baldarın köçö urup, et salıp berip, azıradı. Maaday neni de aytpay, salgan etteñ bir-eki çaynap cip kördi. Kem le cok. Köçöniñ üsti de üstü. Aydarda, tuzakka tüşken <<añ>> kışkı sookko edin ıçkınbaganı cakşı. Ol Maadaydıñ la kojo iştegen kijiniñ şiltuu bolboy. Küçi cakşı, silü torboktorı arık-torıktarınañ ayırıp, ölöñdü, karganalarlu kobılar döön aydap, kabırıp turbay. Onıñ da bajında tuzakka tüşkeni ol ine.

-Ce, Torkoçı, Sabırğa ayt: <<añıñ>> edi kem cok dep Maaday aytkan de. Bugün le aydıp sal.

Maaday etteñ emeş le amzap cigen. Köçödöñ baza köp içpegen. Neniñ de uçun küünim cetpeyt dep, ayagın üyine kayra bergen.

-Oor turuñ ne? – dep, Torkoçı cilbirkegen.

-Cok, ce neniñ de uçun küünim cokto, kanay ajanayın. Köp tañkı tartıp iygenimneñ andıy bolboy, - Maaday eerin alıp, ayıldıñ ıçırıp cadıp aytkanın üyi Sabır eştöön barıp cada, coloy sanandı.

-Cakşı erdiñ aytkan sözi de cakşı – dep, Sabır Torkoçınıñ aydıp kelgen sözine karuu edip ayttı. – Müni amtandu emtir be? – dep, Torkoçıga baştı.

-Kem cok. Ce uydıñ la münineñ tıñ añılanbay turgan emtir. Bayla, kış kıştap catkan nemeniñ et-müni de andıy bolboy.

-Kışkı öydö añıñ edi uy-torboktıñ edine tüñey bolorı da coldu – dep külümzirenip, ayıldıñ eezi unçuktı.

Torkoçı ol boyınça köp neme aytpagan. Aylına [86] canıp kelip, bala-barkazınıñ kiyimin cunup, iştene berdi.

Kışkı kün ayas ta bolzo, sook. Cıbar cok. Künniñ çoğı bastıra cerdi carıdıp, öksöp ıçıarda, key de emeş cılıy bergeni ile neme oşkoş.

Torkoçınıñ cungan kiyimderi arta buuda salbaktangılap kalgan künge le sookko kurgap turdı.

Cirme ekinçi bajalık

Mekeş Caş-Turadañ kelerde, ööy enezi Torkoçınıñ ozo lo baştap cilbirkegeni – ol Çinçeyle colıkkanı kereginde.

-Ce, Karanı çın tapkan ba, aysa, tegin le kalıraş neme be?

-Cok... Çinçey ol boyınça ogo katap tuştabaytır. Catkan cerine bar keleyin deze, baza bilbes. Gorodtıñ talalarında üç-tört curt. Kara onıñ kajızında cadıp cat – Çinçey bilbes. Onı çokımdap surabagan.

-Bistiñ baldar andıy ne, ulusla oñdu kuuçındajıp bilbes – Torkoçı kaarıp baştadı. – Kajı curtta, kandıy oromdo, turazınıñ nomerin ne surabagan? Ol cerlerde Ceti-Codo emes ine. Bistiñ mında la oromdordo at cok. Andagı curttarda oromdor onçozi attu. Kijile tüñey.

-Ce men Çinçeyge baza la anayda aydıp turbay: bu sen ol canınañ ne çokımdap surabadıñ dep... Çala mege tarınıp baştaarda, köp kuuçındaşpadım. – Mekeş ööy enezine köp lö ermek aydarınañ kıyıp, ayttı. – Öskö kiji körgön bolboy ol.

-Çın da, - Torkoçı cöpsindi. – Kara bolzo, kem ne kerek surap turganıla cilbirkey berbey. Ta neni biçip turu bolbogoy. Men le sananzam, tegin cerge Karanı em ne bedreer? – Torkoçı baştap la boyınıñ Kara canınañ küünün ığıra ayttı.

Mekeş te baza anayda sanandı, ce ööy eneziniñ, andıy da bolzo, bu söstörinde kandıy da açu bar. Mekeştiñ için çım ettirdi. Açık-carık köstörinde bürüñküy elbes edip kaldı oşkoş. Bir canınañ enezi çın aydıp cat, ce ekinçi canınañ karındajın ecezi kanayıp bedrebeyten. Mekeş le bilip, bu kire öskönçö [87] sananıp cürgeni – ol ayılda ulus Karanı öskö kiji azırap alarga aparganı ne aaylu kuuçın bolgon. Korodoldu kuuçın uzak cıldardıñ turkunına ötkön. Cañıs la bu kalgançı cıldarda emeş toktoy bergen emey.

Ançada la adazı, Maaday, kıştıñ sook to öyinde, caydıñ cajıl da aylarında, küstiñ küreñ de künderinde Kara kereginde eske alğan la, kuuçınday sokkon lo turar. Torkoçı, Kuyka ecezi le Maaday kojo korodogılap, emdi onı kaydañ tabar dejeten. Çinçey le Mekeş, kiçinek te bolzo, baltır etteri katpagan da cürze, köstöriniñ ap-arı caştarı meltirep kelgençe karındajın ne aaylu sanangılaytan edi.

Bügün Mekeş, Caş-Turadañ ığıgala, kiyin canınañ maşına sürüjip, onı ödörgö turganın sol canında aldındağı alakança küsküdeñ körgön. Küçi bar, corıgı türgen külükti ozo ne bojoťpos, Mekeş rul'dı oñ canı caar kıya tudarda, col cayımdala sogordo, meñdegen maşına aldına kire konup, uçurtıp la iygen emey. Mekeş küsküdeñ baza la körgön: kiyin canında maşına bar ba dep. Cok. Oyto coldıñ ortozına köçkön. Ança-mınça baradıp, baza la küsküdeñ kiyin canın körö tañdagan. Iraakta nököriniñ maşınazı körüngen, onıñ

kiyinde üçinçizi. Mekeş ança-mınça baradıp, toktoy tüjele, oturgıjınıñ aldınañ kolartkış bös alıp, küsküniñ kirip arçıy sokkon: anayıp turgança, nökörlöri cedip kelbey dep. Kaydañ da ajanıp alar kerek. Ol canınañ cöptöjör.

Mekeş bu boyınça kaçan da küsküdeñ körünbegen oşkoş edi. Küsküdeñ körünip iyerde, azu sagalı cetire kirmeye özüp cürgen boltır. <<M-m, bu men ten er emtirim ne... Caan uuldarla teñ bol kalgan cürbeyim>> - dep sanandı.

Nökörlöri cedip kelerde, olorgo udura bazıp, coloy kajı cerdeñ ajanarın kuuçındaşkan.

-Kardım kalırıp cat. Kuru, - Mekeş için sıymanıp, katkırgan.

-Surtay curttañ. Cuuginça - dep, nökörlöri aydıştı.

Surtay curtkı kelgençe, Mekeş kiji aları canınañ sananıp, kolında rul' bolgonın undıp salgandıy barıp catkan. Kañça tanış kıstardı onçoızın eske algan. Ceti-Cododo kañça kış, öskö cerde kañça- onçozi [88] boylorınıñ keberlerile onıñ köstöriniñ aldına tura tüşken, Mekeş deze taldagan la taldagan. Kajızı keberkek, kajızınıñ kılığı cakşı, kemziniñ ene-adazı katı, arbançak. Andıy ulustıñ baldarın alzañ – arbaštañ, kaarıštañ örö kün körböziñ. A balazı ene-adazına cayılar. Cok, andıy baldar tuura turzın. Ol canınañ sanangadıy öy em de bar dep, uçında sanan kaltır.

Kıstar kereginde sanangan Mekeş Surtay curttı ödö kongonın, içi aştaganınañ ulam korkırap turganın undıp koygon. Nökörlöri signaldı bergen le bergen – turbas. <<Uyuktap kalgan bolboy>> - dep, birüzi stolovıydıñ odojına tura tujüp, motordı toktotpoy, üçinçi nökörin sakıp alıp, aytkan: <<Uyuktap kalgan bolzo, onıñ maşınazı coldoñ çıkpay, kanayıp baratkan?>> - dep, onızı kokırlagan. Kanaydar, barar la.

Uuldar ol boyınça Maymanıñ stolovıyınañ ajanıp alıp, bir de cerge toktoboy, cañıs la Ceti-Codogo cede kongılagan.

Kaçan Mekeş aylına kirip, Çinçeyle colıgıp kuuçındaşkanı kereginde aydala, emeş oturala, baza la kıstar sagıjına kirgeni onı kaykattı. Canına oturgılagan ulus: Kuyka, Torkoçı, kamık karındaştar ol sanaanı kaydañ bilziñ. <<Cok, ne de bolzo, ol canınañ adama aydatam>> - dep, ciit içinde sanandı...

Adazı altı künniñ bajında keler dep bodogon, ce kelbeste, Mekeş onıñ turluzına boyı maşınalu cetti. Mekeş adazınıñ turluzına barıp catkanın ugala, kuznets Sabır ogo cedeen torbogın koştıp berdi: adañda turar, caygıda taygaga çıksa, beri canıksabas bolor dep, Mekeşke ayttı.

Aldınañ örö maşına keletkenin Maaday ıraaginañ la körüp, Mekeş dep tanıp iydi.

-A-a, Sabır torbogın koştóp bergén turu ne! – Maaday maşınanıñ kiyin canın açıp, uulıla ekülep tñjürele, çedende ölöñ cayıp bergén torboktorgo kiydirip, kojup iydiler.

-O, - Mekeş kaykadı, - körzöör dö, ada, ol çookır torbok srazu la öskölöp, bajın serpiy sogup, çelip turganın.

-Cañı kelgen nemeni öskölöp turganı cart, - adazı ayttı. – Ekü-üç künniñ bajında onçozi ürenije berbey. Ulus ta andıy emey.

[89] Adalu-uuldu turaga kirip, çay izidip içtiler. Çayga kılbiş koş koygon oşkoş dep, Mekeş cilbirkedi. Cıdı da caraş. Cañıs la süt cok. Maaday ayıladañ kaa-caa la süt alar. Karaga içse tort dep, üyine kança la katap aytkan, ce albay turgan kijini ol kanaytsın. Boyında la. Onıñ uçun Torkoçı kalgançı öylördö onı süt al dep aybilabas ta boldı.

-Karaga bir le katap colıkkam, ol boyınça oyto tuştaju bolbogon – dep, Çinçey aydat, - adazınıñ suragina uulı karuu berdi.

Maadaydıñ kalıñ kabaktarı tüülip, köstöri karañuy kölötkögö bastırıp iygendiy boldı. Çinçey ol canınañ biçeerde, onıñ balazak, kileñkey sezimi cañıadañ oygongon bolgon. Karanı ol sanaazıla ajındıra erkeledip, cılı söstör aydıp cürgeni kayda. Erte – baştapkı üyi cada kalganı ogo caan cılıytu bolgonında sös cok. Kaçan Karanı azırıp alarga, boyınıñ balazı edip öskürüp alarga öskö kiji algan deerde, Maaday bu kerekti cılıytu dep sananbagan. Ol ezen cürer. Kerde-marda suruzı ugular dep ijengen. Andıy suru ugulgan, boyınıñ la balazı Çinçey ajıra. Kızınıñ andıy solundu kat-samarazın caantayın töjinde alıp, Kara kereginde biçigen coldıktardı sanaazıla kıcıırıp ta cürgeni tegindü emes ine. Öy bolgondo, kodorıp alıp, kıcıırıp ta alıp turbay. Emdi deze Karanıñ tabılğanı katap çokımdalbaganı onı, ada kijini, kunukka tñjürdi. Karandıra Çinçeyge çugulu tuttı: kördim be, körbödim be – kapşay la ada-enezi biçeer. Cartına çıgıp alza kaydar. Mındağı ulus temir emes ine. Kiji. A Mekeşti deze Çinçeyge önötiyin colıgıp, ol canınañ kuuçındaş degeni – ol baza ijenıştü cakaru. Cakşı tabış ekelerdiñ ordına, kuznets Sabırdıñ ceeren torbogın tartıp ekelgeni solun ba ol. Mindıy kolıy-teliy sanaalar Maadaydıñ meezinde, anda-mında ölöñniñ boyında surkuragan çalına tñney, surt-surt edip sanalıp kaldı.

Adazı neni de sananıp oturganın Mekeş sezip, bayadañ beri unçukpay, ayagında çayın araayınañ tügeze içele, onı tuura turguzıp, <<hm!>> dep cödüldep iydi. Maaday selt etti. Kunugı üzülgenin uulı bilip, ayttı:

-Sanaarkabagar, ada, - Mekeş coboş ünile [90] unçuktu. – Men sananzam, Kara Çinçeyge baza katap tuştajar. Ol tušta onço neme cartala berbey.

-Andıy, andıy balam – dep, adazı aydala, çay içken ayagın peçkeniñ canı caar turguzıp, uulinañ baza ne solundar barın suradı.

Mekeş andıy la tal-tabış cok dep unçugala, adazı caar çike körböy, ayttı:

-Ada, kiji alar oşkoş.

Maaday közin ködürdi. Uulınıñ körüjile köstöriniñ çoktorı udura-tedire çağıjıp, birige bergeni coldu.

-Neme deyziñ? – Maaday castıra uktım dep bodop kaldı oşkoş.

-Kiji alar oşkoş – Mekeş katap unçuktı.

-Neniñ uçun <<oşkoş>>? Alañzıp cadıñ ba?

-Cok.

-A ne anayda aydıp cadıñ?.. Anayda la aydar kerek: kiji alarım dep. Ol tort. Cart.

-A men çikezin aydıp cadım, - Mekeş büdümçilü ayttı.

-Ce emdi cart... Ey le dezeñ baza!.. Cakşı... Kaçan?

-Cañı cılda, - uulı öyin çokımdadı.

-Öy as artkan, - adazı unçuktı. – As, a beletener kerek. Kızıl Çerüniñ küinde etsees, koomoy bolbos bolboy.

-Cöp – Mekeş üninde süünçilü ayttı.

Mekeş kemdi alarga turganın adazı surabadı. Eki küneñ canza, kuuçın ayılda la bolgoy dep sanandı.

Cirme üçinçi bajalık

Cañı cıl cırgaldu, süünçilü ötkön. Curt ulus onçozi klubka cuulıp, tañ atkança oynogon, kaa-caa ulus pötükterdiñ baştapkı üni cañılanarda cangan. Kezigi – ekinçi ünlerde. Ce ciitterdiñ bice-oynı, kojoñı cer carıp kelerde toktogon.

Mekeş ol kün tañ carıgança la klubta. Kıstarla bicege bir-eki le katap çıkkın. Artkan öy – billiardka. Ciitterdiñ ortozında Mekeş billiard oynoorgo, uuldardıñ sözile, ten çaktıñ boyı. Şkoldo ürenip turarda, ançada la caan klasstarda, ol bir kezek [91] uuldarla kojo billiard oynop, klubtañ çıkpaytan. Emdi onofñ artık oynoor kiji çala çıkpay turarı ol.

Maadaydıñ Mekeş canınañ tiñ la sanaarkabaytanı ne deze, ol anda kemle-kemle tıtpaktaşkan, kırmalaşkan dep tabış ugulbaytanınañ ulam. Tabış la cok bolzo, anda ne, tañ da atkança oynogoy lo.

Bir kün Mekeş kelele, eñirde, çaylap alala, biçik kıcırıp oturarda, adazı tartıp bojugon kañzazın tuura salıp, uulina baştangan:

-Ce, Mekeş, kiji alatam deeriñde, em kemniñ balazın ekelerge turuñ?.. Bu Ceti-Cododoñ bo aysa öskö cerdeñ be?

Mekeş adazına çike körüp, külümzirenip, aytkan:

-Öskö cerdeñ.

-Ada-enezi bar ba?.. Neni işteelep turgan ulus?

-Bar emey a. Koydo işteelep cat.

-Karındaş-sıyındarı, eceleri bar ba?

-Eki caan akalu, eki kiçinek sıyındarlu.

-Alarga turgan balañ kandıy üredülü?

-On klass bojotkon. Klubta iştep cat.

-İstitutka ne kirip ürenbegen?

-Onızın ukpadım.

Ol boyınça kuuçın toktop kalgan. Bu kereginde eki kün mınañ ozo Maaday üyine kuuçındap salgan. Torkoçı süğüne le berbey. Toygo beleteneri canınañ ermek-sös uzak la ulalğan.

-Ce carmanı eceñ etkey. Bir emeş köçö baza sogup alar kerek. Toygo neni soyorı canınañ sen sanan – dep, Torkoçı Maadayga la boyınıñ eñ cuuk uluzına cakarıp baştağan.

Mekeştiñ toyına ulus beletenip baştadı.

-Beş koy soyzo, bolor ine – dep, Maaday, kaçan Mekeş klubtañ canıp kelerde, olorgo kuuçın edip ayttı. – Köçö, carma, kalaştı, tustı, ne kerek – onçozın toy erten-soñzın la dep turza, albay.

Cazu la Bazım, Torkoçınıñ akazı la ceñezi, bıştak sıgıp, boorzok edeçiler boldı. Kuyka talkan beleteer. Toy tušta talkan tiñ andıy kerek emes le. Ce caji caan ulus ol cogınañ çaydı kanayıp cıldırzın. Talkan bolzo lo cakşı.

-Ce fevral'diñ bir onıncı künineñ tiñ beletenze, ol lo boloton – dep, törögöndör Maaday eşke cuulıp, uluska car salarga baza la cöptöşköndör.

[92] Maaday Ada-Töröl uçun Ulu cuuda turuşkanı kereginde kuuçındı emeş erte baştaar, ne deze Kızıl Çerüniñ küninde uulımnıñ toyı bolor, boş cok – dep, şkoldo üredüçilerle cöptöjü kuuçın baza ötkürgen. Baldardıñ aldında Maadaydıñ cuuçıl coldorı kereginde kuuçını tügener emes. Ol cıldıñ la aydıp cat. Ce kandıy bir uçuraldı ukpagan baldarga oyto do aydıp turbay. Anda neniñ camanı bar, ne bolgonın, körgönin, ukkanın – üze aytpay. Bügünci baldar cuu tujınıñ küç öylörin biler emes, ce biçikteñ kañça la kire kıçırzın, tirü kijiniñ aytkanı baza başka. Üredüçiler onıñ uçun cuuga turuşkan ulustı şkolgo

caantayın, ançada la Ceñüniñ emeze Kızıl Çerüniñ künderinde, kıcırgılap cat. Ol ten caan tuştaju. Çek le bayram. Süünçi.

Şkoldiñ üredüçileri tegin de Maadaydı Toguzınçı mayda emeze onof bir eki kün ozolodo kıcırip ekeleten. Ulustañ da ukkanın kaykamçılı edip kuuçındaar. Cañıs la sös berilzin. Kolhoz tözölgön öydi eske alıp kuuçındaaza, katkıdañ içiñ cırtılardañ ayabas. Ol do öylördi bögüñgi azatpay baldar kaydañ ugup alzin. Baza la biler ulus kerek.

-Ce biske, Maaday, faşistlerle cuunı kayda toktottıgar, onı kuuçındaap berzeer – dep, şkoldiñ direktori, onı kıbına kiydirip, tonın suurdırıp, cakıgan. – Kança la kire kuuçındaazaar, ol boyoordo... Öy biske ceder.

-Aydar la, - Maaday cöpsindi, - solun uçuraldar köp. Kezigi korkımçılı, bir kançazı katkımçılı. Andıy bol turganda, kanaydar onı.

Maaday la direktor zalda oturgan baldardıñ aldına çıgıp, kızıl böslö caap salgan stoldiñ kiynine oturgılay berdi. Kuştardıñ agaş arazında üzügi cok kança cüzün sıyıptajıp turgan ünindiy, baldardıñ ünderi tımyı tüşti. Çırayları caskı çeçektıy baldar köstöri surkurap, cañıs la Maadaydı acıktagılayt. Onıñ sol töjinde köp medal'dar. Kıymıktap iyze, boy-boyına tiyijip, şñkıraraja berer. Ugarga da caraş.

-Emdi biske Maaday boyınıñ cuuda cürgen cürümneñ kandıy bir uçuraldı kuuçındaap berzin dep surap turus. Bögün, Kızıl Çerüniñ künde, faşistlerle küün-kayralı cok tartışkan, süügen Törölisti korıp [93] algan sovet cuuçıldı cürümniñ kereezi dep ayt cadıs. Ol toodo Maaday ötkön kandu cuuda baştapkı küneñ ala uçına cetire turujıp, ezen canıp kelgen cuuçıldardıñ birüzi. Ol ırıs, süünçi.

Sös Maadayga. Ol örö turala, koldorın uujap iyele, zal caar körüp, stoldiñ kırına koldorıla tayanıp, çala içkeri eñçeyip, kuuçın baştıdı:

-Karu baldar, men cuuda turujıp, ölümniñ közine çike de körgöm, onof ayrılıp, emdigeçe cürgenim de sañ başka. Men slerge ölümneñ bir katap kanayda ayrılğanımdı kuuçındaap bereyin.

Maaday emeş cödüldep iyele, eki canında ulustı körüp, onof zal caar acardı. Baldar ogo baza la caskı çeçekterdiy bildirdi. Andıy da bolordoñ ayabas: bastırarız pionerskiy galstuktu. Zaldiñ için keerkedülü edip carandırıp salgan. Şkol – ol cañıs la süünçilü cüreriniñ ceri dep, Maaday aysa tegin emes sananıp kalğanı coldu.

Cok, ölümneñ kanayda argadangan emes, a onıñ kapkır kolınañ, karañuy, sook közineñ tirü cürümdi kanayda korulap alğanı tegindü emes. Mını sananıp, Maaday kuuçının ulalttı.

-Cuuniñ ödöri bistiñ Törölisteñ öštüniñ cerine köçkön öy. Faşistter bodogon: a, Sovet Soyuztı kubalı cok etire örtöp, cer üstinde adı da cok etire cajn-çakka kırıp salarıs dep. Kızıl calbıštu cuu baştap, kañça gorodtordı, curtardı buzup, örtöp, Moskvaga da cetken tuji bolgon. Cok, bistiñ Kızıl Çerü eki-üç katap temdenip, bar-cok küçin alınıp, olordı Moskvaniñ canınañ ala al-sağıjn ııgarıp, kayra sürüp, ekelgen ot-calbıştı, onço castıkkan ok-tarını emdi olordıñ cerine cayıp, ceezelengen örgöözine uulandırgan... Kerek andıy la bolgon.

Bot, bir katap mindıy neme bolgon... Men ol tušta olcodo. Bisti, köp ulustı, uy saar fermada iştetken öy bolgon. Saagan sütti tsisterna-tsisternazıla Carmaniya caar atkar turgan. Uylardıñ süttüleri korkıştı. Uktu uylar turganda. Künine üç katap saar, üç poezd atanıp cat. Bodozoor onı. Bu uma cok süt ine. Aydarda, bu sütteñ sır, bıştak etkilep, bisti cuulap turgan çerüzin azırıp, tıñdıp catkanı cart. Cok, neni de eder kerek. Uylardı cogoltor! Ce kanayıp? Uçı-uçında şüülte çıktı: malda neniñ buruzı bar? [94] Onı tegin cerge öltürbes. Onıñ ordına olordı bistiñ oroon caar kanayıp ta atkarar kerek. Çek bolbosto, sütti atkarar. Ce kanayda?

Cuu dep neme ödüp le cat. Bistiñ uylar turgan cerdiñ ııgış canında. A bis deze nemetsterdiñ tılında, aydarda, emik le emik. Toktu. Emik çedenge kiçinek te tabarzañ, ol lo... bojogoniñ ol bolor. Emik çeden cañıs kat emes. Üç kat. Ce bu ne dep mını aydar. Bir kezek ulustı emeş cayınga tutkanı bar. Temdekteze, saagan sütti vagon-tsisternalarga aparıp urup, aktarıp, flyagalardı, sabattardı cunup turgan ulus. Olor baza köp lö. Meni andıy cayınga tutpagan. Olordı, ol bir kezek bistiñ ulustı, tıñ la cayımda tutkan emes le. Tüñey le karuulda, kurçuuda. Ce bisti deze, uylardı saap la iyzees, baraktarga ekel kiydirip cat. Uy saar öy cetse, ııgarar. Saaş bojozo, oyto lo kiydirer... Ten kijiniñ kanı kadar. Akır la dep, baza kekenip le cadıs. Tüñey le ijigerdi bereris dep.

Biske uguldı: poezditiñ maşinistlerinde, bir kezek işçilerinde bistiñ ulus bar. Kanayıp ta olorlo sös alıjar kerek. Bu onço sütti, uylardı ep taap, bistiñ front caar atkarar. Kañcaa faşistterdi sütle azıraar. Toyo içele, küç alınıp, bistiñ çerüğe udura turumkay turujıp cat. Cok, mindıy kerek carabas.

Aydıştı: bistiñ çerü kañça la kire içkerlep, öştülerdi kayra sürze, bistiñ fermanı emeşteñ irbadıp aparıp cat. Aydarda, bis eki katap köçkönis. Emdi de köçöri kayda. Ebire şüüp, sananıp la cadıs.

Men sanandım: akır, nemetsterge kançaa karuuldadıp oturar. Ölzö ölör, ölbözö – öç alar. Bir kezek nökörlörlö baza kuuçındaşkan. Sümelener kerek. Öştüniñ büdümçizine kirer. Ol baza bir caan kerek. Tegin neme emes.

Bir katap ofitserdi körölö, aytım:

-E-e, fyurer ofitser! – deyle, us sabarımla onı boyım caar kıçırdım. Külük araay bazıp keldi.

-Nu, mongol, ne boldı? – dep, katu sırkınu suradı.

-Cok, men Altay, mongol emes. Altay, Altay kiji.

-Ce ne?

-Men uylar kabırar. Ol meniñ ijim. Men Altay kiji, mal kabırıp biler. Uy saabas.

-O-o!.. Cakşı, cakşı, gud! – dedi. – Sen predannıy [95] kiji, boyınıñ Altay conına. Cakşı. Fyurerge baza büdümçilü emtiriñ. Sen uy saarıñ, uy kabırarıñ – dedi. – fyurerdiñ kajı la soldadı emdi çığış frontko sürekey kerektü. Anda cuulajar kerek. A sen deze... mında kerek. Ol soldattarga sır iyer, süt iyer. Et iyer. Cakşı.

Çın da, caan udabay tabış uguldı. Nemetster uylardı baza la kayra aydap, fermanı köçürzin dep şüülte çıkarıp cat. Bir canınañ korkımçılı, anayıp turala, Berlinge cetse? Uylar aydap alala? Bu neniñ uyadı bolbos! Ogo miltıktu kirer kerek. Ne deze, öştüniñ uyazın oodo çaçpazañ, ol kiyninde oyto lo tüymeer. Baza la miltık alar. Cok, ölzö – ölör. Bu la uylarla. Bu la cuulaşpay, bisti karuuldap, uy saadırıp turgan faşistlerle.

Bir kün men tülküür tudunıp alıp, vagondordiñ kölösölörin sogup, neni de etkilep turgan eki kijiniñ birüzine cuuktay bastım. Ol kün men uy kabırar uçurlu bolgom. Nemets, karuulçık bolgodıy, meni körüp iyele, camandıra orustap suradı:

-Ey! Sen kaydaar, mongol?

-Ma, ma! – dep kıygırdım. – Tañkı tartarga turum, ol kijideñ tañkı surap alarga – dep, kolımla cañıp, orustap aytım.

-Nayn! Nayn! Net! Net! Kel beri – dedi.

-Moynoşpodım. Araay bazıp keldim.

-Na! – dedi. Mege bir papiros berdi. – Poezdke cuuktaarga carabas. Ol udabas atanar... Süt aparar. Soldattarga. Fyurerdiñ cana baspas cuuçıldarına.

-Cakşı – dedim. – Cana baspay ölgülep turganı.

-Sen andıy sös aydar uçurıñ cok. Kul, çoçko! – deyle, meniñ uçama teep, uy kabır dep sürüp iydi. Ermek aytpadım. İçimde sanandım: onızı la cakşı, cana baspay cuulajıp turganı, tının alıp, kayra kaçpay turgan bolzo. Bistiñ at-nerelü cuuçıldarga ne bolzın,

onçozın borçoloy sogup, kırıp la salbay. Kemge açu bolor dep. Öçöş öçöşkö udura. Bistiñ cuuçıldar badış caar, Berlin caar keletkeni tegindü emes. Ceñülü.

Ol kün bis eki-üç kiji uylardı kabırıp, calañda cürdis. Argalu bolzo, mınañ la kaçır kerek. Ce sanaa cayım uça da berze, boyıñ uçup bolor emeziñ. Andıy da bolzo, maşinistterle colıgar sanaa artıp la [96] kalgan. Andıy kuuçın uçına ceder uçurlu dep, lager'de bistiñ ulustiñ ortodo şüülte kubulbagan.

Küs cuuktap keletken. Agaş-taştıñ öñi çala kubulıp baştaganı ile. Nemetster ol lo boyı kanırkagan cürgüledi. Biske kileş cok. Tüni-tüji alban iş, kıya kördüriş. Kerek deze, calañda da cürzeñ andıy. İyt cedingen, kolında avtomattu edü oşkoş soldattar kijiniñ canında cürgüleer. Köstöri bu la kijide. İytterı baza andıy. Bojodıp iyze, kiji döön lö kelgileer.

Ol lo üçü. Uy kabırgan kün sook ezin sogup turgan, cañmır caap, kiyimiste kurgak cer artpagan. Iraak ıraaktañ üzügi cok puşkalardıñ adıjı torgılıp, birde cuuktap turgan nemediy. Al-sanaas, körüjis Kün-çıgış caar. Töröliske. Bastıra ijemci anda. Kağı la cuuçılga, tankka, içkeri ceñülü altamga. Ol cogınañ biste cürüm, ijeniş cok.

Eñirgeri, kün ajıp baradarda, uylardı cuup, canar aldında, - me! Korkıštu adış baştala berdi. Nemetster, uyazına ne de tabargan çımalılar çılap, arı-beri cügürıjip, añkanı taptu la askılap turdı. Bistiñ lager'di bir kezek öygö undıgılap koydı oşkoş. Tüymeje le berdis.

-Bu çakpıraştı tuzalanıp, mınañ cayımdalar ep-arganı tabar - dep, cakılta ortobıska cayıla berdi. Ulusta mıltık cok. Lager'di korulap turgan al-kamık nemetsterdeñ kanayıp ta bir-eki avtomat blaap algan bolzobıs, baştap taryın ol do cakşı bolor edi. Ce kanayıp? Olor baraktañ ıraak turgulap cat. İytterlü. Cakşı uçural kelişpey turganı biske çek kinçek.

Tünde, ol kün biste uyku da cok, adış dep neme cazırap la turdı. Sanaasta, bistiñ çerü ferma turgan cerge tam la cuuktap turgandıy. Uylar elbek çedende. Olordı olorgo sarı tañla çıgarıp cat. Mındıy cuu-çakta olordo do cılıytu bolup turbay. Snaryadtardıñ carılğanınañ. Oskolkalar kemge, nege kileyten edi.

Mıltıktardıñ, puşkalardıñ adıştarında toktodu cok. <<Katyuşanıñ>> ogırıjı cañıs la <<ı-u>>, <<ı-u>> dep turdı. Ce tañarı cuuk bistiñ turgan uy fermazı cañıs tüymeende. Faşistterdiñ arı-beri cügürıjip turganın aaylabazıñ. Süt tartıp turgan poezdtiñ vagondorına, anda cañıs la tsisternalar emes, ösközi [97] de bar, nemetster ta neni de tajıp, salıp turgulagan bolgodıy. Atanarga beletengen poezdke ta bombalar, ta snaryadtar tujüp turgan. Bir kança küzürt-cazırt kijiniñ kulagın tuy tundurıp turganı korkış. Teñeriniñ tübile uçup

keletken oktor sılajıp, cerge kelip cazırt la edip tüjer. Ot-calbış çöyile le berer. Ten bir de üzügi çok.

Udabay bir kaçça nemets kelip, baraktıñ ejigin açıp, bisti sürekey türgen ıgarıp baştı. Kındakla sogup, iyde salıp, bisterdi bir-eki vagongo tıga kiydirip le turarda, bistiñ tanktar cedip kelgen. Bisterdi nemetster adıp, teskerlep kaçkandar. Bu öydö bisterde ne bolzın, kolgo ne le kelişken, onıla nemetsterdi sogup, ıdal-küçis as ta bolzo, olorlo sogujar la dep, küçteristi alındıs. Eki karuulçıktı ta kemizi de cıga ba, öltüre be sogolo, avtomattarın algılap alğan. Adış tırkırap la cat. Artkan ulus eeçiy. Tanktar küzürep, cızırt etire atkılap, içkeri le bolgılap turdılar.

Caan udabay çerü cedip keldi oşkoş. Bisti, lager'de cadıp, nemetsterdiñ kıyımınañ ıkpagan ulustı, toktodıp, cılı turaga kiydirip, kiyimderisti suurıp, cuuçıldardıñ cañı kiyimderin berdiler. Ol lo kün mılçalanıp aldıs. Kayra candırar dep, kuuçın ıgıp turdı.

-Cok, men canbazım. Öçöşkondö nemetsterle ölgönçö cuulajarım! – dep, komandirge men aytım.

Anayda cañıs ta men küünzebegem. Köp ulus. Kerek deze şırkalu da cuuçıldar. Küünzegenderdiñ küünün candırbadılar. Barar bolzo, barar. Mende ne, içkeri le dedim...

Maaday ol boyınça kuuçının toktodıp iydi. Kolında çazına kördi. Bozom kirip keletken emtir. Uzak kuuçındap kalgan oşkoş.

-Ce kuuçın mında la toktozın – dedi.

-Cuunı kayda bojotkonoordı ne aytpadaar? – dep, baldar bir ün alıştı.

-Kiyninde, kiyninde cetire aydarım – dep, Maaday aktu küünineñ ayttı. – Baza bir öydö öy bolor ine. Slerde de mende de.

-Ce, alkış. Sañ başka cuuçıl cürümigerdi bis kaçan da undıbazıs – dep, şkoldıñ direktorı Maadayga ayttı.

[98] Maaday aylına oroy eñirde camp kelze, uulı Mekeş aylında emtir. Eñirgi çay, köçö belen. Ajangılap alıp, kuuçındı toy canmañ baştıdılar.

Cirme törtinçi bajalık

-Bu Maaday la Torkoçı uulınıñ toyına arakını ne albagan? – dep, toy baştalarda, ulustıñ kaykajıp turgandarı korkıştı.

-Et deze et köp. Köçözi de cetkil. Açu aştı akçazın kıskanıp albagan bolbaysın – dejip, er ulustañ bolgoy, üy de ulus şımıranıştı turdılar.

-A cañıs la kudalarına la bir emeşteñ açu aş iygen dejet ne – dep, bir kezekteri tişteri ötküre çıkırt etire tükürip, aydijat.

Et eş bışkanda, köçö cetire kaynaganda, kıstı barıp, oturgıskan aylınañ köjögölö ekeldiler. Cañı ayılga kiydirip, epşi canındağı tördiñ bajına cuuk turgulap alıp, baş taragılap, köjögö kojoñ kojoñdojo berdiler:

Könök tolgon kök ürüs
Kök möñküdeñ çöyilzin.
Köktöp etken köjögö
Üydiñ için çümdezin.

Ayak tolgon ak ürüs
Kök möñküdeñ çöyilzin.
Alıp etken köjögö
Ayıldıñ için çümdezin.

Eñ le caan üy kiji artkan kelinderle kojoñdı çöyip, könöktöñ sütti agaş kalbakla kiçinekteñ suzup, köjögö tutturgan kayıñ caar üstey çaçıp turdı. Ak kayıñ – çaş kayıñ. Onı sütle üstegeni birigip catkan ciit ulus kayıñdıy agaru bolzın dep. Ekinçi canınañ, ol kayıñaştı kırdañ kezip ekelgen. Uçurlap. Aydarda, kayınga üstegeni – ol bajında kök mis toştı eñ biyik tuuga üstegenine bodoldu. Ayakka urup, ebirede ulus onof amzagalakta, ol lo kelin baza la onof üstep iygen turdı. <<Köjögö ayıldıñ için çümdezin>> - degen coldıktar eki kataptañ kojoñdolgonı kojoñniñ söstörin eske alınarına cakşı.

[99] Kıstıñ çaçı uzun. Kap-kara. Çek le kömürdiy. Caltırap turganı ile. Onıñ ermegi cımjak. Calakay. Onıñ uçun köjögö kojoñdı süt üstegen caçı caan kelin baza la baştıdı. Ce baştapkı kojoñdoşkonınañ emeş başka. Eeçiy kojoñdoşkon ulusta ne bolzın. Onı eeçiy cañarlap baştabay.

Körüp etken köjögö
Köörkiyeler aylın çümdezin.
Acıktap etken köjögö
Ayıldıñ için çümdezin.

Mekeş ol kojoñdordı ugup oturgan. Ce kaçan kıstı – cañı kelindi ekelip stolgo oturgızarda, - ol üydeñ çıgıp, cüre bererge sanangan. Kaydañ, ulus onı bozogogo do cetirbegen. Ekelip oturgıskan la. Onıñ kaçarga sananganı nede deze, emdi, kısla kojo

oturgızala, orustap kıygırarı artkan: <<Gor'ko! Gor'ko!>> - dep. Ep cok neme ine. Ce karın, mında caan ulus köp bolgon. Bir ciit ol sösti kıygırar dep turup, adılış algan emey.

Maaday la Torkoçı ciitterdiñ canında la oturgıladı. Adazı sös aytsın deşken. Tuku aldında mindiy sös aydış bolbogon. Emdi aydar la aydar. Cakır kerek. Maaday da ozo baştap sösti Mekeştiñ enezineñ baştaarga sanangan. Olordıñ uulı, Mekeş, onı undıbazın dep. Ce ol ok öydö... <<akır, mını ne eske alar? Kemge-kemge ol sös artık ugular>> - dep sananala, ayttı:

-Bilelü cürümin baştap catkan baldarıs, Mekeş le Tayana, ırıstu catkılazın. Albatınıñ ortozında kündülü cürzin. Añdış-sañdış, öön-bökön cok, öp-cöp cadıp, bala-barka azırazın.

Maadaydı eeçiy köp lö ulus alkıštu, cakıltalu söstör aydıştı. Mekeş le Tayana ukkulap la oturbay. Caandardıñ sözün cazap uk, cazap sanan degen albatınıñ sözi bar emey.

Eñirde ulustıñ kojoñı tıñıy berdi. Tışkarı köçö, et kaynatkan ottı ebirede ook baldar, ciitter. Baldar tañ ajıra oynoor emes. Boylorı la cana berer. Ciitter deze tañ atkança mında bolorı cart. Toy, ciitterdiñ kidim oynoor bir ceri. Caandardıñ aydıjıla, bu la Mekeştiñ ugup cürgenile bolzo, ozodo toy bolgon cerdeñ le uuldar kıstardı kaçırıp, [100] ayıldu bolgılap turgan. Emdigi toydo andıy uçuraldar sürekey as.

Toydo açu aş as, çınınça aytsa, çek cokko tüñey bolgonı kaykamçılı. Andıy da bolzo, küreeley turala, kojoñdoşkon ulustañ kudagaydı da maktagan kojoñ ugulat.

Kün aldında bir terek
Kümüş bürin caykadı
Kün örgöödö kudagay
Kömür çaçın sıymandı.

Ay aldında bir terek
Altınak bürin caykadı
Ayıl tutturgan kudagay
Armaqçı çaçın sıymandı.

Kudagaydıñ carajı çümde. Añılı acaruda. Bu la kojoñdoşkon üy ulus onçozı da kudagay. Köp sabazı. Ce eñ le çümdüzi – ol kıs kereginde. Bayla, Mekeştiñ üyin – Tayananı maktagılap, ogo küün-alkış aydıp turgandıy. Ol kojoñınıñ küüzi çedirgenle kojo öro biyik ködürilip turgandıy.

Aylanıp öskön ak kayıñ
Altay üstin çümdezin.
Alıp kelgen balabıs
Aylı-curtın çümdezin.

Cölöy öskön ak kayıñ
Çöldiñ üstin çümdezin.
Cööp alğan balabıs
Cööjö curtın çümdezin.

Kojoñmıñ söstörin Mekeş le Tayana, Maaday la Torkoçı cart oñdogılap turbay. Ol alkılı kojoñ. Küülü. Küünzeştü. Onıñ söstörü altın. Kerees. Olordı cañıs la ozogı öydö çümdelgen kojoñdordoñ ugarıñ.

-Kandıy keen le keñ, cılu söstörlü kojoñ! – dep, akazınıñ toyuna kelgen bir kezek ciitter kaykajat.

-Bistiñ albatınıñ oos çümdemeline onıñ do artık kojoñdor bar emey.

Kajayıp tañ atkan kiyninde ulus tarap-tarkap cangılay berdi. Kün öksöp çıktı. Cañı ayılda kaa-caa artkan la oyto kelgen ulus cañı kelinniñ çayın içkilep, tapkaanañ kuuçındaşkılap oturat.

Maaday, onço kerekerdi başkargan kiji, erten tayga [101] örö ıgar dep, bala-barkazına cakıp saldı: azık-tülük beletep salar kerek.

Çinçey gorod bararga şıydındı. Kuyka ogo altaylap kalaş bıjırıp berdi. Cakşı la üren dep cakıltalar bolup la turdı. Mekeş le Tayana ogo baza la alkılı küün-tabınañ artıp kalbadılar: cakşı cür, cakşı üren.

Torkoçı onı avtobustıñ sakıltazına cetire üydejip, ogo oturgızıp iydi.

Ceti-Cododo cürüm boyınıñ colıla köndügip le cattı.

Cirme bejinçi bajalık

Anayıp sook kış ödö berdi. Castıñ cılu, calakay künderi aylanıp keletkeni çookırlanıp, kayılıp catkan kardañ ile bildiret. Key de ceñil tınılıp turgandıy. Ar-bütkeni bu öydö sañ başka: kar kayılıp, suuzı şorkırıp, kelteñ cerdi tömön sunup, agıp cadar. Cer kararıp, çookırlanıp kelgeni kara-çookır uyga tüñey körüner. A biyik cerlerdegi kar cañı alışkan ciitterdiñ aylındağı ak köjögödiy ap-apagaş. Ayas künde onıñ agına kijiniñ köstörü kılbigar.

Künniñ uzaganı da bildirer. Uylar keşengilep, kabırgaların onıñ çoğına tögöp alıp, taskaktıñ canında uzak-uzak turgulaar. Takaalar bu öydö olordıñ canında cürüp, cemzegilep le turar.

Çinçey, adazına uzak kat biçibegen kiji, bir kün üredüdeñ kelele, eki calbak çaazinga türgen-tükey biçidi:

<<Ada, bu künderde men Karaga colıktım. Meniñ (ce anayda ok Karanıñ) süünçimniñ uçı-kıyuzı cok. Kuuçındaştıs. Çın, ol meniñ karındajum. Orus adı Grişa la emtir. Ol gorodtoñ ıraak cok curtta cadıp turganı çokım cartaldı. Caygıda menle koju Ceti-Codogo cedip keler. Sakıgar.

Çinçey>>

Çın da, Çinçey le Kara castıñ cılı künderinde carmarkada colıgala, onıñ caantayın tuştajar boldı.

-Men bu gorodko, bu curtkı kanayda kelgem? – dep, Kara Çinçeydeñ kaykap suraytan emtir. Çinçey onı [102] cakşı biler. Nedeñ ulam ol gorodko kelgenin, onı kanayda tappay kalgandarı kereginde kuuçındap bererde, ciittiñ sanaazı çala karañuylap baştıdı. <<Aydarda, meniñ ada-enem, emdi le azırıp catkan ulus, öskö. Men olordıñ balazı emes... Enem cok, adam bar>> - dep, sananıp cürdi. Kerek deze ol lo ene-adam degen ulusla kuuçındaşpas bolo berdi. Çırayı bürüñküylenip kalgan cüret. Kuuçındaşpas, külümzirenbes.

-Sen ne, Grişa, oorın turuñ ba? – dep, bir katap Kara gorodtoñ canıp kelerde, adazı suradı. Adazı – Makar. Makar Soprokoviç. Enezi – Mariya İtkeçekovna. Çatkaçakovtor.

-Cok. Kem cok – dep, Kara (Grişa) karuun berer boldı.

Bir kün, kaçan Kara gorod cüre bererde, ööy enezi ögöönine ayttı:

-Makar, cüregim sıstap cat. Karala ta ne de bolup turgan oşkoş. Onıñ enezeeri, adazaarı, süünçi-katkızı astagan. Neniñ de uçun bisti uzak acıktap oturur. Sananzam, köksinde kıyındı sanaa bar oşkoş. Sezip turuñ ba?

Makar Soprokoviç, bejen togus caştı kiji, bu öygö cetire amır la cürgen kiji, çoçıy berdi. Ol caan oborlu, kol-budınıñ baltırları kiyimi ajıra bildirip turgan kiji. Köstöri çiçke, cıkpıktarınıñ uçtarı çırışka cetire aldirtıp salgan. Mañdayı caan, tal-orto sındı. Budınañ aksak. Ada-Töröl cuuga cürele, oñ budınañ caan şırka algan. Üyiniñ aytkanın kaykap ugarda, köstöri kenerteñ caanday berdi.

-Ne bolo berdi ne? – Makar Soprokoviç küñüreek ünile üyineñ suradı. Emeş oturala, unçuktı. – Ce em caji caanay bergen kijiniñ cañ-kılığı kabulbay baza... Kıstarla

eptejip-cöptöjip bolboy turgan külük bolboy ol... Ce anaar la adılba. Onıñ özök-buurın kiji kanayda oñdoyton. Sen, ene kiji, onıla cazap kuuçındaş.

-Bu kanaydat, meni kuuçındaş dep. Uul balala adazı kuuçındaşpay. Surazañ, ne bolgon dep. Mekelep.

Mariya İtkeçekovna, ögöönine körö, ciit te bildirer. Ce boyın körzöñ, kaydañ ogo altan bir çaş bereten edi, cük le bolzo, bejenge cetken be, cok po dep sananarıñ. Koldorı küçtü, üni calakay. Çırayı tegerik, tumçugınıñ belinde kiçinek korkok bar. Kabagı la çaçı kürgül-sarı.

[103] Makar Soprovkiç (kıskarta onı ulus Soprovkiç dejeten) üyiniñ ol söstörine tıñ la acaru etpegendiy dep bildirdi. Onıñ sanaazıla, uul çıdagan, emdi ol kereginde kuuçın andıy köp bolor bo? Makar boyın da bilbey. Bu la Mariya üyin alardañ ozo, ol deze bay kijiniñ ugıñañ bolgon, köp kunukka da tüşken, süünçige de kurçatkan. Belen bolor neme emes. Makar onıñ kiynineñ tıñ la baskan. Ce karın, bay da uktu bolzo, ol canınañ tıñıytan cañ cogolıp kalgan emey. Sovet cañ onço uluska bir tıñey, seniñ bay ugıñ da kerek cok, bayırkaytan uçurıñ da bolbos. Makar onı sezip te turza, Mariyanı bu canınañ kaarbay cürgen. Boyı bilzin dep sanangan.

-Biste baldar, eki-cañıs uy, üç-tört koy bolor. Anañ artık ne kerek – dep, Makar alışkan soñında aytkan.

-Onoñ köp mal tutpas pa? – Mariya suragan.

-Kolhoztıñ malın kiçeer be, aysa boyınıñ malına bastıra küçin salar ba? – Makar kaykaytan. - Sege, üy kijige, onoñ küç kelijer. Bala-barka, köp mal, onoñ kolhozko işteer. Bu ne aaylu iş. A as mal tutsañ, kaytsa da ceñil. Sananarga ceñil.

Makardıñ bu söstörü Mariyanı büdümçilep koygonı coldu. Kiyninde onçozi cın bolup kalgan. Cañıs la baldar canınañ koomoy. Olordo eki bala bolgon. Olor emeş le çıdap kelele, oorıyla, cada kalgandar. Onıñ kiyninde baldar çek bolbogon. Makar da, Mariya da cürüp-cürüp, baldar cogına korodoolop cüreten. Ol canınañ ayılđastarı da bileten. Cajit cok.

-Sler, Soprovkiç, Mariya İtkeçekovna, ol baldardıñ turazınañ ba aysa Dom rebenka deyten cerdeñ bala alıp, ne azırap albay cadaar?

Makar la Mariya ol canınañ uzak la şüüşkender. Uçı-uçında Dom rebenkaga kelgender. Olordıñ bala azırap alarga turganın zaveduyuşçıy cakşı bilip, eye, algadıy baldar bar dep aytkan. Taldap algadıy arga bar. Mariya kabay-orınnañ orınga bazıp, çuu-orontıda catkan baldardı körüp, kajızına la içi açıgan. Köp-köp uçuraldardañ ulam bu baldar ösküs

artkan deze, mında tögün cok. Birüziniñ ada-enezi kandıy bir şiltaktañ ulam cada kalgandar, birüziniñ olor bar da bolzo, ce arakıdaštañ ulam ayırıp salgandar. Baza birüziniñ enezi cok, ekinçiziniñ – enezi azıraarınañ [104] moynoş koygon. Kezik baldardı körgüspey cat: bayla, bererge carabas. Ce Mariyaga bir bala tıñ caray bergen bolgon. Şulmus ta, köstöri açık-carık nemediy.

-Bu balanı alarga turum – degen.

-Cok, onıñ adazı bar – dep, zaveduyuşçıy Mariya Pavlovna aytkan. – Adazı ulay la kelip, körüp salat. Ce kalgançı öylördö kelbey bargan, neniñ de uçun. Ne bolgonın bilbey cadım... Slerder bu bistiñ körgüsken baldardañ körüp alzarar.

Mariya Makardıñ canına kelele, üşkürip aytkan bolgon:

-Bir bala içime caradı. Öböközi Kaydarov. Kiçinek neme. Şulurıp catkanı korkış.

Makar, üyi kabayda baldardı körüp turarda, koridordo lo oturgan. Mariyanıñ küünzep alganıla la bolzım dep sanangan. <<Onıñ caratkanı mege caraar>> - dep şüügen.

-Berbey turu ba? – unçukpay oturala, suraganı ol boldı.

-Cok – dep, Mariya üşkürgen. – Barzañ, Soprokiç, boyıñ kuuçındaşañ... Sege, aysa, berip iyer.

Makar la Mariya ekü baza kirgilegen. Bayaa la Kaydarov Kara dep balanıñ kabayına bazıp kelgilegen. Bala kör catkan. Ögöön kolın arı-beri edip, sabarların kıymıktardarda, bala onı eeçiy körüp, külümzirenip catkan.

-Mariya Pavlovna, bu balanı alarıs – dep, Makar Soprokoviç zaveduyuşçıyge aytkan.

Cük le araydañ cöpsinişken. Mariya la Makar köp çaazındar biçigen. Balaga çındık ene-ada bolorı kereginde çert bergen, kerees söstörin aytkan. Balanıñ öböközin, adın solıgandar: Çatkaçakov Grişa. Ce Altay adı undılbas bolzım deşken. Cañı ene-adazı anayda şüüşkender.

Kaçan olor aylına kelerde, Altay da orus ta ayıldeşarı balanı korkıştu caratkandar. Makar la Mariya caan emes cırgal-bayram etkeni olorlordoñ ulam bolgon. Eki-üç kün ulalğan. Ejiktiñ aldında caan emes akta caş ölöñ taktalıp kalgan. Ölöñniñ öñi çek kararıp, onıñ kurgay bergen. Kijiniñ tamanı korondu degeni, aysa bolzo, çın.

-Bu pirog slerdiñ Grişaga – dep, orus kelinder, ol öydöñ ala kirgilep kelgen turar. Ozo baştap kiçinek [105] balanı kuçaktangılap, erkelep turatandar. Kaçan Grişa cügüre bererde, bajınañ sıymap, kuuçındaşıp, ekelgen konfedin, pirogın berele, ene-adazıla kuuçındaşa beretender. Açık-carık catkılagan.

-Bu Karaga... Cizin – kezik Altaylar kelze, baza la andıy tamak-tamzık ekolgen turar...

A bugün? Bugün uulı ta neniñ de uçun kunukka tüşken. Ne bolo bergen. Makar Soprokoviç le Mariya İtkeçekovna baza kunukka tüje berdiler. Emdi Grişa-Karala kanayda, ne kereginde kuuçındajar. Bilgilebey oturdılar. Kara-Grişa emdi on segis çaş, kiji algalak. Kiji alıp bereri canınañ ada-enezi sananıp la turbay. Ce uuldıñ boyında sanaa baza bar. Salımın boyı şüür, sananar kemine cedip kalgan.

Uulçak çıdap kelerde, Kara-Grişa dep ayıldeş adagan. Ne deze, olordo baza Grişa dep uulçak bar. Cajıt. Karanıñ ada-enezi onı Sarı-Grişa dep adaytandar. A Sarı-Grişanıñ ada-enezi Çatkaçakovtordıñ uulın Kara-Grişa dep adaar bolo bergender. Ozo baştap ol eki bilede anayda adalıp turatandar. Caan udabay kiçinek curttıñ onço uluzı anayda adaar cañ tapkandar.

Altay Grişanı çerüge albagandar: ada-eneziniñ cañıs balazı. Üstine olor kargan ulus. Onıñ uçun bir caan surak: ogo kiji aldırar.

Ce Kara ol canınañ ermek aytpas boldı.

Cirme altıncı bajalık

Karanıñ kunukçıl cürgeni mindiy. Bıltır, kinodoñ ıgala barıp cadarda, kandıy da kıs colıkkın. As-mas sös alıjıp kuuçındaşkan. Onoñ, bu la cuukta, gorodtıñ carmarkazına cürele, avtobustıñ sakıltazına kelerde, ol lo kıs colıkkın. Tanışkılğan. Uzak la kuuçındaşkan. Uçı-uçında körör bolzo, ejelü-karındaştı ulus. Cañıs adanıñ. Cañıs tas karınnañ ıkkılğan. Çinçey karındajına bir de cajıt cogınañ onçozın aytkan. Eneziniñ adı Erte. Ol maşına añdanganınañ ulam cada kalgan. Adazı, Maaday, onıñ kiyninde öskö kiji algan, - Torkoçı. Kem cok kiji. Adazına kelerde, ondo Kıpçak dep uuldu bolgon. [106] Emdi çıday bergen. Ce Çinçeydiñ le bu la Karanıñ caan akazı bar. Ol – Mekeş. Bu la cuukta toy etken. Eñ le cuuk ulus: adazı, Mekeş, Çinçey, Kara. Çinçeydiñ aydıjıla, Kara cerine can kelze, caan akazı Mekeşke de cürze, tabı. Adazında da bolzo, boyında. Cañıs la canar kerek. Adazı köp cıldarga korodogon. Bedregen. Tappagan. Emdi le, bu la Çinçeyge ırıs bolup, Karanı ecezi taap alğanı cakşı. Eceziniñ aydıjıla bolzo, karındajı neni de sananbas uçurlu. Neni minda sananar. Boyınıñ adazı, eki karındajı bar da, ne canbas. Ne burılbas.

Kara Çinçeydiñ bu kuuçının ugup, caan udabay sanaazı kubulıp baştı. Ogo ançada la Çinçey kuuçındap turala, köziniñ cajın ıçkınp iygeni açu. Ol lo tuştı köksinde,

cüreginde ne de çım edip kalgan. Mınayıp cañıs la cuuk kiji köziniñ cajın ıçkınar. Onı Kara cañı oñdop, Çinçeydiñ cardın sıymay tudup, kem cok, men adama, slerge canarım dep aydıp iygenin boyı da bilbey kalgan. Karanıñ sanaazında çın adazın emdi le, turguza la körör küüni keldi. Argalu bolzo, Çinçeyle kojo bu la kuuçındajıp turgan öydö, Ceti-Codo dep çıkkan cerine kuş cılap uça bergediy boldı.

-Aydarda, - Çinçey şüültezin ıçgara ayttı, - seni azırıp algan ulus öskö... Seni tabıştırgan turadañ albagan bolzo, adama, biske kunuk tüşpes edi. Onı cañıs la bilgen bolzoñ... Bistiñ buuris sanaarkaštañ tügenip baratkandıy. Uçı-uçında ijemci cılıyan. Bis bodogonıs: seni çek tappas dep. A men gorodko ürenip kelele, seni tuduş la bedrep cürgem. Ol ijeniş kalas bolbodı. Sen tabılgañ. Emdi bistiñ korodoor cañıs cok... Adama, Mekeşke türgen barıp colıgar kerek... Men udabas canarım. Kojo barar bolzoñ, baraaak. Karın cakşı bolor.

Kara kojo bararga cöpsinip iygenin sespey kaldı oşkoş. <<Ce moynojorı toktop kalzın>> - dep, içinde sananıp kaldı. Ekü udabas la kojo bararga cöpsinijip aldılar. Biletti Çinçey alar. Tal-tüştiñ avtobuzına. Ne deze, erten turagı avtobuska Kara oroytıp kalardañ maat cok. Gorodtıñ boyında cadıp turgan emes.

-Men caandarıma neni de aytpazım, - Kara ayttı. Bir üç-tört künge Kan-Oozına bar kelerim dep aydarım. Oñdoy döön emes.

[107] -Carayt – dep, Çinçey cöpsindi.

Anayıp ecelü-karındaş kuuçındajıp aldılar. Çinçeyge kanat bütkenidiy cürdi. Ol karındaajın taap algan. Adazı, akazı süüner. Torkoçı enezi süünbes pe?.. tüñey le enezi. Çinçeydiñ bu sanaazı, kuştıñ kanadıydı, ceñil boldı. Cañıs la canar kerek, - ol caan süünçi, ırıs.

-Kara, sen bugün kandıy korkıştı süünçilü? – enezi Mariya İtkeçekovna uulınañ suradı.

Uulı Kara eneziniñ urup bergen köçözün içip, koyu çayın uurtap, ajanıp oturdı. Adazı – Makar Soprokoviç unçukpay, tañkızın tartıp, Kara caar kaa-caa acıktap salat. Uulı nege süünip turganın ogo do biler kerek. Ce Karada ün cok. Enezi le suragay. Cartala berer: süünçi nede.

-Men Kan-Oozı bar kelerim. Üç-tört künge. İş aayınça.

Kara anayda aydala, cañı gazetterdi alıp, olordı kıçıra berdi. Enezi de, adazı da alañ kaykaştı: kandıy andıy corıktaş boloton.

-Komandirovka ba? – adazı ençikpedi.

-Eye, - uulı cañıs söslö karuun berdi.

Mariya İtkeçekovna, erinderin kobırayta tudup alğan kiji, uulı mekelenip turu ba dep, eki közin ononı albayt. Acıktap ta oturza, Kara onı sespey, gazetti le şirtep alğan oturar boldı.

-Abra-çanak edip turgan ulustı komandirovkaga iyeten cañ baza bar turu ne – dep, enezi kaykadı. - Bar bedi, Soprokıç?

Makar Soprokoviç arba-çanak eder cerde iştep, amıraltaga eki cıl mınañ ozo çıkkın. Kaa-caa komandirovka bol turbay, a. Ce caandar la cüreten. Tegin ulus corıktap turganı sağıjna kirbeyt.

-Bolzo, bolor lo – dep aydıp saldı.

Tün kirip keldi. Kara senekke çıgala tañkılup, uzak oturdı. Aru key onıñ uur sanaazın sergidip iygen dep bildirdi. Onıñ köksinde sanaazı bu la kök teñeride cıldıstardıy aru bolgon. Arudañ aru. Emdi ta ne de bolo bergen: ozo lo baştap, kemzi çın ada-ene, kemzi ogo cuuk? Eje-akazı, ezen cürgen adazı ba? Aysa bu la azırap salğan ööy ene-adazı cuuk pa? Kajızı? Kajızına ol çın uul? Mınañ arı kandıy bolor? Kemdi ol ada-ene dep aydar?

[108] Suraktardıñ bajına çıgıp bolboy, Kara tañkılup-tañkılup alala, ermek aytpay, kelip uyuktaarga töjögine çöyö cada berdi.

Ada-enezi Makar Soprokoviç le Mariya İtkeçekovna ermek çıgarbay, tımık cürgülegen boyları, karannañ tımığı buzulıp, kaykalda la çoçıduda bolo berdiler.

Cirme cetinçi bajalık

Ceti-Cododo Maaday Kaydarovtıñ tabılbay kalğan uulı – Kara – kelgeni ol lo tariymı carlana bergeniñ türgeni korkıştı. Onı Çinçey ecezi tapkan dejip, tilin boş salğan kelinder ün alıjıp turdılar. Maaday la Torkoçıda tabış cok. Ayıldarında la, anda la bala-barkazıla borkıragan, tal-tabıšta. Olordıñ ejiginde amır cok. Kalt la kalt: körörgö kelip turgan ulustıñ uçı bildirbeyt. Kelgenderi le Karanı kaykaar, çıdap kalğan la, sını uzun la dejer.

Kara la Çinçey kelerde, Maaday la Torkoçı bir caan irigin soygondor. İriktiñ edi üç te konbogon. Kaynadıška ne artsın. Uçında baş, şıyraktarına cetken. Cırgal, süünçiniñ uçı cok nemediy. Maaday, iriktiñ edi bojoy bererde, kolhoztıñ skladınañ et te, möt tö alıp, bu kirege cetire körbögön uulın cetkilinçe azıraar dep sananıp turdı.

-Baza koy soyook po? – dep, bir kün Maaday unçuktı. – Baldar toyo cigilezin.

-Cok, bir emeş öy ötköy lö... Baldar da cigeni cok. Onçoziñ uluska kaynadıp berip turgaña.

Torkoçınıñ şüültezineñ ol kıyıspadı. Andıy la bolzın. Üy kiji boyı bilbey. Kazan-ayakla urujıp turgan kiji bilbeze, kem biler. Maaday tıñ da moynoşpodı. Üyi çın aydıp cat. Kara kelgeli, Kuyka ecezi ayılđañ çek ayrılbas. Mekeş le Tayana caantayın mında. Törinde kıpka cuulgan, kuuçındaşkan turgulaar. Magnitofon dep nemeniñ tabıjı çek ay kulakka amır cok. Karındajı kelerde, caan akazı Mekeş le ecezi Çinçey çek kanayda berdi bolbogoy. Bu la ay kulakka amır berbes magnitofonı Mekeş üyile kojo aymakka cürüp, önötiyin sadıp algandar. Öskö ciitterdiñ cuulıjı kayda. Emeş caandarı üylerile kojo [109] keler turu. Kıstar kayda dep. Bayla, karan Karanı aylanıp turgandarı bar. Onı Torkoçı cüregile sezip, közile körüp, unçukpay cürdi.

A Kıpçak Karadañ çek ayrılbas. Kara tışkarı da çıksa, Kıpçak kojo. Curt caar bassa, kiynineñ le. Caantayın knigeler kışıratan, curuktar curaytan bala, emdi cañıs la Karanı tapkan. Kiji bodozo, Karanıñ caji caan, Kıpçak ogo tıñ la koştınışpas kerek. Ol canınañ Torkoçı kança katap sananbadı emeş. Uçı-uçında, kerek deze, bildirbes canınañ, Torkoçınıñ sanaazına sañ başka şüültezer kojular boldı: Kara Kıpçaktı baskına üredip baştağan dep. Ce ol şüültezin kemge de aytpay cürdi. Aydarga caltançılı. Maaday açınza, onı ten tirüge cip salar dep, tuyka sananıp cürdi. Mındıy sanaa çigara aydılğança, üy kijiniñ içine le cıdızın dep sananganı, bayla, coldu.

-Mekeş, bu sen caan kiji, baldardıñ akazı, ook caş üren çilep, ne cürediñ. Bu muzıkalu kayırçaktı ayrı koldoñ bojojpoy kanayıp üzügi cok cırgalga kirgen kiji? – dep, köp künder ödo bererde, bir kün Torkoçı ogo ayttı.

-Magnitofonı muzıka oynodorgo albay. Tegin onı ne cattırgızatan, - Mekeş kezem unçukkan. – Çaptık edip turu ba?

Torkoçınıñ içi-buuri çım la etken oşkoş edi. Açınala, bu canınañ Maadayga, taygadañ la tüşe, aydarga sananıp algan. Ce Mekeş ayıldı-curttu. Em cedegen er. Onı koptonıp neme bolbos. Sös, tal-tabış çigar. Çinçeydi kanayıp toktodor? Ol em turguza caş. Söstöñ çıkpas uçurlu.

-Bu ulustıñ baldarın aayı cok ne cuuydıgar?! – dep, bir kün ol Çinçeyge aytkan kızıçak nökörlörin cañı la üydeşken tujı bolgon.

-A kijige kojo ürengen baldar kelbes be?! – dep, Çinçey ünin ködürgeni Torkoçını çek silke tartkanga bodoldu boldı. Ol lo tušta Torkoçınıñ sanaazına kirgeni cañıs: onçozi ogo udura, kerek deze Kıpçak ta. Bastıra buru cañıs kijide – Karada. Ol kelbegen bolzo,

mındıy la neme bolbos edi. Ogo koştıy kelgeli carım ay bolgon Kara kerek deze ayılga sanaazıla ten bir de kuçak odın kiydırbegen. Könök suu ekelbegen. Cañıs la budı sımk eki oturgıstı cazap koygon. Onı da edip salganına alkış. Ce artkan öy – bazış, [110] muzıka uğuş, kino. Ol lo. Kerek deze adazıla kojo taygaga da barıp kelbegen. Küünzebey cat. Toormoş emes, onı anaar küçle süürtep apararga.

-Slerdiñ Kara ölöñ dö ijine iştegediy çıdap kaltır ne – dep, bir kün polevod Salda da kelgeni tegindü emes ine. Ölöñ çabar küçi kirip kalbay. Torkoçı ol kirede ölöñdi eje çap cürgen. Mekeş le taldama çap cat. Çınçey olordoñ tıñ la artpayt. Bir çırmayza, kiynineñ ölöñ çap baratsañ, cetpey de kalardıñ. Bıltır Kıpçaktı üretkilegen. Cetire taskagalak. Bıcıl ölöñgö iştezin deze, bu la, Kara cedip kelgen. Çek le ösküs uulak, Karadañ ayrılbas.

-Sen, Kara, ölöñ çap bilerin be? – Torkoçı eñirde çaylap oturala, Karadañ suradı.

-O-o, neme be ol. Men ada-enemle kara cerdiñ ölöñin tazada çap cadım – dep, Kara ol lo tariyın tukturılış coktoñ karuu berdi. – Bilerim, bilerim. A ne? Ölöñ çabarga kerek pe?

-Kolhoz boluşsın dep surap cat, - Torkoçı coboş ünile ayttı. – Onço ulus em ölöñ ijinde.

-Kolhozko barbazım, slerge bolzo, çabarım – Kara cık saldı. Ol Torkoçı caar körböy lö, caaktarı borbos-borbos etire kalaş çaynap, ajanıp oturdı.

-Kolhozko işteeri eñ uçurlu turu – dep, Torkoçı caan udatpay, sananıp oturala, ayttı. – Andıy cañ. Pokostı oroy küskide berip cat. Kolhoztıñ ölöñi bojob baratsa.

-Ol do tuşta çappay, a. – Kara tapkaa karuu berdi.

Ol boyınça kuuçın toktop kalgan. Baldar çıdap ta kalza, ce tüñey le, baldar la boyı. Cuulgan, oynogon, tabıştangan. Maaday boyı da, Torkoçı da, ayılga aga-karındaştarı da – onçozi kaykajıp turdı: bu Kara neniñ uçun öskö ulustı, ol lo Makar Soprokoviçti le Mariya İtkeçekovnanı – adam la enem dep adap turgan.

-Kıpçak, sen bisti barıp ayıldazañ, meniñ belosipedimle mañtadarıñ. Ene-adam sat bergender. Men deze <<İJ>>-le mañtadamım. Olor onı biltır sadıp bergender – dep, Kara kuuçındap oturar. Maaday uulın körüp, sügünip le bojobos. Ce Torkoçıga onıñ aytkan ermek-kuuçını carabay turdı. Kerek deze ugar da küünü cok. <<Cok, arı la oyto cüre bereten bolzo>> - [111] dep, kança katap sanangan. Ce onı çigara aydarga küçi-çağı cetpey turdı.

Kara üç-tört künniñ ordına on küneñ ajıra cürüp kalğanın cañı sezip, canarga şıydındı. Ol lo, traktka çıgıp, maşınaga oturala, cüre le bergen turdı. Turgan izi artıp kaldı, bargan ceri gorod boldı.

Cirme segizinçi bajalık

Kara cüre bererde, Mariya İtkeçekovna caantayın tegerik çırayın oñ kolıla uujay sogup, Kuday la Kuday dep aydıp, üşkürüp turar cañ tapkan. Aytkanı cañıs: Kara ne kelbey cat, onıla ne bolup turgan. Bu on segis caşka cetkeli olordıñ azırıp alğan uulçağı bir de katap kunukka tujürbegen. Ulay la, onıñ kajı la kıymıgı, ermek-kuuçını, oyını olorgo ırıstu öylör edeten. Süünçiniñ uçı cok.

Karanı alar tuşta Makar Soprokoviçke, kaytsa da, törtön eki caş bolgon. A Mariyaga deze – törtön tört. Uulçaktı ol çuulap baştaza la, Makar kojo lo. Neni-neni al bergen le, çuunu eştı kumay tuduşkan la turar. Sütti cılıdıp, umçıga urup, Mariyaga berer. <<Enezi, emisseñ – dep, ol süünçilü, calakay, erke aydar. – Kör, kör, oozıla bedrenip cat. Emçek emerge. Körzöñ, körzöñ. Emdi le, emdi le süt bolor. Mamagiñdı emeriñ>>, - uçında anayda aydala, balanıñ köstöriniñ aldına sabarların kıymıktadar. Bala şulurıp, köstörin tozıraytıp, körüp cadar. Umçı oozına kirze le, boşpok caaktarı kıymıktaja berer. Toyo berze, umçını tilile çıgara iyde salıp iyer emeze embes. Tım cadar. <<O dezin, mınıñ бүдүјin. Ten toyolo, amırap catkanın!>> - dep, Mariya onıñ közineñ, mañdayınañ, erke caaktarınañ cıtap, buttarın cay-kaarga eptü edip tegeriye cazagan orın-kabayga salar. Onoñ araay caykap, boobaylap, çöyö tartıp kojoñdoor: <<Baay-baay, balam, baay, baylu uyku uyukta, bajıñ cımjak castıkta. Baay-baay, balam, baay, baylu uyku uyukta, ene-adañ canıñda. Baay-baay, baay-baay.>> onoñ do arı. Uçı-kıyuzı cok nemediy. Bala uyuktap kalza, Mariya la Makar, oygono berbezin dejip, buttarınıñ bajıla bazar. Caman tüş tujelbezin dep, kurç [112] mistü bıçaktı castıgınıñ canına salar. Bala<<ıh>> la deze, atpas edijer. Mariya buttarınıñ bajıla bazıp barala, kabaydı moynı çöyilip, karap körör. Uulçak deze bajın arı-beri kıymıktadıp, taptanıp turala, oyto uyuktay berer. Tumçugında key kıy-kıy edip tınılıp cadar. Enezi emeş kör-kör turala, külümzirenip iyele, oyto kayra keler. Makardıñ canına oturıp, uyuktap cat dep aydar...

Kaçan Kara öñmöktöp, onoñ bazıp baştarda, olor eküniñ köstörü süünçiğe carkındalıp turgandıy, köksinde sanaaları ap-arı bolgon. Cürüm cañıs la süünçideñ bolup cat dep bildirgendiy. Bayla, andıy. Onoñ öskö neme cok. Cürümniñ uçurı ol. <<Bööl-bööl, böl, Bööl-bööl, böl! O dezin, o dezin, balamdı, katu cerge cıgılba, kalık katkızına kalba!

Bööl-bööl, böl!>> - dep, balanıñ caytañdap baskanına keliştire kojoñdogon ayastu aydijatan. Bala cañıs cerge eki-üç aylanza, bööl-bööldi le kojoñdojor.

Kaçan Kara cügürüp baştaarda, Mariya la Makar onı, cay bolzo, ayıldıñ canında calañıçakka apargılaar. Mında, cajiñ ölöñniñ ortozında, cüzün-cüür çeçekter baştarın ezinge caykagılap turar. Köbölöktör serpile-serpile sogujıp uçuşkanda, uulçak olordı tudarga bar cok küçile cügürer. Mariya la Makar onı körgülep, <<o dezin, mınıñ büdüjin!>> - dejip, kiynineñ çılazını cok körgülep, tabıştangılap oturatan emey...

Kaçan Karaga ceti caş tolordo, ada-enezi ogo cañı biçikterdi, tetrad'tardı, cañı sumkanı boyları alıp bergender. Cok, biçikterdi şkoldo berer dejerde, Makar da, Mariya da – ekilezi direktorgo kelele, cañıs ünle aydışkan:

-Cok, blar, bu bistiñ azırap algan cañıs balabıs. Onıñ uçun biçikterdi, tetrad'tardı bis boyıs alıp bereyis. Balabıska ol caan sıy bolor. Kaytsa da, aysa bolzo, cürümünde undıbas.

Olor ekü azırap algan balazı kereginde artık sös tö aytpaza, onı kaydañ alıp azıragılap, çıdadıp catkanın direktor, caji caandap kalgan kiji, ulustıñ kuuçını ajıra cakşı biler bolgon. Ol Mariya İtkeçekovna la Makar Soprokoviçke cılı körüp, oñ kolınıñ tört sabarıla stoldıñ üstine kança katap toktok etire sogolo, calakay aytkan:

[113] -Alıgar, alıgar. Ne kerek – onçozin. Tetrad' ta bolzo. Alıgar la.

-Slerge caan bıyan! – dep, Karanıñ ada-enezi direktordıñ kıbınañ süünçilü çikkılagan.

Makar Soprokoviç işke atanardañ ozo, Karala kojo ajanala, onı kolınañ cedinip alıp, şkolgo aparıp koyor. Şkol tıñ da uzak emes. Mariyanıñ aydıjıla bolzo, tıñ tükürze, tükürük ogo cede berer, ce beş minuttañ as emes bazar kerek. Şkoldıñ ejigine ekelele, Makar onı <<davay, üren, balam, baştaktanba>> dep cakıyla, ijine cüre bereten. Mariya tüşte, Karanıñ şkoldoñ kelerin sakıp, senekke çıgala, anda kıska buttu oturgıška oturıp, onı sakır. Kara körünze le, aylga kirip, beletegen kursağın izidip koyor. Kara ejikke cedip kelze, Mariya İtkeçekovna eki kolın içkeri sunup: <<O-o, balamdı! Kaji, kolıñdı beri ber!>> - deer. Kara kiçinek bop-boşpok koldorın enezine berze, Mariya üç-tört tekpişti örö bastırıp, cedinip çıgar. Cüktenip algan biçikterlü sumkazin belineñ suurıp, aylga kiydirer. İzitken kursaktıñ, kaargan kartoşkonıñ cıdı caraş cıtanıp, stolgo kıcırıp turgandıy bildirer.

Anayıp bir-eki cıl ötkön. Türgen. Kara üçinçi klassta. Bir kün şkoldoñ oroy cangan. Aysa onıñ do oroy canar edi, karın, Mariya sakıp çököylö, bedrep bargan. Şkoldo cok. Eneziniñ cüregi tıñıda sogulıp, sıstap baştağan. Ulustañ surulaza, ta, körbödis dejer. Uçı-uçında Mariya coldıñ örö keledip, aylınıñ ejiginde oturgan kargan caanaktañ tegin de

bolzo, Karanı kördöör bö dep suragan. Örökön suu caar kolın uulagan. Çın da, Kara suunıñ caradında, caan emes kıskaçak cajıl ölöñdü calañda, uulçaktarla kojo futbol oynop turdı. Enezi onıñ futbol oynop, baldarla caba kanayda cügürüp cürgenip, meçikti blaajıp, ayırıp alıp la oyto oynotırıp iyip turganın cilbirkep acıktagan.

-Ce, em bolor, canak, balam – dep, uçında kıygırıp algan. Caan udabay Makarla ekü ogo myaçık alıp bergender. Voleybol. Kara uulçaktarla kojo onıla ayıldın ejiginde oynoor bolo bergen.

Kaçan Karaga, oynop cürer uulçakka, on eki caş tolordo, Mariya la Makar ogo velosiped sadıp bergender. Uulçaktıñ süünçizi caan. Onço uuldar çılap, [114] ançada la velikle mañtadıp, taskap kalgandarla tüñey, kezik tüs cerlerde koldorın boş salıp, uçurtıp oturar.

-Sen, Kara, ol car koygon odındı kulaştap salzañ – dep, Mariya enezi aytsa, Kara caan kıyışpaytan. Ten arı-beri boroñdop lo turza, odın çogulıp, tam la biyiktep turganı bildirer. Eki alakanı coygon lo karagay carçagadañ kara-çookır cuktalıp, tört sabarınıñ tözinde bildirer-bildirbes berçet tabılıp kalganı bildirer. Ol berçetelgen cerleri caygıda kartoşkonıñ ayılın caandatsa emeze tırmuuşla çapkan ölöñ cuuganda tam la katulanıp, tegerigi caandap turatan.

Odındı çokkon soñında Kara odıncargış maltanı ala koyor. Carılbağan bolçoktordı cergeley turguzala, baştapkızınañ la carıp baştaar. Ozo caan-caan etire, caan ulus çılap, tile çabar, onon otko salgadıy edip ooktop carar. Cargan carçagaların boyı la aparıp, bayagı kulaştıñ üstine salar. Uluska körünip turgan canın körzöñ, uçı beri ozolop çıkkan carçaganı körböziñ. Tüp-tüs.

Makar uulınıñ odındı carıksap turgan cilbirkegin caradıp, ogo odın carza kiyeten keden meeleyin berer.

-Koliña agaş saybazın – dep cakır.

-Kalak, maltanı acıktanıp çap. Budiñdı çaap aldıñ, - Mariya enezi, Karanıñ iştenip turganın körüp, ogo baza la cakıy sokkon turar.

-Aldırba-as – dep, çiçke ündü Kara, kardı çarbayıp, kabırgaları kırlayıp, talayıp, odındı carıp la turar.

Kara kamık işteñ tuura kalbas uulçak bolgon. Enezi uydı saayla, olorgo aydaza, Kara kojo lo. Suuga barza, koştıoy lo. Bir katap kerek deze eneziniñ sabadmañ ködürüjip, suu ekelişken. Kelele, adazına aytkan:

-Ada, enem mege suu ekelerge boluşkan. – Adazı la enezi sır katkıda.

-Kuday la dezeń baza, balam emes bolzo, enezi suu da ekel bolbos edi – adazı uulınıñ bajın sıymap, aydıp turatan. Ce ol aydış Kara altı-ceti caştu tujında bolgon. Onoñ beri baza ança ok cıl ötkön. Emdi uulçaqtıñ küçi cetire kirgeni bildirlü: odın [115] carar, suu ekeler, bozu-torbok aydajar, maala ajın sugarar, - ne le kelişse, onıñ kamalgazı cede le bergen turar. Köstöri kap-kara, kabakkır. Caagında caan emes meñdü. Bu cajında uulçak tıñ la talazak emes, ce çıdaza, sını uzun bolgodıy.

Karaga on ceti caş kirerde, ogo voenkomattañ eki katap biçik kelgen. Ozo kelgeninde çazındar cazalğan. Kiyindezinde deze çerüğe alarga amadulu bolgonı bildirgen. Onıñ uçun Makar la Mariya ekilezi voenkomatka uulın çerüğe albazın, ne deze olor ekü emdi karıgılay bergen dep kelip cürgen. Ogo koştıoy Makar bu uuldı azırap algam, ene-adazı cok derde, voenkom eki karganla ep-cöp kuuçındajala, ol boyınça Karanı katap aldıratanı ol lo tariyın toktop kalğan.

-Men ne, ada? – dep, Kara çala açınıp turatan. – Meniñ nökörlörüm çerüğe bargılap cat. Meni albazın dep sler ne surap turganaar.

-Biste artık bala bar emes. Cañıs la sen. A bis deze kargandar. Odın-suunı biske kem ekelip bereten? – adazı karuun berer.

-Tüñey le carabas. Men çerüğe barar uçurlu – uulı bir kezek öygö ada-enezine kıcırañtıp, kezikte kizirt etire ünin de ködürüp turar bolo bergen. Eki-üç katap voenkomatka da kelip cürgen: çerüğe alızın dep.

-Cok, kerek bolzo, bis seni boyıs aldıratarıs. Em turguza alıp bolbozıs – voenkomatta kança aydışkan.

Uçında Karanıñ küünü canganı ozo lo baştap onıñ boyına cart bolo bergen. Adazı da onı sezıp cürgen. Unçukpay la, kajızı la içinde karannañ sananıp turganı cart.

Kara çerüğe barar sanaanı çek undıgan soondo, Makar onı arba-çanak edeten cerge ekelip, işke kiydirgen. Uulı bu işke tıñ la küünzebey cürgen. Anayıp cürele, işke ürene bergen. Ten oroytıp kalarınañ çoçıp turatanı ada-enezine sös coktoñ caraytan.

Mariya la Makar Kara kıstarla kojo cüretenip körgülep iyele, kiji aları cuuktay bergenin cañı sesken çilep, bir canınañ kaykajıp, ekinçi canınañ süüngilep turatan. Ce ciit ulus caantayın turumkay bolup turgan emes. Nacılajar, ayrılıjar. Cuuktajar, [116] ırajar. Karanıñ kıstarla nacılaşkanın olor sezıp te, körüp te turza, bir de katap ol canınañ kuuçın ötkürbeytender: kemziner, epcoksınar dep. Kaa-caada ol canınañ ermek ötsö, Karanıñ cüzi kızarıp çıgatan.

Bir kün eñirde, ajanıp oturala, Kara ada-enezine ayttı.

-Men kiji alarga turum.

-Kanayıp? – ada-enezi kaykaştı.

-Kiji alarga turum, - Kara katap ayttı.

Mariya ayagın tuura salıp, cöpsindi.

-Caradıp cadım, Kara. Kiji alar öyiñ cedip kalgan emey. Sen ne dep sanan turuñ, Makar?

-Emdi kiji albaza, kaçan alatan? – adazı süünip, uulina körüp, ayttı.

Kara mını ugup, köksinde üşkürgenin sestirbedi. Ogo uur: boyınıñ toyına çın adazın kıcırarı. Ogo koştıoy çın adazına la ööy enezine colıgıp cürgenin aytpagan. Onı aydar kerek. Aytsa, bu azırıp algan ada-enezi ne dep aydar – onızı nedeñ de korkımçılı. Tuku la caştıñ beri azırıp alganı tegindü emes. Çıdadıp, emdi de kiyimdep, azırıp oturganı kirelü be? Bıladı emdi kanayıp ada-enem emes dep sananar? Bu suraktar Karanıñ sanaazında çağılıjıp, tüymep turdı. Ce ne de bolzo, çıgara aytsa, tuyuk sananıp cürgenine körö, kaytsa da, artık la.

-Sler mege açınbagar. Men bu cuukta Oñdoy aymakta Ceti-Codo dep curtta bolgom. Anda meniñ Maaday dep adam bar emtir. Enem deze tuku kaçan cada kaltır. Aga-karındaştar, ece-sıyındar da bar boltır. Men bu öygö ol kereginde slerlerge aytpagam.

Mariya la Makar boy-boylorına körüşti. Ayas teñeride kükürt küzürt et kalgandıy boldı. Bulut çok çap-çañkır ayas kap-kara bulutla bürkele bergenine tüñey. Karanı tuku la kabay tujınañ azırıp alganı emdi cañıs la açu ekelgeni cart. <<Adazı bar, aga-sıyındarı bar. Emdi ogo tartıları cart>> - dep, Mariya la Makar içterinde bir tüñeyge cuuk sanandılar. Emdi kanaydar: çındı bilgeni koomoy emes. Adazına, sıyın-karındaştarına tartıları çın. A Makar la Mariyanıñ eki boyı la artıp kalganı ol boloton turu. Ce emdi cart: Kara neniñ uçun booro bir kezek öygö kunukçıldı la unçukpas bolup cürgeni. Kanaydar onı salımdı. Karın uçında boyı aytkanı artık.

[117] -Olor ne dejet? – Mariya ençikpey kaldı. Iylaar küünü keldi, ce boyun bek tudar dep sanandı.

Kara ada-enezi neni-neni tüñey le suraar bolor dep tuku bayadañ sananıp oturgan. Surakka kanayda karuunı beretenin karannañ şüülgen.

Kenerteñ ayttı:

-Neni de aydıspagan... Men de olorgo neni de aytpagam. Cürüp-cürüp, canıp iygem.

Kerek açu da bolzo, ce uulınıñ kalğançı söstöri Makar la Mariyanı kandıy da süünçige ködüre soktı: bala canıp kelgen. Anda artpagan.

-Ce, balam, toyıñ bolzo, adañdı, ece-sıynıñdı, karındaştarıñdı kıcırgayıs – dep, Makar üninde büdümçilü ayttı.

-Kaydar ol. – Mariya cöpsindi.

-Ce bot ondıy – dep, Kara aydala, uyuktaar kıbı caar kirdi.

Mariya la Makar caan udabay ottı öçürüp, uyuktaarga cada berdiler. Kajızı la neme aytpayt. Cart: Kara üyde cok bolgon bolzo, ol canınañ kuuçın bolor edi.

Cirme toguzınçı bajalık

Maaday taygadañ kelze, Kara ayılda cok. Ol lo tariyın Torkoçıdañ suragan:

-Gorod caar kaçan candı?

-Ta, - dep, üyiniñ kıcıgı kurıp, açınçılı karuu ugulgan kiyninde, Maadaydıñ çugulu tuttı. Ce köksindegi ködürilip kelgen kelişpes sanaanı tokınadıp, Çinçeyge baştandı:

-Karındajıñ kaçan atangan?

-Ol lo, sler tayga çıgaraarda – dep, kızı unçuktı.

-Ne, tal-tabış bolgon bo? – dep, adazı surap iydi. Ol boyınıñ bu suraginañ kemzine berdi: örörtöñ lö kelele kiçeegeni Karanıñ canganı kereginde. Bala-barka neni sananbas.

-A, enem ogo kıcırañtıp turganda, - Kıpçak ayda saldı. – Meni onıla tenip bas turuñ dep adılıp turarda, udabay la cana berdi ne.

[118] Ayıldıñ içinde tım bolo berdi. Çımıl da uça, kanattarınıñ tabıjı ugula bergediy. Kemde de ün cok. Torkoçı uulı Kıpçak caar korkıštu keze körüp iygenin onçozi körgülep saldı, ce neni de aydıspadı. Torkoçı da, Çinçey de sanangıladı: emdi Maaday tıñ tabıştanar, Karanı kıcırañtıp, kerek deze sürüp iygeneer dep. Ce Maaday neni de aytpayt. Unçukpayt. Tömön lö körüp algan... Çaylap bojoylo, curtsovetke baratam dep aydala, ayıldıñ çıktı: ol curtsovetiñ deputadı. Taygadañ em de eki künniñ bajında keler edi, ce kapşay tüşsin dep cakılta kelerde, emdi cedip kelgeni bu.

-Caydıñ kidim öyi, nökörlör! – curtsovetiñ predsedateli Salda Sümerov, deputattar bir kança suraktardıñ aayına çıkkın kiyninde, ölöñ iji kereginde surakka acarı edip, kuuçının baştadı. – Ölöñ, ölöñ. Bu surak aayınça cuukta cañı aymakta kurç la caan acarulu surak turgan. A bistiñ Ceti-Codonıñ uluzı ölöñ ijineñ, aymaktıñ öskö curttarına körö, çık cok soñdop cat. Ol nege de carabas... Biste caşöskürim kayda, kargan-tijeñ ulus cok dep

ne?! Çabandar, skotnikter artık çok boloton bo?! Çok emes, bar, nökor deputattar! Emdi sanangar, ölöñ ijine kemder turuşkadıy? Boylorı aytsın!

Curtsovettiñ içinde tabış: <<Kezik ciitter tegin baskılap cürüp cat, kezik kargandar kolhoztoñ boluştı alıp ta turza, ce boluşkadıy öydö bir de tuzazın cetirgilebey cat. Eki çaban, skotnik bolzo, birüzi caygı öydö, söş çoktoñ ölöñgö turujar uçurlu>> Tabıştı uksa, ten möt cuur öydögi adarulardıñ üni oşkoş: küü le küü...

-Ce men, aldındağı cıldarda çılap, ölöñ ijinde turujar argam bar – dep, Maaday tabıştı üze sogup, ayttı. – Ne boluşpas? Bolujar arga bar. Mal-aş em emeş toyınıp kalgan. Tokınalı. Kısa öygö cañıs ta kiji kabırıp, küçi cede berbey. Men cöp... ce ol kijige küç tüñey le kelijer: azık-tülük kelip ayıldıñ alar kerek, mıçaga eşke kireri kayda. Bala-barka.

-Bala-barkanı emeender alıp turbay! – dep, kem de cara kirişti. Katkı cızıray berdi. Kerek deze Maaday boyı da külümzirenip iydi.

-Toktogor, toktogor! – Salda Sümeroviç Sümerov örö turup, unçuktı. – Şüültegerdi aydıgar la.

[119] -Ce artık neni aydar? Maaday kayra suradı. – Ol lo.

Ulustiñ tabıjı toktogon kiyninde, Salda Sümeroviç kuuçımın mınayda bojottı:

-Deputat Kaydarov Maaday çın aydıp cat. Eki kijiniñ birüzi ölöñ ijine turujar dep. Onızı coldu. Men caradıp cadım... Ce ekinçi kijige baza küç, caantayın altı-ceti künniñ turkunına malda bolorgo... Men sanazam, olor ekü elijip-selijip ölöñ ijine turujar. Aylına kel baratan bolzo, boyında. Kono-tüne ne kel barbaytan? Ce tujile ölöñ ijine turujarı – baştapkı kerek!

Cuun oroy eñirde bojodı.

-Sen çın ermek saldıñ, Maaday – dep, coloy Salda Sümeroviç ogo ayttı. – Uluska mindiy söş kerek. Anañ öskö olor, köjüürlezeñ de, ün çok oturgılaar. Cakşı, cakşı.

-Bis işti, cürümdi biler turgan da – dep, Maaday unçuktı. – Su-kadık la bolzo, iş kayda barar bu.

Salda Ada-Töröl uçun Ulu cuunıñ cıldarı tügenip baradarda, çerüğe atangan. Ol Berlinge cetpegen. Karpattiñ kırlarınañ, anda uur şırka alala, gospital'da üç ay cadala, aylına ezen-amır canıp kelgen. Cerinde onıñ cüzün le işke iştep, uçı-uçında ulus ortodo toomcılı deyle, pravlenie onı ozo baştap polevodko tutkan. Bu işte Salda on dört cıl solıntazı çok. Kañça katap taştaarga sanangan, ulusla işteerge küç dep. Çok, pravlenieniñ aytkanı cañıs: işte. Emeş te bolzo, onıñ körüle berbey. A körülip turganı ol lo, caantayın la cañıs onı arttırgızıp koygılaar. A bu Maadaydı alza, neni le küünzeze, işteyin deze, onıñ

tabı. Bir öydö koydo. Kança cıl ötsö, [120] cılıkda. Emdi torboktor küdüp cat. Polevodstvodo iştep turganı kayda. Ogo do cilbilü, solun. Emdi cük le araydañ Saldanı curtsovettiñ predsedateline turguzıp salgan. Polevodtiñ ijineñ küç. Saldanıñ aydıjıla, Maadaydıñ ugup cürgenile bolzo, ulustiñ komıdalın ılgaarı nedeñ de küç kerek dep. Ceñil iş cok ine dep, Maaday ogo aydatan. Bütün, cuunniñ kiyninde, ekü kojo cangılap oturarda, Salda baza la ol küç bolup turganı kereginde komıdadı.

-Bis emeş karıp turgan bolboyıs – dep, Maaday unçuktı. – Ciit ulus emezis. Caş tujısta, biske ne uur bolgon? Kem le cok, onçozın iştep cürgenis. Onçozın büdürgenis. A emdi ne, sogumtıkkı cedip kalğanıs ne.

Maadaydıñ mindıy sözine Salda külümzirenip ayttı:

-Sen ol lo boyıñ, Maaday. Kokırlap la cadıñ. A cıdar cılıjıp ödüp le cat. Kadışkındıy ak tijis kuulı çılap sargarıp la cat. Koldıñ-buttiñ kayıñniñ urındıy çıt etken baltırları emdi ültürey bergeni ile... Boyıñ bileriñ... kandıy la neme karıza, edi-kanı şültürey berer.

Maaday la Saldanıñ kuuçını onıñ arı ötpöy, cık la toktop kaldı. Kajızı la eki başka bararga öy keldi: ayıldarı caar. Salda oñ kolın örö ködürdi – cakşı bolzıñ degeni. Maaday bajıla kekip iydi.

Eñirgi ezin serüün, kerek deze sooksımak. Maaday aylınıñ ejigine cuuktap kelele, içikey dep kaltır. Turanıñ ejiginde Torkoçı, Çinçey, Kıpçak la üç kiçü baldarı – onçozi but kırında. <<Bu ne bolo bergen?>> - dep, ayıldıñ eezi olorgo cuuktay bazıp, sanandı.

-Neni şüüşkilep turganaar, cuulijıp alıp? – üninde calakay tolkulu edip Maaday cilbirkedi.

-Slerdi le sakıp turus, ada, - Çinçey ayda saldı. Ol süünçilü. Külümcizi kandıy da cajıttı emdi le çigara teep iygediy dep bildirdi. Oroy eñirdiñ cogolıp baratkan kalğançı tañdagı Torkoçınıñ caan köstörinde körünip kaldı, ne deze, ol eñirgi tañdakka cüzile udura turup algan. Keberi çala borozımak köründi. Kubaldıñ öñine tüñey. Baldardıñ cüzi-bajı, kaydañ, kün üdeşken künkuzukka tüñey dep köründi.

[121] -Meni sakıp turganaarda, bayla, kandıy da solun bar bolbayıs?.. A, kapşay aydıgar.

-Bar, bar, Maaday, - Torkoçı ayttı.

-Sürekey solun – Çinçey cilbirketti.

-Aydayın ba? - Kıpçak ençikpey turdı.

-Pis'mo!.. Pis'mo! – dep, Maadaydñ eñ kiçü uulı eki kolın örö ködürip kıygırdı. Aydala, tuura kalıdı: caandarınañ ayda salganı uçun alakan tiybezın dep.

-Karadañ! – Çinçey sol kolın örö ködürip, samaramı körgüsti. – Bu la künderde.

-Baza neni biçiyt? – adazı sonırkadı.

-Ce kelerim le dep biçiptir – Torkoçı kuuçınga kirişti. Onıñ üninde çala nege de tarınıp turganı bildirgenin Maaday sezip iyele, neme sespeeçi bolup, cımjak ündü ayttı.

-Kelgey le... Onçobıs cuulıp kelzebis, ne aaylu süünçilü bolbos!.. Andıy ba, baldar?! A?

-Eye, eye – deşti.

-Bot cakşı –Maaday ayıl caar bastı.

-Cakşı emey aa.. – çala üşkürgen ayastu Torkoçı araay ünile aydıp, Maadaydı eeçiy ayıl caar edegi cayıldı. Üyiniñ nege kırtıstanıp turganın Maaday çokım bilbeze de, ce sezigi cañıs: ta neniñ de uçun Karanıñ kelip catkanıla kolbulu oşkoş. Bılıtır, kaçan Kara baştap la kelerde, Maaday üyiniñ içinde cajıttu ne de küybürep turganın baza sesken. Unçukpagan. Ce andıy ok temdek edip katap la sezilip kaldı.

Oroy eñirde, ajanıp alala, uyuktaar aldında, Maaday onçozına ayttı:

-Aydarda, bis onçobıs Karanı utkıp cadıs.

-Bis baza ba, ada? – dep, tonniñ aldınañ bajın çıkarıp, eñ kiçü uulı sonırkadı.

-Eye, onçobıs.

Oduzınçı bajalık

Kuyka, Karanıñ kelerin ukkan la soñında, çegenneñ bıştak sıkkın, südin tolgop turgan emes. Koyu süttiñ bıştagı tatu bolboy. Ogo koştıoy aarçı [122] kurgadıp, sarju kayıltala, kolhoztoñ möt alıp, sarjunı, mötti, kurgak aarçını kolıştırap, tamzıktu kursak beletep koygon. Kaytsa da, karındajınıñ uulı. Booro kelip cürerde, tiñ la azırabagan oşkoş edim dep sananıp cürdi.

Karanıñ keleri cañıs ta Kaydarovtordıñ ortozında emes, ce бүtkül curtka carlana bergeni ertezinde ile boldı. Maadayga colıkkın üy ulus suray sokkon turar:

-Bu slerdiñ Kara keletken dep tabış ugulgan edi, çın ba bu?.. Ayla ten tögün le ürgülep turgan ba?

-Keler, keler. Çın, - Maaday karuun candırat.

Er ulustañ kaa-caazı la:

-Slerdiñ uulaar can keletken be?

-Eye – dep, Maaday aydala, cömöör – otpuskaga.

-Kudaay, a ol iştep turgan bedi?

-Kaydat, üçinçi cıl, - Maaday kaykap çıgar. – Ol arba-çanak et turgan cerde iştep turgan emey.

Bazım la Cazuga Karanıñ keleri baza la ugulgan turdı. Maaday ol aayınça kelerde, Cazu süüngen:

-Bot ol, uulıñ cok cerdeñ tabılıp, emdi katap-katap ayıldap turganı ol.

-Ten can keleten bala bolboy ol. Ol kire kelip turganda – Bazım, Cazu ermegin toktodıp la iyerde, cömöy soktı.

-Ce kelip turganı cakşı. Kijiniñ sanaazına da tokınalı. – Maaday köp aytpay la, eki-üç ermek le aydıp, kelgen keregin cartaar. A kelgen keregi ne dep: komut surap. Kolhoztıñ ölöñine turuşsa, bugul eş tartarga kerek.

-Algayıñ la. Tegin le catkan neme ne ol. Cañıs la cılıytpa – Cazunıñ cañıs surağı andıy.

-Kanayıp kiçeenbey edineten ol, - Bazım çala Maadaydı andıy la şalır kiji emes dep şüütelü ermek aydat.

Kontoraniñ canında Muksum la Kelegey colıgala, baza la cilbirkeşti.

-Kudaay, ol Kara tabılala, çıdayla, adazap canıp kelip turganı ten caan kerek turbay – Muksum kaykayt. – Öy kandıy türgen ödüp cat. Bu la cuukta gorodko alar salgan çaş bala...

-On segis cıl ötkön. Kirelü öy emes, - Maaday olorgo aydat. – Men de karıp baradırım.

[123] -Korkıştı la neme bu öy – dep, Kelegey unçuktı. Muksum la Kelegey, Maadaydıñ cuuda-çakta cürgen kuuçımın süüytten ciitter, emdi boyları da çaş ulus emes emey. Tuku törtön çaşka cetkilep kalgan. Sagaldarınañ kajaygan da kıl taap alarında alañzu cok. Onıñ uçun Maadaydıñ aydarı da çın:

-Öy ödüp le cat, a bister karıp la cadıs.

Kontoraniñ canınañ üstinde tolo emes, bala-barka oturgan maşına ölöñ ijine çıgarda la, Maaday aylına kelip, adın eertep, örö, çabandardıñ ölöñ edip turgan cerine, bararga şıydındı:

-Sen bugün rayongo bar keleteñ be? – dep, Çinçeydeñ suradı.

-Cok, ol lo çazındardıñ aayına çıgar kerek.

Adazı ölöngö cüre berede, Çinçey poçta caar bastı. Poçtaga işteerge bu cuukta la kirgen. Gorodto üredüzi bojoordo, kolhozto üredüzi aayınça iş cok bolordo, anda da işteze aldırbas dep sanangan. Onıñ aldında iştegen üy kijini ijineñ ıgıgara ıaııp iygen deze, ıın la sös bol kalbay. Onı işteñ ııgarganında Torkoıınıñ kamaanı bar bolgon emey. ıınınça aytsa, ıaııs ta Torkoıı emes, öskö dö ulus baza tal-tabıış ködürgen. Andıy kerektiñ uçı ıaııs: burulu bolzoñ – ijiñneñ burt la. Kileş cok.

A kerek mindiy bolgon emey. Ol lo Torkoıınıñ, körördö lö ayılđañ ııkpas kiji dep uluska bodolıp turza, kaa-ıaa curt içile barza, közine körüngen neme tegin kalbas: kiji kaykagadıy kandıy bir temdektü le bolup kalgan turar. A ay kulagina ugulğanı baza la andıy: teginektü le bolup kalğanı cartalar.

Kaçan Çinçey gorodto ürenip turarda, Maaday ba, Torkoıı boyı ba akça salatandar. Ce ol lo, poçtada iştegen Mayna emegen kanayıp ta Torkoıınıñ közine ilingen, a onıñ közi ten balalaykanıñ kılınan etken köskö ıltam körünbes tuzaktıy. Köskö körünbes ol tuzakka Mayna eki cıldıñ turkunına aldırالا, sespegen: ıirengen emes. ıirenip baştaganı Çinçeydiñ üredüziniñ kalğanı künderinde bolgon emey. Baza la bir emeş akça salzın dep samara kelerde, Torkoıı odus salkovoydı Mekeştiñ üyine, boyınıñ la keldine, Tayanaga, bergen – Çinçeyge salıp iy dep. Tayana üstine on beşti kojolo, poçtaga kelgen. Mayna akçanı alala, stoldıñ kayırçagınañ kvitantsiya bedrep, [124] ıuçurap la baştagan. Bedregen le bedregen. Uçında aytkan:

-Ce, Tayana, erten aymak bararım... Kvitantsiyalar bojop kaltır ine. Ten kursakla tüñey neme ine. Onoñ kelzeñ, ıaazındı algayıñ la.

Tayana onı tıñ da kerektebegen. Salarım degen bolzo, cürgüzip iybey ol dep sanangan. Bir kün kızıl eñirde, Mekeş ıraak corıkka cürele kelerde, olor ekü ada-enezine tegin le ayıldagılup kelgender.

-Sen, Tayana, Çinçeyge akçanı salıp iydiñ be? – Torkoıınıñ sanaazına kirerde, keldineñ suray sokkon.

-Üstine on beş salkovoy kojolo, salıp iygem.

-A salğanı uçun kvitantsiya albadıñ ba? – Torkoıı suragan.

-Cok, ıaazını cok bolgon. Onoñ kelzeñ, alarıñ degen. Ol boyınça eki künniñ bajında bararımda, ne udadıñ dep aytkan. Kvitantsiyanı ol ulus ıaazın biçip turgan stoldıñ üstine salgam, kelze belen alıp alzın dep. Bayla, ulus emeze pol cunaacı bilbes canınañ ıaçılğan ıaazındarla kojo apar ıaçıp iygen bolor degen. Ce ol lo. Men cüre bergem.

Tayananiñ bu söstörine Torkoçı aray la kurulıp kalbadı oşkoş. Ne deze, Mayna kalgançı eki-üç cıldıñ turkunına ulus kaydaar-kaydaar akça iyze, kvitantsiya cok dep aydar. Emeze kvitantsiyanı berze, onı çokımdap, körüp turgan kiji bar emes. Törtön salkovoydı köçürzeñ, kayda-kayda ürenip turgan bala-barkaña, ba, aysa törögön-tugaanga ba, Mayna odus beşti köçürgen dep çazında turguzar. Salgan uçun kezik arazında akçanı ol lo odus beşteñ tudar. Beş salkovoydıñ izi anayda la kadıp catkanı ol bolor. Kaydaar barıp turgan deer onı, köndüre le Maynaniñ karmanına kirip turbay. Bu mını Torkoçı laptap bilip le algan kiyninde eki ceñin şımanıp, akır, men seni le degen.

-Mayna, tuku mında Tayana gorod caar Çinçeyge akça iygen, kayda onıñ kvitantsiyazı? – dep, Torkoçı nekey bergen. Onıñ üni ozo baştap tapkalañ bolgon. Poçtaniñ eezi aktangan la:

-Men biçiyle, ol lo ar canıñda stoldıñ üstine salgam. Onoñ arı kayda barganın bilbezim. Aysa boyı algan, aysa cılıyıp kalgan. Em men onı kaydañ tabatam, Torkoçı, boyın bilzeñ.

[125] -Cok, cakşı bileriñ, Mayna... Ce cılıygan bolzo, onıñ kalgançı çazını slerde artıp cat ine. Çek bolbozo, onı körzöñ. Köröyin, büdeyin, - Torkoçı çala ünin ködürüp, Maynani kerişke kıcırıp turganı bildirip turdı.

-Olordı aymak caar tuku kaçan iye bergen neme ol... Emdi onı kaydañ men sege taap beretem? Bodozoñ?

-Ne bodoytom... Ol lo seyfiñdi aç, bedre, taap alarıñ.

-Sen meni boyınıñ ijin bilbes dep pe? – Maynaniñ kanı kaynap çıktı. – Andıy sanaanı kederi le et, Torkoçı. Caş bala emezim men.

-Em ol lo bo, kvitantsiyaniñ ekinçizi sende artpagan? Em kanaydarıs? – Torkoçı turgan cerineñ kıymık ta etpey, nekeltelü söstördi çaçıp la turdı.

-Cok, Torkoçı! Cok! Onı bilzeñ sen! – Mayna tutkulanıp, kıygırıp çıktı. – Sen mında çaptık etpe. Men işte! Tışkanı emes... Men sege kandıy da kvitantsiya bedrebezim. Sege otçet etpezim. Bot, bildiñ be? Emdi cür mınañ arı!

-Emdi cüre bererim, ce oyto kelerimdi sakıp otur! – deyle, Torkoçı poçtadañ çıkkan.

Torkoçı curtsovetke cürgen kiyninde, aymaktıñ albatı şinjüzi kerekti körüp kelgen. Kaydañ, körör bolzo, onço dokumentter boyında. Ce kaydaar-kaydaar akça iygen ulustu cuup, surulap, çaçpay arttırgızıp algan kvitantsiyaların körüp, başkazın çokımdap algandar. Körör bolzo, Maynaniñ ciiji cetkil le. Ol lo Tayananiñ törtön beş salkoboyıñañ salganı

odus beş bolup kalgan. Öskö ulustıyı kayda. Onçozın biriktire toolozo, kança cüske cede le berbey.

Kaçan Maynanı ijineñ cayladıp iyerde, onıñ ordına Kaydarova Çinçeydi işke tutkandar.

Torkoçı boyınıñ alañzıjın, seskenin uzak öygö köksinde tudup, onıñ aayına cañı çıkkanın, onçozı tegindü kalas emezin Maadayga kuuçındap bergen.

-Sen balañdı meniñ ordıma iştederge kop çıgargañ! – dep, Mayna Torkoçını kaargan.

-Uyadıñ kayda?.. Ulustıñ küçin, terin cibegen bolzoñ, ol cerge bargança da işteer ediñ le! – Torkoçı tapkaa aytkan bolgon. – Castıra kereker edip turgañda. A ordıña kem de işteze, ol sege ne kerek. Mege de tũñey le. Ce Çinçey iştep turganda, men onı, [126] sen çilep, ulustıñ küçin tögündep cibeziñ dep üretkeyim.

Kün tal-tüşte izidip turganı korkıştı. Curtta onço ulus, kargan-tijeñderdeñ öskö, onçozı ölöñ ijinde. Caygı öydiñ künderi kaañ la turganı cakşı: çapkan ölöñdi cıdıtpay cuup aları eñ kerekti.

Torkoçı da ölöñ ijinde. Ayıldıñ çıgıp işteyten brigadada. Kıpçak uulı kojo. Bugul tartıp la, atar kiçeep le turbay, - bir kança uulçaktarla kojo. Artkan baldarı: Irıs, Mariya, Arjan – ook baldar, aylında. Olordı Kuyka caanak la Çinçey kiçeepilep cat.

Bir kün eñirgeri түşte gorodtoñ Kara cedip keldi. Kuykanıñ buttarı cerge tiybey turgandı. Çınınça aytsa, Kara kelgende, onıñ aylınañ konor cañ tapkan. Bayla, adazınıñ aylında ulus köp uçun andıy.

Maaday ertezinde taygadañ tüşti. Ol lo kün koy soyıp, baldarın kan-cörgömlö azırap tũjürgen. Baldardıñ süünçizi tıñ: çek le bu la oçoktoñ ködürilip, badıspay tündükteñ barıp çıgıp catkan ışka tũñey.

-Bis kandıy köp karındaştar! – dep, Mekeş, baldardıñ eñ caan akazı, bir caşka aray cetkelek uulın koynına oturgıskan, omorkop oturdı.

-Bistiñ uk özör uçurlu, balam – dep, Maaday uulınıñ aytkanın caradıp, omorkop unçuktı.

-Büdüşterin mınıñ – dep, Torkoçı ayttı. – Maktanbazaar la. Anayda aydar ba?.. Carabas.

-Ne carabas... Uğı kereginde kuuçın kaçan da caman bolbogon, - Maaday tapkaanañ ayttı. – O, Kara da udabas kiji alar. Kördiñ be?.. Ook uuldardı körüp, ol canınañ ne sananbas.

Kara, bayadañ beri unçukpay oturgan kiji, Maaday adazınıñ andıy kuuçının ugup, emeş toktodınbay bardı: kiji aları canınañ aydar ba, aytpas pa dep. Aytsa, aray erte oşkoş. Kelgen le boyınça, onı kanayda uşta salar. Tildi bek tudar, canar bajında uguskay dep şüüyle, cörgömdi sonırkap cip oturdı. Kuyka, epşi canında oturgan kiji, tabış cok ajanıp, unçuktı:

-Kara da emdi kiji albay. Bistiñ cerde kıstar toltıra. Kolhozko cadıp ne iştebes. Tura da berip cat. Bir emeş aş bereri kayda. Azıygı öygö körö bistiñ kolhoz ten çik cok bayıp tıñıgan emey.

[127] -Kanayıp turaar bu! – dep, Çinçey ünile kezede ayttı. – Bu caan ulus kanayıp oturaar!

Çinçey Karanıñ cüzi, karañuy da bolzo, kızara bergenin körüp, kargan ecezine ayda salganı ol boldı.

-Onoñ ol bistiñ ayıladañ bar kono ber, Kara – dep, Kuyka uzak unçukpay oturala, eki turundı içkeri cıldırıp, Karaga ayttı.

-Mınañ da kono berbey, ece, - Maaday ecezile cöpsinbegen bodoldu ayttı.

-Boyında, kaydañ da bolzo, kaydar ol – ecezi anayda aydala, canarga örö turdı.

Uyuktaar aldında Maaday onço baldarıla kojo Karala uzak kuuçındaşkan. Karanıñ köstöri cabılıp kelgençe le adazınıñ suraktarına karuu berip cattı.

-Adañnıñ adı kem?.. Söök-tayağı ne kiji? – Maaday bir kança öydiñ bajında uulınañ sonırkap suradı. Kara ol lo tarıym, adazınıñ cilbirkegenin bilip, ayttı:

-Makar Soprovkiç. Küzen söök. Öböközi Çatkaçakov.

-A eneñniñ adı? – Torkoçı suray soktı.

-Mariya İtkeçekovna... Adam arba edip turgan cerde iştegen. Emdi amıraltada. Enem baza amıraltada. Ayla aldında kayda iştegen. Onı suragam cok.

-Olordo seneñ öskö baldar bar ba? – Maaday sonırkadı.

-Cok. Cañıs la men.

-A... - Maaday çöyö tarttı. Cañıs la sen turuñ ne.

Tünniñ karañuyı bastıra özökti, telekeydi kararta bürkep iydi. Karañuy cañıs la teñerige cetpegen nemediy, ne deze cıldıstar, sup-sur mızıldajıp, imdejip turgulayt. Ay eski. Tışkarı karañuy, karañuy.

-Ce, uyuktagar... Mege erten ölöñ ijine barar kerek – dep, Maaday aydala, uyukga soktırıp, Kara kereginde sananıp cadala, uyuktap kaldı. Onıñ bögüngi kuuçının ürgüley

bergen baldar ta ukkan, ta ukpagan. Ne deze, mindiy la öydö uyku kijini tabınça bazıp, tüş te körüp uyuktaarina cetirip koyoton.

Odus birinçi bajalık

[128] Kara Ceti-Codogo kelgeli tört-beş kondı. Ol boorogızına körö baza emeş özüp kalganın körgön ulus sezip iyet. Çek le Maadaydıñ boyı dep, kezik ulus aydijat. Cok, ol Erte enezine бүдүштеş.

-Sege em kaçça caş, Kara? – dep, kezikteri suraza, ol aydat:

-On togus kirgen cok.

Neni iştep turganın ugala, bir kaçça üy ulus ögöondörine aydar emtir:

-Bu Maadaydıñ uulı cozoori çıdagan emtir. A bir sañ başka neme – ol bisterdiñ atka cegip turgan çanak-abralar edip turgan turbay. Onı kolhozko alala, ol kuznets Sabırğa kojup berer kerek. Uzanıp, abra-çanak etkilezin.

-Kolhozko işteydi emeş pe ol? – dep, kezigi oyto kayra surajar. – Gorodko ürenip kalgan bala ne ol. Bistiñ Ceti-Cododo neni eder bu?

Künüñ le, kaçan kün öksöp çıksa la, Kara suuga barala, kiyimin suurıp, cañıs la trustu artıp, caratta cadar. Onıñ canında Kıpçak suymaygan cadar. A bayagı Iris la Arjan, ook to bolzo, suuga kirele, ejinip turus dejip çakpılanganda, bolçok karındarı kızarıp kalgan canında la küybürejip turgulaar.

Eki-üç ças öy ötsö lö, Kara olordı baştap alıp, mees, kırılñ örö çıgar. Çek eçkiniñ boyları çılap, taş kırılñ. Taş toolotkılñ. Ol lo toolotkon taştñ kemniñ de bozuzı üç-tört küñniñ turkunına caan tınıp bolboy cürgen, ce onofñ, ırıs bolup, kem cok bolo bergen dep sös ugulgan. Taştardı kem toolotkon, kemniñ bozuzı bolgonın Torkoçı beş sabarı çılap biler emey. Bu kerekte ozo lo baştap Kara burulu dep şüütelü cürdi. Çıdap kalgan uul ook baldarla ne tünñeylejer, olordı koomoy andıy baştakka ne baştaar dep sananıp baştadı. Onıñ arbanıjı erteneñir köptöp çıktı. <<Mekeşte de cok emes, Karanı maşınaga oturgızıp, aymaktañ beri mañtat turgan nemezi ne? Olıt cok. Gorodtoñ kelele, bu la kem cok cürgen baldardı eş-keregi cok bazıtka, saldınga ürenip cat. Akır, mıñı kanayda toktodor? [129] <<Kara gorodko oyto kapşay la atanatan bolzo!>> - dep, Torkoçı tıñ sananıp aldı.

Tal-tüştiñ kiyninde Kara onço baldarla kinodoñ kelerde le, çaylap bojogon kiyninde, Torkoçı Karaga kırılñdap, tutkulanıp baştagan. Ep cogın boyı cakşı da bilze, ce öskürip catkan baldarım mege cuuk dep sanandı. Baldar Karadañ emeş le añılanarda, Torkoçı onı ala koydı:

-Sen, Kara, cedegen kiji, baldardı ne baştakka üredip cadıñ?! Küçiñ kayda badırarın bilbey turuñ ba? Ol kırga çıgıp, taş toolotkonıñ ne?! Ceti-Cododo andıy baldar cok!.. Sen le onı baştap cadıñ.

-Men olordı baştagam cok, enebis.

-Kandıy men sege, ene?.. Eneñ gorodto – Torkoçınıñ bu söstöri Karanı örtöy atkanına tüñey bolgonın boyı la ozo sezıp iydi. Kerek deze eneñ cok dep aydarga sanayla, ol lo tariyın toktodınıp, bala çın eneziniñ ölümünde buruzı cogın sananıp iyele, azırap algan enezine toktodı. Ne deze, Karanı da onıñ baskınında burulaarga as, gorodto ol enezi baza burulu. Karanı anayda boş salıp azıragandar dep.

Kara bu tujında Çinçeyle baştap la colıkkanın, onofñ ekinçi, üçinçi katap tuştap, Erte enezi maşına ańdanganıñañ ulam cada kalganın, onofñ onı Maaday adazı gorodto caş baldardıñ turazına ekeliip salganın, bir kança öydiñ bajında körörgö kelerde, kerek deze, alarga da sanangan oşkoş, onı öskö kiji azıraarga alganın sanandı. Ol öskö ulus – Karanıñ adam-enem dep aydıp cürgen Makar la Mariya. Olor Karanı sıray la emçek tujında alganı cart. Kara emdi le onı cart bilip, olor onı bir de adılbay, kaarbay, açındırbay azıragan. Azırap cat. Surak cok arı-beri cürgende, aktu cürekteñ oorıgılap, kelze, uçı-kıyuzı cok süüngileytini kayda...

-Men slerdi açındırarga sanangam cok – dep, Kara Torkoçınıñ aldına aktandı.

-Tubalaba sen mege mında! – Torkoçı onofñ artık atıylandı. Ol boyıñañ ciitti anayda aytkanınañ, tilge cayım berip iygenineñ uyala berdi. Cüzi kızarıp kelip cürgeni kirelü be. Bek tudunbagança neme bolbozın sanandı. Ce bir topçı çeçilgen bolzo, artkanın çeçer öy baza kelip cat degen birüzi, Torkoçı közin kılañdadıp la turdı.

[130] Kara ööy eneziniñ kalgançı söstörine baştap tariyın açınbadı oşkoş. Bayla, olordıñ uçurın oñdobogonı cart.

-Kara, men ayt cadım: sen bogo kelele, köp baskındaba!.. Bistiñ baldardı baskınga, terbezenge üretpe.

-Terbezenge kanayıp? – Kara kaykap çıktı. – Men baskın-toskın kiji emezim. Men slerge, ene-adama, ayıldap kelgem... - Ciittiñ kecirineñ key çıkpay turgandıy. Bir canınañ bu mindıy söstördi baştap la aydıp, cürümünde açınçılı sös ukpaganına tüñey. Biler bolgon bolzo, baya la açınıp, Torkoçınıñ aytkanına katu karuu candırar edi.

-Bu öygö cetire bistiñ baldar curttıñ ortozıla keregi, tuzazı cok baspaytan. Eçki çilep, kırga çıgıp taş kırılabagan... Sler le anda, gorodto, anayda saldınga, terbezendep

bazarga ürenip kalganıgar. Onoñ... onoñ bis sege kanayıp ene-ada bolotonıs. Seniñ ada-eneñ anda!.. Gorodto. Bot onoor can.

-Men mında emdi de köp cürerim. Ne deze mında çın adam, enem... Ol ada-enem cük le azırap koygondor. Çın ada-enem slerler.

Kara ada-enezi kereginde bilerin köksineñ cük le araydañ ıgıara ayttı. Bu mını ol azırap koygon ööy ene-adazı Mariya İtkeçekovna la Makar Soprokoviçke ıgıara aytpagan. Kara Torkoçınıñ aytkanıla cöpsinbey, ogo çokımdap aydar küünü baza keldi.

-Meniñ çın adam Maaday. Makar emes. – Torkoçı ööy enezi dep bilze de, ce onı açındırbaska cömödi. – Çın enem – sler. Kanayıp men beri canbaytam?.. Ce gorodto ada-eneme sös cok bararım la. Taştıbazım olordı, azırap koygon ulustı.

Karanıñ bu söstörin ejikteñ kirgen Kıpçak cart ugup iydi oşkoş. Onı eeçiy kirgilegen Arjan, İris, Mariya, bayla, ukkulabagan. Ce Kıpçak ukkanı cart.

-Ene, Kara gorodko canbas. Ol biste artar.

-Tılbıraba!.. Seneñ ermek suragan kiji cok! – Torkoçı uulın adıldı. – Otur, ajan. Baya koomoy ajandıñ ne!

-Ajanbazım!.. Toyu! – dep, Kıpçak kıygastandı. – Ne arban turaar?! Karaga!

-Seniñ keregin cok, uçkan – enezi baza la kıygıra saldı. – Unçukpa... Unçukpa deydim.

[131] Kemde de ün cok: Kara da, Kıpçak ta, ösközi de – onçozi Torkoçı caar katu sırkındu körgileyt. Baldardıñ kezede körgöni ogo carabaganı cart. Ol olordı tışkırı barıp oynogor dep cakardı. Baldar cerlerineñ küün-küç cok örö turgulap, eeçinjip alıp, barıp ejikteñ çıktılar. Kara cerineñ kıymık ta etpedi. Oturgan cerine capşınıp kalgandıy.

Karaga Torkoçınıñ köstöriniñ sooğı cılanıñ sooğınañ artık nemediy bodoldı. Onıñ arbıjım ugup, buruzı kap-kara köstörü biler-bildirbes caşka ıktala tartıla bergeni bildiret.

-Adañ adañ la... Bot men... men... eneñ emes. Meniñ le ol azırap algan Mariya dep eneñniñ nezi başka? Seni ol do, men de ıgarbagam. Öskö ulus bis... Adañ... mında udura aytkadıy sös cok. Onçozi çın. Onı sen çike bilip, top-tort oñdop alar uçurlu.

-Ce köp kuuçın cok! – dep, Kara deze aydala, tışkırı çıktı. Onıñ açınıp, korodop turganın Torkoçı cakşı bilip, içinde makazırap turganına tüñey boldı.

Ol kün Kara ayılga sürekey oroy kelgen. Kelze, Maaday adazı ayılada emtir. Torkoçınıñ da, adazınıñ da ırayları sook. Baldardıñ üni ta kayda bargan. Ayıldıñ içi tımık. Çedirgenniñ tızirt etken tabıjı la ugulıp kalat.

-Bügün tñ iştedeer be, ada? – üninde çala sook sırkınu Kara suradı. Maaday sertes ede bergendiy boldı. Uulu andıy surak bereri sakıbagan bolgody. Onçolorınıñ ırayları bürüñküde bürüñküy le körünip turdı.

Maaday calakay aydarga kiçeendi:

-Eki cüs tsentner oboo turgustıs. Çapkan ölöñ taptu la kurgap kalgan. Cañıs la cuur, oboolor kerek.

-Cakşı – dep, Kara cañıs söslö, ugup alala, ayttı.

-Cakşı emey, aa, balam – dep, Maaday ayda salganın sespey de kaldı. Bu onçozına, bayla, solun la ep cok ugulgan oşkoş dep sananıp iygeni cañıs la ogo cart. Öskö ulus ta neni sanandı bolbogon. Ce ulus bilbey aa: kuuçınıñ baştalarında la bu la tal-tabış kereginde. Kıçıraaçılar onı undıbagan emey. Bu aydılganı – onıñ ulantızı. Kandiy da bolzo, Kara cürümünde ulusla baştap la tariyın mınayda katu kuuçındaşkan.

Odus ekinçi bajalık

[132] Ceti-cododo Kaydarovtordıñ aylında Kara canınañ kandy tabış bolup turganı, kandy da bildirer-bildirbes kölötkö bar nemediy. Cuka buluttañ. Ce ol <<kölötkö>> emes, ol – Karanı karalagan Torkoçınıñ adılıjı. Köp uluska ugulıp kalgan. Uluska ne carazın, anda cakşı neme bar emes.

Salda Sümeroviç bir kün Karaga colıgala, emeş-umaş kuuçındajıp turala, künniñ közi açu deyle, onı curtsovetke kireek degen.

Mında olor ekü uzak oturgan: Kara neni iştep turganın, Ceti-Codogo bu tariyın ne kelgenin, adazınıñ aylında cakşı ba, aysa anda, gorodtıñ cakazında curtta, cakşı ba – köp-köp suraktar aayınça kuuçın ötkön. Salda Sümeroviç, ulusla iştep ürenip, taskap kalgan kiji, ciittiñ ne kunukka tujüp turganın sonirkadı:

-Sege, men bodozom, Kara, mında küç. Bu la curtta. Andiy ba?

-Cok, blar... Kem cok. Kunukçıldı emes.

-Adañ ölöñ ijine kojo işteerge kıcırbayt pa?

-Cok... Amıra la degen edi. – Kara bir kün adazıla kojo brigadaga bararga küünzegenin aydarda, adazı kanayda aytkanın eske aldı.

-A işteer küüniñ bar ba?

-Bar da bolzo, ce öy cok... Men bu künderde canarım. Anda ene-adam sakıp cat. Onoñ kereker köp.

Salda Sümeroviç uulga açu etpeske kiçeendi. A bu adazı ada emes pe dep suraarga turala, toktop kalgan. Olordıñ ortozına kirişpes. Kemdi ene-adam dep aydar, boyınıñ küüninde. <<Bala azıragan cer caar barar>> - dep tegindü aydılğan emes.

-Mege mında cürerge küç, - Kara kenetiyn ayda saldı. Ciit kiji mınayda açık-carık aydarın curtsovettiñ pedsedateli sakıbagan. Köp lö ciitter onıñ aldında bolgon: onçozi – çaştan ala bu la Karanıñ kubaarına cetire. Aldırtıp alıp, ne iştebey turgan la, ürenip ne barbay turgan la, ene-adazına ne boluşpay, belen ajanıp, kiyinip turganı canınañ kuuçındı as ötkürgen emes. Ce onçoziına kajı la canınañ cuuktagan, mekelegen, erkelegen, adılğan, kaargan. Bir-eki [133] cañızı la boyın buruga tudar. Ak-çegin, ne nedeñ kamaandu bolup turganın cük le araydañ bilip alarıñ. Andıy aktangan, castırazın ıgıara aydıp turgan uluska bolujarga da cakşı. Ermektejerge, açık-carık bolorgo. Toñ lo tumandu arkaga astıgıp cürgenine tüñey emes ine. Çala ayas, bildirlü. Onıñ uçun Salda Sümeroviç Karanıñ nege küşsinip cürgenin bilip alarga kiçeengeni coldu:

-Bu cerde cüreriñde, aysa, oorıp turuñ emeş pe?.. Aysa onoñ emes pe?.. Boyıñ ne dep sananıp cadıñ?

Kara bek kolgo tutturganın cañı sezıp baştı. Ne de bolzo, neniñ uçun ogo mında küç bolup turganın aydarga kelişti:

-Oñdop, aaylanıp bolboy turum, blar... Meni çaştan ala azıragan ulus – ada-enem. Çınınça, Mariya İtkeçekovna la Makar Soprovoviç. Bir-eki cıl mınañ ozo meniñ çın adam Maaday bolgonı cartaltı. Torkoçı deze ööy enem. Cok, blar, men kemdi de açındırarga turganıñ cok. Maaday da adamdı... Torkoçı da enemdi.

Kara unçukpay bardı. Köstöriniñ karañuyın körzö, kiji caltanar: ta ne de bolo bergen. Ta ne de mınañ ozo bolup kalgan. Andıy da bolzo, Salda Sümeroviç, akır, mınıñ şıltığı nede boloton dep, kaydañ ol andıy şıralu sanaa ciitti tiñ sokkonın bilerge küünzedi. Onı bilip alza, ogo bolujarga ceñil.

Salda stoldıñ üsti caar töjip, bastıra boyın eñiltip, araay, büdümçilü le nekeltelü suradı:

-Kara, uur, cartına ıgıp bolboy turgan surak bar bolzo, mege çikezin ayt... Aysa Maaday adaña aytpazıñ, ce mege, caan kijige, büt. Ayt, çikezin. Aysa men kandıy bir boluştı cetirerim... Köröriñ de.

Eküniñ ortozında ün de cok. Tımık. Ce Salda Sümeroviç ulalttı:

-Bot, adañ-eneñ, azırap alğanı, Makar Soprovoviç le Mariya İtkeçekovna dediñ. Çaştan ala... Onızı çın... Ol ada-ene bolor. Altay ulusta mindiy sös bar: karındap ıgırgan

ulus ada-ene emes, a azırap algan ulus ada-ene bolup cat. Bayla, sen onı oñdop cadiñ, Kara?

-Onı bilip cadım – udura ciit cöpsingen ayastu ayttı. – Sanangam... Uzak-uzak... Çın da, azıragan ulus, bayla, ada-ene bolup turgan.

[134] -Men bilgem: sen bu canınañ ol suraktı oñdop cadiñ dep – Salda Sümeroviç unçuktı. Emdi ogo baza bir altam etse, ne küç bolup turganı cartala berer dep şüüy soktı. Ce kandıy suraktı berze artık, bilbey oturdı.

-Ce ol lo, blar... Onıñ bajına cart çıgıp bolboy turganı ol. Aysa onıñ uçun men slerge kunukçıldı körüngenim ol.

Salda Sümeroviç ciittiñ köstörine çike kördi. <<Neni de aytpaska sanandı. Kem ogo ene-ada bolgonın bil turganda, ta neni de cajırıp cat>> - uçında predsdatel' sanandı. Emeş unçukpay, udura-tedire körüjip, ekü oturgıladı.

-Ce, Kara, baza kandıy uur suraktar bar bolzo, sen meneñ kemzinbe, öskö kiji, curtsovettiñ predsdateli dep. Kel tur... Men caantayın bolujarga belen.

Koldorın berijip ezendejele, Salda Sümeroviç cerinde le artıp kaldı. Kara ejikteñ çıgıp, coldı örö bazıp, adazınıñ aylına candı. Kelze, anda cañıs ta Torkoçı emes, ce Kuyka, arktan karındaştar baza ayılda emtir. Çinçey ecezi işte, poçtada, Kara baya ogo kirerge sanayla, köksinde uur sananı badırıp bolboy, onı köndüre ötkön. Ol emes bolzo, Kara mindiy uur ayalgaga kireten bedi: bütken ne, canıp kelze, olor onçozi onı cılu utkır. Ce kerek ondiy bolbodı. Maaday, Mekeş, Çinçey, Kıpçak, kerek deze ook karındaş-sıyındar – onçozi onıñ canında. Onçozi onı cılu utkıgan. Ce cañıs la Torkoçı. Kara baştap ta kelerde, onıñ sook körüjin, onıñ kaa-caada açu emeze çım etire aydıp iygen söstörin caantayın sezip turatan. Emdi, ekinçi katap kelerde, Torkoçı onı sürüp cat. Öskö ne de cok... A Kuyka, adazınıñ ecezi? Ol do ogo açık-carık.

-Kem eşte boldıñ? – Kuyka calakay ündü suradı.

-Kemde de bolgom cok... Tegin le bas cürdim – dep, Kara karuun berdi. – Tışkarı cakşı... Bas cürerge.

<<Kara mınayda önötiyin ayttı emeş pe? – dep, Kuyka boyında sananıp kaldı. Ol do biler: Torkoçıga Kara carabay turganın. Boyınıñ karındajınıñ uulı kereginde ecezi caman neni aytsın, sananarga da caman. Kaytsa da Kuyka Kara canında, kanayıp ta öskö ulus azırap, çıdadıp salgan bolzo, olor ööy ada-ene. [135] A çın adazınañ, enezineñ ol lo caşta ayrılğanı ol. Aydarda balanı ösküs öskön debey onı>>.

-Sen bu meneñ ne barıp konboy cadiñ, balam? – Kuyka baza la ogo baştandı. – Cer toltıra. Aysa meneñ emeş ürküp turuñ emeş pe?

Anayıp kuuçındajıp oturgança, attıñ tibirti uguldı: Maaday keldi oşkoş. Kıpçak ejikteñ bajın çıgarala, kayra burulıp, ayttı:

-Adam emtir.

-A bu bugün ne erte işteñ keleten? – Kuyka sonırkadı.

-Ne erte, öyinde bolboy, Torkoçı tokınadıp ayttı. – İşke erte çıkkılap turganda, erte canbay, a.

-A bu kiji aldında, cuu tujında, tort lo tün kirgençe le işteyten cok po. A bu ulustıñ emdi cañı kubulgan.

-O-o, cuuñ toktogonıñ beri odus cıldı çik cok aşkan. Emdi neniñ albanı kelgen, tüni-tüji işteerge. Cuu-çak bol turgan emes. Amır öydö. – Torkoçı kuuçındap oturdı.

-O-o, men sanangam, Kara cana bergen – dep, Maaday, çaylap oturala, kuuçındadı. – Bugün Sarı-Kobıda onço çapkan ölöñ oboolongon. Erte candıs.

-A, künderdiñ cakşı turganı ten taldama – ecezi Kuyka cöpsindi. – Cañıs la tüni-tüji işteer kerek... Ce azıydaazındıy kızalañ öy emes, em ne anayda albadanar – dep, cañı la Torkoçınıñ ermegin eske alıp, Kuyka kuuçının bojottı.

Maaday keçedeñ beri Karanıñ cüzi-bajı karañuylanıp kalğanın sezip, onı, adazın, boyınıñ körüjile utkıbaganın sezip iygen. Bugün baza la andıy. Kerek Torkoçıdañ ulam bolup turu emeş pe dep, Maaday çayın içip, sanandı.

Eñirgi çaylaş bojogon kiyninde, Maaday Karaga ayttı:

-Barıp at ulaarıp salaak.

-Ce – dep, uulı cöpsindi. Ol kerek deze süüne de berdi oşkoş.

-Men baza kojo bararım! – dep, Kıpçaktı eeçiy Iris ta, Arjan da tüymep çıktılar.

-Ce, slerler ayılda artıgar. Uyuқтаarga beleteniger, - adazı baldarına ayttı. – A bis udabas la cedip keleris.

[136] Torkoçı kılças edip, Maadayga acardı. Onoñ Karaga. Kajızı la onı bilip iydi – Maaday da, Kara da. Ce neni de aydıspadı.

-Eñirde kaydaar bararga turaar?.. Cadıp uyuktagılagar! – dep, Torkoçı baldarın arbab iydi.

Adalu-uuldu attı cedinip alıp, ayıldıñ ıraak kobınıñ oozında sastu cerge keldiler. Mında ulus at armakçılایtan cerdiñ birüzi: ölöñi çajıl, kem cok elbek cer, ogo koştoy suu canında. Erten alarga kelzeñ, onı bu la canınañ sugarıp alar.

Ceti-Codo curttiñ eñirgi elektroottori oromdordogı stolmolordıñ baştarında calt edip küyüp çıktılar. Oroy eñirdiñ ezini serüün. Kaytsa da caydıñ kalgançı ayınıñ künderi baştalğan. Tüşte cılu, kerek deze izü de. Ce eñirler emeş soogın tartnıp baştaganı ol küs keleriniñ temdegi bolup baratkanı ol.

Maaday la Kara attı armakçılup salala, kayra boldılar. Coloy Maaday coldoñ tuura çıktı, Karanı alğança. Caan udabay korsok-korsok taştar köründi. Ol taştarga cedele, Maaday ayttı:

-Ce, oturak... Bir emeş kuuçın bar, Kara.

Kara alañ kaykap, adazınıñ aytkanıñ kıyıspay, kojo otura tüşti. Ança-mınça otura tüjerde, tomonoktor kınırajıp, kulaktarınañ, koldorınañ tiştegelep baştadı.

Maaday emeş unçukpay oturala, uulına baştandı:

-Kara, men senle emeş kuuçındajayım dep. Bu la öy cok... Caydıñ öyi, malga azırıp beleten cadıs. Boyıñ körüp cadıñ. Mende sege bir surak: bu Torkoçı la sler ekügerdiñ ortogordo, men üyde cok bolorımda, ne bolup cat? Bot, Kara, sen neni de cajırbay mege onı aydıp ber. Ol bir caan surak.

Uulı adazına bir katap acarıp kördi. Bozom bürüñküyde adazınıñ keberi somdolıp köründi. Onıñ mañdayındağı çiyüleri cetire acarılбайт. Ol ta korodop, ta sonırkap surap turgan – cartı cok.

<<Torkoçı enem meni adılıp, kerek deze sürüp te turu dezem, olordıñ ortozında aayı-bajı cok tabış çıgar. Ce bu adama onıñ ordına öskö neme aydar>> - dep sananala, Kara ayttı:

-A, ada ogo ne acaru salar. Men emeş ol tuku kırğa çıkkam. Curtı üstineñ tömön körörgö. Kıpçak, Iırıs, Arjan menile kojo bolgon. Bayla, enebis ogo [137] açınıp turgan bolor... Onoñ öskö ne de bolbogon.

-Bogo kiji açınar neme be? – Maaday kaykadı.

-Ta – dep, Kara unçuktı. – Onoñ öskö ne boloton, bilbey cadım.

-Neni de cajır turgan oşkojıñ, Kara?

-Slerdeñ men neni cajırarım, ada?.. Ne de bolbogon. Ce men bilerim, enebis ol lo kırğa çıkkanıska la, kinogo cürgeniske le açınıp turgan oşkoş.

-A seniñ mında ne buruuñ bar?

-Bayla, baldardı baskınga, baştakka üredip turganıma.

-A, tegin le kalas neme, - Maaday ol kerek emes dep sanandı oşkoş. Uulı anayda la oñdoy soktı. Aydarda kuuçın mınıla bojoor uçurlu. Ce Kara ol ok öydö adazınañ suradı:

-Ada, sler meniñ çın adam. Çın ba?

-Çın, çın, balam. Çın. Sen meniñ uulım.

-Enem deze Erte dep attu. Avariyaña cada kalgan... Çın ba?

-Çın, balam, çın. Sen onı onçoızın bileriñ.

Onı onçoızın Karaga Çinçey kuuçındap salganın Maaday cakşı bileten. Onıñ uçun emdi cañıs la <<çın, eye>> dep cöpsinip oturganı bu.

-Men em kemniñ balazı, onı cart bilip turganım cok. Ta slerdiñ, ta ol ulustıñ?

-Meniñ balam. Sen meniñ uulım. Çın adañ men. Ol Mekeş, Çinçey, İris, Arjan, Mariya, Kıpçak – onçozi seniñ kojo çıkkan akañ, eceñ, seniñ karındaş-sıynıñ bolor. Bastıragar meniñ baldardım... Seni caş baldardıñ turazına apar koyolo, on segis cıl mınañ ozo tappay kalgam. Öskö kijige azırap alzın dep bergilep iygen.

-A ne kerek meni ol turaga bergeniger?

Maaday, bayadañ beri ermek-sözine cayım berip, Karanı menzinip oturgan kiji, onıñ bu suragina keciriniñ keyi keze tartıla berdi oşkoş. Emdi ogo, uulına, neni aydar? Kanayda aktanar? Kandıy söstör ogo kuyak bolor? Bu suraktıñ karuuzı Maadaydıñ cürgen bastıra cürümünde eñ le karuulu surak boldı dep bildirdi. Emdi çın la aytkanınañ uulınıñ, boyınıñ salımı, aysa bolzo, kamaandu bolor. Ce ne dep aydar?

-Ol tuşta sen kiçinek... Kabayda la bolgoñ. [138] Mekeş le Çinçey emeş le çıdagılap kalgan. Mege, cañıskan artkan er kijige, kabay balanı çıdadarga küç bolgon. Ce gosudarstvo emeş çıdadıp bolujar dep ulus aydıjarda, çın, ol lo tuşta men seni ol gorodko aparıp tabıştırganım çın. Kança katap barıp, colıgıp, körüp cürgem. Baza la bir katap barzam, seni azırap alarga öskö kiji algan deşken. Ol lo, tappay kalganım ol... Onoñ Çinçey gorodko ürenip barala, kanayıp ta sege colıgıp, kuuçındaşkanı ol ine... Em sen bu, bisle kojo. Çıdap kalgan. Kiji kemine cedip kalgañ.

-Aydarada slerge küç bolordo, meni gasudarstvogo azırap berzin dep aparıp, boyoordoñ caylatkan turaar ne! Emdi çıdap kalarımnda, meni uulzap, balazap cadıgar... Çınınça aytsa, meniñ ada-enem cok... Bu döön kelerdeñ ozo men andagı ada-enemle tıñ tartışkam. Çın adam tabılğan dep aytkam. A kelele, men öskö kuuçın ugup cadım.

Kara unçukpay bardı. Maadayda ün baza cok. Bu kuuçında adazı burulu bolup kaldı. Ol onı cakşı oñdodı, ce onçozi oroy. Tıñ oroy. Ce ol ok öydö Karanıñ cürümü cañı baştalıp cat. Suraktı çın oñdoor kemine cetken. Erdiñ sanaazı, ettiñ bışkanı dep, ulus tegindü emes aydıp cat. Onıñ uçun Maaday calakay ünile ayttı:

-Kem sege ada-ene – onı boyıñ bil. Ce sen anayda ok bilip cür: Maaday adañ kaçan da bolzo, seniñ canıñda bolor. Boyıñ şüü... Mende cadar bolzoñ – mende cat, anda adaneñe barar bolzoñ – boyıñda.

Adalu-uuldu kelze, onçozı uyuktagılap kalgan emtir. Kara künüñ le uyuktap turgan orınına cadıp, adazıla kanayda kuuçındaşkanın eske alıp sananıp cadala, uyuktap kaldı. Maaday uyuktap bolboy baza uzak catkan. Ce tün ortozında onıñ tıñ emes kozırığı ugulıp baştadı. Onçozı tereñ uykuda.

Odus üçinçi bajalık

Ol kün Kara bu cürümde boyı kereginde baştap la sanangan. Kemdi ene-ada dep aydar, kajızına artar, kajızın iç-buurdañ cajın-çakka boyına cuuk alıp [139] cürer? Onıñ mınayda cürgeninde kem burulu, Maaday?.. Caş baldardıñ turazınıñ zaveduyuşçıyı?... Kem?.. Maaday adazı uulın kiskanıp, cada kalgan Erte eneziniñ ağı-çegi uçun kereestep, şıralap turup azırap algan bolzo, aysa bolzo, bu la ööy enezi – Torkoçı onı toñ lo caman körbö edi. Köstördiñ uçıla. Kadalgak la korodoldu söstördi ol tuşta ne aytsın. Mınayda cürgeninde ada burulu. Ol lo Mekeş, Çinçey çıdap kalgan cürgüleri. Kara boyı da, ce cañıs la öskö cerde, öskö ulusta. Emdi ogo ol öskö ulustı ada-enem dep aydarga kelijip cat. Çın, olor onı tuku la ala caştañ azırap algandar. Balam dejip, emdigeçe le onıñ kiynineñ cügürgilep cüret. Karanıñ mınayda cürgeninde olordıñ buruzı bar ba?.. Cok, olor onı cakşı körüp, köp baldardıñ ortozınañ taldap algandar. Karanı azırap alganında olordıñ buruzı cok. Ada kiji çaçıp iygende, gasudarstvo azırap berzin dep, ak calañ ulus mında ne burulu? Karın azırap algan... Cabıs körbögön. <<A kayttım ne? Azırap salgan ada-enemdi, bu bogu kelerge bolup, ne caman körüp, castıra sös ayttım ne?>> - dep, Kara tündük caar körüp, boyınañ boyı suradı. Ceti-Codoga kelele, cajına cadarga turgan çılap, olorlo kalgançı katap kuuçındaşıp, ayrılıjıp catkan neme çilep. E-e, castıra! <<Meniñ ada-enem bar, men olorgo barıp cadım!>> - dep aydala, bor-sar kiyimin ryukzakka sugala, atangan. Emdi bogu kelerde, adazı işke cüre le berze, Torkoçı baldardı terbezenge üredip turuñ dep kaarıp cat... A baya eñirde adazıla eküniñ ortodo ne kuuçın? Onoñ uçurı nede? A-a, adazı Karanı kemdi ada-enem dep aydarıñ, boyıñda degen. Mınızı ne uçurlu? Meneñ kiyijip cat pa? Men olorgo artık oos po? Turazınıñ içinde artık cer alıp aldım ba?.. Cok... Cok. Men emdi çıdap kalgam... Aysa, Maaday adam onıñ uçun erdiñ sanaazı, ettiñ bışkanı dep aydıp turgan... Aydarda kemdi ada-enem dep aydarım, ol meniñ keregim. A mege, neniñ de uçun, Maaday adam cuuk. Açu, enem Erte cada kalganı, bayla, men onıñ uçun adama kilep

turgan boldım ba? A ne kileş? A mege ol kilegen be? Aysa kilegen bolzo, meni gorodko caş baldardıñ turazına ne aparıp taştagan?.. Taştagan... A men çıdayla, mindiy bolujı cok kijige kilep cadım. Ne?.. A akam Mekeş? A Çinçey? Olor kojo çıkkan aka-ece ine... [140] Olor do meni beri tartıp cat... Olorlo kojo cürer küünim kelip cat... Bayla, kojo çıkkan uçun andıy. Cañıs ene-adanıñ... A mende, andağı ene-adamda, meneñ öskö karındaş ta cok... Cañıskan... Cañıskan.

Karaniñ köstöri uyukga çala cumulıp baştı. Bir katap estey soktı. <<Cok, mınayıp cürgençe, irak cüre berze tort... Sananbas. A tirü cürgen kiji mını onçozın kanayıp sananbas? – dep, Kara baza la sanandı. - Bu mindiy sanalar kijinin, kölötkö çilep, kaydaar la barza, sürüjip cüreri cart. Onoñ bu Torkoçınıñ arbıjı, onıñ aytkan söstöri kulakka cañılanıp turar, kijiniñ köksine ebelip, istejipt turgandıy. Kölötködöñ arı... Cok, onıñ ordına olordıñ ortozına cürgençe... caman kördürgençe, blaaşka cürgençe... öl... öl... zö tort... - Kara kenerteñ, çoçıgan çılap, atpas etti. Közin açıp, tündük caar kördi. Ayıldıñ içi kap-karañuy. Tündükteñ cıldıstar mızıldajıp köründi. Kara caltana berdi: - bu ölüm – karañuy, a köstöri deze surkurap, üstineñ tömön körgülep cat... Cok... cok...>>

Kara cuurkanniñ aldı döön bajın sugup, közin cumup iydi. Cüreginiñ sogujı tort lo tirsildep cat. Çek le kam tünür sokkonına tüney. Kara onı, kamdı, kinodoñ körgön.

Curta kaa-caada iyttir üret. Suuniñ şuultı üzügi cok. Kaa-caa ne de bolır-bolır edip kalat: bayla, suuniñ tübinde añdanışkan taştar. Kezikte, suu öyinde caan emes te bolzo, taştar baza añdanıp, toolonıp turbay.

Tañ erten Torkoçı uydı sayla, çay azıp, kursak beletep turarda, Kara turup keldi. Artkan baldar uykuda la. Maaday atka barala, cañı la kelgen emtir. Torkoçı neni de aytpay turdı. Ne de bolbogon nemediy.

Kara tışkarı çıgala, arı-beri acıktandı: ol lo boyı, ebire cap-cajıl, ezin serüün, kün ayas. Ce andıy da bolzo, bu onçozı ogo cilbizi cok, tep le tegin neme dep bildirdi. Olordo Karanıñ ne keregi bar dep boyında sananıp kaldı: <<Men de cogınañ olor turgan, bar da bolorımda andıy, cok to bolzom, telekey telekey le bolup artar>>.

Aylga kirip kelze, Çinçey uykudañ turup, cüzi-bajın cungan, arçıngan, tarangan turdı.

[141] -Kandıy tüş tujelgen, karındaş? – dep suradı.

-Cok, ne de tujelbedi. Neni de körgöm cok.

-Cakşı – dep, Çinçey külümzirendi. – A men tujimdi kaykap cadım. Bu la seniñ keltegey ödügiñ suuga aray la ağıp, cüre berbegen. Cük araydañ tudup algam... Onoñ körzöm, ölöñ çaap turganımdı. Andıy-andıy la tüşter...

-Caman tüş turbay ol, - Torkoçı tuurazınañ ayttı. – Ölöñ çapkanı. Kiji tüş cerinde agaş kesse, ölöñ çapsa, caman neme dejeten cokpo.

-Bay bar anda... Key neme ne ol onçozi – Maaday ayttı. – Men bu cürümünde kandıy tüş körbödim deer. Kalas la neme ne ol.

Onçolorı unçuğış coktoñ çaylagılap aldılar. Çinçey poçtazına, Maaday ölöñ ijine, Torkoçı deze ayıldıñ çıga iştep turgan brigada iştep bararga şıydındılar. Baldar uykuda, kerek deze Kıpçak ta. Kezikte ol erte turatan.

-Baldar oygonzo, ajanıp alızın – dep, Torkoçı ejikteñ çıgıp cadala, ayttı. Bodolı onı Karaga baştanıp cakıgan ba, kandıy.

Kara unçukpadı.

-Sen, aysa, menle kojo çabandardıñ brigadazına barıp keleriñ, erten men tayga çıgarım. Nökörüm taygadañ tüjer öy cetken, - dep, Maaday uulınañ suradı.

-Cok, men kaydaar da barbazım, ada, - uulı ayttı. – Aysa bolzo, gorod bararım.

-Ce, onızı boyıñda – dep, adazı ölöñgö atandı.

Kün öksöp çıktı. Kuştardıñ ünderi kaydañ la ugulat: agaş arazınañ, calañdardañ, kajaa-taskaktardıñ canınañ. Ayıldıñ canı ötöksü, kandıy da cinzü deze, tort. Uylar bu la ayıldıñ ejiginde catkılaganda...

Kuyka, kün öksöp çıgarda, taarda aarçızın künge kurgadarga, taskağınıñ üstine çıgıp, cayıntı cayala, aarçını oodıp, kurgazın dep cayıp oturdı. Kaa-caa ol Maaday eş caar kör salat: olor onçozi işke bargılagan. Karındajınıñ baldarı çıdagan da bolzo, Kuyka tüñey le kaa-caada mal-aştı kiçeep, bala-barkanı körüp sal turbay. Ençikpes turganda, boyındıyı kayda, baza la kiçeer kerek.

Aarçını cayıp, kañzaga tañkı azala, tañkılap [142] oturdı. Bir-bir öydö taskaktıñ üstine takaalar da çıgıp turbay, Kuyka aarçını karın olordoñ cajırıp, taskaktıñ üstine çıkkan iyne.

Kuyka bir le körzö, Kara kıl ba, kayış pa tudungan adazınıñ aylınıñ ejiginde turdı. Ol onı ança-mınça acıktap oturala, takaa kalaktap iyerde, tuura körüp, botpışta tuup iygen bolor dep sananala, oyto Maaday eştıñ ejigi caar acarza, bayaa Kara cogıla. Minaar la köröyin derde, ol taskaktıñ içi caar kirip cattı. Cañıs la onıñ calbak cardı körünip kaldı. Bayadañ beri neni de sananbay oturgan kiji çoçıy bergendiy boldı: ol ne kerek kolında

kıldı? Akır bu taskak caar ne kireten? Kuykaniñ başterezi bıçırt et kaldı oşkoş, köstöri karañuylana berdi. Ol taskagınıñ üstineñ özök caar kalıganın sespey kaldı. Maaday eşke cüs metrdeñ ajıra. Kargan kiji bar çok küçin cuup, cügürüp iydi. Kıpçak bu öydö tışkarı cañı la çıgıp kelgen, kerilip, estep turgan bala, caan ecezi cügürgençe kelele, olordıñ taskagina kire bergenin kaykadı. Ol lo tarıym kıygı çıktı:

-Bu sen kanayıp turgañ, Kara!

Kıpçak mını ugala, taskak caar boldı. Kir kelze, caan ecezi Karala urujıp turdı. Karanıñ moynında kıl, bir uçı saylama agaştañ buulap salgan. Kuyka Karanı köksineñ örö ködürüp, moynımañ buunı uştıp, küçi cetpey turgandıy boldı. Kıpçak ogo bolujıp baştıdı... Caan udabay kıldı moynımañ suurıp aldılar. Kuyka Karanı cerge salıp, köksin arı-beri kıymıktadıp, caagina alakanla araaymañ tajıp, tumçugı caar ürüp turdı.

-Bu ne bolgon bala?.. Kiji ne mınaydar? – dep, Kuyka kaykap, çala tuduş la arbangan ayastu aydıp turdı.

Ança-mınça öy ötti. Kara, çalkoyto catkan kiji, uçı-uçında közin kördi: bayla, kaykagan, tüş cerindegi nemediy. Bu ecezi Kuyka ne kerek mında? A... Bu Kıpçak baza mında, neni edip turgan ulus boloton?

Cada-cada, Karanıñ sağijına kirgeni – buu tudunala, taskakka kirele, buunı moynına kiydire sokkonı. Onoñ neni de sespey kalganı. Ol ok öydö ol boyın, bayla, sanaazı çıgıp, öl baradıp, cap-cart körgöni. Körüp turza, Kara kiçinek emtir. Çamçazınıñ alın edegi tomıra cırtılıp kalgan, ştanı kıska, [143] tizeziniñ üstinde le. Çırayı kara-küreñ, çaçı kap-kara, üni çiçke. Buttarında ödük çok, sabarlarınıñ ortozı açıp turganı bildiret. Ce ol kiçinek uulçak cap-carık künniñ aldında, cap-cajıl ölöñniñ ortozında. Beri, udura la keletken emtir. Külümzirengen, eki kolın içkeri çöyö tutkan. Kaydaar ol keletken, bayla, bu la boyına, caan tujına. Onoñ körzö, Kara emeş çıdap kalgan, sırtında biçiktü sumka cüktenip algan kelip cat. Baştapkı klassta, ekinçi, üçinçi, anayda, anayda segizinçi klassta, ce kajı la tarıym içkeri le keledet, bu la kaçan cuuktayt deze, çok, ta col uzun, ta boyı ol öydöñ beri ıraak cüre bergen, a bala tuji ogo cetpey le cat. Enezi, Mariya İtkeçekovna, edekteri cayılıp, <<Kara!.. Kara!>> dep kiynineñ cügürüp le kelip cat. A Kara deze onıñ aldında, içkeri le keledet. Keledet. Kaçan cedip kelbegey deze, çok. Baza la bir tuji kenerte, ten calkın çılap, solına bertir. Kara mototsikldü, caan bol kalgan. Adazı Makar Soprovkiç onıñ kabay-lyul'kazına oturarga kiynineñ cügürüp keledet. Kara emdi çaş emes, caan, üstindegi erinde azu sagalı kirmeye özüp keltir. Ap-apagaş çamçalı, ştanınıñ karazı tort lo kömür. Çaçı uzunday özüp kalgan. Kandıy cakşı körörgö. Ce kaydaar mañtat keletken.

Kara körüp le cat, boyun, ce kaydañ körüp turganı cartı cok. Me, mototsikl cok, Kara arba-
çanak edip turgan cerineñ ıgala, kirlü kiyimdüzi körünip, baza la beri körgön boyınça,
kolin içkeri sunup keledet. Onoñ Çinçey colıgat, artıp kalat. Kiyin canında. Bu, oyto lo
Mariya enezile, Makar adazıla adılıjıp iyele, caman ryukzak cüktenip algan keledet. Bot
sege, Torkoçınıñ kıygızı ugulat: sen meniñ baldarımdı bazıtka ürederge turuñ!.. Udabas
gorodko eeçindip alıp alararıñ! Anda kaylık ada-eneñe cuup alıp, terbezenge ürederge
turuñ!.. A Maaday adazı onıñ canında, Kara alañzulu köröt. Adın tiskinineñ cedinip algan.
Kara olordoñ ayrıla sokkon boyınça baza la içkeri baskan, bu la aldına tura tüşti. Bu la,
boyına boyı colıktı. Ol lo aldında carık telekey cogolo berdi. Karañuy kire le kondı. Kara
cañıskan, karañuyga kurçadıp, tınıjı cetpey le turgan oşkoş edi. Küzürep, cızırıp, kaydaar
da uçun baratkanı bildirgen. Ol lo şık ede bergen oşkoş edi. Caan udabadı, kandıy da [144]
tabış kulagina tam la tam ugulıp keletti oşkoş. Tam la tam tıñıda... Kulaktarı sıy edele,
toktoy berdi. Töjın ne de bazırıp salgandıy, uur, cük le araydañ tınış alıngan. Edi-kanı
ceñildenip baradı, kandıy da izü suu urulıp baratkandıy bildirdi.

Kara kıymıktanıp baştı. Laptap körzö, ötoktü taskaktıñ içinde cadırı, canında tize
bajında Kuyka ecezi, eki közi çek le tazırayıp kalgan emtir. Onıñ bilinip kelele, ukkan
söstöri mindiy boldı:

-Kaytkañ, Kara, sen! Bu kiji caş tujında mınaydar ba? Sege cürüm cüreri küüniñe
tiydi be? Körzöñ onı, ce karın, kanayıp kör kaldım bolbogoy!

Kıpçakta ün de cok. Eki tizezin tayanala, Karanı eñçeyip algan körüp turgan emtir.
Kara çöyilip kalgan catkanın cañı oñdoygo, oñdöyö turup keldi. Üstinde kalañdap turgan
buuga kılças ta edip körbödi. Uyalıp turganı korkıştı.

-Ce, tur örö, tuku ayıl döön bas. Çayla barıp – dep, Kuyka boyı örö turup baştı. –
Bas, bas.

Kara onı eeçiy, caş bala çılap, ukkur bastı. Künniñ çoğı izip kaltır. Key cılıu.
Takaalar tışkırı cemzengilep cürdi, carılğan baldardın eeçitken çookır takaanıñ tabıjı kayda
da ölöñdü çalkannıñ ortozında ugulat.

-Bas, men baya çay as koygom... Seni kelet dep. Kuyka Karanı aylı caar eeçitti. –
A sen, balam, aylıña çaylap alala, eneñ neni cakıgan edi, onı onçozın büdürüp sal – dep, ol
Kıpçakka ayttı. – Onoñ keler bolzoñ, kel.

Çay urardañ ozo, Kuyka Karadañ suradı:

-Ce ne bolgon, sen onı mege, cajıt coktoñ, kuuçındap ber. Cajırba, öskö kiji cok mında... Uyat ne bu. Sen emdi caş kiji, cürümiñ onçozi aldıñda. Cürer le cürer kerek... A sen, ten kiji oñdop bolbos ne bu?! Ce kuuçında.

Kara unçukpay uzak oturdı... Onoñ ol ayttı:

-A, kiji ulustiñ ortozına kançaa bulgalıp cürer... Bogo kelze, mındaazına carabas... Anda barza, anda tabış...

-Anda ne tabış? – Kuyka, unçukbay bararda suradı. – Ne bolgon.

Kara andağı ada-enezile bu Ceti-Cododogı adazına kelerge bolup, çugaan ködürgenin, bogo emdi ekinçi katap kelele, Torkoçıga caantayın adılıp, kıya [145] ködürüp turganı kereginde kuuçındap berdi. Ogo koştoy Maaday adazı onıñ adanın albay turganın baza temdektey soktı. Bu la Çinçey emes bolzo, men amır la cüreten kiji bolgom dep komıdadı. Kaçan ciit kuuçının toktodordo, Kuyka ayttı:

-Sen, Kara, mege balamdıy la bala ineñ... Cajırbay, senile ne bolgonın aydıp berdiñ. Aytkanıña alkış. Sen ulustiñ ortozına tiñ bulgalba... Maaday adañ adañ la, sös cok ondo. Meñ onıñ la kojo çıkkın ecezi. Adañ kiji le bolgon edi. Ce emdi öskö kijile curtap, onıñ sözün de ugup cürgen bolgodıy. Ce sen ogo tegin cerge açınaba... Seni caštañ ala azırap koygon ulus bar. Ol – Mariya la Makar. Çın ba?.. Çın. Kijiniñ ene-adazı cañıs la karındap çıgargan ulus emes, a azırap, çıdadıp algan ulus bolup cat... Men bodozom, Mariya la Makar seni azırap algan ulus. Tuku la kiçinekteñ ala. Olorgo sen – uul... Bala. Olor seni kabayda cadardañ ala azırap algan... Bogo kelerge bolup, olorlo tegin cerge adılışpa... Bildiñ be? Bot olorgo can... Mında ne köp orolıjıp cüreteñ. Bir emeş cürgeñ, bolor. Andağı ulus em seni sakıp, moyın çöyilip cat. Kaytsa da, ada-eneñ... Sen mege açınba, men Maaday adañmıñ caan ecezi, baza katap ayt cadım: olor seniñ tabılğanıña sös cok süüngilep cat. Onçolorı: Mekeş, Çinçey, ösközi de... Ce bot, ol lo.

Ol lo kün Kara, tal-tüştiñ kiyninde, bor-botkozın ryukzagına salala, poçtaga barıp, Çinçeyle cakşılajıp algan. Ayılda bastıra karındaştarıla ezendeşken. Kuyka ecezine baza. Ogo baya aydıp salgan: <<Cañıs la ne bolgon menle, sler kemge de aytpagar>> - dep. Ecezi ol canıña sanaarkaba, emdi anayda kılınar dep bir de muukanba degen.

Çinçey karındajın üydejerge Kuykala kojo colgo baza çıkkın. Karaga akça bererde, ol albadı:

-Seniñ boyıña kerek, ece. Kerektü kep-kiyim sadıp al dep, Kara külümzirendi.

-Al la, - Kuyka tuurazınañ Çinçeyge boluştı.

-Colgo alzañ – dep, avtobus kelerde, Çinçey aydala. Karanıñ töş karmanına tuduş cirme beş salkovoydı suga soktı.

Kara gorod caar cana berdi. Çinçey le Kuyka, avtobus körünbey bargança, coldıñ cakazında turdılar.

Odus törtinçi bajalık

[146] Cazu Maaday eşke kelele, çaylap alıp, caan udabay Kara kereginde suradı:

-Bu uulaar ne kerek mında toktoboy turgan? Ulustıñ ortozında başka-başka kuuçın ödüp cat: Torkoçı onı tıñ arbaş cat dep. Kaytkanaar bu sler!

-Ce, ulustıñ sözine ne büder bogo! Bazım ünin biyiktetti. – Seniñ ne keregiñ bar ulusta?..

Cazu üyiniñ söstörin oñdop iydi: aydarda, toktop lo kalar kerek. Unçukpay bardı. Oozına suu urup alğan çılap, ermek aytpay uzak oturdı.

Bazım la Cazunıñ ay kulagina, bayla, Karanıñ adazınıñ aylında kalgançı künderde ne bolgonı ugulgan bolor. Tegindü olor Maaday eşke kaçan da kelbeytender. Kelze, cañıstañ kelbes, ekilezi ayıldaytandar.

-Karala ne bolgon dep?.. Çikezin aydıgar, cartı cok ermekti ne tegin aydar, - Torkoçı akazına açınıp, ayda saldı. Ceñeziniñ aytkan söstörin caradıp, ogo tayanıp, akazın kömölöy sogorgo kiçeendi. – Ulustıñ la sözün uksagar, kebereer kirer.

-Bolor ne bu! – Bazım Torkoçıga keze küzürt etti. – Slerlerdiñ tabijaardı ugarga kelgen kiji cok mında. Tabıjı cok kuuçın bolbos neme be bu.

Kajı da canıñañ unçugışpay bardı. Otıñ çedirgeni tızırıp, çarçap turdı: titıñ eski budagın otko salgan bolgodıy. Bazım eki-üç katap edegine le koynına çarçagan çedirgenderdi, çoçıp, sertes edip, boyıñañ kaktap oturdı.

Tuku bayadañ beri unçukpay oturgan Maaday Cazudañ kalgançı öylördö neni etkenin sonırkadı.

-A, tömöngi Ak-Özöktögi brigadaga cürüp, çalgılar taptap, tırmuuştar la edip cürgem. Kargan kiji onoñ artık neni eder – tapkaanañ karuu berdi. – A slerdiñ ölöñ ijiger bojogon bo?

-Bügün le, - Maaday unçuktı. – Emdi boyına ölöñ edip baştaarga caraar dep, predsedatel' aytkan. Ölöñ kadıp baratkan turbay. Çalgıga ten ıltamça çabılбай, kıldırıp cadar bolo bergen.

[147] -A bugün sığın aydın on dördüncü günü bolo bergen emes pe? – Cazu Bazımğa baştandı. Ay tolu turbayttı. – Eki-üç künneñ oyto tolbozop baştaar.

-Eye, on dördüncü günü. Caydın kalğançı ayı, em mınayıp la tügenip catkanı bu emey. Cayıla cut la cut. Ce karın, kolhoz ölöniñ edip alğan dezeer. Emdi ulustı boyına çaap baştazın degen bolzo, kolhoztın al kamık ceri tügengeni cart, - Bazım tañkızınıñ suyuq çañkır ijim oozınañ tuura burkurada ürüp, kuuçındadı.

Kuuçın onon kem kemge boyına ölöñ etse, bolujarı canınañ boldı. Ozo, Cazunıñ şüültezile bolzo, Kuykaga eder. Ne deze, ol, bir canınañ caji onçozınañ caan, ekinçizinde, ogo ozo ölöñ ijine boluşpaza, ay kulakta amır bolbos. Onon körgön, kemge bolujar.

-Slerge – dep, Maaday ayttı, - uçında bis bolgoyıs. Bistiñ ölöñ edeten cer ıraak. Ogo kono-tüne barar kerek... Slerlerdiñ cuuk, ayılđañ çıgıp la edip salbay.

Ol lo, Cazu la Bazım cangılay berdi. Olordıñ al sanaazı tokınalı bolgonı cart, ne deze ölöñdi ozo kemge boluş edip çabarın boyları aytkan. Çınınça aytsa, Cazunıñ aytkan kirezile, ölöñdi kaji la kijige çabarı eki künneñ ötpös. Ozo baştap caan açık cerdi çabar, a kıyık-bıçığın kaji la kiji tapkaanañ boyı çukçıp, çaap alar. Caantayın anayda edip turbay.

-Bis ekü olorgo bolujarıs, - Torkoçı calakay ündü ayttı. – Eceñe de, akam eşke de. A bistiñ pokostı Mekeş le Çinçey bar çapsın. Tayana çaş balalu, kayda barar ol... Öy artsa, Mekeške, onıñ cañıs uyına.

Maaday Torkoçını ugup oturala, boyınıñ kol-budı karannañ oorıp, sıstajıp turganın ayttı. Ondıy la neme bolbogon, ce bu künderde baştalgan, bayla, emeşteñ karıy bergenim ol bolor dep komıdadı. Çašta, ciit tujında, toñ lo ödük-ton cok cürbegen oşkoş edi. Kaytsa da ene-adazı cozoorı mal-aştı ulus bolgon. Olor caji caandayla cada kalğan. Ayıldın için, malaştı üleşkilep alğan. Kezik ulus Ada-Töröl uçun Ulu cuunıñ öyinde cılañaşka cuuk cürgender (ol tušta olor ook baldar bolgon), olordıñ kol-budına sarzu tüjer emes pe? A Maadayga ne? Kem le cok öskön, aş-tustañ toyu-tok, kiyimneñ cetkil. A ne oorıp cat?

-A, boyın da bilbey cadın, ekem – dep, Torkoçı [148] ogo kilegen sabılı ayttı. – Kerek seniñ cakşı cürüp ösköniñde emes ine... Ol faşistlerde cayı-kıjı cürüp, şilemirlerdiñ mal-ajın kabırganıñda. Kança cılga cırgalga cürgen emeziñ. Kıyınınıñ boyında bolgoñdo, kolı-buduñ em kaydañ su-kadık boloton edi.

-Ce onızı kem cok, Torkoçı... Meniñ ol öydögi cürümim kemge kerektü?.. – Maaday unçukpay bardı. Sanandı: <<Kanayıp kemge de kerek cok. A şkoldın üredüçileri cuuda kanayda cürgeneerdi kuuçındap ber degeni as emes pe? Cetire le men olorgo kuuçındagan emeyim... Aydarda cuu tujındagı cürüm cañı ös catkan üyege cilbilü bol

turgan bolbaysın... Onoñ neni sananganın çigara ayttı. – Solun bolzo, ulus boyları surap kelbey... Ol şkoldıñ üredüçileri kandıy edi: kelip kuuçındap berzeer ol cuuda kanayda cuulaşkanaardı dep.

Maaaday külümzirenele, üyiniñ cardına kolin salıp, ogo cılı körölö, kandıy da, bir canıñañ açımçılı, ekinçi canıñañ coboldu, araay ayttı:

-Men, Torkoçı, kalgançı öylördö, ta neniñ de uçun ol oorıganıñañ başka, kandıy da açınıp pa, korodop po cürüp cadım... Bilbey turum: neniñ uçun... Bot kança cıl... on segis cıl, körbögön Karanı körüp, ogo baştap tarıyın karuzıp turganımdı, bayla, onçoor körgönöör: onoñ, onoñ ta neniñ de uçun ekinçi katap kelerde, küünim ogo soodı dep kanayıp aydayın, ce ogo cuuk. Bayla, kiji balazın boyı azırabaza, küünü ogo sook boloton oşkoş. Bot cart bilip cadıñ, bu bala – seniñ. Seniñ edi-kanıñañ bütken. Ayalga bolgon, uur, onıñ uçun onı caş baldardıñ turazına tabıştırgan. Bis canıñañ alza, ol ösküske öskön. Ol canıñañ körzö, ada-enelü... Sananarga da korkıştı, kelişpes. Ol canıñañ bis burulu nemediy, bis canıñañ alza, olor (ene-adazı), ol turanıñ zaveduyuşçıyi, burulu oşkoş. Olor emes bolzo, baza emeş le çıdagan bolzo, onı ekelip, boyıs azırap alar edis... Emdi, emdi, Torkoçı, çakanak cuuk ta bolzo, onı tiştep alıp bolboziñ... Ne de bolzo, su-kadık la cüreten bolzo, ol biske nedeñ de artık bolor edi. Kaytsa da, kijiniñ balazı... Kerektü öydö, ogo küç bolgondo, bolujar argabıs bar bolzo, onı baza körör kerek... Ce bu bis eküniñ le ortodo kuuçın. Cazu ta neni aydıp turgan. Bayla, mında bistiñ buru baza bar. Kuru cerge kalıktıñ [149] ortozında kiçinek te bolzo, kalas kuuçın ötpös emey... Cürüm cürgen kijiniñ castırazı cok dep kanayıp aydar. Kemde de bar... Biste de cok emes, balala añdıştı, kıcırañdu bolgonıs...

Maaday kalgançı söstördi Torkoçıga ayttı dep, üyi sezıp iydi. Ol ögöönine eki katap kılças edip körölö, ogo kezem söstör aydarga sanayla, akır, tegin de özök-buurında korodoştı cürgen nemeni ne açındırar dep, toktodınıp aldı.

Torkoçınıñ köksinde baza la ogo cuuk sook-sobır ebelgezindü sanaalar barın Maadayga aydar küünü keldi. Aytsa, cañıs la kiyninde burulu artıp kalar bolorım dep bir şüüy soktı. Üy kijiniñ buruzı köp dep, con-kalıkta carbıytan sösti üy ulus undıbagan, ançada la caji caandagandar.

-Ce, Maaday, meniñ de al sanaam amır emes, - Torkoçı toktodınıp bolbodı. – Men üy kiji, tilgerek, ne le nege kirişken, kerişken. Ce kanaydar, bistiñ çaç uzun, sanaa kıska...

Maaday boyınıñ katkızıla üyiniñ kuuçının üzüp iydi. Üy ulus boyınıñ castırazın bilip, çigara aydatan uçural baza boloton turbay dep.

-Katkır la, - Torkoçı külümzirenip kaldı. – Ozogıdañ albatı aydıp kelgen kep sös emey... Çın, Maaday, men Karanı adılgam... Onı sen boyıñ bileriñ. Ne deze, kaytsa da, ol öskö ulustıñ bilezinde öskön. Cañıskan... Ne kerek, ol sanaazına cetpegeñçe, amır berbes. Temdektep aytsa, ce, mototsikled bolzın. Kerek deze, sen onı albagança, tım oturbazıñ. Uulıñ turganda... Cürüp, cürüp, aysa, <<Jiguli>> al ber deer. Ne, cakşı ba sege. Alıp bererge kiçeeneriñ. Men seni ol canınañ cakşı bilerim, küünzek kiji balanıñ da nekeltezineñ çıkpas. Kapşay bagınıp iy cat ne... Ce kerek mınızında emes. Kara baldardı eeçidip alıp, kara cerdi ödördöñ maat cok. Bistiñ baldar çıdap keletkenin boyıñ körüp cadıñ: Kıpçak udabas segis klassta ürener, Iris la Mariya em turguza ook klasstarda, Arjan ezeneñ arı nulevoy klasska barar. Çıdap, boy-boylorın eeçijip alıp, gorodko çubajar. Onoñ ol lo, gorod lo Ceti-Codonıñ ortozına arı-beri corıktaş bolor. Oñdu ürengeni de cok bolor. Bargılaar, kelgileer. Çın, mında men ol canınañ Karanı adılıp iygem. Emdi... sananzam... buruzı onıñ em cok [150] ine. A men onı adılıp tujürgem... E-e, şaalta, bu kiji boyın boyı bala-barkanıñ aldına uyadın, uyan bolgonın ıçkınar turu ne... Emdi cañıs cürek sıstap cat. Ol seniñ sarsuuñnañ artık... Ne deze, mında cañıs ta cürek emes, sanaa baza bar turu... Aldırbas, Maaday, Kara çıdap kalgan. On segis caştu. Sağış kirip kalgan, er kemin alinganın boyıñ da kördiñ... Salımda ne bolbos, ce men büt cadım... Bir le tapkan. Ol burılar...

-Sen, ene kiji, tildi boş salbas kerek, Torkoçı – Maaday ogo kilegen küündü ayttı. – Ce emdi bolor. Erten akañnıñ pokozına çıgar kerek.

-Bolboy, a, Maaday, - Torkoçı cöpsindi.

Tün. Ceti-Cododo tımık. Curt turgan kobı-cık caan iştiñ kiyninde karañuy cuurkandı – tündi – cabınala, tañ atkança amırap catkandıy. Elektroot to küybeyt. Onço ulus uykuda.

Oduş bejinçi bajalık

Makar la Mariya Çatkaçakovtor uulı Kara canıp keler kün ozo baştap onı sürekey cakşı utkıdılar. Adazınıñ budı cerge tiybegeydiy cügürüp, bir coon takaanıñ moynın kileş coktoñ keze çabala, tügin cılmaıay sogup, caan emes kööşkö kaynadıp iygen turdı. Mariya arı-beri baskındap, cayıla cakşı öskön ogurçındı potpolcızınañ kodorıp, kertip-kertip, caan çara ayakka saldı. Magazinneñ balıktar ekelip, baza bir ayakka çokkon, bazardañ sadıp algan kakaydıñ tuzap koygon cuuzınañ bir çaynamga kelişkediy edip kiçinek-kiçinek etire ekçeley kezele, caan emes tarelkege caraştıra cergeley-cergeley cattırgıza salıp iydi.

-Ce, balam, kel otur. Ajan! – dep, Makar la Mariya bir ünde aydıştı.

Kara da süünçilü. Ol Ceti-Cododoñ ekolgen tıñ la katpagan kuruttı çıgarıp, enezine berip, ayttı:

-Kuyka ece bergen.

-A bu sende eceler köp turu ne – Mariya kaykagan. Çinçey ece bar. Emdi Kuyka ece.

-Co-ok, - Kara cartagan, - Kuyka Maaday adamnıñ ecezi. Çinçey deze menle kojo cañıs enedeñ ıkkan. [151] Baza akam bar – Mekeş. Karındaştar bar: Kıpçak, Iris, Arjan, kiçinek sıyın – Mariya.

Kara olordı toolop aydarda, Makar sabarların kıymıktadıp, toolop çıgargan: altı bala. Karala ceti. Mariya sabarların baza bir, eki, üç dep cürele, bulganıp, uçında Kara süünçilü tooloştı toktodıp iyerde, suradı:

-Sen em kaçça karındaş-sıyındı?

-A mınızı kaçça? – dep, ak tişteri bıcırayıp, Kara kayra suradı. Tooloylo, altı dedi.

-A senle kaççu? Makar ençikpedi.

-Menle ceti bolgoy.

-A-a – dep, Makar çöydi, - ceti karındaş ulus turbayaar. Bay la emtireer.

Ajanış tujında kemde de ün cok. Kajızı la tömön körüp algan. Bayla, açınışkan. Ce Kara mını sezip iyele, ajanıñın araayladıp, ayttı:

-Sler meniñ ada-enem bolgonıgarda, ogo ne açınıp, tarınıp cadıgar. Men olordıñ toozına kirzem de, ce başka... Onı oñdop cadaar ba?.. Men – slerdiñ uulaar. Sler meni azırap alğanıgar. Kabay tujınañ ala. Emdigeçe azırap, kiyimdep turıgar. A olorgo ne? Men, cılıyıp kalgan uulı, tabılğan. Emdi olor tokınalı, ne deze men çek cılıy kalbagam. Mekeş le Çinçey, bayla, emdi baza kem cok, öskö sanaa – tabar dep sananbastar. Mekeş ayıldu-curttu. Bala-barka, mal-aş bar. Boyı şofer. Çinçey kijee bargalak. A artkandarı em turguza – kenceler. A Kuyka – kargan kiji. Bu kuruttı, sarjunı ol sal bergen. Ol kijide caman cok. Mege açık-carık... Ol lo... Men emdi Ceti-Codo caar, bayla, barbazım. Neni men anda cılıyıp koygom?.. Mende onçozi bar, ada-enem – sler. Onoñ öskö mege ne kerek?.. Ne de kerek cok.

Mariyanıñ çala köksimek közineñ caş möltirep keldi. Ol onı bildirbezineñ arçıy sokkonın Kara sezip iydi. Adazı da cajıga berdi oşkoş. Onıñ da közi ık tartınıp, bororıp ıkkamı bildirdi.

-Em caan akañ kiji al koygon, bala-barkalu bolordo, sege baza kiji alar kerek, balam, - Mariya enezi uulınıñ cardina kolın salıp, aktu küünineñ ayttı. – Ol bir tuşta ol canınañ tabış edele, toktop kaldıñ emeş pe? Biske açınala?

-A, kalas açınış... Sler, ene, sler, ada, meniñ [152] camanımdı taştagar... Men slerdiñ aldaarda uçı-bajı cok burulu. Artık sös cok... A kijini... alarım... Uurlu-Aspaktañ.

Bu öydö Mariya la Makar boy-boyına körüştiler: çın aydıp turu emeş pe? Akır, anda törögöndör bar edi. Bu ook baldarga em büderge de küç. Cañıs sööktü ulus alardañ bolgoy, törögöndördöñ dö alza – bir tabı. Onıñ uyadın ne dep aydar, cerdiñ ceti kadına cetire cüziñ-bajıñ oodılğança da barzañ, uyadıñ çıkpas, kaniñ katpas.

-Söögi ne bala? – dep Mariya suray soktı.

-Toñjaan.

-E-e, familiyazı kem? – Makar sonırkadı.

Kaçan Kara kızınıñ adın, söögin, familiyazın adap bererde, ada-enezi oturgıjınıñ beline belderin kayra salıp, takpaalana berdiler. Bilbey aa, olor ekü ol cerdeñ. Onoñ bu cerge kelgeli, köp lö bolzo, cirme cıldañ emeş le aşkan. Aldırbas, emdi olordıñ azırap, çıdadıp alğan uulı baza Uurlu-Aspaktañ kiji alıp cat.

-Kumalarıs anañ la bolgoy – deştiler.

Caan udabadılar, Çatkaçakovtor uulınıñ toyına beletenip, kaa-caa töröndörine car-til cetirgiledi: Kara uulıs kiji alıp cat. Bir kezekteri olorgo do kelgilep, bir-eki konolo, çını-tögünin çokımdayla, beletener dejip, cangılap turdılar. <<Çın, çın, Kara Çatkaçakov kiji alıp cat. Çatkaçakovtordıñ cañıs uulı kiji alar öyine cedip kalğan, toydı bu la kuran aydıñ uçında eder>> - dep, cerine cangılap, tanış uluzına aydıjıp turdılar.

Kara boyı da ayılda ağaş-taşla urujıp, turanıñ üçinçi kıbı boloton bölüginin cabıntızın cabarga, ejigin, köznögin edip turguzarga sarı tañnañ oroy eñirge cetire iştener bolo berdi. Olorlo kojo ayıldaştar da kıymıktağanı baza tegindü emes: ayıldaş uul toy et cat dejip, pirogtor, teertpekter bijırar bolup kuuçındaştilar.

Odus altınçı bajalık

[153] Caydıñ kalğançı ayı. Ağaş-taş cap cajiñ öñin araayınañ ıçkınıp baştağanı ile bolo berdi. Arka cerlerdi körörgö caraş: anda möñkü bürlü möştör, karagaylar, çibiler, coygondor ol lo boyı – cajiñdañ cajiñ turgulaar, ebirede öskön terekterdiñ, kayıñdardıñ, taldardıñ ösköziniñ de calbrak-bürleri sargarganı kolıy-teliy. Bir kezek cerlerde koron-sarı, baza bir cerde kök öñ cañı la sarıga köçüp, kubulıp catkanı bar. Kandıy da ciraanıñ

calbraktarın körzöñ, tort lo kıp-kızıl. Kos oşkoş. Ezin sokso, emdi calbraktar tılabay cat, a ceñil beskelü, keyge şılırajıp turar. Tıñ ezinge calbraktardıñ kaa-caazı sabagınañ üzülip, cerge tüjери cañı-cañı baştalğan.

Karaniñ amıraltazınıñ künderi baza uçına cedip barattı. Ol arba, çanak edip turgan cerine barıp, eki-üç kiji aybılap aldı – turanıñ üstin cabarga, baza kandıy bir işke boluškılazın dep. Olorlor moynoşpodılar: kojo iştegilep turgan ulus öydi taap la iygen turar.

Turanıñ cabıntızına eki kün ötkön. Ejikti, üç köznökti turguzarga üçinçi kün kelişken. Ce onıñ için şıbap, çeretep aların toy-tuydıñ kiyninde eder dep, Çatkaçakovtor ayıldeştarına cöp çıgarıp aldılar, ötküre baçımdabas, ne deze, toygo as öy artkan.

Ayılca caan-caan işterdi edip salğan kiyninde Kara Uurlu-Aspak caar atandı. Ol tuşta Mariya la Makar oroy uyuktaar, erte turar, tüşte cüzün-cüürlep kalaştar bıjırgan, ayıldeştarğa barıp, aybılap suraganı aayınça kayda kem neni beletep koygonın – onçozın körüp alat. Pirogtor bo, boorsoktor, blinalar ba – bastırızın, beleni bar bolzo, ayıl döñ tajıp, cuudingılap la turdılar. <<Toy körümcilü bolzın degen çilep, ebire agaştar altın-sarı öñdü bolup keerkedilgeni baza cakşı. Ciit kiji onı, toydı, kaçan da undıbas!>> - dep, orus ayıldeştar Çatkaçakovtorgo aydıjat.

Makar la Mariya edip alğan ölöñin em turguza ayıldarına tartıp albagandar, ne deze Kara ölöñ [154] tartar dep tüymep turar öydö, Ceti-Cododo bolgon. Olor ekü carbıjıp turgança, uulı cedip kelerde, süüngileyle, ölöñ tartarı canınañ kuuçın bolbodı da. Bastıra al-sanaa – toy ötkürerine. Cakşı ötkürer kerek. Cakşı. Cañıs uul bolup cat.

Kara üç künniñ bajında alatan kızın boyı ekeldi. Ogo ol ayıldeş nökörile <<Niva>> tañmalu maşınala bargan bolgon. Ada-enezi canınañ kemdi-kemdi iyer derde, Kara boldırbagan. Boyım la barıp kelerim degen. Emdi kelgilegeni bu. Olordıñ aldında çala katkak çıraylu, kürgül-sarı çaçtu, koo sindu kıs turdı. Sını, Karanıñ sınına körö, emeş cabıs, edi-kanı tolo, ermegi cimjak. Oñ caagında köskö ile körüne berer caan emes kara meñ bar. Sırgalu. Ulusla kuuçınçı, açık-carık. Köstöri caan, çala köksimek öñdü.

-Aysulu – dep, Kara uluska kızınıñ adın adayt.

-A ol neni temdektegen uçurlu? – orus ulustar suraar.

-Aydañ salımdu degeni – Kara cartaar.

Aysulu baştap la bu cartaştı Karadañ ukkanı bu boldı.

Aysulunıñ kol-budı çıyrak dep, Mariya la Makar, ol üyde cok bolzo, uluska kuuçındap oturgılaar.

Tañ atkan soñında, kaçan Kara Aysulunu ekelgenineñ üç konok ödördö, Mariya İtkeçekovna Makarga ayttı:

-Karala cöptöjör kerek.

-Ne canınañ? – Makar oñdobodı.

-Ce toyına ol Ceti-Cododo adazın kıçırar ba dep... Men bodozom, kıçırza, ep cok neme oskoş.

-Bilbey turum, - Makar alañzıdı. – Kanayda etse cakşı bolbogoy. Sananar kerek.

Ekü ol boyınça cöptöşti: Karanıñ boyıla, işteñ kelze, Aysulu cokko, kuuçındajar. Kanayda aydar, onıñ küünile eder. Aysuluda ol canınañ ün de cok, ne deze, onıñ mında kirijer cañı cok.

Kara tal-tüşte ajanıp kelerde, Aysulu gorodto tušta, Makar la Mariya stolgo kojo oturıp, çaylap oturala, suradılar:

-Kara, Ceti-Cododoñ toygo kemdi kıçırar? – enezi cımjak, töp ündü suradı.

-Kanayıp kemdi?.. Kemdi de emes – Kara ol lo [155] tariyın ayttı. Ta bilip aytkan, ta oñdoboy tuda bergen, Mariya la Makar aaylabadılar. Cartaarga kelişti, onoñ öskö neme bolbos, cart cok, ne de bolzo, beş sabardıy, çokım bolzın.

-Ce, Maaday adabıska kıçırımı iygen. Kelze – kelzin, kelbeze – boyında – dep, Kara ayttı. – Aysa Çinçey keler. Kelzin... Andıy emes pe?

-Men bodozom, Mariya, caraar – dep, Makar üyine körüp, uulınıñ şüültezile cöpsindi.

-Caraar, - Mariya unçuktı. Kerek deze külümzirenip iydi.

-Caraar bolzo, iyip cadım – Kara işke bararga örö turdı. Mariya la Makar onıñ kaji la aytkan sözün bojotposko kiçeengileyt. Kara bu kire caandap kalğanın, cardı talazak, sını uzun bolup kalğanın olor ekü cañı la körüp turgandıy boldılar. Köksinde uulı uçun kandıy da omorkodu la körnöözi caan süünçi barın Mariya la Makar bilgilep cürgen nemediy. Ol nedeñ de artık. Azırap alğan uulı, kaytsa da, kiji alıp cat.

Kara ol lo kün iştiñ kiyninde Ceti-Codo caar samara saldı: <<Sıgın aydıñ bejinçi küninde bistiñ toygo keliger. Kara la Aysulu>>.

-Ayttırımı iyip iydim – dep, eñirde, kaçan onçozı ayılda bolordo, Kara ayttı.

-Carayt – dep, adazı süündi.

-Olor katu ulus pa? – Mariya cilbirkedi.

-Cok, ulustıy la ulus – Kara karuu berdi.

-Kandıy da bolzo, aldırbas – adazı ayttı.

Aysulu bu söstördi ugup, külümzirenip oturdy. Ta kemder kereginde kuuçındaş turgan dep sanandı.

Odus cetinçi bajalık

Ceti-Cododo kalgançı öylördö ulus aylında cük le tünep alıp, sarı tañla işke çıgıp turganı sañ başka. Ol ne dep? Kuran aydñ ekinçi carımı tört-beş kün mınañ ozo cañırgan. Kolhoz ulustı boyınıñ ölöñin çapsın dep cöpti berip salgan.

Bu la <<Kızıl Maanı>> kolhoz oblast' içinde uluska boyınıñ ölöñin çabarına oroy öy berip turganı [156] bıldırdañ beri cartala bergen. Onıñ aldında öskö aymaktardagı kolhoztordıñ la sovhoztordıñ uluzı boyınıñ malına ölöñ-çöpti erte edip baştaytan. Tekşi ölöñ iji baştalğan kiyninde, caan udabay la. A emdi bastıra aymaktarda bir tüñey – kuran aydñ on bejinçi künineñ ala çap, et. Kış tüşkençe de etseñ, seniñ tabıñ bolor. Ce on birinçi çislodo kolhoz-sovhoztıñ ölöñ iji bojop kal turgan emes. Cañdu uçına cedip baradı debey. Zvenovodtorgo añılı cakılda: brigadadañ ulustı bir-ekideñ le bojodor, onçozın boş salza, tekşi iş artıp kalbay.

Kaytsa da boluştı ozo baştap ölöñ ijinde Cazuga cetirer. Onıñ pokozın baştaar, onon Kuyka eceniñ dep, cuukta cañı şüüşkender. Anayda Kuyka küünzegen.

Cazu ölöñ ijine tñ beletengen: çalgılardı ozolodo taptayla, çabatan ceriniñ üstigi canında coon tittıñ tözinde koyu borbok ciraalardıñ ortozına sugup salgan. Irada salzañ – kapşay alarga cakşı dep. Kerek deze tırmuuştarın da apargan. Töji-maskazı ol lo tittıñ tözinde kıştagan, ne deze bılır ölöñ kurgap la turarda, oorıgan. Onı cuup, oboolop, onon ayılga tartıp bergen kiji bu la Maaday emey. Ol emes bolzo, çapkan ölöñ kardıñ aldında kıştaar edi. Çalgılardı, tırmuuştardı baza ol ekelip salgan. Cañıs la töji-maskanı tappagan.

Bazımınıñ küçi ölöñgö kaydañ cetsin: ontoş lo ontoş. Co lo co, - sarzu. Ada-Töröl uçun Ulu cuu öyinde kolhoztıñ ijine cayı-kıjı turuşkan. Ançada la kış boyınıñ açu soogıla uluska korkıştı bolgon emey. Oñdu ton-ödük bar emes, onçozı cırtık, camaçılı. Emdi onıñ saltarı kol-buttıñ üye-söögine cetken. Ölöñ çapkan uluska kazan da as berze – bir caan bolujıñ ol bolor – dep, Cazu Bazımga aktu cüregineñ aydar. Karuuzına Bazım oy-uy dep ontop, mege adarkap turuñ ba dep, çala çıdırıp, atkıylanıp çıgar. Cazu onı unçukpazañ dep emeş tokınadıp sazla, kem cok. Bazımdı körzöñ, kuuçındagan, katkırgan turar.

Bijil ölöñ ijine olorgo boluş edip çıkkan ulustıñ toozında baza la Maaday, Torkoçı. Ekinçi künde kuznets Sabır kojulgan. Sabır ol cıldarda üyile kojo bolujatan. Bijil cañıskan.

Ne deze, Cazu la Sabırdıñ ölöñ çabatan ceri koştıoy. Olor uzak [157] cıldardıñ turkunına boy-boyına bolujıp, bororgon-bozorgon oboolorın ömölöjip turguzıp alatan.

Cazu la Bazım bodogondor: bijıl olorgo cañıs ta Maaday la Torkoçı emes, ce Mekeş le Çinçey baza bolujar dep. Olor küçtü de, türgen-tükey de. Ce sıynı Torkoçı Maadayla ekü kelerde, Cazu eñikpegen:

-Çinçey le Mekeş ne, bojooloboy turgandar ba?

-A ne, undılap saldaar ba, aka? Mekeşte mal-aş barın?.. Çinçey akazına bolujıp bararın ukpaanaar ba? – Torkoçı kaykagan ündü suradı. – Bis te boluşsabis, bolor emes pe?

-Bolor emey, aa, - Cazu unçuktı. – Tegin surabas pa?..

Ol lo kün Cazunıñ çaap turgan ceri bojop kaldı. Pokosko bir le çalgı arttırgızıp koydılar: Cazunıñ la boyınıñ. Cıraa-karganalardıñ ortozın çaap alızın dep. Artkan çalgılardı deze caan emes suunıñ koolına ekelip, taldıñ tözine salgılap koydı: erten Kuykanıñ cerin çabar kerek.

Künder cakşı turganı uluska ten taldama. Çapkan küski ölöñ künniñ izüzine ol lo kün topsıp, cajıl la boyınça kurgagadıy. Ölöñ baştapkı küнге körö emdi cetire bijıp kalgan.

-E-e, Kuyka ecebis kolhoztıñ ijine boluşpas, a bot boyındıyına sarı tañla çıgıp, çaap cat, a? – dep, curtsovettiñ predsdateli Salda Sümeroviç aldınañ örö kelip, coloy Kuykanıñ çaap catkan pokozına tura tujüp, ayttı.

-Seni çaap berer dep ijeneten be? – Kuyka kokırladı. – Kaarbay, kaçça kire attañ tüşpey turgança, bir de col çıgara çapkan bolzoñ, ol mege boluş bolor edi.

-Boluşılaraar köp, tegin attañ ne tujer – dep, Salda kokırlagan ündü ayttı. – Ce çabıgar la.

Kuyka eceniñ ölöñin baza la bir küнге culdagılap saldılar. Onıñ pokozına Maaday, Mekeş, Çinçey le Kuyka boyı bargan. Cıraalardıñ ortozınañ beri çukçıp turup çapkandar.

Maadaydıñ ölöñ iji cetire edilgelekte, gorod cerdeñ solun keldi: sığın aydıñ bejinçi küninde Kara toy edip cat. Adazın kıcırip catkanı baza uçurlu la. Tuku öskö ulusta öskön bala adazap, boyınıñ baştapkı caan süünçizine turuşsın degeni cañıs ta [158] Kaydarovko emes, ce Ceti-Cododo onço cuuk la ıraak törögöndörine cakşı sanaa-küün etti. Ol tabış curttıñ bastıra uluzına carlana berdi.

-Em kanaydar, Torkoçı? – Maaday tañdayıla çakıldap iyele, neniñ de uçun saamayın tırmandı. – Karanıñ toyına barıp keleten be?.. Kanayıp barbaytan... Em adazı kelbedi dejer ne olor. Barbaza... Onoñ bir canınañ, barzañ, ogo sıy eş aparar kerek. Kaytsa da, boyınıñ balazı.

Maaday unçukpay bardı. Baldar kiji alıp cat. Torkoçı da aytpaza (Maaday mında culkas sös ugup kalgan) bu la Çinçey udabas bistiñ kelin bolor dep. Ayla kelin ederge turgan ulus ne anayda tilin boş salar. Maaday kemzinele, mañdayın tıñda ejiktiñ caagna aray la cara süspegen. Erten tura, kontoraniñ ejigindegi kıbına kirip keledele. <<Baş la bolzın>>, - Maaday içinde sananala, ol lo balırap oturgan ulusla ezendejip, kuuçındaja bergen. <<Slerdiñ Kara kiji al catkan deşken, çın ba?>> - suraşkanı cañıs la ol. <<Eye, çın, çın>> - dep, Maaday aytsa, <<O-o, bu baldar kandıy korkıştı türgen çıdaytan turu>> - dejip, onı arı öskö neme kuuçındaja berer. Kaydarov kuuçinga boyı kirijer kiji emes. Onı surak la ajıra kuuçındattırza, onıñ başka ün çıgarar emes.

Predsedatel' kelerde, Maaday ozo lo baştap uulı toy edip catkanın ogo aydala, ogo barıp kelerge künder suradı. Onıñ ce barıgar la dep cöp bererde, on kilogramm möt biçidip alğanına süüندی. Boyınıñ bir koyın caan irikke solırı canınañ koyçı Muksumla kuuçındaşkanı baza kelişti. Ce eñ le kerektüzi, Maadaydıñ uulı Mekeş toygo barıp kelerde maşınazıla suranıp alğanı.

Ol lo kün tal-tüştiñ kiyninde Kaydarovtor gorod caar atanıp iygender. Gorodko kelze, Çatkaçakovtordıñ catkan curtı iriak emes, segis-togus la kilometr emtir. Olor mında bolbozo do, ce curtı erte kelip taap albay deşti. Surulazañ, til Kievke de cetirip ekelbey degen orus kep sös çın emes pe.

-Ce cakşı cürgüleer, öskö cerge – dep, Torkoçı ögöönine cakıp salgan. – Açu aş ajıra içip kalıp, uyakta tüştiger. İşte oblast' içinde çıkpaan adar ol tuşta ten türgen carlana berer.

[159] -Ce adam toñ lo andıy kiji emes ine, - Çinçey olordı üydejip aytkan. – Oorıbagan bolzom, karındajımnıñ toyına sös cok barıp keler edim.

-Sler bu sarcu, kuruttı toygo baza aparıgar – dep, Kuyka ülünü baza la ekelgen. – Ce ezen aydıgar, meneñ. Irıstu catsın, edegine tolo baldarlu, ejigine tolo maldu bolzın dep alkıjbıstı aydıgar.

-Bu etti, kalaştı cetiriger le – Cazu la Bazım Maadayga taarların cetirgen.

Anayda törögön-tugandarı ırıs küünzep, bor-sardı bergilep, boyları barbay catkanına korodogılap, artkılup kalgandar. Maaday la Mekeş olordıñ bergenin maşınazına salgılap, alkış-küünzeşterin köksine tudup, atanıp iygenderi ol bolgon.

Odus segizinçi bajalık

Toydiñ kidim öyi. Çatkaçakovtordıñ turazınıñ canında ulustıñ kıymırayıp turganın körzö, çek le caan uyalu sarı çımalı oşkoş. Kemder mında cok: Altaylar, orustar, tsıgandar, kajaa-taskaktar tutkılap turgan armyandar. Ce eñ le köbizi – ciitter.

Turadañ irak cok ağıçakta küreşter ödüp cat. Maaday küreşti boyınıñ toyı tujında körgön lö. Ce onıñ kiyninde andıy oyındardı as körüp cüreten. A mında ol cañıjıp nemediy. Çın, çın. Ozogı, ozogı öylördö bu la Altay kay çörçöktördö toy tujında küreş, carış, cüzün-cüür oyındar, kojoñ-komıs – onçozi kança künge ulalıp cat. Ce bügüñgi toy ogo cetpeze de, tüñey le, cebren öydöñ beri cañjıkkın oyın-cırgal üzülügen.

Kojoñdor kandıy deyiñ! Birde bir aay altaylap çöygön cebrentik kojoñdor, birde orus kojoñdor. Ozogızı la emdigizi, çastuşkalar. Baza birde gruzin, armyan nökörlör ulustıñ aldına çıgala, töröl albatızınıñ adınañ dejip, sañ başka külü kojoñdorm çöygileer. Kojoñ, bice, küreş, carış, margaan.

-Küñniñ ayazı korkış! Ayılaga da kiji kirer küüni kelbes! – dep, Makar Maadayga ayttı. – Slerdiñ cerde, slerdiñ aymakta künder baza mindıy la bolboy, kum?

[160] -Mindıy, mindıy.

-Andaa ulus ölöñ-çöp edip, bajına çıkkın la bolboy.

-Bu la künderde, - Maaday ölöñ ijin acaruga aldı. – A slerlerdiñ iş bu canınañ kandıy?

-O-o, anda sös cok... Makar Soprokoviç işti uçına la cetirerge albadanıp cat! Kör turaar ba ol oboonı? Kara nökörlörile kojo tartkan!.. Emdi bot bu, tapkaanañ toy edip catkanı bu.

Maaday la Mekeşti olor onçozi tışkanı çıgıp, udura kelip utkıgılagan. Olor bogo eñirgeri cedip kelgen. Tanıjıp, bilijip algan kiyninde törtü: Maaday, Mekeş, Makar la Mariya tün ortozına cetire cadın-cürümi, iji-toji kereginde kuuçındaşkandar.

Ertezinde ol lo, tañ aldında turgulayla, çaylap algan soñında, kazan azıp, et kaynadar ulus Maaday la Mekeştiñ ekelgen irigin le baza eki koydı soygılap, kereklerin baştay berdiler. Mariya İtkeçekovna Maadayga neni de ettirbes, onçozin olor boyları la olordıñ törögön-tugandarı eder dep aydıp saldı.

Mekeş köp lö sabazında Kara la Aysulunuñ canında. Keçe olor tanışkan. Aysulu Karanıñ Oñdoy aymakta törögöndöri bar dep onıñ boyınañ ukkan la. Ce adazı, kojo çıkkın akazı, ecezi barın aytpagan bolgon. Ciitterge ne bolzın, olor tanışkan soñında boy-boyına caraja la bergender. Bügün olor baza la kojo.

Aysulu Maadayga sös cok caragan. Irıstu la catkılaytan bolzo. Irızı cok cürüm cok. Cañıs ta boylorına ırıstu cürer emes. Bu la azırıp koygon ene-adazına ol ırıs baza seziler uçurlu. Baldardıñ süünçizi – olordıñ süünçizi. Cañıs la eptü-cöptü cadar kerek.

Ezin de cok. Ebire sap-sarı, altın küs. Bu mindiy öy toy edip catkan ciitterdiñ ciit, ırıstu, süünçilü öyin kerelep turgandıy.

Tal-tüştiñ kiyninde ulustı aşkarar öy cetti. Ozo lo baştap sösti Karanıñ iştep turgan ceriniñ direktorı, caan oborlu, ak çıraylu, sarı çaçtu kiji kuuçın aydıp, ömöliktiñ aldınañ dep, sıy kolgo tutturdı.

Sös Mariya İtkeçekovnaga:

-Karu nökörlör, bugün Kara la Aysulu birigip cat. Bis, bu Makar Soprokoviçle azırıp, öskürip [161] algan uulıs Aysulula ekü cajın-çakka catsın. Baldar azırızın, malı köptöp össin. Su-kadık cürgülezin.

-Men Karaga, Aysuluga cañıs la su-kadık, ırıs, süünçi küünzep cadım. Makar Soprokoviç, Mariya İtkeçekovna – karu ene-adazı uulı kiji alıp, boynıñ ayıl-curtın tözöp catkanıla caan ırıstu. Bu ırıstu, süünçilü kerekte uuldıñ da, kıstıñ da cuuk törögöndöri, nökörlöri, olorlo kojo... Men baza katap ayıl-curt tözöp catkan Kara la Aysulunı cakşı, süünçilü catsın, su-kadık cürzin dep küünzep cadım.

Maadaydıñ kiyninde köp ulus, ol toodo ançada la ciitter alkıştar aydıp, sıylar berip, aktu küünderineñ cürümde onço lo cedimderge cetsin dep aytkandarın kiji kaçan da undıbas.

Ebirede: turanıñ içinde, tışkarı caan ak çaazındarda küünzegen küün-taptı, alkıştı biçip salgan emtir. <<Alışkan – cajın-çakka kojo>>, <<Kijiniñ carajı – cañ-kılığında, iji-tojında>>, <<Beş bala – törtkö cuuk, bir bala – cokko cuuk>>, <<Edekke bazar baldar azıragar, irgege tolo mal turzın>>, <<Oçogoor kızı, kazanaar izü turzın>>... la onof do arı köp alkıştar.

Maaday Mekeşle kojo toydo turujala, ekinçi künde canarga beletendiler.

-Sler bisti ayıldap turıgar – dep, Mariya la Makar maşınanıñ canında koldoñ tudup ezendejele, aktu küünnineñ aydıştı.

-Boş lo bolzo, keliger le – dep, Mekeş Karanıñ la Aysulunıñ koldorınañ tudup, ayttı. – Bis caantayın süüneris.

Maaday Karanı bir de katap uulım debedi. Aysulula ekilezin baldarım dep aytpadı da. Keçe coloy Mekeşke aydıp salgan: tiliñdi bek tut, karındaajım dep içiñde le sanan, ce çıgara aytpa, ne deze Makar la Mariya tarınardañ maat cok. Ogo koştıy onı, Maadaydı,

adam dep adabaza, ol uulım dep baza aytpas. Aytsa da, onı azırap algan ulustı ada-enezi dep boyları canınañ çıgara aytsa da, bir neme buzulbas dep, Maaday coloy gorodko cetire Mekeşke kuuçındap kelgen bolgon. Sös aydıp, ırıs, süünçi küünzep turala, Maadaydıñ bir katap içi-buuru çım et kalgan, ce közine caş aylanıp keler bolor deyle, kuuçının kıskartıp iygen.

[162] Coloy Maaday la Mekeş Kadınıñ biyik caradında biçiiçi Şışkovtıñ taş sür-kereeziniñ canındağı caan emes ağıçakka kelip, suu caar uzak acıktagılap, emeş amırap oturgıladı. Altaydıñ ulu caan suuzı üzügi cok şıulap, taştan taşka sogulıp, añdanıp, ağıp catti.

Kadınıñ ol lo bu caradında ağaştar çaktañ çaka boy-boylorıla colıgıp bolboy, udura-tedire körüjip le turgulagan oşkoş. Kiji le kiji tuştajar, tuu la tuu, ol lo, turgan la boyları. Anayıp, bu la Maaday, uulı, kızı – bastıra bilezi, tuku la kaçan cılıyıp kalgan Karala oyto tabijip, colıgıp kuuçındajıp, boy-boyları kereginde elbede, tereñjide bilijip algandar. Emdi deze, Karanıñ toyına turujıp, onı cürümniñ caan colına üdejip salgandar.

-Emdi, Mekeş, Kara kereginde köp sananar neme cok – dep, Maaday ayttı. – Salımdı kanayıp ta bolbos.

-Aldırbas, ada... Sler ötküre sananbagar. Ol emdi aldınañ bargan kiji... Men çilep. Cañıs la bis slerle kojo, slerdiñ canaarda. Onoñ artık ne kerek – dep, Mekeş maşınazınıñ cüregin tıñıda soktırıp, Çuydıñ colıla aylı caar şıñudıp iydi.

Odus toguzıncı bajalık

Sıgım aydıñ ezin-cıbarı sooy bergeni bildirlü. Maadaydıñ edine ezinniñ ebelte sokkonı kiçinek le tiyze, sezip iyer – bu künderde caştu emeze çala sook künder turar dep.

Ağaştıñ sarı büri, calbraktardı cerge küski salkınga üzügi coktoñ tujüp le cat. Kaktalıp la cat. Kırlarda, sındarda sıgındardıñ sılada bustap, küski kojoñın çöyüp turganı cañıs la mında cürgen kijige ugular.

Cayıla ölöñ ijine turujıp, onoñ boyına bir emeş iştegen Maaday, emdi torbok kabırıp turgan kijini, köp künderge aylına bojodıp iydi. Amıra, aylı-curtıñda kaçka küüniñe cetkençe bol dep küünzegen. Boyı carım ayga çıdaşkadıy azık-tülük alıp, oktarı artıgınca sugup, tayga atangan.

[163] Karanıñ toyın ötkürele, aylına kelip, ekinçi le künde taygaga çıkkanı Torkoçımı kaykattı.

-Sen ne mınayda baçımdap turuñ? – dep suraarda, Maaday aytkan:

-O-o, tayga-taşla añ-kuşla kuuçındaşpaganım uday berdi. Sın-arkamniñ süri bastığıp turu.

Ceti-Cododo tiñ la solun cok nemediy. Ce onıñ içkeri aldıla, emdi ağaş emes, uzun, biyik temir stolmolor kadap ekelgeni ile. Ol stolmolordı Caş-Turadañ ekelgeli üç-tört cıl bolo berdi. Ceti-Codoni tabarıp, caan booçılardı ajıp, çap-çañkır trakt coldı kıyulap, Çuydı örö ulandı. Baza la emeş öylör ötsö, stolmodoñ stolmogo kere tartılğan emikterle elektroot biyik tuulardıñ koynındağı curttarga süünçilü cedip barar. Ce künniñ çoğındıy, kijiniñ közine küydürze le körüner elektroot Ceti-Cotodo tüni-tüji küyüp cat. Uluska caan arga: kajı la kiji ol ottıñ bolujıla aylında kazan-ayak azar, suu izider, kiyim cunar maşınala kir-birtigin cunar, toñırğıştı da ediner. Toñırğış degen neme caman ba? İzü caygıda et bolzo, onıñ içinde añılı bölükke sal koy. Ol ediñ ten kışkıda toñgon ettiñ le. A televizor? Baza la toktıñ küçile. Bu çek kubulgazıdu neme: telekeyde ne le ötsö, onı körgüzip, kuuçındap cadar. Kinolordı, oyun-bicelerdi köröriñ. Aزیda klubka barıp kinolor körötön bolzo, emdi ten ol lo televizordı tokko lo capşıra tutsañ, ol lo, ongo cetire toologolokto, kereksigen kinoñdı ba, telekeydegi solundardı ugarga küünzediñ be, - körgüzip le berer. Bu ne aaylu solundar. Bu kerekti onçozın kojoñgo, çörçökkö salar kerek. Ne aaylu solun kerekter! A uluska, bayla, ürenip kalğanına andıy ba, añılı la solun cok nemediy.

A kolhozto turalar tudup catkanı kaykal emes pe? E-e, uluska baza la andıy: ce, solun-sobur cok. Ezen-amır la. Onızı çın, a taş turalar tudulıp catkanı neme emes pe? Aزیda kem mında taş turalar tutkan? Çörçöktördö lö aydılatan emey. Ol lo turalardı eki biledeñ cadar, üç-tört kıptañ tutkanı. A kezik ulus ol lo taş emeze ağaş turalarga cadarga kirze, kaçça kıptı cıldar edip batareya degen cazal et turganı kayda? Aزیda andıy nemeni kem körgön. Kajı la kıpta peçke turguzar, aayı cok odın kerek. İştiñ [164] üstine iş. Emdi cañıs pekçe, onıñ izüzi onço kıptarga ceder.

Bu la Maaday Kaydarov, bir katap ol lo Muksum, Kelegey degen boyınañ ciit uluska ne dep keyikken edi. <<Emdi üy kijini albaska caraar, ne deze, kiyimdi belen sadıp cat, kandıy kerek, al, kiy. Cunar neme bar – kiyim cunuş. Kurgada sığıp ta berer... bu onçozı üy kijiniñ ijin solıp cat. Andıy neme barda, üy kijini kaydar?>> - dep.

-Üy kiji cok kanayda cadatan, blar? – dep, koyçı uuldar kaykajıp çıkkandar.

-Oynop, kokırlap turbay – dep, Maaday ol lo tarıyın aytkan. – A sler deze çınga bodop... A kiyimdi köktöör maşınka kayda? Emdi emegen ulusta iyne de cok. Belen turganda. A kezik kiyim köktöör maşınkalar toklo iştep cat. Körzöör, kandıy köp solundar bistiñ cürümge kirgen. A bilbey cadıs... Undıp cadıs ötkön cürümisti.

Kelegey le Muksum köp unçugar ulus emes: hm-hm dejip oturgilaar.

-Radio kereginde aytpay cadıs, - oturıp-oturıp, bayaa la Maaday aydar, - azyıda kandıy? Cañıs Moskvanı ugup cadarıñ... Emdi kandıy dezeer, a? Emdi Moskvanı, Parijti, Londondi, ce kandıy gorodtor cok dezyiñ, - onçozın ugarga caraar. Kaji la respublikanı tıñda. Kandıy süünçilü, sañ başka öy. Bu la bistiñ Ceti-Codonı ukbaar, cuun bolor – car, kandıy cedimder bar – erten tura emeze oroy eñirde aydıp cadar. Radiouzeldu... Kijiniñ ölor küüni de kelbes. Onçozın körör, biler kerek.

-Ölböy kanay cürten, - Kelegey baza la kaykap çıgar. – Kuday anayda cayap salgan.

-Oynop, kokırlap turum – Maaday aydar. – Oyun bilbes kaytkanaar.

Ol kuuçım ötkön künder uday la berdi. Maaday onı katap la eske alar. <<Kandıy cakşı, em cürümdi ne cürbes>> - dep, katap-katap içinde sananar.

Uzak öygö baybak möştiñ tözine konbogon kiji, oroy eñirde, çaylap, mılıtığın arulap, oktop koyolo, tuura cadıp, bu la cuukta kontorada buhgalteriyaga kirgenin eske aldı.

Kir kelze, baş buhgalter, caan kalıñ çaaızındardı aldına çogup algan, şçetti çek tuura sal koygon, [165] iştenip oturdı. Onıñ kaykaganı ne deze, ol canına kandıy da sabarla caba sogor bazıntılı neme turguzıp algan, a çılbırınıñ uçın bayaa la tokko sugup, iştenip oturdı. Anda-mında bassa, toolor cok cerdeñ körülip, kerektü toolordı körgüzip beret. Buhgalter onı körüp, çaazinga biçip le cat. Çaaızında toolordı bayaa bazıntılarga bassa, kojulgan toolordıñ bastırızın körgüzip cat. Buhgalter biçip le cat. Emdi bu kijiniñ sananarı da cok. Baştıñ ordına maşına iştep cat. Ce bu kandıy caan ceñilte, kandıy caan ceñilte, boluş. Maaday körüp turala, buhgalter bolup işteer küüni keldi. <<Çort, - dep sanandı, - kolhoztıñ kodırlu torbogınıñ kiynineñ sürüşkençe, bu la cılı cerge oturıp, mında ne iştebes?.. A bu kontoraga oturıp, bir de sarzuzı cok, oorıganı bildirbes külükti torbokko salar kerek>> - dep.

-Bu kiji ürenip algan bolzo, emdi bu mında la buhgalter bolup işteer ne – dep, Maaday ençikpey ayda salgan.

-Onço ulus üredülü bolzo, torboktordı kem kabıratan? – dep, buhgalter köstörin ködürüp, külümzirenip aytkan.

-Biçikçi de ulus bugün malda iştep cat. – Maaday onı tuy la çapkan. – Ol Kelegey le Muksumdı biçikçi emes dep pe? Ceti—segis klasstardı bojotkon ulus ne ol!.. A kalgançı

cıldarda on klasstı bojkondor malga çıktı... Bot biçikçiler... A sler cük le tört klass bilgirlü.

-Bu kuuçın buhka carabaganı cart – dep, Muksum aytkan, ne deze, kaçça iş-cal iştegenin Maaday ugup alarga sananganın ol deze aydıp berbegen: boş çok dep...

Ezin möştiñ koyu bürin biler-bildirbes etire şuulada sogup turdı. Maaday köstörin cumala, möş töön baştanıp cadıp aldı. Sirtın öçkölök ottıñ cıluzi bildirlü izidip turdı. Ol keçedeñ beri torboktordı turalu, kajaalu turluzıñañ ırada aparıp kabırıp, cerge konup catkanı bu. Toolu künderdeñ kışkı turluga köçörgö iltamça beletener kerek.

Törtöñinçi bajalık

[166] Maadaydıñ baştapkı üyineñ çıkkın baldardı: Mekeş le Kara kiji alğan bolzo, Çinçey bu la künderde kijige barıp catkanı ogo ugulıp keldi. Ol tıñ la baçımdabadı: kerek bolzo, sakıgılap alar.

Taygadañ tüjer le kün Maaday eşke kudalar cede le kongon.

-Bala-barka tanıjıp, alıjıp, curt tözöp catkanı, olordı azıragan ene-adalarga ırıs emes pe! – dep, seskir er kiji kuuçındı baştı.

-Kanaydatan, ağaş tazılı cer ödür, kiji tazılı kalık ödür, - Maaday kudalarga moynoşkodyy sös aytpay, kuuçındap oturdı.

Torkoçı, uluska çay azıp, kaa-çaa la kuuçınga kirijip turgan kiji, uçı-uçında ayttı:

-Şıralap turup azırap alğan bala ol. Toñ ötküre, çala ceñil sananıp, ada-enezi kapşay la cöbin bergen dep sananbagar... Şaalta sok, Maaday, şaalta... Sen sokpozofñ, men şaarım... bot köröriñ de... Men onıñ tüñey le enezi. Caştan ala azıraganı.

Kudalarda ün çok. Torkoçı kalaptanza, al la çıgar dep, coloy kuuçındaşkanı tegindü emes bolgon. Onıñ nekeltezine udura turarga katu sırkındu söstöñ kalbas kiji çıdajar.

-Baldar cañı la tanıjıp catkan öydö kuda tüşken bolzo, ten cañ slerdiñ canaarda bolor edi... Emdi, cañı öydö, olor tuku kaçan tanıjala, alıjar, curt curtaar bolup kuuçındaş koygon ulustı emdi kanayıp ta bolbos neme turu – dep, bayaa la er kiji, uul canınañ, tapkaanañ ayda saldı.

Kemde de ün çok.

-Aydar sözöör ol boldı ba?... – Maaday unçuktı.

-Şaalta çapkanı cañjıkkın cañ emey. Slerdi ol canınañ burulap turgan kiji çok – kuda baştap turgan kiji tabılı ayttı.

-Iristu la catkılayatn bolzo, ösközi boloton emes pe, - kojo cürgen kelin kirişti. – Bisterge cañıs la baştap tariyin olordı körüp, kiçeep başkarıp turar kerek.

Kuuçın oostoñ oosko köçüp turgandıy boldı. Ottıñ izüzi kudalap kelgendi emeş kayra oturıp alarga [167] cay bergendi. Ayılçılar teskerlep oturıp, çaylagılap oturdılar.

Şaalta canınañ Maaday unçukpay oturdı. Tegin de onıñ sanaazında ondıy neme cok bolgon. Maaday kiji alarda, eki katap, şaaltanı tölögön lö. Onoñ beri köp cıdar cılıjıp ödüp le kalbay. Ulustıñ baldarı alışkanda, ol canınañ çek sananbaytan. Emdi Çinçey kijige bararda, bu surak boyı la tabıla berdi. Üyi aytpagan bolzo, kaydañ, Maadaydıñ tujine de kirbes edi. <<Ce, üy kiji boyı la bilzin>> - dep sanandı.

Torkoçınıñ sözün, nekeltezin kudalar tökpöy-çaçpay uuldıñ ada-enezine cetirgilep apargandar.

-Bala üredülü. Kança cıl iştep, cürümge, işke taskap kalgan – dep, - kiji alğan uuldıñ kargan caanazı aytkan emtir.

Çinçeydi kaçırap apargan cer tıñ la ıraak emes. Oñdoydıñ la boyında. Ceti-Cododoñ ceten le kilometr. <<Odın-suunıñ cuugi cakşı, törögön-tugannıñ ıraagi cakşı>> - dep, Kuyka kuda tušta aytkan.

Çinçey ol boyınça, toydıñ kiyninde, ada-enezin ayıldap salgan soñında, oyto Ceti-Codogo cadar kerek dep ögöönine, Temire, aytkan emtir.

Salda Sümeroviç, Cazu, Bazım baştagandar – onçozi, olor ayıldap kelip turarda, Çinçeyge, küyü-uul emeş alıstalıp la iyerde, mınayda aydışkan:

-Çinçey, sen ceriñe le oyto kelerine albadan. Mında töröl ceriñ, ada-eneñ. Akañ da mında. Cuuk, kojo. Boy-boyına bolujıp, körüjip catkanı törögön uluska nedeñ de artık.

-Ogo koştıy Temir televizordı cazaar üredü alğan. Master. Bileriñ be, onı bis televizordıñ vışkazında ee bolzın dep işke turguzarı – dep, Salda Sümeroviç şüülte ayttı. – Rayondo cük le kerektü çast'tar bar... A mında masterskoydı boyıs açarı. Ne kerek, gorodto onçozi bar. Kerek bolzo, onıñ baştañkayıla barala, onçozin sadıp aları. Cañıs la kelip iştezin... Cart pa?.. Seniñ mında söziñ caan uçurlu.

Çinçey sanangan la sanangan. Temirge de aytkan. Temir baza la şüülgen. Ceti-Cododo boyınıñ masterskoyı bolzo, karın cakşı.

Temir cöpsingen dep, udabay la ugulıp keldi.

[168] Temir le Çinçey Ceti-Codogo oyto köçüp kelgendi. Çinçey ol lo poçtanıñ ijine otura berdi, ne deze ijin tabıştırbagan bolgon. Temir Surkunov deze, çın la televidenienniñ vışkazındañ iştep, tabınça bir kiçinek bolçok turaga masterskoy açtı. Turanı

curtsovet le kolhoztiñ pravleniezi taap, bojudıp bergeni cart. İş baştala berdi. Ulus ürelgen televizorın, çek le odın cüktengen çilep, taarga sugala, masterskoygo kelgileer boldı. Körzöñ, cazardıp alğan, oyto aylı caar cüktenip alğan süünçilü cangılap oturar.

Kara Çinçey eceziniñ toyına kelbegen, ne deze, altı küneñ ozo ogo aytırlı biçik iyilgen bolgon. <<Karu Çinçey le Temir, slerdiñ baştalıp catkan ciit bile cürümiger ırıstu ötsin dep küünzep cadıs. Kara la Aysulu>> - dep karuu kelgen.

Olor ekü cañı cıldıñ aldında ayıldap kelip cürgender. Aysulu barlı... Çinçey de... Kara ol kelele, Maaday adazın, Mekeş akazın, Çinçeydi, kargan Kuyka ecezin, Cazu la Bazımdı ayıldap cürgender. Cılı, iç-burdañ ötkön kuuçın ançada la karañuy eñir kirerde, onço kelinder: Tayana, Çinçey, Aysulu Maaday eşte cuulıp, kuuçındajıp oturgılarda, Kara la Kuyka ecenniñ ortodo mınayda ötkön:

-Açınba, Kara – dep, Kuyka ermegin araayınañ baştagan. – Sagıjıña kiret pe?.. Men ol tušta eki ay kirezi sanaarkap, oorıp cürgem... Seniñ uçun. Men emes bolzom, em mınayıp kijiniñ aylında süünçilü kuuçın-katkılı oturar bediñ?.. Cok, kaçan da.

-Ece, meniñ camanımdı taştagar. Men, çın da, ol tušta cüülgek bolgom. Sler emes bolzoor... Onoñ Salda Sümeroviç... ol canınañ bilbes te bolzo, kuuçın baza ötkürgen... Meni cañıs ta onıñ söstöri emes, ce anayda ok slerdiñ sözöör mege ijençi bergen. Ol ijençi mege cañıs la süünçi, ırıs ekelgen. Men onço canınañ sanangam... Kiji alardañ ozo. Ene-adam kereginde... Korkıy la da bergem: olor meni ekülep, onço küçin salıp, tegin azıragan ba? Bu ak-carıkka kalas çıkkam ba?.. Bu sanalar, slerdiñ söstöröör – onçozi mege caman sana-küündi cok ede çaçarga caan arga bergen... Makar adam, Mariya enem bu canınañ neni de bilbes... Kem de bilbezin... Emdi sler de, ece, onı çek undıp salıgar... Uyattu.

-E-e, Kara, onı kemge aydarım... Menile kojo [169] karañuy cer aldında tumçalanıp, kayılıp kalbay... Ce cañıs la Kıpçak körgön. Aytkam, kemge de aytpa dep. Bala turganda, ada-enezine ayda salıp iygen turbadı ba... Olor meneñ suraarda, cok lo degem... Anayda cajırarga küç le... bala körgönin aydıp turbay. Ce bis caan ulus, baldardıñ çın da aytkan keregin bolbogon do dezees, bir canınañ, küünis...

Kara unçukpay oturdı. Ol Aysuluniñ cedip kelerin sakıp, eceziniñ kuuçınını ugup, uykuızı keldi. Eki oos esteyle, uyuktaydım deyle, orınga cada berdi. Tünniñ karañuyı çek kara kömür. Ezin ü-ü, ü-ü dep tıñda sogup, cabınçını kalıradıp, tabıştanıp turdı.

-Erten canarıs – dep, köstörin caap, Kara unçuktı. – Sler, ece, ezende odın eş kezip carar tušta biske samara biçip iyiger. Bis cede le konup keleris. Aysulula ekü – dedi.

Ertezinde, kün öksöp çıgıp kelederde, Aysulu la Kara avtobustıñ sakıltazına keldiler. Olordı belı bököyıp kalğan Kuyka, kara çaçı buurayıp keletken Maaday, poçtada iştep turgan ecezi Çinçey le cestezi Temir, Tayana ceñezi le Mekeş akazı, şkolgo baratkan Kıpçak, tal-tüştiñ kiyninde ürengilep turgan Irıstu la Arjan, eñ kiçinegeş sıynı Mariya, oroytıyla kelgen Torkoçı – onçozi üydejerge keldiler.

-Bu slerler ten onçogor Karala kojo gorod caar köç oturgan ulus bolboyoor – dep, curtsovetteñ olordı körüp iyele kelgen Salda Sümeroviç kokırladı. – A bir le bolgon Cazu la Bazımdı ne ayttırıp iybedeer?.. O-o, olor tuku özöktö baybañdajıp keledi... A bu men baza slerdiñ töröönöör bolo berdim emeş pe?

-Çınınça aytsa, törögön-tugan boy-boyıla ödüş kalğan neme ne ol – dep, Kuyka ayttı. – A sen Cazuniñ caan akazınıñ sıynın algañda, kanay törögön bolboytoñ?.. Uuyt, beri içkeri le bas.

Kaydarovtordıñ uyazı onçozi cızırt edip katkırıp iydi. Öksöp kelgen künniñ çoğı olordı carıdıp, keydi cılıdıp iydi. Bu öydö üstineñ tömön caan avtobus cedip keldi. Onçolorı oñ koldorın Kara la Aysuluga sunup, ezendejip, olor eküni avtobuska oturgızıp iydiler. Arı bolup bararda, kuu toozın-tobrak künniñ çoğıla möñündelip, keyge ködürilele, tabınça cılıyıp kaldı.

[170] -A bu sler ne oroytıdaar? Oñdoy bararga sanandaar ba? – dep, Maaday cañı la cedip kelgen Bazım la Cazuga baştıandı.

-A Kara la Aysulunı üydejeyin dep, - terlegen-burlagan Bazım cardak ünile ayttı. – Emeş ne tutpadaar bu avtobıstı? Kiji kel cadarda.

-Gosudarstvonıñ transportı ne, blar, ol. Bistiñ emes – katkırıp, Salda Sümeroviç ayttı. – Boyoordıyı bolgon bolzo, baş bolzın. Kosmosko do uçup çıksaar, slerdiñ tabaar.

Baza la katkı, kokır, süünçi.

Onçozınañ ozo sañ tömön altı çaştı Mariya, Maaday la Torkoçınıñ kızı, cügürüp tüşti, canarga. Onı eeçiy ada-enezi, eñ uçında kargandar: Kuyka, Bazım la Cazu.

Kün öksöp, tam la biyiktep çıktı. Iraak, ıraak kırlardıñ baştarında kıştıñ baştapkı caagan karı kajayıp cattı. Özöktö kar anda-mında oydıкта la cadat. Ene-cer kıştıñ keleri sakıp catkandıy, tımık, tokınalı tınıp cattı.

1984-1985

SONUÇ

Bu çalışmada çağdaş Altaylı yazarlardan Tanıspay Şinjin'in *Iris Ekelgen İjemci* adlı eserinin yazı çevrimi tamamlandıktan sonra günümüz Türkçesine metin aktarımı yapılarak genel okuyucuya ulaşabilecek bir metne dönüşmesi sağlanmıştır. Çalışmanın esasını ise söz konusu eserden hareketle Altay Türkçesinde isim kategorisini gösterme fikri oluşturmaktadır.

Altay Türkçesinde isim, yapı ve kullanılışı ve üstlendiği görevler bakımından tanıtılmaya çalışılmıştır. Böylece Türkçede isim kategorisinin gösterdiği çeşitlilik ve çok kullanışlılık, Altay Türkçesi üzerinden de sınanmıştır. Bu aşamada Türkçe dil bilgisi kitaplarında isim bahsinin işlenişi göz önünde tutulmuş, temel başvuru eserleri incelenerek ortak bir yol benimsenmiş; öte yandan Altay Türkçesi ile ilgili dil bilgisi notları için de Altay'dan temin edilen kaynaklar kullanılmıştır.

Örneklerin gösterilişinde, Türkçe dil bilgisi kaynaklarından hareketle Türkçe terimler esas alınmış, terimin geçtiği yerde Altay Türkçesindeki karşılığı da verilmiştir. Benzer şekilde söz konusu terimin Altay Türkçesinde tanımlanış biçimine de değinilmiştir.

Türkiye Türkçesinde genel olarak kelimeler anlamlı ve görevli olmalarına göre tasnif edilir. Altay Türkçesinde ise üçlü bir tasnif ve onun altında on ayrı grubun değerlendirilmesi söz konusudur: Anlamlı kelimeler: isim sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf; yardımcı anlamlı kelimeler: edat, bağlaç, bağlama edatı; görevli kelimeler: ünlem. Bu tasnif biçimi içinde sayıların bir tür olarak gösterilmesi ilginçtir. Türkiye Türkçesi dilbilgisinde sayı ve renk adları, bir tür adı olarak değil ama kullanılışla ilgili olarak geçmekte; sayılar sıfat, renkler isimler başlığında verilmektedir. Yine de bir terim olarak isim, sıfat, zarf, fiil bağlamında sayı ve renk isimlerinin değerlendirilişi tartışılabilir.

İsim kategorisinin Altay Türkçesi üzerinden incelenmesinde dikkat çeken bir özellik de eklerdeki çeşitliliktir. Eklerin eş biçimlikleri bakımından çeşitliliğinden söz etmek mümkündür. Çokluk ekinin *+lar, +ler, +lor, +lör; +tar, +ter, +tor, +tör; +dar,*

+*der*, +*dor*, +*dör* olmak üzere 12 farklı eş biçimliğinin olması Altay Türkçesi için bir çeşitlilik ve Türk lehçelerindeki çokluk ekleri için kapsamlılık olarak değerlendirilebilecek bir örnektir. Aynı şekilde ayrılma hal eki için de +*dañ*, +*deñ*, +*doñ*, +*döñ*; +*tañ*, +*teñ*, +*toñ*, +*töñ*; +*nañ*, +*neñ*, +*noñ*, +*nöñ* olmak üzere 12 farklı eş biçimlik kullanılmaktadır.

Altay Türkçesinde isimlerden olumsuz sıfatlar yapan –*sIz* ekinin bulunmaması bu lehçe için ayırt edici özelliklerden biridir. Altay Türkçesinde bu ekin işlevini *cok* “yok” kelimesi karşılamaktadır.

Altay Türkçesinde I. ve II. Teklik şahıs zamirlerinin yönelme hali eki aldıklarında Türkiye Türkçesinden farklı olarak *men>mege*, *sen>sege* şekline girdiği ve gövdenin değişmediği görülür.

Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında dikkat çeken bir diğer özellik de Altay Türkçesinde *şu* işaret zamiri ve sıfatının kullanılmıyor olmasıdır. Yine Türkiye Türkçesinden ve kendisine en yakın lehçelerden olan Kırgız Türkçesinden farklı olarak Altay Türkçesinde dönüşlülük zamiri olarak *kendi* veya *öz* kelimesinin yerine *boy* kelimesi kullanılmaktadır.

Altay Türkçesiyle Türkiye Türkçesi sıfat, zarf, edat ve bağlaç olan kelimeler bakımından karşılaştırıldığında kökeni Türkçe olan kelimelerin küçük farklarla her iki lehçede kullanıldığı; bunun yanı sıra Altay Türkçesinin daha çok Moğolca ve daha az olarak Rusçadan; Türkiye Türkçesinin ise Arapça, Farsça ve daha az olmak üzere Batı dillerinden ödünçlediği kelimeleri kullandığı görülmektedir.

Türkiye Türkçesiyle Altay Türkçesi arasında ilgi çekici farklardan biri de şeklen aynı olan kelimelerin her iki lehçede farklı anlamlarda kullanılmasıdır. Örnek olarak Altay Türkçesinde hem *ırak* hem de *uzak* kelimesi kullanılır. Ancak *ırak* kelimesi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi iki konum arasındaki uzaklığı ifade ederken *uzak* kelimesi ise Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki olay arasındaki zamanın uzunluğunu ifade eder. Aynı şekilde Altay Türkçesinde kullanılan *biyik* kelimesi de *büyük* değil *yüksek* karşılığında kullanılmaktadır. Bu durumda bu kelimelerin iki lehçe arasında yalancı eş

değer kelimeler olduğu ve iki lehçe arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranını düşürebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Altay Türkçesi siyasi hâkimiyet sebebiyle uzun yıllar boyunca önce Moğolcanın sonra da Rusçanın etkisi altında kalmış, bünyesine bu iki dilden birçok unsur katmıştır. Ancak bu unsurların yüzey yapıda kaldığı, derin yapıyı az da olsa etkilemekle beraber Altay Türkçesinin, Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçeleriyle aynı dil bilgisi kurallarını işlettiği bu çalışmayla bir kez daha teyit edilmiştir.

Altay Türkçesi, konuşucu sayısı her geçen gün azalan aynı zamanda bütün konuşucuları da Altayca-Rusça iki dilli olan bir Türk lehçesidir. Yok olmak üzere olan bu Türk lehçesi ile ilgili Türkiye’de yapılan bilimsel çalışmalar fedakârlıklarla yürütülen birkaç gayret dışında yok denecek kadar azdır. Unesco tarafından koruma altına alınması öngörülen/tehlike altındaki diller arasında sayılan, kaybolma riski taşıyan Altay Türkçesi üzerinde yapılan mevcut çalışmaların yayınlanması, yeni çalışmaların özendirilmesi, Altay’daki çalışmaların Türkiye’de tanıtılması aciliyet derecesinde önem taşımaktadır. Ortaya konulacak veriler ışığında Altay Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi üzerinden karşılaştırmalı çalışmalar yapmak ve Türk dili ailesinin coğrafi genişliğini teyit etmek gerekmektedir. Altay Türkçesi söz varlığının Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı sözlüğünün hazırlanması, Altay Türkçesi ile ortaya konulan edebiyatın Türkiye Türklerine tanıtılmasını kolaylaştıracak; bu yolla dil ve edebiyat alanında karşılaştırmalı çalışmalar yapılacak, toplumların birbirinden haberdar olması sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

- Akar, Ali (2005), **Türk Dili Tarihi**, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Aksan, Doğan (2007), **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim C.II**, Ankara: TDK Yayınları.
- Altay Tildiñ Morfem Sözlüğü** (2005), (Haz. A. T. Tıbıkova, Dj. B. Vub, K. K. Piyantinova, L. N. Tıbıkova, G. Vud), Gorno-Altaysk.
- Altayca-Türkçe Sözlük** (1999), (Haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı), Ankara: TDK Yayınları.
- Asena, Ahmetcan (2011), **Nikolay Şodoyev'in Diliyle Altay Bilik**, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Atabay, Neşe; Özel, Sevgi; Kutluk, İbrahim (2003), **Sözcük Türleri** (Yöneten ve Yayına Hazırlayan Doğan Aksan), İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Banguoğlu, Tahsin (2007), **Türkçenin Grameri**, Ankara: TDK Yayınları.
- Baskakov, N. A ve Toşçakova, T. M. (2005), **Oyrotsko-Russkiy Slovar**, Gorno-Altaysk.
- Baştıkova, L. T. (1986), **Tanıspay Şinjin**, Gorno-Altaysk.
- Biray, Himmet (1999), **Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim**, Ankara: TDK Yayınları.
- Dilek, İbrahim (1997), "Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye'deki Âşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler", **Sibirya Araştırmaları** (Haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali), 195-201, İstanbul: Simurg Yayınları.
- _____ (1998a), "Altay Türkleri Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Dördüncü Cilt, 3. Baskı, Ankara: TKAE Yayınları, 451-482.
- _____ (2002), "Altay Türkleri Edebiyatı Tarihleri", **Türkler** (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C.20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 149-159.
- _____ (2003), Altay Edebiyatı, **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi** (Red. Nevzat Kösoğlu), C.24, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1998b), "Altay-Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N. U. Ulagaşev", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 5, Bahar, s. 309-361.
- Ergin, Muharrem (2003), **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

Gabain, A. Von (2007), **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.

Gencan, Tahir Nejat (2007), **Dil Bilgisi**, Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık.

Güner Dilek, Figen (2004), “Altay Türkçesinin Yazı Dili Haline Getirilmesi”, **1552 ve Sonrası: Kazanın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri**, 15 Ekim 2002, Ankara: TDK Yay., 73-78.

_____ (2005), **Altay Türkçesi Ağızları**, Gazi Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

_____ (2006), “Altay Türkçesi Ağızları”, **Sibirische Studien/Sibirya İncelemeleri**, Band 1, Number 2, Winter 2006, Göttingen-İstanbul, 129-160.

_____ (2007a), “Altay Türkçesi Grameri”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. A. Bican Ercilasun), Ankara: Akçağ Yay., 1009-1084.

_____ (2007b), “Tehlikedeki Diller ve Dil Ölümü Açısından Altay Türkçesi ve Ağızları”, **Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir) Bildiri Kitabı-II** (Ed.: Fikret Türkmen, Gürer Gülsevin), Ankara, 707-715.

Karahan, Leyla (2006), **Türkçede Söz Dizimi**, Ankara: Akçağ Yayınları.

Killi Yılmaz, Gülsüm (2011), “Altay Türklerinin Dil Durumu”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.8, S.3 (Eylül 2011), 24-60.

Konunov, A. A. (2010), “ŞİNJİN İvan (Tanıspay) Boksuroviç”, **Altaydın Kayçıları** (Ed. A. A. Konunov), Gorno-Altaysk.

Korkmaz, Zeynep (2003), **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, Ankara: TDK Yayınları.

Menges, Karl H. (1994), “Güney Sibirya Türk Şiveleri”, (Çev. Günay Karaağaç), **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi** S.VIII, İzmir: Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., 115-152.

Oruslava, T. E. (2010), **Altay Tildiñ Sintaksizi (Söskolbu, Tegin Ermek)**, Gorno-Altaysk.

Özkan, Mustafa; Tören, Hatice; Esin, Osman (2006), **Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım**, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Pustogaçev, Y. A. (1997), “Altay ve Sibirya Türk Halklarının Etnik Kökeni Ve Etnik Tarihlerinin Başlangıcı İle İlgili Bazı Görüşler”, **Sibirya Araştırmaları** (Yayına Haz. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul: Simurg Yay., 299-306.

Ryumina, L. T ve Kuçigaşeva, N. A. (2000), **Teleüt Ağzı Sözlüğü** (Çev. Şükrü Haluk Akalın, Çaştegin Turgunbayev), Ankara: TDK Yayınları.

Shönig, Claus (1994), “Güney Sibirya Türkçesi Nasıl Gelişmiştir?”, **Sibirya Araştırmaları** (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul: Simurg Yayınları, 47-50.

Somuncuğolu, Servet (2002), “Altay Cumhuriyeti”, **Türkler** (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C.20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 141-148.

Surazakova, N. N (2001), **Altay Tildiñ Grammatikazı**, Gorno-Altaysk.

Surazakova, N. N.; Kainçina, E. İ.; Bidinov, K. A. (2003), **Altay Til (6-7 Klass)**, Gorno- Altaysk.

Şinjin, Tanıspay (1986), **Iris Ekelgen İjemci (Povestter le Kuuçındar)**, Gorno-Altaysk.

Tıbıkova, A. T.; Sulukova, N. G.; Tıbıkova, L. N.; Şokşılanova, A. S. (2010), **Altay Til (10-11 Klasstar)**, Gorno-Altaysk.

Tıbıkova, A.; Tepukov, N.; Satlayeva, V. (1998), **Altay Til (7-8 Klasstarga)**, Gorno- Altaysk.

Verbitskiy, V. İ. (2005), **Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka**, 2. Baskı, Gorno-Altaysk: Ak Çeçek Yay.

Yener, Mustafa Levent (2007), “Türk Dilinde Sözcük Türleri Tasnifi Sorunu Üzerine”, **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/3, Summer 2007, 606-623.

Yılmaz, Özlem (1997), “Sibirya Türk Lehçelerinde Dönüşlülük Zamiri”, **Sibirya Araştırmaları** (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), İstanbul: Simurg Yayınları, 99-111.

Yuguşeva, Nadya (2001), “Altaylarda Türkler ve İnançları”, (Akt. Sadık Tural) **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı:11, Ankara: TDK Yayınları, Bahar:140-151.

<http://www.perepis-2010.ru/> (30.12.2011)

Шинжин Т. Б.

Ш 624 Трудное счастье Кары: Повести и рассказы. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985. — 280 с.

Таныспай Шинжининг бу жуунтызында «Ырыс эжелген ижемги» ле «Онгбогон жылдар» деп повестьтер ле куучындар кепке базылат. Бичинчи жагы өзүп жаткан жаш үйенинг жүрүми ада-энелердин ле жагы жаандаган улустынг салымы ла бек колбуда болгонын бичийт. Повестьтерде анчада ла Маадайдын ла онын бала-барказынын, Нургулайдын ла уулы Болоттын жүрүми, ижи, амадулары художественный чүмдү чокым эп-аргаларла көргүзилген.

Куучындарда автордын ыжмак каткы-күлүмүзи, юморы, коқыры танылу билдирет. Куучындар кычыраачыларга база солун болор деп иженер керек.

Таныспай Шинжин — бичинчи, кайчы, фольклорист бойынгы 50 жазын творческий жаан көдүрингилү ижиле уткыч жат.

Ш 4702070000 — 008 53 86
М 138 (03) 86

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1986

Баштапкы бажалык

Ак-жарыкта кандый энелер жок дееринг. Кандый адалар болбой жат деп айдарынг. Бир сананзаг, кандыйы ла бар. Жагыс ла ологро аяру эт. Ончозы саг башка салымду. Кезиги кижини соныркадып та ийер. Кезигин алза, андый ла. Солун эмес.

Кайдарова Торкочыны алза, база кылыкту ла кижини. Жаш тушта ла жийт ойинде тыг ла аңгыланбаган. А бу калганчы жылдарда оныла та не боло берген: ачынар да, каа-жаада сүүнер де. Керек десе журтсоветке де учканча келсе, онын табы. Үнин жабызадып, жымырадып та куучындажар. Бирде үнин бийиктетсе, ылтамча жабызап тўжерин сакырга күч. Жылдар сайын кижининг кылык-жагы кубулып туратаны чын эмтир.

— Эмди бери не келген?! — деп, Торкочы өгөөниненг кайкаганду сураган. Өгөөни, Маадай, бу сурактаг чочыганына колында жес бооколду кангазын арай ла ычкынбаган. Же куучын не керегинде өдөргө турганын сезеле, кабактарын жуура тартканын бойы да сезип ийген. Ичинде санаазы түймөп, кайнап келерде, ол оостонг жаман сөстөр болуп адылып чыкпазын деген чилеп, Маадай тиштерин тиштенип, унчукпады.

Өгөөнининг жүзинде ачыныштын көлөткөзи элбес эткенин Торкочы сезеле, өнөтийин берген сурагын оного ары улаатты:

— Маадай, сурап турум: бу үч тўжинге кирбеген уулыг эмди кагы жердин тўбиненг бери не келген?.. Билер болзон, жартын айт: не келген?

Маадай, байадаг бери төмөн көрүп отурган кижини, Торкочыга жайналганду аярып, айтты:

— Бисти, эне-адабыс деп айылдап келди не. Мында ненинг жаманы бар?.. Калак, сен жүк каларда, онын кө-

зинче мындый сурак кижее бербе. Кайтса да, ол эмди эмеш чыдап калган ине.

— Чыдап калган! Чыдап калган!.. Бу ойгө жетире ол кайда болгон? Сен онызын жакшы ондоп жадыг ба, жок по? Сурадыг ба, айса кежиринген кей чыкпайт па?

Торкочынын эди-каны чала изип, бу күндерде ичинде түүлген, шүүлген ончо сурактарды жагыс ууйла чыгара айдар күүни келди.

— Бу балада кандый буру бар деп, Торкочы? Же келген. Бисле танышкан... Чын адазын, энезин көргөн. Жолыккан... Ол не аайлу жаан ырыс деп. Бала не, бала. Сен оны билзег, экем. Болор. Бу не бол баады? Болор.

— Болорзынба! — Торкочыга калганчы сөстөр сүрекей ле керектү боло берген чилеп, үнин онон тыг бийиктетти. — Бот, сен, чын, адазы. А мен не ого? Энези!.. Энези жогын бойы билип отуруп, сен мени энези деп не төгүндөп жадыг?.. Эмди мен ого канайып эне болотом?.. Уйалбай эр кемине једип калган кижиге. «Көрзөн, балазына болужып јат. Ырыс... Ада-энезин тапкан... Ишь кандый улус бол јадаар! А бистинг балдар?!»

Торкочынын ыйлаар күүни келди. Көстөринин јагы мелтиреп келеле, токтоп калды.

Маадайдын чырайына үйи кылчас эдип көрзө, чек ле кап-кара болуп калгандый билдирди. Маадайга эмди төртөн тогус јаш. Чырыштар жагыс та магдайды томыра кыралап салган эмес. Олор көстөрдиг жыкпктарынан айрыланып тартылганы кайда. Јиткеде канча кире деп. Же чырыштарды кайдалык. Олор јогынаг кем карыбады эмеш.

Торкочы Маадайдын јит тужын, онын кол-будынын күчин жакшы билер эмей. Бу каткак чырайлу кижн килекей де, ачык-јарык та. Эркеlep те билер, ачынза, колды бош то салатан тужы бар болгон. Бүгүн ол колын бош салбас, кайтса да күчи астаган: оору-јобол не этпес. Алдындагызынды болзо, Торкочынын бажына јудрук чыт ла этпей.

Јок, Маадай эмди јудрук божотпой јат. Јудрук эмди баалу. Торкочынын ла учун бааланган эмей. Ол эмес болзо, бүгүн де сарбас эдип калбай. Јок, азыйдагызынды салдым болбос. Оны ундыбас керек.

Ол керек мындый болгон. Маадай ла Торкочы ол тушта, јуртап баштаганынаг үч ле јыл өдөрдө, үйинин жаан аказына айылдап барала, эзиреле, та недег де

улам ачыныжала, соғужып ийгилеген. Маадай Торкочыны јаш балалу деп сананбаган да. Олордын баштапкы балазы кыс учун, Маадай озогы јаандардын айтканынча, оны «кереги јок» деп айдып ий калган. Торкочы ненин де учун ачынала, аказы ла јегезинин көзинче, кыс та болзо керектү эмей дейле, өгөөнинин бажына турунла туда берген.

— Сен канайып сарбагдап отуруп!.. Кеп сөстинг учурын ондобос?.. Маадай јаман айткан эмес... Ада-өбкөлөрстинг айтканы андый. Мен чыгарымда, ада-энеме улус база анайда айткан дежет. Кыс — кереги јок кижн. Уул — керектү. Озодо бир өйдө уул кижн сүрекей ас болгон. Эр улус јуу-чакка кырдырган. Уй улус ас та болзо, је арткан ла. Ол өйдө лө бу сөс табылган болбайсын: кыс чыкса, кереги јок, уул болзо, керектү деп. Эр кижн јууга-чакка керек, бала-барканы өскүрерте керек. Тегин айдылбаган эмей.

Мынайда Торкочынын јегези айдарда ла, Маадай, көрдинг бе, мен чын айткам дейле, үйинин бажына эки-үч катап јудрукты тыч-тыч ла салган. Торкочы кыйгыра ла сал. Койнында бала энезинин кыйгы-сыгыдынаг коркып, база ла багыра берген. Маадай оны керекке албаган. Калагы сыкыйган көзи бајырайып, колдоры јудрукка кычый бергенди билдирген. База ла колын өрө көдүрген. Же Торкочы кызын кучактанганча отурган јеринег өрө тура јүгүреле, эжиктег чыга конгонын Маадай сеспей де калган. Байа түрген соккон болзо, эмди ол Торкочыны тыг «үредерге» санап, күчти кожуп ийерге шүүй соккон.

— Көрзөн оны! Кижн унчукпаста, баш јайып, кол көдүрип турганын — деп, Маадай ачуун тартынып, Торкочынын аказына ла јегезине айткан.

— Же, Маадай, токтоп кал, не бу — деп, үйинин аказы айдарда, ол эмеш токынап, ачу ашты онон ары ууртай берген.

— Јаш балалу кижиле көп урушпа — деп, јегези база ла токынаткан.

Торкочы чыга ла коноло, айылга кайра кирбей турарда, јегези, Базым, чыгып көрөрдө, ол јок болгон.

— Јана бертир. Тарынбасты тарындырып ийгенде. Айылга келеле, бойынын айлында эмес, не табыштанар улус — деп, кайтса да Базым Маадаиды эмеш каарып айткан. — Бу биске де эп јок.

Жазу, Торкочынын аказы, үйинин бу сөстөрине тын ла аяру этпеди: олар экү де азыйда тал-табышту жаткылаган. Базымнын айтканы да чын. Өскө улустын айлына келип табыштанганы коп болор. Улус көргөн-уккан ла турар.

Базым, Жазу, Маадай чайлагылап отурганча, жарым ла частын бажында, айылдын эжигине машина келип тура бергенчилеген. Базым тура жүгүреле, эжиктин бажына карап көрөлө, айткан:

— Милиция!

Анаг ары сөс айткалакта, эки милиционер кирип келеле, эендежелеле, сурагандар:

— Кем мында Кайдаров Маадай?

— Мен — деп, Маадай табыланып айткан.

Ол ло Кайдаров Маадай районго барала, күчин бадырбай турган чылап, он төрт күнге милицияда болгон. Түште оны бир канча кижиле кожо агаш тротуар жазадып, школдын одынын жардырган. Ары-бери өткөн улус он төрт күнге отургандарды танып ийгилейт: жанында милиционер бар турганда. Байа тарбагандар отогылап турза, бир тарбаган аныланып, арткандарын жеткердеп каруудуп турганына түней. Ого коштой кандый бир таныш улус көрзө, «батаа, бу Маадай кайткан? Кирбес жерге киретен туру не» — дежип, жаныла өткүлеер. Маадайга не аайлу эп жок болотон эди. Уйатту да. Аргалу болзо, жердин жети кадына түжүрө калып ийгедий туратан. Учү-учында ол үйинин журтсоветке барала, район жаар милицияга телефондогонун, оны он беш күнге отургызып ийгенин кайкаган. Ол ло тушта Маадай жүдруктын баазын билген. Баштап ла тарыйын анча ок. Катап болзо, он төрт күн эмес, жыл болордон маат жок. Жагыс та эмес, көп тө болор. Онон до, аймактагы ол «амыралтанын» кийинде экүнин ортодо тал-табыш болгон ло. Же, карын, керек журтсоветтег ле өтпөй турган.

Бүгүн де Маадай, он төрт жылдан ажыра көрбөгөн уулы жанып келерде, Торкочы оны кызырантып турганын көрүп, үйинин сөстөрүн ичине сүрекей жаратпаган.

Он төрт жылдан ажыра көрбөгөн. Эмди не, бала чыдайла, бойы једип келерде, ме, былларлар дезе арбанышкан, андышкан јадар. Ол не керектү неме. Маадай Торкочыга канайып та ачынза, је жүдругы арай ла көдүрлөбей турды. «Эх сени, Кара кайда-кайда барган болзо,

мында ла мандайынды, уйады јок немени, јерге канчаканча катап сүстүрер эдим» — деп, Маадай тижин тын тиштенип, бойында сананды.

— Торкочы, балдар учун бис экүде кандый да табыш болбогон... Болбос то учурлу. Караны сен де эмчек эмизип азырабаган, адазы киж и мен де чыдатпагам... Бу јанынаг јадын-јүрүмди сен база јакшы билерин.

Маадай бу сөстөрдү, үйи унчукпай барарда, узак эрмек айтпай отурала, кенерте уулчак учун база кандый бир кереги јок артык табыш чыкпазын деп, акту күүннен айтты.

— Ол городто өскөн, Маадай. Бистин балдар мында, јуртта. Киндиктерин кескенинег бери мында. Жагыс та јер-суузыла эмес, је анайда эбире јаткан улустын јадын-јүрүмиле бек колболу. А Кара дезе городто өскөн. Онын салымы башка. Јурт јердин јүрүми ого јарабас... Бот, оны билип ал, экем.

Үйинин айтканын Маадай лаптап укты. Бир де сөсти божотпой. Билип алар керек: бу Торкочы ненин учун балдарды мынайда башкалап, анылап јат. Ачу-кородштын төс шылтагы неде?

— Карада кандый да јаман бар болбой... Мен сеппей калгам. Сен билер болзон, меге јазап айдып берзен.

Торкочы Маадайдын бу сурагын туку качаннаг бери сакыгандый болды. Ол Маадайга база ла ачу ла кезедүлү сөстөрдү карамы јок чачарга сананала, та ненин де учун онын алдына бурулу болуп калганын сескен чилеп, үнин јабызадып араай айтты:

— Көрзөн, ол јуртта бисле кожо јатпас... Онын бастыра ал-санаазы городто. Билип јадын ба?.. Бого эмеш ле јүреле, ойто анаар јүре берер. Јүре берзе, бистин бу азырап, үредип отурган уулдарыс, айдыш јок, оны ээчий баргылаар. Бот ол город ло јурттын ортозында ары-бери калбандайтан деп неме анайып ла башталар.

— Эм анайып ла сананып, кородоп отурган киж и турбайыг — деп, Маадай үйине айдала, канга азып, тагкылай берди.

Экинчи бажалык

Маадай уулы Кара он төрт жашка жеткенче жолыгышпаганын канза танкы тартканча кайкап, онын келгели төрт-беш ле конгон кийинде биледе кижинин кытыгына тийер куучын башталганына бирде бүдүп, бирде бүтпей отурды.

Караныг он төрт жашка жетире городто өскөн шылтагы бар.

Бу керек мындый болгон.

Маадайга он сегис ле жаш толордо, эне-адазы сагалы жану ла карара өзүп келеткен уулына коштой турган журтаг база ла он сегис жашту Эрте деп баланы алып бергендер. Олор экү бой-бойына күүнзешкен бе, жок по эне-адаларга керек жок болгон. Эптү жөптү ле журтайтан болзо. Эдегине бала басса, эжигине мал турза, онон өскө кижиге не керек эди дешкен.

Чындап та, Маадай Эртеге удабай ла үрениже берген. Керек дезе, алдында эс-бос ла билижер жинтер, качан алышкан, эки ай журтаган кийинде бой-бойлорун жану билижип, сүүнчилү боло бергендер. Ол сүүнчинин учу-куйузы жок. Эртенин жүзи теп-тегерик. Эки тулуну жоон до, узун да. Буттарынын балтырына једип турар. Кап-кара. Сыны коо. Кабаккыр да. Унин уксанг, шылырап аккан кожогонун уиндий, жалакай жан-кылыкту. Онын сыны Маадайдаг эмеш ле кыска. Көстөри де (ар-бүткеннен жүзине келиштире бүткендий) теп-тегерик, јаан.

— Сен менег канча кире узун? — деп, бир катап Эрте эгирде, уйды саап божогон кийинде, жылу сүттү көнөгин јерге тургузып, аттын чакызына јөлөй туруп, айткан.

Маадай үйинин анайда айтканына сүүне бергендий, ол ло тарыйын күлүмзиренген:

— Кайтса да, төрт өлүге бийик болбойм. Сындарысты кемјип көрөлик.

Эрте чакыга јөлөй туруп, кемји деди. Маадай јерден кичинек ташты алган бойынча, оныла эжинин үстинче сарбас эдип, чакыны төбө киреде чие тартты. Чакы узун болгон. Онон Маадай бойы јөлөй туруп алып көрзө, Маадайдун сыны узун болгону јарт. Төрт өлүге.

— Кайтса да, сен эр кижил! Эр кижил узун болзо, көрөргө дө эптү... Јараш — деп, Эрте сүүнчилү айткан.

— Уй кижил өгөөнинен эмеш кыска болзо, ананг артык неме жок — деп, Маадай ээчий айткан.

Экү чийүлерди көрүп, бир эмеш куучындажып, каткырыжып турганча, Маадайдун энези эжиктег бажын чыгарып, олорды көрүп, кайкап турала, кыйгырган:

— Күң ажып калган. Сүтти капшай экелигер. Ак малдын сүдин эгирде тышкары узак тутпайтан.

Эрте көнөкти алган ла бойынча, Маадайла экү айылга киргилеген. Тышкары тапту ла бозом эгирдин бойы. Олор байа түште эгирде кинога барар деп јөптө-жөлө, уйларды саайла, каткырыжып, куучындажып, ой өткөнн сеспей калгандар. Ол бойынча айылда ла артып, бойларынын јаш тужын эске алындылар.

— Мен бистин биледе бежинчи бала. Тен жан-кылыгымнын јаманына јаныма өскө балдар жууктаптайтам. Јангыс ла акаларым, ийнилерим мениле кожо ойнойтон. Өскө улустын балдарыла ойноорго до ой жок: айылда оок-теек иштерди эдерге энеме болужатам. Кичинек сыйындарымнын ла карындаштарымнын кирлү кепкиймин јунары кайда деп. Онон чырбаалдап барар керек.

Эрте онон ары куучындабаста, Маадай сурады:

— Сен комысты мындый јакшы согорго кемнен үренип алган?

— Энемнен. А не? — Эрте онын сурагын кайкады.

— Комысты соккондо, кижинин ал-санаазы јенгилденип, кайдаар да јайым учуп, јүре берер.

— Онын ла учун мен үренип алган эмейим. Күүнин болужыла кижил жүзүн-јүүр чечектердин ортозына болуп турар. Эмезе чанкыр туулардын үстиле, тейлеген чилел, кайып, учуп отурганына түней.

— Чын, чын — Маадай Эртенин айтканыла јөпсинди. — Чак ла андый. Телекей күүнин болужыла элбеп тургандый. Кижинин сыны ап-ару, јеп-јенгил болуп турар.

— Сен согуп билерин бе?

— Јок — деп, Маадай бажын јайкады. — Је сен ойно ло.

— Мен сени үредейин.

— Јок, јок, Эрте. Сен ле ойно. А мен јангыс ла угайын... Амадайын. Күүле кожо озогы-озогы өйлөргө бурылып, албатынын күүнин, амадузын билип алайын.

— Мен жокко амадаарга ба? — Эрте күлүмзиренди. — Мен сениле кожо ичкери учарга, амадаарга белен.

— Беленин ол ине... Ойноп жадын — учуп, амадап жадын. Ол ас па? Айдарда, мениле кожо.

— Калак, энегдер угуп ийбезин. Орой эгирде, уйуктаар алдында, комыс ойнобос деген. Бойы да ойнобой жат.

— Биске жараар — деп, Маадай жөпсинбеди.

— Жаандардын жаңы андый. Онон канайып туура турар.

Ол күн олор экү керек десе ада-энелерине де жеткен.

— Менин энем — комысчы. — Эртенин элдег озо айтканы ол.

Бир катап, эмеш калаңы болгодый, эки уйды сааганча комыстаган.

— Эки колы бош эмес кизи канайып уйды саап турган? — Маадай сүрекей кайкаган. — Сен тен көкидиң, көпшидиң турган болбойың.

Эрте сөс блаашпады. Кичинекей комысты оозына канайтта да элтү сугала, эки колдын болужы жогынап ойноп, столдын үстүндө аяктарды жүнүп, кургада жыжып, аяксалгышка салып турды. Маадай, байа бүтпей отурган кизи, тура жүгүрүп, Эртенин оозун келип аяктады.

— Канайда эштеп алып согуп жадын?

— Озо баштап тегин согуп үренип ал. Үренип алзан, кол жокко ойнооруна үредерим... Мында эмеш жажыт бар — деп, Эрте айдала, комысты арчыйла, Маадайга берди.

Маадай оны оозына сугуп, тилине, Эрте чилеп, тартса, үн чыкпайт. Качан үйи канча катап жартаарда, онон ло эмештен, кезикте тишке тийип, шакылдап та турза, күү чыгып баштаган.

Анайып айлар өткөн. Онон жылдар. Маадай да комысты, Эртеден бир де артпай, жараштыра согуп, үренип алган... Эмди олардын баштапкы балазы — уул. Оны Мекеш деп адаалаган. Мекешти ээчий Чинчей — кыс бала. Эки баланын чырайларын көрзөн, энезинин де, адазынын да кеберлери бар. Эжунин каны, угы-төзинен энчилелген, улалган кеберлери биригип, жаңы үйенин жайылып өзөр угы-төзине уул да, кыс та чыкканы Маадайдын да, Эртенин де ада-энелерине эң жаан ырыс болгон.

Маадай озо баштап колхозто жылкылар кабырган. Эрте десе айылда ла: жаш балдарлу кизи кайда барзын. Мекеш ле Чинчейдин ортозы эки ле жыл. Уулчакка эки жаш толордо, кызычак чыккан. Ол жылдарда Маадай тайгадаң түшкенде, кымыс экелетен. Экелген кымыс үч-төрт күнге чыдажар. Же түней ле узак турза, ачий беретен.

Бир катап жылкычы айлына келеле, чеден-кажаанын жазап, мылча тудуп, чыгар ойинен эки күнге оройтпайла, үчинчи күнде тайгага једип барган. Келер болзо, кожо жылкы кабырган кизи уй саайтан фермага келип, канча күнге аракыдаган болтыр. Бу өйлөрдө беелерди айыл эезинин үй улустары кабырып, јууп, кулундарды бойлоры једекке буулагылап, саагандар. Же эң јаманы — јоон јеерен беени айу өлтүре тудала, јенестелип, јерге бадалган јадыкты антарала, онын алдына оны сугуп, ойто базырып салган. Устинен десе јүзүн-јүүр өлөңди јула согуп, јенестеле, чырбагалла бүркейле, јүре берген. Кулды эки-үч күнге ачу-ачу киштеген. Же үй улус, бала-барка канайтсын.

— Слерге, эр улуска, кизи тен иженер туру ба! — деп, јажы јаандап калган јаанак, Маадай келерде, тың арбанган. — Ада-Төрөл учун јуунын кийинде јети-сегис ле жыл өткөн. Слерлер, јангы өс келген эрлер, јууда јыгылган ада-карындаштарды, эјелерди солып, мында јакшы кичеенип, јазап иштенердин ордына, колоорды бош салып, анаар-мынаар ла јүргүлөп јадаар. Ол кулуннын ачу киштежин эм канчаа угатан.

Маадай мыны угуп, јангыс ла төмөн көрүп, бурузын јакшы ондоп, эпјоксынган. Нөкөри чек буруду. Аракынын, јыргалдын, каткынын бажы калак болуп калганы ол ине.

— Бот, нөкөрлөр, мал саап, кымыс эдер өйдө айлаарта келип, јыргап јадаар... Төлөзин. Јылкынын ордына јылкы эмесе бирден уйла төлөгөр.

Јылкыны кайдаң алзын, Маадай ла нөкөри бирден уй берип, судтан айрылгандар. Күлүктөр мынаң эмес, бой-бойына ачынышкан. Ол ло Маадай бу колхозтон чыгала, өскө колхозко кирерге амадап, мал ижин јүк ле арайдаң табыштырала, Јети-Јодо деп јерге көчүп, «Кызыл мааны» колхозко кирген. Ого коштой мында онын каа-јаа төрөндөри база бар болгон. Онын учун колхозко кирери эмеш јенил болгону јарт.

Келген жерге озо ло баштап, төрөөндөрлө куучында-
жып, Маадай айыл туткан. Ол ло жыл күүскиде турага
агаш кезип баштаган. Алдындагы жаткан колхозтогы
туразын бузала, тартып экелерге сананган. Жантыйып
та калган болзо, бойынын. Же барарга турган болзо,
барзын. Тура бу ла колхозто артар учурлу дежил, онын
жамылулары айткан. Керек десе чадырың да артсын
дешкен. Же улус ары-бери көчкөндө, айылдарын бус-
пай, анайда ла арттырып салатан жаң бар. Ышту-быр-
кынду агаштарла, шаңдаларла кем уружатан эди.

Эскиде жаткан ла көчүп келген жердин ортозы ыраак
ла. Жетен беристе болор. Ол ло Чуйдын чанкыр жолы-
нын бойында. Ол өйдө кайдан, жойу да басып турган
туш болгон. Карын, ары-бери жорыктап турган маши-
налар куру, кошту болзын, улусты алгылап ла туратан.

«Кызыл-мааны» колхозко киргели, жайгы өйдө өлөн
чабында, кышкыда десе ол ло мал-ашка азырал тартар
иштерде туружатан. Маадай Кайдаровты ижинде ак-
чек деп, полеводтор канча ла мактагылап туратан эди.

Жаңы жерге көчкөн кийинде, Эрте, колхозтын ижи-
нег эмеш бош учун, жерине, ада-энезине барып келе-
тен. Эки бала — Мекеш ле Чинчей чыдагылай берген.
Мекешке беш жаш, Чинчейге — үч. Олорды төрөгөндөр-
гө лө арттырып турбай. Эңирде Маадай, үйи жүре бер-
генде, балдарын айлына экелип алатан. Эртезинде иш-
ке барза, ойто ло төрөгөндөргө апарар.

Эрте үчинчи балазын Жети-Жодого келеле тапкан. Кай-
даровтор оны Кара деп адагандар. Тодоштор өзүп ле
жат дежил, төрөгөндөри оморкойтон. Уулчакты Кара деп
жуулган улустаң кем де адаган. Кара чыккан соңында
Эрте жети ле коноло, сегизинчи күнде казан-айаң азып,
жеңил иш иштеп баштаган. «Сен, Эрте, калак, уур иш
эдиң жадын. Ол суу экелери база жеңил деп пе?» — деп,
айылдаш келиндердин айдатаны онын кулагынын кы-
рында ла артатан.

— Мен, Маадай, — деп, Карага үч ай болордо, бир
күн эртен тура Эрте айткан: — Ада-энеме барып келе-
тем. Узак болбогону. Кийинде узак келбеди дежер.

— Барып келгейиң — деп, Маадай жөпсинген.

Эрте боорсок, калаш быжырып алып, кара сакпыйаш-
ка салала, машина саккырга Чуйдын жолына чыккан.
Оңчо өткөн машиналар улусту, үстинде жаан кошту.
Тоозын-тобракты көдүрүп, жүргүлөй ле берет. Маадай

балдарды төрөгөндөрине апарала, Эртени үйдежиң кел-
ген. Өгбөни келерде, Эрте сүүнип: «Кай, кандый бир
машина келгенче, баланы тутсан» — деген. Адазы Ка-
раны карызына туура салып, содон ташка отурала, ба-
ланы, ыйлабай да турза, «баай-бай» деп, ары-бери
жайкап отурды.

Жаан удабай алдынаң өрө күрөң өңдү машина күр-
күрегенче келеткенин экү көргүлөп ийген. Эрте капшай
ла баланы колго алып, Маадайды кол көдүр деген.
Машина кошту болгодый. Келеткени араай. Кийин жа-
нынаң көк ыш каа-жаада быркырап чыгат. Чала чыгыш
жер өрө келеткенде.

Маадай оң колын көдүрерде ле, машина токтой
түшкөн.

— Кажына жетире? — шофер соныркады.

— Кадрин-Оозына жетире — деп, Эрте Маадайдан
озологон.

— Отурыгар — шофер жөпсинген.

Эрте баланы адазына береле, машинаның үстине
чүрче ле чыга конгон.

— О-ой, бастыра тус туру не — деген.

Маадай баланы береле, оңон кара сакпыйашты са-
лып берген.

— Же эптеп отурып алыгар. Калак, аыктанып отур.
Тус ары-бери кыймыктажардан аябас.

Машина ары болуп жүре ле берерде, Маадай адына
минеле, ишке барган.

Эртен турагы кей ап-ару. Күнниң чогы кейди там ла
жылыдып келетти. Куштардын үни анда-мында жаңы-
ланып, кейдин тымыгың бузат.

Чуйдын чанкыр жолы ыраагынаң кажайып көрүнөт.
Бараткан машинаның көлөсөлөриниң алдынаң ап-апа-
гаш тоозын буркурап, кейге көдүрилеле, оңон билдир-
безинен жоголып калат.

Үчинчи бажалык

Тоолу эр улус: Жазу, Муксум, Келегей ле Маадай кол-
хозтын бөгин жазап, тал-түште амырап отургандар. Ка-
жызы ла сакпыйажына салган курсагың кодорып, ал-
дына жайа салала, ажангылай берген. Кемизинде де изүү

курсак жок. Бир шилден сүттү. Жаңыс ла Маадай бир литрдин термозына изү чай уруп алган эмтир.

— Изү чайдаг ичкилезеер — деп, Қайдаров кожо иштеп турган најыларына, термостын бөгін ачала, айтты. — Жок, бойоор ло ичигер — деп, ончозы унчукты.

Маадай, Эргенин алтайлап быжырган алажын сындырып, изү чайла ажанып баштады. Жайг күннинг изү чогы ла изү чайдын буузы оны терледип ийди. Ол тегин де терленкей. Эрте онынг учун Маадайдын чамчазын жети күннинг туркунына эки катап јунуп турганы ол.

Јазу бу отурган эр улустын ортозында эг ле јааны. Оног Маадай. 1924 жылдын. Ол Ада-Төрөл учун Улу јууда туружып, јуу божогон ло јыл јанып келген. Кудайдын болужы учун мени бир де катап, керек десе кыртыжап та ок тийбеген. «Киж кайда ла јүрзе, алтайын, калыгын сананза, ол јаан болушту. Кандый ла буудактан аргаданып каларын» — деп, Маадай улуска куучындайтан. Оны анчада ла үйи угарга эп жок куучын дейтен. Мактанып туру дежетен. Је Маадай онызын сананып турган эмес. Ого бойыннын јуучыл јолын эзен-амыр јүрген улуска төкпөй-чачпай айдып берер керек. А каткырза каткыргылагай ла. Керек беді. Бүгүн де ол коштой отурган нөкөрлөрине неден де улам куучындады:

— Бу бөк деп немени мен канчаа тударым, уулдар? 1943 жылда мен Украинада бололо, немецтерге олјого түшкөм. Көп-көп улус болгонус. Фашист офицерлер, тен көрөрдө лө кийимдери јараш, элтү. Је ол јараш кептин ичинде ичи јыдыган, киж күүни жок, каныркак көрмөстөрді сананзан, ончозын, чын, бир јаан сарайга јууп тыктайла, өртөп ийер күүнинг келер... А не, бистин улусты анайып ла, тайылгалар өртөгөн. Көзимле көргөм. Бүтпезеер де.

— Је јазап айтсаар — деп, немецтерле болгон јуусогуш керегинде куучындарды угарын сүйүтөн Келегей сурады. — Қанайда олар өртөгөн?

— Куучынга јара киришпезен — деп, Муксум нөкөрин токтотты.

— Је онынг ондый болгонын слерге киж канайып чыдажып айдар, балдар — деп, Маадай эрмегин баштады. — Олјого кирген көп улустын кизигин немецтер туйук дворго кептеген. «Бис слерди јайым Јарманияга

апарарга машиналар сакуп јадыс. Эмеш ле сакугар. Слер, Россиянынгу улусы, чыдамкай. Чыдажыгар!» — деп, офицер Шульц айдала, дворды айландыра каруул тургузала, јүре берген.

Бисти ол двордон ыраак жок туткан. Қанча ла катап бистингу улус оморды чыгарзын деп некегендер. «Жок, оморды јайым Јарманияга апарар» — деп, немецтер айдып, бистингу улусты автоматла төшкө түрттүрип, ойто ырадып салатан. Двордо улусты эки түн туткан. Курсак бергилебеген. Бир ле көрзөбө, дворды айландыра эмик чеден тургузып, немецтер нени де кылынарга турганын сезип ийгенис. Бисти де айландыра каруулчыктар. Ийтерлү.

Учинчи күнде байаа ла офицер Шульц келип, та нени де кыйгырып, онго колун двор јаар чойип, улустын јүгүртип турды. Бистингу ортобыста кезик улус немец тилдинг каа-јаа сөстөрүн билер болгон. Мен ол тилден тен нени де билбесим... Эмдигече. Је тоолу сөстөр бар: тур, колунг көдүр дегенин билбей. Тоғ ло не деп. Је бот. Ортобыста Сидоренко деп јаан сөк-тайакту киж и айтты: «Немецтер дворды өртөргө јат. Бензин дежет. Түрген деп Шульц кыйгырат. Көригер, көригер, карындаштар! Шилемирлер нени эдип јат! Бистингу улусты дворы суула өртөргө белетенип јат!»

Ончобус, јүстөнг ажыра киж и, двордон көзисті албай ла турдыс. Немец солдаттар көнөктү јүгүрижип, дворды айландыра бензин ургулайт.

— Жок! Жок! — деп, Сидоренколо кожо он беш кире киж и кыйгырыжып, автоматту каруулчыктарды керектебей, та ундыгылап салган, ичкери ле болгылаган. Каруулчыктар озо баштап кей дөөн аткандар. Автоматтын јызырай бергенин уксаар, је не деп айдар. Божогон. Жок. Байаа улус омордын ла үстине барган. Сидоренко канайып, ийтү каруулчык онынг үстине келерде, ийтке туттурып та турза, немецтен автоматты та канайда блаап алган, омордын үч-төртин ийттериле кожо анда ла јап эттирген. Каруулчыктар көп эмес болзо, кайдаг, бис дворго једип ле барбай. Автоматтардын табыжы јызырай ла берген соғында, Сидоренко баштаган улусты — ончозын кыра аткылап ийгендер. Оны ээчий экинчи бөлүк улус, ол тоодо мен де. Је Сидоренко баштаган улусты кыра аткылап ийерде, бисти баштап көдүрген киж и «кайра, кайра!» деген.

— Э-э-э, нөкөрлөр — деп, Маадай сүттү айатын жерге тургузып, кунукчыл боло берди... Унчукпай барды. Муксум, Келегей, Жазу үн жок, кыймык та эткилебейт. Керек десе эбиреде куштардын үни де угулбай барды ошкош. Тенгери чап-чанкыр. Каа-жаа ла булут бийик туулардын үстинде көрүнөт.

— Анаг ары не болгону айтсагар — Муксум, Маадайды бойынын сурагыла ачындырбаска кичеенген чилеп, joboш үндү унчукты.

— Бир ле болгон, учына жетире куучындагар — деп, Келегей база сурады.

Маадай эки уурт сүтти ичеле, оног ары куучындады:

— Ойто ло жериске келип, бут кырында турдыс. Отургузып турган эмес... Оног мындый айалгада, өлүм болуп жаткан жерде, кем отурзын... Немецтер, двордын жанында нени кылынып жат дезег, керек десе текпиш тургузып, двордын үстине чыгала, бензин төгүп жат.

Шульц база ла кыйгырып, та нени де айдарда, ончо немецтер двордын жанынан ла каткак эмиктерле чедендеген чеденег чыга-чыга ла конгылаган. Ол ло, жаан да ой өтпөди, двор кызыл жалбышка курчадып, кап-кара ыш чоргып, толголып, тенгери брө көдүрияле ле берди. Жалбыштын жазырап күйгени биске иле угулып турды. Улустын табыжы двордын ичинен кайдаг угулзын... Бог анайып фашистер бистин улусты тирүге өртөп, кинчектеп кыргандар. Олор канайып та анайда аякыйиктен ары кылынга, түгөй ле жендиртип салгандар...

Байаа Шульц двор үзе күйүп барадарда, биске келген. Аткакту чеденнин ары жанына туруп, биске баштанган. Онон куучынын тилмешчи көчүрүп, айткан:

— Шульц слерге килеп жат. Ол двордо улуска база килеген. Же оморды Германияга апарарга машиналар келбеген, Улу Германия Россияны женип барат. Ончо машиналар, поездтер Москва жаар, Россия жаар барып жат. Онон учун мындый улусты Германияга апарарга жок. Ого коштой олор анда түгөй ле түймеен көдүрер. Олор бистин империяга каршу эдер. Онон учун фюрер олорды эртедег ле жок этсин деген. Жыт жок этсин деген. Онон учун бис олорды жыт жок болзын деп өртөп салгансы. Онызы жагыс ла Германияга тузалу! Слерди бис өртөбө!.. Слер биске эмеш иштеер.

— Жок! Жок! — деп, ортобыстан бир орус кижжи кыйгырып ийерде, офицер кейди он колыла чийе жагыгыр-

да, бир немец оны бистен айра чыгарала, көзиске ле адып ийди... Бог ол ло...

Маадай унчукпай барды.

— А слерди кайдаар оног апарган? — деп, Келегей сурады.

— Бисти... оног кандый да туйук машинага отургузала, апарган ла апарган. Онон түжүрген жерин көрөр болзо, уйдын фермазы. Кара-өлө уйлардын көбизин не деп айдар! Эмчектеринин топчылары арай ла жерге тийбей турган эмтир.

— Бог бу кижжи слердин жаанаар! Онон сөзи — фюрердин сөзи болор деп бодогор. — Бисти экелип, табыштырган жерге офицер Шульц база ла жедип келген. Анайда айдып, айдап алып, баракка экелдилер.

— Слердин жадар жер бу! — деп, каткак чырайлу немец айтты. — Мындый жакшы жер жагыс ла Германиянын жуулап, жайымдап салган жерлеринде болуп жат.

Мактап турган жерин көрөр болзо, кайдаг! Ичин-тыштын ончозын эмиктерле чарый-герий тартып салган. Олорло ток үзүгү жок жүрүп жат. Тийсен ле — мач эдерин. Өлгөнин, барганын ол ло болор. Ичи жытту, кирлү.

— Э... Сен монгол бо? — деп, бисти «сүүнчилү» уткыган немец менег сурады.

— Жок! — дедим. — Алтай.

— Э, монгол, алтай жок. Монгол, слер мал азырап жадыгар. Уй саап билер бе?

— Жок! — дедим. — Билбезим.

— Жаман монгол... Мал-куш тудуп жадаар, уй саап болбос. Төгүн!.. Бис, немецтер, слерди, укмал немелерди, ончозын билер эдип үредерис.

Уй саап билбезин, чын, немецке жолду айткам. Же, андый да болзо, унчуктым:

— Бис, эр улус, уй саабай жадыс. Бис беелерди саап билерис.

Уй саарынан мойножорго та не анайда айттым болбогой.

— А мында беелер жок! — дейле, немец, ичи жыртыла бергедий, коркышту каткырган. Онон, ондонып келген чилеп, айтты:

— Эмди ле бее болор.

Жаан удабай, эки ат жединген кижжи келди. Талганча каткырып, мени электеп турган немец, эки атка колун жулап, жүк арайдаг айтты.

— Бот, монгол, бу сеге, эки бее. Танып турун ба? Саа. Сагыжын жеткенче саа.

Мен ачынганымга немецти арай ла сокподым. Же бойымды бойым бек тудуп, тиштеримди баырада тиштенип, немецке коркышту ачынып көрөрүмде, меге каткы-өчөш жарабаганын билип ийген ошкош.

— Бу беелер сеге жарабайт па, монгол?

— Мен монгол эмес. Советский кижини — дедим.

— Жок. Советский кижини жагыс ла орус укту болор. Өскө улус совет эмес! — деп, ол фуражказын көзине кептей түжүрүп, каткызын токтодоп, кату сыркынду айтты.

— Совет улус жагыс ла орус эмес, өскө ук улус олорло кожо бир советский улус болуп жат — деп, чала чечеркежер каным кайнап чыкты.

— А-а... а... Коммунист... — деп, немец атыйланып чыкканы ончо улуска жарт боло берди. Ол эки будын талтайта туруп ийди. Белин жүктене ле сокты.

— Маадай, сен унчукпа. Болор — деп, кийин жанымда нөкөрлөрүм шымыранышты.

Санандым: Шульц мында болгон болзо, мени бого ло божодор эди. Же Шульц бисини жакшы жерге ле ачык-жарык улуска экелген эмес. Оны бис билип турбай.

— Бу беелерди саа, монгол! — деп, ол ло куушпайа жүзи сооп тартыла берген күлүк алгыра салды. — Сабат! Түргөн!

Ат экелген чала кыска сынду жоон немец ары болуп барбагдап жүтүргөн жерде, удабай ла эки сабат экелди.

— Саа! — деп, немец меге кыйгырды.

— Жок, саап болбозым. Бисте мындай беелер жок — деп, керек десе сабатты да албадым.

— Бу сен сананзаң, кандый беелер?

— Бу акталап салган айгырлар! — дезем, немец эки колын белинег алып, ичин тудунып, «их-их-их» деп талганча каткыра ла берди. Тизелери бүктөлүп, арай-арай ла жыгылбай турды. — Кандый-кандый айгырлар дейзин, монгол? — деп, каткызын токтодоп болбой, мени өчөп, сурап ла турды.

— Фюрердин беелери! — деп ачынала, айда салганымды сеспей калтырым. Немец жууктай базып ла келген эди. Колы карбас ла эткен. Онон ары не болгону чек билбейдим. Бир ле билинип келзем, бажым айланып, кускум келип турды. Оозымда тестү-тестү кан шаа-

лып калтыр. Устим дөбөн суу ургулайт. Та бистин улус, та немецтер — онызы санаама кирбейт. Же, байла, соок суудаң улам, билинип келгем. Кыймыктанайын дезем, эди-каным кынжык та этпейт. Капшай ла сананган неме — өлүм. Санаамда, бу ла, эмди ле өлөрүм. Артык неме жок. Батаа, Алтайым, кудайым деп нчимде ле алканып, жеримди ле жагыс катап адаалайын, эске алаалайын деп албаданып жаттым. Капшай ла ончозын эске алар керек. Ончозын. Жеримниг агаш-тажы, агын суулары, аг-кужы көзимниг алдынча ээчий-деечий өдүп ле турды... Анайып жатканчам, бала тужым көрүнип келди. Бойымды бойым ла көрүп жадым. Же жагыс ла уулчак тужымды. Бу ла алдыма. Тен чамчазынын алдындагы эдеги томыра жүртүлүп калган турар не... Бир ле көрзөм, — үйүм, Эрте. Тен эки тулунгы куйкаларга ла жыламыштарга кееркедилеп калган, бу ла алдында турар. Кыйгырзаң, жууктай баспас... Ол ло... беш күнге өрө турбай жаткам. Курсакты нөкөрлөрүм меге жүк ле арайдаң жидирип туратан эмтир. Кезик өйлөрдө чек билинбей калып тургамда. Онон ло эмеш ондонгон... Билинген кийинде угар болзо, немец мени сүрүк меелейлү он колыла чике ле магдайыма жүдрукла салган туру. Жыгыларымда, айлана базып туруп, тепкен ле тепкен дежет. Фуражказы көзине канча ла катап бөктөй түшсө, кайра тартала, тери-суузы тамчылап туруп токтогон до. Ого кижини өлбөс неме бе. Карын тирү артып, отурганым бу ине.

Маадай калганчы сөстөрүн айдала, ичкен-жиген курсакынын артыгын жууп, сакпыйажына салды. Нөкөрлөри неме айтпай, ого килеп отургандый болды. Олорго жагыс та нөкөри эмес, же анайда ок бүткүл дворго өртөткөн совет улус ачу.

— Ол бойынча слер уйдын фермазында иштедеер бе? — деп, Муксум соныркады.

— Бир эмеш иштегенис... Уй саарга анда үренип албай. Эмди Эрте ары-бери жүреерзе, жагыс уйды эртен-энгир саап ал жадым. Ненин уйады бар анда?

— О-о, ол Коксуу аймагында совхозтордо көп эр улус уй саап жат... Газетте не аайлу бичигилейт — деп, жалакай үниле Келегей айтты.

— Үрензе, кижини нени ле этпей база — Маадай жөмөди.

Тал-түштин кийинде желбер-желбер булуттар көк те-

нериде көптөй берди. Андый да болзо, ол жүт болорын белгелебей жат деп, Жазу тегери жаар канча катап көрүп, нөкөрлөрине айтты.

Маадай бу нөкөрлөрине көрө, эттү-канду, жаан. Талазак. Күчтү де. Сыны бийик. Ол ло Муксум шердени көдүрүп болбой жатса, Маадай келеле, «кай» ла десе, жагыскан сүүртей берер. «Сен ол туку шердени экел» — деп, Муксумга чичке, жегилин көргүзөр. Муксум узанышка бу жүрүмүндө жаңду бүткөн киж. Улус оны алтын колду да дежип туратаны тегиндү эмес ле. Ол, Келегейге көрө, эмеш жаан. 1932 жылдын жазында чыккан. Келегей десе келер жылдын тулаан айында акжарыкка табылган. Жаш тушта онын чырайы толо болгон. Эмди эди-каны, кебери ол тужындагыдый эмес. Жүзүндө артык чоң эт жок немедий, каткак. Сыны узун. Узаныш жанынан Муксумга жетпес. Андый да болзо, малтала узанар улус: Маадай, Жазу ла Муксум Келегейди бойлорына тартып алгандар. Кайтса да күчтү. Устине нени ле канайда эдип турганын бир ле көрүп алза, ого артык сөс керек жок. Анайда ла эдер. Улусла сөс блашпас. Билеркебес.

Качан аш кылганын ла келерде, колхоз Маадайды, жууга-чакка да жүргөн, көпти көргөн, иштеген кижини, узанар улус талдап алала, бөк жазазын деп сураган. Ол элден озо Жазуны, жаан жашту кижини, ошон Келегейди ле Муксумды адап, бойына кожуп алган. Калганчы эки кижинин адаларын Маадай жакшы билетен. Олордын адалары жууга барала, ол ло, сурузы жок. Уулчактардын энелери олорды келер деп, кандый коркышту сакыгылаган деп. Маадай жакшы билбей. Муксум ла Келегей кожо иштеерде, ол олордын адалары керегинде көп куучундайган. Оок балдар адазын тын да жакшы билбес, адалары калапту жууга атанарда, кичинек ле немелер болгон. Эмди десе жедеген эрлер. Колхозтын эн талдама ишчилери.

Бүгүн олор Маадайдын жууда жүргөн жүрүмү керегинде жибилү куучун уккандар. Олордын санаазы ла мындый шыралу жүрүмди адалары база жүргөн. Жагыс ла жуудан жанбагандары ачу. Ол тушта энелериле артып калган балдар нени сессин, нени билзин. Карын бу Маадайдын улус болуп, фашисттердин кийик жан-кылыгын төкпөй-чачпай айдып жүргендери жакшы.

Келегей ле Муксум Маадайдан сегис-тогус жашка

кичинеке. Бүгүн олор Маадайдын куучынын ла жылбиркеп уккан. Бөктин канча-канча үйелерин жагыртып, күн кыр бажына жууктап келгенче иштегилеген. Канча канча танкы тартып, амырап алала, жанар деп куучундажып ла отурганча, колхозтын полеводы Самтаров Салда алдынан өрө жортуп келди. Маадай нени де сезип ийди: Салданын чырайында кандый да чочыду бар неме ошкош. Арткан нөкөрлөр андый сезимге түштин та жок. Онын көстөри соок то, карыкчыл да.

— Иш божогон бо? — деп, Салда сурады.

— Бүгүнче болор — Маадай каруу жандырды.

— Жакшы — Самтаров айдала, он алаканыла көзүн көлөткөлөй тудуп, сан өрө бөктин кайа-ташка түртүрө тудулган үйелерине жетире көрди. — Бир коомой неме бол калды... Эрте барып жаткан машина, Кадыннын бу жанында жолдогы бурылчыктардын бирүзүндө авария эткен эмтирд. Жуукта жагы ла бир шофер айдып ийеле, Бийск жүре берген.

— Канайып?! — деп, Маадай үнин тын бийиктедип, сурады.

— А кайдан билер... — Салда араай үнденди. — Шофер ло айдып келген эди... Жартала берер болбой.

Жазу, Муксум, Келегей унчугышпады. Мындый кенерте угулган коркымчылу табыш кезик аразында кижинин кејиринег кей де чыгарбас эмей.

— Не болды не? — деп, жагыс Жазу кайкады.

Күн кырдын ары жанына, бу табышты укпайын деген чилеп, ажа конды. Ончолоры: Жазу, Салда атту, Маадай, Муксум, Келегей жойу басып, жаан төндү төмөн жүрт жаар жандылар.

Төртүнчү бажалык

Маадай Мекешти ле Чинчейди төрөгөндөрине де албай, олорго чүрче кире конуп, не болгону укты.

— Та... Бу жуукта ла угулып келди — деп, төрөгөн үй киж, көстин жагын ычкынып, чала мыжылдап, айтты.

— Же слер уйларды саап койоор. Балдар слерге ле отургай. Мен ол Айры-Таш жаар бар келейин. Бодола анда.

Күн жаны ла ашкан.

Маадай Чуйдын жолына чыгала, чүрчө ле машинага отурып алып, Жети-Јодоно өрб болды. Онын ал-санаазы, чек ле уйазынаг чыгып, кыймырап турган адарулардый, бажында түймөй берди.

— Слер ненин де учун ал-санаага бастырган ошкочыгар? — деп, тал-орто јашка једе берген шофер Маадайдан сурады.

— Эйе... Түбек болгон, — Маадай уур үшкүрүп, учукты.

Шофер ол бойынча неме сурабай, машиназынын жүрүжин эмеш тыгыдып ийди. Бир частын бажында машина Айры-Ташка једип келди. Мында сол жаны јаар бурылатан бурылчыктын бойында боро тоозынга бастырган жыраалар ла каргананын ортозында үч милиционер ле тоолу улус турдылар. Маадай машинадан чыгара калып, авария эткен јер јаар түргөн базып келзе, түбектен божогон кижинин үстин баш платла јаап салтыр. Араай ача тартып көрзө, — Эрте!..

— О-ой, уй!.. Эрте! Бу сен канайып калган?! — деп, Маадай Эртенин көгөргөн жүзин ле карарган оозын сыймай согуп, көзинин ачу јажын ычкынып, коронды бадырып болбой, тизе бажына отура берди.

Јажы төртөннөг ашкан да болзо, је јиит деп көрүнип турган милиционер Маадайды колтыгынаг алып, өрб тургузала, машинага екелди.

— Балагар... Көрзбөр... кандый баатыр.

Маадай эмчек уулын колына алып, ыйып бадырып болбоды:

— Энег кайда, балам?.. Эненди не ычкындын, эмчегинин сүдин јетире эмбей? Эм канайып сен чыдаарын?.. Кара, энег бистерди јангыскандыра арттырып салган. Бойы јок. Јүре берген. Бу ненин шыразы... ненин бурузы болотон.

Маадай Караны кучактанып алып, Эртенин јанына келип, анайда айдып, ыйлап турганча, милиционерлер Кош-Агаш јанынаг келген машинаны тозуп ийдилер. Анда канча бар улус өмөлөжип, Эртени ол машинага салып ийдилер. Јайгы кижы мынаг эмес, жүзи чек тизе бергенине түнөй. Кижинин жүреги токтозо, кан бажы јаар көп шаалатан деп, улус айдыжатар. Маадай јаш өлгөн жуауп алаала, Эртенин бажына салып, бойы онын бажынын јанына отурып алды. Уулчакты дезе мили-

ционер бойынын машиназына, мен апарарым дейле, алып алган.

Бу бурылчыкка једер-јетпей ле туруп, машина ары-бери согулып, бурылчыкты өдүп ле јадала, андана согордо, колдогы јаш бала ырада чачыла берген, је энези јерге чарчалып түжерде, үстине јаан козыр-козыр тустар түшкен. Бир јаан түс кижинин бажына түшкен, үч сөөк кабырга сынган. Бу јеткерден шофер бойы јарым тынду арткан. Кара — јаш бала, байла, чуузынаг улам алдырышпаган ба, айса, койу жыраанын үстине келип јымжак түшкенинен улам ба, тирү артып калган. Керек дезе алаканча жүзинде бир де сыйрык јок. «Бу тен кудайдын болужыла арткан бала болбой» — деп, Маадай ичинде сананып келетти.

Жети-Јодого једип келерде, бүрүңкүй кире берди. Эртени машинадан түжүргелекте, төрөгөндөр, айылдаштар жуулып келдилер. Мында Маадай да, байа бойына ла ыйлап, тын табыштанбай турган кижы, эмди олорто кожо тал-табышты, кыйгы-сыкты көдүрди. «Је карын, бу эр кижы не эмеш тудунбас» — деп, бойында бек сананала, анча-мынча бидин бажында тын чуукту төрөгөндөрин киреледип турды. Олор эмеш ле токтой түжеле, ойто ло табышта. Ойто ло машина андандырған шоферды бурулап, бу ак-јарыкта шыраны ологорго ол ло эжелген дежип ыйлажа берет.

Кара да ыйда. Је ол аштап турганынаг. Кем де төрөгөндөрдөг оны умчылаар деп јаны санаа алынды. Ол озо баштап эмбей турган. Оозына сүт кирерде, таптанып турала, эме берген. «Бот, бот... Эм ле, балам!» — деп, умчы эмискен келиннин санаазы жарыды.

Энези јада калганын Мекеш ле Чинчей тын ла билгилебейт. Мекеш, андый да болзо, түбек болгонын кирелү ондоп, энезинин жүзин ајыктайт. Је ондо бир де үн, кыймык јок. Ол узакка уйуктап калган. Чинчей Мекештен эки јашка кичү. Ол не болуп турганын та канайда ондоп турган, билерге күч. Андый да болзо, энезинин жүзи кара-көк учун, ол ого јууктап келеле, ойто ло кайра болор. Онон коркып турган чылап, ол јаар көрбөс боло берген.

— Бу сен кайттын, Эрте?.. Бисти не эрте таштап бардын? Балдарын өткүре јашта не жүре бердин? — деп, эн ле јуук төрөгөндөри баштапкы күн таг ажыра табышту отургандар.

Эртезинде олардын айлына улус келип отуруп, куучындажып, Эртенин жүрүмү керегинде эске алып турдылар.

— Эрте, тен ачыбаза, эдин де кезип бергедий кижиге болгон. Балдарын эчидип алып, айылдап ла келген турар. Бар-жогун айткан турар. Айлына кир келген, казанды эшти аскан, кижини күндүлеген отурар. Маадайдын аткан элигинин учугунаг кижиге бир-эки де чарам берип ийер. Күүндү кижиге... Қалак ла де. Жүрер ле жүрер керек не — деп, Базым, Маадайдын ла Эртенин төрөгөнн де эмес болзо, комыдап отурат.

Эртенин сөөгүн жууп салган соондо, жетинчи күннн өткүрген кийинде, Маадай балдарла кожо шыралу күндерди жагы ондоп баштады. Эр де кижиге болзо, ого эмди балдардын кийимин жууар керек. Оларды бийнде азыраары кайда. Уйлар саап, оок-тобыр ийт-кушты кичеери, айылдын ичин ару тудары — ончозы эмди онын мойнында. Айла, айылдын ижин канча ла иште, божозы не дейсин. Қарбагдаар ла карбагдаар. Ого коштой колхозко иштеери кайда. Иштебезег — курсак кайдаг келер. Қийимди кем берер? «Бойыг киймыктабазан, кудай да сеге болушпас» — деп, Маадай ичинде сананды.

Бежинчи бажалык

Эки уйын Маадай саап, бозуларын эмеш эмдиреле, оног оларды энелеринег айрып ийеле, чеденге кийдирди.

Сүтті жаан кара казанга урала, үстин, жарымдай да болзо, тобрак-тоозын тыг ла түшпезин деп, эскинле жаап салды. Кечегизинин каймагын кайыйла, сүтті чеденге урды. Эртен күп толгодый эмтир.

Отто аскан чай кайнап калтыр. Маадай оны чыгарала, сүттеп, ичерге белетеп койды. Балдарын ойгозола, айылдан чыгып келзе, уйлары жогыла. Кабыраачы айдап алып, жүре бертир.

— Слер, балдар, чайлап алала, бозуларды мынаар бу төмөн жалаг жаар айдап салыгар — деп, Маадай Мекеш ле Чинчейге жакыды. — Мен Қараны кургактарым.

Маадай калганчы өйлөрдө жаш балала айылдаг да чыкпай барган. Умчы бала көп ыйлаар. Мекелеер, жайкаар керек. Чууларын солып, кургактаар ла кургактаар. Чуу бөстөрдн жуатаны кайда. Чинчей кызы жаан болзо кайдат. Кичинек немеге канайып чуу жүндырар. Мекеш жаан да болзо, же түнге ле, база ла күчи жок. Каа-жаа ла оларго жүндырар. Ончозы онын мойнында, балдарга жарбыр арга жок. Төрөгөндөргө база ачыныш жок: кажызы ла мал-ашту, бала-баркалу. Бир-бирүзинин жаан кыстары каа-жаада болушса, ол ло. Мыны эт, оны иште деп канайып жаантайын айбылаар, бойынын балдары эмес.

Бир күн Маадай Қараны жагы ла чуулап, умчылап, уйуктадып койордо, адазынын эезинег чыккан Қуйка деп жаан эези келген.

— Сен не шыралап жадыг, Маадай? — деп, ол куучынды баштады. — Бу жаш балала канчаа айылда отуратан?.. Сананзан... Ол до эки баланы, Мекеш ле Чинчейди, азырап, күчин жетсе, болгой: А Қараны, мен бодозом, балдардын туразына табыштырар керек.

Анайда айдала, Қуйка эези тангы тартып, унчукпай барды. Байла, Маадай сананзын деп.

Қуйка төртөн беш жашту. Онын сыны бийик. Маадай онын айтканын чын да ажаруга алып, санана берди. «Жаан улустыг айтканын жанчыкка сад» деген бирүзи, Маадай эезинин айтканын жолду деп сананып отурды. Эмеш удадала, Қуйка Маадайдын уруп берген изү чайын ичип, айагын жууп, оног ары эрмектенди:

— Мекеш ле Чинчейди де чыдадып алзан, эм тургуза ол до жакшы. А Қараны госыдарстпа чыдадып салбай. Эмеш чыдадала, оног алып та албай. Балдардын туразын Ороктойдог Ойрот-Турага көчүрген деген жокно. Оног бери бир канча жыл өдө берди не. Городко ло апар.

Маадай анайда ла этсе жакшы деп, эези жүре берген кийинде канча күн ичинде туык сананып жүрди. «Мекеш ле Чинчей школго жүрүп баштаза, онду боло берер эмес не» — деп, ада кижиге узак ла шүүнген. Айландыра сананза, ол ло артык. Государство эмеш чыдадып берзе, оног ары Маадай бойы да азырап алар. Жагыс ла алаган болзо. Андый ок шүүлтени кожо иштеген Жазу да айткан. Жууда-чакта жүрген кижиге нени билбес, уурды уур деер, күчти күч деер.

Анайып жүргенче, байа ла төрөгөндөр айткан:

— Сен тен јаш балала кожо ал-санаага бастырып, төрт сөөк боло бертиринг, Маадай.

Маадай олор жүре берерде, төрдин бажында јаан эмес күскүдөгү көрүнзе, жаактары чек кошпыйып калтыр. Тумчугынын бажы там сүүрейип арыктаганы шыралаштын шылтагы.

— Кудай ла дезен баламды!.. Энең жок болгончо, адан жок болгон болзо, сеге ле јакшы болор эди. Энең эмчегинен астыгып, кайттың, балам? — деп, Кара ыйлай берзе, оны колына алып, јайкап, ол канча кире санбады деер.

— Чинчей, бис Қараны балдардын туразына табыштырып ийелик пе?.. Чыдаза, ойто алып аларыс — деп, бир катап Маадай кызынаг кайдар эмеш деп сураган.

— Жо-ок! — деп, тегерик чырайлу, ачык-јарык көстү кичинек балазы ол ло тарыйын айткан. Ол керек десе көстөрининг јажын ычкынып, баланы ала койып, «бербезис» деген.

— А бис ойто ло, эмеш чыдаза, аларыс не — деп, адазы јана баспай, кызын мекелеген.

— Жок, Қараны кайдаар да бербес! — Чинчей ыйлай берген. — Бербес! Бербес!

— Је, је, ыйлаба. Қараны кем де, кайдар да бербес. Балам ыйлабазын.

Чинчей чууда јаткан Қараны кучактай алып, ыйлап турарда, Маадай көзининг јажын ычкынып, јажытту арчып ийген.

— Мекеш, бис Қараны балдардын туразына бербезис дезен? — бир күн Чинчей аказына айтты. — Адам айткан: балдардын туразына берер деп.

— Бербес! — деп, Мекеш, сыйнынаг јаан уулчак, бар-јок көксинен ачымчылү айтты. — Ол тушта бис база балдардын туразына барарыс. Қарала кожо.

— Је, је, Қараны кем берерге турган оны — адазы балдарына килеп, оларды мекелеп, токтотты.

Ол бойынча Маадай балдарыла Қара керегинде куучын өткүрбей жүрди. Ого анчада ла эки бала Қарала кожо барарыс дегени ачу. Олор чыдап калган. Кайтса да, адазы оларды азырап алар. Олор эмчек эмес. Је бу экүни азырап, өскүрип аларга онын күчи једер. Төрөгөндөргө жүрүп ле, айлына келгилеп ле турза, ой өдүп калбай. Балдар десе анайда ла өзө берер. Ол тушта

јенгил болорын калганчы өйлөрдө адазы кичи сананып ла турбай.

Бир күн эјези келерде, Маадай балдарла болгон куучыны айдарда, Қуйка айтты:

— Олорго не айдар!.. Јаш бала алып, балдар шыра-лаар эмес. Оны санан... Санааркаба. Бис оны санана-рыс, балдарга баш бербе.

— Оноң олор мени бурулаар не... Кара кайда деп. Қичи нени айдатан — Маадай алангып, жүреги сыстап, жүк арайдаг унчукты.

— Қараны балдардын туразына берер. Сөс жок. Эки балала мен бойым куучындажарым. Өскө сөс жок.

Алтынчы бажалык

Салда Қайдаров Маадайды, јаш балала кожо артып калган эрди, ишке чык деп айтпай да жүрди. Эрдин санаазы, эттинг бышканы деп калык калас айтпаган эмей. Қайдаров бойы билер: качан ишке чыгар, качан чыкпас, чикезин айдар. Өлөң ижининг кидим ойинде Маадай алдында эң талдама ишчи болгон. Күнине бежен сотыкты чаап салатан. Өлөң айрууштаза, арыдым-чыладым дебес. Бугулду аттар ээчнй-деечнй де келзе, Маадай, кожо айрууштап турган кижиле, өлөңди обоонынг төзине сүүртештен* јайымдап ийген турар. Оноң бугул тартып экелген уулчактарга јакмыр:

— Откүре бачымдабагар, такпаанаг јортыгар. Обоонынг төзинде өлөң жок ло болзо, келерееер.

Уулчактар ол јакылтадан чыкпайтан. Салда бойы Маадайла канча обоого өлөң чачпады эмеш. Өлөң айрууштаган нөкөри арыј берзе, амырап ал деер. Күн ажып баратса, онын күчи там кожулып турган чылап, өлөңди јаан-јаан айрууштап, обоонынг бажы дөөн чачар.

— Эмештен берзеер — деп, обоо бажаачы айтса, Маадай, өчөшкөн чилеп, ол ло бойынча көптөң ло мергедеп турар.

— Белен өлөңди јайып болбос слер анда кайтка-наар? — деп, јобош үниле Маадай унчугатан.

* Сүүртеш — волокушка.

Маадайдын кылык-жагынын бир келишпес жаны — ол арагы ичсе. Салда оныла канча ла ичпей. Анчада ла јут-јулакай күндерде. Чапкан өлөң көп болзо, колхоз улусты амырадып турбай. Ол өйдө нени эдер, эрлер бой-бойлорын айылдажып, чегенниң аракызын ас-кылап, ичип, ол ло өлөң-чөп иш керегинде, ол ло малаш керегинде куучындажып, кейигер ле кейигер. Анайтканынын кийинде, Маадай, база куучын јок неме чилеп, кижн ачынгадый эрмек баштаар.

— Э-э, — деп, бу ла Салданы бир катап јайгыда, чадырда отурала, тили ээлбей ле барган соондо, кыртыштап баштаган. — Сен, сагал сөөктү тагма, јебрен өйдөң бери өрө чыкпаган укту-төстү, эмдигече кандый јөөжөгө једингенер. Је, айт!.. Мен бүдейин.

Анайда айдып, Салданын төжинег тудала, итатай дейле, ийде салган.

Сагалду жагыс эчкизин
Сойып јип болбогон сагал,
Јабудагы јаткан курудын
Једип јип болбогон сагал.

у сөстөрднн кийинде Салда Маадайды јудрукла јык ла салган. Маадай, колы кычып турган күлүк, Салдала јулдажа ла берген. Согушта Салда јенүлү чыккан: Маадайдын онг көс көгөргөн, эки карызы онзиреген. Анайда бир неделеден артык јүргөн.

— Слер кижиннн көзине не сал јадаар, уулдар? — деп, бөрүгнн көзине түжүрө кийип алып, бир катап Салдага јолыгала, Маадай эпјоксынып айткан.

— Бойнга бойнг килезинде, кем сего килер? — деп, Салда удур ла айткан туру.

— Сен килезег кайдарыг — деп, Маадай оны јууксынып, көп јылдарга кожо иштеген кижн ондобос кайткан деп айткан чылап, акту күүнинег үшкүргөн.

Оног бери өйлөр токтомы јок өткөн лө. Салда да, Маадай да ол ачынышты ундып салган эмей. Ого эмди не ачынар? Ачу суудан ичеле, ала көндөлөң ачынганы эрүүлдеги ачынганына кайдан турзын. Јагыс ла бүгүн Салда Маадайга килеп, Куйка ого нени айтканын билбес те болзо, је база андый ла шүүлтөлү келди:

— Маадай, сен бу јаш балала, чын, шыралап јадын. Мен сананзам, калак, ачыноба, Караны, эм тургуза кичнек тушта, балдардын туразына табыштырза, артык

эмес пе?.. Санан көрөң, нөкөр... Государство эмеш чыдадып аларына болужар.

— Кижн эди-каныла колболу балазын канайып ого беретен, ол балдардын туразына? — деп, Маадай Салданын сөзине јөпсинбес күүндү айтты. — Чыдадып бер деп государствого кижн канайып айдар? Уятту да.

— Не уйалып јадын? Ууры эттин бе? — Салда чыдашпады. — Оны чыдадып турганча, эки балаң да јаандай берер. Олор керегинде база сананар керек. Олорго курсак, кийим керек... Уредүге барза, база ла мынайып отураарга ба?.. Э-э, ол оны канайда ондоор?

— Ондоор до неме јок болбой... Балдар болбой јат — деп, Маадай, эки кара көзин ары-бери јыжып, Салдага көрбөй јадып, айтты.

Олор экү анча-мынча унчугышпай отурдылар. Кажызы ла оозында суу ууртанып алгандый. Кејиринег кей чыкпас болуп отургылай бергенн кемзине де јарабай баады ошкош.

— Санан көргөй — деп, учында Маадай, алакаңдарын уужанып, айтты. — Күч сурак ине... Је мен оны сананайын.

Маадайдын калганчы сөстөри Салданы мынаг ары олор экүннн ортодо куучын болбозын керелегендий. Онын учун Салда, суйук чачын эки колыла кайра экиүч катап сыймай соголо, бөркин кийип, айылдан чыкты. Маадай, баланы карап көрөлө, буттарынын бажыла басып, Салданы үйдежип, база эжиктег чыгып, арткан эки балазын јоктоды. Олор јок. Байла, Куйка эјезинде.

Маадай Каранын курган калган чууларын кере тарткан буулардан суурып, кайра айлына кирди. Чууларды баланын јастыгынын үстине салып, оны база ла карап көрди. «Көбөркийди сени, эјем де, кары да улус балдардын туразына ла бер деп канайып бараткылары» — деп ичинде сананып, араай шымыранды.

Оног ол отту турунды ичкери јылдырып, бала ойгонзо, оны умчылайтан сүтти отко. Јуук тургузып койды: белең, јылу болзын. Оног Маадай ненин де учун бажын калаңдадып, јалбыжы ойноп, күйүп турган от јаар көрүп, кунукчылду отура берди. Онын кара көстөрннде карыкчалдын көлөткөзи билдирет.

— Чын да, тон өткүрө шыраны мен бойыма канайып алынып јаткан кижн? — деп, эриндери кыймыктады. —

Балдардын туразына табыштырала, бир беш жашка жетсе, алып албай. Андый жаң барда, оны не тузаланбас — деп, тың сананып алды.

Эргезинде Куйка эжези келерде, Маадай сананган санаадан чочып, кунугып та турза, оны билдиртпеске кичеенип, жүк арайдаң айтты:

— Же, керек слердин айтканыгарла болзын. Мен база анайда сананып жадым: государство чыдадып берерге болужын жетирерге турганда, оноң не мойножор? Керек андый болзын. Жаңгыс ла Мекеш ле Чинчейге канайда айдар, онызын билбей жадым.

— Онызы мениң керггим болзын, Маадай — деп, эжези сүүнген чилеп, омок айтты.

Жетинчи бажалык

— Же, эмди Горно-Алтайск барадың ба? — Маадай тракт јолго чыгала, машина сакып турарда, Јазу базып келип, сурады.

— Эйе. Бүгүн ле једе берер болбойым.

— Бого нени эдетен. Јакшы барза тал-түштин кийинде городто болорын... Же јакшы једип баргың — деп, Јазу айдала, ишке жүре берди.

Маадай, уулчагың кучактанып алып, ары-бери јайкап, машинаны сакып ла турды. Эртең турагы өксөп чыккан күннинг јаркынду чогы Јети-Јодонын ичине текши јайыла бергени удай берди. Кей жылу. Маадайдын кулактарына јолдың јанында койу өскөн жыраалардан куштардын үни угулат. Ыраак јокто одордо бозуларды көрүп, ичинде сананды: «Слердин энелереер энгирде једип келер. Эмчектери сүтке сыстаганча. А мениң Карамнын энези јок... Өскө јерге барза, анда та кандый сүт сеге ичиргилеер. Оны кайдаң билер».

Маадайдын санаазын кенете једе конгон машина үзе сокты. Оң колын өрө көдүрерде ле, ол токтой түшти. Машинаның бажын эбире јүгүрүп, шофердон суранды:

— Городко јетире!

— Отур — шофер јөпсинди.

Маадай машинага отурала, унчукпай барып јадарда,

јажы јаандап калган шофер, каа-јаада ого кылчас эдип ајыктап турала сурады:

— Слер не городко бар јатканаар?.. Уйеер больницада ба?

— Јок — деп, Маадай унчукты. — Уйым авариядан божогон... Эм бу баламды балдардын туразына табыштырарга барып јадым.

— А-а, — деп, шофер ондоды.

Чын да, Маадай городко тал-түштин кийинде једип келди. Мында албаты собырылышкан, жаңгыс ла кыймыруда. Кей ого эмеш тынчу деп билдирди. Агаш туралар јажыл агаштардын кийинне јажынып тургулаган ошкош. Городтын төс јеринде көп бийик-бийик туралар. Қирпичтерден эткен. Қысқылтым өңдү. Кезиктери ак. Байла, анайда черетегилеп салган. Олорды көрүп, Маадай керектү тураны тың ла шыралаш јоктон таап алды. Терлеген-бурлаган, балазын кучактанганча эки кат кирпич турага кирип, балдардан сурады:

— Слердин јиректор кайда?

Бажын килейте кайчылап салган уулчак Маадайды кайкап көрди ошкош: эр киж и эмчек бала кучактанып алганы солун. Уулчак Маадайды директордын кыбынын эжигине экелеле, јымжак үниле айтты:

— Директор эмди ле келер. Ол үстинде катта. Мен айдып ийерим.

Уулчак ары болуп жүре берди. Маадайдын кулагына күүлеген табыш — балдардын үни. Мындыј јиркиреген табышты ол озо ло баштап койчылар јайгы турлузына көчкөндө, олордын койлоры ла кураандары үзүги јок мааражып турарда угатан эди. Бирде бу табыш күр-күрее суунын шуултына түңгей. Шуулап, шыркырап, сыгырып турган үндер бир ле уунда угулганы айылчынның ал-санаазын ойто ло јерине экелген. Же ол санаазын кенетийин кемнинг де үни үсти:

— Слер меге бе?

Маадайдын алдында бийик ле талазак сынду, калын кара чачту, ак чырайлу киж и турды.

— Эйе. Јиректор слер бе?

— Мен, мен... Же киригер — деп, үнгүр ле јарт айдып, кыбынын эжигин ачып, директор уккуулду айтты. — Баш болзын, киригер, отурыгар, не јүргенеерди айдыгар.

Маадай кучактанып алган балазын озо баштап јер-

гелей турган көскө көрүмжүлү бир түнгей отургыштардын үстине салып, колын амырадарга сананган. Же ол ок өйдө оны эмди ле табыштырзын десе, баланы канайып отургыштан алып берер. Жок, кереес эдип калганчы катап кучактанып алайын деп сананала, айтты:

— Мен балдардын туразына баламды табыштырарга келдим... Энези јада калган.

Маадай оноң ары неме айтпаста, оның кеберинде кунукчылды көрүп, директор сурады:

— Балаардын ады кем?

— Кара.

— А бойыгардын ады-жолыгар не кижиге?

— Кайдаров Маадай.

Директор калың кара чачын эки колыла кайра сыймай согуп, жаттыргызып ийеле, оноң столдын үстине чала суй салып, он колынын сабарларыла быырада согуп, айылчыдан көстөрүн албай, унчукты:

— Кару Маадай, бис слердин Каругарды балдардын туразына алып болбозыс... Ол сүрекей кичинек. Биске ачынбагар... Жаңыс ла жаандап калган балдарды алар аргабыс бар. Алты-жети жашту болзо, сөс тө жок. А Кару сүрекей кичинек.

Маадай директордын анайда мойношканына баштап тарыйын сүүне де берген: бойынын балазын, тоң өскүс арткан эмес, балдардын бу туразына канайып табыштырзын. Куйка эжези, Салда ла Жазу баштаган улустын күүниле неме болбос учурлу. Маадайда мее жок по? Жок, бойынын үч балазын, кайтса да, күчи једип, азырап албай. Же ол ок өйдө Мекеш ле Чинчей деп эки балазы эмди де кичинек учун, мынызы жаңыс ла эмчек деп сананала, городко бу кире амадап келеле, керек бүтпей барганына кунугыш, кеберине бүрүңкүй јайыла бергенин-сеспей де калды. Оны директор чокым көрүп, керек десе ого килей де берди.

— Чыдадып алар арга слерде чек жок по? — деп, ол сурады.

— Жок. Мынан јаандары да кичинек. Школго до бар-галак... Төрбөндөр дө жок.

Куйка эжези керегинде сананза да, оны айтпас деп шүүй сокты. Ого коштой тегин де ол городко апарып, балдардын туразына табыштырзын деп некеген... Төрбөң ады токтозын деп кенете сананып, Маадай унчукты:

— Олор экүни де күчим једип азыразам, јакшы эди

ле. Жаңыс ла мынызын кижиге эдип чыдадатан болзогор. Кудай, слерге алкыш сөзим айдар эдим.

Директор уур үшкүреле, бажын көзүнөк јаар бурый сокты. Канайып болужар. Оноң он јанында кара өңдү телефон јаар көрүп, сол колынын сабарларыла столдын үстине табырада согуп, нени де сананып отурды. Байла, бу ла керек јанынан сананып јат деп, Маадай ичинде сананды. Болужатан ла болзо. Учунда ол телефонун ала койып, кайдаар да сокты.

— Мария Павловна ба?.. Мен, мен. Енчинов. Јакшылар! Не солундар бар?.. Ха-ха. Андый эмей а. Мария Павловна, мен слердег бир јаан туура салбас суракту. Мындый неме.

Маадай угуп ла отурды. Бу ла Енчинов деген кижиге Мария Павловнаны мындый кижиге јаш балалу келген, арткандары, база ла оок немелер, айлында арткан деп куучындап турды. Бала өткүре јаш. Эмчек. Оның учун олор алар ба, жок по деп. Сананза, ол ло телефонло куучындажып турган үй кижиге бу директорло јөпсинип тургандый болды.

— Маадай, слердин Каруны јаш балдардын туразы алар... Мен оның јамузы Мария Павловнала куучындажып салдым. Заведующийиле. Јарт па?.. Кунукпагар, ончозы јакшы болор.

— Слерге алкыш! Јаан алкыш! — дейле, Маадай отургыштын үстинде чуулу балазын ала койды.

— Ол јерди слер билереер бе? — деп, Енчинов соныркады.

— О кудай, жок. Билбезим. Айдып берзеер.

— Мен слерле кожо кижиге ијерим.

Чын да, јитт келин Маадайга јаш балдардын туразын көргүзип берерге, оныла кожо оромды өрө басты.

Сегизинчи бајалык

— Же, баланы балдардын туразына табыштырып ијдин бе? — деп, эртезинде, Маадай јанып келерде, Куйка эжези соныркады.

— Јаш балдардын туразына.

Оноң Маадай эјезине, база өскө дө улуска канайда городко једип, камык јерди бир эдип базып, учунда

Караны јаш балдардын туразына табыштырганын төкпөй-чачпай куучындап турды. Ол бойынын кунугын анайда ла јоголтып койып турза, балдары — Чинчей ле Мекеш — ойто ло ого түжүрүп салар болды. Маадай баланы канча ла катап эмделкеге (больницага) апарып салгам десе, ол не анайда узак эмденип јат деп, Мекеш кайкаар. Анайда балдарга Куйка эјези айтканын адазы јакшы билер. Је эјеер јастыра айткан деп бу ла азатпайларга канайда айдарып.

— Ада, Караны сен эмделкеге апарып койгон дезе? — эки көзи изү јашка чыктып, Чинчей сураар.

— Эйе, эйе, балам — деп, адазы капшай ла айда салар. Онын кийинде база ла сурак береринен айбазын ол эртеден билип, канзанын соруулын оозына ары-бери јылдырып турза, ол ло, Чинчей нени сананганын ундып ийген турар. Керек десе көстөрүн колынын сыртыла арчып ийеле, күлүмзиренип ийер. Адазына ол ло керек, ыйлабайтан ла болзо.

Куйка бир кезек ойго Маадай карындаштын уйларын саап та турза, ол балазын городко апарып салган сонында, калганчы күндерде ол ишти токтодып салды. Эр кижиге айыл ижин ончозын эдерге күч. Эјезин канчазын айбылаар. Кезик аразында ол до белим деп комыдаар јан тапкан. Ого канайып јарбынар. Маадай эјезине бир эмеш ачынып, кыландап јүреле, токтоп калган: јамандыра кийим-кепти бойы јунуп, уйларды саап, үй де кижиден коомой эмес эдип турды. Эрте јада калганына берн ой удап ла баратты. Төртөн коногы да өткөн. Онын ла кийинде, јаан удабай, Куйка айткан:

— Эм мынайда ла јангыскан канайда јадарга турун?.. Карып калган эмезин, уй-бозу кичееп, кеп-кийим јунуп берер кижн табылбас деп пе. Балдарына да јегил болор. Оны сананар керек.

Маадай эјезинин сөзин тыг да соныркап укпады: анайда айдарын озолодо билип јүргөн. Керек десе ондый санааны, анда, ырагында, көксинин сырагай ла түбинде, бу ла күндерде сананып койгон санаа база бар болгон. Је ол санаазынан Маадай бойы јалтанып јүргөн: канайып-канайып кижн экелзе, балдары не дежер. Олор кичинек те болзо, байла, база кижн күүндү. Экелген кижн олорго кыйгастанза, јакшы болор бо? Озо баштап кем јок болбой кайтсын. Јангы келиннен балдар

болзо, бу балдарымды кыјырантып баштаза, онын ачузын кайдаар бадырар.

Маадай анайып сананып јүргөнче, јыл өткөн. Эртеин јылына ончо төрөгөндөр јуулган. Эртеин эне-адазы, карындаш-төрөгөндөрн. Маадай да јанына ончозы.

Мекеш ле Чинчей Эртеин де эне-адазында јүрүп, ойто айлына келип, эмештен чыдагылап келди.

— Адам, Караны сен эмделкеден не узак экелбей јадын? — деп, Чинчей оос јапаста, адазы олорды Куйка эјезине арттырала, городко сунган эмей.

Мария Павловна, јаш балдардын туразынын јамузы, Маадайды сүүнчилү уткыган.

— О-о, слердин Карагар су-кадык өзүп јат! Көрсөгөр, эрдин бойы!.. Мында, керек десе, бир кижн азырап алатам деп сураган... Торт ло јайнап турар... Эмди бир јаш эки айлу. Шүлмус та.

— Азыраарга? Олор јаш улус па?

— Төртөннөг ашкан ла — Мария Павловна айткан.

— Алза алгай ла — Маадай алды-кийин сананбай, айда салган.

Маадай городко коно јүргөн. Уулына ойындаштар салдып экелген. Бор-сар курсак.

— О-ой, бу слер канайып турыгар?! Бисте ончозы бар. Керек јок — деп, балдар алаачы келин, эки алаканын јайып, күлүмзиренип айткан.

— Је алдырбас... Айдарда слер курсагын балдарга үлеп берзегер, ойындажын база — деп, Маадай күүнзеген.

— Кижинин күүнин јандырбагар — деп, Мария Павловна айдарда, кайкап чыккан келин ол ло күлүмзиренген бойы Маадайдын экелген конфеттерин, тегерик јымжак өтпөктөрүн, ойындарын алып, јүре берген.

Маадай «Туулу Алтай» деп конокчыда конгон. Мында ол, энирде столовыйда отурала, бойынын аймагынын улузына јолыгып, узак куучындашкан. Маадай, јүрүминин бир кезек учуралдарын улуска айдала, онон не аайлу кемзинген: угуп отурган улус, оозына суу уруп алгандый, унчугышпай, јангыс ла оны ајыктаалап турганын сескен. Онын јүрүми олорго не керек. Учында Маадай төжөгине јадып айткан:

— Је, калак нөкөрлөр, јүрүмин айдып, комыдады дебегер... Мен јадып амырайын.

— Јок, јок. Бис тегин јерге угуп отурган деп пе?! Јо-ок. Слердин, Маадай, айтканаар јакшы. А улуска айтпаан

немени кемге айдарар. Слерге ле жеңил болор... — Мы найда кожо отурган үч кижинин бирүзи ого айткан.

— Чын, чын... Эр киж, слер ачуга тыг ла багынбагар. Ол үч баланы чыдадып алзаар, не аайлу жаан керек. Эмди жагы үй киж алар керек... Бистин жерде келиндер бар ла... Келигер, бис эбин таап ийбейс. — Экинчизи, Маадайдын куучынын угала, жагыс ла ол жаанын сананган чылап, килегендү айдып отурган.

Учинчи эр киж узак унчукпай отурала, араай кошкон: — Сен, эр киж, бу жүрүмнги биске куучындаганын жакшы. Улуска айтсан — улус болужар. Улус жокко сен не бологон. Бис, бу ла сениле кожо отурган эр улус, айт жадыс: ачуга түшпө. Кунукка бастырба... Эр бол.

Маадай, жагы ла кыйын жада берген бойы, чочый бергендий, орынын сертес эдип тура жүгүргөн. Кожо куучындашкан улустан башкаланып, канайып жалбагына барып түжүп турган деер деп, бойында сананган. Бу улус оны нөкөрзин, киж деп куучындажып турбай. Жарабас, угар ла. Артык сөс арга берер, улу сөс учурлу болуп, уулдан уулга улалар.

Маадай таптанып ийерде, оозында кылчу амтан билдирди: капуста да жибеген эди, чаазында ороп салган жымжак сыр да амзабаган. Байла, аракынын ла ачузы. «И-та-тай, ичпес немени не ичтим, жорыкка жүрүп» — деп бойында шымыранала, Маадай орынына жада берген. Нөкөрлөри мыны көрүп, чала жараткылабай турала, бойлоры да уйуктаарга тыш кийимдерин суургылап, тожокторине күч эдип, тууразынан барып түшкүлөп, уйуктагылай берди.

Маадай жагып келеле, ол ло городто эр улустын сөзин катап-катап эске алып жүрди. Бу киж тирү жүрзе, килеген улуска жолыга ла беретен турбай деп, канча сананбады деер. Ол санадан ого жеңил. Кайтса да киж ол, бойына ла балдарына жеңил болор дегени жан ба?

— Эмди нени сананып жадын, Маадай? — деп, кече ле эжези Куйка сурай соккон эмей.

— Же тог өткүрө не бачымдаар... Көргөй — деп, Маадай эжезине чала тарынып, кизирт үндү каруу берген.

— Унинди не көдүрүп турун?.. Сеге ле болуп турбай — эжези де атыланып чыккан. — Карыганча мынайда ла жүрөй деп пе?

Эже ол эн ле жуук киж. Онон өскө улус анайда айдып турганда, байла, Маадайга ла жакшы сананып турганы ол.

— Эмди мен кемди алатам? Меге кем барар? Кайтса да, карын калгам ине — деп, кече ле, эжези база ла ол жаанын сөс айдарда, Маадай баштап ла санаазын чыгара айтканын бойы да сеспей калган.

— Санан... Ажыктан. Кижее барбаган карган кыстар да бар... Тул да келиндер жүрү — деп, Куйка жымжак үндү айткан.

Тогузынчы бажалык

Маадай, Караны городко апарган сонгында, келер жайда, күөк айда, тайгада жүреле, ненин де учун жайгы турлуга көчүп келгилеген койчыларды айылдаган. Күүктин үни анда-мында жагыланып турганын угарга да жакшы. Эбире жап-жажыл. Кейдин арузын журт жердеги кейге канайып түндөүр. Журт жерде төс оромло кандый машиналар жүрбөйт дейзин: кош тартар жаан да машиналар, кийиндеги эки колөсөлөри жаан «Беларустар» кайда. Ого коштой жеңил жорыктуу машиналар, мотоциклдер. Олор жагыс та төс жолло эмес, же айылдар ортозында чичке ле тапчы жолдорло мантажып, тоозын-тобрак көдүрөтени база чак. Онын учун кей де тоозын-тобрактуу деп билдирип турар. А мында, тайгада, кей ап-ару. Көк өлөңнун ле жүзүн чечектердин тату жыды кижинин су-кадыгына сүрөкей ле керектү немедий. Кенертег чагананын да жыды жытанып келген турар. «Койчыларга кандый жакшы. Эрте эзен жүргөн болзо, эмди ончобыс мында жадар эдибис» — деп, Маадай ичинде сананып, калганчы кобыда турган турлуга келди. Бу турлуда — Жазу. Билезиле койлор кабырып, олор Межелик деп жерде калганчы жети жылдын туркунына тургулап жат.

Жазунын үйи — Базым — божо кайнаткан ошкош. Божонун ба, сарсунун ба жыды жытанат. Чуурым да көрүнбөйт: калганчы өйлөрдө аракы азышты аймак ичинде

чек жоголтсын деп, областыңаң аңылу жакылта келгенин ончо улус жакшы билер. Оның учун чуурымның турганын да көрбөзүң, аарчының сарсузы да акканына учурабазың.

— Жазу кайда? — деп, Маадай Базымнаң ого канза азып береле, кейди тыңыда көксине кийдире тынып, сурады:

— Өзөккө түшкен. Сельпого... А не?

— Тегин сурабас па? — деп, Маадай айылдың ичин айкап, Базымның уруп берген чайын ичип, кайкаганду унчукты.

Эжик калт эдерде, Маадай ол жаар көрди. Кем де кирип келер керек. Байла, балдар. Же жаңы асқан боюнун жыды жылыгалак, база ла селт эдип, жытанып калды. «Балдар канайып айылга кирбей туру эмеш? — деп, Маадай сананды. — Айса оло, асқан аарчыны каруулап, айылдың ичкери жанында жырааларга барып туру эмеш пе?».

База ла эжик калт этти. Базым да, Маадай да эжик жаар көргүлөди. Торкочы кирип келди. Ол тал-орто сынду, чичке кара кабакту, өдүк жок, кара жикпелү ле киртийле, борорып калган ак чамчалу эмитир. Кирип келеле, жегезинин жанына отуруп алды. «Жакшылар» ла деген сөстөн өскө нени де айтпады.

— Чайлап алала, ойто койго барар болбойың? — деп, жегези Базым сурады.

— Эйе — деп, Торкочы жаңыс ла сөслө каруу жандырды.

Маадай эрмек айтпай ла отурды. Ол ненин де учун Торкочыны, жаңы ла көргөн чилеп, карыш ла бажында айкап турганын кыс билип ийген ошкош. Базым, жаандап калган кижини, бу керекти сезип те салза, та ненин де учун жакшызынып тургандый билдирди. Оның чырайында кандый да күлүмү көрүнип калды. Керек дезе кокырлап ийерге арга бергендий бодолды. Андый да болзо, ол санаазынаң айрылып, куучынды Жазуга көчүрди:

— Качан келгей не?

— Керек бар бедди? — Базым кайкады.

— Бар ла.

— Сакып алзаң. Күн ашкалакта, једип келбей ол.

— Же, бир ле болгон, кийинде куучындашкый — деп,

Маадай айдала, айагын тойдым дейле берип, атанадым деди. Оның бачымдаганы неден улам боло бергенин Базым кайкап артты.

Чынынча айтса, Маадай Жазуны тегин ле сураган. Жайгыда өлөн ижинде малчылардың бригадасына кожо иштеери жанынан эрмектежер керек болгон. Же ол жанынаң эм тургуза Базымга айтпас деп шүүйле, Маадай адына минеле, ненин де учун байагы келген јолло ойто кыр өрө салган, кайда да Торкочының койлоры болор керек. «Күнерик меесте болбозо» — деп, Маадай сананала, Межеликтин бир кырлаңын одыра јортул келзе, чын ла, койлор мында жүргүлөди.

Јаан удабады, Торкочы койлордың үстиги жанында, јаан таштың үстинде көрүнди. Ол до Маадайды көрүп ийген болор керек. Керек бедди. «Тог ло кыс эмес ол» — деп, ичинде сананала, ол адының оозын туура тартты.

— Э-э, Торкочы! — деп, Маадай чүрче ле оның жанына једип келген, адынан түжүп, унчукты.

— А, бу слер турыгар не? — деп, јалакай үниле кыс унчукып, буттарының бажына көрүжин көчүрди. — А мында нени эдип турганаар?

— Койлоор күүним келип јат. Бот кемле кожо койлоор?.. Оның учун койлордың жанына ла јортуп жүрөп күүним келерде, бу ла... мынайып жүрүм.

Маадай анайда айдала, ыраак туулардың баштарында ак карды көрүп, бу тайгада ару кей ол ло ару мөңкүлерден деп куучындады.

— Кой кабырар кижини канайып табылбайтан слерге? — Торкочы содон ташка эптү отурала, жанында турган Маадайдан сурады.

Олоор экү ле куучындашкан. Торкочы тың ла јаш эмес. Ого јирме алты јаш. Бир уулду. Анайып ла, кижее барбай јадып, бир уул таап алган. Балада ненин јаманы бар эди. Табылган, чыккан немени азырап ла албай. Торкочының чырайы тың да көрүмјилү эмес, је оның толо эди-каны, төжиндеги јаан эмес эки межелик, курлаа тужын өдө конгон калың ла јоон чанкы — ончозы кижини бойына јилбиркедип турганы солун. Кандый ла јажыт эр кижинин күүнин бойына тартып јилбиркеткенин кем де сөслө айдып албас.

Таң алдында бир эмеш јааш јааган кийинде, ар-бүткенди көрзөн, жаңырылып калгандый. Жаңыс та жаңмыр эмес, је алагүннин ачык-јарык чогы да јерди ја-

ныртып турбай. Куштардын, анчада ла күүктердин, үндери бу жаңгыртула кожо кеендиктин керези ле чүми ошкош.

— Көрзөн дө, Торкочы, — деп, Маадай он колын ичкери сунды, — бу жаңгы жайылган жажыл бүрлү агаштарды ла жырааларды, жегестү ле жүзүн-жүүр жалбактарды ла бүктерди тайанган тууларды! Мынайда турарга кандый жакшы!.. А мен дезе туку ак баштуу тууга түңей... Кандый да кунукчул бар... Ондоп болбой жадым... А сен, Торкочы, кажы да тууга түңей эмезин...

— А неге түңей? — Маадайдын куучынын үзүп, кыс кайкап чыкты.

— Слер бе?.. Сен... бу ла келген жастың бойы ошкочын.

— Кудай-ай, бу жажыма мындый макташты баштап ла угуп жатканым бу.

— Мындый сөстөрдү мен сеге катап-катап айдар күүним бар. Жаңгыс ла электебейтен болзон.

Торкочы күлүмзиренеле, туура көрди. Жүзин эзинге удур тударда, самай тужындагы бош чачтары элбиреп чыкты. Онын күлүмзиренгени удабай ла өчө бергендий болды. Мыны сезип, Маадай да кунукка түже берип, ойто ло ойгонгон көгүстөгү кыска жарагадый сөстөр табарга кичеенди. Торкочы мыны ажындыра сезип ийген ошкош:

— Меге андый сөстөрдү не айдарга албаданып жадыгар?.. Маадай, слер калас ой өткүрбейтен болзогор... Мен керегинде тегин ле анайда сананбагар.

Торкочы Маадайга кылчас эдип көрөлө, өрө турды.

— Сен керегинде жаңгыс ла жакшыны санангам. Жаманды керектеген болзом, тегин жерге, чын, ой өткүрбөс те эдим... Мени жастыра ондоп жадын, Торкочы — деп, Маадай актанып баштады. Бу актаныш та эмес. Чике, чын айткан сөс. Жаңгыс ла онын күүнин Торкочы ондойтон болзо, ол бу ла турган кайадан, сүүнчиден улам калып та ийзе, бир табы болор эди. — Торкочы — деп, Маадай нени сананып турганын бого ло айдар күүни келди. — Билеринг бе, бис экү кожо журтаар учурлу.

— База нени айдарга тураар? — чала күлүмзиренип, байа тура жүгүргөн бойы, эмди отура түжүп, Маадайга чике көрүп, Торкочы сурады. — База нени күүнзедигер, айдыгар ла.

Торкочы Маадайдын эки көзине чике көрүп алган, ол

база нени кокырлап айдар болотон деп сакып отурды. Же Маадай ого бастыра бар күүни айтканын ол эмдигече билбей, оныла кокырлажар деп шүүп алды.

— Жок, Торкочы, кокыр эмес... Сенде бир уул бар... Менде эки бала. Учунчизи, Кара, кичинек... Оны былытыр ла оок балдардын туразына табыштырып ийгемди сен, байла, уккан ла болбойын. Городто, Государство чыдадып берер... Эмеш ле чыдаза, мен оны ойто барып эжелерим... Анайда куучындашпазан да, кижининг балазын өскө кичи алар эмес. Чыдагай ла.

— Мен слердин бу сөзбөргө каруу эдип нени айдарымды слер ажындыра сананбадаар ба? — Торкочы катуун тартынып айтты.

— Санангам ла, Торкочы. Айландыра. Эбиреде. Мен, көп лө болзо, сенег алты жашка жаан. Бу башка сегетын ла кунук эпес учурлу. Бодозон, мен жаңгы ла жүрүм жүрүп баштагам болгом. Жүрүмниг кидим ойи меге жаңгы-жаңгы ла башталган тужында Эрте жада калган... Же оны эмди канайдар. Андый салым болуп калганда.

Маадай Торкочыга көпти-көпти айдарга сананган, же кыстың күүнин угарга база керек. Тонг өткүре көп айдып, бүдүмчилеер деп турала, чек керек үрелип калбазын деп бойы да учында чочый берди.

— Санг башка эмтиреер — деп, учында Торкочы өрө туруп, унчукты.

— Мен сени тың бачымдатпай жадым. Карууны табынча сананып берзин деп... Ой жеткилинче... андый да болзо, удатпа... Мен бу городко барып келзем, сеге жолыгарга бнөтийин бери тайгалаарым.

— Акыр, күн ажып браат, койлор жууйдым — деп айдала, таштаң ташка калып, Торкочы ичкери басты.

Маадай ого койды түргөн жуужып береле, айтты:

— Торкочы, келер туштажуга жетире.

— Жакшы болзын! — деп, Торкочы колун жаңгыды.

Анайып олар Межеликтиң мезининг эдегине айрылышты. Маадай өзөк төмөн магтатты.

Онынчы бажалык

Маадай тайгадаң өзөккө түжерде, өзөк-буурынын келтей жарымызы анда артып калгандый болды. Ол керек десе эженин айткан сөстөрүн учуна жетире угуп-укпай ла турган неме ошкош. Эжези Мекеш ле Чинчейди калганчы өйлөрдө жаантайын бойына апарып, азырап ла кондырып турганы база тегиндү эмес. Олордын адазы эмеш улустын ортозына жүрзин, айса кемдикемди көрүп, бойына үй кижиге таап алар. Балдарыла кожо отурза, ого кижиге белең табылбас деп, эжези чын шүүп алган.

— Сен база ла Карага барып келерге бе? — Куйка Маадайдан соңырап сурады.

— Эйе... Канайып оны кижиге ундыр.

Бу жорыкта Маадай жеңил жорыкту машинага отуруп барган. Аймакка келсе, столовийдын жанында эки жеңил жорыкту машина турган. Ажанбай да, Маадай оларды каруулаган: айса, бир-бирүзи городко апардан маат жок.

Маадайдан ол сезими калас болбоду. Столовийдан чыккан эки жийиттин бирүзи, оозын коларткышла арчынып, куу өңдү машинага базып келеле, онын көлө-сөлөрүн бутла тееп, аяктап көрдү. Бу ла өйдө Маадай, жүктөнгөн рюкзакын алганча ла ого базып келип, жакшылажала, сураган:

— Слер городко бо?

— Эйе.

— Мени, жер бар болзо, кожо алзаар... Анда уулым бар, ого барадым.

Жийит уул Маадайдан будынаң ала бажына жетире көрөлө, айтты:

— Бачымдабай турган болзогор, же, отурыгар. Жаңыс мен жолой көп магазиндерге кирерим.

— Жок — деп, Маадай каруун жандырды. — Мен де магазинге кирерим. Карын жакшы.

— Отурыгар.

Маадай рюкзакын жардынаң алала, машинаның кийиндеги эжигин ачып, отуруп алды. «Эптү, жакшы. Түргөн жорыкту» — деп ичинде сананды. Шофер сол карманына ключти салала, машинаны күркүредип ийди. Ак тоозын кийинен ары чөйиллип ле калбай.

Жолой жийит кижиге, шофер, Маадайдан көп тө сурак сурабады. Керек десе магазиндерге де кирбеген. Жаңыс ла магазинге киреле, балдарга кийим сураган. Саду-чы жок деерде, жаантайын канайып болбой турган деп ачынала, Маадайга барактар деген. Ол ло, машинага отурган ла жерде, город жаар шунудып ийгендер. Кемзинде де үн жок.

— Слерге кайда түжер керек? — деп, городко жеткен соңында шофер сурады.

— Яш балдардын туразына жетип алар керек ле — Маадай амадузын чике айтты.

— Жетирип саларым — деп, жийит жалакай үниле Маадайдан сүүндирди. — Ойто качан жанарга турганыгар?

— Келген керегим капшай бүтсе, эртен де жана бер-бей... Керек десе бүгүн де.

Маадай яш балдардын туразына кирип келсе, мында сүрекей тымык. Бастыра балдар уйуктап жаткандый. Балдар алаачыларда да табыш жок. Келеле, эжиктин жанында бир канча кире отурган. Узак өйдүн бажында, жолугуга оройтыганынан улам бойы бурулу кижиге чилеп, жаманысты таштагар, бисте жуун болгон деп, келген үй кижиге айтты.

— Балаарга келдигер бе? — деп, учында сурады.

— Эйе. Уйуктап жат па?

— Балдар ончозы уйкуда... Слердин балаардын ады Кара бедиге?

— Эйе. А не?... Маадайдан көстөри жаандай берди.

Келген үй кижиге айылчыны ширтеп көрөлө, сары чачын кайра сыймай согуп, айтты:

— Слердин уулчагарды азырап аларга өскө кижиге алган... Бойынын балазы эдип бичидип алган.

Маадайдан көстөри арай ла жыкпыктарынаң чыкпай калды. Буттары, арыган чылап, жүк ле арайдаң бут кырында турды: киймык ла этсе, бастыра бойы жерге мыч ла барып түшкөдий бодолды.

— Слер нени айт жадаар, билереер бе?! — Маадай атыланып чыкты. — Ондый немени слерге кем айткан?! Андый жан бар ба?

— Бар, бар. — Онын учун бис яш баланы кижиге берип ий турбай... Жан жок болзо, слерге де бербес. Алза, алзын деп, бооро бойыгар жөпсіндеер не. Эм не?... Оны слер база ундыбас учурлу.

Маадайдын буттары ээлжиндеп турала, алдындагы ордына кире берди. Оны та кем де уур маскала көксине соккон немедий деп бойына билдирди. Санаазы арай ла уча бербеди ошкош. Колдордын сабарлары кабышпай тургандарын не деп айдар.

— Мария Петровна кайда? — деп, Маадай, нениг де учун ол кижиге аргадап алар учурлу деп, бойында кернеге сананала, сурады. (Ол ок өйдө ол до эм нени этсин деп шүүй соголо, унчукты.) — Жок, тегин сурап турум. Ончозы жарт.

Мария Павловна бу керекте жаан учурлу. Баланы бербес деген болзо, Караны эмди ле экелип, адазыла жолуктырып ийбей. «Арай ла келбей удаганымды не деер — деп, Маадай бойын бурулады. — Уйа баскан такаа чылап, не жаттым болбогой?»

— А кемге бергенигер? Ады-жолы, өбкөзи не улус? Кайда жадып жат? — деп, бир уунда сурактары оозынан төгүлө берди.

Сары чачы алтындалган орус келин айтты:

— Онызы жажыт, блар. Алган да улус, бис те мыны жажытта тудуп жат. Андый жан.

— Айдарда айтпазаар ба?

— Жок. Айдар жаным жок. Ого коштой оны кемге берген, кайда жадып турган — чаазындар мында жок.

— А кайда барган?... Уча берген бе? — кыжыгы тудуп, Маадай сурады.

— Кайдан көрөйин, кайдан билейин — дейле, келин кижиге, Маадайга менде болужар арга жок деп айткандый кеберлү, эжикти жабала, жүре берди.

Маадай калак ла калак дейле, эки катап чакылдан, кайткан-кайткан неме бу деп кородоп, жаш балдардын туразынан чыгала, бажы ла жайган жер жаар басты. Онын уккур кулагына куштардын үни угулбайт. Күркүрөп турган машиналардын табыжы токтоп калгандый. Жажыл ором куп-куу немедий, оны жоткон боро кумакла бөктөй согуп салганына түгөй. Кулак нени де укпайт ошкош. Бир ле билинип келзе, городтын он жанында бийик туунун алдыла агып жаткан жаан эмес суунун ол жанында кечип калтыр. Суу шуулап, үсти күннин чогына жалтырап, агып ла жатты.

— Бу мен кайдаар анаатып барып жаткам? — деп, бойынан бойы ачурканып сурады. — Кижиге жүүлүп бараткан болбой.

Анайда айдала, эбире ајыктанды: кижиге көрүнбейт. «Бойыла бойы куучындажып турган, санаазы једикпес кижиге болбозын деп улус санабазын» — деп, ичинде сананып калды.

Ол тудунчагы алганча ла «Туулу Алтай» деген гостиницага келди. Онын эжигинде улус көп эмитир. «База ла јер јок болбайсын. Эм кайда барып конотон?» — деп туйук сананды. Текпишти өрө чыгып, эжик ачын кирердин кажы жанында, кийин жанында үн угулды:

— Је керегеер бүдүп калды ба, блар?

Маадай кайа көрзө, байа түште кожо келген шоферге эмитир. Сүүне берди: кожо болотон кижиге табыла берген.

— Јанараар ба? — деп, ол сурады.

— Күн ажа берген, орой эмес пе? — Маадай аланыды.

— Алдырбас... Түн ортодо јеристе болорыс.

— Аймактаг ары канайып јанатам?

— Бистин айылда конуп алаар — деп, уул шүүлте чыгарды. — Бачымдап турган болзоор, айлаарга апарып та саларым ла.

— Озо ажанып алаалык па? — Маадай аштап турганын јангы сезип, нөкөрсип турган јиитке айтты. — Бүгүн бис јолој ажанбаганыс не. А?

Јолој Маадай көп-көп куучындаган. Шоферге байа түштеезиндий кунукчыл эмес. Онын машиназы түрген де барып јатса, је кожо барып јаткан Маадайдын куучынын ол там ла јилбиркеп уккан. Анчада ла Кара деген уудын өскө кижиге азыраарга алганы кайкамчылу.

— Андый јан бар дежет пе? — деп, аймакка једип жүреле, јиит шофер сурады.

— Бар дежет — деп, Маадай уйку аразында эрмектенет. — А, канайдар оны, андый јангы... Бойы билзин.

Он биринчи бажалык

Маадайды ол ло түнде ол јиит айлына јетирип салган. Је канайып та арыза, канайып та чөкөзө, ол бүгүн эрте турган. Эки көнөкти алганча сууга барган. Сары тагнын сооксымак эзини эди-канын сергиде согуп ийгенине ол сүүне бергендий болды. Уур санаалар јо-

толып, ал-камык сурактарын катап ла эске алды: эмди канайып та, кайтса да, кижилер алар керек.

Уйдын јаш јинине базала, Маадай арай јыгылбады. «Моомолорды сени, бас ла јүрген јерге јинин төгөр!» — деп ненин де учун кыжыгы тутты. Ол андый да болзо, агаштардын јажыл бүрин эртен турагы соогын тартынган эзин шылырадып турганын угуп, шымыранып, агып јаткан сууга једип келди. Суу токтомы јок: кыймыкта ла кыймыкта. Онын бир де амыры јок, ичкери агып ла јадар. «А мен кайдаар барарым, айтсан, јаштан ичкен талай-суум?» — деп, Маадай эриндерин кыймыктадып, сууны сузуп јадып, шымыранды.

Маадай чайды азала, чыгарып ла аларда, Куйка эјеzi оп-соп ло кирип келди.

— Је, городто не јүрү, Маадай? — деп сурады.

Карындажы ого ачынып, көзинин учыла ајарды. Је ол ок өйдө көксиндеги ачу сысты сестирбеске айтты:

— Городто не бар деер?.. Анда изү, кейи тынчу.

— Онын учун бачымдап келген бе?.. Не болгон? — эјеzi кестенип сурады. — Каранын су-кадыгы кандый эмтир?

— Кара? — Маадай чочый бергендий, сертес эти. — Кара кем јо-ок. Озүп ле јат. Јагыс ла...

Ол уулчагы керегинде болгон учуралды эјезине чикезин ајдарга турала, андый да болзо, керде-марда јан кижиле не-не боло бербезин деп, акыр, озо беле-теп алар деп шүүнди. Қалганчы сөс, чын, чай ичип отурган эјезинин ајарузына, кармакка кичинек балыктын балазы илине соккондый, ала койынды.

— Айтсан, балала не болгон?

— Э-э, эјем... Караны улус азырап аларга сурап туратан эмтир... Балазы јок улус. Ајдарда, онын јамузы ајдат: баланы олар кем-кемге азырап аларына берип ијердег ајабас. Бот ол ло...

— А, андый јаны бар беде? — Куйка чала чочып, ачурканып, кайкады.

— Бар эмтир, эје... Бар. Ненин учун дезе баланы олар өткүре јаштан азырап баштагандар. Олордын табы болтыр.

— А сен кайткан?! Алгалакта, баланы экелер керек болгон! Эм эки-үч јашту баланы... Баланы оларго тегин чыгарган ба?!

Маадай эјезинин ачурканып чыкканын билип отур-

ды. Отко јуук тиш күйер, буурга јуук ич ачыыр дегени ол ине. Андый да болзо, карындажынын ачурканып отурганы база бар: бу ла эјеzi эмес болзо, Қара эмди айлында өзүп, адазын, төрөгөндөрин, аказын ла эјезин сүүндирип јүрер эди. Эмди орой. Қара өскө кижинин айлында. Оскө улусты ада-нем деп айдып, олорды сүүндирип, ойногон, каткырған, јүтүрген болор.

Јаан удабай Мекеш ле Чинчей эчишкенче келгиледи.

— Э-э, балдарымды! — деп, Маадай олорды уткыды. — Қай, бери келигер. — Адазынын көстөринен јаш көрүнүп келди. — Қелип отурыгар, чайлагар, балдарым.

Маадайдын үни де башка угулды. Мекеш ле Чинчей сескилеп ијди ошкош. Ого коштой Маадай бойын база кайкап калды. Бу мындый не? Қөстин јажы качан да беле-лен келбейтен. «Ай-ай, ал-санаам ујадаган болбой» — деп ичинде сананды.

— Отурып чайлагар, балдар — деп, эјеzi карындажынын айтканы аайынча база унчукты.

— Адам, Қара эмденгенче ле бе? — Чинчей, чичке үниле шыгырт эткен чилеп, адазынын койнына отурып, онын көзине чике көрүп ијеле, сурады.

— Качан онон чыгарар? — Мекеш артпады.

— Удабас, балдар, удабас. Каранын су-кадыгы јакшы. Балдар сүүнижип, ажангылай берди.

Уйларды саап, бозуларды ајдап ијген соғында, Мекеш ле Чинчейди једингенче, Маадай эјезине келди.

— Мен тайга чыгатам — деп, карындажы айтты.

— Бар ла — деп, Куйка унчукты.

Он экинчи бажалык

Јаштын јаап турганы коркышту. Чек ле тегериден көнөк көнөгиле ле уруп тургандый. Кырды төмөн түшкен чичке кара јолдорды төмөн суучактар сыр јүгүрүк-ле аккылап турды. Такалу да ат чала тайкылып турар. Јер деп неме торт чейиле берген. Маадайдын кийип алган плащ тоны јашка өдөлө, кобырайып калган. Андый да болзо, ичиндеги кийимдер кургак.

Маадай тайгага јүрүп, үчинчи күнинде Торкочынын турлузына келген. Бу өйдө јут-јулакай токтой

берген. Кейде жагыс ла куштардын үни жагыланып турды. Жалбакты ла кырларды төмөн түшкөн жолдор аккан суулардан там теренжип калдылар. Маадайдын келгенине Жазу ла Базым сүүне бергендер. Қалганчы өйлөрдө олардын турлузына кем де келбеген. Солун-собыр угушпаган.

— Бала-баркаг кандый жүргүлери? — деп, Базым сурады.

— Кем жок ло — Маадай каруун берип, удур мындагы тайга-ташта жаткан улуста не солун барын сурады.

Торкочы айлында жок болды: ол койлой берген. Андый да болзо, Маадай оны сурабады — жолыга бербей. Эм тургуза неме билбеечи ле болуп жүрбей. Боорогы берген сурактын каруун капшай угар керек. Оноң өскө бу тайгага не келген деп. Жагыс ла ого жолыгарга, бар-жокты куучындажарга амадаганы тегиндү эмес. Жаш улус эмес, тун ортозына жетире жүретен өйлөр туку качан өткөн.

Маадай Жазу эштег чыгала, одыракты өдүп, Торкочынын койлоп жүретен жерин бедреп барды. Мындагы ла жеринде болор керек деп, бойында шүүп алып, ууланган. Ол жерде жок болзо, оноң бийик чыккан. Қобынын бажы жаар жер айаң эмей. Анда канча да мун койлор жайлаза, одор жеткил. Олөң-чөп тизедег ажып калган. Маадайдын айдыжыла болзо, колхозтын мериносторынын чичке куйруктары эт-жуу алынып, бел-сырты баспактый болуп, семиргилеп калган.

— Жагыс ла той эдер керек. Белкенчек деп неме талдама — деп, Маадай коқырлаар деп жадып, мында арай ла бойы каткыга түшпеген эди.

— Сениң де белкенчегинди улус сақып турган болбой — деп, Жазунын үйи Базым, келтей көзин имдеп ийеле, айткан эмей. Маадай бастыра бойы изип чыккан. Қарын, коқыр ол бойынча токтоп калган.

«Мен чын да слерге белкенчек түжүртирерим» — деп, ол тушта, Торкочыга жолыккан соңында, ол сананган. Ол сөстөрүн Маадай эмди база эске алды.

Торкочы, чын да, койлоп ыраак бартыр. Онын койлоры жаштын кийининде ап-апагаш немедий. Тыг ла јунунган. Јаланда отоолоп жүргенин көрзө, торт ло ак туман ошкош.

— О-о, Маадай! — деп, Торкочы сүрекей сүүнди. — Городтон качан келдигер?.. Не солундар бар?.. Кара

кандый? — деп, бир канча сурактарды ээчий-десчий берип, эки көзин Маадайга албай турды.

Маадай Торкочынын эки колынан тудуп, күлүмзиренип, ол кандый жүргенин сурады.

— Мен де кем жок. Је слер бойоордын солунугарды куучындазаар.

Маадай солун-собырын төкпөй-чачпай куучындап берди.

— Эмди, Торкочы, жагыс ла сениң јобинди угарга келдим — деп, учында Маадай айда салды. — Кара бажымды жастыкка салзам, жастык билдирбейт, төжөгим алдымда жок, тегин ле јерге жаткан неме ошкош... Андый айалгада.

Торкочы эпјоксынып отурды: капшай ла айткан кереги ол, — алыжары — деп ичинде сананды.

— Керек десе акаң ла јеген де билер ошкош — деп, Маадай, онын колын салып, айтты. — Кой семирген, тойлор удабас башталар болор дежет.

Торкочы эрмек айтпай, төмөн көрди. Маадай энгилип, онын төбөзине тумчугын тийдирип, эркелегенин билдиртти. Торкочынын эриндеринде күлүмји чечектеп чыкты. Маадайдын көстөрине јылу көрүп, нени де айтпай, өдүгинин кончынан калта кодорып, ого берди.

— Белек пе? — деп, кыстан сурады.

— Белек — деп, Торкочы угулар-угулбас үнденди.

— Шабылаган учуктары торт ло солонгыйди туру не. Бу ла күндерде, жаштардын кийининде, сайган солонгыларды көрүп көктөгөн болбойың?.. Андый ба?..

— Эйе... Алагүн ле тушта солонгы сайып ла ийзе, учуктарды салып, шабылап көктөгөм, — деп, Торкочы отурган јеринег өрө туруп, айтты.

— Јаан быйан! Мен мыны көзимниң чоғын чылап алып жүрерим, — анайда айдала, Маадай Торкочыны кучактай согуп, эриндеринег окшоп ийди. Анайда экү узак туруп калтырлар. Маадайдын ады бышкырбаган болзо, айса, оноң до удаан кучакташкан турар эди.

— Та не де болор. Ат ачу бышкырып ийгенде — деп, Торкочы Маадайдын кучагынан айрылып, айтты.

Маадайдын санаазы, күүни канатталып чыкты. Торкочы калтаны ого тегиндү кеселеп көктөбөгөн. Ол, байла, онын боорогы берген сурактарынын каруузы. Эмди жагыс ла јазап куучындажар керек... Качан?.. Тыг ла

удатпас. «Тойду күстөгү ле бери эдер керек» — деп, Маадай ажындыра шүүди.

— Билерин бе, Маадай, — Торкочы эки колын онын эки ийиндерине салып, көстөрине чике аярып, айтты. — Мен сени калганчы өйлөрдө энирлерде үргү баскан кирбиктерим өткүрө көрүп, сананып ла жадала, уйуктап каларым... А мында, койлоп жүреле, кандый бир соок таштын үстине жагыска отурамын ла отурамын. Сананарым ла сананарым. Та нени де оңдоп каларым, же ойто ло туйук санаага түжерим. Оңдолуп келген сурак катап ла жарты жок болуп жылынып калар. Кезикте нени де сананар күүнүң жок.

Маадай Торкочынын курлаазынаг эки колыла курчай тудуп алган турды. Экүнүн кара көстөрүнүн чоктору бой-бойына тийжилип, чагылыжып тургандый болды.

— Узак өйлөргө тушташпаанынаг улам мениң көксимде жагыс ла ачу-корон санаалар толуп калгандый. Сен, Торкочы, бойыңнын бу сөстөрингле, калта белегингле мениң кунугымды, жагыска бол турган өйлөрүмди жоголтып ийдим... Алкыш. Мениң бу сөстөрүмди бисти эбиреде турган агаштар угуп туру. Акту күүнимнен айдадым.

— Мен жаантайын койлоп жадым... Айылда артала, анда нени эдер. Акам ла жеңем айылда болзын... Олордо иш көп. Мере не... Кырларла бас жүрзөг, неден де артык — деп, Торкочы айтты.

Олор экү бүгүн көп сурактардын аайына чыккан. Бар жок күүндерин чыгара айдышкан. Нени де жакшырышпаган.

Күн ажарга жууктай бертир. Өзөктөн чыккан көлөткө кырдын бажына жууктап келетти. Маадай Торкочыга койлорды жуужып, өзөккө түжүришти.

— Же, сакы... Бу ла айдын учында. Ого жетпей, айса болзо, мен сеге база катап келип жолыгарым — деп, Маадай, адын оозын өзөк жаар тартардын алдында, Торкочыга ат үстинен энилип келип, онын эриндеринен окшоп ийеле, айтты.

— Жакшы болзын, Торкочы!

Маадай бурылчыкты өткөнчө, Торкочы айыл жаар чубажып жанган койлордын кийинде туруп, оны узак ажыктап калган. Маадай да эки катап кайа көргөн.

Торкочынын амыры бузулган: айлынан ла чыкса, өзөкти төмөн көрөр: улус келип жат па? Айса Маадай

нени-нени сананган келип жаткан болор бо деп. Же кем де көрүнбейт. Энир кирзе, кичи келеткен болзо, ийттер үрүп ийер учурлу. Же Жазунын ай-калапту ийттеринде кыгыс та үн жок конгылайт. Торкочынын жүрүминде не де болуп турганын жегези Базым сезип турган болгодый. Не десе, көзинин учыла жаантайын оны ажыктап турганын кыс жарт билип алган. Торкочынын уулы, Кыпчак, эмди алты жашту. Маадайдын Мекежинен төрт жаш кичинек, Чинчейден — эки жарымга. «Жок, кемге де барзам, мениң баламды жаман көрзө, кичинек те болзо, мен ол ло күн оног айрылып, жүре берерим» — деп, калганчы өйлөрдө Торкочы сананар болды.

Он үчинчи бажалык

Маадай ол ло күн тайгадаг келеле, эжезине айдын учында той эдерин айдып салган. Эжезине ол орой энирде кирген болгон. Балдары уйуктагылап жадарда ойгоспогон. Качан айылдан чыгып келерде, жер ле тегери карануйга алдырып койтыр. Андый да болзо, күнбадыш жаар туку качангы энир тагдактын калганчы жарыгы там ла өчүп баратканы иле көрүнди. Бу ла билер-билдирбес тагдакка тутай карануйда кейтиги учушкан жарганаттар кезик аразында көскө жалт-малт эдип көрүнгөн бойынча жоголып калат.

Маадай айлынын эжигине келип, сенектин бозогозына отурала, узак тагкылаган. Жуук жанында карындары тастайган уйлары күүн-күч жок кепшенгилейт. Журтта анда-мында ийттер үргүлейт. Эрген, айса, жакшы күн болор, күн ажарда, онын тагдагы сүрекей кызыл өңдү болгон. Эмди там ла жоголып баратты.

Кайда да ыраакта, жер ле тегеринин жиги жок карануйында, жалкын жалт эдип калды. Жок, каан күндөр болор учурлу деп, Маадай калганчы кагза тагкыны тартып, бойында сананды.

Кенетийин ол нениң де учун жада калган үйин — Эртени эске алды. Санаазында айылдын ла эжигинин жанында Маадайды ажыктап тургандый бодолды. Ол озо баштап корко до берди: туку качан жада калган кичи канайып сагышка кирди эмеш деп, Маадай чочыганду сананды. Онын сүнези мында басып турган болбой.

Je бу ойгө жетире Маадай чадырдаг да, турадаг да конуп туратан эди. Неме ле көрүнбеген, билдирбеген. Кандый да артык табыш укпаган. Байла, карануйдаг улам анайда билдирген. Кижн карануйдаг жалтанып туратан неме эмей. Жагы да чыккан бала, кижн бодозо, нени ондоп турган, жок, ол до карануйдаг коркып жат. Жарык ла жаар блаажар. Кандый ла кижн андый эмей.

Маадай турага киреле, ненин де учун суурнбай, жагыс ла пиджагын суурала, төжөккө жадып, удабас ла тойды канайда өткүрерин сананып жадала, уйуктап калганын сеспей де калды...

Күн изү турган. Той тал-түштин ле кийнинде башталган. Маадай бооро жаскыда көп шагда сойып койгон болгон: койдын кажаазын ла мылчанын үстин жабарга. Je ол бойынча, канча катап городтоп, тайгалап турала, ол ижи жада калган. Эмди, той эдерде, жагы айыл туткан эмес, Маадай оннон ажыра жаан жагы шаңдаларды алып, агаш айылдын эскирген ле чирнген, оодылган бүркүзин солызын деп, одын жарып турган ла мал сойып, эт кайнаткан улуска жакару берген. Түште улус ас: ончозы бир беш час киреде иштеп жанары керегинде кече жаандарла куучындажып салган. Онын учун этти жагы ла казанга салып, кайнадып баштаарда, ого бир ле эр кижн арттырала, арткандарын айылдын жабынтызын жазазын деп жакултаны Маадай бойы берген.

Чын да, айылды жагыдаг тутканына түней. Жаан шаңдалар эбире жабылган. Жагыс ла кийн жагында бир эмеш бүдүн шаңдалар эски деп билдирет. Оны да уулар чала ас көрүнзин деп эптеп, жагы шаңдалардын алды жаар сугуп салгандар. Лүк ле онын кийнинде Торкочыны отургыскан айлынан көжөгөлдү экелеле, ого кийдиргендер. Чачын тараган сонгында, чайды азып, улусты күндүлөп, Торкочы жагы айылдын ижин иштеп баштады.

Эгирде иштеп келген улус, бала-барка, жниттер — ончозы жаан жыргалда. Күн ашкалакта бир кезек улус айгырлу мал болуп ойногондор. Кезиги «актай-көктөй ак атту адазы байдын жнит уулы, бисти келип үзүп ал» деп кожондожып, олжого түшкен калыкты жаымдап алатан жүрүмди көргүскен ойынды ойногылайт. «Каа-жаа эрлер тебек тееп, чертижип тургулайт. Бир кезек келиндер эбире турала, жаиканыжып, төрөгөн-ту-

гандарды, жагы алышкандарды, жер-алтайын, агаштажын, талай-сууларын мактагылап кожондогылайт.

Түн кирерде тышкары эт кайнаткан үч казанын эки очогына улус жаан от салып, оны айландыра отургылап, коштойында нөкөрлөриле куучындажып, кейнгип тургандары база да эптү. Оттын чедиргени өрө кейге көдүрилип, ойто жер жаар түжүп келеделе, өчө берет. Кезиги чыгып ла жадала, өчүп калат. Бир канча улус турада ла чадырда. Туранын тактазы жагыс ла жызыруда, — чуранын үни бирде биенин, бирде кожондордын ойынын жагыландырат.

Улус таг ажыра тойлогон. Канча кире алкыш, макташ, сүүш, сүүнчи керегинде кожондор жанарланбады деер. Олордын күүзи Жети-Жодо журтты эбиреде турган туулардын агаш-тажына эрке томылган. Түниле салган оттын кызыл жалбыжы карануй ортодон, жетүнн маанызы чылап, элбиреп күйген. Онын кып-кызыл чедиргендери кейге тарап-таркап өчкөн. Бу ончозы ол ло Кайдаров Маадайдын ла Торкочынын тойин керелеген. Жагыс та туулар, агаш-таштар эмес, је журттын жаан жашту ончо улузы бога жаан керечилер. Олор эжү биригип, жагыдаг жүрүм баштагандар. Жагы сүүнчи, ырыс, балдар, мал-аш болор. «Иргеден ары мал өссин, эдекке толо балдар бассын» — дежип, кечеги бойынча алкылу кожондор тегин жерге кожондолбогон, айдылбаган.

Мекеш ле Чинчей кече эгирде база сүүнчилү болгондор: адаг кижн алып жат, слерде эне болор, эмди слерлер айлаарга конуп турараар, карган менле көжө канчаа жүретеңеер деп, Куйка олорго айткан. Эмди, эртен тура, эки бала Куйканын айлында терең уйкуда жаттылар. Күн өксөзө лө туратан эди. «Уйуктаалазын ла. Ишке барар эмес. Онон олорды келип Торкочы алып албай» — деп, Куйка сананып, чайлап отурды.

Он төртинчи бажалык

Торкочыла алышкан соондо, Маадай онын ака-жеңезине жаантайын кирер боло берген. Эмди Маадай колхозтын торбокторын кабырып, база ла тайга-ташта жүрери көптөгөн. Онын чала каткак чырайы тайганын

эзин-жыбарына, күннинг чогына там кара-күрөг болуп күйүп калгандый.

— Эмеш оору болбойбу? — деп, Торкочы сураар болды.

— Жок — деп, Маадай каруун жандыраар. — Недег улам анайда сурап жадым?

— Кеберинг эмештег кубулып жат, — ол ло тарыйын үйи айда салды. — Мен башкалап көрүп жадым. Не жажыраар.

— Нени мен сенег жажыраарым. Оору болзо, оору дебей.

Маадай ишке жүре бергенде, эжези Куйка Торкочыла экү узак куучындажатаан. Торкочынын коо сынын көрүп, Куйка бойы да керегинде сананатан. Куйка тыг да чичке болбозо, же сыны түс, чачы жоон ло узун келин болгон. Эки тулуны берек десе курлаазынаг чик жок төмөн болгоны жагыс та өгөөнин эмес, же онын нөкөрлөрү де, өскө дө эрлерди кайкадатаны кайда. Бойдог до уулдар Куйканы ичине жараткылап туратан. Же слор оны сүрекей ле амыктагылабай туратан: жаан келин ине, озор десе жүк ле уулдар. Балтырынын эди жагыс кадып жүргүлөгөн. Куйканын каткызы, күлүмүзи ары жагынаг жайалган неме ошкош. Каткырып ийзе, онын кой тиштери, ап-апагаш немелер, быжырайып чыгар. Эмди ол тиштер оодылып, кезиги саргарып, түжүп те калганы бар. Жылдар жылыжып, айлар айланып ла жат. Олорло кожо канча кире жаш жаандабай туру деер. Суунын жады да канча жылдарга жемирилип ле жаандап, элбеп турбай.

Куйкада балдар жок. Онын өгөөни, бу ла тууларда колхоз жагы ла төзөлип турарда, байлардын жалчыларына өлтүрткен эмей. Ол керек Куйка ого барган согында экинчи жылында болгон. Ол бойынча көбөркий бойына бу кудайдын алдында сөзим айдып жадым дейле, качан да кижиге барбазым деп сөзин беринген. Анайып ла жүреле, карый бергени бу. Карын карындажы Маадай Эргени аларда, олордын ла балдарын — Мекеш ле Чинчейди алып, олорго бир жагынаг балазап, экинчи жагынаг сүрекей төрбөнзип, карып бараткан тужын сеспей жүргени бу. Эмди не, Маадай, үйи Эрте жада каларда, Торкочыны аларда, ол база ла огу сүүнип жүрди. Олордо до балдар болор. Куйка десе олорды база ла кичеер, көрөр. Торкочы бойы ого жа-

рап жат: иштегкей. Тон-өдүк те, чамча, жикпе де кезип, балдарга ла Маадайга көктөр. Андый ишке ака-жегезине жүрүп, үренип, таскап калганы жакшы. Торкочы жаш эмес, чыдап калган. Онын учун биле жүрүминде тын ла кейтибес деп Куйка сананып, ого эн ле жуук кижиге болорго күүнзеген. Торкочы да, бойынын жинт тужыла, Куйканын кыс тужындагызынан коомой эмес. Жагыс келиннинг тулуны узун да, жоон до. Көстөри курч, колдоры капшуун. Базыткыр. Айылдын ончо иштерин ол сыр жүгүрүктө, түргөн-түкейде ле бүдүрүп салар. Жаан иштерди эдип салза, отура түшсе, онын колында ийргеш бөөлдөнөр, түк ийрип, Мекеш ле Чинчейге жип ук, меелей түүп жадыры кайда. Уулы Кыпчак та эмди чыдай берген. Улустын айдыжыла болзо, Торкочы оны бу жерден эмес, өскө жердин кижизинег тапкан. Же канайып та анайып болуп калган, ол жинт кижиге Торкочыла кожо эки ле күн болгон: жол жазаар иште. Жуунын кийинде бу ла Чүй ичинде бир кезек жерлерде жолды жагыдаг жазаган эмей. Кажы ла колхоз жылдын сайын ол ишке бир канча улус чыгаратан. Анайып Жети-Жододон көп жинттерле кожо жол ижиге Торкочы да жүргөн. Кажы он тогуска кирген бала кандый жинт уулга жарабаган деер. Анайып ла оныла бирүзи эки күн жүреле, онын жага берген. Торкочы десе удабай ла, жадын кидим ойинде, өлгөн-чөп чабында, ичи-бууры киймык эдерде, жагыс ла сескен болгон: бала табылган. Онын бажы уяттаг арай ла жарылбай жүргөн: кижиге барбай жадып, балала болуп калган.

Торкочы канча ла катап, тал-түште жажыл жодранын көлөткөзине кирип алып ажанып отурза, бозом энчир киргенде, үстиндеги өлгөн саргара кургаган жапаштын ичинде кожо уйуктап турган балдардын эн ле учына иргеге жадып, ол уулды эске алып алатан. Ол онын адын канайып та эндеп салган. Жагыс ла сөбгиге сагыжына кирер, — кыпчак. «Кандый мен ол тушта жеңил санаа-күүндү болгом? Тенектинг бойы. Жүүлгек» — деп, Торкочы бойын сүре ле бурулап, уйалып жүретен. Ол уйалыштар, балазы чыгарда, та канайып та жоголып калган. Балазын десе анайда ла Кыпчак деп адап алган.

— Кыпчак быжыл школго барар — деп, бир күн Торкочы Куйкага айтты. — Мекеш ле Чинчей оны андыбас ла болбой.

Куйка онын бу сөстөрине тарына берген: канайып анайып балдар керегинде сананып жат? Байла, Торкочы оны бойы да сеспеген болбой. Алдындагы ла кыс тужында жүрерде сананган санаазын чыгара айткан. Кижиге барардан озо балалу келиндер ончозы анайда сананып жүрбей. Ол бойынча Куйка тыг ла оны керекке албай, сурактын каруун жандырган:

— Балдар бой-бойына үрениже бербей. Сеспей де каларыг.

Жуукта андый ок сөсти Торкочы Маадайга база айда салган. Маадайдын ичинде ачу санаа база ла булталыжа берген. Же ол, эжези чилеп сананала, айткан:

— Оок балдар бой-бойын бир биледе башкалабас. Көрөрүг де, ончозы жакшы болор. Қоркыба, көөркий.

Байла, Торкочы да андый шүүлтени өнөттийин чыгара айткан. Ол бойынча бу жанынаг эрмек качан да болбогон.

Маадай жаңы билезиле, ончо төрөгөндөриле эп-жөп, жакшы журтай берди.

Он бежинчи бажалык

Жазу ла Базым жаштары жаандап, койлорын өскө кижиге табыштырарга кичеенгендер. Базымга бежен беш жаш эки жыл мынаг озо толгон болзо, Жазунын алтан жажы быжыл ла күскиде, аш жуунадым өйдө, кирип жатканын колхозтын ончо жамылдулары билер. Же оны түрген солыыр кижиге табылбай турганы ачу. Председатель билбес эмес: жууда жүрүп, көп шыра көргөн кижиге эм карый берерде, амыр өйдө онын малын алар кижиге чыкпай турганда, эмеш ачынып та жүрген болбой деп.

Жазу, көрөрдө лө андый, ол өзөккө түшкенде, амыралтага чыгарга бастыра чаазындарды жууп белетейле, табыштырып ийген. Саргарарга жетпеген теректин жалбрактарына жула тартып, оларды катый-катый тудала, улуска көргүзөр: бу мынча кире чаазын жууп койгон, пенсияга чыгарга. Базым өгөөннinin көргүскен андый жалбрактарын керекке албайтан:

— Жууга ла жүрген учун анча кире чаазын болуп турган болбой... Менин сүрекей ас болды не.

Онон Жазунын ол колында жалбрактарды алала, кап-

шай ла тоолоп көрзө, алты-жетидег ле өтпөс.

— Менин чаазындарым мынаг ла көп болгон. Бис жууга жүрген эмезис. Слерге не, военкомног ло бир чаазын алзаар, ол ло. Пенсия белен алынар.

Жазу үйинин андый эки башка эрмек айдарын сүүбес. Кезикте каткызы келер, же күлүмзиренип ийеле, нени де айтпас, ол ненин учун каткырарга сананганын Базым бачым билип, сезип ийген турар: база ла каткымчылу эрмек айдып ийген. Ого жарап турган болзо, онын нези жаман.

Жазу бир катап Маадай келерде, айткан.

— Сен койлорды алган болзон... Кайтса да жаскыда көп түк кайчылап аларыг. Төрөдиң, кураандарын кичееп алзан, ме, сеге акча бойы эжилип келер.

Бу куучын Кайдаров Маадайга жарабаган: ол акчага болуп, колхозтын айтпаган ижине албаданатан ба? Жазу Торкочынын жаан аказы да болзо, Маадайдын ичине кирбей барды. Койдон ло айрыларга болуп, эмди керек десе бойынын күйүзүн айбылап баштаганда, анда жакшы да жок.

Маадай бу ла Жети-Јододо Жазуны жакшы билетен, не десе, канча жыл мынаг озо, бөк тудуп турарда, ол онын куучынын сүрекей соныркап угатан. Ада-Төрөл жууга жүрүп, жаңыс та бойынын ачу-коронду жүрүмин эмес, же өскө дө улустыг кыйылып жаткан тынын көрүп, оны качан да ундыбаска бойына, нөкөрлөрине сөс берген. А Маадай. Ол нени де ундыбаган. Олјодон, өрттөн, өлүмнөг арткан улус, өлбөй артса, жуу-чак болбозы учун кандый ла укту јонго айдар керек дежиң, айылдарына јангандар. Же Маадай ол керегин тыг ла бүдүрүп болбой турганына ачынатан. Арткан нөкөрлөри Украинада, Белоруссияда, анда калык көп. Олорго жакшы. Жети-Јододо каа-жаа ла орустар бар. Олорго до куучындаган, көп сабазын балдарына. Ада-карындаштары бойлоры жуунын тодына бастырганда, тарынын ачу ыжыла тынганда.

Кайдаров Жазунын сөзине ичи-бууры, отко салган тос чылап, жуурас та этсе, унчукпаган. Кайтса да, жажы жаан. Чын, эмди олорго амыраар керек.

— Јок, блар, слерге колхоз улусты бойы таап берер. Мен не, слердий ле кижиге.

Маадайдын бу айткан сөстөринин кийининде, жарым эйдым бажында, колхоз Жазунын ла Базымнын малы-

на эки кижичыгарган: Муксум ла Келегейди. Олор экүни Маадай база жакшы билер. Жакшыда, канча жыл мынанга озо колхозтын бөгүн тударда, Маадайдын жуу керегинде куучындарын угарга сүйүтөн уулар эмей. Эмди де олор онын жуу керегинде куучынын угарга белен.

Күскиде, сары бүрдин учу жаар, тайгаларда кар боронтылап жаап баштаарда, Жазу ла Базым айлынын бар жок жөөжозин машинага коштоп алып өзөккө көчүп түшкендер. Олордын турлузында эки кижичи: Муксум ла Келегей аркылап, жайгы турлуга көчөрине жетире койлоп баштадылар. Олордын мал ижи жангы ла көндүккени ол. Же тайгада ол экүден де өскө жинтер бар, мал ижинде: кем койдо, кем сарлыкта, кем уй саар фермада. Маадай десе торбокто. Ол үрөнгени аайынча, Муксум ла Келегейдин турлузына улай ла келетен. Бош өйлөрдө көзөрлөп тө жатса, олордын табы.

Маадай өскө колхозто жадарда, жылкы кабырып, олордын кылык-жагына үренип калган. Торбоктор жылкыларды эмес, же андый да болзо, түнөй ле үүрленип жүрөт.

Торкочы, качан Маадай оныла жуук таныжып, кылык-жагына, күүнзешкенине багынып турар өйдө, оны жылкы кабырарга суран деп жакыган.

— Жылкыларда улус барда, кижичи, кемзинбей, канайып суранатан? Ол улус (кайдаар) баратан? Ижинен барарга турган болзо, анда сөс жок — деп, ол тушта Маадай, Торкочынын эки көзине сүүнчилү көрүп, акту күүнинен айткан. — Алдырбас.

Бүгүн Торкочы ол куучынды, байла, ундып салган, айса, сагыжына кирзе де, өткөн немени тегин жерге не айдар деп, бир де катап эске албай турган.

Маадай ла Торкочынын баштапкы балазы — кыс. Оны ээчий, эки жылдын бажында, — уул. Учунчизи — кыс. Ой тсктоор эмес. Өдүп ле жат. Учы-кыйузы жок. Кижинин жажы кожулып, жаш тужы табынча кайылып, карган бий там ла кирип баратканы бир ле көрбөт иле боло берер. Анайып, Маадайла да, Торкочыла да. Бир ле көргүлезе, үч бала. Чинчей ле Мекеш жаандап калгандар. Мекеш сегис классты божодордо, Чинчей алты класстаң жетиге көчкөн. Маадайды көргөн улус, аячада ла эр улус, айдыжатан: «Бөднөнүн балдары бөрүккө толо, талтардын балдары таарга толо». Тоблоп келгенин, жети бала. Мекеш ле Чинчей, Торкочыдан

үчү, онын Кыпчак. А Кара кайда? Кара десе городко ло барган сонгында — жок. Оны кем азырап, бала эдип алганы эм тургуза жарт эмес.

— Кара эм кайда не? Кандый кижинин балазы болуп калды не? — деп, бир катап Куйка карындажына айдар деп турала, ого адылтан эмей.

— Канайып эмди оны сананар боло бердигер?! Слер эмес болзо, ол эмди, жедеген кижичи болуп калган, мында жүрбей база. Адазыла, ага-эжезиле кожо... Апар ла апар деп не эреген эдеер!.. Эм не төгүне ле айдар оны!

Куйка, карындажынын ачынып, тарынып, оны бурулап турганын көрүп, ол бойынча Караны качан да эске албас болды. Маадай бойы эске алса да, же бир де катап көксинен үн чыгарып, онын адын адабайтан. Же Кара керегинде ол жаантайын сананып жүрөтөн, кайтса да каныла тудуш, өкпө-буурынын бир кичинек тодыгы.

Жүре-жүрө оны Торкочы да эске алып калып турбай. Маадай ого ачынбайтан: эне кижичи, бала өскө дө энеден чыкса, андый эмей а, — жүреги сыстаар. Куйка да андый, же ол төрөөн кижичи. Жастыра жөп чыгарган деп Маадай онын учун ачынып турганы ол.

Жазу ла Базым Караны эске албайтан. Ол неден улам андый, Маадайдын санаазыла болзо, бир ле болгон керекти, бойы күүнзеп эткен болзо, оны эске не алар. Жазу Маадайга база анайда ла айткан эмей: баланы государство ло табыштырар деп. Өскүрүп берер. Эмди ол — өскүргени де жок, — өскө кижичи азырап жат.

Маадай Караны Эртенин эне-адазына арттырарга сананган, же олордо балдар көп, ого коштой энези оору болгон. Адазы, аксак-бүксек кижичи, калангыда ла балазак, эрүүл тушта балазаган сөсти онын качан да указын. Бойынын эне-адазы, жаандап калган улус, бир де сөскө кыгыс эдип учугушпаган. Же ончозынын шылтагы: Кара өткүрө жаш болгон. Эмеш бир жаштан ашкан болзо, оны, айса, Куйка эжези эмесе бойынын эне-адазы, Эртенин эне-адазы азырап аларга не күүнзебетен эди. Анда алаңзу жок болгон.

Он алтынчы бажалык

Маадай, энир кире ле берерде, жылдыстар чыгып, койуп турар ойдө, уйку алдында, ада-энезин сананды. Адазы совет жан төзөлөрдөн озо байга иштеп, бир де јоожөгө јединбеген. Кижиле албаган. Сбөк-тайагы јаан кижиле бастыра күчин ишке берип, байларды, терин төгүп, азыраган. Бойында ийт согор агаш јок, кижиле киргедий уй јок жүрген. Јуучак боло берерде, айланбай жүрген: кызылдар ла актар, кажызы чынду, кажызы төгүндү? Јаң блаажып, јер-алтайды өткүре сүрүжип, јуулашкан ла јуулашкан. Је Маадайдың адазы кызылдардан бойы иштеген байды качан да аргадап алар күүнн јок болгонун ол јакшы билген. Оның ал-камык малын, кижиле күлданган, кижинин күчин јиген немени оны тегин јерге не корыыр. Қарын, ары базылзын деп сананган.

Бир күн адазы, кызыл күн кырдан барып ажарда, бозом энир кирерде, адын армакчылап барган. Чөбдөй отурала, казыкты кагып, армакчыны күрмей тартыш эдип казыктаң буулап ла ийерде, кем де оның эки колын көксине јаба армакчыла чаңмадай соғоло, бойы јаар тарткан. Ол чочыйла, јаман сөстөн өскө нени де айтпай калган. Бир ле билинип келзе, бөркинниң маңдайында беш айры чолмонду улус эбиреде туруп алгандар. Армакчының учын колына түрүп турган уул, тиштери кажайып, күлүмзиренип, айткан:

— Байга иштеген кижинин күчи тың, бескези уур ба дезем, јаш баланың ла уурындыл билдирди.

Арткандары қаткырыжып, оның эктин тудуп көргөндөр: је база, төрт сбөкти шидейле, ат армакчыладып турган јалчызы турбай дешкен.

— Сеге бай кижиле јакшы ба, айса, ологор терин төгүп иштеп турган јокту улус артык па? — деп, кайышты крестей чалый-телий тартынган кижиле сураган. Башчызы болғодый.

— Бай бастыра күчимди јип јат. Керек дезе согуп та турганы не аайлу ачу неме. Ада-энем де мени анайда сокпогондор — деп, ологор ол айткан болгон.

— Јакшы — деп, ол ло кижиле айткан. Маадайдың адазы, караңуйга чөнгөн туулардың ортозыла ол улуска кожо барып, эргезинде ле байлардың мал-ажын јокту-

јойу улуска үлеп, јаны жүрүм баштаган. Је совет жан башталарда, колхозтор төзөлөрдө, улуска таркаткан байлардың малын ојто јууп, өмөликтин текши малына кожуп баштаган. Ол улуска бир-эки ле саар уйдан, бир аттан арттырала, слерге оной көп мал тударга јарабас деп, јартамалду кууачын айдып, канча кире кобы-јик кечпеген, ал-камык суулар кечпеген. Болгон ло. Бойы колхозко кирип, эмеш токыналу боло берерде, кижиле алып, той эткен. База ла бай-бийге күчин јидирген кысты алган. Эмеш јажы јаандап калган, бойы ошкөш. Олордың ла уулы Маадай оной Эртени алган эмей. Эрте јада каларда, Маадай оның эне-адазына көп катап жүрген. Олөң дө чабыжып, олөң дө белеге-жип жүрген. Эң ле уур иштерине турушкан. Маадай олорды бир де јаман көрбөгөн, күч јеткенче болужып, сөс једерден су-кадыгын угужып жүрген. Је ологор, Эртениң ада-энеси, кызы јада каларда, он бир ле жыл жүргүлейле, оорып, карып, өлгөндөр.

Ол оқ ойдө Маадай бойының эне-адазын база да бош салбаган. Ологор, качан ол той эткен кийинде, экинчи үйинен бала чыгарда, уулының айлына айылдагылап жүрген эмей. Оның ла кийинде, јажыл јайдың кидим ойнде, озо баштап адазы, сары бүрдин бойында энеси јада калгандар. Қарындаштары, сыйындары — ончозы кижиле алган, кижиге барган, бала-баркалу, тарап-таркап жүргүлей берген. Ологордон эмди Маадай јаңы кижиле алып, бала-баркалу јада берген. Эрте бар болзо, эмди Қара да айлында, је ле деген уул, адазына колбут болорго једе берген жүрер эди.

Маадай Эрте керегинде сананып, база да уйуктап болбой узак јатты. Эрте сагышка ла кирзе, ол бойын токтодынып, акыр мыны, туку качан јада калган кижини не эске алар деп, чала байланып турғандый болгон. Байланып та эмес ле. Је олөң кижиле олөң ло. Тирү кижини сананар керек. Олөңди олөң дө буруп болбозын. Тирү кижиле — ол недең де баалу. Оныла јолыгыжарын да. Ачу-коронды, сүүнчини, иженишти куучындажып, бар-јокты угужарын да. Ары болуп барып јатса, буруп аларын, сөскө кийдирип ийерин. Олөң неме олөң ло. Је јакшы, јуук кижиле олөң дө болзо, качан да ундылбас. Ол — ал-санаада, эске алынышка улай ла кирер.

Қайдаров энирлер сайын жүрүмниң бир кезек үзү-

тин улашпаа эске алар. Кезигин үзүктөп. Кайда ла жүрзе: мал кабырып жортуп жүрзе, ажанып алып амырап, уйуктаарга жатса. Тирүү жүргенде, тирүүни де, өлгөндү де эске алары — ол месинин кереги. Жүректин некеелтези. Онон өскө жүрөк жүрөк те эмес, мее мее де болбос.

Маадай баштап ла анайда жүрүмнүн учуры керегинде сананганы ол болгон. Ол санааны тайганын карануй тундери экелип, канча кире санандырала, онон ойто ло жүргүлөй берер. Байла, кижинин ал-санаазы эске аларга анайда бүткөн. Онон өскө кижини кижини эмес. Жүрүм куру болор.

Он жетинчи бажалык

Мекеш, Маадайдын жаан уулы, сегис класстын кийинде шофердын үредүзине үрөнгөн. Горно-Алтайскта үч ай үрөнөлө, машина жүргүзөринин бичигин алып, «Кызыл Мааны» колхозына келип иштей бергени адазына жаан сүүнчү болгон. Кылыгыла жобош, эрмек-сөзи жалакай. Же андый да болзо, Мекешти улус адазына түнөй дежер. Жаандап келерде, кезик жерлештери онын кеберинде энези Эртенин де чырайы иле көрүнүп жат деп айдыжар. Адазы учукпайтан. Онын шүүлтезиле болзо, уулы энезине кеберлеш. Кабагы калын, көзи, чала чичке де болзо, түнөй ле, торт энезиндийиндий.

Уулы талазак, колы-буды күчтүү, балтырлары катуу. Чачы чала быжыраш Мекеш үредүдөгү кандык айдын учында келген. Үч айдын туркунына городто үренип турарда, ол кандый балдардын ортозында жүрбеди эмеш. Кажы ла учуралда эбире аяктанар: кенетийин Караны таап аларга. Он беш жылдаг чик жок ашкан, же андый да болзо, табыла берер. Ол түнөй ле адазы Маадайга кеберлеш болор керек. Браагынаг да танылар эмес пе? Кайдаров Кара — Мекештин кичүү карындажы. Канайып аяктанбады эмеш, же адазына эмезе бойына түнөй жипт уулчакка ол ло бойынча городто туштабаган. Кулагы да сергек: айса кем-кем «Кайдаров» деп айдып калар. Ол ло, Каранын табылбаганы ол болор. Андый ырысту ой ого келишпеген.

— Мен киного до барзам, бийе-ойынга да жүрзөм, Ка-

раны качан да ундыбайтам... Санаамда ол кайда да узак жок деп билдирип тургандый.

Үредүдөгү келерде, Мекеш адазына бу кире ойдин туркунына жетире бедренип жүргенин куучындап отуратан. Чынынча айтса, Мекеш Кара керегинде куучындаарда, ненин де учун өйи энези Торкочы неге де кылагдап отуратаны билдирген. Онын ла кийинде Мекеш жагыс ла адазына айдар жаг тапкан. Анчада ла бозом энгир кирзе, чадырда отургылаза, Мекеш үнүн жабыздын айдар. Ол өйдө Торкочы турада болотон туру.

— Же, балам, сен эм Кара керегинде көп куучындаба — деп, адазы сураар. — Сен оны эмеш-умаш ла эске билип жадыг не. Чинчей база кичинек болгон. Кайдаг оны слер таныткан эдигер. Эзен-амыр жүргөн болзо, качан бир туштай бербей ол.

— А бис түнөй ле таап аларыс дезег, Мекеш? — деп, Чинчей айдар.

— Же болор — деп, адазы оларды токтодор. — Табылза ла табылды дебей.

Балдары адазынын токтодып айтканын ондогылап, эрмек айтпай барар. Оокторы, өйи энезинин балдары, мында болзо, Мекеш ле Чинчей жылыган карындажы керегинде база эрмек өткүрбес. Ол андый неме бу ла адазынын токтотконунаг ла өйи энезинин кылагдажынаг улам болгоны жарт. Торкочы алдында Караны азыраарга өскө кижини алганына чек жөпсинбейтен болгон.

— Өскө кижинин балазын кижини канайып бойындын балазы деп айдар. Ого кижинин тили курыыр болбой. Кара табылатан ла болзо, биске ончобыска жакшы болор эди.

Онын бу да куучыны Мекешке иженчи эткен: городто Кара табылза, ого чын сөсти айдала, жериге жаг деп сураар. Же ол иженчи узак та болбогон: Торкочы недөгү улам кыйгастанып, кыйрантып турганы жарт эмес. Тегин анайда Торкочы Мекеш ле Чинчейге энедий ле. «Мекеш, балам, барып одын кучактанып экел» — деер. «Магазиннег калаш алып кой, балам» — деп, ишке барза жакып салар. «Чинчей, сен, балам, туранын ичин жунуп сал. Урокторынды бүдүрөле... Онон ойноп барарыг» — кысчакты жакыыр. Чинчей айылдын ичинде ишти жагыс та жакылга аайынча этпей, же анайда ок бойындын билгенинче, ичине жаратканынча эдин салатан.

Маадай балдарынын кылык-жанын чокум билер боло берди. Мекештин, жаандап келеле, адазына ла Торкочыга канайып бир кылагдаганын, кизирегенин, жөн-синбегенин бир де катап сеспеген. Шоферго үренип ала-ла, колхозко жарым жыл иштейле, черүге барган. Черүде де онын службазы кем жок өткөн. Карындаштык Польшада служить эткен. Бир жылдын бажында бир айга амыралтага келип, Торкочы энезине жайгы кийим экелип бергенине адазы да, энези де тын сүүнгилеп жүрөтени эмдигече ундылбаган.

Энди, Мекеш чыдап, алдынан иштеп барарда, онын болушы анаг иле. Одын да тартып, экелип берер. Ары-бери аймакка, городко жүрзе, жакыган, айбылаган не-немени таап, экелген турар. Адазынын баштапкы болушчызы — Мекеш. Колхозтын сөстөн чыкпас шофери — Мекеш. Карган-тижен улустын айбызынаг тура калбас кижиге — Мекеш.

Мекеш ол ло ок бойы улустын айбы-күүнинег чыкпайтан. Кандый бир нөкөр энирде барып, агаш аразынан мылчага белетеген агаш экелип бер деер. Мекеш экелер ле. «Сен меге, иштин кийининде, бош ой болзо, чадырга шанга белетеп койгом, оны тартып беретен болзон» — деп, бир күн таг эртен тура ишке келзе, база бирүзи айбыланып ийген турар. Мекеш орой энирде ол жорыкка жүрүп, айылдын ээзиле машинанын үстинег ол шанданы түжүрүп жадар.

Аказына көрө, Чинчей эмеш кату сыркынду. Керек десе ачынчак. Чала кизиреп турар. Торкочы, Маадай оны жакшы билбей: ачынза ла, удур бир сөс айтпаанча, тегин калбас. Сегизинчи класста үренип турарда, оны комсомолго аларга санангандар, же историядан билгири коомой учун, оны анайда ла албагандар. Ачын-ала, эжиктен аткан октый чыга берген. Оног, бир эмеш ойдин бажында, көзөктөкү жүдрүккө токулдадып, кыйгырган:

— Слердин бүдүжөөрдү, отличниктер! Мен түней ле комсомолго кирип аларым! Көрөрөөр! Көрөрөөр!

— Токто, Чинчей!.. Сени, мындый тескери кылыкту баланы, комсомолго кем алатан? — деп, класс башкараачы оны адылган.

— А слер база кыйгырбаар! Мен де үредүчи болуп ийер аргам бар. Слер кире иштеп ийерим — деген.

— Үредүчининг келтей саны арай ла үзүлө бергендиги

болгон: мындый аткак сөстөрдү бу ойгө жетире ай кулагы качан да укпаган. Олорды жагыс ла Кайдарова Чинчейдег уккан. Ол керекти үредүчи Маадайга айткан. Маадай жагыс ла бажын жайкап, учында унчуккан:

— Же, куучындажайын... Тын ачынышкан улус эмитригер.

Эртезинде адалу кысту экүнин ортодо куучын өткөн. Чинчейдинг эди-каны тыркырап чыкканын адазы көрүп, куучынды жымжада өткүрөргө кичеентен. Экүдег ле экү. Чадырда.

— Үредүчилерингле, класстагы нажыларыгла анайда куучындажадын — деп тоолоп береле, кызына айткан.

— А мени ачындырар жаг ологорго кайдаг келген, ада? — Чинчей тарынып чыккан. Мени жабыс көрүп жат. Мен жаан кижиге эмезим.

— Не деп сени ологор айтты? — адазы соныркаган.

— Тескери кылыкту деп. Комсомолго албас деп.

— Же мында нениг жаманы бар?

— Бар, ада, бар. Кижиге канайып тескери кылыкту болотон?! Мен билерим, мениг кылыгым тескери эмес. Качылар карын кижини тескери кылыкту эдип жат. Комсомолго албас ла, жаман ла жаман...

Маадай кызынын кылыгын билзе де, же ого тын болушпай, чала эмеш жымжада, билзин деп айтты:

— Же, кызым, ого не ачынар. Мени тескери кылыкту деп улус айтпаан деп турун ба? Э-э, оног до ары жаман айдыжатан. Кажы ла сөскө ачынар болзо, кижиге жердин үстине канайып жүрөтөн. Кем жок, ончозы ундылып калар. Андый оок-тобыр немеге ажару салба.

Маадай бу сөстөрдү кызына айтса да, ол ок ойдо ичинде сананды: «Чынынча айтса, ол оок-тобыр не ле немеден улам кижининг кылык-жагы туруп жат ине. Жаан улус жаш балдарды андый учуралдарды керекке албазын деп жакыры жагыра неме болбой. Акара баш жок же болор, ачынба деп айдып жадыс. Балдарды бирүбис үрей айдып жат, бирүбис түзедер деп чырмайадыс. Олордын оргозы та не болор?»

Андый санаа-шүүлте ойто бойына жарабай барды. Кемнинг адаанын алар: үредүчининг бе, баланын ба? Кажызы бурулу? Кайтса да бу суракты школ бойы ылгаар керек. Эне-ада баланы школо үредүчилерле мынайда кереш, тартыш деп айдып, жакып турган эмес. Айылда нениг учун бала ада-энезине анайда казырла-

нып, не ле деп айтпай жат? Не десе, баланы актуга бурулабай жат. Тегин жерге каарбай жат. Школдо не? Анда үредүчилер бойлоры бурулу. Бойлоры. Акту болуп турган болзо, балдар ла олордын ортозында сүзүш жок болор учурлу.

Учында Маадай Чинчейдин бажын сыймайла, айтты:

— Быжыл сен сегизинчи классты божодоло, үренип барар керек. Слерге үренип аларга эмди ой жакшы. Ада-Төрөл учун жуу тужында мен үренип албай, анайда ла колхозто иштеп, ол ло жанду ла жамандыра кычырып, бичип үренип алганыма сүүнип жадым. Тон каларда онызы да жакшы... Оноң шоферго үренип алганы коомой бо? Улуска жаман айттырбай ла жүрү... Сен база неге-неге үренип албайың. Жангыс ол керегинде бу ла ойдо сананар керек.

Жайдын кидим ойи. Жердин үсти жап-жажыл. Аяс күнде көрзөн — тегери чап-чаңкыр, жер десе сүрекей-сүрекей жажыл. Маадай тегеринин көгин көрүп, сананар: «Мен шак ла мындый чаңкыр бөстөн чамча эдинетен болзом». Бир ойинде ол «чаңкыр» да деп чолоткон. Не десе, чаңкыр чамчалу жүрер. Көрөр болзо, ол үч чаңкыр чамчалу. Бирүзи кирлензе, экинчизин кийер. Ол киртизе, — үчинчизин. Онын учун улус кайкайтан: бу Маадай чаңкыр чамчаны тен бир де суурбай кийетен болбой деп. Көрөр болзо, кайдан:

Анайып Маадай балдарынын чыдап келгенине ле олордын баштапкы болужына сүгүнип жүрер болды. «Кийис чөйилер, кижичи өзөр» дегени ол не.

— Балдарды ончозын үредип аларыс, кижичи болзындар — деп, Торкочы Маадайга куучындаар болды.

— Онын учун ак-жарыкка кижичи жүрүп турбай — деп, ого удур Маадай күлүмзиренип, жопсянип айдар.

Ол бойынча жайдын жыргалду ойи өткөн согында күстин сары алтындый ойи келерде, Маадай Чинчейди город жаар үйдешкен: бухгалтердин үредүзине. Бойынның ла күүниле үренип барган. Эмди балдар күүнзезе ле, кандый ла үредүге барып турбай. Онын учун адазы кижичи кызына сөс тө айтпаган, — жарап турган болзо, ого не үренбес, ол ишке не иштебес. Бухгалтер улусты көрөр болзо, көп лө сабазы карып калган улус. Ол ло жуунын алдында, жуу ойинде иштеген улус эмдигече ле бухгалтер. Жуунын кийинде канча кире иштегилеп жат. Карып калган улусты канчын жийиттерле со-

лыыр ой жеткен. Жангыс ла жийиттерди үредүге ийер керек. Бу суракты Маадай анайда ичинде ле сананып жүретен. Качан кызы Чинчей бу үредүге барарга күүнзеерде, Маадай сүүне берген: онын билип, ондоп жүрген сурагы ойдин некетези деп.

— Жазап үрен, балам... Акча керек болзо, самарадан бичип тур — деп, Маадай Чинчейди машинага отургызып, аткарган. — Биске, мындаа улуска, картошко, бортобыр курсак жеткил болор. Сеге десе акча жаантайын керек болорын мен бойым жакшы билерим.

Анайып, Мекеш аказын ээчий. Чинчей город жаар үредү алар деп атанганы ол болгон.

Он сегизинчи бажалык

«Ада, мениң үредүүм башталган — деп, Чинчей гордотгон бичиген. — Үредү кем жок көндүгип башталды. Эмештең стипендия берип жат. Общежитиеде жадым. Кезик балдар улустың айлында: ончозына жер келишпей жат. Же стипендияны берип те турза, акча керек, ада. Киного, театрга барар керек. Ого коштой, үредүле колбой ого керектү бичиктер садып алары кайда. Бу айда меге жирме салковой салыгар... Кийим садып аларым. Слерге не керек, база бичип ийигер.

Эзенимле слерге. Ончогорго жаан эзен. Чинчей.

18 октябрь 1967 жыл.

Маадай кызынын жараштыра журап чийгенин кычырала, чаазынды эркей тудуп, конвертине салып, төш карманына сугуп алды. Эрке, жылу күүн-санаага бастырды. Бу ойго жетире Чинчей бичибеген болгон. Карын, ундыбаган. «Эмди ого жирме эмес, бир одус салковой ийер керек» — деп ичинде сананды.

Күнниң де жылузы ол эрке күүн-санаага бириге берди ошкош. Маадай көстөрүн сыкыйтып, агаштын саргарган бүрине айкады. Көс кылбыгар. Торт ло күнниң чогы. Жарык. Сап-сары.

Кедери тайгада андый эмес. Соок, көстин кылбыгары жангыс ла жаны жааган кардан. Же анда да жап-жарык сары өң. Күстин сары будугы кайда барзын. Ончо жерде. А мында, өзөктө, жангыс ла ар-бүткен сары өңиле

ангыланып, оныла мактанып тургандый. Андый да болзо, күстинг бу өнгине Маадай сүрекей кару. Качан да алтынды көрбөгөн бойы оны «алтын күс» деп айдатан. «Сары күсте» андаар эмезе «күрен күсте» балыктаар деп, нөкөрлөрүн айбылап жүрөтени кайда.

Жыш аркалу кырларга эмезе каа-жаа агашту айандарга жаңыскан да андаар. Өскө дө аңчыларла кожо. Маадайдын мылтыгы чечен. Адыш тегин калас болбойтон: анга уулаган мылтыктын огы онын тынын кыйла соготон. «Быжу адышту» деп, оны аңчылар мактаалайтан. Маадай аң, элик агыртарын сүүбес. Лиит уул тушта көп агырткан, же тозуга отуруп, каруулга чыккан аңдарды улай-телей жыга адып турар тужында, кожо жүрген нөкөрлөри оны тооп, сен тозуда ла бол дежетен. Онон бери көп лө ой өткөн. «Эх, ол туштагы курч көстинг чогы эмди уйдаган. Күстинг сары өнгине кылбыгып турганда» — деп, Маадай кородоп сананып, айландыра аыктанды. Көрзө, эбире сары, сары, сары.

Ол кызынын сурагын тургуза ла бүдүрөргө, журттын почтазына кирди. Байагы күс керегинде кунук жоголо бергени, байла, билдирлү.

— Не солун бар, блар? — деп, почтальон келин сурады. — Байла, Чинчейден кижн сүүнгедий кандыйкандый солун бар болбой.

Почтальон билер: Маадай байа эртен тура письмо алган. Тал-түштин кийнинде почтого келгенде, не-не керектү жүрген деп.

— Чинчейге акча ийерге турбай — жымжак сыркынду каруу жандырды. — Акча керек деп бичиптир.

— А озор үредүге барза, андый ла: акча ла акча — үй кижн акча көчүрөтөн чаазынды Маадайга берип, айтты.

— Уренип ле алатан болзо... болушпай база, канайдар, бойынын балдары турган да.

Кайдаров одус салковойго чаазынды, почтальоннын айтканы аайынча бичип, толтырып ийди.

— Эки ле күннин бажында городто болор — деп, үй кижн бүдүмчиледи.

— Меге конберт берзеер — деп, Маадай сурады.

Конвертти алала, мында ла, почтанын ичинде столго отуруп, кызына кыска письмо бичиди.

«Кару балам, — деп, баштапкы жолды бичип, көндүкти, — бу акчаны алзан, не керектү кийиминди

садып ал. Откөн айда мен жүс бежен салковой иштеп алдым. Лүсти книжкеге сал койдым. Артканы аштуска једе бербей. Биске не керек эди: картошко бот-полдыда толтыра. Эт, сарју бар. Бу ла жуукта андап-куштап ийгенис. Аңнын эди узак жадар эмес, үреле берер, онынг учун кадырып алганыс. Мекеш город барза, бир эмеш эт берип ийерим. Айылдагы улус амыр ла, мал-аш тойу-ток.

Je, балам, якшы ла үрен. Эки жыл алты айга үренири неме бе? Je, акча керек болзо, кемзинбе, сура. Керектү болзо, акча меге карам эмес. Ийерим.

Адан. Октябрь 1967 жыл»

Маадай чаазынды экчей тудала, конвертке салып, онынг бөктөлөр јелимдү кырын тилиле јалай сокты. Анайда јабала, тышкары письмонынг кайырчагына саларга чыгып јадарда, почтальон үй кижн айтты:

— Бери берзеер. Мен бу аткаратан письмолорды ончозын байа чыгарып алгам. Удабас машина келер. Апарар.

Келининг бу сөстөрине Маадай сүүне берди. «Акча да, письмо до түрген барар» — деп ичинде сананды. Байаа јелимди јалай согуп ийерде, онынг тилинде кандый да јаманзымак амтан артып калган. Ол алаканынг сыртыла тилин арчый сокты. Письмоны почтальон үй кижн береле, почтадан чыгып, өрө-төмөн аыктап, кайдаар барарын билбей турды. Эки кулакка Јети-Јодонынгу суузы үзүги јок шуулай ла берди. Јолды төмөн школдын балдары баргылап јадат. Тал-түштинг кийнинде үренгилеп тургандары. Мойнында — кызыл галстуктар. Эзинге элбирей соккылаза, кижнинг көзи кылбыгар.

Маадайдын да балдары школго баргылап турбай. Экинчи үйинен. Кыпчак деген уул эмди тен јозоры чыдай берген эмей. Торкочы оны јазап кийиндиреле, тойо азырайла, школго ийип јат.

— Качылардын сөзин јазап ук, балам — деп јантайын јакып, јаагынан окшоп салар.

— Угуп турбай — уулчагы энезининг ол сөстөрине чала тарынган аяасту айдар. Байла, улай ла айдып јадын деп турган болбайсын.

— Je бот, онызы ла јакшы — Торкочы бажын сыймай согуп ийер, эжикти ачып, чыгарып, үйдежип салар.

Кыпчак барып жадала, бурылчыкка жеделе, бир айлы жаар аыктап саларын качан да ундыбас. Энези де айлына кирбес. Чагынын жанында борорып калган турар, чек ле экинчи чакы ошкош.

Каа-жаада Маадай да оны анайда үйдежип сал турган. Качан почтадаг чыгып келеле, школго бараткан балдарды көрөлө, ол озо ло баштап Кыпчакты олардын ортозынан жоктогон. Айлына келзе, Торкочы оок балдарыла кожо айлында. Кыпчак десе жүре бертир.

— Салып ийдин бе? — деп, Торкочы соныркады.

— Эйе, одус салковой — деп, Маадай унчукты.

Торкочынын кабагы та ненин де учун озо баштап өрө тыртас эткен, онон төмөн жуурас эдип түүлген. Маадай оны кайкап, же неме сеспеген кижини болуп, туура көргөн. «Акчаны көп салдын деп жуурас эдип турган болбайсын» — деп, ол сананып калды.

Эмеш отурала, жымжак үнле сурады:

— Нени де айдарга санандын ошкош, Торкочы?

— Жок... Тегин ле сурадым.

— А-а, — Маадай неме керектебеечи болуп, от жаар көрдү. — Мен бодогом, сен та нени де сураарга ба, айдарга ба деп.

— Нени де айдарга эмес... Тегин сурабас па?

Айылдын ээзи — эр кижини, кайтса да, ол көп билер керек, сезер учурлу. Же каа-жаа ла сезим куру-калас артар. Аркандары тен кыйыш жок болор ло. Артык сөс жок.

Торкочы жука тонын кийеле, айылдан кылырт ла эдип чыкканын Маадай кайкап калды. Бу не атазы болотон?

«А, үй улустын обын оны не деер?» — деп ичинде сананып, тайга жаар атанарын сананды. Аш-курсакты үйи жетире белетеп койгон чилеген эди. Эм барза, тайгага сегис-тогус күн жүрер керек. Танкыны жетире ле алганы сагыжынан чыкпайт, бир-эки күн курсак жок жүргей, же бир-эки час танкы жогу — ол өлүмге жуук. Оны Маадай шүүй согул, үйи удабас жет келерин сакый берди.

Торкочы айлынаг чыккан бойынча, почтага келген.

— Не солун бар, Майна? — деп, ол эжиктег кирип ле келеле, сураган.

— Жок, сенде ле болор, Торкочы?

Не де жок... А бу бозулар бедреп, кугум чыга берди. — Торкочы жык салды. — Тал-түштег озо слердин

бозуларла кожо төгнин бажында жүргүлегенин көргөм лө. Көрүлбесте, эм слерден сурап ийерге турбай.

Майна, төртөн жаштан ажа конгон, көстөри курч, үйи жалакай кижини. Куучындашкан кижини ол бойынын жымжак, жалакай үниле тармадап ийгендий бодолор. Кожо турган кижини, ого коштой үй улус болзын, ылтамча айрылып албас. Көскө көрүлбес армакчыла колбоп салганына түней.

Качан Торкочы кирип, бозу сураарда, ол кайкай берген. Бозу сураштын кийинде куучын не керегинде барарын Майна озолондыра сезип ийген. Же Торкочынын айдыжыла болзо, ол айлынаг келбеген: бозу бедреп жүргөн. Айдарда Маадайла жолыкпаган деп почтальон шүүй сокты. «Онын үйи жылбиркек неме эди» — деп, Майна ичинде сананала, кажы ла айткан эрмектин учурына ажару этти. Бор-сарды куучындажып, кейигип турала, Торкочы Маадай почтага келип жүргөн бе айса жок по деп сурай соккон.

— Эйе — деп айдала, онон ары нени айдарын жалкын жалт эткен кире ойдин туркунына сананып алды.

— А-а — деп, Торкочы чөйө тартала, онон ары өскө неме керегинде куучындай берди: өнөтийин.

— Маадай байа кир жүргөн. Чинчейге акча салып ийген — дейле, Майна алдында жаткан чаазындардын ортозынан та нени де бедрей берди. — А кайда салдымыны, чекти чи... Же онон таап алзам, берип ийерим. Табылбай калат эмеш пе.

«Айдарда, Маадай канча кире акча салганы керегинде квитанция албаган турбай. Же бойи билзин» — деп, Торкочы ичинде сананды. Огөбни акча ийгенин керекке албай турганын көргүзөргө Торкочы бороногон канча шил варенье белетеп алганын, база бир эмеш тийингат жууула, шижирлеп салганын куучындай сокты.

— Кандый жакшы. Жүк бороног вареньедег кийинде меге же дижер ле болбой. Бу почтого иштеген кижиде тен ой дө жок. Субботто до иш көп. Жангыс ла амыралтанын күнинде нени эдерин. Кийимин ле жунуп, айылдын ичиле ле уружып, күн божоп калар — деп, Майна. комыдап, бир жанынан Торкочыга бу сурак аайынча жуук болорго, айтты.

— Же диже-ер, Майна. Бар болгондо, бербей аа — дейле, Торкочы оны ижендиреле, жүре берди.

Майнанын жүзиндеги күлүмү жок боло берди, мее-

зинде «мыс-мыс» эдип калгандый болды. Же жаан удабай алдындагы ла ордын алына түшти: чаазындарды ылгап, бичип баштады.

— Саг башка эмтиринг — деп, Торкочы почтадан эмеш ырайла, Майна керегинде чыгара айдынды.

— Қайда болдың? — Торкочы айылга кирерде, Маадай жобош үндү сурады.

— А, бозулар көрүп.

Торкочы өгөөнине почтага жүргенин озо баштап айдарга санайла, эжикке једип келеле, «је оны мен ого не керек айдатам» деп ичинде сананган.

Ол бойынча Маадай да неме айтпады.

Он тогузынчы бажалык

Чинчей экинчи жылын үренип баштаган. Үредүде чырмайыш тын ла болгон. Адазынын јакылтазы, бойын күүни јангыс — үренип алары.

Адазынан акча алза, Чинчей сүрекей сүүнер. Базардан каа-јаада эт, магазиннен картошко садып алып, общежитиенин кухнязына курсак кайнадып ичер. Бир катап ол кайнадар, кыпта беш-алты бала кожо ажанар. База бир күн экинчи кыс кайнатса, Чинчей де курсактанар. Энгирдинг өйлөринде киного до жүрер. Көп катап, эмди экинчи жыл барып јат: энгирлердинг көп нургуны киного келишкени балдардын бойында.

Экинчи жыл, Чинчей городло базып жүргенде, үредүге барып, јанып та отурза, ол ары-бери ајыктанып ла турар: Қара көрүнер болор бо деп. Қандый ла таныш эмес уулды ајықтабаанча, куру калбас. Кезикте ого Қара бу ла алдында бараткандый. Қапшай базып, ол кижини сүрүшкенче келип, өдө соккон бойынча кайа көрөр: чырайы кандый? Адазынын, бойын киберине түңгей бе? Јок. Оскө.

Бир күн Чинчей Културанынгу туразына ойын-бијелү концертке жүрген. Илмекке табыштырган тонын улустыг учы јаар алала, үрелериле кожо общежитиезине ууланган. Буттыг алдында кар кыјырап турганы јиит кунајын уй кепшенип турганына түңгей болды. Қүнниг көзи бүркек, је салкын јок учун тышкары жылу деп билдирип турган. Чичке күрди кечип, јар-јаак куучын-

дажып, олар жаан удабай М. Горькийдинг адыла адалган кинотеатрдын јанына јеткилеп келген. Мында јииттердинг кыймырап турганы, күн чыкса, эртен тура ұйазынан көлзөжип чыккан чымалыларга чек түңгей. Қыстар мынанг јилбиркек эмес, акыр токтой ло түжер деп куучындашкан: нөкөр-таныштар учурай берер болор бо деп. Кино кандый. Ыраак јок газет-журналдардынг киоскын карап ийер керек. Конверт эш алып ийер, база газет эш ајыктап көрүп, солун статьялузын садып алар. Ол ло.

Саат-маат болбой, кинодог улус чыккылаган. Чинчей баштагандар оларды ајыктаза: кем-кем туштай берзе, јуулып алып, общежитиеге кожо јанар.

Кенетийин Чинчей, колтыктажып алган үрелеринен үзе тартылган бойынча, ичкери болгон. Ол колтыктажып алып бараткан уул ла кыска јаба једеле, оларды токтодып эзендејеле, көргөн кино кандый, јилбилү бе деп сураган. Онызы тегин шылтак. Чынынча, Чинчей канайып та барып јаткан јиитти көрөлө, жүрген барт эткен. Санаазында сырай ла таныш кижі көрүлген чилеген. «Кем? Қара болбозын? Не де болзо, токтодор! Көрөр!» — деп, ичинде шүүй соккон.

— Слер, айла, бу городто јадып јадаар ба? — деп, Чинчей куучын-сурактарынынгу учы јаар јилбиркеген.

— Јок, мен городтонг ыраак јок журтта јадып јадым — деп, јиит уул күлүмзиренип айткан.

— А слер база анаг ба? — Чинчей кыстан сураган.

— Эие. Чын, городто... кооперативте үрен јадым.

Чинчейдинг алдында тал-орто сынду, чала күрег чырайлу уул турган. Кабагы калыг да, учы јаар сыныгы чала Маадай адазынынгу кабагына түңдеш. Текши киберинен та нези де Чинчейге, энези Эртенингу де киберине түңгейи бар ошкош. Көзининг чокторы курч. Тоны јангы, бөрки боро койоннынгу терезинен. Пыймалу. Сүрүк меелейлү. Мойнында шарфы чап-чанкыр. Онгу кулагынынгу кырында жаан эмес мен бар.

— А слер кажы јердинг? — Чинчей ойто ло јииттен сураган. Је ол ок суракты катап бергениненг кемзине ле, јүзи кызып, јастыразын түзедерге кичеенди. — Азыйда кандый бир аймакта јатканаар ба?

— Јок, ада-энем ол јанынан эрмек айтпаган эди — деп, јиит коштой турган кызына күлүмзиренип, јалакай үндү айткан.

Чинчей анайда ок онын адын сураган, — Гриша.

— А алтай адаар бар ба?

— Бар эмей а. Кара деп уккан ошкожым. Оны ойто катап ада-энемнен сураар керек — деп, Гриша айдала, Чинчейле эзендежип, кысты колтыктайла, ары болгон.

— Жакшы болзын, Кара! — деп, Чинчей болгонбой, олордын кийнинен эмеш жүгүргөн айасту базып, эзен-дешкен.

Уул кайа көрүп, колын өрө көдүрүп, жагып ийген.

Чинчей олорды узақ туруп, үйдешкен.

— Сен анда не туруң? — дежиң, үүрелери кыйгы-рыжарда, ол жагы оңдоңып, ологго жүгүрүп келген. — Сен тен ол иит уулды сүйү берген кижн болбойң? — дежиң, кыстар ир каткыда тургандар.

— Жок, керек ондо эмес, — Чинчей сүүнчилү айткан. — Таныш кижн деп бодогом, же өскө болтыр. Же жанактар.

Ол ло күн Чинчей адазына кат бичиген:

«Ада, мен бүгүн, байла, Карага жолыгып, таныштым ошкош. Алтай адын Кара деп айтты, же жетире билбес. Орус ады Гриша. Городтон тың ла ыраак эмес журтта жадым деп айтты. Сыны узун, кабаккыр. Слердин де, мениң де, Мекештин де кебери бар ошкош. Кандый да кысла кожо кинодон чыгарда жолыккан. Же узак куучындажарга келишпеди. Байла, мен уда-бас ла ого база жолыксам, жазап куучындажарым. Ой, ада, кандый ырыс! Сананзам, — Кара. Жагыс атту улус бар ла, же мен бодозом, ол мениң карындажым. Слердин уулаар. Же, келер письмого жетире эзен. Не-не болзо, мен бичип ийерим. Эзенимле Чинчей.

Ноябрь, 1968 жыл».

Жирменчи бажалык

— Ада, Чинчейден кат келген! Ачып кычырагар! — деп, Мекеш тайгадан жагы ла келген адазына эжиктен удур чыгып айтты.

Маадай тайгага жети конок торбокторун кабырган. Эмди бир төрт күн кире айлында жүрөр. Аттын ээрин алып, сананды: «Письмо жагы ла келген болбой, бал-

дар оны, ту качан келген болзо, ачып, кычыргылап салар эмей».

Кей соок. Кардын калыгы кижинин балтырына тен. Маадайдын ады ак кыруга алдырып салган. Онын учун ээрин алала, оны эзин сокпос жерге буулап, жука брезентле жаап койды: тери табынча кургазын деп. Айылга кирерден озо чеденде өлөңди карап көрди, — жарым айга чыдашкадый өлөң бар эмтир.

Айлына кирип келзе, эжези Куйка, үйи Торкочы чайлагылап отурды. Маадай кирип келерде, тонынын өмүринде кыру ол ло тарыйын жылуга түргөн кайыла берди. Кирбиктеринде ле кабагында кичине кыру база.

— Не бар өрө турлуда? — деп, эжези соныркады.

— Не бар анда?.. Соок... Торбоктор соокко кырангылап ла турганынан өскө неме жок.

— Соогы тыгып, канай бараткан кыш бу — Торкочы, байадаң уңчукнай отурган кижн, куучыңга киришти.

— Кыш болгондо, соок, кар болотон, жай келгенде, жылу, жагымыр жаайтан. Ол жогынан кыш кыш па? Жай жай болотон бо? — Маадай модорлоп айтты.

Куйка карындажы жаар кылчас этти: неге тарынып, кыгыгы курып туру болбогой. Айсан тен анай билдирди бе? Торкочы база ла анай сананды.

— А бу Мекеш кайда баады? — Маадай отурган улустаң сурады. — Жагы ла тышкары болды не.

— Ижине баады не! — Торкочы такпаазынан айтты — База кайдаар барар деп оны. Жаш-Тура жаар комбикормго баратанис деп турган жок по.

— Куда-ай, ол мындый соокто канайып баргай не? — деп, Куйка кородоы. — Чөлдө эм соок мынан тыгыне. Анда салкын жагыс ла өткүре согуп жадар турбайтты.

Маадай чайлап алала, үйинен сурады:

— Кай, бу байа Мекеш Чинчейден письмо келген деп турарда, кайда, бери берзег.

Үйи турала, аяксалгыштын үстинен письмоны Маадайга алып берди.

Маадай көзүнөктын жарыгына туруп, ачкан катты кычырып, отурган улус жаар көрбөй, айтты:

— Караны көргөм деп Чинчей бичиптир... Кудайга баш болзын... Же карын, табылган. Бала табылган!

— Чек ундылып калган кижн не ол — деп, Торко-

чы айда салды. Же мыны келишпес эдил айтканын се-
зеле, ол ло тарыйын бойынын шүүлтезин чыгара айтты:

— Бис бодогонус, ол ло бойынча Кара табылбас
деп. Көрзөөр оны. Бистинг ырыска болуп табылып кел-
гени ол ине... Табылар, сурузы угулар деп сезип жүр-
гем ле.

— Тирү кижининг сурузы качан бир угула ла берер
неме ине. — Куйка сүүнди. — А сен не аайлу кордоп
жүрген эдинг, а, Маадай.

— Же санаамда ол табылар учурлу деп ижениш бол-
гон ло. Ол бүдүмжи тегин-калас болбоды. Сананарга
да жакшы, жүрерге де жеңил — деп, Маадай сүүнип
отурды.

Анайып куучындажып отурганча, жаан удабай Мекеш
келди. Кирген ле бойынча эки колын кирпич печкеге
жаба тудуп, жылынып баштады.

— Яш-Турага барзын дежет, — тиштери быжырайып,
Мекеш куучындады. — Комбикорм тартып экелер де-
жет. Жарым частын бажында атанарыс.

— Отур, чайлап ал — деп, Торкочы унчукты. — Со-
окто эм канай баргайаар не?

— Кайдар бу — деп, Мекеш айтты. — Былтыр мы-
наг соок болды не. Кем ле жок жорыктаганыс. Чөлдөн
канча кире салам тартылган, ума жок комбикорм экел-
генис кайда?.. Алдырбаас!

Ажанып, көзнөктинг жанында ачык катты көрүп, Ме-
кеш сурады:

— Чинчей нени бичийт?

— А-а, Кара табылган, Мекеш. Же чокым жарты жок.
Удабас письмо база ла келер болбой — деп, Маадай
унчукты.

— Же табылганы ол не, адам! — деп, Мекеш жалбыш-
танып чыкты. — Табылган! Карындаш табылган. О!
Мен Бийск барадып, городко табарып келерим. Учы-
түбүн угуп, жартына чыгарым — деди.

— Бо, бо! — Маадай сүүнди. — Чинчейге кирип ий-
зен. Анда ончозы жартала берер.

Мекеш айлынаг чыгып, машинасын күркүредип, ары
болуп жүре берди. Соок кей машинасынын кийининег,
тоозын чылап, буркурап чыгала, оног жоголып калды.

Уулы жүре берерде, Маадай айтты:

— А, бир торбок тузакка түжүп, сырайа тог кал-
ган. Эм оны конторага барып, жамуларга айдар ке-

рек... Бу улус малду-кушту турлуларга жуук тузакты та
не буулайган. Та кемнинг тузагы.

Бир эмеш отурала, Торкочы унчукты:

— Эм мойнына салар болбайсы.

— Колхозтын малы тегин не калзын — Куйка айда
салды. — Ол тең жагына андый неме не.

Маадай адын ээртеп, контора жаар жорткон. Же кон-
торага келеле, ол ого кирбей, гаражка келген. Мында
шоферлор, механизаторлор машина, тракторлор жаза-
гылап турган эмтир. Олорло эзендежип, бор-сарды куу-
чындажып турала, Маадай, неме керектебеечи болуп,
айткан:

— Соок күндерле кожо уулдар тузактарын да көр-
бөй барган туру не... Кече Четтү-Мееске жүреле, тузак-
та же ле деген сыгын туку качан алынала, сырайа то-
нуп калганын көрдим... Слердег кем-кем анда тузак
буулабаган беде?

— Түүк, бис арка базардан болгой, суунын жанында
арал да жаар баспай жадыс — уулдар кокырлан турды.

— Бис аркада тузак буулаарын чек ундыган эмей.
Эмди магазинге жүрүп, болуштоп андап жүрген улус ар-
ка жаар не бассын, ха-ха! — экинчи механизатор жазы-
рада каткырды. — Же слер оны мында тегин жерге куу-
чындабагар.

— Же, кем-кем, түңгей ле, тургускан ине, анга. Не
айтпайган оны. Тегин де айла келтегей будынаг та
шүлүзин, та түлкү жип баштаган турган — Маадай, чаа-
зынга танкы ороп, куучындады.

Гаражтагы улус бой-бойлорына көрүжип, кайкажып,
баштарын жайкагылады: андый неме олордын сагы-
жында да жок. Кем буулаган, тузакка түшкен ан онын
ла болгой дешкени ол туру.

Маадай танкызын түгезе тартала, адына минип, жа-
нып гйди. Аттын шыйрактарында түктерде болчокто-
ло тонгон тоштор, ары болуп желерде, шалырт-шалырт
эдиже берди. Чек ле кабайда баланын үстиндеги кой-
дынг кажыктарынан эткен шалтырактардын табыжы
ошкош.

Маадай Торкочынын аказы Жазуга кирерге санан-
ган, же айлы жаар бачымдады. Бош болзо, кийинде
киргей ле деп сананды. Ого узак кирбеген эди. Кара
керегинде суру угулганын үй улус олорго жетирип ий-
бей. Бойы билзин. Мекеш Яш-Турага барадып, Чин-

чейге кирзе де, түңей ле, ого катты бичип ийер керек. Ого коштой акча салар ба, айса, мыны канайдатан немези. Акча эм Чинчейге керек, айса болзо, Карала экү киного барар, концерт-ойынга жүрер. Эмезе чек андый неме болбос.

«Бис сенин письмонды алып, жетирген солунунга тын сүүндис — деп, эзен-амырын бичиген сонгында, Маадай оной ары шүүлтезин бичип баштады. — Сеге база чокымдап алар керек: кем, өбкөзи кандый. Бүдереге де күч неме. Же андый да болзо, ол Кара деп иженер керек. Кижинин балазы кижиге кару, жылан-нын балазы жыланга кару. Оскө дө кижиз азырап алган болзо, эзен ле жүрзе, өскөзи не керек... Акча эм тургуза ийбейин, же керек болзо, бичип ий.»

Адаң.

25 декабрь, 1968 жыл»

— Ме, Кыпчак, почтага апарып, божодып ий — деп, ол уулчагына береле, бойы орынга жадып, амырай берди.

Жирме биринчи бажалык

Маадай, мынан эмес, амырап алала, тал-түштин кийинде адын ээртеп, удабас келерим дейле, таң ату өрө жорткон. Торкочы оны кайдаар барарга турун деп сурабаган да. Жүре ле берген. Жүре берген кижиз ойто келбей.

Сооктын тыныжы кижинин жаагын ачу этире өткүре согуп тургандый. Агаштардын корболоры соокко кырутып калганын көрзө, чек ле ап-апагаш чечекле бүркелип калгандый. Бып-быыраш. Шак ла жодранын корбозын бүркеткен чечеги ошкош.

Торкочы Маадайды кийинин ары аыктап, та ненин де учун узак туруп калтыр. Маадай койу боро талдардын ортозына кирип, көрүнбей калганча онын сананган санаазынын учы мындый болды: «Жагыскан ла иштеп, камык балдарын азырап, кийимдеп, чек чагы чыгып бараткан... А мен дезе айылда ла отур жадым. Жагыс ла жайгыда... жайгыда ла бир ле эмеш олгон кижинде иштеп турганым неме бе. Қанайдар... балдар-

ды азырап алары көп сабазында эненин колында турган да. Бу база жеңил иш эмес...»

Маадай ол ло барала, Четтү-Мееске чыгып, тузакка алынган торбоктын үстиги жанында жойгоннын төзине келип отурып алды. Адын дезе оной өрө эки чибинин ортозына тургузып салган. Анда ыжык.

Тал-түштин кийинде, күн кыр бажына жууктагалак өйдө, алдына өрө кижиз келеткени билдирди. Маадай эмеш үргүлөп отурган болгон, же уйку уча берди. Кышкы бөркинин кулакташтары талбандап, ол кижиз тузакка жууктап келеткени иле көрүнди. Каруулда отурган Маадай озо баштап таныбады, кем ол? Кайдар эмеш деп көрүп ле отурды.

Эмеш отурала, карга түжүп, агашла тайактанып, көксине кыл армакчы арта салып алган бу ла келеткен кижизин качан да көргөн деп билдирди. Көр лө көр. Же, чын да, таныш кижиз болгодый. «Жети-Јодо журтта улус меге ончозы таныш эмей» — деп, Маадай бойын ажындыра тапкыландырды.

Ол кижиз тузакка алынган торбокко једип келеле, оны тудуп, кайкап турганча, Маадай отурган јеринег тура жүгүрди. Эки-үч ле јаан алтамды алтаган сонгында, ол ого једе конды.

— А-а, бу слер турыгар не?! — деп, Маадай чочый бергендий, тыгыда айтты. Онын алдында јаан јелбер кара сагалду, кабаккыр, төртөн беш јаштаң ашкан, кергил сөбктү күзнец Сабыр өбөгөн турды.

Сабыр Маадайга көрөт, Маадай — Сабырга. Сабыр јеерен торбоктын јалмажында карды ары-бери арчый соголо, онын бажы јаар көрөт. Јарт: бу сыгын эмес, а бу ла Маадайдын торбогы, чынынча айтса, колхозтын. Бойынын ла «Қызыл Маанызынын».

— Слердин тузак — слердин ан — деп, Маадай токыналу айтты. — Қарын ойинде келгенигер јакшы. Оной башка ийт-куш јип салар эди. Тузакка алдырган неме шыралап өлгөн эмес. Эди, түңей ле, жагы өлтүрген малдыйынан башкаланар эмес.

— Же мында ненин көп куучыны бар — деп, Сабыр тыркырууш үниле кородогон аясту айтты. — Ан болзо ан, торбок болзо торбок.

— А слер тузакты бу мал-аш жүр турган јерге не буулап јадаар? — Маадай кайкады. — Бу Четтү-Меесте кандый ан бар... Не учурлап тургусканаар?

чейге кирзе де, түней ле, ого катты бичип ийер керек. Ого коштой акча салар ба, айса, мыны канайдатан немези. Акча эм Чинчейге керек, айса болзо, Карала экү киного барар, концерт-ойынга жүрер. Эмезе чек андый неме болбос.

«Бис сенин письмонды алып, јетирген солунуна тын сүүндис — деп, эзен-амырын бичиген сонгында, Маадай оноң ары шүүлтезин бичип баштады. — Сеге база чокымдап алар керек: кем, өбкөзи кандый. Бү-дерге де күч неме. Је андый да болзо, ол Кара деп иженер керек. Кижинин балазы кижиге кару, јылан-нын балазы јыланга кару. Өскө дө кижиге азырап алган болзо, эзен ле жүрзе, өскөзи не керек... Акча эм тургуза ийбейин, је керек болзо, бичип ий.

Адаң.

25 декабрь, 1968 јыл»

— Ме, Кыпчак, почтага апарып, божодып ий — деп, ол уулчагына береле, бойы орынга јадып, амырай берди.

Јирме биринчи бажалык

Маадай, мынан эмес, амырап алала, тал-түштин кийинде адын ээртеп, удабас келерим дейле, таң ату өрө јорткон. Торкочы оны кайдаар барарга туруп деп сурабаган да. Јүре ле берген. Јүре берген кижиге оито келбей.

Сооктын тыныжы кижинин јаагын ачу этире өткү-ре согуп тургандый. Агаштардын корболоры соокко кырутып калганын көрзө, чек ле ап-апагаш чечекле бүр-келип калгандый. Бып-быјыраш. Шак ла јодранын кор-бозын бүркеткен чечеги ошкош.

Торкочы Маадайды кийинен ары ајыктап, та ненин де учун узак туруп калтыр. Маадай койу боро талдар-дын ортозына кирип, көрүнбей калганча онын санан-ган санаазынын учы мындый болды: «Јаңыскан ла иштеп, камык балдарын азырап, кийимдеп, чек чагы чыгып бараткан... А мен дезе айылда ла отур јадым. Јаңыс ла јайгыда... јайгыда ла бир ле эмеш өлөң ижинде иштеп турганым неме бе. Қанайдар... балдар-

ды азырап алары көп сабазында эненин колында тур-ган да. Бу база јенил иш эмес...»

Маадай ол ло барала, Четтү-Мееске чыгып, тузакка алынган торбоктын үстиги јанында јойгоннын төзине келип отурып алды. Адын дезе оноң өрө эки чибинин ортозына тургузып салган. Анда ыжык.

Тал-түштин кийинде, күн кыр бажына јууктагалак өйдө, алдынан өрө кижиге келеткени билдирди. Маадай эмеш үргүлөп отурган болгон, је уйку уча берди. Кыш-кы бөркинин кулакташтары талбаңдап, ол кижиге ту-закка јууктап келеткени иле көрүнди. Каруулада отур-ган Маадай озо баштап таныбады, кем ол? Қайдар эмеш деп көрүп ле отурды.

Эмеш отурала, карга түжүп, агашла тайактанып, көксине кыл армакчы арта салып алган бу ла келет-кен кижини качан да көргөн деп билдирди. Көр лө көр. Је, чын да, таныш кижиге болгодый. «Јети-Јодо јуртта улус меге ончозы таныш эмей» — деп, Маадай бойын ажындыра тапкыландырды.

Ол кижиге тузакка алынган торбокко једип келеле, оны тудуп, кайкап турганча, Маадай отурган јеринен тура жүгүрди. Эки-үч ле јаан алтамды алтаган сонгын-да, ол ого једе конды.

— А-а, бу слер турыгар не?! — деп, Маадай чочый бергендий, тыгыда айтты. Онын алдында јаан јелбер кара сагалду, кабаккыр, төртөн беш јаштаң ашкан, кергил сооктү кузнец Сабыр өбөгөн турды.

Сабыр Маадайга көрөт, Маадай — Сабырга. Сабыр јеерен торбоктын јалмажында карды ары-бери арчый соголо, онын бажы јаар көрөт. Јарт: бу сыгын эмес, а бу ла Маадайдын торбогы, чынынча айтса, колхоз-тын. Бойынын ла «Кызыл Маанызынын».

— Слердин тузак — слердин аң — деп, Маадай токыналу айтты. — Карын ойинде келгенигер јакшы. Оноң башка ийт-куш јип салар эди. Тузакка алдыр-ган неме шыралап өлгөн эмес. Эди, түней ле, јаңы өл-түрген малдыйынаң башкаланар эмес.

— Је мында ненин көп куучыны бар — деп, Сабыр тыркырууш үниле кородогон айасту айтты. — Аң бол-зо аң, торбок болзо торбок.

— А слер тузакты бу мал-аш жүр турган јерге не буу-лап јадаар? — Маадай кайкады. — Бу Четтү-Меесте кандый аң бар... Не учурлап тургусканаар?

— Ан озодо мында болгон ло. Эликке эшке буулап турбай база. Башкы жыл буулагам. Былтыр алайын деп сананала, ол ло ой жок учун... эм мындый бол калды.

Экү бир эмеш куучындашпай тургулады. Кажызына ла эп жок. Оосторына суу ууртангылап алгандый, үн де жок, кыймык та эткилебейт. Сабыр, тегин бойынча ак-чек, кара санаа жок. Керек десе ачык-жарык та. Кузнец болуп туку иит тужынан бери иштеп келген. Эмдигече иштегенче. Маадай ого минген адын көп катап такалаткан. Коштой отуруп, узак куучындажып, танкылап та туратаны кайда. Маадай оны качан да ундыбай жат. Эмди катан ла ончозы сагышка эбелип келди.

— Же, торбокты алыгар, эргизип, эдин сойып алып ийтен болзо, жигер, садар болзо, бойоордо... Жангыс сурак: торбокты төлөйтөн кижилер болотон турыгар.

— Көп куучын эппейли. Же бир торбок бар, оны алгайың. Колхозтын да болзын, бойыңдыый да болзын, түнөй ле, баш ордына баш тургузар керек — деп, Сабыр айдала, жоон жеерен торбоктын мойнынан тузакты чечип баштады.

— Эм мыны не, айлыңа чанакла апаратан ба? — деп, Маадай энчикпеди.

— Өзөктө атту чанак бар — Сабыр унчукты.

— Же, өзөккө түжүрүп берейин — Маадай килеп унчукты. — Сырайа тонуп калган немени канайып жангыскан түжүрөгөн эди.

Маадай байаа үстиги жанында буулап салган адын экелип, торбокты кырдаң түжүрөргө Сабырга болушты. Атту чанакка жетире сүүртежиң береле, ол озолодо журт жаар мендеп жортты.

Айлына келерде, күн кырдаң түкү качан аш калган болгон. Эгир чүрчө ле бүркеле бербей. Ак кар да бүрүңкүй көрүнөт. Соокто, анчада ла эртен турагы чылап, эгирде салган оттын ыжы кажы ла туранын трубазынан шургуң, өрө кейге таркайт. Маадай эштин туразынын түндүгинең ыш толголып чыгала, алтыгы жанында айылдардын үстиле жайыла жылып, ол ло тарыйын жымыйып калат.

Ээрин алып, атты чеденге кийдирип, бош салып, түниле ийтен өлөнүнөн чогуң берди. Ат эки-үч катап окыранып ийеле, кургак өлөнди эриндериле шылырада тартып, курч тиштериле күүжеде чайнап ип баштады.

Маадай ээрин тудунганча турага кирерде, ап-апагаш соок кей үйдин ичин толтырганы чек ле ак туман ошкош.

— Эжикти түргөн жапсаар! — үйи шыгырт айтты.

Маадай унчукпай, озо ээрин көңкөрө салала, токмын тураның жылузына кургазын деп, ээр үстине жайа салды. Малдын терсү кычкыл жыды, бу ла, жытана бербей. Торкочыга жарабааны жарт. Калганчы өйлөрдө каным көдүрилип туру дейтени көптөгөн. Жаман жытка жаман үйи чыгар. Токымнаң ачу жыт кенете сокконы ого сүүнчи эмес. Же өскө жерге топсыдатан арга жок. Турадаң өскө жылу жер бар эмес.

— Кайдөбөн бар жүрдин? — Торкочы энчикпеди.

— А, өрө. Эскиде тургускан тузагымды көр жүрдин. Чек татка жидиреле, арай ла үзүлбейтир, — Маадай үйине, жүзинде каткы-күлүмжи де жок, бүдүмчилү айтты. Эмеш унчукпай отурала, улаатты. — А Сабырдын тузагына же ле деген сыгын түшкөн болтыр.

Торкочы узак отурала, он тулугын сыймай соголо, унчукты:

— Сыгын өзөк жаар түшкенде, өрө, тайга жерлерде, кар жаап, соок то тыгыган болбайсын... Акыр, ол айылга эртен-сонзын кирип чыгар туру. Аннын эди эм семис иңе.

— Эки-үч күннинг бажында кирзең, тапту өйи болор: сыгын сырайа тон калган. Ол оны эргизер. Та мылчага, та айлына. Оны билбей турум, — Маадай үйи жаар көрбөй, айтты.

...Сабыр тузакка түшкөн торбокты ол ло күн, бозом эгирде жанып келеле, мылчазына кийдиреле, ого жаан эмес от салганы онон угул турбай.

— Кижее айтпа — деп, үйине айдып койгоны база бир каткы. — Ан эм тудулу. Улус укса, жаан куучын болор. Штрафтаза, кузницадагы темирдин баазы да жетпес.

Үйи саамайын тырманып, тилин бек тудачы болуп сөзин берген. «Тил жүгүрүги бир башка, бут жүгүрүги база башка» — Сабыр кеп сөсти база катап эске айтканы тегиндү деп пе.

Эртезинде Сабыр мылчазына кирип, торбокты көрзө, эрип калган. Сырт ла жанында эрибеген жер бар. Алдырбас. Союр ло. Жарым сагатка жетпеген, «сыгын» сойылган. Эдин чадырга тажып, экинчи сакырымга

ооктоп салган. Эт кем жок, семис. Жуузы жеткил. Жаскы мал эмес, андый да болзо, эди жукарып, карын-жуузы караннаг кайылып баратканы иле.

Канайда да кокырлап, үйин мекелеп турза, Сабырга онын тургускан тузагына Маадайдын кабырып турган торбогы алынганын айдарга келишкен.

— Же куучын этпес. Бир күн жагыс торбогысты айдап, апарып бергейис.

Үйинин ачынганы коркышту тыг. Аайы-бажы жок арбанып чыгарда, колжунгуштын үстинде илип койгон кийим жунар темир табак тунгак кагырап турганы Сабырга жарт угулза, үйине кайдаг угулзын. Арбан-шилтеп ле жат. Өгөөни десе чайын ичип, кулактын кырыла угуп, эм оног ары не болорын озолодо сананып отурды.

Ол ло анайып табышту отуларда, Маадайдын үйи кире конуп келди. Эзен-амырын угужала, анча-мынча куучундажып, Торкочы айтты:

— Же аай болуп, слердин тузакка жаан ан алынган деп уккам... Ангнын...

— Неме десеер?! — деп, Сабыр кизирт этти. Ол Торкочынын эрмегин үзүп ийгенин сеспей калды. Же карын, ичи-бууры анданыжып турганын Сабыр билип ийеле, жүзи кызып, сананды: «Ол Маадай мени өчөп турган танма. Өчөөрдин үстине өчөп жат». Оног Торкочыга, тамагына бөктөлө тура берген кейди жудунын ийеле, айтты:

— Ангнын эди үй-торбоктын эдинен тын не агыланзын. Же мўни, чын, артык. — А Маадай торбокторына качан бараткан? — Сабыр Торкочыдан сурады.

— Эрген барарым деп турган эди.

— Же, карын, — Сабыр бачымдап, өрө турды. — Ол тузакка түшкөн ангнын эдинен жип алала, барзын. Бир кичинек эт берейин.

Торкочы айлына келерде, Маадай сурады:

— Же, Сабыр өрөкөн ангнын эдинен кайнат берди бе?

— Каарган этти жип көргөм. Жакшы-ы эмтир. Картош-колу. Жагыс ла мўн жок.

— Же мўндү эдип, бу экелген эдингди кайнат жи.

— Сени кышкы турлуга баргалакта карын ангнын эдин жип алызын деп талдама эдип бир кайнадым эи берди.

Маадай каткырала, айтты:

— Кайнат ла, кайнат ла. Ангнын эдин жип алала, барбай, а.

Кайдаров кабагын түүй сокты. Сабыр нени де айтпай, кайнадым эт берип, Маадайды өчөп айткан туру. Чынынча, алтай улустын жагыла андый: ангнын эдин айылдаш та улусла эмес, журттын бир де учында жаткан кижиге жедиштирер. Сабыр ол жагыгуну тузаланып, Маадайды өчөгөн жат. Адангнын ла эдин жи ары!

Маадай ол бойынча үйине неме айтпады. Не корооор. Торбоктордон королто болгон эмес. Эр улустын ортодо жажыт турумкай. Керде-марда табыш, жаскы куудан өлөнтө от тийген чилеп, жайыла берзе, мында Сабыр бойы каткыга калгай.

Торкочы экелген «ангнын» эдин, мўнин арбын эдип кайнадала, ончо балдарын көчө уруп, эт салып берип, азырады. Маадай нени де айтпай, салган эттен бир-эки чайнам жип көрди. Кем ле жок. Көчөнин үсти де үстү. Айдарда, тузакка түшкөн «анг» кышкы соокко эдин ычкынбаганы жакшы. Ол Маадайдын ла кожо иштеген кижинин шылтуу болбой. Күчи жакшы, силү торбокторды арык-торыктарынан айрып, өлөндү, карганаларлу кобылар дөөн айдап, кабырып турбай. Онын да бажында тузакка түшкени ол ине.

— Же, Торкочы, Сабырга айт: «ангнын» эди кем жок деп Маадай айткан де. Бүгүн ле айдып сал.

Маадай эттен эмеш ле амзап жиген. Көчөдөн база көп ичпеген. Ненин де учун күүним жетпейт деп, айгын үйине кайра берген.

— Оор туруг не? — деп, Торкочы жибиркеген.

— Жок, же ненин де учун күүним жокто, канай ажанайын. Көп тагкы тартып ийгенимнен андый болбой, — Маадай ээрин алып, айылдан чыгып жадып айтканын үйи Сабыр эштөөн барып жада, жолой сананды.

— Жакшы эрдин айткан сөзи де жакшы — деп, Сабыр Торкочынын айдып келген сөзине каруу эдип айтты. — Мўни амтанду эмтир бе? — деп, Торкочыга баштанды.

— Кем жок. Же уйдын ла мўнинен тыг агыланбай турган эмтир. Байла, кыш кыштап жаткан неменин эт-мўни де андый болбой.

— Кышкы өйдө ангнын эди үй-торбоктын эдине түней болоры да жолду — деп күлүмзиренип, айылдын ээзи унчукты.

Торкочы ол бойынча көп неме айтпаган. Айлына жа-

нып келип, бала-барказынын кийимин јунуп, иштене берди.

Кышкы күн айас та болзо, соок. Јыбар јок. Күнниг чогы бастыра јерди јарыдып, өксөп чыгарда, кей де эмеш жылый бергени иле неме ошкош.

Торкочынын јунган кийимдери арта бууда салбактангылап калган күнге ле соокко курган турды.

Јирме экинчи бажалык

Мекеш Јаш-Турадан келерде, бөй энези Торкочынын озо ло баштап јилбиркегени — ол Чинчейле јолькканы керегинде.

— Је, Қараны чын тапкан ба, айса, тегин ле калыраш неме бе?

— Јок... Чинчей ол бойынча ого катап туштабайтыр. Јаткан јерине бар келейин дезе, база билбес. Городтын талаларында үч-төрт јурт. Қара онын кажызында јадып јат — Чинчей билбес. Оны чокымдап сурабаган.

— Бистин балдар андый не, улусла онду куучындажып билбес — Торкочы каарып баштады. — Кажы јуртта, кандый оромло, туразынын номерин не сурабаган? Ол јерлерде Јети-Јодо эмес ине. Бистин мында ла оромдордо ат јок. Андагы јурттарда оромдор ончозы атту. Қижиле түнгей.

— Је мен Чинчейге база ла анайда айдып турбай: бу сен ол јанынаг не чокымдап сурабадын деп... Чала меге тарынып баштаарда, көп куучындашпадым. — Мекеш бөй энезине көп лө эрмек айдарынаг кыйыжып, айтты. — Өскө кижі көргөн болбой ол.

— Чын да, — Торкочы јөпсинди. — Қара болзо, кем не керек сурап турганыла јилбиркей бербей. Та нени бичип туру болбогой. Мен ле санансам, тегин јерге Қараны эм не бедреер? — Торкочы баштап ла бойынын Қара јанынаг күүнин чыгара айтты.

Мекеш те база анайда сананды, је бөй энезинин, андый да болзо, бу сөстөринде кандый да ачу бар. Мекештин ичин чым эттирди. Ачык-јарык көстөринде бүрүнкүй элбес эдип калды ошкош. Бір јанынаг энези чын айдып јат, је экинчи јанынаг карындажын эјези канайып бедребейтен. Мекеш ле билип, бу кире өскөн-

чө сананып јүргени — ол айылда улус Қараны өскө кижі азырап аларга апарганы не айылу куучын болгон. Қоролду куучын узак јылдардын туркунына өткөн. Јагыс ла бу калганчы јылдарда эмеш токтой берген эмей.

Анчада ла адазы, Маадай, кыштын соок то ойинде, јайдын јажыл да айларында, күстин күрег де күндринде Қара керегинде эске алган ла, куучындай соккон ло турар. Торкочы, Қуйка эјези ле Маадай кожо кородогылап, эмди оны кайдан табар дежетен. Чинчей ле Мекеш, кичинек те болзо, балтыр эттери каппаган да јүрзе, көстөринин ап-ару јаштары мелтиреп келгенче карындажын не айылу санангылайтан эди.

Бүгүн Мекеш, Јаш-Турадан чыгала, кийин јанынаг машина сүрүжип, оны өдөргө турганын сол јанында алдындагы алаканча күскүден көргөн. Күчи бар, јорыгы түрген күлүкти озо не божотпос, Мекеш рулды он јаны јаар кыйа тударда, јол јайымдала согордо, мегдеген машина алдына кире конуп, учуртып ла ийген эмей. Мекеш күскүден база ла көргөн: кийин јанында машина бар ба деп. Јок. Ойто јолдын ортозына көчкөн. Анча-мынча барадып, база ла күскүден кийин јанын көрө таңдаган. Ыраакта нөкөринин машиназы көрүнген, онын кийинде үчинчизи. Мекеш анча-мынча барадып, токтой түжеле, отургыжынын алдынаг коларткыш бөс алып, күскүнин кирип арчыи соккон: анайып турганча, нөкөрлөри једип келбей деп. Кайдан да ажанып алар керек. Ол јанынаг јөптөжөр.

Мекеш бу бойынча качан да күскүден көрүнбеген ошкош эди. Күскүден көрүнип ийерде, азу сагалы јетире кирмейе өзүп јүрген болтыр. «М-м, бу мен тен эр эмитрим не... Јаан ууларла тег бол калган јүрбейим» — деп сананды.

Нөкөрлөри једип келерде, оларго удурла базып, јолой кажы јерден ажанарын куучындашкан.

— Кардым калырап јат. Куру, — Мекеш ичин сыйманып, каткырган.

— Суртай јурттаг. Јуугынча — деп, нөкөрлөри айдышты.

Суртай јуртка келгенче, Мекеш кижі алары јанынаг сананып, колында руль болгонын ундып салгандый барып јаткан. Канча таныш кыстарды ончозын эске алган. Јети-Јододо канча кыс, өскө јерде канча — ончозы

бойлорынын кеберлериле онын көстөрүнүн алдына тура түшкөн, Мекеш десе талдаган ла талдаган. Кажызы кеберкек, кажызынын кылыгы жакшы, кемзинин эне-адазы кату, арбанчак. Андый улустун балдарын алзаң — арбаштан, каарыштан өрө күн көрбөзүн. А балазы эне-адазына жайылар. Жок, андый балдар туура турзын. Ол жанына санангадый ой эм де бар деп, учында санан калтыр.

Кыстар керегинде сананган Мекеш Суртай журтты өдө конгонын, ичи аштаганына улам коркырап турганын ундып койгон. Нөкөрлөри сигналды берген ле берген — турбас. «Уйуктап калган болбой» — деп, бирүзи столовийды одожына тура түжүп, моторды токтоппой, үчинчи нөкөрүн сагып алып, айткан: «Уйуктап калган болзо, онын машиназы жолдон чыкпай, канайып бараткан?» — деп, онызы кокырлаган. Канайдар, барар ла.

Уулдар ол бойынча Майманын столовийнага ажанып алып, бир де жерге токтобой, жагыс ла Жети-Жодого жеде конгылаган.

Качан Мекеш айлына кирип, Чинчейле жолыгып куучындашканы керегинде айдала, эмеш отурала, база ла кыстар сагыжына киргени оны кайкатты. Жанына отургылаган улус: Куйка, Торкочы, камык карындаштар ол санааны кайдан билзин. «Жок, не де болзо, ол жанына адама айдатам» — деп, жинт ичинде сананды...

Адазы алты күннин бажында келер деп бодогон, же келбесте, Мекеш онын турлузына бой машиналу жетти. Мекеш адазынын турлузына барып жатканын угала, кузнец Сабыр ого жедеен торбогын коштоп берди: аданга турар, жайгыда тайгага чыкса, бери жанкесабас болор деп, Мекешке айтты.

Алдынан өрө машина келеткенин Маадай ыраагынан ла көрүп, Мекеш деп танып ийди.

— А-а, Сабыр торбогын коштоп берген туру не! — Маадай машинанын кийин жанын ачып, уулыла экүлөп түжүреле, чедеңде өлөг жайып берген торбокторго кийдирип, кожуп ийдилер.

— О, — Мекеш кайкады, — көрзөөр дө, ада, ол чоокыр торбок сразу ла өскөлөп, бажын серпий согуп, челип турганын.

— Жаны келген немени өскөлөп турганы жарт, — адазы айтты. — Эки-үч күннин бажында ончозы үрениже бербей. Улус та андый эмей.

Адалу-уулду турага кирип, чай изидип ичтилер. Чайга кылбыш кош койгон ошкош деп, Мекеш жылбиркеди. Жыды да жараш. Жагыс ла сүт жок. Маадай айылдан каа-жаа ла сүт алар. Карага ичсе торт деп, үйине канча ла катап айткан, же албай турган кижини ол канайтсын. Бойында ла. Онын учун Торкочы калганчы өйлөрдө оны сүт ал деп айбылабас та болды.

— Карага бир ле катап жолыккам, ол бойынча ойто туштажу болбогон — деп, Чинчей айдат, — адазынын сурагына уулы каруу берди.

Маадайдын калын кабактары түүлүп, көстөри карануу көлөткөгө бастырып ийгендей болды. Чинчей ол жанынан бичирде, онын балазак, килегкей сезими жагыдаң ойгонгон болгон. Караны ол санаазыла ажында эркеледип, жылу сөстөр айдып жүргени кайда. Эрте — баштапкы үйи жада калганы ого жаан жылыту болгонунда сөс жок. Качан Караны азырап аларга, бойынын балазы эдип өскүрүп аларга өскө кижиланган деерде, Маадай бу керекти жылыту деп сананбаган. Ол эзен жүрөр. Керде-марда сурузы угулар деп иженген. Андый суру угулган, бойынын ла балазы Чинчей ажыра. Кызынын андый солунду кат-самаразын жаантайын төжинде алып, Кара керегинде бичиген жолдыктарды санаазыла кычырып та жүргени тегиндү эмес ине. Ой болгондо, кодорып алып, кычырып та алып турбай. Эмди десе Каранын табылганы катап чокымдалбаганы оны, ада кижини, кунука түжүрди. Карандыра Чинчейге чугулы тутты: көрдим бе, көрбөдим бе — капшай ла ада-энезине бичир. Жартына чыгып алза кайдар. Мындагы улус темир эмес ине. Кижиланган А Мекешти десе Чинчейге өнөтийин жолыгып, ол жанынан куучындаш дегени — ол база ижеништү жакару. Жакшы табыш экелердин ордына, кузнец Сабырдын жеерен торбогын тартып экелгени солун ба ол. Мындай колий-гелий санаалар Маадайдын мезинде, анда-мында өлөгүн бойында суркураган чалынга түнөй, сурт-сурт эдип саналып калды.

Адазы нени де сананып отурганын Мекеш сезип, байдаң бери унчукпай, айагында чайын араайынан түгезе ичеле, оны туура тургузып, «хм!» деп жөдүлдөп ийди. Маадай селт этти. Кунугу үзүлгенин уулы билип, айтты:

— Санааркабагар, ада, — Мекеш жобош үнеле ун-

чукты. — Мен сананзам, Кара Чинчейге база катап туштажар. Ол тушта ончо неме јартала бербей.

— Андый, андый балам — деп, адазы айдала, чай ичкен айагын печкенин јаны јаар тургузып, уулынан база не солундар барын сурады.

Мекеш андый ла тал-табыш јок деп унчугала, адазы јаар чике көрбөй, айтты:

— Ада, кижилер алар ошкош.

Маадай көзин көдүрди. Уулынын көрүжиле көстөрүнүн чокторы удураткандыкы чагыжып, бириге бергени јолду.

— Неме дейзин? — Маадай јастыра уктым деп болдоп калды ошкош.

— Кижилер алар ошкош — Мекеш катап унчукты.

— Ненин учун «ошкош»? Алаңзып јадын ба?

— Јок.

— А не анайда айдып јадын?.. Анайда ла айдар керек: кижилер аларым деп. Ол торт. Јарт.

— А мен чикезин айдып јадым, — Мекеш бүдүмчилү айтты.

— Је эмди јарт... Эй ле дезеге база!.. Јакшы... Качан?

— Јаңы јылда, — уулы ойин чокымдады.

— Ой ас арткан, — адазы унчукты. — Ас, а белетенер керек. Кызыл Черүнин күнинде этсес, коомой болбос болбой.

— Јоп — Мекеш үнинде сүүнчилү айтты.

Мекеш кемди аларга турганын адазы сурабады. Эки күннен јанза, куучын айылда ла болгой деп сананды.

Јирме үчинчи бажалык

Јаңы јыл јыргалду, сүүнчилү өткөн. Јурт улус ончозы клубка јуулып, таң атканча ойногон, каа-јаа улус пөтүктөрдүн баштапкы үни жаңыланарда јанган. Кезиги — экинчи үндөрдө. Је јиттердин бије-ойыны, кожоңы јер јарып келерде токтогон.

Мекеш ол күн таң јарыганча ла клубта. Кыстарла бијеге бир-эки ле катап чыккан. Арткан ой — биллиардка. Јиттердин ортозында Мекеш биллиард ойноорго, уулдардын сөзиле, тен чактын бойы. Школдо үренип турарда, анчада ла јаан класстарда, ол бир кезек

уулдарла кожо биллиард ойноп, клубтан чыкпайтан. Эмди онон артык ойноор кижилер чала чыкпай турары ол.

Маадайдын Мекеш јанынан тың ла санааркабайтаны не дезе, ол анда кемле-кемле тыпкташкан, кырмалашкан деп табыш угулбайтанынан улам. Табыш ла јок болзо, анда не, таң да атканча ойногой ло.

Бир күн Мекеш келеле, эңирде, чайлап алала, бичик кычырып отуарда, адазы тартып божогон кангазын туура салып, уулына баштанган:

— Је, Мекеш, кижилер алатам дееринде, эм кемнин ба-лазын экелерге турун?.. Бу Јети-Јодогон бо айса өскө јерден бе?

Мекеш адазына чике көрүп, күлүмзиренип, айткан:

— Өскө јерден.

— Ада-энеси бар ба?.. Нени иштееп турган улус?

— Бар эмей а. Қойдо иштееп јат.

— Қарындаш-сыйындары, эјелери бар ба?

— Эки јаан акалу, эки кичинек сыйындарлу.

— Аларга турган балаң кандый үредүлү?

— Он класс божоткон. Клубта иштеп јат.

— Институтка не кирип үренбеген?

— Онызын укпадым.

Ол бойынча куучын токтоп калган. Бу керегинде эки күн мынан озо Маадай үйине куучындап салган. Торкочы сүгүне ле бербей. Тойго белетенери јанынан эр-мек-сөс узак ла улалган.

— Је јарманы эјеге эткей. Бир эмеш көчө база согуп алар керек. Тойго нени сойоры јанынан сен санан — деп, Торкочы Маадайга ла бойынын эң јуук улuzuна јакарын баштаган.

Мекештин тойына улус белетенип баштады.

— Беш кой сойзо, болор ине — деп, Маадай, качан Мекеш клубтан јанып келерде, ологорго куучын эдиң айтты. — Көчө, јарма, калашты, тусты, не керек — ончозын той эртен-сонгын ла деп турза, албай.

Јазу ла Базым, Торкочынын аказы ла јегези, быштак сыгып, боорзок эдеечилер болды. Қуйка талкан белетер. Той тушта талкан тың андый керек эмес ле. Је јажы јаан улус ол јогынан чайды канайып јылдырзын. Талкан болзо ло јакшы.

— Је февральдын бир онынчы күнинен тың белетензе, ол ло болотон — деп, төрөгөндөр Маадай эшке јуулып, улуска јар саларга база ла јөптөшкөндөр.

Маадай Ада-Төрөл учун Улу жууда турушканы керегинде куучынды эмеш эрте баштаар, не дезе Кызыл Черүнийн күнинде уулымнын тойы болор, бош жок — деп, школдо үредүчилерле жөптөжү куучын база өткүрген. Балдардын алдында Маадайдын жуучыл жолдору керегинде куучыны түгенер эмес. Ол жылдын ла айдып жат. Же кандый бир учуралды укпаган балдарга ойто до айдып турбай. Анда ненин жаманы бар, не болгонун, көргөнүн, укканын — үзе айтпай. Бүгүнгү балдар жуу тужынын күч өйлөрүн билер эмес, же бичиктег канча ла кире кычырзын, тирү кижинин айтканы база башка. Үредүчилер онын учун жууга турушкан улусты школго жаантайын, анчада ла Жөнүнүн эмезе Кызыл Черүнийн күндеринде, кычыргылап жат. Ол тен жаан туштажу. Чек ле байрам. Сүүнчи.

Школдын үредүчилери тегин де Маадайды Тогузынчы майда эмезе онон бир эки күн озолодо кычырып эжелетен. Улустаг да укканын кайкамчылу эдип куучындаар. Жагыс ла сөс берилзин. Колхоз төзөлгөн өйдү эске алып куучындаза, каткыдаг ичин жытылардаг аябас. Ол до өйлөрдү бүгүнгү азатпай балдар кайдаг угуп алзын. База ла билер улус керек.

— Же биске, Маадай, фашисттерле жууны кайда токтоттыгар, оны куучындап берзеер — деп, школдын директору, оны кыбына кийдирип, тонын суурдырып, жакыган. — Канча ла кире куучындазаар, ол бойордо... Ой биске жедер.

— Айдар ла, — Маадай жөпсинди, — солун учуралдар көп. Кезиги коркымчылу, бир канчазы каткымчылу. Андый бол турганда, канайдар оны.

Маадай ла директор залда отурган балдардын алдына чыгып, кызыл бөслө жаап салган столдын кийинне отургылай берди. Куштардын агаш аразында үзүгү жок канча жүзүн сыйыптажып турган үниндий, балдардын үндери тымыз түшти. Чырайлары жаскы чечектий балдар көстөри суркурап, жагыс ла Маадайды айкагылайт. Онын сол төжинде көп медальдар. Кыймактап ийзе, бой-бойына тийижип, шынкыража берер. Угарга да жараш.

— Эмди биске Маадай бойынын жууда жүрген жүрүмненин кандый бир учуралды куучындап берзин деп сурап турус. Бүгүн, Кызыл Черүнийн күнинде, фашисттерле күүн-кайралы жок тартышкан, сүүген Төрөлисти корып

алган совет жуучылды жүрүмненин кереези деп айт жадыс. Ол тоодо Маадай өткөн канду жууда баштапкы күннег ала учына жетире туружып, эзен жанып келген жуучылдардын бирүзи. Ол ырыс, сүүнчи.

Сөс Маадайга. Ол өрө турала, колдорун уужап ийеле, зал жаар көрүп, столдын кырына колдорыла тайанып, чала ичкери энчейип, куучын баштады:

— Кару балдар, мен жууда туружып, өлүмненин көзине чике де көргөм, онон айрылып, эмдигече жүргеним де саг башка. Мен слерге өлүмненин бир катап канайда айрылганымды куучындап берейин.

Маадай эмеш жөдүлдөп ийеле, эки жанында улусты көрүп, онон зал жаар аярды. Балдар ого база ла жаскы чечектердий билдирди. Андый да болордон аябас: бастыразы пионерский галстукту. Залдын ичин кееркедүлү эдип жарандырып салган. Школ — ол жагыс ла сүүнчилү жүреринин жери деп, Маадай айса тегин эмес сананып калганы жолду.

Жок, өлүмненин канайда аргаданган эмес, а онын капкыр колынан, карануй, соок көзүнөн тирү жүрүмди канайда корулап алганы тегиндү эмес. Мыны сананып, Маадай куучынын улалтты.

— Жуунун өдөри бистин Төрөлистен өштүнүн жерине көчкөн ой. Фашисттер бодогон: а, Совет Союзы кубалы жок этире өртөп, жер үстинде ады да жок этире жагын-чакка кырып саларыс деп. Кызыл жалбышту жуу баштап, канча городторды, журттарды бузуп, өртөп, Москвага да жеткен тужы болгон. Жок, бистин Кызыл Черү эки-үч катап темденип, бар-жок күчин алынып, олоорды Москванын жанынан ала ал-сагыжын чыгарып, кайра сүрүп, эжелген от-жалбышты, ончо жастыккан октарыны эмди олоордын жерине жайып, жезеленген өргөбзине ууландырган... Керек андый ла болгон.

Бот, бир катап мындый неме болгон... Мен ол тушта олжодо. Бисти, көп улусты, уй саар фермада иштеткен ой болгон. Сааган сүтти цистерна-цистерназыла Лармания жаар аткар турган. Уйлардын сүттүлери коркышту. Укту уйлар турганда. Күнине үч катап саар, үч поезд атанып жат. Бодозоор оны. Бу ума жок сүт ине. Айдарда, бу сүттөгү сыр, быштак эткилеп, бисти жуулап турган черүзин азырап, тыгыдып жатканы жарт. Жок, нени де эдер керек. Уйларды жоголтор! Же канайып? Учы-учында шүүлте чыкты: малда ненин бурузы бар?

Оны тегин жерге өлтүрбөс. Онын ордына оларды бистинг ороон жаар канайып та аткараар керек. Чек болбосто, сүтти аткараар. Же канайда?

Жуу деп неме өдүп ле жат. Бистинг уйлар турган жердин чыгыш жанында. А бис десе немецтердин тылында, айдарда, эмик ле эмик. Токту. Эмик чеденге кичинекей ле табарзан, ол ло... божогонунг ол болор. Эмик чеден жагыс кат эмес. Уч кат. Же бу не деп мыны айдар. Бир кезек улусты эмеш жайымга тутканы бар. Темдектезе, сааган сүтти вагон-цистерналарга апарып уруп, аткарып, флягаларды, сабаттарды јунуп турган улус. Олор база көп лө. Мени андый жайымга тутпаган. Олорды, ол бир кезек бистинг улусты, тыг ла жайымда туткан эмес ле. Түнгей ле каруулда, курчууда. Же бисти десе, уйларды саап ла ийзее, барактарга экел кийдирип јат. Уй саар ой јетсе, чыгарар. Сааш божозо, ойто ло кийдирер... Тен кижининг каны кадар. Акыр ла деп, база кекенип ле јадыс. Түнгей ле ижигерди берерис деп.

Биске угулды: поездтин машинистеринде, бир кезек ишчилеринде бистинг улус бар. Канайып та олорло сөс алыжар керек. Бу ончо сүтти, уйларды эп таап, бистинг фронт жаар аткараар. Канчаа фашисттерди сүтле азыраар. Тойо ичеле, күч алынып, бистинг черүге удуратурумкай туружып јат. Јок, мындый керек јарабас.

Айдышты: бистинг черү канча ла кире ичкерлеп, өштүлөрдө кайра сүрзе, бистинг ферманы эмештег ырбадыш апарып јат. Айдарда, бис эки катап көчкөнис. Эмди де көчөри кайда. Эбире шүүп, сананып ла јадыс.

Мен санандым: акыр, немецтерге канчаа каруулдадып отураар. Өлзө өлөр, өлбөзө — өч алар. Бир кезек нөкөрлөрлө база куучындашкан. Сүмеленер керек. Өштүнннг бүдүмчизине кирер. Ол база бир јаан керек. Тегин неме эмес.

Бир катап офицерди көрөлө, айттым:

— Э-э, фюрер офицер! — дейле, үс сабарымла оны бойым жаар кычырдым. Күлүк араай басып келди.

— Ну, монгол, не болды? — деп, кату сыркынду сурады.

— Јок, мен алтай, монгол эмес. Алтай, алтай киж.

— Же не?

— Мен уйлар кабырар. Ол менин ижим. Мен алтай киж, мал кабырып билер. Уй саабас.

— О-о!.. Јакшы, јакшы, гуд! — деди. — Сен предан-

ный киж, бойынын алтай јонына. Јакшы. Фюрерге база бүдүмчилү эптиринг. Сен уй саарын, уй кабырарын — деди. — Фюрердинг кажы ла солдады эмди чыгыш фронтко сүрекей керектү. Анда жуулажар керек. А сен десе... мында керек. Ол солдаттарга сыр ийер, сүт ийер. Эт ийер. Јакшы.

Чын да, јаан удабай табыш угулды. Немецтер уйларды база ла кайра айдап, ферманы көчүрзин деп шүүлте чыгарып јат. Бир јанынан коркымчылу, анайып турала, Берлинге јетсе? Уйлар айдап алала? Бу ненин уйады болбос! Ого мылтыкту кирер керек. Не десе, өштүнннг уйазын оодо чапзаан, ол кийинде ойто ло түймеер. База ла мылтык алар. Јок, өлзө — өлөр. Бу ла уйларла. Бу ла жуулашпай, бисти каруулдап, уй саадырып турган фашисттерле.

Бир күн мен түлкүүр тудунып алып, вагондордын көлөсөлөрүн согуп, нени де эткилеп турган эки кижининг бирүзине жууктай бастым. Ол күн мен уй кабырар учурлу болгом. Немец, каруулчык болгодый, мени көрүп ийеле, јамандыра орустап сурады:

— Эй! Сен кайдаар, монгол?

— Ма, ма! — деп кыйгырдым. — Тангы тартарга турум, ол кижиден тангы сурап аларга — деп, колымла жагып, орустап айттым.

— Найн! Найн! Нет Нет! Кел бери — деди.

— Мойношподым. Араай басып келдим.

— На! — деди. Мере бир папирос берди. — Поездке жууктаарга јарабас. Ол удабас атанар... Сүт апарар. Солдаттарга. Фюрердинг јана баспас жуучылдарына.

— Јакшы — дедим. — Јана баспай өлгүлеп турганы.

— Сен андый сөс айдар учурын јок. Кул, чочко! — дейле, менин учама тесп, уй кабыр деп сүрүп ийди. Эрмек айтпадым. Ичимде санандым: онызы ла јакшы, јана баспай жуулажып турганы, тынын алып, кайра качпай турган болзо. Бистинг ат-нерелү жуучылдарга не болзын, ончозын борчолой согуп, кырып ла салбай. Кемге ачу болор деп. Өчөш өчөшкө удур. Бистинг жуучылдар бадыш жаар, Берлин жаар келеткени тегиндү эмес. Јенүлү.

Ол күн бис эки-үч киж уйларды кабырып, јаланда жүрдис. Аргалу болзо, мынаг ла качар керек. Же санаа жайым уча да берзе, бойын учуп болор эмезинг. Андый да болзо, машинистерле јолыгар санаа артын ла

калган. Андый куучын учына једер учурлу деп, лагерьде бистин улустын ортодо шүүлте кубулбаган.

Күс жууктап келеткен. Агаш-таштын өңи чала кубулып баштаганы иле. Немецтер ол ло бойы каныркаган жүргүледи. Биске килеш јок. Түни-түжи албан иш, кыйа көрдүриш. Керек десе, јалаңда да жүрзөг андый. Ийт јединген, колында автоматту эдү ошкош солдаттар кижинин јанында жүргүлеер. Қостөри бу ла кижиде. Ийттери база андый. Божодып ийзе, кижиде дөөн ло келгилеер.

Ол ло үчү. Уй кабырган күн соок эзин согуп турган, јанмыр жаап, кийимисте кургак јер арпаган. Ыраак ыраактаң үзүги јок пушкалардын адыжы торгылып, бирде жууктап турган немедий. Ал-санаас, көрүжис Күнчыгыш јаар. Төрөлиске. Бастыра ижемји анда. Қажы ла жуучылга, танкка, ичкери јегүлү алтамга. Ол јогынаң бисте жүрүм, ижениш јок.

Эңиргери, күн ажып барадарда, уйларды жууп, јанар алдында, — ме! Коркышту адыш баштала берди. Немецтер, уйазына не де табарган чымалылар чылап, ары-бери жүгүришип, аңканы тапту ла аскылап турды. Бистин лагерьди бир кезек ойго ундыгылап койды ошкош. Түймеже ле бердис.

— Бу чакпырашты тузаланып, мынаң јайымдалар эп-арганы табар — деп, јакылта ортобыска јайыла берди. Улуста мылтык јок. Лагерьди корулап турган ал-камык немецтердег канайып та бир-эки автомат блаап алган болзобыс, баштап тарыйын ол до јакшы болор эди. Је канайып? Олор барактаң ыраак тургулап јат. Ийттерлү. Јакшы учурал келишпей турганы биске чек кинчек.

Түнде, ол күн бисте уйку да јок, адыш деп неме јазырап ла турды. Санааста, бистин черү ферма турган јерге там ла жууктап тургандый. Уйлар элбек чеденде. Олорды одорго сары таңла чыгарып јат. Мындыј жуучакта олордо до јылыйт болуп турбай. Снарядтардын јарылганынаң. Осколкалар кемге, неге килейтен эди.

Мылтыктардын, пушкалардын адыштарында токтоду јок. «Катюшаның» огырыжы јаныс ла «ы-у», «ы-у» деп турды. Је таңары жуук бистин турган уй фермазы јаныс түймеенде. Фашисттердин ары-бери жүгүришип турганын айлабазын. Сүт тартып турган поездтин вагондорына, анда јаныс ла цистерналар эмес, өскөзи

де бар, немецтер та нени де тажып, салып тургулаган болгодый. Атанарга белетенген поездке та бомбалар, та снарядтар тўжүп турган. Бир канча күзүрт-јазырт кижинин кулагын туй тундуруп турганы коркыш. Тернеринин түбиле учуп келеткен октор сыылажып, јерге келип јазырт ла эдип тўжер. От-јалбыш чөйиле ле берер. Тен бир де үзүги јок.

Удабай бир канча немец келип, барактын эжигин ачып, бисти сүрекеј түрген чыгарып баштады. Кындакла согуп, ийде салып, бистерди бир-эки вагонго тыга кийдирип ле турарда, бистин танктар једип келген. Бистерди немецтер адып, тескерлеп качкандар. Бу өйдө бистерде не болзын, колго не ле келишкен, оныла немецтерди согуп, чыдал-күчис ас та болзо, олорло согулар ла деп, күчтеристи алындыс. Эки каруулчыкты та кемизи де жыга ба, өлтүре бе соголо, автоматтарын алгылап алган. Адыш тыркырап ла јат. Аркан улус ээчий. Танктар күзүрөп, јызырт этире аткылап, ичкери ле болгылап турдылар.

Јаан удабай черү једип келди ошкош. Бисти, лагерьде јадып, немецтердин кыйынынаң чыкпаган улусты, токтодып, јылу турага кийдирип, кийимдеристи сууруп, жуучылдардын јаны кийимдерин бердилер. Ол ло күн мылчаланып алдыс. Қайра јандырап деп, куучын чыгып турды.

— Јок, мен јанбазым. Өчөшкөндө немецтерле өлгөңчө жуулажарым! — деп, командирге мен айттым.

Анайда јаныс та мен күүнзебегем. Көп улус. Керек десе шыркалу да жуучылдар. Күүнзегендердин күүнин јандырбадылар. Барар болзо, барар. Менде не, ичкери ле дедим...

Маадай ол бойынча куучынын токтодып ийди. Қолында чазына көрди. Бозом кирип келеткен эмтир. Узак куучындап калган ошкош.

— Је куучын мында ла токтозын — деди.

— Јууны кайда божотконоорды не айтпадаар? — деп, балдар бир үн алышты.

— Кийинде, кийинде јетире айдарым — деп, Маадай акту күүнинең айтты. — База бир өйдө ой болор ине. Слерде де, менде де.

— Је, алкыш. Саң башка жуучыл жүрүмигерди бис качан да ундыбазыс — деп, школдын директоры Маадайга айтты.

Маадай айлына орой эгирде жанып келзе, уулы Мекеш айлында эмтир. Эгирги чай, көчө белең. Ажангылап алып, куучынды той жанынан баштадылар.

Жирме төртүнчи бажалык

— Бу Маадай ла Торкочы уулынын тойына аракыны не албаган? — деп, той башталарда, улустын кайжып тургандары коркышту.

— Эт десе эт көп. Көчөзи де жеткил. Ачу ашты акказын кысканып албаган болбайсын — дежиң, эр улустан болгой, үй де улус шымыранышта турдылар.

— А жагыс ла кудаларына ла бир эмештен ачу аш ийген дежет не — деп, бир кезектери тиштери өткүрө чыкырт этире түкүрип, айдыжат.

Эт эш бышканда, көчө жетире кайнаганда, кысты барып, отургыскан айлына көжөгөлө экелдилер. Жаңы айылга кийдирип, эпши жанындагы төрдин бажына жуук тургулап алып, баш тарагылап, көжөгө кожон кожондожо бердилер:

Көнөк толгон көк үрүс
Көк мөңкүдөг чойилзин.
Көктөп эткен көжөгө
Үйдиг ичин чүмдезин.

Айак толгон ак үрүс
Ак мөңкүдөг чойилзин.
Алып эткен көжөгө
Айылдыг ичин чүмдезин.

Эг ле жаан үй кижиге арктан келиндерле кожонды чойип, көнөктөг сүтти агаш калбакла кичинектен сузуп, көжөгө туттурган кайың жаар үрүстей чачып турды. Ак кайың — жаш кайың. Оны сүтле үрүстегени биригип жаткан жинт улус кайыңды агару болзын деп. Экинчи жанына, ол кайыңашты кырдаг кезип экелген. Учурлап. Айдарда, кайыңга үрүстегени — ол бажында көк мыс тошту эң бийик тууга үрүстегенине болду. Айакка уруп, эбиреде улус оноң амзагалакта, ол ло келин база ла оноң үрүстеп ийген турды. «Көжөгө айылдыг ичин чүмдезин» — деген јолдыктар эки катаптаң кожондолгоны кожоннын сөстөрүн эске алынарына јакшы.

Кыстың чачы узун. Кап-кара. Чек ле көмүрдий. Јалтырап турганы иле. Оның эрмеги јымжак. Јалакай. Оның учун көжөгө кожонды сүт үрүстеген јажы јаан келин база ла баштады. Је баштапкы кожондошкынан эмеш башка. Ээчий кожондошкон улууста не болзын. Оны ээчий жаңарлап баштабай.

Көрүп эткен көжөгө
Көбөкчилер айлын чүмдезин.
Афыктап эткен көжөгө
Айылдыг ичин чүмдезин.

Мекеш ол кожондорды угуп отурган. Је качан кысты — жаңы келинди экелип столго отургызарда, — ол үйден чыгып, јүре берерге сананган. Кайдан, улус оны бозогого до јетирбеген. Экелип отургыскан ла. Оның качарга сананганы неде десе, эмди, кысла кожо отургызала, орустап кыйгылары арктан: «Горько! Горько!» — деп. Эп јок неме ине. Је карын, мында јаан улус көп болгон. Бир жинт ол сөсти кыйгылар деп туруп, адылыш алган эмей.

Маадай ла Торкочы жинттердин жанында ла отургылады. Адазы сөс айтсын дешкен. Туку алдында мынды сөс айдыш болбогон. Эмди айдар ла айдар. Јакыр керек. Маадай да озо баштап сөсти Мекештин энезинен баштаарга сананган. Олордын уулы, Мекеш, оны ундыбазын деп. Је ол ок өйдө... «акыр, мыны не эске алар? Кемге-кемге ол сөс артык угулар» — деп сананала, айтты:

— Билелү јүрүмин баштап јаткан балдарыс, Мекеш ле Тайана, ырысту јаткылазын. Албатының ортозында күндүлү јүрзин. Аңдыш-сангыш, өөн-бөкөн јок, өп-јөп јадып, бала-барка азыразын.

Маадайды ээчий көп лө улус алкышту, јакылталу сөстөр айдышты. Мекеш ле Тайана уккулап ла отурбай. Јаандардын сөзин јазап ук, јазап санан деген албатының сөзи бар эмей.

Эгирде улустың кожоңы тыңый берди. Тышкары көчө, эт кайнаткан отты эбиреде оок балдар, жинттер. Балдар таң ажыра ойноор эмес. Бойлоры ла јана берер. Жинттер десе таң атканча мында болоры јарт. Той — жинттердин кидим ойноор бир јери. Јаандардын айдыжыла, бу ла Мекештин угуп јүргениле болзо, озо до той болгон јердег ле уулдар кыстарды качырып, ай-

ылду болгылап турган. Эмдиги тойдо андый учуралдар сүрекей ас.

Тойдо ачу аш ас, чынынча айтса, чек жокко түңей болгоны кайкамчылу. Андый да болзо, күреелей турала, кожондошкон улустаң кудайды да мактаган кожон угулат.

Күн алдында бир терек
Күмүш бүрин жайкады.
Күн өргөдө кудай
Көмүр чачын сыйманды.

Ай алдында бир терек
Алтынак бүрин жайкады.
Айыл туттурган кудай
Армакчы чачын сыйманды.

Кудайдын жаражы чүмде. Агылу ајаруда. Бу ла кожондошкон үй улус ончозы да кудайга. Көп сабазы. Же эн ле чүмдүзи — ол кыс керегинде. Байла, Мекештин үйин — Тайананы мактагылап, ого күүн-алкыш айдып тургандый. Ол кожондын күүзи чедиргенле кожо өрө бийик көдүрилип тургандый.

Айланып өскөн ак кайың
Алтай үстин чүмдезин.
Алып келген балабыс
Айлы-журтын чүмдезин.

Жөлөй өскөн ак кайың
Чөддин үстин чүмдезин.
Жөп алган балабыс
Жөжө журтын чүмдезин.

Кожондын сөстөрүн Мекеш ле Тайана, Маадай ла Торкочы јарт ондогылап турбай. Ол алкылу кожон. Күүлү. Күүнзештү. Онын сөстөрү алтын. Кереес. Олорды јангыс ла озогы өйдө чүмделген кожондордон утарың.

— Қандый кеен ле кен, јылу сөстөрлү кожон! — деп, аказынын тойына келген бир кезек јиттер кайкажат.

— Бистин албатынын оос чүмдемелинде онон до артык кожондор бар эмей.

Қажайып таң аткан кийинде улус тарап-таркап јангылай берди. Күн өксөп чыкты. Јаңы айылда каа-јаа арткан ла ойто келген улус јаңы келиннин чайын ичкилеп, тапкаанаң куучындашылап отурат.

Маадай, ончо керектерди башкарган кижиде, эртен тай-

га өрө чыгар деп, бала-барказына јакып салды: азык-түлүк белетеп салар керек.

Чинчей город барарга шыйдынды. Қуйка ого алтайлап калаш быжырып берди. Јакшы ла үрен деп јакылталар болуп ла турды. Мекеш ле Тайана ого база ла алкылу күүн-табынан артып калбадылар: јакшы јүр, јакшы үрен.

Торкочы оны автобустың сакылтазына јетире үйдежиң, ого отургызып ијди.

Јети-Јододо јүрүм бойынын јолыла көндүгин ле јатты.

Јирме бежинчи бажалык

Анайып соок кыш өдө берди. Јастың јылу, јалакай күндери айланып келеткени чоокырланып, кайылып јаткан кардан иле билдирет. Кей де јегил тынылып тургандый. Ар-бүткени бу өйдө саң башка: кар кайылып, суузы шоркырап, келтең јерди төмөн сунуп, агып јадар. Јер карарып, чоокырланып келгени кара-чоокыр уйга түңей көрүнер. А бийик јерлердеги кар јаңы алышкан јиттердин айлындагы ак көжөгөдий ап-апагаш. Айас күнде онын агына кижинин көстөри кылбыгар.

Күнниң узаганы да билдирер. Уйлар кепшенгилеп, кабыргаларын онын чогына төгөп алып, таскактың јанында узак-узак тургулаар. Такаалар бу өйдө олордын јанында јүрүп, јемзегилеп ле турар.

Чинчей, адазына узак кат бичибеген кижиде, бир күн үредүдең келеле, эки јалбак чаазыңга түрген-түкей бичиди:

«Ада, бу күндерде мен Карага јолыктым. Мениң (је анайда ок Караның) сүйнчимниң учы-кыйузы јок. Куучындаштыс. Чын, ол мениң карындажым. Орус ады Гриша ла эмтир. Ол городтон ыраак јок јуртта јадып турганы чоком јаргалды. Јайгыда мен ле кожо Јети-Јодого једип келер. Сақыгар.

Чинчей.»

Чын да, Чинчей ле Кара јастың јылу күндеринде јармаркада јолыгала, онон јаантайын туштажар болды.

— Мен бу городко, бу јуртка канайда келгем? — деп, Кара Чинчейдең кайкап сурайтан эмтир. Чинчей оны

җакшы билер. Недег улам ол городко келгенин, оны канайда таппай калгандары керегинде куучындап берерде, җийттиг санаазы чала карануйлап баштады. «Айдарда, мениг ада-энем, эмди ле азырап җаткан улус, өскө. Мен олардын балазы эмес... Энем җок, адам бар» — деп, сананып жүрди. Керек десе ол ло эне-адам деген улуска куучындашпас боло берди. Чырайы бүрүнкүйленип калган жүрет. Куучындашпас, күлүмзиренбес.

— Сен не, Гриша, оорып турун ба? — деп, бир катап Кара городтог җанып келерде, адазы сурады. Адазы — Макар. Макар Сопрокович. Энези — Мария Иткечековна. Чаткачаквотор.

— Җок. Кем җок — деп, Кара (Гриша) каруун берер болды.

Бир күн, качан Кара город жүре берерде, өйи энези өгөөнине айтты:

— Макар, жүрегим сыстап җат. Карала та не де болуп турган ошкош. Онын энезери, адазаары, сүүнчи-каткызы астаган. Нениг де учун бисти узак аҗыктап отуруп. Сананзам, көксянде кыйынду санаа бар ошкош. Сезип турун ба?

Макар Сопрокович, бежен тогус җашту кижиге, бу өйгө җетире амыр ла жүрген кижиге, чочый берди. Ол җаан оборлу, кол-будынын балтырлары кийими аҗыра билдирип турган кижиге. Көстөри чичке, җыкыктарынын учтары чырышка җетире алдыртып салган. Мандайы җаан, тал-орто сынду. Будынаг аксак. Ада-Төрөл жууга жүреле, он будынаг җаан шырка алган. Уйиниң айтканын кайкап угарда, көстөри кенертен җандай берди.

— Не боло берди не? — Макар Сопрокович күнгүрөк үниле уйинег сурады. Эмеш отурала, унчукты. — Җе эм җажы җанай берген кижиниң җаг-кылыгы кубулбай база... Кыстарла эптеҗип-јөптөҗип болбой турган күлүк болбой ол... Җе анаар ла адылба. Онын өзөк-буурын кижиге канайда ондойтон. Сен, эне кижиге, оныла җазап куучындаш.

— Бу канайдат, мени куучындаш деп. Уул балала адазы куучындашпай. Сураган, не болгон деп. Мекелеп.

Мария Иткечековна, өгөөнине көрө, җийт те билдирер. Җе бойын көрзөн, кайдаг ого алтан бир җаш берертен эди, жүк ле болзо, беженге җеткен бе, җок по деп сананарын. Колдоры күчтү, үни җалакай. Чырайы тегерик, тумчугынын белинде кичинек коркок бар. Кабагы ла чачы күргүл-сары.

Макар Сопрокович (кыскарта оны улус Сопрокович деген) уйиниң ол сөстөрине тын ла аҗару эптегендий деп билдирди. Онын санаазыла, уул чыдаган, эмди ол керегинде куучын андый көп болор бо? Макар бойын да билбей. Бу ла Мария уйин алардаг озо, ол десе бай кижиниң угынаг болгон, көп кунука да түшкен, сүүнчиге де курчаткан. Белен болор неме эмес. Макар онын кийинег тын ла баскан. Җе карын, бай да укту болзо, ол җанынаг тыгыйтан җаг жоғолып калган эмей. Совет җаг ончо улуска бир түней, сениг бай угынаг да керек җок, байыркайтан учурун да болбос. Макар оны сезип те турза, Марияны бу җанынаг каарбай жүрген. Бойы билзин деп сананган.

— Бисте балдар, эки-җагыс уй, үч-төрт кой болор. Анан артык не керек — деп, Макар алышкан соғында айткан.

— Онон көп мал тутпас па? — Мария сураган.

— Қолхозтың малын кичеер бе, айса бойының малына бастыра күчин салар ба? — Макар кайкайтан. — Сеге, уй кижиге, онон күч келижер. Бала-барка, көп мал, онон колхозко иштеер. Бу не аайлу иш. А са мал тутсан, кайтса да җегил. Сананарга да җегил.

Макардын бу сөстөри Марияны бүдүмчилеп койгон җолду. Кийинде ончозы чын болуп калган. Җагыс ла балдар җанынаг коомой. Олордо эки бала болгон. Олор эмеш ле чыдап келеле, оорыйла, җада калгандар. Онын кийинде балдар чек болбогон. Макар да, Мария да жүрүп-жүрүп, балдар жоғина короодолоп жүретен. Ол җанынаг айылдаштары да билеген. Җажыт җок.

— Слер, Сопрокович, Мария Иткечековна, ол балдардын туразынаг ба айса Дом ребенка дейтен җердег бала алып, не азырап албай җадаар?

Макар ла Мария ол җанынаг узак ла шүүшкендер. Учы-учында Дом ребенкага келгендер. Олордын бала азырап аларга турганын заведующий җакшы биллип, эйе, алгадый балдар бар деп айткан. Талдап алгадый арга бар. Мария кабай-орынаг орынга базып, чуу-оронтыда җаткан балдарды көрүп, кажызына ла ичи ачынган. Көп-көп учуралдардан улам бу балдар өскүс арткан десе, мында төгүн җок. Бирүзиниң ада-энези кандый бир шылтактан улам җада калгандар, бирүзиниң олор бар да болзо, җе аракыдаштан улам айрып салгандар. База бирүзиниң энези җок, экинчизиниң — энези азыраары.

наң мойнош койгон. Кезик балдарды көргүспей жат: бай-ла, берерге жарабас. Же Марияга бир бала тың жарай берген болгон. Шулмус та, көстөри ачык-жарык немедий.

— Бу баланы аларга турум — деген.

— Жок, онын адазы бар — деп, заведующий Мария Павловна айткан. — Адазы улай ла келип, көрүп салат. Же калганчы ойлордо келбей барган, ненин де учун. Не болгону билбей жадым... Слерлер бу бистин көргүскен балдардаң көрүп алзагар.

Мария Макардын жанына келеле, үшкүрип айткан болгон:

— Бир бала ичме жарады. Оббөкөзи Қайдаров. Кичинек неме. Шулурып жатканы коркыш.

Макар, үйи кабайда балдарды көрүп турарда, коридордо ло отурган. Марианын күүнзеп алганыла ла болзын деп сананган. «Онын жаратканы меге жараар» — деп шүүген.

— Бербей туру ба? — унчукпай отурала, сураганы ол болды.

— Жок — деп, Мария үшкүрген. — Барзанг, Сопроқыч, бойын куучындашсан... Сеге, айса, берип ийер.

Макар ла Мария экү база ла киргилеген. Байаа ла Қайдаров Қара деп баланын кабайына базып келгилеген. Бала көр жаткан. Оббөн колын ары-бери эдип, сабарларын кыймыктадарда, бала оны ээчий көрүп, күлүмзиренип жаткан.

— Мария Павловна, бу баланы аларыс — деп, Макар Спрокович заведующийге айткан.

Жүк ле арайдаң жөпсинишкен. Мария ла Макар көп чаазындар бичиген. Балага чындык эне-ада болоры керегинде черт берген, керес сөстөрүн айткан. Баланын оббөкөзин, адын солыгандар: Чаткачаков Гриша. Же алтай ады ундылбас болзын дешкен. Жаңы эне-адазы анайда шүүшкендер.

Қачан олар айлына келерде, алтай да, орус та айылдаштары баланы коркышту жараткандар. Макар ла Мария жаан эмес жыргал-байрам эткени озорлордон улам болгон. Эки-үч күн улалган. Эжиктин алдында жаан эмес акта жаш өлөн такталып калган. Өлөннинг бни чек карарып, онон кургай берген. Қижинин таманы коронду дегени, айса болзо, чын.

— Бу пирог слердин Гришага — деп, орус келиндер, ол өйдөн ала киргилеп келген турар. Озо баштап кичи-

нек баланы кучактангылап, эркелеп туратандар. Қачан Гриша жүгүре берерде, бажынаң сыймап, куучындажып, экелген конфедин, пирогын береле, эне-адазыла куучындажа беретендер. Ачык-жарык жаткылаган.

— Бу Қарага... Лизин — кезик алтайлар келзе, база ла андый тамак-тамзык экелген турар...

А бүгүн? Бүгүн уулы та ненин де учун кунукка түшкен. Не боло берген. Макар Спрокович ле Мария Иткечековна база кунукка түже бердилер. Эмди Гриша-Қарала канайда, не керегинде куучындажар. Билгилебей отурдылар. Қара-Гришага эмди он сегис жаш, кижиле алгалак. Қижиле алып берери жанынаң ада-энези сананып ла турбай. Же уулдың бойында санаа база бар. Салымын бойы шүүр, сананар кемине једип калган.

Уулчак чыдап келерде, Қара-Гриша деп айылдаш адаган. Не дезе, озордо база Гриша деп уулчак бар. Жажыт. Қаранын ада-энези оны Сары-Гриша деп адайтандар. А Сары-Гришанын ада-энези Чаткачаковтордың уулын Қара-Гриша деп адаар боло бергендер. Озо баштап ол эки биледе анайда адалып туратандар. Жаан удабай кичинек журттын ончо улузы анайда адаар јаттапкандар.

Алтай Гришаны черүге албагандар: ада-энезинин жаңыс балазы. Устине озор карган улус. Онын учун бир жаан сурак: ого кижиле алдырар.

Же Қара ол жанынаң эрмек айтпас болды.

Жирме алтынчы бажалык

Қаранын кунукчыл жүргени мынды. Былтыр, кинодон чыгала барып јадарда, кандый да кыс јолыккан. Ас-мас сөс алыжып куучындашкан. Онон, бу ла јуукта, городтын јармарказына жүреле, автобустын сакылтазына келерде, ол ло кыс јолыккан. Танышкылаган. Узак ла куучындашкан. Учы-учында көрөр болзо, әжелү-карындашту улус. Жаңыс аданын. Жаңыс тас карыннаң чыккылаган. Чинчей карындажына бир де јажыт јогынаң ончозын айткан. Энезинин ады Эрте. Ол машина анданганынаң улам јада калган. Адазы, Маадай, онын кийинде өскө кижиле алган, — Торкочыны. Кем јок кижиле. Адазына келерде, ондо Кыпчак деп уулду болгон.

Эмди чыдай берген. Же Чинчейдин ле бу ла Каранын жаан аказы бар. Ол — Мекеш. Бу ла жуукта той эткен. Эң ле жуук улус: адазы, Мекеш, Чинчей, Кара. Чинчейдин айдыжыла, Кара жерине жан келзе, жаан аказы Мекешке де жүрзе, табы. Адазында да болзо, бойында. Жаңыс ла жанар керек. Адазы көп жылдарга кородогон. Бедреген. Таппаган. Эмди ле, бу ла Чинчейге ырыс болуп, Караны эжези таап алганы жакшы. Эженин айдыжыла болзо, карындажы нени де сананбас учурлу. Нени мында сананар. Бойынын адазы, эки карындажы бар да, не жанбас. Не бурылбас.

Кара Чинчейдин бу куучынын угуп, жаан удабай санаазы кубулып баштады. Ого анчада ла Чинчей куучындап турала, көзинин жажын ычкынып ийгени ачу. Ол ло тушта көксинде, жүрегинде не де чым эдип калган. Мынайып жаңыс ла жуук кижини көзинин жажын ычкынар. Оны Кара жаңы ондоп, Чинчейдин жардын сыймай тудуп, кем жок, мен адама, слерге жанарым деп айдып ийгенин бойы да билбей калган. Каранын санаазында чын адазын эмди ле, тургуза ла көрөр күүни келди. Аргалу болзо, Чинчейле кожо бу ла куучындажып турган ойдо, Жети-Жодо деп чыккан жерине куш чылап уча бергедий болды.

— Айдарда, — Чинчей шүүлтезин чыгара айтты, — сени азырап алган улус өскө... Сени табыштырган турадан албаган болзо, адама, биске кунук түшпес эди. Оны жаңыс ла билген болзон... Бистин буурыс санааркаштан түгенип бараткандый. Учы-учында ижемжи жылыган. Бис бодогонус: сени чек таппас деп. А мен городко үренип келеле, сени тудуш ла бедреп жүргем. Ол ижениш калас болбоды. Сен табылган. Эмди бистин кородоор жаңыс жок... Адама, Мекешке түрген барып жолыгар керек... Мен удабас жанарым. Кожо барар болзон, бараак. Карын жакшы болор.

Кара кожо барарга жөпсинип ийгенин сеспей калды ошкош. «Же мойножоры токтоп калзын» — деп, ичинде сананып калды. Экү удабас ла кожо барарга жөпсинижи алдылар. Билетти Чинчей алар. Тал-гүштин автобузына. Не десе, эртен турагы автобуска Кара оройтып калардан маат жок. Городтын бойында жадып турган эмес.

— Мен жаандарыма нени де айтпазым, — Кара айтты. Бир үч-төрт күнге Кан-Оозына бар келерим деп айдарым. Ондой дөөн эмес.

— Жарайт — деп, Чинчей жөпсинди.

Анайып эжелү-карындаш куучындажып алдылар. Чинчейге канат бүткендий жүрди. Ол карындажын таап алган. Адазы, аказы сүүнер. Торкочы энези сүүнбес пе?.. Түңгей ле энези. Чинчейдин бу санаазы, куштын канандыдый, жегил болды. Жаңыс ла жанар керек, — ол жаан сүүнчи, ырыс.

— Кара, сен бүгүн кандый коркышту сүүнчилү? — энези Мария Иткечековна уулынан сурады.

Уулы Кара энезинин уруп берген көчөзин ичип, койу чайын ууртап, ажанып отурды. Адазы — Макар Сопрокович унчукпай, танкызын тартып, Кара жаар каа-жаа айкап салат. Уулы неге сүүнип турганын ого до билер керек. Же Карада үн жок. Энези ле сурагай. Жаргала берер: сүүнчи неде.

— Мен Кан-Оозы бар келерим. Үч-төрт күнге. Иш аайынча.

Кара анайда айдала, жаңы газеттерди алып, оларды кычыра берди. Энези де, адазы да алаң кайкашты: кандый андый жорыкташ болотон.

— Командировка ба? — адазы энчикпеди.

— Эйе, — уулы жаңыс сөслө каруун берди.

Мария Иткечековна, эриндерин кобырайта тудуп алган кижини, уулы мекеленип туру ба деп, эки көзин оңон албайт. Айкап та отурза, Кара оны сеспей, газетти ле ширтеп алган отурар болды.

— Абра-чанак эдип турган улусты командировкага ийетен жан база бар туру не — деп, энези кайкады. — Бар беде, Сопрокович?

Макар Сопрокович абра-чанак эдер жерде иштеп, амыралтага эки жыл мынаг озо чыккан. Каа-жаа командировка бол турбай, а. Же жаандар ла жүретен. Тегин улус жорыктап турганы сагыжына кирбейт.

— Болзо, болор ло — деп айдып салды.

Түн кирип келди. Кара сенекке чыгала танкылап, узак отурды. Ару кей онын уур санаазын сергидип ийген деп билдирди. Онын көксинде санаазы бу ла көк теңериде жылдыстардый ару болгон. Арудан ару. Эмди та не де боло берген: озо ло баштап, кемзи чын ада-эне, кемзи ого жуук? Эже-аказы, эзен жүрген адазы ба? Айса бу ла азырап салган өйи эне-адазы жуук па? Кажызы? Кажызына ол чын уул? Мынаг ары кандый болор? Кемди ол ада-эне деп айдар?

Сурактардын бажына чыгып болбой, Кара таңкылап-таңкылап алала, эрмек айтпай, келип уйуктаарга тѳжѳгине чѳйѳ жада берди.

Ада-энези Макар Сопрокович ле Мария Иткечековна эрмек чыгарбай, тымык жүргүлеген бойлоры, караннан тымыгы бузулуп, кайкалда ла чочытуда боло бердилер.

Жирме бежинчи бажалык

Јети-Јододо Маадай Кайдаровтын табылбай калган уулы — Кара — келгени ол ло тарыйын жарлана бергениниг түргени коркышту. Оны Чинчей эјези тапкан де-жип, тилин бош салган келиндер үн алыжып турдылар. Маадай ла Торкочыда табыш јок. Айылдарында ла, ан-да ла бала-барказыла боркыраган, тал-табышта. Олор-дын эжигинде амыр јок. Қалт ла калт: кѳрѳгѳ келип турган улустын учы билдирбейт. Келгендери ле Қараны кайкаар, чыдап калган ла, сыны узун ла дежер.

Қара ла Чинчей келерде, Маадай ла Торкочы бир јаан иригин сойгондор. Ириктин эди үч те коңбогон. Қайнадышка не артсын. Учында баш, шыйрактарына јеткен. Јыргал, сүүнчининг учы јок немедий. Маадай, ириктин эди божой берерде, колхозтын складынан эт те, мѳт тѳ алып, бу киреге јетире кѳрбѳгѳн уулын јеткилинче азыраар деп сананып турды.

— База кой сойоок по? — деп, бир кўн Маадай ун-чукты. — Балдар тойо јигилезин.

— Јок, бир эмеш ѳй ѳткѳй лѳ... Балдар да јигени јок. Ончозын улуска кайнадып берип турганда.

Торкочынын шүүлтезинег ол кыйышпады. Андый ла болзын. Уй кижии бойы билбей. Қазан-айакла уружып турган кижии билбесе, кем билер. Маадай тыг да мойношподы. Уйи чын айдып јат. Қара келгели, Қуйка эје-зи айылдан чек айрылбас. Мекеш ле Тайана жаантайын мында. Тѳринде кыпка јуулган, куучындашкан тургула-ар. Магнитофон деп немениг табыжы чек ай кулакка амыр јок. Қарындажы келерде, јаан аказы Мекеш ле эјези Чинчей чек канайда берди болбогой. Бу ла ай ку-лакка амыр бербес магнитофонды Мекеш үйиле кожо аймакка жүрүп, ѳнѳтийин садып алгандар. ѳскѳ јийттер-дин јуулыжы кайда. Эмеш јаандары үйлериле кожо

келер туру. Қыстар кайда деп. Байла, каран Қараны ай-ланыжып тургандары бар. Оны Торкочы жүрегиле сезип, кѳзиле кѳрүп, унчукпай жүрди.

А Қыпчак Қарадаг чек айрылбас. Қара тышкары да чыкса, Қыпчак кожо. Јурт јаар басса, кийинег ле. Јаантайын кингелер кычыратан, јуруктар јурайтан бала, эмди јангыс ла Қараны тапкан. Кижии бодозо, Қараныг јажы јаан, Қыпчак ого тыг ла коштонышпас керек. Ол јанынан Торкочы канча катап сананбады эмеш. Уч-учында, керек дезе, билдирбес јанынаг, Торкочынын санаазына саг башка шүүлтелер кожулар болды: Қара Қыпчакты баскынга үредип баштаган деп. Је ол шүүл-тезин кемге де айтпай жүрди. Айдарга јалтанчылу. Ма-адай ачынза, оны тен тирүге јип салар деп, туйка сана-нып жүрди. Мындый санаа чыгара айдылганча, үй кижии-нин ичине ле јыдызын деп сананганы, байла, јолду.

— Мекеш, бу сен јаан кижии, балдардын аказы, оок јаш үрен чилеп, не жүредин. Бу музыкалу кайырчакты айры колдон божотпой канайып үзүги јок јыргалга кир-ген кижии? — деп, кѳп кўндер ѳдѳ берерде, бир кўн Торкочы ого айтты.

— Магнитофонды музыка ойнodorго албай. Тегин оны не јаттыргызатан, — Мекеш кезем унчуккан. — Чап-тык эдип туру ба?

Торкочынын ичи-бууры чым ла эткен ошкош эди. Ачыннала, бу јанынаг Маадайга, тайгадаг ла тўшсе, ай-дарга сананып алган. Је Мекеш айылду-јуртту. Эм једе-ген эр. Оны коптоньп неме болбос. Сѳс, тал-табыш чы-гар. Чинчейди канайып токтодор? Ол эм тургуза јаш. Сѳстѳн чыкпас учурлу.

— Бу улустын балдарын аайы јок не јууыдыгар?! — деп, бир кўн ол Чинчейге айткан. Қызычак нѳкѳрлѳрин јаны ла үйдешкен тужы болгон.

— А кижиге кожо үренген балдар келбес пе?! — деп, Чинчей үнин кѳдүргени Торкочыны чек силке тарткан-га бодолду болды. Ол ло тушта Торкочынын санаазына киргени јангыс: ончозы ого удур, керек дезе Қыпчак та. Бастыра буру јангыс кижиде — Қарада. Ол келбеген болзо, мындый ла неме болбос эди. Ого коштой келгели јарым ай болгон Қара керек дезе айылга санаазыла тен бир де кучак одын кийдирбеген. Кѳнѳк суу экелбе-ген. Јангыс ла буды сынык эки отургышты јазап койгон. Оны да эдип салганына алкыш. Је арткан ѳй — базыш,

музыка угуш, кино. Ол ло. Керек десе адазыла кожо тайгага да барып келбеген. Күүнзебей жат. Тоормош эмес, оны анаар күчлө сүүртеп апарарга.

— Слердин Кара өлөң дө ижине иштегедий чыдап калгыр не — деп, бир күн полевод Салда да келгени тегиндү эмес ине. Өлөң чабар күчи кирип калбай. Торкочы ол киреде өлөңди эже чаап жүргөн. Мекеш те талдама чаап жат. Чинчей олондон тыг ла артпайт. Бир чырмайза, кийининг өлөң чаап баратсан, жетпей де каларын. Былтыр Кыпчакты үреткилеген. Жетире таскага-лак. Быжыл өлөңгө иштезин десе, бу ла, Кара једип келген. Чек ле өскүс уулак, Карадан айрылбас.

— Сен, Кара, өлөң чаап билеринг бе? — Торкочы эгирде чайлап отурала, Карадан сурады.

— О-о, неме бе ол. Мен ада-энемле кара јердин өлөңин тазада чаап јадым — деп, Кара ол ло тарыйын туктурулыш јоктон каруу берди. — Билерим, билерим. А не? Өлөң чабарга керек пе?

— Қолхоз болушсын деп сурап јат, — Торкочы јобош үниле айтты. — Ончо улус эм өлөң ижинде.

— Қолхозко барбазым, слерге болзо, чабарым — Кара јык салды. Ол Торкочы јаар көрбөй лө, јаактары борбос-борбос этире калаш чайнап, ажанып отурды.

— Қолхозко иштеери эг учурлу туру — деп, Торкочы јаан удатпай, сананып отурала, айтты. — Андый јан. Покосты орой күскиде берип јат. Қолхозтын өлөңи божоп баратса.

— Ол до тушта чаппай, а. — Кара тапкаа каруу берди.

Ол бойынча куучын токтоп калган. Балдар чыдап та калза, је түңей ле, балдар ла бойы. Јуулган, ойногон, табыштанган. Маадай бойы да, Торкочы да, айылда ага-карындаштары да — ончозы кайкажып турды: бу Кара ненин учун өскө улусты, ол ло Макар Сопроковичти ле Мария Иткечеконаны — адам ла энем деп адап турган.

— Кыпчак, сен бисти барып айылдазан, менин велосипедимле мантадарын. Эне-адам сат бергендер. Мен десе «ИЖ»-ле мантадарым. Олор оны былтыр садып бергендер — деп, Кара куучындап отурар. Маадай уулын көрүп, сүгүнип ле божобос. Је Торкочыга оның айткан эрмек-куучыны јарабай турды. Керек десе угар да күүни јок. «Јок, ары ла ойто јүре беретен болзо» —

деп, канча катап сананган. Је оны чыгара айдарга күчи-чагы јетпей турды.

Кара үч-төрт күннин ордына он күннен ажыра јүрүп калганын јаңы сезип, јанарга шыйдынды. Ол ло, трактка чыгып, машинага отурала, јүре ле берген турды. Турган изи артып калды, барган јери город болды.

Јирме сегизинчи бајалык

Кара јүре берерде, Мария Иткечеконна јаантайын тегерик чырайын он колыла уужай согуп, кудај ла кудај деп айдып, үшкүрип турар јан тапкан. Айтканы жаңыс: Кара не келбей јат, оныла не болуп турган. Бу он сегис јашка јеткели олондон азырап алган уулчагы бир де катап кунука түжүрбеген. Улай ла, оның кажы ла кыймыгы, эрмек-куучыны, ойны олонго ырысту өйлөр эдетен. Сүүнчининг учы јок.

Караны алар тушта Макар Сопроковичке, кайтса да, төртөн эки јаш болгон. А Марияга десе — төртөн төрт. Уулчакты ол чуулап баштаза ла, Макар кожо ло. Нени-нени ал берген ле, чууны эшти кумај тудушкан ла турар. Сүтти јылыдып, умчыга уруп, Марияга берер. «Энеси, эмиссен — деп, ол сүүнчилү, јалакај, эрке айдар. — Көр, көр, оозыла бедренип јат. Эмчек эмерге. Көрзөң, көрзөң. Эмди ле, эмди ле сүт болор. Мамагынды эмерин», — учында анайда айдала, баланын көстөрининг алдына сабарларын кыймыктадар. Бала шулуруп, көстөрин тозырайтып, көрүп јадар. Умчы оозына кирзе ле, бошпок јаактары кыймыктажа берер. Тойо берзе, умчыны тилле чыгара ијде салып ийер эмезе эмбес. Тым јадар. «О дезин, мынын бүдүжин. Тен тойоло, амырап јатканы!» — деп, Мария оның көзинег, мандайынан, эрке јаактарынан јытап, буттарын јайкаарга эптү эдип тегерийте јазган орын-кабайга салар. Онон араай јайкап, бообайлап, чөйө тартып когондоор: «Баай-баай, балам, баай, байлу уйку уйукта, бажын јымжак јастыкта. Баай-баай, балам, баай, байлу уйку уйукта, эне-адаң јанында. Баай-баай, баай-баай» Онон до ары. Учы-кыйузы јок немедий. Бала уйуктап калза, Мария ла Макар, ойгоно бербезин дежип, буттарынын бажыла базар. Јаман түш түжелбезин деп, курч

мистү бычакты жастыгынын жанына салар. Бала «ых» ла дезе, атпас эдижер. Мария буттарынын бажыла базып барала, кабайды мойны чөйлип, карап көрөр. Уулчак дезе бажын ары-бери кыймыктадып, таптанып турала, ойто уйуктай берер. Тумчугында кей кый-кый эдип тынылып жадар. Энези эмеш көр-көр турала, күлүмзиренип ийеле, ойто кайра келер. Макардун жанына отурып, уйуктап жат деп айдар...

Качан Кара өгмөктөп, ошон базып баштаарда, олор экунинг көстөри сүүнчиге жаркындалып тургандый, көксинде санаалары ап-ару болгон. Жүрүм жагыс ла сүүнчиден болуп жат деп билдиргендй. Байла, андый. Ошон өскө неме жок. Жүрүмнунг учуры ол. «Бөөл-бөөл, бөл, Бөөл-бөөл, бөл! О дезин, о дезин, баламды, кату жерге жыгылба, калык каткызына калба! Бөөл-бөөл, бөл!» — деп, баланын жайтандап басканына келиштире кожондогон айасту айдыжатар. Бала жагыс жерге эки-үч айланза, бөөл-бөөлди ле кожондожор.

Качан Кара жүгүрүп баштаарда, Мария ла Макар оны, жай болзо, айылдын жанында жалагычакка апаргылаар. Мында, жажыл өлөннунг ортозында, жүзүн-жүүр чечектер баштарын эзинге жайкагылап турар. Көблөктөр серпиле-серпиле согушуп учушканда, уулчак оларды тударга бар жок күчиле жүгүрөр. Мария ла Макар оны көргүлөп, «о дезин, мынын бүдүжин!» — дежип, кийиннен чылазыны жок көргүлөп, табыштангылап отуратан эмей...

Качан Карага жети жаш толордо, ада-энези ого жагы бичиктерди, тетрадьтарды, жагы сумканы бойлоры алып бергендер. Жок, бичиктерди школдо берер дежерде, Макар да, Мария да — экилени директорго келеле, жагыс үнле айдышкан:

— Жок, блар, бу бистинг азырап алган жагыс балабыс. Онынг учун бичиктерди, тетрадьтарды бис бойыс алып берейис. Балабыска ол жаан сый болор. Кайтса да, айса болзо, жүрүминде ундыбас.

Олор экү азырап алган балазы керегинде артык сөс тө айтпаза, оны кайдаг алып азырагылап, чыдадып жатканын директор, жагы жаандап калган кижи, улустын куучыны ажыра жакшы билер болгон. Ол Мария Иткечкова ла Макар Сопроковичке жылу көрүп, он колынын төрт сабарыла столдын үстине канча катап токток этире соголо, жалакай айткан:

— Алыгар, алыгар. Не керек — ончозын. Тетрадь та болзо. Алыгар ла.

— Слерге жаан быян! — деп, Каранын ада-энези директордын кыбынаг сүүнчилү чыккылаган.

Макар Сопрокович ишке атанардан озо, Карала кожо ажанала, оны колынан јединип алып, школго апарып койор. Школ тыг да узак эмес. Мариянын айдыжыла болзо, тыг түкүрзе, түкүрүк ого једе берер, је беш минуттан ас эмес базар керек. Школдын эжигине экелеле, Макар оны «давай, үрен, балам, баштактанба» деп жакыйла, ижине жүре беретен. Мария түште, Каранын школдонг келерин сакып, сенекке чыгала, анда кыска бутту отургышка отурып, оны сакыяр. Кара көрүнзе ле, айылга кирип, белетеген курсагын изидип койор. Кара эжикке једип келзе, Мария Иткечкова эки колын ичкери сунуп: «О-о, баламды! Кажы, колынды бери бер!» — деер. Кара кичинек боп-бошпок колдорын энезине берзе, Мария үч-төрт текпишти өрө бастырып, јединип чыгар. Јүктенип алган бичиктерлү сумказын белинен сууруп, айылга кийдирер. Изиткен курсагын, каарган картошканын жыды жараш жытанып, столго кычырып тургандый билдирер.

Анайып бир-эки жыл өткөн. Түрген. Кара үчинчи класста. Бир күн школдонг орой жанган. Айса ошон до орой жанар эди, карын, Мария сакып чөккөйлө, бедреп барган. Школдо жок. Энезинин жүреги тыгыда согулып, сыстап баштаган. Улустаг сурулаза, та, көрбөдис дежер. Учы-учында Мария јолдын өрө келедип, айлынын эжигинде отурган карган жаанактан тегин де болзо, Караны көрдөөр бө деп сураган. Өрөкөн суу жаар колын уулаган. Чын да, Кара суунын жарадында, жаан эмес кыскачак жажыл өлөндү јаланда, уулчактарла кожо футбол ойноп турды. Энези онынг футбол ойноп, балдарла жаба канайда жүгүрүп жүргенин, мечикти блаажып, айрып алып ла ойто ойнотырып ийип турганын јилбиркеп ажыктаган.

— Је, эм болор, јанак, балам — деп, учында кыйгырып алган. Жаан удабай Макарла экү ого мячик алып бергендер. Волейбол. Кара уулчактарла кожо оныла айылдын эжигинде ойноор боло берген.

Качан Карага, ойноп жүрер уулчакка, он эки жаш толордо, Мария ла Макар ого велосипед садып бергендер. Уулчактын сүүнчизи жаан. Ончо уулдар чылап, анча-

да ла великле мантадып, таскап калгандарыла түңей, кезик түс жерлерге колдорын бош салып, учуртып отурар.

— Сен, Кара, ол жар койгон одынды кулаштап салзан — деп, Мария энези айтса, Кара жаан кыйышпайтан. Тен ары-бери борондоп ло турза, одын чогулып, там ла бийиктеп турганы билдирер. Эки алаканы жойгон ло карагай жарчагадаң кара-чоокыр јукталып, төрт сабарының төзинде билдирер-билдирбес берчет табылып калганы билдирер. Ол берчетелген јерлери јайгыда картошканың айлын јаандатса эмезе тырмуушла чапкан өлөң јууганда там ла катуланып, тегериги јаандап туратан.

Одынды чоккон соңында Кара одынјаргыш малтаны ала койор. Јарылбаган болчокторды јергелей тургузала, баштапкызынан ла јарып баштаар. Озо жаан-јаан этире, жаан улус чылап, тиле чабар, оноң отко салгадый эдиң ооктоп јарар. Јарган јарчагаларын бойы ла апарып, байагы кулаштың үстине салар. Улуска көрүнип турган јанын көрбөң, учы бери озолоп чыккан јарчаганы көрбөзиг. Түп-түс.

Макар уулының одынды јарыксап турган јилбиркегин јарадып, ого одын јарза кийетен кеден меелейин берер.

— Колыңа агаш сайбазын — деп јакыыр.

— Қалак, малтаны ајыктанып чап. Будынды чаап алдың, — Мария энези, Қараның иштенип турганын көрүп, ого база ла јакый соккон турар.

— Алдырба-ас — деп, чичке үндү Кара, карды чарбайып, кабыргалары кырлайып, талайып, одынды јарып ла турар.

Қара камык иштең туура калбас уулчак болгон. Энези уйды саайла, одорго айдаза, Қара кожо ло. Сууга барза, коштой ло. Бир катап керек дезе энезинин сабадынан көдүрижиң, суу экелишкен. Келеле, адазыма айткан:

— Ада, энем меге суу экелерге болушкан. — Адазы ла энези сыр катқыда.

— Кудай ла дезеге база, балам эмес болзо, энези суу да экел болбос эди — адазы уулының бажын сыймап, айдып туратан. Је ол айдыш Кара алты-јети јашту тушында болгон. Оноң бери база анча ок јыл өткөн. Эмди уулчактың күчи јетире киргени билдирлү: одын

јарар, суу экелер, бозу-торбок айдажар, маала ажын сугарар, — не ле келише, оның камалгазы једе ле берген турар. Қөстөри кап-кара, кабаккыр. Јаагында жаан эмес мендү. Бу јажында уулчак тың ла талазак эмес, је чыдаза, сыны узун болгодый.

Қарага он јети јаш кирерде, ого военкоматтан эки катап бичик келген. Озо келгенине чаазындар јазалган. Кийиндезинде дезе черүге аларга амадулу болгоны билдирген. Оның учун Макар ла Мария экилези военкоматка уулын черүге албазын, не дезе олар экү эмди карыгылай берген деп келип јүрген. Ого коштой Макар бу уулды азырап алгам, эне-адазы јок деерде, военком эки карганла эп-јөп куучындажала, ол бойынча Қараны катап алдыратаны ол ло тарыйын токтоп калган.

— Мен не, ада? — деп, Кара чала ачынып туратан. — Мениң нөкөрлөрим черүге баргылап јат. Мени албазын деп слер не сурап турганаар.

— Бисте артык бала бар эмес. Јаңыс ла сен. А бис дезе каргандар. Одын-сууны биске кем экелип беретен? — адазы каруун берер.

— Түңей ле јарабас. Мен черүге барар учурлу — уулы бир кезек өйгө ада-энезине кыјырантып, кезикте кизирт этире үнин де көдүрип турар боло берген. Эки-үч катап военкоматка да келип јүрген: черүге алзын деп.

— Јок, керек болзо, бис сени бойыс алдыртарыс. Эм тургуза алып болбозыс — военкоматта канча айдышкан.

Учында Қараның күүни јанганы озо ло баштап оның бойына јарт боло берген. Адазы да оны сезип јүрген. Унчукпай ла, кажызы ла ичинде қараның сананып турганы јарт.

Қара черүге барар санааны чек ундыған соондо, Макар оны абра-чанақ эдетен јерге экелип, ишке кийдирген. Уулы бу ишке тың ла күүнзебей јүрген. Анайып јүреле, ишке үрене берген. Тен оройтып қаларынаң чочып туратаны ада-энезине сөс јоктоп јарайтан.

Мария ла Макар Қара қыстарла кожо јүрегенин көргүлеп ийеле, кижі алары јууктай бергенин жаңы сескен чилеп, бир јанынаң кайкажып, экинчи јанынаң сүүнги-леп туратан. Је јиит улус јаантайын турумқай болуп турган эмес. Најылажар, айрылыжар. Јууктажар, ыра-

жар. Каранын кыстарла нажылашканын олар сезип те, көрүп те турза, бир де катап ол жанынаг куучын өткүр-бейтендер: кемзинер, эпюксинар деп. Каа-жаада ол жанынаг эрмек өтсө, Каранын жүзи кызарып чыгатан.

Бир күн эгирде, ажанып отурала, Кара ада-энезине айтты:

— Мен кижн аларга турум.

— Канайып? — ада-энези кайкашты.

— Кижн аларга турум, — Кара катап айтты.

Мария айагын туура салып, жөпсинди.

— Жарадып жадым, Кара. Кижн алар ойнг жедип калган эмей. Сен не деп санан турун, Макар?

— Эмди кижн албаза, качан алатан? — адазы сүүнп, уулына көрүп, айтты.

Кара мыны угуп, көксинде үшкүргенин сестирбеди. Ого уур: бойынын тойына чын адазын кычырары. Ого коштой чын адазына ла өбй энезине жолыгып жүргенин айтпаган. Оны айдар керек. Айтса, бу азырап алган эне-адазы не деп айдар — онызы неден де коркымчылу. Туку ла жаштаг бери азырап алганы тегиндү эмес. Чыдадып, эмди де кийимдеп, азырап отурганы кирелү бе? Быларды эмди канайып ада-энем эмес деп сананар? Бу сурактар Каранын санаазында чагылыжып, түймөп турды. Же не де болзо, чыгара айтса, туйук сананып жүргенине көрө, кайтса да, артык ла.

— Слер меге ачынбагар. Мен бу жуукта Ондой аймакта Јети-Јодо деп журтта болгом. Анда менин Маадай деп адам бар эмтир. Энем десе туку качан жада калтыр. Ага-карындаштар, эје-сыйындар да бар болтыр. Мен бу ойго ол керегинде слерлерге айтпагам.

Мария ла Макар бой-бойлорына көрүшти. Айас тегериде күкүрт күзүрт эт калгандый болды. Булут жок чапчанкыр айас кап-кара булутла бүркеле бергенине түней. Караны туку ла кабай тужынаг азырап алганы эмди жангыс ла ачу эжелгени јарт. «Адазы бар, ага-сыйындары бар. Эмди ого тартылары јарт» — деп, Мария ла Макар ичтеринде бир түнейге жуук санандылар. Эмди канайдар: чынды билгени коомой эмес. Адазына, сыйын-карындаштарына тартылары чын. А Макар ла Мариянын эки бойы ла артып калганы ол болотон туру. Же эмди јарт: Кара ненин учун бооро бир кезек ойго кунукчылду ла унчукпас болуп жүргени. Канайдар оны салымды. Карын учында бойы айтканы артык.

— Олор не дежет? — Мария энчикпей калды. Ыйлар куўни келди, је бойын бек тудар деп сананды.

Кара ада-энези нени-нени түгей ле сураар болор деп туку байадан сананып отурган. Суракка канайда карууны беретенин караннаг шүүнген.

Кенертен айтты:

— Нени де айдышпаган... Мен де олорго нени де айтпагам. Јүрүп-јүрүп, јанып ийгем.

Керек ачу да болзо, је уулынын калганчы сөстөри Макар ла Марияны кандый да сүүнчиге көдүре сокты: бала јанып келген. Анда арпаган.

— Же, балам, тойынг болзо, аданды, эје-сыйынгды, карындаштарынгды кычыргайыс — деп, Макар үнинде бүдүмчилү айтты.

— Кайдар ол. — Мария жөпсинди.

— Же бот ондый — деп, Кара айдала, уйуктаар кыбы јаар кирди.

Мария ла Макар јаан удабай отгы өчүрип, уйуктаарга жада бердилер. Кажызы ла неме айтпайт. Јарт: Кара үйде жок болгон болзо, ол жанынаг куучын болор эди.

Јирме тогузынчы бажалык

Маадай тайгадан келзе, Кара айылда жок. Ол ло тарыйын Торкочыдан сураган:

— Город јаар качан јанды?

— Та, — деп, үйинин кыјыгы курып, ачынчылу каруу угулган кийинде, Маадайдын чугулы тутты. Же көксиндеги көдүрилип келген келишпес санааны тоқынадып, Чинчейге баштанды:

— Карындажынг качан атанган?

— Ол ло, слер тайга чыгараарда — деп, кызы унчукты.

— Не, тал-табыш болгон бо? — деп, адазы сурап ийди. Ол бойынын бу сурагынаг кемзине берди: өрөртөн лө келеле кичеегени Каранын јанганы керегинде. Бала-барка нени сананбас.

— А, энем ого кыјырангып турганда, — Кыпчак айда салды. — Мени оныла тенип бас турун деп адылып турарда, удабай ла јана берди не.

Айылдын ичинде тым боло берди. Чымыл да учса, канаттарынын табыжы угула бергедий. Кемде де үн жок. Торкочы уулы Кыпчак жаар коркышту кезе көрүп ийгенин ончозы көргүлөп салды, же нени де айдышпады. Торкочы да, Чинчей де санангылады: эмди Маадай тыг табыштанар, Караны кыжрантып, керек десе сүрүп ийгенеер деп. Же Маадай нени де айтпайт. Унчукпайт. Төмөн лө көрүп алган... Чайлап божойло, журтсоветке баратам деп айдала, айылдаг чыкты: ол журтсоветтин депутаты. Тайгадан эм де эки күннин бажында келер эди, же кашпай түшсин деп жакылта келерде, эмди жидип келгени бу.

— Жайдын кидим ойн, нөкөрлөр! — журтсоветтин председатели Салда Сүмеров, депутаттар бир канча сурактардын аайына чыккан кийинде, өлөң ижи керегинде суракка аяру эдип, куучынын баштады. — Өлөң, өлөң. Бу сурак аайынча жуукта жаңы аймакта курч ла жаан аярулу сурак турган. А бистинг Жети-Жодонунг улусы өлөң ижинен, аймактын өскө журттарына көрө, чик жок сондоп жат. Ол неге де жерабас... Бисте жашөскүрим кайда, карган-тижен улус жок деп пе?! Чабандар, скотниктер артык жок болотон бо?! Жок эмес, бар, нөкөр депутаттар! Эмди санангар, өлөң ижине кемдер турушкадый? Бойлоры айтсын!

Журтсоветтин ичинде табыш: «Кезик ииттертегин баскылап жүрүп жат, кезик каргандар колхозтон болушты алып та турза, же болушкадый ойдө бир де туазын жетиргилебей жат. Эки чабан, скотник болзо, бирүзи жайгы ойдө, сөс жоктон өлөңгө туружар учурлу» Табышты укса, тен мөт жуур ойдөги адарулардын үни ошкош: күү ле күү...

— Же мен, алдындагы жылдарда чылап, өлөң ижинде туружар аргам бар — деп, Маадай табышты үзе согул, айтты. — Не болушпас? Болужар арга бар. Мал-аш эм эмеш тойынып калган. Токыналу. Кыска ойтө жагыста кижжи кабырып, күчи жеде бербей. Мен жөп... же ол кижиге күч түңгей ле келижер: азык-түлүк келип айылдаг алар керек, мылчага эшке кирери кайда. Бала-барка.

— Бала-барканы эмеендер алып турбай! — деп, кем де жара киришти. Каткы жызырай берди. Керек десе Маадай бойы да күлүмзиренип ийди.

— Токтогор, токтогор! — Салда Сүмерович Сүмеров өрө туруп, унчукты. — Шүүлтегерди айдыгар ла.

— Же артык нени айдар? Маадай кайра сурады. — Ол ло.

Улустын табыжы токтогон кийинде, Салда Сүмерович куучынын мынайда божотты:

— Депутат Кайдаров Маадай чын айдып жат. Эки кижинин бирүзи өлөң ижине туружар деп. Онызы жолду. Мен жарадып жадым... Же экинчи кижиге база күч, жаантайын алты-жети күннин туркунына малда болорго... Мен саназам, олар экү элижип-селижип өлөң ижине туружар. Айлына кел баратан болзо, бойында. Коно-түне не кел барбайтан? Же түжиле өлөң ижине туружары — баштапкы керек!

Жуун орой энгирде божоды.

— Сен чын эрмек салдың, Маадай — деп, жолой Салда Сүмерович ого айтты. — Улуска мындый сөс керек. Анан өскө олар, көжүүрлезен де, үн жок отургылаар. Жакшы, жакшы.

— Бис ишти, жүрүмди билер турган да — деп, Маадай унчукты. — Су-кадык ла болзо, иш кайда барар бу.

Салда канча жыл мынанг озо колхозто полевод болуп иштеген. Улусты ишке жакшы башкарып жат, онын учун журтсоветтин де ижин билгир өткүрер деп, депутаттар оны председателге көстөп алгандар.

Бир жанынан Маадай Салдага жуук: жажыла да, иштенкейиле де, эрмек айтса, түп шүүлтези де жанынан көп жылдар мынанг озо, качан машина анданып, Эрте жада калып турарда, бу ла Салда Сүмеров ого жуук болгон эмей. Караны городто жаш балдардын туразына табыштырары жанынан шүүлтени база ол чыгарган туру ла.

Салда Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдары түгенип барадарда, черүге атанган. Ол Берлинге жетпеген. Карпаттын кырларынан, анда уур шырка алала, госпитальда үч ай жадала, айлына эзен-амыр жанып келген. Јеринде оног жүзүн ле ишке иштеп, учы-учында улус ортодо тоомжылу дейле, правление оны озо баштап полеводко туткан. Бу иште Салда он төрт жыл солынтазы жок. Канча катап таштаарга сананган, улусла иштеерге күч деп. Жок, правлениенин айтканы жагыс: иште. Эмеш те болзо, оног көрүле бербей. А көрүлип турганы ол ло, жаантайын ла жагыс оны арттыргызып койгылаар. А бу Маадайды алза, нени ле күүнзесе, иштейин десе, онын табы. Бир ойдө койдо. Канча жыл өтсө,

жылкыда. Эмди торбоктор күдүп жат. Полеводстводо иштеп турганы кайда. Ого до жылбилү, солун. Эмди жүк ле арайдаг Салданы журтсоветтин председателине тургузып салган. Полеводтын ижинег күч. Салданын айдыжыла, Маадайдын угуп жүргениле болзо, улустын комыдалын ылгаары недег де күч керек деп. Јенгил иш жок ине деп, Маадай ого айдатан. Бүгүн, жууннын кийининде, экү кожо жангылап отуурарда, Салда база ла ол күч болуп турганы керегинде комыдады.

— Бис эмеш карып турган болбойс — деп, Маадай учукты. — Јит улус эмезис. Јаш тужыста, биске не уур болгон? Кем ле жок, ончозын иштеп жүргенис. Ончозын бүдүргенис. А эмди не, согумтыкка једип калганыс не.

Маадайдын мындый сөзине Салда күлүмзиренип айтты:

— Сен ол ло бойын, Маадай. Қокырлап ла јадын. А жылдар жылыжып өдүп ле јат. Қадышкынды ак тижис куулы чылап саргарып ла јат. Қолдын-буттын кайыгынын урынды чыт эткен балтырлары эмди үлтүрей бергени иле... Бойын билеринг... кандый ла неме карыза, эди-каны шүлтүрей берер.

Маадай ла Салданын куучыны онон ары өтпөй, жыл ла токтоп калды. Қажызы ла эки башка барарга ой келди: айылдары јаар. Салда он колын өрө көдүрди — јакшы болзын дегени. Маадай бажыла кекип ийди.

Энирги эзин серүүн, керек дезе сооксымак. Маадай айлынын эжигине јууктап келеле, ичикей деп калтыр. Туранын эжигинде Торкочы, Чинчей, Қыпчак ла үч кичү балдары — ончозы бут кырында. «Бу не боло берген?» — деп, айылдын ээзи ологро јууктай басып, сананды.

— Нени шүүшкилеп турганаар, јуулыжып алып? — үнинде јалакай толкулу эдип Маадай жылбиркеди.

— Слерди ле сақып турус, ада, — Чинчей айда салды. Ол сүүнчилү. Қүлүмјизи кандый да јажытты эмди ле чыгара тесп ийгедий деп билдирди. Орой энирдин јоголып бараткан калганчы тагдагы Торкочынын јаан көстөринде көрүнип калды, не дезе, ол энирги тагдакка јүзиле удур туруп алган. Кебери чала борозымак көрүнди. Кубалдын өнине түней. Балдардын јүзи-бажы, кайдан, күн үдешкен күнкузукка түней деп көрүнди.

— Мени сақып турганаарда, байла, кандый да солун бар болбайсын?... А, капшай айдыгар.

— Бар, бар, Маадай, — Торкочы айтты.

— Сүрекей солун — Чинчей жылбиркетти.

— Айдайын ба? — Қыпчак энчикпей турды.

— Письмо!.. Письмо! — деп, Маадайдын эг кичү уулы эки колын өрө көдүрүп кыйгырды. Айдала, туура калыды: јаандарынан айда салганы учун алакан тийбезин деп.

— Карадаг! — Чинчей сол колын өрө көдүрүп, самараны көргүсти. — Бу ла күндерде.

— База нени бичийт? — адазы соныркады.

— Је келерим ле деп бичиптир — Торкочы куучынга киришти. Онын үнинде чала неге де тарынып турганы билдиргенин Маадай сезип ийеле, неме сеспеечи болуп, јымжак үндү айтты.

— Келгей ле... Ончобыс јуулып келзекис, не аайлу сүүнчилү болбос!.. Андый ба, балдар?! А?

— Эйе, эйе — дешти.

— Бот јакшы — Маадай айыл јаар басты.

— Јакшы эмей аа... — чала үшкүрген айасту Торкочы араай үниле айдып, Маадайды ээчий айыл јаар эдеги јайылды. Уйинин неге кыртыштанып турганын Маадай чокым билбесе де, је сезиги јангыс: та нениг де учун Қаранын келип јатканыла колбулу ошкош. Былтыр, қачан Қара баштап ла келерде, Маадай уйинин ичинде јажытту не де күйбүреп турганын база сескен. Унчукпаган. Је андый ок темдек эмди катап ла сезилип калды.

Орой энирге, ажанып алала уйуктаар алдында, Маадай ончозына айтты:

— Айдарда, бис ончобыс Қараны уткын јадыс.

— Бис база ба, ада? — деп, тоннын алдынаг бажын чыгарып, эг кичү уулы соныркады.

— Эйе, ончобыс.

Одузынчы бажалык

Куйка, Қаранын келерин уккан ла соғында, чегеннен быштак сыйккан, сүдин толгоп турган эмес. Қойу сүттин быштагы тату болбой. Ого коштой аарчы кур-

тадып, сарју кайылтала, колхозтоң мот алып, сарјуны, мотти, кургак аарчыны колыштырып, тамзыкту курсак белетеп койгон. Кайтса да, карындажынын уулы. Бооро келип жүрерде, тын ла азырабаган ошкош эдим деп сананып жүрди.

Караның келери жаңыс та Кайдаровтордын ортозында эмес, је бүткүл журтка жарлана бергени эртезинде иле болды. Маадайга жолыккан үй улус сурай соккон турар:

— Бу слердин Кара келеткен деп табыш угулган эди, чын ба бу?.. Айла тен төгүн ле үргүлөп турган ба?

— Келер, келер. Чын, — Маадай каруун жандырат.

Эр улустаң каа-жаазы ла:

— Слердин уулаар жан келеткен бе?

— Эйе — деп, Маадай айдала, жөмөөр — отпускага.

— Кудай, а ол иштеп турган бе?

— Кайдат, үчинчи жыл, — Маадай кайкап чыгар. — Ол абра-чанақ эт турган жерде иштеп турган эмей.

Базым ла Жазуга Караның келери база ла угулган турды. Маадай ол аайынча келерде, Жазу сүүнген:

— Бот ол, уулын жок жерден табылып, эмди катап-катап айылдап турганы ол.

— Тен жан келеткен бала болбой ол. Ол кире келип турганда — Базым, Жазу эрмегин токтодып ла ийерде, жөмөй сокты.

— Же келип турганы жакшы. Кижинин санаазына да токыналу. — Маадай көп айтпай ла, эки-үч эрмек ле айдып, келген керегин жартаар. А келген кереги не деп: комут сурап. Колхозтын өлөнгине турушса, бугул эш тартарга керек.

— Алтайың ла. Тегин ле жаткан неме не ол. Жаңыс ла жылытпа — Жазуның жаңыс сурагы андый.

— Қанайып кичесенбей эдинетен ол, — Базым чала Маадайды андый ла шалыр кижі эмес деп шүүлтелү эрмек айдат.

Контораның жанында Муксум ла Келегей жолыгала, база ла жылбиркешти.

— Кудай, ол Кара табылала, чыдайла, адазап жанып келип турганы тен жаан керек турбай — Муксум кайкайт. — Ой кандый түрген өдүп жат, бу ла жуукта гордоко апар салган жаш бала...

— Он сегис жыл өткөн. Қирелү ой эмес, — Маадай ологро айдат. — Мен де карып барадырым.

— Қоркышту ла неме бу ой — деп, Келегей унчукты. Муксум ла Келегей, Маадайдың жууда-чакта жүрген куучынын сүүйтен життер, эмди бойлары да жаш улус эмес эмей. Туку төртөн жашка жеткилеп калган. Сагалдарынан кажайган да кыл таап аларында аланзу жок. Оның учун Маадайдың айдары да чын:

— Ой өдүп ле жат, а бистер карып ла жадыс.

Контораның жанынан үстинде толо эмес, бала-барка отурган машина өлөң ижине чыгарда ла, Маадай айлына келип, адын ээртеп, өрө, чабандарды өлөң эдип турган жерине, барарга шыйдынды:

— Сен бүгүн районго бар келетен бе? — деп, Чинчейден сурады.

— Жок, ол ло чаазындарды аайына чыгар керек.

Адазы өлөңгө жүре берерде, Чинчей почта жаар басты. Почтага иштеерге бу жуукта ла кирген. Городто үредүзи божордо, колхозто үредүзи аайынча иш жок болордо, анда да иштезе алдырбас деп сананган. Оның алдында иштеген үй кижини ижинен чыгара чачып ийген десе, чын ла сөс бол калбай. Оны иштең чыгарганында Торкочының камааны бар болгон эмей. Чынынча айтса, жаңыс та Торкочы эмес, өскө дө улус база тал-табыш көдүрген. Андый керектин учы жаңыс: бурулу болзон — ижинен бурт ла. Килеш жок.

А керек мындый болгон эмей. Ол ло Торкочының, көрөрдө лө айылдаң чыкпас кижі деп улуска бодолып турза, каа-жаа журт ичиле барза, көзине көрүнген неме тегин калбас: кижі кайкагадый кандый бир темдектү ле болуп калган турар. А ай кулагына угулганы база ла андый: тегенектү ле болуп калганы жарталар.

Қачан Чинчей городто үренип турарда, Маадай ба, Торкочы бойы ба акча салатандар. Же ол ло, почтада иштеген Майна эмеген канайып та Торкочының көзине илинген, а оның көзи тен балалайканың кылынан эткен көскө ылтам көрүнбес тузактый. Қөскө көрүнбес ол тузакка Майна эки жылдың туркунына алдырала, сеспеген: чиренген эмес. Чиренип баштаганы Чинчейдин үредүзинин калганчы күндеринде болгон эмей. База ла бир эмеш акча салзын деп самара келерде, Торкочы одус салковойды Мекештин үйине, бойының ла келдине, Тайанага, берген — Чинчейге салып ий деп. Тайана үстине он бешти кожоло, почтага келген. Майна акчаны алала, столдың кайырчагынаң квитанция бед-

реп, чучурап ла баштаган. Бедреген ле бедреген. Учын-
да айткан:

— Же, Тайана, эртен аймак барарым.. Квитанциялар
божоп калтыр ине. Тен курсакла түней неме ине. Оног
келзег, чаазынды алгайып ла.

Тайана оны тыг да керектебеген. Саларым деген бол-
зо, жүргүзип ийбей ол деп сананган. Бир күн кызыл
эңирде, Мекеш ыраак жорыкка жүреле келерде, олор
эжү ада-энезине тегин ле айылдагылап келгендер.

— Сен, Тайана, Чинчейге акчаны салып ийдиг бе? —
Торкочынын санаазына кирерде, келдинег сурай соккон.

— Устине он беш салковой кожоло, салып ийгем.

— А салганы учун квитанция албадыг ба? — Тор-
кочы сураган.

— Жок, чаазыны жок болгон. Оног келзег, аларын
деген. Ол бойынча эки күннинг бажында барарымда,
не удадыг деп айткан. Квитанцияны ол улус чаазын би-
чип турган столдын үстине салгам, келзе белең алып
алзын деп. Байла, улус эмезе пол жунаачы билбес жаны-
наг чачылган чаазындарла кожо апар чачып ийген бо-
лор деген. Же ол ло. Мен жүре бергем.

Тайананын бу сөстөрине Торкочы арай ла курылып
калбады ошкош. Не дезе, Майна калганчы эки-үч жыл-
дыг туркунына улус кайдаар-кайдаар акча ийзе, кви-
танция жок деп айдар. Эмезе квитанцияны берзе, оны
чокымдап, көрүп турган кижиге бар эмес. Төртөн салко-
войды көчүрзег, кайда-кайда үренип турган бала-бар-
кага, ба, айса төрөгөн-тугаанга ба, Майна одус бешти
көчүрген деп чаазында тургузар. Салган учун кезик
аразында акчаны ол ло одус бештен тудар. Беш салко-
войдыг изи анайда ла кадып жатканы ол болор. Кай-
даар барып турган деер оны, көндүрө ле Майнанын
карманына кирип турбай. Бу мыны Торкочы лаптап
билип ле алган кийинде эки жегин шыманып, акыр,
мен сени ле деген.

— Майна, туку мында Тайана город жаар Чинчейге
акча ийген, кайда онын квитанциясы? — деп, Торкочы
некей берген. Онын үни озо баштап тапкалаң болгон.
Почтанын ээзи актанган ла:

— Мен бичийле, ол ло ар жанында столдын үстине
салгам. Оног ары кайда барганын билбезим. Айса бойы
алган, айса жылыып калган. Эм мен оны кайдаг та-
батам, Торкочы, бойыг билзег.

124

— Жок, жакшы билеринг, Майна... Же жылыган болзо,
оныг калганчы чаазыны слерде артып жат ине. Чек
болбозо, оны көрзөг. Көрйин, бүдейин, — Торкочы
чала үнин көдүрүп, Майнаны керешке кычырып тур-
ганы билдирип турды.

— Олорды аймак жаар туку качан ийе берген неме
ол.. Эмди оны кайдаг мен сеге таап беретем? Бодозон?

— Не бодойтом.. Ол ло сейфингди ач, бедре, таап
аларын.

— Сен мени бойынын ижин билбес деп пе? — Май-
нанын каны кайнап чыкты. — Андый санааны кедери
ле эт, Торкочы. Жаш бала эмезим мен.

— Эм ол ло бо, квитанциянын экинчизи сенде ар-
паган? Эм канайдарыс? — Торкочы турган жеринег
кыймык та этпей, некелтелү сөстөрдиге чачып ла турды.

— Жок, Торкочы! Жок! Оны билзег сен! — Майна тут-
куланып, кыйгырып чыкты. — Сен мында чаптык этпе.
Мен иште! Тышкары эмес.. Мен сеге кандый да кви-
танция бедребезим. Сеге отчет этпезим. Бот, билдинг
бе? Эмди жүр мынаг ары!

— Эмди жүре берерим, же ойто келеримди сакып отур!
— дейле, Торкочы почтадан чыккан.

Торкочы журтсоветке жүрген кийинде, аймактын
албаты шинжүзи керекти көрүп келген. Кайдаг, көрөр
болзо, ончо документтер бойында. Же кайдаар-кайдаар
акча ийген улусты жууп, сурулап, чачпай арттыргызып
алган квитанцияларын көрүп, башказын чокымдап ал-
гандар. Көрөр болзо, Майнанын жижи жеткил ле. Ол
ло Тайананын төртөн беш салковойынаг салганы одус
беш болуп калган. Оскө улустыгый кайда. Ончозын би-
риктире тоолозо, канча жүске жеде ле бербей.

Качан Майнаны ижинег жайладып ийерде, онын ор-
дына Кайдарова Чинчейди ишке туткандар.

Торкочы бойынын алаңзыжын, сескенин узак ойгө
көксинде тудуп, онын аайына жаңы чыкканын, ончозы
тегиндү калас эмезин Маадайга куучындап берген.

— Сен баланды менин ордыма иштедерге коп чы-
гарган! — деп, Майна Торкочыны каарган.

— Уйадыг кайда?.. Улустын күчин, терин жибеген
болзон, ол жерге барганча да иштеер эдинг ле! — Тор-
кочы тапкаа айткан болгон. — Жастыра керектер эдинг
турганда. А ордыга кем де иштезе, ол сеге не керек.
Мега де түней ле. Же Чинчей иштеп турганда, мен оны,

125

сен чилеп, улустын күчин төгүндөп жибезин деп үрөткөйөм.

Күн тал-түште изидип турганы коркышту. Журтта ончо улус, карган-тижендерден өскө, ончозы өлгөн ижинде. Жайгы өйдүн күндери каан ла турганы жакшы: чапкан өлгөндү жыдытпай жууп алары эң керектү.

Торкочы да өлгөн ижинде. Айылдан чыгып иштейтен бригадада. Кыпчак уулы кожо. Бугул тартып ла, аттар кичееп ле турбай, — бир канча уулдактарла кожо. Артка балдары: Ырыс, Мария, Аржан — оок балдар, айлында. Олорды Куйка жаанак ла Чинчей кичеегилеп жат.

Бир күн эңиргери түште городтон Кара једип келди. Куйканын буттары јерге тийбей тургандый. Чынында айтса, Кара келгенде, онын айлынан конор јан тапкан. Байла, адазынын айлында улус көп учун андый.

Маадај эртезинде тайгадаг түшти. Ол ло күн кой сойып, балдарын кан-јоргөмдө азырап түжүргөн. Балдардын сүүнчизи тын: чек ле бу ла очоктон көдүрилип, бадышпай түндүктөн барып чыгып јаткан ышка түгей.

— Бис кандый көп карындаштар! — деп, Мекеш, балдардын эң јаан аказы, бир јашка арай јеткелек уулын койнына отургыскан, оморкоп отурды.

— Бистин ук өзөр учурлу, балам — деп, Маадај уулынын айтканын јарадып, оморкоп унчукты.

— Бүдүштерин мынын — деп, Торкочы айтты. — Мақтанбазаар ла. Анайда айдар ба?.. Јарабас.

— Не јарабас... Угы керегинде куучын качан да јаман болбогон, — Маадај тапкаанан айтты. — О, Кара да удабас кичи алар. Көрдүн бе?.. Оок уулдарды көрүп, ол јанынан не сананбас.

Кара, байадаг бери унчукпай отурган кичи, Маадај адазынын андый куучынын угуп, эмеш токтодынбай барды: кичи алары јанынан айдар ба, айтпас па деп. Айтса, арай эрте ошкош. Келген ле бойынча, оны канайда ушта салар. Тилди бек тудар, јанар бажында угускай деп шүүйле, јоргөмди соныркап јип отурды. Куйка, эши јанында отурган кичи, табыш јок ажанып, унчукты:

— Кара да эмди кичи албай. Бистин јерде кыстар толтыра. Колхозко јадып не иштебес. Тура да берип јат. Бир эмеш аш берери кайда. Азыгы өйгө көрө бистин колхоз тен чик јок байып тынгыган эмей.

— Канаыйп тураар бу! — деп, Чинчей үнле кезеде айтты. — Бу јаан улус канайып отураар!

Чинчей Каранын јүзи, карануй да болзо, кызара беренин көрүп, карган эјезине айда салганы ол болды.

— Онон ол бистин айылдаг бар коно бер, Кара — деп, Куйка узак унчукпай отурала, эки турунды ичкери јылдырып, Карага айтты.

— Мынаг да коно бербей, эје, — Маадај эјезиле јөпсинбеген бодолду айтты.

— Бойында, кайдаг да болзо, кайдар ол — эјези анайда айдала, јанарга өрө турды.

Уйуктаар алдында Маадај ончо балдарыла кожо Карала узак куучындашкан. Каранын көстөри јабылып келгенче ле адазынын сурактарына каруу берип јатты.

— Адагнын ады кем?.. Сөөк-тайагы не кичи? — Маадај бир канча өйдүн бажында уулынан соныркап сурады. Кара ол ло тарыйын, адазынын јилбиркегенин билип, айтты:

— Макар Сопрокович. Күзен сөөк. Обөкөзи Чаткачаков.

— А энегнин ады? — Торкочы сурай сокты.

— Мария Иткечековна... Адам абра эдип турган јерде иштеген. Эмди амыралтада. Энем база амыралтада. Айла алдында кайда иштеген. Оны сурагам јок.

— Олордо сенег өскө балдар бар ба? — Маадај соныркады.

— Јок. Јагыс ла мен.

— А... — Маадај чөйө тартты. Јагыс ла сен турун не.

Түннин карануйы бастыра өзөкти, телекейди карарта бүркеп ийди. Карагуј јагыс ла тегериге јетпеген немедий, не десе јылдыстар, суп-сур мызылдажып, имдежип тургулайт. Ай эски. Тышкары карануй, карануй.

— Је, уйуктагар... Меге эртен өлгөн ижине барар керек — деп, Маадај айдала, уйкуга соктырып, Кара керегинде сананып јадала, уйуктап калды. Онын бүгүнгү куучынын үргүлей берген балдар та уккан, та укпаган. Не десе, мындыј ла өйдө уйку кичини табынча базып, түш те көрүп уйуктаарына јетирип койотон.

Одус биринчи бажалык

Кара Жети-Јодого келгели төрт-беш конды. Ол бооротызына көрө база эмеш өзүл калганын көргөн улус сезип ийет. Чек ле Маадайдыг бойы деп, кезик улус айдыжат. Јок, ол Эрте энезине бүдүштеш.

— Сеге эм канча јаш, Кара? — деп, кезиктери сураза, ол ајдат:

— Он тогус кирген јок.

Нени иштеп турганын угала, бир канча үй улус өгөндөрине ајдар эмтир:

— Бу Маадайдыг уулы јозооры чыдаган эмтир. А бир саг башка неме — ол бистердин атка јегип турган чанак-абралар эдип турган турбай. Оны колхозко ала-ла, ол кузнец Сабырга кожуп берер керек. Узанып, абра-чанак эткилезин.

— Колхозко иштейди эмеш пе ол? — деп, кезиги ойто кайра суражар. — Городко үренип калган бала не ол. Бистинг Жети-Јододо нени эдер бу?

Күнүн ле, качан күн өксөп чыкса ла, Кара сууга барала, кийимин сууруп, јангыс ла трусту артып, јаратта јадар. Онын јанында Кыпчак суймайган јадар. А байагы Ырыс ла Аржан, оок то болзо, сууга киреле, эжинип турус дежиң чакпыланганда, болчок карындары кызарып калган јанында ла күйбүрежиң тургулаар.

Эки-үч час ой өтсө лө, Кара оморды баштап алып, меес, кырлаг брө чыгар. Чек эчкиниң бойлоры чылап, таш кырлаар. Таш тоолоткылаар. Ол ло тоолоткон таштаң кемниң де бозузы үч-төрт күнниң туркунына јаан тынып болбой жүрген, је онон, ырыс болуп, кем јок боло берген деп сөс угулган. Таштарды кем тоолоткон, кемниң бозузы болгонун Торкочы беш сабары чылап билер эмей. Бу керекте озо ло баштап Кара бурулу деп шүүлтелү жүрди. Чыдап калган уул оок балдарла не түңейлежер, оморды коомой андый баштакка не баштаар деп сананып баштады. Онын арбаныжы эртен-эңир көптөп чыкты. «Мекеште де јок эмес, Караны машинага отургызып, аймактаң бери мантат турган немези не? Олыг јок. Городтон келеле, бу ла кем јок жүрген балдарды эш-кереги јок базытка, салдымга үредип јат. Акыр, мыны канайда токтодор?»

128

«Кара городко ойто капшай ла атанатан болзо!» — деп, Торкочы тың сананып алды.

Тал-түштиң кийинде Кара ончо балдарла кинодог келерде ле, чайлап божогон кийинде, Торкочы Карага кылгандап, туткуланып баштаган. Эп јогын бойы јакшы да билзе, је өскүрип јаткан балдарым меге жуук деп сананды. Балдар Карадан эмеш ле аңыланарда, Торкочы оны ала койды:

— Сен, Кара, једеген кижиде, балдарды не баштакка үредип јадын?! Күчинг кайда бадыраын билбей турун ба? Ол кырга чыгып, таш тоолотконунг не?! Жети-Јододо андый балдар јок!.. Сен ле оны баштап јадын.

— Мен оморды баштагам јок, энебис.

— Қандый мен сеге, эне?.. Энег городто — Торкочынын бу сөстөри Караны өртөй атканына түңей болгонун бойы ла озо сезип ийди. Керек дезе энег јок деп ајдарга санайла, ол ло тарыйын токтодынып, бала чын энезиниң өлүминде бурузы јогын сананып ийеле, азырап алган энезине токтоды. Не дезе, Караны да онын баскынында бурулаарга ас, городто ол энези база бурулу. Караны анайда бош салып азырагандар деп.

Кара бу тужында Чинчейле баштап ла јолыкканын, оног экинчи, үчинчи катап туштап, Эрте энези машина анданганынаг улам јада калганын, оног оны Маадай адазы городто јаш балдардын туразына экелип салганын, бир канча өйдин бажында көрөргө келерде, керек дезе, аларга да сананган ошкош, оны өскө кижиде азыраарга алганын сананды. Ол өскө улус — Каранын адам-энем деп айдып жүрген Макар ла Мария. Омор Караны сырай ла эмчек тужында алганы јарт. Кара эмди ле оны јарт билип, омор оны бир де адылбай, каарбай, ачындырбай азыраган. Азырап јат. Сурак јок ары-бери жүргенде, акту жүректен оорыгылап, келзе, учы-кыузы јок сүүнгийлейтени кайда...

— Мен слерди ачындырарга санангам јок — деп, Кара Торкочынын алдына актанды.

— Тубалаба сен меге мында! — Торкочы оног артык атыланды. Ол бойынаг јиитти анайда айтканынаг, тилге јайым берип ийгенинег уйала берди. Јүзи кызарып келип жүргени кирелү бе. Бек тудунбаганча неме болбозын сананды. Је бир топчы чечилген болзо, арканын чечер ой база келип јат деген бирүзи, Торкочы көзин кылгандадып ла турды.

9 Т. Шинжин

129

Кара өбй энезинин калганчы сөстөрине баштап тарыйын ачынбады ошкош. Байла, олардын учурын ондобогоны жарт.

— Кара, мен айт жадым: сен бого келеле, көп баскындаба!.. Бистин балдарды баскыга, тербезенге үретпе.

— Тербезенге канайып? — Кара кайкап чыкты. — Мен баскын-тоскын кижн эземим. Мен слерге, эне-адама, айылдап келгем... — Лигтин кежиринег кей чыкпай тургандый. Бир жанынан бу мындый сөстөрдн баштап ла айдып, жүрүминде ачынчылу сөс укпаганына түгөй. Билер болгон болзо, байа ла ачынып, Торкочынын айтканына кату каруу жандыра эди.

— Бу өйгө жетире бистин балдар журттын ортозыла кереги, тузазы жок баспайтан. Эчки чилеп, кырга чыгып, таш кырлабаган... Слер ле анда, городто, анайда салдымга, тербезендеп базарга үренип калганыгар. Онон... онон бис сего канайып эне-ада болотоныс. Сенин ада-энег анда!.. Городто. Бот оноор жан.

— Мен мында эмди де көп жүрерим. Не десе мында чын адам, энем... Ол ада-энем жүк ле азырап койгондор. Чын ада-энем слерлер.

Кара ада-энези керегинде билерин көксинег жүк ле арайдап чыгара айтты. Бу мыны ол азырап койгон өбй эне-адазы Мария Иткечековна ла Макар Спроковичке чыгара айтпаган. Кара Торкочынын айтканыла жөпснбей, ого чокымдап айдар күүни база келди.

— Менин чын адам Маадай. Макар эмес. — Торкочы өбй энези деп билзе де, же оны ачындырбаска жөмөди. — Чын энем — слер. Канайып мен бери жанбайтам?.. Же городто ада-энеме сөс жок барарым ла. Таштабазым оларды, азырап койгон улусты.

Каранын бу сөстөрнн эжиктег кирген Кыпчак жарт угуп ййди ошкош. Оны ээчий киргилеген Аржан, Ырыс, Мария, байла, уккулабаган. Же Кыпчак укканы жарт.

— Эне, Кара городко жанбас. Ол бисте артар.

— Тылбыраба!.. Сенег эрмек сураган кижн жок! — Торкочы уулын адылды. — Отур, ажан. Байа коомой ажандын не!

— Ажанбазым!.. Тойу! — деп, Кыпчак кыйгастанды. — Не арбан тураар?! Карага!

— Сенин керегин жок, учкан — энези база ла кыйгыра салды. — Учукпа... Учукпа дейдим.

Кемде де үн жок: Кара да, Кыпчак та, өскөзи де — ончозы Торкочы жаар кату сыркынду көргүлейт. Балдардын кезеде көргөни ого жарабаганы жарт. Ол оларды тышкары барып ойногор деп жакарды. Балдар жерлеринег күүн-күч жок өрб тургулап, ээчижип алып, барып эжиктег чыктылар. Кара жеринег кыймык та этпеди. Отурган жерине жапшынып калгандый.

Карага Торкочынын көстөрнннн соогы жыланнын соогынан артык немедей бодолды. Онын арбыжын угуп, бурузы кап-кара көстөри билер-билдирбес жашка чыктала тартыла бергени билдирет.

— Адаг адаг ла... Бот мен... мен... энег эмес. Менин ле ол азырап алган Мария деп энегннн нези башка? Сени ол до, мен де чыгарбагам. Өскө улус бис... Адаг... мында удур айткадый сөс жок. Ончозы чын. Оны сен чике билип, топ-торт ондоп алар учурлу.

— Же көп куучын жок! — деп, Кара кезе айдала, тышкары чыкты. Онын ачынып, кородоп турганын Торкочы жакшы билип, ичинде маказырап турганына түгөй болды.

Ол күн Кара айылга сүрекей орой келген. Келзе, Маадай адазы айлында эмтир. Торкочынын да, адазынын да чырайлары соок. Балдардын үни та кайда барган. Айылдын ичи тымык. Чедиргенннн тызырт эткен табыжы ла угулып калат.

— Бүгүн тын иштедеер бе, ада? — үнинде чала соок сыркынду Кара сурады. Маадай сертес эде бергендий болды. Уулы андый сурак берерин сакубаган болгодый. Ончолорынын чырайлары бүрүнкүйде бүрүнкүй ле көрүнип турды.

Маадай жалакай айдарга кичеенди:

— Эки жүс центнер обоо тургустыс. Чапкан өлөң тапту ла кургап калган. Жагыс ла жуур, обоолоор керек.

— Жакшы — деп, Кара жагыс сөслө, угуп алала, айтты.

— Жакшы эмей, аа, балам — деп, Маадай айда салганын сеспей де калды. Бу ончозына, байла, солун ла эп жок угулган ошкош деп сананып ийгени жагыс ла ого жарт. Өскө улус та нени сананды болбогой. Же улус билбей аа: куучынын башталарында ла бу ла тал-табыш керегинде. Кычыраачылар оны ундыбаган эмей. Бу айдылганы — онын улантызы. Кандый да болзо, Кара жүрүминде улусла баштап ла тарыйын мынайда кату куучындашкан.

Одус экинчи бажалык

Јети-Јододо Қайдаровтордын айлында Қара жанынаг кандый табыш болуп турганы, кандый да билдирер-билдирбес көлөткө бар немедий. Јука булуттаг. Је ол «кө-лөткө» эмес, ол— Қараны каралаган Торкочынын ады-лыжы. Көп улуска угулып калган. Улуска не жаразын, анда јакшы неме бар эмес.

Салда Сүмерович бир күн Қарага јолыгала, эмеш-умаш куучындажып турала, күннинг көзи ачу дейле, оны јуртсоветке киреек деген.

Мында олар экү узак отурган: Қара нени иштеп тур-ганын, Јети-Јодого бу тарыйын не келгенин, адазынын айлында јакшы ба, айса анда, городтын јаказында јуртта, јакшы ба — көп-көп сурактар аайынча куучын өткөн. Салда Сүмерович, улусла иштеп үренип, таскап калган кижини, јииттин не кунукка тўжўп турганын со-ныркады:

— Сеге, мен бодозом, Қара, мында күч. Бу ла јуртта. Андый ба?

— Јок, блар... Кем јок. Кунукчылду эмес.

— Адан блөг ижине кожо иштеерге кычырбайт па?

— Јок... Амыра ла деген эди. — Қара бир күн ада-зыла кожо бригадага барарга күүнзегенин айдарда, ада-зы канайда айтканын эске алды.

— А иштеер күүнин бар ба?

— Бар да болзо, је ой јок... Мен бу күндерде јана-рым. Анда эне-адам сақып јат. Оног керектер көп.

Салда Сүмерович уулга ачу этпеске кичеенди. А бу адазы ада эмес пе деп сураарга турала, токтоп калган. Олордын ортозына киришпес. Қемди эне-адам деп ай-дар, бойынын күүнинде. «Бала азыраган јер јаар ба-рар» — деп тегиндү айдылган эмес.

— Меге мында јүерге күч, — Қара кенетийин айда салды. Јиит кижини мынайда ачык-јарык айдарын јурт-советтин председатели сақыбаган. Көп лө јииттер онын алдында болгон: ончозы — јаштаг ала бу ла Қаранын кубаарына јетире. Алдыртып алып, не иштебей турган ла, үренип не барбай турган ла, эне-адазына не болуш-пай, белен ажанып, кийинип турганын јанынаг куучынды ас өткүрген эмес. Је ончозына кажы ла јанынаг јуук-таган, мекелеген, эркелеген, адылган, каарган. Бир-эки

јагызы ла бойын буруга тудар. Ак-чегин, не недег ка-маанду болуп турганын јүк ле арайдан билип ала-рын. Андый актанган, јастыразын чыгара айдып турган улуска болужарга да јакшы. Эрмектежерге, ачык-јарык болорго. Тон ло туманду аркага астыгып јүргенине тү-ней эмес ине. Чала айас, билдирлү. Онын учун Салда Сүмерович Қаранын неге күчсинип јүргенин билип алар-га кичеенгени јолду:

— Бу јерде јүреринде, айса, оорып турун эмеш пе?.. Айса оног эмес пе?.. Бойын не деп сананып јадын?

Қара бек колго туттурганын јангы сезип баштады. Не де болзо, ненин учун ого мында күч болуп турганын айдарга келишти:

— Ондоп, аайланып болбой турум, блар... Мени јаш-таг ала азыраган улус — ада-энем. Чынынча, Мария Иткечековна ла Макар Сопрокович. Бир-эки јыл мы-наг озо менин чын адам Маадай болгоны јарталды. Торкочы десе өбй энем. Јок, блар, мен кемди де ачын-дырарга турганым јок. Маадай да адамды... Торкочы да энемди.

Қара унчукпай барды. Көстөринин карануйын көрзө, кижини јалтанар: та не де боло берген. Та не де мынаг озо болуп калган. Андый да болзо, Салда Сүмерович, акыр, мынын шылтагы неде болотон деп, кайдан ол ан-дый шыралу санаа јиитти тын сокконын билерге күүн-зеди. Оны билип алза, ого болужарга јенгил.

Салда столдын үсти јаар тѳжин, бастыра бойын эңилтип, араай, бүүдүмчилү ле некетелү сурады:

— Қара, уур, јартына чыгып болбой турган сурак бар болзо, меге чикезин айт... Айса Маадай адага айт-пазын, је меге, јаан кижиге, бүт. Айт, чикезин. Айса мен кандый бир болушты јетирерим... Көрѳринг де.

Экүннинг ортозында үн де јок. Тымк. Је Салда Сүме-рович улалтты:

— Бот, адан-энен, азырап алганы, Макар Сопроко-вич ле Мария Иткечековна дедин. Јаштаг ала... Оны-зы чын... Ол ада-эне болор. Алтай улуста мындый сѳс бар: карындап чыгарган улус ада-эне эмес, а азырап алган улус ада-эне болуп јат. Байла, сен оны ондоп јадын, Қара?

— Оны билип јадым — удур јиит јѳлсинген аясту айтты. — Санангам... Узак-узак... Чын да, азыраган улус, байла, ада-эне болуп турган.

— Мен билгем: сен бу янынан ол суракты ондоп жадын деп — Салда Сүмерович унчукты. Эмди ого база бир алтам этсе, не күч болуп турганы жартала берер деп шүүй сокты. Же кандый суракты берзе артык, билбей отурды.

— Же ол ло, блар... Онын бажына жарт чыгып болбой турганым ол. АЙса онын учун мен слерге кунукчылды көрүнгеним ол.

Салда Сүмерович жинттин көстөрине чике көрди. «Нени де айтпаска сананды. Кем ого эне-ада болгону бил турганда, та нени де жакырып жат» — учында председатель сананды. Эмеш унчукпай, удурате-дире көрү-жип, экү отургылады.

— Же, Кара, база кандый уур сурактар бар болзо, сен менен кемзинбе, өскө кижини, журтсоветтин председатели деп. Кел тур... Мен жаантайын болужарга белен.

Колдорун беришип эзендежеле, Салда Сүмерович жеринде ле артып калды. Кара эжиктең чыгып, жолды өрө басып, адазынын айлына жанды. Келзе, анда жагыс та Торкочы эмес, же Куйка, арткан карындаштар база айылда эмтир. Чинчей эжези иште, почтада, Кара байа ого кирерге санайла, көксинде уур санааны бадырып болбой, оны көндүрө өткөн. Ол эмес болзо, Кара мынды уур айалгага киретен бе: бүткен не, жанып келзе, олар ончозы оны жылу уткыыр. Же керек ондый болбоды. Маадай, Мекеш, Чинчей, Кыпчак, керек десе оок карындаш-сыйындар — ончозы онын жанында. Ончозы оны жылу уткыган. Же жагыс ла Торкочы. Кара баштап та келерде, онын соок көрүжин, онын каа-жаада ачу эмезе чым этире айдып ийген сөстөрүн жаантайын сезип туратан. Эмди, экинчи катап келерде, Торкочы оны сүрүп жат. Өскө не де жок... А Куйка, адазынын эжези? Ол до ого ачык-жарык.

— Кем эште болдын? — Куйка жалакай үндү сурады.

— Кемде де болгом жок... Тегин ле бас жүрдим — деп, Кара каруун берди. — Тышкары жакшы... Бас жүрерге.

«Кара мынайда өнөтийин айтты эмеш пе? — деп, Куйка бойында сананып калды. Ол до билер: Торкочыга Кара жарабай турганын. Бойынын карындажынын уулы керегинде эжези жаман нени айтсын, сананарга да жаман. Кайтса да Куйка Кара жанында, канайып та өскө улус азырап, чыдадып салган болзо, олар бий ада-эне.

А чын адазынан, энезинен ол ло жашта айрылганы ол. Айдарда баланы өскүс өскөн дебей оны».

— Сен бу менен не барып конбой жадын, балам? — Куйка база ла ого баштанды. — Жер толтыра. АЙса менен эмеш үрkip туруң эмеш пе?

Анайып куучындажып отурганча, аттын тибирти угулды: Маадай келди ошкош. Кыпчак эжиктең бажын чыгарала, кайра бурылып, айтты:

— Адам эмтир.

— А бу бүгүн не эрте иштең келетен? — Куйка соныркады.

— Не эрте, өйинде болбой, Торкочы токынадып айтты. — Ишке эрте чыккылап турганда, эрте жанбай, а.

— А бу кижини алдында, жуу тужында, торг ло түн киргенче ле иштейтен жок по. А бу улустың эмди жагы кубулган.

— О-о, жуунын токтогонуна бери одус жылды чик жок ашкан. Эмди нениң албаны келген, түни-түжи иштеерге. Жуу-чак бол турган эмес. Амыр өйдө. — Торкочы куучындап отурды.

— О-о, мен санангам, Кара жана берген — деп, Маадай, чайлап отурала, куучындады. — Бүгүн Сары-Кобыда ончо чапкан өлөң обоолонгон. Эрте жандыс.

— А, күндөрдүн жакшы турганы тен талдама — эжези Куйка жөпсинди. — Жагыс ла түни-түжи иштеер керек... Же азыйдаазындай кызалаң бий эмес, эм не анайда албаданар — деп, жагыс ла Торкочынын эрмегин эске алып, Куйка куучынын божотты.

Маадай кечеден бери Каранын жүзи-бажы караңууланып калганын сезип, оны, адазын, бойынын көрүжиле уткыбаганын сезип ийген. Бүгүн база ла андый. Керек Торкочыдан улам болуп туру эмеш пе деп, Маадай чайын ичип, сананды.

Энирги чайлаш божогон кийинде, Маадай Карага айтты:

— Барып ат улаарып салаак.

— Же — деп, уулы жөпсинди. Ол керек десе сүүне де берди ошкош.

— Мен база кожо барарым! — деп, Кыпчакты ээчий Ырыс та, Аржан да түймөп чыктылар.

— Же, слерлер айылда артыгар. Уйкуктарга белетенигер, — адазы балдарына айтты. — А бис удабас ла жедип келерис.

Торкочы кылчас эдип, Маадайга аярды. Оноң Карага. Қажызы ла оны билип ийди — Маадай да, Кара да. Же нени де айдышпады.

— Эңирде кайдаар барарга тураар?.. Јадып уйуктагылагар! — деп, Торкочы балдарын арбап ийди.

Адалу-уулду атты јединип алып, айылдан ыраак кобынын оозында састу јерге келдилер. Мында улус ат армакчылайган јердин бирүзи: олөнгі јажыл, кем јок элбек јер, ого коштой суу јанында. Эртең аларга келген, оны бу ла јанынаг сугарып алар.

Јети-Јодо јурттын эңирги электроотторы оромдордогы столмолордын баштарында јалт эдип күйүп чыктылар. Орой эңирдин эзини серүүн. Қайтса да јайдын калганчы айынын күндери башталган. Түште јылу, керек десе изүү де. Же эңирлер эмеш соогын тартынып баштаганы ол күс келеринин темдеги болуп баратканы ол.

Маадай ла Кара атты армакчылап салала, кайра болдылар. Јолой Маадай јолдон туура чыкты, Қараны алганча. Јаан удабай корсок-корсок таштар көрүнди. Ол таштарга једеле, Маадай айтты:

— Је, отураак... Бир эмеш куучын бар, Кара.

Кара алаң кайкап, адазынын айтканынаг кыйышпай, кожо отура түшти. Анча-мынча отура түжерде, томоноктор кыгыражып, кулактарынаг, колдорынаг тиштегилеп баштады.

Маадай эмеш унчукпай отурала, уулына баштанды:

— Кара, мен сенле эмеш куучындажайын деп. Бу ла ой јок... Јайдын ойи, малга азырал белетеп јадыс. Бойын көрүп јадын. Менде сего бир сурак: бу Торкочы ла слер экүгердин ортогордо, мен үйде јок болорымда, не болуп јат? Бот, Кара, сен нени де јажырбай меге оны айдып бер. Ол бир јаан сурак.

Уулы адазына бир катап ајарып көрди. Бозом бүрүнкүйде адазынын кебери сомдолып көрүнди. Онын маңдайындагы чийүлери јетире ајарылбайт. Ол та кородоп, та соныркап сурап турган — јарты јок.

«Торкочы энем мени адылып, керек десе сүрүп те туру дезем, олардын ортозында аайы-бажы јок табыш чыгар. Је бу адама онын ордына өскө неме ајдар» — деп сананала, Кара айтты:

— А, ада, ого не ајару салар. Мен эмеш ол туку кырга чыккам. Јуртты үстинен төмөн көрбөргө. Қыпчак, Ырыс, Аржан мениле кожо болгон. Байла, энебис ого

ачынып турган болор... Оноң өскө не де болбогон.

— Бого кижі ачынар неме бе? — Маадай кайкады.

— Та — деп, Кара унчукты. — Оноң өскө не болотон, билбей јадым.

— Нени де јажыр турган ошкожың, Кара?

— Слердең мен нени јажырарым, ада?.. Не де болбогон. Је мен билерим, энебис ол ло кырга чыкканыска ла, кинога јүргениске ле ачынып турган ошкош.

— А сениң мында не буруун бар?

— Байла, балдарды баскынга, баштакка үредип турганыма.

— А, тегин ле калас неме, — Маадай ол керек эмес деп сананды ошкош. Уулы анайда ла ондой соқты. Айдарда куучын мыныла божоор учурлу. Је Кара ол оң ойдо адазынаг сурады:

— Ада, слер мениң чын адам. Чын ба?

— Чын, чын, балам. Чын. Сен мениң уулым.

— Энем десе Эрте деп атту. Авариядаг јада калган... Чын ба?

— Чын, балам, чын. Сен оны ончозын билеринг.

Оны ончозын Карага Чинчей куучындап салганын Маадай јакшы билетен. Онын учун эмди јагыс ла «чын, әйе» деп јөпсинип отурганы бу.

— Мен эм кемнинг балазы, оны јарт билип турганым јок. Та слердин, та ол улустың?

— Мениң балам. Сен мениң уулым. Чын адан мен. Ол Мекеш, Чинчей, Ырыс, Аржан, Мария, Қыпчак — ончозы сениң кожо чыккан акаң, эјен, сениң карындаш-сыйнын болор. Бастырагар мениң балдарым... Сени јаш балдардын туразына апар койоло, он сегис јыл мынаг озо таппай калгам. Өскө кижиге азырап алзын деп бергилеп ийген.

— А не керек мени ол турага бергенигер?

Маадай, байадаг бери эрмек-сөзине јайым берип, Қараны мензинип отурган кижі, онын бу сурагына кејиринин кейи кезе тартыла берди ошкош. Эмди ого, уулына, нени ајдар? Қанайда актанар? Қандый сөстөр ого куйак болор? Бу сурактын каруузы Маадайдын јүрген бастыра јүрүминде эң ле каруулу сурак болды деп билдирди. Эмди чын ла айтканынаг уулынын, бойынын салымы, айса болзо, камаанду болор. Је не деп ајдар?

— Ол тушта сен кичинек... Қабайда ла болгон. Ме-

кеш ле Чинчей эмеш ле чыдагылап калган. Меге, жагыс-кан арткан эр кижиге, кабай баланы чыдадарга күч болгон. Же государство эмеш чыдадып болужар деп улус айдыжарда, чын, ол ло тушта мен сени ол городко апарып табыштырганым чын. Канча катап барып, жолыгып, көрүп жүргөм. База ла бир катап барзам, сени азырап аларга өскө кижиге алган дешкен. Ол ло, таппай калганым ол... Оноң Чинчей городко үренип барала, канайып та сеге жолыгып, куучындашканы ол ине... Эм сен бу, бисле кожо. Чыдап калган. Кижиге кемине једип калган.

— Айдарда слерге күч болордо, мени государство азырап берзин деп апарып, бойоордон јайлаткан тураар не! Эмди чыдап каларымда, мени уулзап, балазап јадыгар... Чынында айтса, мениң ада-энем јок... Бу дөбөн келерден озо мен андагы ада-энемле тың тартышкам. Чын адам табылган деп айткам. А келеле, мен өскө куучын угуп јадым.

Кара учукпай барды. Маадайда үн база јок. Бу куучында адазы бурулу болуп калды. Ол оны јакшы онгодды, је ончозы орой. Тың орой. Же ол ок өйдө Караның јүрүми жаңы башталып јат. Суракты чын ондоор кемине јеткен. Эрдин санаазы, эттин бышканы деп, улус тегиндү эмес айдып јат. Онын учун Маадај јалакај үниле айтты:

— Кем сеге ада-эне — оны бойың бил. Же сен анайда ок билип јүр: Маадај адан качан да болзо, сениң жаңында болор. Бойың шүү... Менде јадар болзон — менде јат, анда ада-энеге барар болзон — бойыңда.

Адалу-уулду келзе, ончозы уйуктагылап калган эмитир. Кара күнүн ле уйуктап турган орынына јадып, адазыла канайда куучындашканын эске алып сананып јадала, уйуктап калды. Маадај уйуктап болбой база узак јаткан. Же түн ортозында онын тың эмес козыргы угулып баштады. Ончозы терең уйкуда.

Одус үчинчи бажалык

Ол күн Кара бу јүрүмде бойы керегинде баштап ла сананган. Кемди эне-ада деп айдар, кажызына артар, кажызын ич-буурдан јажын-чакка бойына јуук алып

јүрөт? Онын мынайда јүргенинде кем бурулу, Маадај?.. Јаш балдардын туразынын заведующийи?.. Кем?.. Маадај адазы уулын кысканып, јада калган Эрте энезинин агы-чеги учун кереестеп, шыралап туруп азырап алган болзо, айса болзо, бу ла өйи энези — Торкочы оны тон ло јаман көрбөс эди. Көстөрдин учыла. Кадалгак ла кородолду сөстөрди ол тушта не айтсын. Мынайда јүргенинде ада бурулу. Ол ло Мекеш, Чинчей чыдап калган јүргүлери. Кара бойы да, је жагыс ла өскө јерде, өскө улуста. Эмди ого ол өскө улусты ада-энем деп айдарга келижип јат. Чын, оло оны туку ла ала јаштан азырап алгандар. Балам дежип, эмдигече ле онын кийинен јүгүргилеп јүрөт. Караның мынайда јүргенинде олоордын бурузы бар ба?.. Јок, оло оны јакшы көрүп, көп балдардын ортозынан талдап алгандар. Караны азырап алганында олоордын бурузы јок. Ада кижиге чачып ийгенде, государство азырап берзин деп, ак јалаңда улус мында не бурулу? Карын азырап алган... Јабыс көрбөгөн. «А кайттым не? Азырап салган ада-энемди, бу бого келерге болуп, не јаман көрүп, јастыра сөс айттым не?» — деп, Кара түндүк јаар көрүп, бойынан бойы сурады. Јети-Јодого келеле, јажына јадарга турган чылап, олоорло калганчы катап куучындажып, айрылыжып јаткан неме чилеп. Э-э, јастыра! «Мениң ада-энем бар, мен олоорго барып јадым!» — деп айдала, бор-сар киймин рюкзакка сугала, атанган. Эмди бого келерде, адазы ишке јүрө ле берзе, Торкочы балдарды тербезенге үредип туруп деп каарып јат... А байа эңирде адазыла экүниң ортодо не куучын? Онын учуры неде? А-а, адазы Караны кемди ада-энем деп айдарын, бойында деген. Мынызы не учурлу? Мениң кыйыжып јат па? Мен олоорго артык оос по? Туразынын ичинде артык јер алып алдым ба?.. Јок... јок. Мен эмди чыдап калгам... Айса, Маадај адам онын учун эрдин санаазы, эттин бышканы деп айдып турган... Айдарда кемди ада-энем деп айдарым, ол мениң керегим. А меге, мениң де учун, Маадај адам јуук. Ачу, энем Эрте јада калганы, байла, мен онын учун адама килеп турган болдым ба? А не килеш? А меге ол килеген бе? Айса килеген болзо, мени городко јаш балдардын туразына не апарып таштаган?.. Таштаган... А мен чыдајла, мындыј болужы јок кижиге килеп јадым. Не?.. А акам Мекеш? А Чинчей? Олоор кожо чыккан ака-эје ине...

Олор до мени бери тартып жат... Олорло кожо жүрөк күүним келип жат... Байла, кожо чыккан учун андый. Жаңыс эне-аданын... А менде, андагы эне-адамда, менен өскө карындаш та жок... Жаңыскан... Жаңыскан.

Каранын көстөри уйкуга чала жумулып баштады. Бир катап эстей сокты. «Жок, мынайып жүргенче, ыраак жүрө берзе торт... Сананбас. А тирүү жүргөн кижини мыны ончозун канайып сананбас? — деп, Кара база ла сананды. — Бу мындый санаалар кижини, көлөткө чилеп, кайдаар ла барза, сүрүжип жүрери жарт. Онон бу Торкочынын арбыжы, онын айткан сөстөри кулакка жаңыланып турар, кижинин көксине эбелип, истежип тургандый. Көлөткөдөн ары... Жок, онын ордына олордын ортозына жүргенче... жаман көрдүргенче, блаашка жүргенче... өл... өл... зө торт... — Кара кенертең, чочыган чылап, атпас этти. Көзүн ачып, түндүк жаар көрди. Айылдын ичи кап-карануй. Түндүктөгөн жылдыстар мызылдажып көрүндү. Кара жалтана берди: — бу өлүм — карануй, а көстөри десе суркурап, үстинен төмөн көргүлөп жат... Жок... жок...»

Кара жуурканнын алды дөөн бажын сугуп, көзүн жумуп ийди. Жүрегинин согужу торт ло тирсилдеп жат. Чек ле кам түнүр сокканына түнөй. Кара оны, камды, кинодог көргөн.

Журтта каа-жаада ийттер үрөт. Суунун шуулты үзүгү жок. Каа-жаа не де болыр-болыр эдил калат: байла, суунун түбинде анданышкан таштар. Кезикте, суу бийинде жаан эмес те болзо, таштар база анданып, тоолонуп турбай.

Таң эртен Торкочы уйды саайла, чай азып, курсак белетеп турарда, Кара туруп келди. Арткан балдар уйкуда ла. Маадай атка барала, жаңы ла келген эмтир. Торкочы нени де айтпай турды. Не де болбогон немедий.

Кара тышкары чыгала, ары-бери аыктанды: ол ло бойы, эбуре жап-жакыл, эзин серүүн, күн айас. Же андый да болзо, бу ончозы ого жылбизи жок, теп ле тегин неме деп билдирди. Олордо Каранын не кереги бар деп бойында сананып калды: «Мен де жогына олор турган, бар да болорымда андый, жок то болзом, телекей телекей ле болуп артар».

Айылга кирип келзе, Чинчей уйкудан туруп, жүзи-бажын жүнган, арчынган, таранган турды.

— Кандый түш түжелген, карындаш? — деп сурады.

— Жок, не де түжелбеди. Нени де көргөм жок.

— Жакшы — деп, Чинчей күлүмзиренди. — А мен түжимди кайкап жадым. Бу ла сенин келтегей өдүгүн сууга арай ла агып, жүрө бербеген. Жүк арайдаг тудуп алгам... Онон көрзөм, өлөң чаап турганымды. Андый-андый ла түштер...

— Жаман түш турбай ол, — Торкочы тууразынаг айтты. — Өлөң чапканы. Кижини түш жеринде агаш кессе, өлөң чапса, жаман неме дежетен жокпо.

— Бай бар анда... Кей неме не ол ончозы — Маадай айтты. — Мен бу жүрүмимде кандый түш көрбөдим деер. Калас ла неме не ол.

Ончолоры унчугуш жоктоң чайлагылап алдылар. Чинчей почтазына, Маадай өлөң ижине, Торкочы десе айылдаг чыга иштеп турган бригадала иштеп барарга шыйдындылар. Балдар уйкуда, керек десе Кыпчак та. Кезикте ол эрте туратан.

— Балдар ойгонзо, ажанып алзын — деп, Торкочы эжиктег чыгып жадала, айтты. Бодоны оны Карага баштанып жакыган ба, кандый.

Кара унчукпады.

— Сен, айса, менле кожо чабандардын бригадала барып келерин. Эрте мен тайга чыгарым. Нөкөрим тайгадаг түжер ой жеткен, — деп, Маадай уулынаг сурады.

— Жок, мен кайдаар да барбазым, ада, — уулы айтты. — Айса болзо, город барарым.

— Же, онызы бойында — деп, адазы өлөңгө атанды.

Күн өксөп чыкты. Куштардын үндери кайдаг ла угулат: агаш аразынаг, жалаңдардаг, кажаа-таскактардын жанынаг. Айылдын жаны өтөксү, кандый да жинзү десе, торт. Уйлар бу ла айылдын эжигинде жаткылаганда...

Куйка, күн өксөп чыгарда, таарда аарчызын күнге кургадарга, таскагынын үстине чыгып, жайынты жайала, аарчыны оодып, кургазын деп жайып отурды. Каа-жаа ол Маадай эш жаар көр салат: олор ончозы ишке баргылаган. Карындажынын балдары чыдаган да болзо, Куйка түнөй ле каа-жаада мал-ашты кичееп, бала-барканы көрүп сал турбай. Энцикпес турганда, бойындыкы кайда, база ла кичеер керек.

Аарчыны жайып, канзага таңкы азала, таңкылап

отурды. Бир-бир өйдө таскактын үстине такаалар да чыгып турбай, Куйка аарчыны карын олордон жажырып, таскактын үстине чыккан ийне.

Куйка бир ле көрзө, Кара кыл ба, кайыш па тудунган адазынын айлынын эжигинде турды. Ол оны анча-мынча аяктап отурала, такаа калактап ийерде, туура көрүп, ботпышта тууп ийген болор деп сананала, ойто Маадай эштин эжиги жаар аярза, байаа Кара жогыла. Мынаар ла көрөйин деерде, ол таскактын ичи жаар кирип жатты. Жагыс ла онын жалбак жарды көрүнүп калды. Байадаг бери нени де сананбай отурган кижичочый бергендий болды: ол не керек колында кылду? Акыр бу таскак жаар не киретен? Куйканын баштерези быжырт эт калды ошкош, көстөри караңуулана берди. Ол таскагынын үстинен өзөк жаар калыганын сеспей калды. Маадай эшке жүс метрдег ажыра. Карган кижичок жок күчин жууп, жүгүрүп ийди. Кыпчак бу өйдө тышкары жагыс ла чыгып келген, керилип, эстеп турган бала, жаан эжези жүгүргөнчө келеле, олардын таскагына кире бергенин кайкады. Ол ло тарыйын кыйгы чыкты.

— Бу сен канайып турган, Кара!

Кыпчак мыны угала, таскак жаар болды. Кир келзе, жаан эжези Карала уружып турды. Каранын мойнында кыл, бир учы сайлама агаштаг буулап салган. Куйка Караны көксинен өрбөкөдүрүп, мойнынан бууны уштып, күчи жетпей тургандый болды. Кыпчак ого болужып баштады... Жаан удабай кылды мойнынан суурып алдылар. Куйка Караны жерге салып, көксин ары-бери кыймыктады, жаагына алаканла араайынаг тажып, тумчугы жаар үрүп турды.

— Бу не болгон бала?.. Кижичок не мынайдар? — деп, Куйка кайкап, чала тудуш ла арбанган аясту айдып турды.

Анча-мынча ой өттү. Кара, чалкойто жаткан кижичок, учу-учында көзин көрдү: байла, кайкаган, түш жериндеги немедий. Бу эжези Куйка не керек мында? А... бу Кыпчак база мында, нени эдип турган улус болотон?

Жада-жада, Каранын сагыжына киргени — буу тудунала, таскакка киреле, бууны мойнына кийдире соккони. Онон нени де сеспей калганы. Ол ок өйдө ол бойын, байла, санаазы чыгып, ол барадып, жап-жарт көргөнү. Көрүп турза, Кара кичинекей эмтир. Чамчазынын алын эдеги томыра жыргылып калган, штаны кыска, ти-

езинин үстинде ле. Чырайы кара-күрөң, чачы кап-кара, үни чичке. Буттарында өдүк жок, сабарларынын ортозы ачып турганы билдирет. Же ол кичинекей уулчак жап-жарык күннин алдында, жап-жарык өлгөнүн ортозында. Бери, удурала келеткен эмтир. Күлүмзиренген, эки колын ичкери чөйө туткан. Кайдаар ол келеткен, байла, бу ла бойына, жаан тужына. Онон көрзө, Кара эмеш чыдап калган, сыртында бичиктү сумка жүктөнүп алган келип жат. Баштапкы класста, экинчи, үчүнчи, анайда, анайда сегизинчи класста, же кажы ла тарыйын ичкери ле келедет, бу ла качан жууктайт десе, жок, та жол узун, та бой ол өйдө бери ыраак жүрө берген, а бала тужы ого жетпей ле жат. Энези, Мария Иткечеконна, эдектери жайылып, «Кара!.. Кара!» деп кийининен жүгүрүп ле келип жат. А Кара десе онын алдында, ичкери ле келедет. Келедет. Качан жедип келбегей десе, жок. База ла бир тужы кенерте, тен жалкын чылап, солына бертир. Кара мотоциклдү, жаан бол калган. Адазы Макар Сопрокович онын кабай-люлькасына отурарга кийининен жүгүрүп келедет. Кара эмди жаш эмес, жаан, үстиндеги эринде азу сагалы кирмейе өзүп келтир. Ап-апагаш чамчалу, штанынын каразы торт ло көмүр. Чачы узундай өзүп калган. Кандый жакшы көрөгө. Же кайдаар мантат келеткен. Кара көрүп ле жат, бойын, же кайдаг көрүп турганы жарты жок. Ме, мотоцикл жок, Кара абра-чанакей эдип турган жеринен чыгала, кирлү кийимдүзи көрүнүп, база ла бери көргөн бойынча, колын ичкери сунуп келедет. Онон Чинчей жолыгат, артып калат. Кийин жаанында. Бу, ойто ло Мария энезиле, Макар адазыла адылжып ийеле, жаман рюкзак жүктөнүп алган келедет. Бот сего, Торкочынын кыйгызы угулат: сен менин балдарымды базытка үредерге турун! Удабас городко эчидип алып апарарын! Анда кайлык ада-энеге жууп алып, тербезенге үредерге турун!.. А Маадай адазы онын жаанында, Кара алаңдуу көрөт. Адын тискининен жединип алган. Кара олардон айрыла соккон бойынча база ла ичкери баскан, бу ла алдына тура түшти. Бу ла, бойына бойы жолукты. Ол ло алдында жарык телекей жоголо берди. Караңууй кире ле конды. Кара жагыска, караңууйга курчадып, тыныжы жетпей ле турган ошкош эди. Күзүрөп, жызырап, кайдаар да учуп баратканы билдирген. Ол ло шык эде берген ошкош эди. Жаан удабады, кандый да

табыш кулагына там ла там угулып келетти ошкош. Там ла там тыгыда... Кулактары сыый эделе, токтой берди. Төжин не де базырып салгандый, уур, жүк ле арайдаг тыныш алынган. Эди-каны жеңилденип барарды, кандый да изү суу урулып бараткандый билдирди.

Қара кыймыктанып баштады. Лаптап көрзө, өтөктү таскактын ичинде жадыры, жанында тизе бажында Куйка эјези, эки көзи чек ле тазырайып калган эмтир. Онын билинип келеле, уккан сөстөри мындый болды:

— Қайткан, Қара, сен! Бу кижі жаш тужында мынайдар ба? Сеге жүрүм жүрери күүниңе тийди бе? Көрзөң оны, же карын, канайып көр калдым болбогой!

Қыпчакта үн де жок. Эки тизезин тайанала, Қараны эңчейип алган көрүп турган эмтир. Қара чөйилип калган жатканын жаңы ондойло, өңдөйө туруп келди. Устинде каландап турган бууга кылчас та эдип көрбөди. Уйалып турганы коркышту.

— Же, түр өрө, туку айыл дөөн бас. Чайла барып — деп, Куйка бойы өрө туруп баштады. — Бас, бас.

Қара оны ээчий, жаш бала чылап, уккур басты. Күннин чогы изип калтыр. Кей жылу. Такаалар тышкары жемзенгилеп жүрди, жарылган балдарын ээчткен чоокыр такаанын табыжы кайда да өлөңдү чалканның ортозында угулат.

— Бас, мен байа чай ас койгом... Сени келет деп. Куйка Қараны айлы жаар ээчитти. — А сен, балам, айлыңа чайлап алала, энең нени жақыган эди, оны ончозын бүдүрүп сал — деп, ол Қыпчакка айтты. — Оноң келер болзон, кел.

Чай урардаг озо, Куйка Қарадаг сурады:

— Же не болгон, сен оны меге, жажыт жоктон, куучында бер. Жажырба, өскө кижі жок мында... Уйат не бу. Сен эмди жаш кижі, жүрүмин ончозы алдында. Жүрер ле жүрер керек... А сен, тен кижі ондоп болбос не бу?! Же куучында.

Қара унчукпай узак отурды... Оноң ол айтты:

— А, кижі улустың ортозына канчаа булгалып жүрер... Бого келзе, мындаазына жарабас... Анда барза, анда табыш...

— Анда не табыш? — Куйка, Қара унчукпай барарда, сурады. — Не болгон?

Қара андагы ада-энезиле бу Јети-Јододогы адазына келерге болуп, чугаан көдүргенин, бого эмди экинчи катап келеле, Торкочыга жаантайын адылтып, кыйа көр-

дүрүп турганы керегинде куучындап берди. Ого коштой Маадай адазы оның адаанын албай турганын база темдектей сокты. Бу ла Чинчей эмес болзо, мен амыр ла жүретен кижі болгом деп комыдады. Качан јинт куучынын токтодордо, Куйка айтты:

— Сен, Қара, меге баламдый ла бала инен... Јажырбай, сениле не болгонын айдып бердин. Айтканыңа алкыш. Сен улустың ортозына тыг булгалба... Маадай адаг адаг ла, сөс жок ондо. Мен оның ла кожо чыккан эјези. Адаг кижі ле болгон эди. Же эмди өскө кижиле јуртап, оның сөзин де угуп жүрген болгодый. Же сен ого тегин јерге ачыңба... Сени јаштаң ала азырап койгон улус бар. Ол — Мария ла Макар. Чын ба?.. Чын. Қижиниң эне-адазы жаңыс ла карындап чыгарган улус эмес, а азырап, чыдадып алган улус болуп јат... Мен бодозом, Мария ла Макар сени азырап алган улус. Туку ла кичинектег ала. Олорго сен — уул... Бала. Олор сени кабайда јадардаг ала азырап алган... Бого келерге болуп, олорло тегин јерге адылышпа... Билдин бе? Бог олорго јан... Мында не көп оролыжып жүретен. Бир эмеш жүрген, болор. Андагы улус эм сени сакып, мойны чөйилип јат. Қайтса да, ада-энең... Сен меге ачыңба, мен Маадай адангың јаан эјези, база катап айт јадым: олор сениң табылганыңа сөс жок сүүнгилеп јат. Ончолоры: Мекеш, Чинчей, өскөзи де... Же бот, ол ло.

Ол ло күн Қара, тал-түштин кийинде, бор-боткозын рюкзакына салала, почтага барып, Чинчейле јакшылажып алган. Айылда бастыра карындаштарыла эзендешкен. Куйка эјезиле база. Ого байа айдып салган: «Јаңыс ла не болгон менле, слер кемге де айтпагар» — деп. Эјези ол јанынаг санаарқаба, эмди анайда кылынар деп бир де мууканба деген.

Чинчей карындажын үйдежерге Куйкала кожо јолго база чыккан. Қарага акча берерде, ол албады:

— Сениң бойыңа керек, эје. Керектү кеп-кийим садып ал деп, Қара күлүмзиренди.

— Ал ла, — Куйка тууразынаг Чинчейге болушты.

— Јолго алзан — деп, автобус келедерде, Чинчей айдала, Қараның төш карманына тудуш јирме беш салковойды суга сокты.

Қара город жаар јана берди. Чинчей ле Куйка, автобус көрүнбей барганча, јолдың жаказында турдылар.

Одус төртинчи бажалык

Жазу Маадай эшке келеле, чайлап алып, жаан удабай Кара керегинде сурады:

— Бу уулаар не керек мында токтобой турган? Улустың ортозында башка-башка куучын өдүп жат. Торкочы оны тың арбап жат деп. Кайтканаар бу слер!

— Же, улустың сөзине не бүдер бого! Базым үнин бийиктетти. — Сениң не керегин бар улуста?..

Жазу үйиниң сөстөрүн ондоп ийди: айдарда, токтоп ло калар керек. Унчукпай барды. Оозына суу уруп алган чылап, эрмек айтпай узак отурды.

Базым ла Жазуның ай кулагына, байла, Караның адазының айлында калганчы күндерде не болгоны угулган болор. Тегиндү олар Маадай эшке качан да келбейтендер. Келзе, жангыстаң келбес, экилеси айылдайдандар.

— Карала не болгон деп?.. Чикезин айдыгар, жарты жок эрмекти не тегин айдар, — Торкочы аказына ачынып, айда салды. Жегезиниң айткан сөстөрүн жарадып, ого тайанып, аказын көмөлөй согорго кичеенди. — Улустың ла сөзин уксагар, кеберееп кирер.

— Болор не бу! — Базым Торкочыга кезе күзүрт этти. — Слерлердин табыжаарды угарга келген кижжи жок мында. Табыжы жок куучын болбос неме бе бу.

Кажы да жанынаң унчугышпай барды. Оттын чедиргени тызырап, чарчап турды: тыттың эски будагын отко салган болгодый. Базым эки-үч катап эдегине ле койнына чарчаган чедиргендерди, чочып, сертес эдип, бойынаң кактап отурды.

Туку байадан бери унчукпай отурган Маадай Жазудан калганчы өйлөрдө нени эткенин соныркады.

— А, төмөңги Ак-Өзөктөги бригадага жүрүп, чалгылар таптап, тырмууштар ла эдип жүргөм. Карган кижжи оного артык нени эдер — тапкаанаң каруу берди. — А слердин өлөң ижигер божогон бо?

— Бүгүн ле, — Маадай унчукты. — Эмди бойына өлөң эдип баштаарга жараар деп, председатель айткан. Өлөң кадып бараткан турбай. Чалгыга тен ылтамча чабылбай, кыдырап жадар боло берген.

— А бүгүн сыгын айдын он төртинчи күни боло берген эмес пе? — Жазу Базымга баштанды. Ай толу турбайтты. — Эки-үч күннең ойто толбозоп баштаар.

— Эйе, он төртинчи күни. Жайдын калганчы айы, эм мынайып ла түгөнип жатканы бу эмей. Жайыла јут ла јут. Је карын, колхоз өлөңин эдип алган дезеер. Эмди улусты бойына чаап баштазын деген болзо, колхозтың ал камык јери түгөнгени јарт, — Базым танкызының суйук чанкыр ыжын оозынаң туура буркурада үрүп, куучындады.

Куучын оноң кем кемге бойына өлөң этсе, болужары жанынаң болды. Озо, Жазуның шүүлезиле болзо, Куйкага эдер. Не дезе, ол, бир жанынаң јажы ончозынаң жаан, экинчизинде, ого озо өлөң ижине болушпаза, ай кулакта амыр болбос. Оноң көргөй, кемге болужар.

— Слерге — деп, Маадай айтты, — учында бис болгойс. Бистин өлөң эдетен јер ыраак. Ого коно-түне барар керек... Слерлердийи јуук, айылдаң чыгып ла эдип салбай.

Ол ло, Жазу ла Базым жангылай берди. Олордын ал санаазы токыналу болгоны јарт, не дезе өлөңди озо кемге болуш эдип чабарын бойлоры айткан. Чынында айтса, Жазуның айткан кирезиле, өлөңди кажы ла кижиге чабары эки күннең өтпөс. Озо баштап жаан ачык јерди чабар, а кыйык-бычыгын кажы ла кижжи тапкаанаң бойы чукчып, чаап алар. Јаантайын анайда эдип турбай.

— Бис экү ологорго болужарыс, — Торкочы јалакай үндү айтты. — Эјене де, акам эшке де. А бистин покосты Мекеш ле Чинчей бар чапсын. Тайана јаш баладу, кайда барар ол... Ой артса, Мекешке, оның јангыс уйына.

Маадай Торкочыны угуп отурала, бойының кол-буды караннаң оорып, сыстажып турганын айтты. Ондый ла неме болбогон, је бу күндерде башталган, байла, эместен карый бергенем ол болор деп комыдады. Јашта, јит тужында, тон ло өдүк-тон јок жүрбеген ошкөш эди. Кайтса да эне-адазы јозооры мал-ашту улус болгон. Олор јажы јаандайла јада калган. Айылдын ичин, малашты үлешкилеп алган. Кезик улус Ада-Төрөл учун Улу јууның бийинде јылагашка јуук жүргендер (ол тушта олор оок балдар болгон), олордын кол-будына сарзу түжер эмес пе? А Маадайга не? Кем ле јок өскөн, аш-тустан тойу-ток, кийимнең јеткил. А не оорып јат?

— А, бойың да билбей јадын, экем — деп, Торкочы

ого килеген сабылу айтты. — Керек сенин жакшы жүрүп өскөнүңдө эмес ине... Ол фашисттерде жайы-кыжы жүрүп, шилемирлердин мал-ажын кабырганында. Канча жылга жыргалга жүрген эмезин. Кыйыннын бойында болгондо, колы-будын эм кайдан су-кадык болотон эди.

— Же онызы кем жок, Торкочы... Менин ол өйдөги жүрүмүм кемге керектү?.. — Маадай унчукпай барды. Сананды: «Канайып кемге де керек жок. А школдын үредүчилери жууда канайда жүргенерди куучындап бер дегени ас эмес пе? Жетире ле мен ологго куучындаган эмейим... Айдарда жуу тужындагы жүрүм жаңы өс жаткан үйеге жылбилү бол турган болбайсын... Онон нени сананганын чыгара айтты. — Солун болзо, улус бойлоры сурап келбей... Ол школдын үредүчилери кандый эди: келип куучындап берзеер ол жууда канайда жуулашканаарды деп.

Маадай күлүмзиренеле, үйинин жардына колын салып, ого жылу көрөлө, кандый да, бир жанынаг ачымчылу, экинчи жанынаг жоболду, араай айтты:

— Мен, Торкочы, калганчы өйлөрдө, та ненин де учун ол оорыганынаг башка, кандый да ачынып па, кородоп по жүрүп жадым... Билбей турум: ненин учун... Бот канча жыл... он сегис жыл, көрбөгөн Караны көрүп, ого баштап тарыйын карузып турганымды, байла, ончор көргөнөбөр: онон, онон та ненин де учун экинчи катап келерде, күүним ого сооды деп канайып айдайын, же ого жуук. Байла, кижжи балазын бойы азырабаза, күүни ого соок болотон ошкош. Бот жарт билип жадын, бу бала — сенин. Сенин эди-каныгнаг бүткен. Айалга болгон, уур, онын учун оны жаш балдардын туразына табыштырган. Бис жанынаг алза, ол өскүске өскөн. Ол жанынаг көрзө, ада-энелү... Сананарга да коркышту, келишпес. Ол жанынаг бис бурулу немедий, бис жанынаг алза, оло (эне-адазы), ол туранын заведующийи, бурулу ошкош. Оло эмес болзо, база эмеш ле чыдаган болзо, оны этелип, бойы азырап алар эдис... Эмди, эмди, Торкочы, чаканак жуук та болзо, оны тиштеп алып болбозын... Не де болзо, су-кадык ла жүретен болзо, ол биске недег де артык болор эди. Кайтса да, кижинин балазы... Керектү өйдө, ого күч болгондо, болужар аргабыс бар болзо, оны база көрөр керек... Же бу бис экүнин ле ортодо куучын. Жазу та нени айдып турган. Байла, мында бистин буру база бар. Куру жерге калыктын

ортозында кичинек те болзо, калас куучын өтпөс эмей... Жүрүм жүрген кижинин жастыразы жок деп канайып айдар. Кемде де бар... Бисте де жок эмес, балала агдышту, кыжырагду болгоныс...

Маадай калганчы сөстөрдү Торкочыга айтты деп, үйи сезип ийди. Ол өгөөнине эки катап кылчас эдип көрөлө, ого кезем сөстөр айдарга санайла, акыр, тегин де өзөк-буурында кородошту жүрген немени не ачындырар деп, токтодынып алды.

Торкочынын көксинде база ла ого жуук соок-собыр эбелгезиндү санаалар барын Маадайга айдар күүни келди. Айтса, жаңыс ла кийинде бурулу артып калар болорым деп бир шүүй сокты. Үй кижинин бурузы көп деп, жон-калыкта жарыйтан сөсти үй улус ундыбаган, анчада ла жажы жаандагандар.

— Же, Маадай, менин де ал санаам амыр эмес, — Торкочы токтодынып болбоды. — Мен үй кижжи, тилгерек, не ле неге киришкен, керешкен. Же канайдар, бистин чач узун, санаа кыска...

Маадай бойынын каткызыла үйинин куучынын үзүп ийди. Үй улус бойынын жастыразын билип, чыгара айдатан учурал база болотон турбай деп.

— Каткыр ла, — Торкочы күлүмзиренип калды. — Озогыдаг албаты айдып келген кеп сөс эмей... Чын, Маадай, мен Караны адылгам... Оны сен бойыг билерин. Не десе, кайтса да, ол өскө улустыг билезинде өскөн. Жагыска... Не керек, ол санаазына жетпегенче, амыр бербес. Темдектеп айтса, же, мотоциклед болзын. Керек десе, сен оны албаганча, тым отурбазын. Уулын турганда... Жүрүп, жүрүп, айса, «Жигули» ал бер деер. Не, жакшы ба сего. Алып берерге кичеенерин. Мен сени ол жанынаг жакшы билерим, күүнзек кижжи баланын да некелтезинег чыкпас. Капшай багынып ий жат не... Же керек мынызында эмес. Кара балдарды эчидип алып, кара жерди өдөрдөг маат жок. Бистин балдар чыдап келеткенин бойыг көрүп жадын: Кыпчак удабас сегис класста үренер, Ырыс ла Мария эм тургуза оок класстарда, Аржан эзенег ары нулевой класка барар. Чыдап, бой-бойлорын эчижип алып, городко чубажар. Онон ол ло, город ло Жети-Жодонын ортозына ары-бери жорыкташ болор. Онду үрентени де жок болор. Баргылаар, келгилеер. Чын, мында мен ол жанынаг Караны адылып ийгем. Эмди... сананам... бурузы онын эм жок

ине. А мен оны адылып түжүргөм... Э-э, шаалта, бу кижини бойын бойы бала-барканын алдына уядын, уяан болгонуң ычкынар туру не... Эмди жаңыс жүрөк сыстап жат. Ол сенин сарсууңнаң артык... Не десе, мында жаңыс та жүрөк эмес, санаа база бар туру... Алдырбас, Маадай, Кара чыдап калган. Он сегиз жашту. Сагыш кирип калган, эр кемин алынганын бойың да көрдүң... Салымда не болбос, же мен бүт жадым... Бир ле тапкан. Ол бурылар...

— Сен, эне кижини, тилди бош салбас керек, Торкочы — Маадай ого килеген күүндү айтты. — Же эмди болор. Эртең акагың поkozyна чыгар керек.

— Болбой, а, Маадай, — Торкочы жөпсинди.

Түн. Жети-Жододо тымык. Журт турган кобы-жик жаан иштиг кийининде карагуй жуурканды — түндү — жабынала, таң атканча амырап жаткандый. Электроот то күйбөйт. Ончо улус уйкуда.

Одус бежинчи бажалык

Макар ла Мария Чаткачаковтор уулы Кара жанып келер күн озо баштап оны сүрекей жакшы уткыдылар. Адазынын буды жерге тийбегедий жүгүрүп, бир жоон такаанын мойнын килеш жоктон кезе чабала, түгин жылмажай согуп, жаан эмес көбөшкө кайнадып ийген турды. Мария ары-бери баскындап, жайыла жакшы өскөн огурчынды потполжызынаң кодорып, керттип-керттип, жаан чара аякка салды. Магазиннен балыктар экелип, база бир аякка чоккон, базардаң садып алган какайдын тузап койгон жуузынаң бир чайнамга келишкедий эдип кичинек-кичинек этире экчелей кезеле, жаан эмес тарелкеге жараштыра жергелей-жергелей жаттыргыза салып ийди.

— Же, балам, кел отур. Ажан! — деп, Макар ла Мария бир үңле айдышты.

Кара да сүүнчилү. Ол Жети-Жододоң экелген тың ла катпаган курутты чыгарып, энезине берип, айтты:

— Куйка эже берген.

— А бу сенде эжелер көп туру не — Мария кайкаган. — Чинчей эже бар. Эмди Куйка эже.

— Жо-ок, — Кара жартаган, — Куйка Маадай адамнын эжези. Чинчей десе менле кожо жаңыс энедең чыг

кан. База акам бар — Мекеш. Карындаштар бар: Кыпчак, Ырыс, Аржан, кичинек сыйын — Мария.

Кара оморды тоолоп айдарда, Макар сабарларын кыймыктадып, тоолоп чыгарган: алты бала. Карала жети. Мария сабарларын база бир, эки, үч деп жүреле, булгалып, учында Кара сүүнчилү тоолошты токтодып ийерде, сурады:

— Сен эм канча карындаш-сыйынду?

— А мынызы канча? — деп, ак тиштери быжырайып, Кара кайра сурады. Тоолойло, алты деди.

— А сенле канчу? — Макар энчикпеди.

— Менле жети болгой.

— А-а — деп, Макар чөйди, — жети карындаш улус турбайаар. Бай ла эмтиреер.

Ажаныш тужында кемде де үн жок. Қажызы ла төмөн көрүп алган. Байла, ачынышкан. Же Кара мыны сезип ийеле, ажаныжын араайладып, айтты:

— Слер менин ада-энем болгонуңарда, ого не ачынып, тарынып жадыгар. Мен омордын тоозына кирзем де, же башка... Оны ондоп жадаар ба?.. Мен — слердин уулаар. Слер мени азырап алганыгар. Қабай тужынаң ала. Эмдигече азырап, кийимдеп турыгар. А оморго не? Мен, жылыып калган уулы, табылган. Эмди омор токыналу, не десе мен чек жылы калбагам. Мекеш ле Чинчей, байла, эмди база кем жок, өскө санаа — табар деп сананбастар. Мекеш айылду-журтту. Бала-барка, мал-аш бар. Бойы шофер. Чинчей кижее баргалак. А аркандары эм тургуза — кеңжелер. А Куйка — карган кижини. Бу курутты, саржуны ол сал берген. Ол кижиде жаман жок. Меге ачык-жарык... Ол ло... Мен эмди Жети-Жодо жаар, байла, барбазым. Нени мен анда жылытып койгом?.. Менде ончозы бар, ада-энем — слер. Оноң өскө меге не керек?.. Не де керек жок.

Мариянын чала көксимек көзинег жаш мөлтиреп келди. Ол оны билдирбезинег арчың сокконун Кара сезип ийди. Адазы да жажыга берди ошкош. Онын да көзи чык тартынып, борорып чыкканы билдирди.

— Эм жаан акаң кижини ал койгон, бала-баркалу болордо, сего база кижини алар керек, балам, — Мария энези уулынын жардына колын салып, акту күүннен айтты. — Ол бир тушта ол жанынаң табыш эделе, токтоп калдың эмеш пе? Биске ачынала?

— А, калас ачыныш... Слер, эне, слер, ада, менин жа

манымды таштагар... Мен слердин алдаарда учы-бажы жок бурулу. Артык сөс жок... А кижини... аларым... Урлу-Аспактан.

Бу ойдө Мария ла Макар бой-бойына көрүштилер: чын айдып туру эмеш пе? Акыр, анда төрөгөндөр бар эди. Бу оок балдарга эм бүдерге де күч. Жаңыс сөөктү улус алардаг болгой, төрөгөндөрдөн дө алза — бир табы. Онын уйадын не деп айдар, жердин жети кадына жетире жүзин-бажын оодылганча да барзанг, уйадын чыкпас, каныг катпас.

— Сбөги не бала? — деп Мария сурай сокты.

— Тонжаан.

— Э-э, фамилиязы кем? — Макар соныркады.

Качан Кара кызынын адын, сөөгин, фамилиязын адап берерде, ада-энези отургыжынын белине белдерин кайра салып, такпаалана бердилер. Билбей аа, олор экү ол жерден. Онон бу жерге келгели, көп лө болзо, жирме жылдаг эмеш ле ашкан. Алдырбас, эмди олордын азырап, чыдадып алган уулы база Урлу-Аспактаг кижн алып жат.

— Кумаларыс анаг ла болгой — дештилер.

Лаан удабадылар, Чаткачаковтор уулынын тойына белетенип, каа-жаа төрөөндөрине жар-тил жетиргиледи: Кара уулыс кижн алып жат. Бир кезектери олорго до келгилеп, бир-эки коноло, чынын-төгүннн чокымдайла, белетенер дежип, жангылап турдылар. «Чын, чын, Кара Чаткачаков кижн алып жат. Чаткачаковтордын жаңыс уулы кижн алар ойине једип калган, тойды бу ла куран айдын учында эдер» — деп, јерине жангылап, таныш улузына айдыжып турдылар.

Кара бойы да айылда агаш-ташла уружып, туранын үчинчи кыбы болотон бөлүгннн жабынтызын јабарга, эжигин, көзнөгнн эдип тургузарга сары тагнаг орой энирге јетире иштенер боло берди. Олорло кожо айылдаштар да кыймыктаганы база тегиндү эмес: айылдаш уул той эт јат дежип, пирогтор, теертпектер быжырап болуп куучындаштылар.

Одус алтынчы бажалык

Јайдын калганчы айы. Агаш-таш јап-јажыл өгнн араайынаг ычкынып баштаганы иле боло берди. Арка јерлерди көрөгө јараш: анда мөнгү бүрлү мөштөр, карагайлар, чибилер, јойгондор ол ло бойы — јажылдан јажыл тургулаар, эбиреде өскөн теректердин, кайындардын, талдардын, өскөзинин де јалбрак-бүрлерј саргарганы колыи-телий. Бир кезек јерлерде коронсары, база бир јерде көк өг јаны ла сарыга көчүп, кубулып јатканы бар. Кандый да јыраанын јалбрактарын көрзөг, торт ло кып-кызыл. Кос ошкош. Эзин соксо, эмди јалбрактар тылырабай јат, а јенил бескелү, кейге шылыражып турар. Тыг эзинге јалбрактардын каа-јаазы сабагынаг үзүлип, јерге түжерн јаны-јаны ла башталган.

Каранын амыралтазынын күндери база учына једип баратты. Ол абра, чанак эдип турган јерине барып, эки-үч кижн айбылап алды — туранын үстин јабарга, база кандый бир ишке болушкылазын деп. Олорлор мойношподылар: кожо иштегилеп турган улус ойдн таап ла ийген турар.

Туранын жабынтызына эки күн өткөн. Эжикти, үч көзнөгкти тургузарга үчинчи күн келишкен. Је онын ичин шыбап, черетеп аларын той-туйдын кийинде эдер деп, Чаткачаковтор айылдаштарыла јөп чыгарып алдылар, өткүре бачымдабас, не дезе, тойго ас ой арткан.

Айылда јаан-јаан иштерди эдип салган кийинде Кара Урлу-Аспак јаар атанды. Ол тушта Мария ла Макар орой уйуктаар, эрте турар, түште жүзүн-јүүрлеп калаштар быжырган, айылдаштарга барып, айбылап сураганы аайынча кайда кем нени белетеп койгонын — ончозын көрүп алат. Пирогтор бо, боорсоктор, блиналар ба — бастыразын, белени бар болзо, айыл дөбн тажып, јуудынгылап ла турдылар. «Той көрүмјилү болзын деген чилеп, эбире агаштар алтын-сары өгндү болуп кееркедилгени база јакшы. Јинт кижн оны, тойды, качан да ундыбас!» — деп, орус айылдаштар Чаткачаковторго айдыжат.

Макар ла Мария эдип алган өлөгнн эм тургуза айылдарына тартып албагандар, не дезе Кара, өлөг

тартар деп түймөп турар өйдө, Жети-Јододо болгон. Олор экү жарбыжып турганча, уулы једип келерде, сүүн-гилейле, өлөн тартары јанынаг куучын болбоды да. Бастыра ал-санаа — той өткүрерине. Јакшы өткүрер керек. Јакшы. Јагыс уул болуп јат.

Қара үч күннин бажында алатан кызын бойы экелди. Ого ол айылдаш нөкөриле «Нива» тагмалу машинала барган болгон. Ада-энези јанынаг кемди-кемди ийер деерде, Қара болдырбаган. Бойым ла барып келерим деген. Эмди келгилегени бу. Олордын алдында чала каткак чырайлу, күргүл-сары чачту, коо сынду кыс турды. Сыны, Қаранын сынына көрө, эмеш јабыс, эдиканы толо, эрмеги јымжак. Он јаагында көскө иле көрүне берер јаан эмес кара мен бар. Сыргалу. Улусла куучынчы, ачык-јарык. Көстөри јаан, чала көксимек өндү.

— Айсулу — деп, Қара улуска кызынын адын адайт.

— А ол нени темдектеген учурлу? — орус улустар сураар.

— Айдаг салымду дегени — Қара јартаар.

Айсулу баштап ла бу јарташты Қарадаг укканы бу болды.

Айсулуныг кол-буды чыйрак деп, Мария ла Макар, ол үйде јок болзо, улуска куучындап отургылаар.

Таг аткан согында, качан Қара Айсулуны экелгенинег үч конок өдөрдө, Мария Иткечековна Макарга айтты:

— Қарала јөптөжөр керек.

— Не јанынаг? — Макар ондободы.

— Је тойына ол Жети-Јододо адазын кычырар ба деп... Мен бодозом, кычырза, эп јок неме ошкош.

— Билбей турум, — Макар алаңзыды. — Қанайда этсе јакшы болбогой. Саанар керек.

Экү ол бойынча јөптөшти: Қараныг бойыла, иштег келзе, Айсулу јокко, куучындажар. Қанайда айдар, оныг күүниле эдер. Айсулуда ол јанынаг үн де јок, не дезе, оныг мында кирижер јаны јок.

Қара тал-түште ажанып келерде, Айсулу городто тушта, Макар ла Мария столго кожо отурып, чайлап отурала, сурадылар:

— Қара, Жети-Јододог тойго кемди кычырар? — энези јымжак, төп үндү сурады.

— Қанайып кемди?.. Кемди де эмес — Қара ол ло

тарыйын айтты. Та билип айткан, та ондобой туда берген, Мария ла Макар аайлабадылар. Јартаарга келишти, оног өскө неме болбос, јарт јок, не де болзо, беш сабардый, чокым болзын.

— Је, Маадай адабыска кычыруны ийгей. Келзе — келзин, келбесе — бойында — деп, Қара айтты. — Айса Чинчей келер. Келзин... Андый эмес пе?

— Мен бодозом, Мария, јараар — деп, Макар үйне көрүп, уулынын шүүлтезиле јөпсинди.

— Јараар, — Мария унчукты. Керек дезе күлүмзиренип ийди.

— Јараар болзо, ийип јадым — Қара ишке барарга өрө турды. Мария ла Макар оныг кажы ла айткан сөзин божотпоско кичеенгилейт. Қара бу кире јаандап калганын, јарды талазак, сыны узун болуп калганын олор экү јаны ла көрүп тургандый болдылар. Көксинде уулы учун кандый да оморкоду ла көрнөөзи јаан сүүнчи барын Мария ла Макар билгилеп јүрген немедий. Ол неден де артык. Азырап алган уулы, кайтса да, кижн алып јат.

Қара ол ло күн иштиг кийнинде Жети-Јодо јаар самара салды: «Сыгын айдын бежинчи күнинде бистиг тойго келигер. Қара ла Айсулу».

— Айттыруны ийип ийдим — деп, энирде, качан ончозы айылда болордо, Қара айтты.

— Јарайт — деп, адазы сүүнди.

— Олор кату улус па? — Мария јилбиркеди.

— Јок, улустый ла улус — Қара каруу берди.

— Кандый да болзо, алдырбас — адазы айтты.

Айсулу бу сөстөрдн угуп, күлүмзиренип отурды. Та кемдер керегинде куучындаш турган деп сананды.

Одус јетинчи бажалык

Жети-Јододо калганчы өйлөрдө улус айлында јүк ле түнеп алып, сары тагла ишке чыгып турганы саг башка. Ол не деп? Қуран айдын экинчи јарымы төрт-беш күн мынан озо јанырган. Қолхоз улусты бойынын өлөгин чапсын деп јөпти берип салган.

Бу ла «Қызыл Мааны» колхоз область ичинде улуска бойынын өлөгин чабарына орой өй берип турганы

былтырдан бери јартала берген. Онын алдында өскө аймактардагы колхозтордын ла совхозтордын улусы бойынын малына өлөң-чөптү эрте эдип баштайган. Текши өлөң ижи башталган кийинде, јаан удабай ла. А эмди бастыра аймактарда бир түңгей — куран айдын он бежинчи күнинен ала чап, эт. Кыш түшкенче де этсен, сенин табыг болор. Је он биринчи числодо колхоз-совхозтын өлөң ижи божоп кал турган эмес. Јанду учына једип барады дебей. Звеноводторго ангылу јакылта: бригададан улусты бир-экиден ле божодор, ончозын бош салза, текши иш артып калбай.

Кайтса да болушты озо баштап өлөң ижинде Јазуга јетирер. Онын покозын баштаар, оноң Куйка эјенин деп, јуукта јану шүүшкендер. Анайда Куйка күүнзеген.

Јазу өлөң ижине тыг белетенген: чалгыларды озолдо таптайла, чабатан јеринин үстиги јанында јоон тыттын тозинде койу борбок јыраалардын ортозына сугуп салган. Ырада салзан — капшай аларга јакшы деп. Керек дезе тырмууштарын да апарган. Төжи-масказы ол ло тыттын тозинде кыштаган, не дезе былтыр өлөң кургап ла турарда, оорыган. Оны јууп, обоолоп, оноң айылга тартып берген кижы бу ла Маадай эмей. Ол эмес болзо, чапкан өлөң кардын алдында кыштаар эди. Чалгыларды, тырмууштарды база ол экелип салган. Јаңыс ла төжи-масканы таппаган.

Базымнын күчи өлөңгө кайдан јетсин: онтош ло онтош. Јо ло јо, — сарзу. Ада-Төрөл учун Улу јуу ойинде колхозтын ижине јайы-кыжы турушкан. Анчада ла кыш бойынын ачу соогыла улуска коркышту болгон эмей. Онду тон-өдүк бар эмес, ончозы јыртык, јамачылу. Эмди онын салтары кол-буттын үйе-сбөгине јеткен. Өлөң чапкан улуска казан да ас берзе — бир јаан болушын ол болор — деп, Јазу Базымга акту јүрегинен айдар. Қаруузына Базым ой-уй деп онтоп, меге адаркап туруң ба деп, чала чыдырап, атыланып чыгар. Јазу оны унчукпазан деп эмеш токынадып салза, кем јок. Базымды көрзөң, куучындаган, каткырған турар.

Быжыл өлөң ижине ологро болуш эдип чыккан улустын тоозында база ла Маадай, Торкочы. Экинчи күнде кузнец Сабыр кожолган. Сабыр ол јылдарда үйиле кожо болујатан. Быжыл јаңыскан. Не дезе, Јазу ла Сабырдын өлөң чабатан јери коштой. Олор узак јыл-

дардын туркунына бой-бойына болушып, бороргон-бозоргон обоолорын өмөложип тургузып алатан.

Јазу ла Базым бодогондор: быжыл ологро јаңыс та Маадай ла Торкочы эмес, је Мекеш ле Чинчей база болујар деп. Олор күчтү де, түрген-түкеј де. Је сыйны Торкочы Маадайла экү келерде, Јазу энчикпеген:

— Чинчей ле Мекеш не, божолобой тургандар ба?

— А не, ундыылап салдаар ба, ака? Мекеште малаш барын?.. Чинчей аказына болушып барарын укпаанаар ба? — Торкочы кайкаган үндү сурады. — Бис те болушсабыс, болор эмес пе?

— Болор эмей, аа, — Јазу унчукты. — Тегин сурабас па?..

Ол ло күн Јазунын чаап турган јери божоп калды. Покоско бир ле чалгы арттыргызып койдылар: Јазунын ла бойынын. Јыраа-карганалардын ортозын чаап алзын деп. Арткан чалгыларды дезе јаан эмес суунын коолына экелип, талдын тозине салгылап койды: эртен Куйканын јерин чабар керек.

Күндер јакшы турганы улуска тен талдама. Чапкан күски өлөң күннин изүзине ол ло күн топсып, јажыл ла бойынча кургагадый. Өлөң баштапкы күнге көрө эмди јетире быжып калган.

— Э-э, Куйка эјебис колхозтын ижине болушпас, а бот бойындыына сары танла чыгып, чаап јат, а? — деп, јуртсоветтин председатели Салда Сүмерович алдынан өрө келип, јолой Куйканын чаап јаткан покозына тура түжүп, айтты.

— Сени чаап берер деп иженетен бе? — Куйка коқырлады. — Қаарбай, канча кире аттан түшпей турганча, бир де јол чыгара чапкан болзон, ол меге болуш болор эди.

— Болушчылараар көп, тегин аттан не түжер — деп, Салда коқырлаган үндү айтты. — Је чабыгар ла.

Куйка эјенин өлөңин база ла бир күнге јулдагылап салдылар. Онын покозына Маадай, Мекеш, Чинчей ле Куйка бойы барган. Јыраалардын ортозынан бери чукчып туруп чапкандар.

Маадайдын өлөң ижи јетире эдилгелекте, город јерден солун келди: сыгын айдын бежинчи күнинде Қара той эдип јат. Адазын кычырып јатканы база учурлу ла. Туку өскө улуста өскөн бала адазап, бойынын баштапкы јаан сүүнчизине турушсын дегени јаңыс та

Қайдаровко эмес, је Јети-Јододо ончо јуук ла ыраак төрөгөндөрине јакшы санаа-күүн этти. Ол табыш журттыг бастыра улузына жарлана берди.

— Эм канайдар, Торкочы? — Маадай тагдайыла чакылдап ийеле, нениг де учун саамайын тырманды. — Караныг тойына барып келетен бе?.. Канайып барбайтан... Эм адазы келбеди дежер не олод. Барбаза... Онон бир јанынаг, барзан, ого сый эш апарар керек. Қайтса да, бойынын балазы.

Маадай унчукпай барды. Балдар кижн алып јат. Торкочы да айтпаза (Маадай мында јулкас сөс угуп калган) бу ла Чинчей удабас бистинг келин болор деп. Айла келин эдерге турган улус не анайда тилин бош салар. Маадай кемзинеле, магдайын тыгыда эжиктин јаагына арай ла јара сүспеген. Эртен тура, контораныг эжигиндеги кыбына кирип келеделе. «Баш ла болзын», — Маадай ичинде сананала, ол ло балырап отурган улусла эзендежип, куучындажа берген. «Слердинг Кара кижн ал јаткан дешкен, чын ба?» — сурашканы јагыс ла ол. «Эйе, чын, чын» — деп, Маадай айтса, «О-о, бу балдар кандый коркышту түрген чыдайтан туру» — дежип, онон ары өскө неме куучындажа берер. Қайдаров куучынга бойы кирижер кижн эмес. Оны сурак ла ажыра куучындаттырза, онон башка үн чыгарар эмес.

Председатель келерде, Маадай озо ло баштап уулы той эдип јатканын ого айдала, ого барып келерге күндер сурады. Онон је барыгар ла деп јоп берерде, он килограмм мөт бичидип алганына сүүнди. Бойынын бир койын јаан ирикке солыыры јанынаг койчы Муксумла куучындашканы база келишти. Је эг ле керектүзи, Маадайдын уулы Мекеш тойго барып келерге машиназыла суранып алганы.

Ол ло күн тал-түштинг кийнинде Қайдаровтор город јаар атанып ийгендер. Городко келзе, Чаткачаковтордың јаткан журты ыраак эмес, сегис-тогус ла километр эмтир. Олор мында болбозо до, је журтты эрте келип таап албай дешти. Сурулазан, тил Кневке де јетирип эжелбей деген орус кеп сөс чын эмес пе.

— Је јакшы жүргүлеер, өскө јерге — деп, Торкочы өбөөнине јакып салган. — Ачу аш ажыра ичип калып, уйатка түштигер. Иште область ичинде чыкпаан адаар ол тушта тен түрген жарлана берер.

— Је адам тог ло андый кижн эмес ине, — Чинчей ололды үйдежип айткан. — Оорыбаган болзом, карындажымнын тойына сөс јок барып келер эдим.

— Слер бу сарју, курутты тойго база апарыгар — деп, Қуйка үлүни база ла эжелген. — Је эзен айдыгар, менен. Ырысту јатсын, эдегине толо балдарлу, эжигине толо малду болзын деп алкыжыбысты айдыгар.

— Бу этти, калашты јетиригер ле — Јазу ла Базым Маадайга таарларын јетирген.

Анайда төрөгөн-тугандары ырыс күүнзеп, бор-сарды бергилеп, бойлары барбай јатканына кородогылап, арткылап калгандар. Маадай ла Мекеш олоддын бергенин машиназына салгылап, алкыш-күүнзештерин көксине тудуп, атанып ийгендери ол болгон.

Одус сегизинчи бажалык

Тойдың кидим өйи. Чаткачаковтордың туразынын јанында улустыг киймыражып турганын көрзө, чек ле јаан уйалу сары чымалы ошкош. Кемдер мында јок: алтайлар, орустар, цыгандар, кажаа-таскактар туткылап турган армяндар. Је эг ле көбизи — јиттер.

Турадан ыраак јок агычакта күрештер өдүп јат. Маадай күрешти бойынын тойы тужында көргөн лө. Је онын кийнинде андый ойындарды ас көрүп жүретен. А мында ол јагжыгып калган немедий. Чын, чын. Озогы, озогы өйлөрдө бу ла алтай кай чөрчөктөрдө той тужында күреш, јарыш, жүзүн-јүүр ойындар, кожонкомыс — ончозы канча күнге улалып јат. Је бүгүнгн той ого јетпезе де, түней ле, јебрен өйдөг бери јагжыккан ойын-јыргал үзүлбеген.

Кожондор кандый дейзин! Бирде бир аай алтайлап чөйгөн јебрентик кожондор, бирде орус кожондор. Озогызы ла эмдигизи, частушкалар. База бирде грузин, армян нөкөрлөр улустыг алдына чыгала, төрөл албатызынын адынаг дежип, сан башка күүлү кожондорын чөйгилеер. Кожон, бије, күреш, јарыш, маргаан.

— Күннинг айазы коркыш! Айылга да кижн кирер күүни келбес! — деп, Макар Маадайга айтты. — Слердинг јерде, слердинг аймакта күндер база мындый ла болбой, кум?

— Мындый, мындый.
— Андаа улус өлөг-чөп эдип, бажына чыккан ла болбой.

— Бу ла күндерде, — Маадай өлөг ижин аяруга алды. — А слерлердин иш бу жанынаг кандый?

— О-о, анда сөс жок... Макар Сопрокович ишти учуна ла жетирерге албаданып жат! Көр тураар ба ол обооны? Кара нөкөрлөриле кожо тарткан!.. Эмди бот бу, тапкаанан той эдип жатканы бу.

Маадай ла Мекешти озор ончозы тышкары чыгып, удур келип уткыгылаган. Озор бого эниргери једип келген. Таныжып, билижип алган кийинде төртү: Маадай, Мекеш, Макар ла Мария тун ортозына јетире јадын-јүрүми, ижи-тожы керегинде куучындашкандар.

Эртезинде ол ло, таг алдында тургулайла, чайлап алган сонгында, казан азып, эт кайнадар улус Маадай ла Мекештин экелген иригин ле база эки койды сойгылап, керектерин баштай бердилер. Мария Иткечековна Маадайга нени де эттирбес, ончозын озор бойлоры ла озордын төрөгөн-тугандары эдер деп айдып салды.

Мекеш көп ло сабазында Кара ла Айсулунын јанында. Кече озор танышкан. Айсулу Каранын Оңдой аймакта төрөгөндөри бар деп онын бойынаг уккан ла. Је адазы, кожо чыккан аказы, эјези барын айтпаган болгон. Јиттерге не болзын, озор танышкан сонгында бой-бойына јаража ла бергендер. Бүгүн озор база ла кожо.

Айсулу Маадайга сөс жок јараган. Ырысту ла јаткылайтан болзо. Ырызы жок јүрүм жок. Јагыс та бойлорына ырысту јүрер эмес. Бу ла азырап койгон эне-адазына ол ырыс база сезилер учурлу. Балдардын сүүнчизи — озордын сүүнчизи. Јагыс ла эптү-јөптү јадар керек.

Эзин де жок. Эбире сап-сары, алтын күс. Бу мындый ой той эдип јаткан јиттердин јит, ырысту, сүүнчилү сийн керелеп тургандый.

Тал-түштиг кийинде улусты ашкарап ой јетти. Озо ло баштап сөсти Каранын иштеп турган јеринин директоры, јаан оборлу, ак чырайлу, сары чачту кижі куучын айдып, өмөликтин алдынан деп, сый колго туттурды.

Сөс Мария Иткечековнага:

— Кару нөкөрлөр, бүгүн Кара ла Айсулу биригип јат. Бис, бу Макар Сопроковичле азырап, өскүрип ал-

ган уулыс Айсулула экү јажын-чакка јатсын. Балдар азыразын, малы көптөп өссин. Су-кадык јүргүлезин.

— Мен Карага, Айсулуга јагыс ла су-кадык, ырыс, сүүнчи күүнзеп јадым. Макар Сопрокович, Мария Иткечековна — кару эне-адазы уулы кижі алып, бойынын айыл-јуртын төзөп јатканыла јаан ырысту. Бу ырысту, сүүнчилү керекте уулдын да, кыстын да јуук төрөгөндөри, нөкөрлөри озорло кожо... Мен база катап айыл-јурт төзөп јаткан Кара ла Айсулуны јакшы, сүүнчилү јатсын, су-кадык јүрзин деп күүнзеп јадым.

Маадайдын кийинде көп улус, ол тоодо анчада ла јиттер алкыштар айдып, сыйлар берип, акту күүндери-нег јүрүмде ончо ло једимдерге јетсин деп айткандарын кижі качан да ундыбас.

Эбиреде: туранын ичинде, тышкары јаан ак чаазындарда күүнзеген күүн-тапты, алкышты бичип салгаг эмтир. «Алышкан — јажын-чакка кожо», «Кижинин јаражы — јаг-кылыгында, ижи-тожында», «Беш бала — төрткө јуук, бир бала — јокко јуук», «Эдекке базар балдар азырагар, иргеге толо мал турзын», «Очогоор кызу, казанаар изү турзын»... ла онон до ары көп алкыштар.

Маадай Мекешле кожо тойдо туружала, экинчи күнде јанарга белетендилер.

— Слер бисти айылдап турыгар — деп, Мария ла Макар машинанын јанында колдон тудуп эзендејеле, акту күүнинег айдышты.

— Бош ло болзо, келигер ле — деп, Мекеш Каранын ла Айсулунын колдорынан тудуп, айтты. — Бис јаантайын сүүнерис.

Маадай Караны бир де катап уулым дебеди. Айсулула экилезин балдарым деп айтпады да. Кече јолой Мекешке айдып салган: тилинди бек тут, карындажым деп ичинде ле санан, је чыгара айтпа, не дезе Макар ла Мария тарынардан маат жок. Ого коштой оны, Маадайды, адам деп адабаза, ол уулым деп база айтпас. Айтса да, оны азырап алган улусты ада-энези деп бойлоры јанынаг чыгара айтса да, бир неме бузулбас деп, Маадай јолой городко јетире Мекешке куучындап келген болгон. Сөс айдып, ырыс, сүүнчи күүнзеп тура-ла, Маадайдын бир катап ичи-бууры чым эт калган, је көзине јаш айланып келер болор дейле, куучынын кыскартып ийген.

Жолой Маадай ла Мекеш Қадынның бийик жарадында бичиичи Шишковтың таш сүр-кереезинин жаңындагы жаан эмес агычакка келип, суу жаар узак айкагылап, эмеш амырап отургылады. Алтайдың улу жаан суузы үзүги жок шуулап, таштан ташка согулып, андагынып, агып жатты.

Қадынның ол ло бу жарадында ағаштар чактаң чакка бой-бойларыла жолыгып болбой, удурате-дире көрү-жиң ле тургулаган ошкош. Кижиле кижиле туштажар, туу ла туу, ол ло, турган ла бойлары. Анайып, бу ла Маадай, уулы, кызы — бастыра билези, туку ла качан жылыйып калган Қарала ойто табыжып, жолыгып куучындажып, бой-бойлары керегинде элбеде, тереңжиде билижиң алгандар. Эмди десе, Қараның тойына туружып, оны жүрүмнің жаан жолына үдежиң салгандар.

— Эмди, Мекеш, Қара керегинде көп сананар неме жок — деп, Маадай айтты. — Салымды канайып та болбос.

— Алдырбас, ада... Слер өткүре сананбагар. Ол эмди алдынан барган кижиле... Мен чилеп. Жаңыс ла бис слерле кожо, слердин жанаарда. Оноң артык не керек — деп, Мекеш машиназының жүрегин тыңыда соктырып, Чуйдың жолыла айлы жаар шунудып ийди.

Одус тогузынчы бажалык

Сыгын айдың эзин-ыбары соой бергени билдирлү. Маадайдың эдине эзинин эбелте сокконы кичинек летиңе, сезип ийер — бу күндерде жашту эмезе чала соок күндер турар деп.

Ағаштың сары бүри, жалбрактары жерге күски салкынга үзүги жоктоң түжүп ле жат. Какталып ла жат. Кырларда, сындарда сыгындының сыжлада бустап, күски кожоңын чөйип турганы жаңыс ла мында жүрген кижиле угулар.

Жайыла өлөн ижине туружып, оноң бойына бир эмеш иштеген Маадай, эмди торбок кабырыжып турган кижини, көп күндерге айлына божодып ийди. Амыра, айлы-журтыңда канча күүниңе жеткенче бол деп күүнзеген. Бойы жарым айга чыдашакдай азык-түлүк алып, октары артыгыча сугуп, тайга атанган.

Қараның тойын өткүреле, айлына келип, экинчи ле күнде тайгага чыкканы Торкочыны кайкатты.

— Сен не мынайда бачымдап туруң? — деп сураарда, Маадай айткан:

— О-о, тайга-ташла, ан-кушла куучындашпаганым удай берди. Сын-аркамның сүри бастыгып туру.

Жети-Јододо тың ла солун жок немедий. Је оның ичкери алдыла, эмди ағаш эмес, узун, бийик темир столмолор кадап экелгени иле. Ол столмолорды Јаш-Турадан экелгели үч-төрт жыл боло берди. Жети-Јодоны табарып, жаан боочыларды ажып, чап-чанкыр тракт жолды кыйулап, Чуйды өрб ууланды. База ла эмеш өйлөр өтсө, столмодон столмого кере тартылган эмиктерле электроот бийик туулардың койнындагы журттарга сүүнчилү једип барар. Је күннің чоғынды, кижинин көзине күүдүрзе ле көрүнер электроот Жети-Јододо түни-түжи күүп јат. Улуска жаан арга: кажы ла кижиле ол оттың болушыла айлында казан-айак азар, суу изидер, кийим јунар машинала кир-биртигин јунар, тонгыргышты да эдинер. Тонгыргыш деген неме јаман ба? Изү јайгыда эт болзо, оның ичинде аңылу бөлүккө сал кой. Ол эдин тен кышкыда тонгон эттий ле. А телевизор? База ла тоқтың күчиле. Бу чек кубулгазынду неме: телекейде не ле өтсө, оны көргүзип, куучындап јадар. Кинолорды, ойын-бијелерди көрөрин. Азыйда клубка барып кинолор көрөтөн болзо, эмди тен ол ло телевизорды токко ло јапшыра тутсаң, ол ло, онго јетире тоолого-локто, керексиген кинонды ба, телекейдеги солундарды угарга күүнзедин бе, — көргүзип ле берер. Бу не аайлу солундар. Бу керекти ончозын кожонго, чөрчөккө салар керек. Не аайлу солун керектер! А улуска, байла, үренип калганына андый ба, аңылу ла солун жок немедий.

А колхозто туралар тудуп јатканы кайкал эмес пе? Э-э, улуска база ла андый: је, солун-собур жок. Эзен-амыр ла. Онызы чын, а таш туралар тудулып јатканы неме эмес пе? Азыйда кем мында таш туралар туткан? Чөрчөктөрдө лө айдылатан эмей. Ол ло тураларды эки биледен јадар, үч-төрт кыптан тутканы. А кезик улус ол ло таш эмезе ағаш тураларга јадарга кирзе, канча кыпты жылыдар эдин батарея деген јазал эт турганы кайда? Азыйда андый немени кем көргөн. Кажы ла кыпта печке тургузар, аайы жок одын керек. Иштин

ўстине иш. Эмди жаньс печке, онын изўзи ончо кыптарга жедер.

Бу ла Маадай Кайдаров, бир катап ол ло Муксум, Келегей деген бойынаг јинт улуска не деп кейиккен эди. «Эмди ўй кижини албаска јараар, не дезе, кийинди белен садып јат, кандый керек, ал, кий. Јунар неме бар — кийим јунгуш. Кургада сыгып та берер... бу ончозы ўй кижининг ижин солып јат. Андый неме барда, ўй кижини кайдар?» — деп.

— Ўй кижини јок канайда јадатан, блар? — деп, койчы уулдар кайкажып чыккандар.

— Ойноп, кокырлап турбай — деп, Маадай ол ло тарыйын айткан. — А слер дезе чынга бодоп... А кийинди коктўор машинка кайда? Эмди эмеген улуста ийне де јок. Белен турганда. А кезик кийим коктўор машинкалар токло иштеп јат. Қорзўор, кандый коп солундар бистинг јўрўмге кирген. А билбей јадьс... Ундып јадьс ўткўон јўрўмисти.

Келегей ле Муксум коп унчугар улус эмес: хм-хм дежиш отургылаар.

— Радио керегинде айтпай јадьс, — отурып-отурып, байаа ла Маадай айдар, — азыйда кандый? Јаньс Москваны угуп јадарын.... Эмди кандый дезеер, а? Эмди Москваны, Парижти, Лондонды, је кандый городтор јок дейзинг, — ончозын угарга јараар. Қажы ла республиканы тында. Қандый сўнчилў, саг башка ой. Бу ла бистинг Јети-Јодоны уксаар, јуун болор — јар, кандый једимдер бар — эрген тура эмезе орой энирде айдып јадар. Радиоузелду... Қижининг ўлўр кўўни де келбес. Ончозын кўрўр, билер керек.

— Ўлбўй канай јўртен, — Келегей база ла кайкап чыгар. — Кудай анайда јайап салган.

— Ойноп, кокырлап турум — Маадай айдар. — Ойын билбес кайтканаар.

Ол куучын ўткўон кўндер удай ла берди. Маадай оны катап ла эске алар. «Кандый јакшы, эм јўрўмди не јўрбес» — деп, катап-катап ичинде сананар.

Узак ойгў байбак мўштинг тўзине конбогон кижини, орой энирде, чайлап, мылтыгын арулап, октоп койоло, туура јадьп, бу ла јуукта конторада бухгалтерияга киргенин эске алды.

Қир келзе, баш бухгалтер, јаан калыг чаазындарды алдына чогуш алган, сьетты чек туура сал койгон, иш-

тенип отурды. Онын кайкаганы не дезе, ол јанына кандый да сабарла јабасогор базынтылу неме тургузып алган, а чылбырынын учын байаа ла токко сугуп, иштенип отурды. Анда-мында басса, тоолор јок јердег кўрўлип, керектўу тоолорды кўргўзип берет. Бухгалтер оны кўрўп, чаазынга бичип ле јат. Чаазында тоолорды байаа базынтыларга басса, кожулган тоолордын бастыразын кўргўзип јат. Бухгалтер бичип ле јат. Эмди бу кижининг сананары да јок. Баштын ордына машина иштеп јат. Је бу кандый јаан јенгилте, кандый јаан јенгилте, болуш. Маадай кўрўп турала, бухгалтер болуп иштеер кўўни келди. «Чорт, — деп сананды, — колхозтын кодырлу торбогынын кийининг сўрўшкенче, бу ла јылу јерге отурып, мында не иштебес?.. А бу конторага отурып, бир де сарзузы јок, оорьганы билдирбес кўлўкти торбокко салар керек» — деп.

— Бу кижини ўренип алган болзо, эмди бу мында ла бухгалтер болуп иштеер не — деп, Маадай энчикпей айда салган.

— Ончо улус ўредўлў болзо, торбокторды кем кабыратан? — деп, бухгалтер кўстўорин кўдўрип, кўлўмзиренип айткан.

— Бичикчи де улус бўгўн малда иштеп јат. — Маадай оны туй ла чапкан. — Ол Келегей ле Муксумды бичикчи эмес деп пе? Јети-сегис класстарды божоткон улус не ол!.. А калганчы јылдарда он классты божоткондор малга чыкты... Бот бичикчилер... А слер јўк ле тўрт класс билгирлў.

— Бу куучын бухка јарабаганы јарт — деп, Муксум айткан, не дезе, канча иш-јал иштегенин Маадай угуп аларга сананганын ол дезе айдып бербеген: бош јок деп...

Эзин мўштинг койу бўрин билер-билдирбес этире шуулада согуш турды. Маадай кўстўорин јумала, мўш тўон баштанып јадьп алды. Сыртын ўчкўлўк оттын јылузы билдирлў изидип турды. Ол кечеден бери торбокторды туралу, кажалу турлузынан ырада апарып кабырып, јерге конуп јатканы бу. Тоолу кўндерден кышкы турлуга кўчўргў ылтамча белетенер керек.

Төртүнчү бажалык

Маадайдын баштапкы үйинег чыккан балдары: Мекеш ле Кара кижиге алган болзо, Чинчей бу ла күндөрдө кижиге барып жатканы ого угулып келди. Ол тыг ла бачымдабады: керек болзо, сакыгылап алар.

Тайгадан түжер ле күн Маадай эшке кудалар жеде ле конгон.

— Бала-барка таныжып, алыжып, журт төзөп жатканы, оморды азыраган эне-адаларга ырыс эмес пе! — деп, сескир эр кижиге куучунды баштады.

— Канайдатан, агаш тазылы жер өдөр, кижиге тазылы калык өдөр, — Маадай кудаларга мойношкочдуй сөс айтпай, куучундап отурды.

Торкочы, улуска чай азып, каа-жаа ла куучунга кирижип турган кижиге, учу-учунда айтты:

— Шыралап туруп азырап алган бала ол. Тонг өткүрө, чала жеңил сананып, ада-энези капшай ла жобин берген деп сананбагар... Шаалта сок, Маадай, шаалта... Сен сокпозон, мен шаарым... бот көрөрүг де... Мен онын түнгей ле энези. Јаштаг ала азырагансы...

Кудаларда үн жок. Торкочы калаптанза, ал ла чыгар деп, жолой куучундашканы тегиндү эмес болгон. Онын некелтезине удур турарга кату сыркынду сөстөн калбас кижиге чыдагар.

— Балдар жагы ла таныжып жаткан өйдө куда түшкен болзо, тен жаг слердин жанаарда болор эди... Эмди, жагы өйдө, омор туку качан таныжала, алыжар, журт журтаар болуп куучундаш койгон улусты эмди канайып та болбос неме туру — деп, байаа ла эр кижиге, уул жагынан, тапкаанаг айда салды.

Кемде де үн жок.

— Айдар сөзбөр ол болды ба?.. — Маадай унчукты.

— Шаалта чапканы жагжыккан жаг эмей. Слерди ол жагынан бурулап турган кижиге жок — куда баштап турган кижиге табылу айтты.

— Ырысту ла жаткылайтан болзо, өскөзи болотон эмес пе, — кожо жүрген келин киришти. — Бистерге жагыс ла баштап тарыйын оморды көрүп, кичееп башкарып турар керек.

Куучун оостон ооско көчүп тургандый болды. Оттын изүзи кудалап келгендерди эмеш кайра отуруп аларга

жай бергендий. Айылчылар тескерлеп отуруп, чайлагылап отурдылар.

Шаалта жагынан Маадай унчукпай отурды. Тегин де онын санаазында ондый неме жок болгон. Маадай кижиге аларда, эки катап, шаалтаны төлөгөн лө. Онон берикөп жылдар жылыжып өдүп ле калбай. Улустын балдары алышканда, ол жагынан чек сананбайтан. Эмди Чинчей кижиге барарда, бу сурак бойы ла табыла берди. Үйи айтпаган болзо, кайдаг, Маадайдын түжине де кирбес эди. «Је, үй кижиге бойы ла билзин» — деп сананды.

Торкочынын сөзин, некелтезин кудалар төкпөй-чачпай уулдын ада-энезине жетиргилеп апаргандар.

— Бала үредүлү. Кача жыл иштеп, жүрүмге, ишке таскап калган — деп, кижиге алган уулдын карган жаа-назы айткан эмтир.

Чинчейди качырып апарган жер тыг ла ыраак эмес. Өгдойдын ла бойунда. Јети-Јододон јетен ле километр. «Одын-суунун жуугы жагыс, төрөгөн-туганнын ыраагы жагыс» — деп, Куйка куда тушта айткан.

Чинчей ол бойынча, тойдын кийинде, ада-энезин айылдап салган согында, ойтө Јети-Јододо јадар керек деп өгбөинде, Темирге, айткан эмтир.

Салда Сүмерович, Јазу, Базым баштагандар — ончозы, омор айылдап келип турарда, Чинчейге, күйү-уул эмеш алысталып ла ийерде, мынайда айдышкан:

— Чинчей, сен јеринге ле ойтө келерине албадан. Мында төрөл јерин, ада-энег. Акан да мында. Јуук, кожо. Бой-бойына болужып, көрүжип жатканы төрөгөн улуска недег де артык.

— Ого коштой Темир телевизорды жазаар үредү алган. Мастер. Билерин бе, оны бис телевизордын шышказында ээ болзын деп ишке тургузарыс — деп, Салда Сүмерович шүүлте айтты. — Райондо јүк ле керектү частытар бар... А мында мастерскойды бойыс ачарыс. Не керек, городто ончозы бар. Керек болзо, онын баштанкайыла барала, ончозын садып аларыс. Жагыс ла келип иштезин... Јарт па? Сениг мында сөзинг жаан учурлу.

Чинчей сананган ла сананган. Темирге де айткан. Темир база ла шүүген. Јети-Јододо бойынын мастерской болзо, карын жагыс.

Темир јөпсинген деп, удабай ла угулып келди.

Темир ле Чинчей Жети-Јодого ойто көчүп келгендер. Чинчей ол ло почтанын ижине отура берди, не дезе ижин табыштырбаган болгон. Темир Суркунов дезе, чын да телевидениенин вышказында иштеп, табынча бир кичинек болчок турага мастерской ачты. Тураны журтсовет ле колхозтын правлениези таап, божодып бергени јарт. Иш баштала берди. Улус үрөлген телевизорын, чек ле одын јүктенген чилеп, таарга сугала, мастерскойго келгилеер болды. Қорзоп, јазадып алган, ойто айлы јаар јүктенип алган сүүнчилү жангылап отурад.

Қара Чинчей эјезинин тойына келбеген, не дезе, алты күннег озо ого айттырулу бичик ийилген болгон. «Қару Чинчей ле Темир, слердин башталып јаткан јит биле јүрүмигер ырысту өтсин деп күүнзеп јадыс. Қара ла Айсулу» — деп каруу келген.

Олор экү јагы жылдын алдында айылдап келип јүргендер. Айсулу барлу... Чинчей де... Қара ол келеле, Маадай адазын, Мекеш аказын, Чинчейди, карган Қуйка эјезин, Јазу ла Базымды айылдап јүргендер. Јылу, ичбуурдаг өткөн куучын анчада ла карануј энгер кирерде, ончо келиндер: Тайана, Чинчей, Айсулу Маадай эште жуулып, куучындажып отургылаарда, Қара ла Қуйка эјенин ортодо мынайда өткөн:

— Ачынба, Қара — деп, Қуйка эрмегин араайынан баштаган. — Сагыжыга кирет пе?.. Мен ол тушта эки ай кирези санааркап, оорып јүргем... Сенин учун. Мен эмес болзом, эм мынайып кижинин айлында сүүнчилү куучын-каткылу отурад бедин?.. Јок, качан да.

— Эје, менин јаманымды таштагар. Мен, чын да, ол тушта јүүлгек болгом. Слер эмес болзоор... Онон Салда Сүмерович... ол јанынан билбес те болзо, куучын база өткүрген... Мени јаныс та онын сөстөри эмес, је анайда ок слердин сөзбөр меге иженчи берген. Ол иженчи меге јаныс ла сүүнчи, ырыс экелген. Мен ончо јанынан санангам... Кжи алардан озо. Эне-адам керегинде... Қоркый да бергем: олор мени экүлеп, ончо күчин салып, тегин азыраган ба? Бу ак-јарыкка калас чыккам ба?.. Бу санаалар, слерлердин сөстөрбөр — ончозы меге јаман санаа-күүнди јок эде чачарга јаан арга берген... Макар адам, Мария энем бу јанынан нени де билбес... Кем де билбезин... Эмди слер де, эје, оны чек ундып салыгар... Уйатту.

— Э-э, Қара, оны кемге айдарым... Мениле кожо ка-

рануј јер алдында тумчаланып, кайылып калбай... Је јаныс ла Қыпчак көргөн. Айткам, кемге де айтпа деп. Бала турганда, ада-энезине айда салып ийген турбады ба... Олор менен сураарда, јок ло дегем... Анайда јажыраарга күч ле... бала көргөнин айдып турбай. Је бис јаан улус, балдардын чын да айткан керегин болбогон до дезеес, бир јанынан, күүнис...

Қара унчукпай отурды. Ол Айсулунын једип келерин сақып, эјезинин куучынын угуп, уйкузы келди. Эки оос эстейле, уйуктайдым дейле, орынга јада берди. Түннин каранујы чек кара көмүр. Эзин ү-ү, ү-ү деп тыгыда согуп, јабынчыны калырадып, табыштанып турды.

— Эртең јанарыс — деп, көстөрин јаап, Қара унчукты. — Слер, эје, эзенде одын эш кезип јарар тушта биске самара бичип ийгер. Бис једе ле конуп келерис. Айсулула экү — деди.

Эртезинде, күн өксөп чыгып келедерде, Айсулу ла Қара автобустың сақылтазына келдилер. Олорды бели бөкөйип калган Қуйка, кара чачы буурайып келеткен Маадай, почтада иштеп турган эјези Чинчей ле јестези Темир, Тайана јегези ле Мекеш аказы, школго бараткан Қыпчак, тал-түштин кийнинде үренгилеп турган Ырысту ла Аржан, эн кичинегеш сыйны Мария, оройтыяла келген Торкочы — ончозы үйдежерге келдилер.

— Бу слерлер тен ончогор Қарала кожо город јаар көч отурган улус болбойоор — деп, журтсоветтен олорды көрүп ийеле келген Салда Сүмерович коқырлады. — А бир ле болгон Јазу ла Базымды не айттырып ийбедер?.. О-о, олор туку өзөктө байбандажып келеди... А бу мен база слердин төрбөнбөр боло бердим эмеш пе?

— Чынынча айтса, төрбөнгөн-туган бой-бойыла өдүш калган неме не ол — деп, Қуйка айтты. — А сен Јазунын јаан аказынын сыйнын алганда, канай төрбөнгөн болбойтон?.. Ууйт, бери ичкери ле бас.

Қайдаровтордын уйазы ончозы јызырт эдип каткырып ийди. Өксөп келген күннин чогы олорды јарыдып, кейди јылыдып ийди. Бу өйдө үстинен төмөн јаан автобус једип келди. Ончолоры он колдорын Қара ла Айсулуга сунуп, эзендежип, олор экүни автобуска отургызып ийдилер. Ары болуп барарда, куу тоозын-тобрак күннин чогыла мөнүнделип, кейге көдүрилеле, табынча јылыып калды.

— А бу слер не оройтыдаар? Ондой барарга санандаар ба? — деп, Маадай жагы ла једип келген Базым ла Јазуга баштанды.

— А Кара ла Айсулуну үйдежейин деп, — терлеген-бурлаган Базым јардак үниле айтты. — Эмеш не тутпадаар бу автобусты? Қижн кел јадарда.

— Государствонун транспорты не, блар, ол. Бистийи эмес — каткырып, Салда Сүмерович айтты. — Бойордыйы болгон болзо, баш болзын. Космоско до учуп чыксаар, слердин табаар.

База ла каткы, кокыр, сүүнчи.

Ончозынаг озо сан төмөн алты јашту Мария, Маадай ла Торкочынын кызы, јүгүрип түшти, јанарга. Оны ээчий ада-энези, эн учында каргандар: Куйка, Базым ла Јазу.

Күн өксөп, там ла бийиктеп чыкты. Ыраак, ыраак кырлардын баштарында кыштын баштапкы јааган кары кажайып јатты. Өзөктө кар анда-мында ойдыкта ла јадат. Эне-јер кыштын келерин сакып јаткандый, тымык, токыналу тынып јатты.

1984—1985

1940 јылдын јашту уулчагы театрда артист

Театрда иште озо баштап күч јилбиркегин көј кеберин көргүз ого бош ло өйд јакып, јөптөжи теренжидип, эл

Нургулай, од ганына кородоп

— Бис Јинји иштеерге амада сананып, тын л наг бери јыл ол амадуга је баратам.

— А Болоттын адазы ла эгын ыраак горо

— Мен оны — деп, Нургул ла кожо ойноп, гени јакшы ине

Нургулайдын дыг, байла, јөг диреле, адазы атанып ийген.

јабыс тууларды ган городко је долгон.

ÖZ GEÇMİŞ

Abdullah ELCAN, 1986 yılında Çanakkale'nin Çan ilçesinde doğdu. 1997 yılında Çan Cumhuriyet İlkokulunu, 2004 yılında Çan İbrahim Bodur Anadolu Lisesini bitirdi. 2004-2005 eğitim-öğretim yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde yükseköğrenimine başladı. 2005-2006 eğitim-öğretim yılında aynı fakültenin Tarih bölümünde Çift Anadal Programına başladı. 2008 yılında Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü birincilikle tamamlayan Elcan, aynı yıl Tarih Bölümü diploması da almaya hak kazandı. 2008-2009 eğitim-öğretim yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı ve yarım dönem KTÜ, Yabancı Diller Yüksek Okulunda İngilizce eğitimi gördü. Ağustos 2010 tarihinde Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne araştırma görevlisi olarak atanan Elcan halen bu görevini sürdürmektedir.

Abdullah Elcan bekâr olup yabancı dili İngilizcedir.